BUDAPEST RÉGISÉGEI

XXXII.

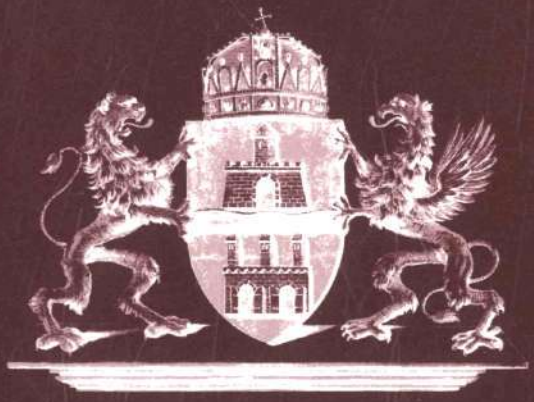

BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM

BUDAPEST RÉGISÉGEI

XXXII.

BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM • BUDAPEST, 1998

Szerkesztőbizottság

BENCZE ZOLTÁN

BODÓ SÁNDOR

ENDRŐDI ANNA

ZSIDI PAULA

SZVOBODA DOMÁNSZKY GABRIELLA

Fordította

JÁNOSI TIBOR

CHOYKE ALICE

Fotók

BAKOS MARGIT, TIHANYI BENCE, KOMJÁTHY PÉTER

Rajzok

KUCZOGI ZSUZSA, LÁNG ANDREA, VICZKÓ TAMÁS,

VIEMANN ZSOLT, MAJOR JÁNOS, ŐRI SÁNDOR

Technikai Szerkesztő

H. HANNY ERZSÉBET

Nyomdai előkészítés

L.A. DESIGN STÚDIÓ

HU-ISSN 0133-1982

© BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM, 1998

FELELŐS KIADÓ BODÓ SÁNDOR FŐIGAZGATÓ

TARTALOMJEGYZÉK

KÖSZÖNTÉSEK

BERTALAN VILMOSNÉ, HERTA BERTALAN (ALTMANN JÚLIA) *9*

GERŐ GYŐZŐ, GYŐZŐ GERŐ (IRÁSNÉ MELIS KATALIN) *11*

HOLLNÉ GYÜRKY KATALIN, KATALIN GYÜRKY-HOLL (MAGYAR KÁROLY) *13*

NAGY EMESE, EMESE NÁGY (BENCZE ZOLTÁN) *15*

**

NAGY LAJOS EMLÉKEZETE 1897–1997
KONFERENCIA ÉS KIÁLLÍTÁS

FITZ JENŐ: ELŐHANG *19*

ZSIDI PAULA: 100 ÉVE SZÜLETETT NAGY LAJOS *21*
LAJOS NAGY – VOR EINEM JAHRHUNDERT GEBOREN

GÁSPÁR DOROTTYA: NAGY LAJOS MUNKÁSSÁGA ÉS AZ ÓKERESZTÉNYSÉG *27*

NAGY MIHÁLY: NAGY LAJOS, A DUNAKANYARI KÉSŐRÓMAI VÉDŐRENDSZER KUTATÓJA *35*

NÉMETH MARGIT: NAGY LAJOS ÉS AZ AQUINCUMI TÁBORKUTATÁS *45*

PÓCZY KLÁRA: NAGY LAJOS PANNÓNIA MŰVÉSZETÉRŐL *53*

PÓCZY KLÁRA: A PANNÓNIAI KÉSŐCSÁSZÁRKORI MÚMIATEMETKEZÉSEK NÉHÁNY TANULSÁGA *59*

KABA MELINDA: AZ AQUINCUMI ORGONA *77*

V. KOCZTUR ÉVA: RÍTUSRA VONATKOZÓ MEGFIGYELÉSEK A SOLYMÁRI KORACSÁSZÁRKORI TEMETŐBEN *83*

VISY ZSOLT: KATONAI DIPLOMA ALBERTFALVÁRÓL *87*

ZSIDI PAULA: AZ AQUINCUMI TŰZOLTÓK KOLLÉGIUMA ÉS A TŰZOLTÓSZÉKHÁZ *91*

CSONTOS KATALIN: MEGEMLÉKEZÉS NAGY LAJOSRÓL *99*

TANULMÁNYOK

ENDRŐDI ANNA: KÉSŐ RÉZKORI LELETEK ÓBUDÁRÓL *105*
Late Copper Age finds from Óbuda

PETŐ MÁRIA: A GELLÉRTHEGYI KŐBÁNYA *123*
The Gellért Hill Quarry

KOCSIS LÁSZLÓ: LOVASSÁGI SISAK ALBERTFALVÁRÓL *135*
A New Cavalry Sports Helmet Find in the Collection of the Budapest Historical Museum

KABA MELINDA: AZ AQUINCUMI ORGONA ÉS AZ 1994-BEN BUDAPESTEN RENDEZETT NEMZETKÖZI SYMPOSIUM *143*
The Aquincum Organ – International Symposium in Budapest, 1994

SZIRMAI KRISZTINA: KORACSÁSZÁRKORI BRONZEMLÉKEK AQUINCUMBÓL *149*

SZIRMAI KRISZTINA: ÚJ MOZAIKPADLÓK AZ AQUINCUMI KATONAVÁROS ÉSZAKI RÉSZÉN *157*

BENCZE ZOLTÁN: EGY SZIKLAGÖDÖR KERÁMIAANYAGA A HADTÖRTÉNETI MÚZEUM UDVARÁN. *165*
Keramikmaterial aus einer Felsengrube, die im Hof des Kriegshistorischen Museum

BERTALAN VILMOSNÉ: XIII. SZÁZADI CSUKLÓS BRONZMÉRLEGEK ÓBUDÁN *171*
Bronzeklappwaagen aus dem 13. Jahrhundert

BERTALAN VILMOSNÉ: BÉLYEGES AUSZTRIAI EDÉNYEK ÓBUDÁRÓL *181*
Gefäße mit österreichischer Töpfermarken aus Óbuda (Altofen)

BERTALAN VILMOSNÉ: XV–XVII. SZÁZADI DÍSZEDÉNYEK ÓBUDÁRÓL *211*
Ziergefäße aus Óbuda (Altofen)

GARÁDY SÁNDOR: BUDA KÖZÉPKORI ÉS ÚJKORI VÍZMŰVEI, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A SVÁBHEGY-VÁROSKÚT KUTATÁSÁRA *245*
Die mittelalterlichen und neuzeitlichen Wasserwerke aus Buda mit besonderer Achtung auf die Erforschung des Svábhegy–Városkút

H. GYÜRKY KATALIN: AZ ABLAKOK ÜVEGEZÉSÉRŐL ÉS AZ ABLAKÜVEG FESTMÉNYEKRŐL A KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁGON *267*
Über die Verglasung der Fenster und über die Glasmalerei im mittelalterlichen Ungarn

HOLL IMRE: KÖZÉPKORI KÁLYHACSEMPÉK MAGYARORSZÁGON VI. *291*
Mittelalterliche Ofenkacheln in Ungarn VI. Zur Frage der grauen, reduziert gebrannten Ofenkacheln

IRÁSNÉ MELIS KATALIN: RÉGÉSZETI ADATOK A CSEPEL-SZIGET KÖZÉPKORI TÖRTÉNETÉNEK KUTATÁSÁHOZ *309*
Archaeological Data on the medieval History of Csepel Island

VÖRÖS ISTVÁN: KÉSŐKÖZÉPKORI GABONÁSVERMEK ÁLLATCSONT LELETEI A CSEPEL-SZIGETEN *323*
Animal bones remains from the late medieval grain storage pits on Csepel Island

VÉGH ANDRÁS: ELŐZETES JELENTÉS A BUDAI SZENTPÉTERMÁRTÍR KÜLVÁROS TERÜLETÉN 1991–1995 KÖZÖTT FOLYTATOTT RÉGÉSZETI KUTATÁSOKRÓL 329
NEW ARCHEOLOGICAL EXCAVATIONS IN THE AREA OF SZENTPÉTERMÁRTÍR – A MEDIAEVAL SUBURB OF BUDA

ZÁDOR JUDIT: PINCEKUTATÁS AZ ORSZÁGHÁZ UTCÁBAN 341
CELLAR RESEARCH IN THE BUDA CASTLE DISTRICT

JUHÁSZ ETELKA: CSERÉPLOVAS TÖREDÉKE ÓBUDÁRÓL 353
KERAMIKHUSAR

**

MEGEMLÉKEZÉSEK

GÁBORI MIKLÓS (1925–1996),
GÁBORI CSÁNK VERONIKA (1929–1996) (RINGER ÁRPÁD – MESTER ZSOLT) 363

HAJNÓCZI GYULA EMLÉKEZETE (PÓCZY KLÁRA) 365

ERINNERUNG AN GYULA HAJNÓCZI

**

MŰHELY

SZIRMAI KRISZTINA: NAGY TIBOR TUDOMÁNYOS TEVÉKENYSÉGÉNEK BIBLIOGRÁFIÁJA 371

**

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

KÖSZÖNTÉSEK

BERTALAN VILMOSNÉ

Dr. Bertalan Vilmosné, John Herta 1923. június 30-án született Budapesten.

Középiskoláinak elvégzése után, 1942-ben került a mai Budapesti Történeti Múzeum akkori jogelődjéhez, a Régészeti és Ásatási Intézetbe, Gerevich László mellé. Munkába lépésével párhuzamosan kezdte meg tanulmányait a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán, a művészettörténet–középkori régészet–középkori történelem szakon. 1947-ben, az egyetem elvégzésekor védte meg bölcsészdoktori disszertációját, amelynek címe: A budai Vár XVII–XVIII. századi építészete.

Dr. Bertalan Vilmosnénak (vagy ahogy idegen nyelvű publikációkban magát nevezi: Herta Bertalan) szinte teljes régészeti, és ehhez kapcsolódóan tudományos tevékenysége is a Budapesti Történeti Múzeumhoz, így a fővároshoz kötődik. Régészként csupán egyszer vezetett egy jelentős ásatást Budapesten kívül, Esztergom-Alsószigeten, ahol egy bencés apácakolostor feltárását végezte.

Budapesthez kötődő ásatásai közül a budai Várhegyen, a várnegyedben és az Óbudán végzettek a legkiemelkedőbbek.

A Tóth Árpád sétányon H. Gyürky Katalinnal közösen tárták fel a középkori városfal és útréteg egyes szakaszait, ezzel jelentősen gyarapítva ismereteinket a középkori város erődrendszerének kialakulásáról. A várnegyed lakóházainak kutatásaiban is lényeges szerepet töltött be, így többek között dolgozott az Úri utcában, a Szentháromság utcában és az Országház utcában. Különösen fontos az az aprólékos megfigyeléseken alapuló munka, amelyet a közműhálózat rekonstrukciói folyamán az egyes közműárkokban végzett, és amely a város topográfiai kutatásához nélkülözhetetlen úthálózat kialakulásáról ad fontos adatokat.

A mai Kapisztrán téren, a volt Helyőrségi templom, a középkori Mária Magdolna templom kutatása volt az egyik legfontosabb munkája. A várostörténeti kutatás szempontjából a középkori magyar település plébániatemplomának feltárása, periodizációja, építészeti és egyéb leletanyagának feldolgozása alapvető fontossággal bír.

Szinte egész tudományos életét végigkísérte az Óbudán folytatott kutatás. Magam, aki a későbbiekben résztvevője, majd folytatója lettem e munkának, tisztelettel adózom annak az áldozatos, gyakran lehetetlen körülmények között folytatott, általa vezetett ásatásoknak, amelyek nélkül Óbuda történeti és topográfiai kutatása hiányos lenne.

A lakóházak pincéiben, udvarain végzett kisebb feltárások, a közművek árkainak állandó figyelése alapján készült dokumentációi nagyban elősegítették azt a munkát, amely az óbudai lakótelep építésével párhuzamosan folyt. A feltárások végzésére a Budapesti Történeti Múzeum Aquincumi Múzeuma és a középkori osztály munkatársaiból alakított munkaközösség középkori részének vezetője volt a feltárások megindulásától kezdve, 1973 és 1981 között.

Óbudának szinte nincs is olyan pontja, ahol ne végzett volna ásatásokat, leletmentéseket. A korábbi évtizedekben, majd az óbudai lakótelep építésekor, illetve az azt megelőző szanálások alkalmával nyílott arra lehetőség, hogy a város lakóházait, utcahálózatát, a település szerkezetét megfigyelhessük. Részleteket tárt fel a város É-i részén lévő kanonoki házakból és a királynéi városrész több pontján álló lakóházakból is Nevéhez kötődik a város piacterének beazonosítása és az azon álló egyes épületek kutatása is Ezek közül is kiemelkedő jelentőségű a Lajos utca 158. sz. épület kutatása, amely a mai Óbuda egyetlen megmaradt és helyreállított középkori épülete.

Bertalan Vilmosné nevéhez fűződik a XIV. századi város két legjelentősebb épületegyüttesének megtalálása, feltárása és beazonosítása. A mai Fő téren állott az óbudai prépostság Boldogságos Szűz Mária tiszteletére szentelt temploma, amelynek néhány falrészlete az épületek pincéiben bemutatásra is került. A mai Mókus utca–Perc utca–Kiskorona utca által határolt részen kialakított romterületen pedig az óbudai klarissza apácák templomát és kolostorának részletét tárta fel.

Tudományos munkája során elsősorban ásatási anyagait dolgozta fel, hiszen valamennyi ásatása kiemelkedő jelentőségű, új ismereteket adó volt. Ezeken kívül a leletanyag-feldolgozások közül külön kutatási területe volt a majolikaedények, padlótéglák.

Fontos múzeumi feladata volt az egyik legjelentősebb gyűjteményünk, a kőtár kialakítása, kezelése, vezetése.

Irányítása alá tartozott egy időben a középkori osztály restaurálóműhelye, és régészeti csoportvezető is volt.

1983-ban nyugállományba vonult, de azóta is mind a mai napig azon dolgozik, hogy azt a hatalmas mennyiségű régészeti leletet, ásatást feldolgozza, amit hosszú pályafutása alatt az állandó terepmunka miatt nem tudott megtenni.

Kívánunk továbbra is jó egészséget és energiát a sok, még elvégzésre váró feladatának folytatásához.

Altmann Júlia

Dr. Bertalan Vilmosné, Herta John wurde am 30. Juni 1923 in Budapest geboren.

Nach der Beendung der Oberschule kam sie zum Rechtsvorgänger des heutigen Historischen Museums der Stadt Budapest (Budapesti Történeti Múzeum) zum Institut für Archäologie und Ausgrabungen (Régészeti és Ásatási Intézet) neben László Gerevich. Parallel mit der Arbeit begann sie ihre Studien an der Fakultät für Philosophie, der Pázmány Péter Universität. Sie studierte Kunstgeschichte, Archäologie- und Geschichte des Mittelalters. 1947 beendete sie die Universität, verteidigte erfolgreich ihre Dissertation mit dem Titel "Architektur der Budaer Burg aus dem 17-18. Jahrhundert" und wurde Doktor der Philosophie.

Die ganze wissenschaftliche archäologische Tätigkeit von Dr. Bertalan Vilmosné (in den ausländischen Publikationen nannte sie sich Herta Bertalan) knüpfte sich zum Historisches Museum der Stadt Budapest, und so zur Hauptstadt. Als Archäologin leitete sie nur eine einzige bedeutende Ausgrabung außerhalb der Grenzen von Budapest: in Esztergom-Alsósziget legte sie ein Kloster der Benediktiner Ordenschwester frei.

Die bedeutendsten budapester Ausgrabungen wurden auf dem Burgberg und im Burgviertel von Buda sowie in Óbuda durchgeführt.

An der Tóth Árpád Promenade legte sie zusammen mit Katalin H. Gyürky einzelne Fragmente der mittelalterlichen Stadtmauer und der Straßenschichte frei, und bereichtete damit unsere Kentnisse über die Entwicklung des mittelalterlichen Festungssystems der Stadt. Sie spielte auch in der Forschung der Wohnhäuser aus dem Burgviertel eine wichtige Rolle, sie arbeitete in der Uri, Szentháromság und Országház Straße. Besonders wichtig sind ihre Beobachtungen, welche auf ihre minuziöse Arbeit ruhte war bei der Rekonstruktion der Kommunalwerke in den Stadtwerkgraben. Sie war unentbehrlich für die topografischen Forschungen der Stadt und geben uns eine Menge von Daten über die Entstehung des Straßennetzes.

Eine ihrer wichtigsten Arbeiten war die Erfoschung der mittelalterlichen Maria Magdalena Kirche, sowie die ehemalige Garnisonskirche auf dem heutigen Kapistran-Platz. Aus dem Hinsicht der stadtgeschichtlichen Forschungen war die Freilegung der Pfarrkirche der mittelalterlichen ungarischen Siedlung, ihre Periodisierung und die Aufarbeitung ihres Fundmaterials ihre wichtigste Tätigkeit.

Die Forschungsarbeiten aus Óbuda begleiteten fast ihre ganze wissenschaftliche Karriere. Ich selbst, die später daran Teil nahm und die Arbeit fortsetzte, verehre und respektiere ihre opfervolle, oft zwischen unmöglichen Umständen geführte Arbeit, die von sie geleiteten Ausgrabungen, ohne die die topographische und geschichtliche Erforschung von Altofen lückenhaft wäre.

Die kleineren Freilegungen, die in den Kellern und Höfen der Wohnhäuser durchgeführt wurden, sowie die ständige Beobachtung der Kommunalwerkgraben, ihre Dokumentierung vereinfachten die Arbeit, die parallel mit der Ausbau des altofener Wohnviertels fortgesetzt wurde. Bertalan Vilmosné war die Leiterin der Wissenschaftler-gruppe die aus den Mitarbeitern des Museums Aquincum die zum Historischches Museum der Stadt Budapest bestand, sowie aus den Mitarbeitern der Mittelalterlichen Abteilung stellt wurde. Sie führte diese Ausgrabungen von Anfang an, 1973 bis 1981.

Es gibt wohl kaum eine Stelle von Óbuda wo sie keine Ausgrabungen und Rettungsgrabungen geführt hätte. In den früheren Jahrzehnten und bei der Bau des Wohnviertels von Óbuda beziehungsweise bei der sanierenden Vorbereitungsarbeiten ergab sich die Möglichkeit, die Wohnhäuser den Straßennetz und die Struktur der Stadt gut beobachten zu können. Sie legte noch teile der nördlich liegenden Domherrenhäuser frei, sowie Wohnhausfragmente, die an mehreren Punkten des "Stadtteiles der Königin" standen. Ihr Namen kennzeichnet die Identifizierung des städtischen Marktplatzes und die Erforschung der dort stehenden Häuser. Das wichtigste unter allen war die Freilegung des Hauses aus der Lajos Straße Nr. 158, es war das einzige auf uns gebliebene und wiedererichtete mittelalterliche Gebäude aus Óbuda.

Die Auffindung, Freilegung und Identifizierung der zwei bedeutendsten Gebäudekomplexen der Stand,die aus dem 14. Jahrhundert stammen, können wir auch Bertalan Vilmosné danken.

Auf dem heutigen Hauptplatz stand die Propsteikirche die der Heiligen Jungfrau gewidmet wurde. Einige Mauerfrag-mente davon wurden in den Kellern der Gebäuden ausgestellt. Auf dem Gelände das von der heutigen Mókus - Perc Straße und Kiskorona Straße begrenzt ist, wurde ein Ruinenfeld errichtet, dort legte die Wissenschaftlerin die Überreste des Klosters und der Kirche der Klarissen frei.

In seiner wissenschaftlichen Tätigkeit studierte, und arbeitete sie in erster Reihe ihre Fundgüter auf, dem fast alle ihrer Ausgrabungen waren von ausgehobener Wichtigkeit, und gaben uns neue Informationen und Kentnisse. Außer den erwähnten Tätigkeiten hatte sie noch ein abgesondertes Forschungsbereich: Majolikagefäße und Fußbodenziegel. Ihre wichtige museologische Aufgabe war die Schaffung der bedeutenden Lapidarien, sowie ihre Versorgung und Führung. Eine zeitlang gehörte ihr die Leitung der Restaurierung-swerkstatt und die Mittelalterliche Abteilung. Sie war auch Leiterin der archäologischen Gruppe.

1983 zog ging sie in Ruhestand, doch arbeitet seit dem auf dem riesigen archäologischen Fundmaterial, das sie bei den Ausgrabun-gen gefunden hatte. Dafür hatte sie in ihrer langen Lebenskarriere, wegen den ständigen Terrainarbeiten keine Zeit gehabt.

Wir Wir wünschen ihr weitere Gesundheit und Energie bei ihrer Arbeit und weiteren Aufgaben.

Julia Altmann

GERŐ GYŐZŐ

Dr. Gerő Győző, címzetes egyetemi docens, a magyar törökkori régészet megteremtője és a Budapesti Történeti Múzeum Vármúzeumának egyik alapító munkatársa közel fél évszázada áll a tudomány szolgálatában. Pályafutása a dr. Gerevich László által vezetett, budai középkori királyi palota feltárásán kezdődött, amikor a fiatal régész a terepmunka mellett a XVI–XVII. századi, törökkori régészeti leletanyag muzeológiai és tudományos feldolgozását is feladatául kapta.

Gerő Győző kora ifjúságától a törökkor, a török világ kutatására készült, olyan komoly elszántsággal, hogy iskolatársai már Juszufnak szólították. Barátai és közeli munkatársai tudják, hogy Gerő Juszuf amellett, hogy magyar régész, lélekben félig török, aki egész életét arra szánta, hogy a magyar történelem egyik tragikus időszakáról, a török hódoltság 150 évéről a valósághoz közelebb álló képet alkosson, és amennyire lehetséges, rekonstruálja azt az épített környezetet és anyagi kultúrát, amelyben a hódítók és az elnyomott népek éltek. 1952-ben az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán régészdiplomát szerzett. 1950-től nyugdíjba vonulásáig, 1997-ig a Budapesti Történeti Múzeum tudományos munkatársa volt, és bár fő kutatási területe a török építészeti emlékek feltárása, bekapcsolódott a középkori várostörténeti kutatásokba is. Ő tárta fel az első, középkori leletekben gazdag budai kutakat, részt vett a budai Vár házainak műemléki kutatásában, s az ő nevéhez fűződik a Buda közelében lévő, közismert Csőt falu feltárása is. Az első tudományos cikkei a budai Vár és polgárváros törökkori építészetével, a budai török fürdőkkel foglalkoztak. Ezek megírásával egy időben hozzákezdett az ország több jelentős török műemlékének feltárásához is. A budapesti kutatásokkal párhuzamosan Esztergomban, Egerben, Pécsett, Siklóson, Szigetváron – hogy csak a legfontosabbakat soroljam – vezette és a mai napig is vezeti az évekig tartó műemléki és régészeti kutatásokat. Tudományos eredményeit hazai és külföldi folyóiratokban, tudományos konferenciákon folyamatosan publikálja.

Budapest török műemlékeiről 1957-ben, Pécs török műemlékeiről 1960-ban jelentek meg az első könyvei. A későbbi monográfiákat már jórészt saját régészeti és levéltári kutatásai alapján készítette. Legjelentősebb alkotása „Az oszmán–török építészet emlékei Magyarországon (dzsámik, fürdők, türbék)" című disszertációja, amellyel 1975-ben elnyerte a kandidátusi fokozatot. A disszertáció 1980-ban könyv alakban is megjelent.

Gerő Győző gazdag életművéből, tudományos publikációi sorából kiemelkednek azok a tanulmányok, amelyekben a szerző Buda, Esztergom vagy Pécs törökkori topográfiájával foglalkozik.

A török háborús pusztulás nyomainak a feltárása a korábbi, középkori, a török rendezések és építkezések pedig a későbbi, kora újkori várostörténeti kutatások forrásaivá váltak.

A régészeti kutatómunka közben Gerő Győző számos hazai és külföldi kiállítás rendezésében is közreműködött. Megírta a kiállítási katalógusok, vezetők török időszakra vonatkozó részeit.

A kiállításokhoz vagy műemléki helyreállításokhoz kapcsolódva nagy példányszámban megjelenő tudományos népszerűsítő kiadványokban ismertette az ország legjelentősebb török műemlékeit.

A Budapesti Történeti Múzeum munkatársai szívből gratulálnak, jó egészséget és további, eredményes munkával töltött boldog éveket kívánnak.

Irásné Melis Katalin

GYŐZŐ GERŐ

Dr. Győző Gerő, Universitätsdozent h. c., der Erschaffer der ungarischen Archäologie der Türkenzeit, einer der Gründer des Burgmuseums des Historischen Museums der Stadt Budapest, steht beinahe seit einem halben Jahrhundert im Dienste der Wissenschaft. Sein Forscherlaufbahn begann bei der Ausgrabung des mittelalterlichen königlichen Palastes aus Buda. Die Freilegung wurde von dr. László Gerevich geführt, als der junge Archäologe neben dem Terrainarbeit auch auf die Bearbeitung des mittelalterlichen, türkenzeitlichen (16.–17. Jahrhundert) archäologischen Fundmaterials beauftragt wurde.

Győző Gerő bereitete sich schon in den Jugendjahren auf die Erforschung der Türkenzeit und der türkischen Welt vor. Er war so entschlossen, da seine Kameraden und nahen Mitarbeitern ihn "Jusuf" nannten. Diese Mitarbeiter und Freunde wissen es, da "Jusuf" Gerő, obwohl er ein ungarischer Archäeologe war, war in seiner Seele schon halb ein Türke, der sein ganzes Leben der Erforschung einer der tragischen Zeiten der ungarischen Geschichte – der 150 Jahre dauernden türkischen Oberherrschaft – widmete. Er versuchte eine wirklichkeits echte Darstellung dieser Zeit zu geben, und er versuchte die gebaute Umgebung und die materielle Kultur dieser Periode, worin Okkupanten und unterdrückte Völker miteinander lebten – zu rekonstruieren.

1952 erwarb er an der Fakultät für Philosophie an der Universität der Wissenschaften Eötvös Lóránd ein Archäeologendiplom. Er war von 1950 bis zu seiner Pensionierung, 1987, wissenschaftlicher Mitarbeiter des Historischen Museums der Stadt Budapest. Obwohl sein Hauptforschungsgebiet die Freilegung der türkischen

Baudenkmäler war, schaltete er sich auch in die mittelalterliche stadtgeschichtliche Forschungen ein. Er grub zum ersten mal in Funden reichen Brunnen von Buda aus, nahm an der kunstdenkmälerischen Forschungsarbeiten von Buda teil, außerdem knüpft sich die Freilegung des nahe liegenden Dorfes Csőt auch zu seinem Namen. Seine ersten wissenschaftlichen Artikel behandelten die türkische Architektur der budaer Burg und Zivilstadt, sowie die türkischen Bäder. Gleichzeitig mit der Schreibung dieser Arbeiten begann er die Freilegung von mehreren türkischen Baudenkmäler. Parallel mit den Ausgrabungen aus Budapest, leitete er in Esztergom, Eger, Pécs, Siklós, Szigetvár – diese waren die wichtigsten – bis heute die jahrelang dauernden archäologischen und Denkmalforschungen. Seine wissenschaftlichen Errungenschaften wurden in ungarischen und ausländischen Zeitschriften veröffentlicht und sie erschienen auch an wissenschaftlichen Konferenzen.

Seine ersten Bücher über die türkischen Denkmäler von Buda und Pécs erschienen 1957 und 1960. Die nachfolgenden Monographien schrieb er auf Grund seiner eigenen archäologischen und archivaren Forschungen.

Sein bedeutendstes Werk ist: "Andenken der ottomanisch–türkischen Architektur in Ungarn. (Dsamis, Bäder, Türben)"; – erschienen als Dissertationsarbeit, womit er den Kandidatengrad erwarb. Die Dissertation erschien 1980 auch in Buchform. Aus dem reichen Lebenswerk und aus den Publikationen sind diejenigen Studien die wichtigsten, in denen der Wissenschaftler sich mit der Topographie der Städte Buda, Esztergom, beziehungsweise Pécs beschäftigte.

Die Freilegung der Verwüstungsspuren der Türkenkriege wurden zur Quellen der vorhergehenden mittelalterlihen stadtgeschichtlichen Forschungen. Die Terrainregulierungen und Bauarbeiten der selben Türkenzeit dienten, als Quellenmaterial der Forschungen der frühneuzeitlichen Stadtgeschichte. Zur Zeit der archäologischen Forschung sarbeiten arbeitete Győző Gerő an der Organisierung von vielen einheimischen und ausländischen Ausstellungen mit. Er schrieb die türkischen Teile der Ausstellungskatalogen und den türkenzeitlichen Artikel des Ausstellungsführers.

In Verbindung mit den Ausstellungen und Denkmalwiederherstellungsarbeiten publizierte er im volkstümlichen wissenschaftlichen Ausgaben die wichtigsten einheimischen Baudenkmäler der Türkenzeit.

Wir, Mitarbeiter des Historischen Museums der Stadt Budapest beglückwünschen ihn herzlich, und wünschen ihm weitere, glückliche erfolgreiche Schaffungsjahre.

Katalin Irás–Melis

HOLLNÉ GYÜRKY KATALIN

Középkoros régészetünk egyik legsokoldalúbb egyénisége immár 70 éves.

Bár munkásságából harminc évet a Budapesti Történeti Múzeumnál töltött, és így fő kutatási területe a főváros középkori története volt, emellett más helyszíneken (Veszprém, Pannonhalma, Diósjenő) is dolgozott. Szakterülete azonban nem csak földrajzi értelemben nyúlt, pontosabban – ma is aktív szellemi kutatómunkát folytató személyről lévén szó – nyúlik túl Budapest határain. A budai leletanyagból kiindulva a középkori üvegek egész országra kiterjedő gyűjtését végezte el, s mindezt egyben széles nemzetközi kitekintésben elhelyezve alapmű jellegű publikációt készített. (Az üveg. A BTM középkori gyűjteménye. Bp.1986., Üvegek a középkori Magyarországon. Bp. 1991.)

Tényked̈ése példa lehet az újabb középkort kutató generációk számára, amennyiben az adott helyszínek mintaszerű feltárását és értékelését követően azok publikálását is folyamatosan és hasonló lelkiismeretességgel tette meg. Jellemző rá, hogy az egyes szűkebb területek kutatásakor, az apróbb részeredmények összekapcsolásával mindig nagyobb összefüggésekre tud rávilágítani. Munkássága folyamán kisebb-nagyobb ásatási helyszínek, eredmények szép számmal adódtak. Ezekből itt legfeljebb a néhány fontosabbat említhetjük: az I. kerületben a Vár útrendszerének és városfalainak számos pontjának kutatása, a volt Szent Miklós domonkos kolostor és templom a Hess András téren, a volt szent Márton kápolna maradványai a Táncsics Mihály utcában, a volt Szent Péter templom maradványai a Csalogány utcában, a volt Szent István külváros korai településnyomai a Corvin téren, illetve a kánai apátság romjai a XI. kerületben. A fenti kutatásokról készült számos publikáció közül ki kell emelnünk a két, kolostorhoz fűződő feldolgozást: „Das mittelalterliche Dominikanerkloster in Buda" (Bp. 1981.) és „A Buda melletti kánai apátság feltárása" (Bp. 1996.), amelyek a témák igazi monografikus feldolgozásai.

A fenti imponáló munkásság a kívülállónak töretlen szakmai életutat sugall, pedig – és ezt Gyürky Katalin visszafogottsága miatt kevesebben tudják – az elindulás azokban a bizonyos ötvenes években korántsem volt annyira egyszerű. Az embert próbáló évek szerencsére sem a szakmai elhivatottságot, sem a személyiség emberi derűjét nem tudták kikezdeni.

Őszinte szívvel gratulálunk, és kívánunk további hosszú életet és eredményes munkát a magunk és a kollégák nevében.

Magyar Károly

KATALIN GYÜRKY-HOLL

Eine der vielseitigsten Vertreterinnen unserer mittelalterlichen Archäologie ist schon 70 Jahre alt.

Obwohl sie dreißig Jahre bei dem Historischen Museum der Stadt Budapest verbracht hatte, und ihr Hauptfors chungsgebiet und – Bereich die mittelalterliche Geschichte der Hauptstadt war, arbeitete sie auch außer Budapest (Veszprém, Pannonhalma, Diósjenő). Ihr Erforschungsobjekt und Territorium streckte und streckt sie – es ist die Rede über eine Wissenschaftlerin, die auch heute intellektuelle Arbeit leistet – nicht nur im konkreten Sinn über die Gemarkung der Stadt Budapest.

Aus dem Fundmaterial von Buda hinausgehend sammelte sie grundlegend alle mittelalterlichen Glaswaren des Landes und gab dem Material eine breite internationale Aner kennung (Mittelalterliche Glassammlung des BTM. Budapest, 1986. – Glasobjekte aus dem mittelalterlichen Ungarn. Budapest, 1991.)

Ihre Aktivität dient der neuen Mittelalterforschergenerationen als Beispiel, dem Frau Katalin Gyürky–Holl legte nicht nur die Fundorte tadellos frei, sie bewertete und verarbeitete die Fundgüter gründlich, und publizierte sie mit ähnlichem guten Gewissen.

Charakteristisch für ihre Arbeit ist die Tatsache, daß sie aus der Erforschung der engeren Gebieten und aus der Zusammenfassung von kleinen Teilergebnissen immer auf größere Zusammenhänge folgte. In ihrer Karriere gab es eine große Menge von kleineren und größeren Ausgrabungen die an vielen Stellen des Landes stattfanden. Wir können nur einige davon erwähnen: zahlreiche Punkte des Straßennetzes, des Wegsystem, und er Stadtmauer des ehemaligen Heiligen Nikolaus Klosters und der Kirche am Andreas Hess Platz, die Überreste des einstigen Heiligen Martinkapelle in der Mihály Táncsics Straße, die Überbleibsel der Heiligen Petruskirche in der Csalogánystraße, die Siedlungsspuren der Außenstadt der Heilige Staphan, auf dem Corvinplatz, sowie die Ruinen der Kánaer Abtei im XI. Bezirk.

Unter den zahlreichen Publikationen die auf Grund dieser Ausgrabungen entstanden, müssen wir zwei Arbeiten die sich zu den zwei Klostern knüpfen herausheben. Es ist die Rede über dem mittelalterlichen Dominikanerkloster aus Buda (Bp. 1991.), und über die Freilegung der Kánaer Abtei (Bp. 1996.). Beide sind wahre monographische Schilderungen der Themen.

Das oberige imponierende Lebenswerk suggeriert dem Außerstehenden eine ungebrochene Kontinuität im wissenschaftlichen Fachlebenslauf. Wenige wissen nur, daß der Anfang in den fünfziger Jahren gar nicht so einfach war. Diese, den Menschen auf die Probe stellenden Jahre verletzten glücklicherweise ihre Berufung und die Heiterkeit ihrer Person gar nicht.

Wir gratulieren ihr aus vollem Herzen, mit wahrer Freude, und wünschen Frau Katalin Gyürky–Holl weiteres langes Leben, erfolgreiche Arbeit in unserem Namen und im Namen aller Mitarbeiter.

Károly Magyar

NAGY EMESE

Nagy Emese 1926. augusztus 4-én született Debrecenben. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának régészet szakát 1950-ben végezte el. Érdeklődése hamarosan az építészeti emlékek régészeti és történeti kutatása, valamint a középkori építészet és kőfaragás technikai és munkaszervezeti kérdései felé irányult. Első ízben 1949–1963 között dolgozott a Budapesti Történeti Múzeumban, előbb muzeológusként, majd tudományos titkárként. A budai középkori királyi palota Gerevich László által vezetett feltárási munkálataiba 1949-ben kapcsolódott be. Ennek keretében dolgozott az I–II. boltozatos helyiség, a Gyilokjáró, a Déli kisudvar, a Télikert és az Újvilág-kapu területén, valamint a Nagyrondella belső részében, a Nagyudvaron, a Csonkatorony környékén és a Savoyai-szobortól északra. Palotai kutatásairól 1955-ben „Zsigmond király budavári Friss palotája" címmel jelentetett meg tanulmányt. Az 1950-es évek második felétől részt vett a budai várnegyed középkori lakóházainak műemléki, régészeti kutatásaiban. 1958 őszén feltárást végzett a budaszentlőrinci pálos kolostor területén, ahol tisztázta a káptalanteremhez kapcsolódó perjeli kápolnák helyét és az azokat körbeölelő sokszögű építményt. A precíz régészeti munka során egy kis területen legalább négy építési periódust sikerült Nagy Emesének meghatároznia. Kisebb feltárásokat végzett Gercse és Nyék falu területén is. Régészeti kutatásai nem szorítkoztak csak a főváros területére. 1957-ben az ozorai ferences kolostor, 1960-ban a Zala megyei egervári vár, 1960 és 1966 között pedig a kaposszentjakabi bencés apátság területén végzett feltárásokat. Közben 1963-ban munkahelyet változtatott, és 1978-ig a Magyar Nemzeti Múzeumban dolgozott, mint a középkori osztály vezetője. 1964–1969 között az esztergomi királyi vár feltárását irányította. Esztergomi kutatásait „Az esztergomi királyi vár története (Régészeti kutatások 1934–1969)" című kandidátusi értekezésében foglalta össze, melyet 1986-ban sikerrel védett meg. Sajnálatos, hogy ez az alapvető fontosságú munka mind a mai napig nem jelent meg. Nagy Emese 1978-tól 1987-ig a középkori osztály vezetőjeként ismét a Budapesti Történeti Múzeum munkatársa lett, ahol olyan elődök nyomdokába lépett, mint Kumorovitz L. Bernát és Kubinyi András. Természetéből adódóan nyugodt, megfontolt vezetője volt egy évtizeden keresztül a Budapesti Történeti Múzeumnak, munkatársai szerették és tisztelték. Ő kezdte el a középkori osztály tudományos kollektívájának fiatalítását, a vezetése alatt idekerült munkatársak ma már a középgenerációt alkotják. A sors kegye folytán megadatott Nagy Emesének, hogy nyugdíjba vonulása előtt még egyik fő szervezője legyen a méltán nagy sikerű, 1987-es Zsigmond-kiállításnak, melyet a Budapesti Történeti Múzeum az MTA Művészettörténeti Kutatócsoportjával közösen rendezett 1987. V. 29.–XI. 8. között. A Vármúzeum földszintjén megrendezett kiállításhoz hozzákapcsolták a középkori királyi palota romterületét is, nevezetesen a gótikus nagytermet és a dongaboltozatos pincét. A kiállítás katalógusát máig alapműként használja a magyar középkorral foglalkozók széles tábora. Nagy Emese 1987-ben nyugdíjba ment, a Budapesti Történeti Múzeummal azonban nem szakadt meg a kapcsolata. Mint a palotai kőanyag legjobb ismerője megírta „A budavári középkori királyi palota épületeiről származó kőfaragványok lelőhelyek szerinti feldolgozása" című összefoglalót, jelenleg pedig „A budai középkori királyi palota építészeti töredékeinek formai-tipológiai, kronológiai beosztásáról és értékeléséről" című többkötetes tanulmánysorozatán dolgozik, amelyben a formai-tipológiai katalógus teljes gótikus része elkészült már. Reméljük, hogy mielőbb könyv formájában is napvilágot látnak e munkák.

További jó egészséget és még sok eredményes munkával töltött évet kívánunk Nagy Emesének.

Bencze Zoltán

EMESE NAGY

Emese Nagy wurde am 4. August 1926 in Debrecen geboren. Sie absolvierte 1950 an der Philosophischen Fakultät der Universität Lóránd Eötvös auf dem Fach Archäologie. Ihr Interesse zeigte sich in die Richtung der archäologischen und geschichtlichen Erforschung der Andenken der Architektur, sie studierte die Techniken des mittelalterlichen Bauwesens, sowie die arbeitsorganisatorischen Fragen der Zeit. Sie arbeitete im Historischen Museum der Stadt Budapest zuerst zwischen 1949-1963 als Museologin, beziehungsweise als wissenschaftliche Sekretärin.

In die, von László Gerevich geführte Freilegungsarbeit des mittelalterlichen königlichen Palastes aus Buda schaltete sie sich im Jahre 1949 ein.

Im Rahmen dieser Tätigkeit arbeitete sie in den Gewölberäumen I-II., im Mordgang, im südlichen Kleinhof im Wintergarten, oder Orangerie, beim Újvilág Tor, im inneren Teil der Rondelle, auf dem großen Hof in der Umgebung des Stumpfturmes und nördlich von der Statue des Eugen von Savoyen. Über ihre Forschungen im Palast erschien 1955 ihre Studie mit dem Titel "Der Frisch Palast des Königs Sigismund in der Budaer Burg".

Beginnend mit der Zweiten Hälfte der fünfziger Jahren nahm sie in der Freilegung und archäologischer Erforschung der Wohnhäuser und Baudenkmäler des Budaer Burgviertels teil. Im Herbst des Jahres 1958 arbeitete sie an den

Ausgrabungen des Paulinerklosters in Budaszentlőrinc. Sie bestimmte die genaue Stelle der Priorenkapellen, die in Verbindung mit dem Kapitelsaal standen, sowie die Stelle des umgebenden mehreckigen Gebäuden.

Im Laufe ihrer sorgfältigen archäologischen Arbeit gelang es Emese Nagy auf diesem kleinen Grundstück mindestens vier Bauperioden näher zu bestimmen.

Kleinere Ausgrabungen leitete sie auf dem Gebiet der Dörfer Gercse und Nyék. Sie beschränkte sich also nicht nur auf das Gelände der Hauptstadt, 1957 führte sie Ausgrabungen im Franziskanerkloster von Ozora, 1960 im Komitat Zala bei der Burg von Egervár, zwischen 1960 und 1966 im Raum des Benediktinerabteis aus Kaposszentjakab. Inzwischen wechselte sie ihre Arbeitsstelle und arbeitete von 1963 bis 1978 im Ungarischen Nationalmuseum, als Leiterin der Mittelalterlichen Abteilung weiter. Zwischen 1964-1969 leitete sie die Wiederherstellungsarbeiten der königlichen Burg in Esztergom. Die Resultate ihrer Arbeit fasste sie in ihrer Kandidatenabhandlung mit dem Titel "Die Geschichte der Burg von Esztergom. (Archäologische Forschungen 1934-1969.) zusammen. Sie verteidigte diese Dissertation 1986 erfolgreich. Es ist zu bedauern, daß diese Arbeit von grundlegender Wichtigkeit bis heute noch nicht erschienen ist. Emese Nagy wurde von 1978 bis 1987, als Leiterin der Mittelalterlichen Abteilung wieder Mitarbeiterin des Historischen Museums der Stadt Budapest. Sie trat in die Spuren solcher Vorfahren wie Bernát L. Kumorovitz und András Kubinyi. Sie war von ihrer Gemütsart aus eine ruhige, ausgeglichene Leiterin des Museums, ihre Mitarbeiter liebten und verehrten sie. Sie begann die Verjüngerung der wissenschaftlichen Kollektive, die Mitarbeiter, die zur Zeit ihrer Leitung ins Museum gelangten, gehören heute bereits zur mittleren Generation. Als ein besonders Zeichen der Gnade des Schicksals hatte Emese Nagy vor ihrer Pensionierung noch die Möglichkeit bekommen, eine der Hauptorganisatoren der wahrhaft erfolgreichen Austellung über Kaiser Sigismund aus 1987 zu sein. Die Ausstellung wurde vom Museum, gemeinsam mit der Kunstgeschichtlichen Wissenschaftler-gruppe der MTA (Ungarische Akademie der Wissenschaften) zwischen dem 29. Mai und dem 8. November 1987 veranstaltet. Zur Ausstellung am Erdgeschoß des Burgmuseums wurde das Ruinenfeld des königlichen Palastes, der sogenannte große gotische Saal und der Keller mit Tonnengewölbe hinzugeführt. Der Katalog der Ausstellung wird von den Experten des Mittelalters auch heute als grundlegendes Werk verwendet.

Emese Nagy ging 1987 in Ruhestand, aber sie unterbrach ihre Arbeitsbeziehung mit dem Museum nicht. Als ein ausgezeichneter Kenner des Steinmaterials des Museums schrieb eine zusammenfassende Arbeit: "Die Aufarbeitung der Steinskulpturen -von den Gebäuden des mittelalterlichen Palastes aus Buda - nach ihren Fundorten." Gegenwertig arbeitet sie an einer mehrbändigen Studienreihe, die die förmlich - typologische Auswertung und chronologische Einleitung der Baudenkmalfragmente des mittelalterlichen königlichen Palastes behandelt. Der ganze gotische Teil des förmlictypologischen Katalogs ist schon fertig. Wir hoffen, daß diese Werke bald in gedruckter Buchform erscheinen werden.

Wir wünschen Emese Nagy weitere Gesundheit, und noch viele erfolgreiche Arbeitsjahre.

Zoltán Bencze

NAGY LAJOS EMLÉKEZETE 1897–1997

Konferencia és kiállítás

ELŐHANG

1997 március 15-én volt 100 éve, hogy Nagy Lajos megszületett. Alig két hónappal korábban, 1996 december 10-én egy másik évforduló is régészetünk e kimagasló alakját idézte, 50 éve e napon hunyt el. Kutatói pályán 49 év általában az összefoglalásokat, az eredmények kiérlelését megelőző időszakot jelenti. Nagy Lajos –, akire ma mint kutatásunk egyik kiemelkedő alakjára emlékezünk – a számára adott szűk időhatárok között a Pannonia-kutatás szinte minden területén nagyot és maradandót alkotott. A két világháború közötti évtizedek a magyar római kori kutatás nagy megújulásának és felvirágzásának időszakai voltak, azok az évtizedek ezek, amelyekben az antiquitás nemzetközi kutatásában rangot és megbecsülést szereztünk.

Nagy Lajos, ha olyan látványos sikerek nem is érték, mint Alföldi Andrást, két évvel idősebb kortársának egyenrangú partnere volt. A korszak nagy eredményei nem is jöttek volna létre e két nagyszerű tudós egymást kiegészítő tevékenysége nélkül. Ahogy Pannonia történetének kutatásában fél évszázaddal Alföldi András távozása után is azokról az alapokról indul ki minden kezdeményezés, amelyet ő fogalmazott meg, ugyanúgy a régészeti kutatás számos ágában Nagy Lajos volt az, aki a problémákat, a helyi sajátságokat először fogalmazta meg nemzetközi színvonalon. Nemcsak Aquincum feltárásában és kutatási eredményeinek összefoglalásában ért el meghatározó eredményeket, (Eskü-téri erődítés, a Flórián téri fürdő, a cella trichora, ásatásáról írottak vagy a Budapest története két kötetében írt fejezetei) amelyek a maguk korában széleskörű áttekintésükkel a hiányzó Pannonia-feldolgozást pótolták. Kiemelkedőek az eredményei a pannoniai ókeresztény emlékeivel kapcsolatban, ő adta az első igazi áttekintést a pannoniai falfestészetről és a művészet különböző ágairól. Irásait egy-egy tárgy mesteri elemzésével elevenítette meg. Tevékenysége idejében még nagyrészt hiányoztak a régészeti feldolgozások, kitűnő intuícióval olyan témákban is jelentőset, újat tudott mondani, amelyekben a kutatás csak évtizedek múltával állt szilárd talajra. Kétségtelen, hogy korai halála óta ismereteink megsokszorozódtak, nem ismert összefüggések váltak láthatóvá, de átfogó tudása és lényeges sajátosságok különleges érzékelése miatt az esetek nagy többségében megállapításai jelentős része fölött nem járt el az idő. Fél évszázaddal halála után is a magyar Pannonia-kutatás legjelentősebb alakjai között tartjuk számon.

Fitz Jenő

ZSIDI PAULA

100 ÉVE SZÜLETETT NAGY LAJOS

Az Aquincumi Múzeum homlokzatán emléktáblák őrzik mindazon kutatók, tudósok arcvonásait, akik tevékenységükkel maradandóan hozzájárultak Aquincum kutatásához, és ezen keresztül Magyarország ókori régészetéhez. A kőből vagy bronzból megformált, tisztes korú fők sorából kiválik egy fiatal arc, Nagy Lajosé. Élete alig fél évszázadot foglalt magában. Halálakor – több más megbízatás mellett – a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem címzetes nyilvános rendes tanára, a Magyar Tudományos Akadémia tagja, Budapest Székesfőváros Múzeumainak központi igazgatója volt. Töretlen tudományos és hivatali karriert mondhatott magáénak, amelyet megalapozott szakmai tekintélyének köszönhetett. Múzeumirányító és tudományszervező tevékenysége mellett azonban sohasem feledkezett meg magáról a tudomány műveléséről.

A Budapesti Történeti Múzeum egykori főigazgatójának tiszteletére az Aquincumi Múzeum munkatársai hajdani kollégájuk születésének 100. évfordulójáról kiállítással és tudományos ülésszakkal emlékeztek meg. A kiállítás anyaga, valamint az emlékülés programja számos olyan tudományos kérdést érintett, amely szorosan kapcsolódott Nagy Lajos tevékenységéhez és munkásságához. Ezért a megemlékezés során e munkásságnak csak egyes, máig meghatározó elemeit emeljük ki.

Tudatosan kialakított kutatási program keretében Nagy Lajos vázolta elsőként a több topográfiai egységből álló római kori város, Aquincum szerkezetének körvonalát. Irányításával és részben közreműködésével 1923 és 1945 között több mint 200 ásatásról, illetve leletmentésről tudósítanak a Budapest Régiségei kötetei. A kortársak közül sokan a szerencsének tulajdonították azt, hogy olyan gazdag és lényeges leletek kerültek elő ásatásai során. Fortuna azonban többnyire nem pazarolja kegyeit érdemtelenekre. Nagy Lajos az új adatokat új módon, új szemléletben dolgozta fel, melyet a Budapest Régiségeiben, az általa megindított ásatási jelentés-sorozatban meg is határozott. Ez egyúttal – ma is aktuális – kutatási programnak tekinthető: „Fő célunk volt Aquincum topographiájának és történetének tüzetesebb megismerése. A régi rendszeres ásatások és a véletlenül felszínre került épületeknek s maradványoknak egy nagy térképen való lerögzítése után már körülbelül adva is volt az a keret, melyet egyrészt kitölteni, másrészt minden irányban bővíteni kellett az újabb kutatásoknak. Így fokozatosan elérkeztünk a város határainak pontos megállapításáig, útjainak kijelöléséig s a temetők helyrajzi fekvésének tudatáig. A katonai és polgári város területén belül az egyes épületek feltárása, a keresztező utcák kijelölése a városképet magát fogják adni. De ezen belül fontos az is, hogy a település korát s a különböző korszakok emlékeit is megállapítsuk s egymástól szétválasszuk, mert csak így jutunk el a város fejlődéstörténetének megismeréséhez." (BudRég 12. 1937. 261–262.) Ebben a szellemben, a feltárások eredményeit tágabb összefüggésbe helyezve indította meg a várostörténeti kutatásokat, melyeknek része volt – a korabeli városrendezéssel is összekapcsolódó – műemlékvédelmi munkássága is Ez utóbbit dicséri a Flórián téri katonai fürdő bővítése, valamint az ókeresztény cella trichora, az Eskü téri erőd és a katonai amfiteátrum első műemléki bemutatása. Ennek a munkának ma is látható, a modern városszerkezetet ma is meghatározó eredményeit láthattuk az emlék-kiállítás tablóin.

Érdeklődése azonban nem korlátozódott a főváros római kori elődjének kutatására. Bár figyelmének középpontjában elsősorban Aquincum és a római kor régészete állt, több ős- és népvándorlás kori, valamint középkori emlék feltárása is fűződik a nevéhez. Kutatásai átnyúltak Budapest határán. Az Aquincum környéki limes kiépítésének kutatásához kapcsolódva tucatnyi ásatást végzett Szentendre és a főváros között, a Duna mindkét partján. (2. kép) Ezt példázta az emlékkiállításon a leányfalui őrtoronyból származó néhány tárgy.

1941-ben megkapta Budapest Székesfőváros Múzeumainak központi igazgatói állását, s ettől kezdve több figyelmet szentelt múzeumvezetői, tudományszervezői munkájának. Jelentős érdeme volt abban, hogy a második világháború idején a múzeum értékeinek nagy része megmenekült a pusztulástól. Egyik utolsó, kézzel írott feljegyzéstöredéke is ezzel a tevékenységével áll összefüggésben. A tíz évre előirányzott programtervezet a múzeum ostrom utáni rongálásainak felszámolását és legfontosabb szakmai feladatait sorolja fel. A tervezet a Kiscelli kastélyban és a Károlyi palotában elhelyezett Fővárosi Képtár helyreállítási munkáin kívül tartalmazta a középkori és a római kori emlékek új kiállítási lehetőségeit is. Ennek kapcsán ismét tervbe került az Aquincumi Múzeum kibővítése, valamint körbekerítése. Az ásatások zömét végző Fővárosi Régészeti Intézet tervei között már szerepelt az Aquincumi Múzeum területén „egységes konzerválóműhely és fotólaboratórium felállítása, több szoba berendezése kutatómunkák részére..." Korai, 1946-ban bekövetkezett halála is közrejátszott abban, hogy a program nem valósult meg, pontjai azonban útmutatóul szolgálhatnak az utódok számára.

Éppen ilyen meghatározó, máig ható tudományos hagyatéka is. A „Budapest története" című kötet számára írt tanulmányait, monografikus jellegű összefoglalásait ma is szinte Bibliánknak tekintjük. Ebben nemcsak a feltárt leleteket értelmezte, hanem azok alapján a még föld alatt rejtőzőkre is körültekintően következtetett. Ezzel kijelölte a további kutatás irányát, programot adott az utána következő generációk számára. S az utána következő generációk több feltételezését igazolták. Csupán az aquincumi topográfia területén, ahol új eredményekkel szolgáltak az utóbbi évtizedek ásatásai, több ponton váltak adatokká a sejtései. Az aquincumi legiotábor

helyére, a katonaváros építéstörténetére vonatkozó következtetéseit, feltételezéseit több ponton igazolták az újabb kutatások. A polgárváros északi kapuját a Krempl-malom helyére feltételezte, s 1980-ban ott elő is került. A feltételezett déli kaput Hilarus intercisai kapumodelljéhez hasonlította, s a 70-es évek végén a kapu egyik kör alaprajzú tornyának alapfalát – amely a modellhez hasonló felépítményre utal – felszínre hozta egy feltárás. A polgárváros helyének kiválasztását annak földrajzi helyzetével magyarázta, felismerve előnyös stratégiai fekvését. A 70-es, 80-as évek kutatásai a polgárváros kőből épült városfala alatti rétegben egy olyan fa-föld konstrukciós védműrendszer elemeire bukkantak, amelyek egyértelművé teszik, hogy a területen lévő első objektum telepítésénél éppen a stratégiai szempontok játszhatták a főszerepet. Sorolhatnánk még a példákat, melyek száma a kutatás előrehaladtával egyre gyarapodik.

Nagy Lajos emelte ókori régészetünket a nemzetközi kutatásba, munkásságával felhívta a határokon túli szakmai körök figyelmét a magyar provinciális római régészeti kutatásokra. (4. 5. kép)S ezt nemcsak annak köszönhette, hogy nevéhez fűződik a páratlan zenei emlék, az egyedülálló hangszerlelet, az aquincumi orgona felfedezése. A korán nemzetközi hírű tudóssá vált Nagy Lajosnak több publikációja, cikke jelent meg külföldi folyóiratokban, levelezett Európa számos országának több neves kutatójával, rendszeresen érkeztek hozzá felkérések külföldi konferenciákon tartandó előadásokra. A Budapest Régiségei című folyóirat is az ő főszerkesztősége idején került a nemzetközi figyelem körébe.

A fentebb – korántsem teljeskörűen – vázolt tudományos életmű illusztrálására állítottuk össze emlékkiállításunkat, amelyen a régészeti leleteket szokatlan, különös csoportosításban tártuk a látogatók elé. A kiállítási tárgyak nem kronológiai vagy topográfiai rendben, vagy akár egy téma köré csoportosítva kerültek egymás mellé, hanem olyan tárgyak találtak ismét egymásra, melyek közös vonása, hogy elválaszthatatlanok Nagy Lajos nevétől. Vagy azért, mert az ő ásatómunkája nyomán kerültek felszínre, vagy pedig azért, mert Nagy Lajos feldolgozómunkája nyomán foglalták el valódi helyüket, nyerték el igazi értelmüket a kutatás számára. Ezért kerülhetett egymás mellé az aquincumi ácsmester felszerelése és a tömött növénydíszítés, a „girlandománia" egyik szép példája, a hajógyári kratér; a kölni kereskedők 72 dénárért állíttatott feliratos kőtáblája, vagy az ún. Aranyárok menti temető sírkertjét díszítő, egy aquincumi kőfaragó nyers, provinciális, de a természet pontos megfigyelésén alapuló bikaszobra és a késő római iparművészet kiemelkedő alkotásaként is értékelhető aranyozott, féldrágakövekkel díszített sisak.

A tablókon kiállított ásatási fényképek, melyeken gyakran jelenik meg maga a régész is (1. 2. 3. kép) mára már múzeumtörténeti érdekességekké váltak. Az ásatások dokumentumai, a kedves leletek mellett a publikációk sorát is egybegyűjtve láthattuk. Mégis ez a tekintélyes mennyiségű anyag csak jelzésszerű, csak ízelítőt adhatott a gazdag életműből.

A halálakor megjelent nekrológok beszámoltak Nagy Lajos életútjáról, a kortársak vele kapcsolatos emlékeiről. Hagyatékát lapozva a BTM Adattárában, számos dokumentum hozza közelebb hozzánk, akik nem ismerhettük őt személyesen. Lapozhatjuk pontos feljegyzéseit, sokszor művészi igényű rajzait Európa nagy múzeumaiból származó műtárgyakról, melyeket elmélyültség, pontos adatfelvétel jellemez. A tudós mellett az emberről is tanúskodnak ezek a dokumentumok. Őrizzük néhány kortársáról összejövetelek alkalmával készült ceruzarajzát. Szívesen tett eleget a felkéréseknek, legyen az előadás az ókereszténységről a Római Magyar Akadémián, vagy akár egy szívélyes felkérés a III. Kerületi Társaskör borgazdai tisztére.

Fél évszázada Oroszlán Zoltán így búcsúzott a korán elhunyt tudóstól: „Nagy Lajosról nem fog elfeledkezni sohasem a magyar tudomány. Ez a generáció, mely látta őt életében, mely vele együtt dolgozhatott, barátai közé számíthatta magát, megőrzi őt emlékezetében." A tapasztalat bizonyosságával állíthatom, hogy Nagy Lajos emléke ma is elevenen él közöttünk. Közöttünk, akik személyesen nem ismerhettük őt. Nincs nap, hogy a nevét ne említenénk az Aquincumi Múzeum falai között, ma is példaképként tiszteljük és csodáljuk, munkánk során számtalanszor fordulunk hozzá.

Nagy Lajosnak a munkásságával sikerült elérnie azt, amelyre oly sokan vágynak: az öröklétet. Ma is közöttünk van, és nem is akárhogyan. Alkotó módon.

ZSIDI PAULA

LAJOS NAGY – VOR EINEM JAHRHUNDERT GEBOREN

Auf der Fassade des Aquincum Museums bewahren mehrere Gedenktafel die Gesichtzüge jener Forscher und Wissentschaftler, die mit ihrer Tätigkeit, die Erforschung von Aquincum und dadurch der ganzen ungarischen Archäologie unvergänglich beitrugen. Unter den, in Stein oder Bronze eingemeisselten bejahrten Gesichtern ragt ein junges Gesicht – von Lajos Nagy – hervor. Sein Leben umfasst kaum ein halbes Jahrhundert. Vor seinem Tod war er – neben anderen – ordentlicher und öffentlicher Professor der Universität Péter Pázmány, Mitglied der Ungarischen Akademie der Wissenschaften und Generaldirektor der Museen der Haupt- und Residenzstadt Budapest. Er konnte auf eine ungebro-chene wissenschaftliche und amtliche Lebensbahn zurückblicken, das er seinem gut fundierten beruflichen Ansehen danken konnte. Neben seiner Tätigkeit als Museumsleiter und Wissenschaftsorganisator vergass er aber niemals die Ausübung der Wissenschaft selbst.

Als Erinnerung an dem ehemaligen Generaldirktor des Historischen Museums der Stadt Budapest und an den einstigen Kollegen feierten die Mitglieder des Museums und die Mitarbeiter von Aquincum das 100. Jahresfest seines Geburtes mit einer Ausstellung und einer wissentschaftlichen Tagung. Das ausgestellte Material, sowie das Programm der Tagung berührte zahlreiche wissenschaftliche Fragen, die sich eng zur Tätigkeit und Arbeit des Lajos Nagy knüpften. Deshalb erwähnen wir in dieser Erinnerung nur einige Elemente, die sein Lebenswerk bis heute bestimmen.

Im Rahmen eines bewusst ausgearbeiteten wissenschaftlichen Programmes skizzierte er als erster die Struktur und den Grundriss der Römerstadt Aquincum, die aus mehreren topographischen Einheiten bestand. Die Buchbände der wissenschaftlichen Sammelwerkserie – Budapest Régiségei – berichten über mehr mehr als 200 Freilegungen und Rettungsgrabungen, die unter seiner Leitung, oder mit seiner Teilnahme zwischen 1926 und 1945 ausgeführt wurden. Dass so reiche Funde bei seinen Ausgrabungen ans Tageslicht kamen, konnte nach vielen seiner Zeitgenossen dem Glück zugeschrieben werden. Göttin Fortuna verschwendet aber ihre Gnade meistens nicht auf Unwürdigen. Lajos Nagy verarbeitete die frische Daten auf einer neuen Weise, aus einem neuen Sichtpunkt, den er in die Reihe der von ihm gegründeten archäologischen Berichten – in Budapest Régiségei publiziert – selbst bestimmte. Das kann man zugleich als einen auch heute aktuellen Forschungsprogramm betrachten: "unser Haupziel war die eingehende Erkennung der Topographie und der Geschichte von Aquincum. Nach der Dokumentation auf einer grossen Landkarte der ehemaligen systematischen Freilegungen sowie der zufällig aufs Tageslicht gekommene Gebäuden und Überreste bekamen wir schon die Rahmen, die von der neueren Forschungen einerseits ausgefüllt, anderseits in alle Richtungen ausgebreitet werden konnten. So gelangen wir stufenweise zur genauen Feststellung der Stadtgrenzen zur Absteckung der Wege und zum Wissen der geographi schen Lage der Gräberfeldern. Die Freilegung der einzelnen Gebäuden und die Markierung der sich kreuzenden Strassen der Zivilstadt und Militärstadt ergeben das Stadtbild. Dabei ist es auch wichtig das Alter der Siedlung und der Andenken der verschiedenen Epochen festzustellen und von einander zu trennen, denn nur so geeangen wir zum Kennenlernen der Entwicklungsgeschichte der Stadt." (BudRég 12. 1937. S.: 261–262) In dieser Sinne, die Resultate der Freilegungen in ferneren Zusammenhang gebracht, begann er mit den Forschungen der Stadtgeschichte, die teilweilse auch seine Tätigkeit auf dem Gebiet der Denkmalpflege, die sich mit dem damaligen Stadtplanung zusammenknüpfte, bedeutete. All das wird durch die Erweiterung des Militärbades am Flóriánplatz, sowie durch die erste Aufführung des altchristlichen "cella trichora", der Festung am Eskü Platz und des Militäram-phitheaters gelobt.

Sein Interesse beschränkte sich jedoch nicht nur auf die Suche nach dem römischen Vorgänger der Hauptstadt. Obwohl im Mittelpunkt seiner Aufmerksamkeit in erster Reihe Aquincum und die Archäologie der Römerzeit stand, knüpften sich mehrere urzeitliche, völkerwanderungs zeitliche und mittelalterliche Freilegungen zu seinem Namen. Seine Forschungen reichten auch im Raum ausserhalb von Budapest. In Verbindung mit der Erforschung der Ausbau des Limes aus der Gegend von Aquincum, machte er Dutzende von Ausgrabungen zwischen Szentendre und der Hauptstadt auf beiden Ufern der Donau. Beispiel dafür sind auf der Ausstellung einige Objekte aus dem Wachturm von Leányfalu zu sehen.

1941 erhielt er das Amt des Generaldirektors der Museen der Haupt- und Residenzstadt Budapest, seitdem hat er grössere Aufmerksamkeit der Museumsleitung und der Wissenschaftsorganisation gewidmet. Sein bedeutender Verdienst war, das grösste Teil der Schätze des Museums vor der Zerstörung des II. Weltkrieges zu bewahren. Einer seiner letzten fragmentarischen Aufzeichnung, die mit Hand geschrieben wurde, hängt auch mit dieser Tätigkeit zusammen. Dieser Programmplan für zehn Jahren führt die Aufhebung der Schäden nach der Belagerung, sowie die wichtigsten fachlichen Aufgaben auf. Der Entwurf enthält ausser den Wiederherstellungsarbeiten des Schlosses von Kiscell, der Bildgalerie der Hauptstadt – in dem Károlyi Palast – auch die neuen Ausstaltungsmöglichkeiten der mittelalterlichen und antiken Ausstellung. In Zusammenhang damit wurde die Erweiterung und Umzäumung des Aquincum Museums wieder geplant. Unter den Plänen des Archäologischen Instituts der Hauptstadt, das das Grossteil der Ausgrabungen führte, erschien schon früher der Plan auf dem Gebiet des Aquincum Museums für "...die Aufstellung einer einheitlichen Konservierungswerkstatt und eines Fotolabors, sowie die Einrichtung mehrerer Räume, die dem Zweck der Forschung dienen sollten..." Sein frühzeitiger Tod im Jahre 1946 war auch ein Grund dafür, warum sich diese Programme nich verwirklichten, die Programmpunkte blieben aber Wegweiser für die Nachfolgern.

Sein bis heute wirkender wissenschaftlicher Nachlass ist ebenso bestimmend. Seine Studien, die für das Buch "Budapest Története" (Die Geschichte der Stadt Budapest) geschrieben wurde, seine monographieartigen Zusammenfassungen betrachten wir auch heutzutage als unsere "Bibel". Darin analysierte er nicht nur die freigelegten Funde, sondern folgerte auch umsichtig die noch unter der Erde liegenden Fundgüter. Damit bestimmte er die Richtung der weiteren Forschung und gab den nachkommenden Generationen ein Programm in die Hand. Diese Wissenschaftler haben mehrere seiner Annahmen fleissig bestätigt... Nur auf dem Gebiet der Topographie von Aquincum, wo die Freilegungen der letzten Jahrzehnten weitere neue Resultate brachten, sind mehrere seiner Ahnungen zu wirklichen Daten geworden. Die neueren Forschungen rechtfertigten seine Schlussfolgerungen, die sich auf die Lage des Legionslagers und die Baugeschichte der Militärstadt aus Aquincum bezogen. Lajos Nagy setzte das nördliche Tor der Zivilstadt auf die Stelle der Krempl-Mühle voraus, und es wurde 1980 tatsächlich dort gefunden. Das angenommene südliche Tor verglich er mit dem "Hilarius" Tormodell von Intercisa, und am Ende der 70'er Jahre brachte eine Ausgrabung die Grundmauer eines Turmes mit kreisförmigen Grundriss – das eine mit dem Modell ähnlichen Oberbau aufweist – an das Tageslicht. Die damals ausgewählte Stelle der Zivilstadt bestimmte und erklärte er mit ihrer geographischen Lage, indem er ihre günstige strategische Lage erkannte. Die Forschungen der 70'er und 80'er Jahren fanden in den Schichten unter den Kalksteinmauern der Zivilstadt Elemente solcher Befestigungsanalage aus Holz und Erde, die eindeutig beweisen, dass bei der Gründung des ersten Objekts auf dem Gebiet gerade die strategischen Sichtpunkte die Hauptrolle spielten. Wir könnten noch weitere Beispiele aufzählen, deren Anzahl mit dem Fortschritt der Forschungen immer grösser wird.

Lajos Nagy erhob unsere antike Archäologie in die internationale Forschung, seine Tätigkeit lenkte die Aufmerk-

samkeit der ausländischen wissentschaftlichen Kreise auf die ungarischen provinzialrömischen archäologischen Forschungen. Das konnte er nicht nur der Tatsache danken, dass seine Entdeckung einer beispiellosen musikgeschichtlichen Andenkens, der Orgel von Aquincum durch seinen Namen markiert wurde. Mehrere Publikationen und Atrtikel von Lajos Nagy, der früh weltberühmt wurde, erschienen in ausländischen Zeitschriften, er korrespondierte mit bekannten Wissenschaftlern aus zahlreichen Ländern und bekam oft Einladungen,oder wurde gerufen ausländische Konferenzen, Vorträge zu halten. Die Zeitschrift "Budapest Régiségei" wurde unter seiner Redaktion international anerkannt und gelang ins Brennpunkt der Aufmerksamkeit.

Wir stellten unsere Erinnerungsausstellung für die keineswegs völlige Darstellung des wissenschaftlichen Lebenswerkes des Lajos Nagy. Sie gruppiert die archäologischen Funde in einer aussergewöhnlichen Weise und stellt sie so vor. Die ausgestellten Objekte sind keinerlei chronologischer oder thematischer Ordnung unterworfen, es gelangten solche scheinbar nicht zusammenpassende Objekte nebeneinander, die nur etwas gemeinsam haben: die Tatsache, dass sie von dem Namen Lajos Nagy untrennbar sind. Entweder wurden sie von ihm ausgegraben oder sie fanden, dank seines Wissens, ihre wahre Stelle, beziehungsweise ihren wahren Sinn in der Forschung. So kamen die Ausrüstung eines Zimmermannes aus Aquincum ein schönes Exemplar gefüllter Pflanzenverzierung, die "Girlandomanie" ein Chrater aus der Óbudai-Insel und die Steintafel der Kaufleute aus Köln – für 72 Denaren aufgestellt – nebeneinander. Daneben steht ein Stierstatue, grob bearbeitet, provinziell aber naturecht, das Werk eines Steinhauers, welcher den sogenannten Gräberfeld am Aranyárok schmückte und ein Werk der spätrömischen Gewerbekunst, ein ausgezeichneter vergoldeter mit Halbedelsteinen verzierter Helm. Die auf den Tafeln ausgestellten Ausgrabungsfotos, worauf der Archäologe selbst auch oft zu sehen ist, sind heute schon museumsgeschichtliche Seltenheiten. Neben den Ausgrabungsdokumenten und Ausstellungsobjekten sehen wir eine ganze Reihe von gesammelten Publikationen. Dennoch ist das umfangreiche Material nur signalwertig, gibt nur einen Einblick in das reiche Lebenswerk.

Die Nekrologen, die nach seinem Tode erschienen, berichten über den Lebenslauf von Lajos Nagy und über die Erinnerungen seiner Zeitgenossen. Wenn wir sein Nachlass dem Archiv des Historischen Museums der Stadt Budapest blättern, bringt ihm immer näher zu uns, obwohl viele ihn von uns nicht persönlich kennengelernt haben. Wir können seine genauen Aufzeichnungen, seine oft künstlerische Zeichnungen über Kunstschätze grosser Museen Europas, die von genauer Datensammlung und Vertiefung charakterisiert sind, betrachten. Diese Dokumente sprechen nicht nur über den Wissenschaftler, sondern auch über den Menschen. Wir bewahren auch einige seiner Bleistiftzeichnungen über seine Zeitgenossen, die bei freundlichen Gesellschaften gezeichnet wurden. Er hat zu allen Aufforderungen zugesagt, ob sie Vorlesungen über den Altchristentum an der Römisch-Ungarischen Akademie waren, oder liebevolle Aufrufe der Weinbauer aus dem Gruppenkreis des 3. Bezirkes von Budapest.

Vor einem halben Jahrhundert verabschiedete sich Zoltán Oroszlán von dem früh verstorbenen Wissenschaftler mit dem folgenden Worten: "Die ungarische Wissenschaft wird Lajos Nagy niemals vergessen. Diese Generation, die ihm noch lebend sah, mit ihm zusammenarbeiten und sich zu seinen Freunden zählen konnte, bewahrt ihn in ihrer Erinnerung..." Mit der Sicherheit der Erfahrung kann ich behaupten, dass sein andenken lebhaft auch heute noch in uns, unter uns, die ihn persönlich nicht kennen konnten, lebt. Es gibt keinen Tag, dass wir seinen Namen nicht erwähnen unter den Mauern des Aquincum Museums, er wird als Vorbild geschätz und bewundert, während unserer Arbeit wenden wir oft an ihn. Er erreichte mit seiner Arbeit all das, was von vielen gewünscht ist, die Ewigkeit. Er ist auch jetzt unter uns und nicht nur in irgendwelcher Weise, er ist schöpferisch dabei.

1. kép. Nagy Lajos a tabáni feltárásoknál

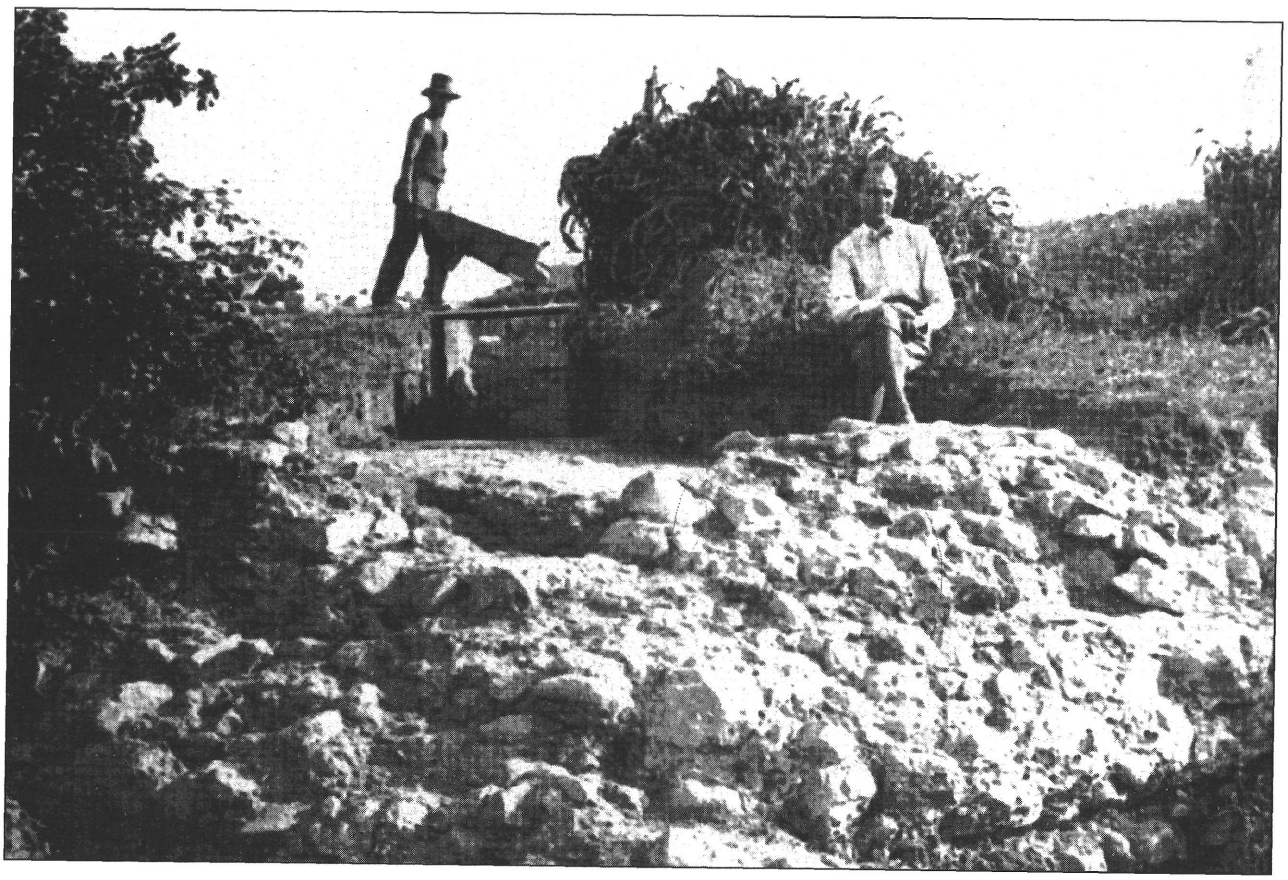

2. kép. Nagy Lajos a budakalászi őrtorony külső falának feltárásánál

3. kép. Szemlélődők csoportja a csillaghegyi őrtoronynál

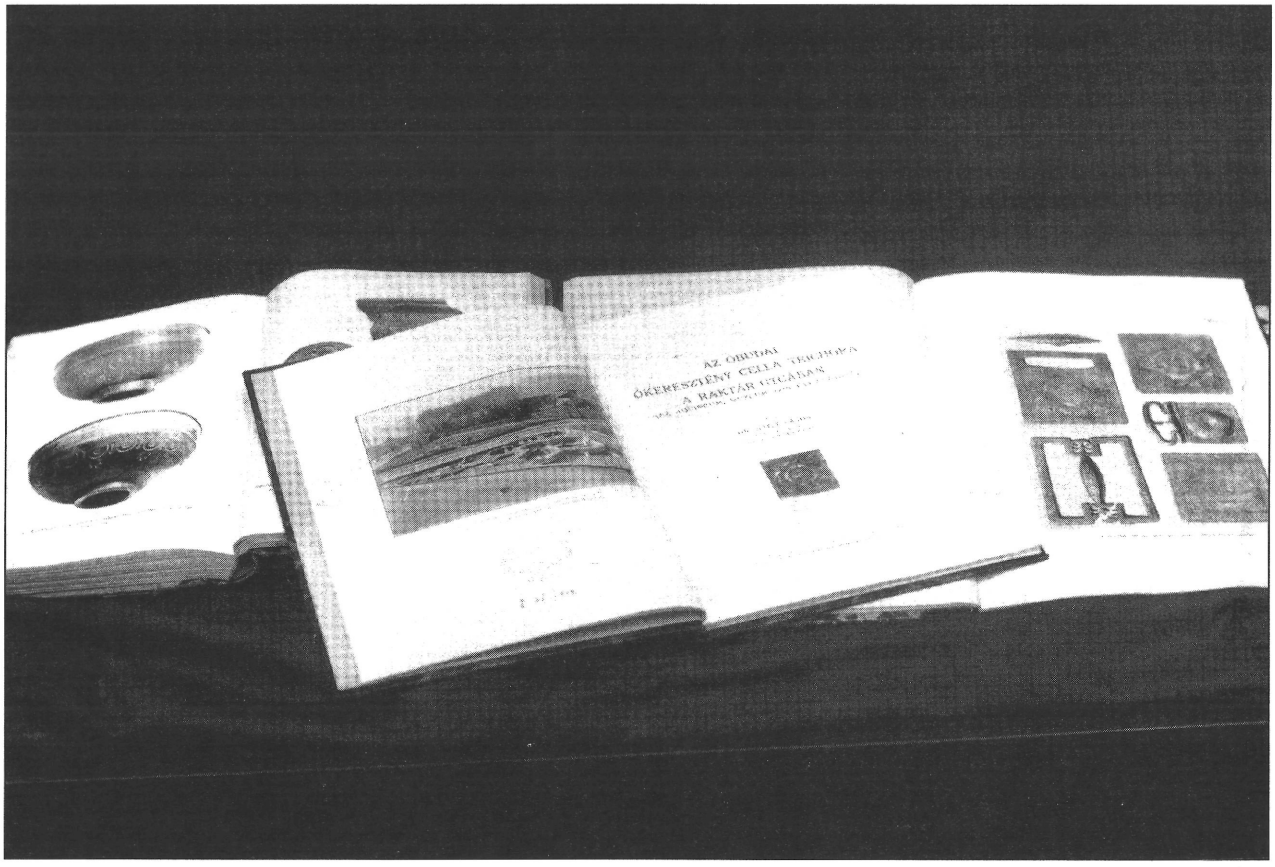

4. kép. Vitrinfotó Nagy Lajos publikációival

GÁSPÁR DOROTTYA

NAGY LAJOS MUNKÁSSÁGA ÉS AZ ÓKERESZTÉNYSÉG

Egy-egy centenárium, amikor valamelyik nagy régészelődöt ünnepeljük, el kell hogy gondolkoztasson, lelkiismeret-vizsgálatra késztessen – hiszen 100 év nagy idő. Nem akarok ünneprontó lenni, ellenkezőleg: épp az ünnep ünnepélyességét kívánom növelni és az ünnepelt nagyságát bemutatni a pannoniai ókeresztény kutatás területén.[1] Bár ma már elcsépelt frázis valakinek az elévülhetetlen, felülmúlhatatlan érdemeit emlegetni, itt mégis megteszem, mert ez jelen esetben valóság, és nem üres szóvirág az érdemtelenség leplezésére.

Nagy Lajos munkásságának szűkebb területe Aquincum ókereszténységére vonatkozik,[2] nagyobb áttekintésben Pannonia provincia egészét tárgyalja.[3] Ez utóbbiak közé tartozik fő műve, a Pannonia Sacra, amely összegyűjtve közli mindazokat a régészeti emlékeket, amelyeket akkor, azaz 1938-ban keresztény vonatkozásúnak véltek. E munka ünnepi alkalomból jelent meg, méghozzá Szent István halálának 900. évfordulója alkalmából, amely ünnep fontosságát azzal is hangsúlyozták, hogy ez évben Magyarországon tartották meg a 34. nemzetközi eucharisztikus kongresszust. Ma már csak kevesen tudják, hogy az ünnep kettős jubileum volt, nemcsak Szent István halálát, hanem Szent Imre halálának 900. évfordulóját is ünnepelték. Ez utóbbit 1930. április 5-től november 16-ig. Az ünnepség fő részét az augusztus 16–19. közötti események jelentették. Hazánkba érkezett – többek között – Angelo Roncalli is, aki a későbbiekben XXIII. János néven lett ismertté. A kettős évforduló ünneplését 1938-ban folytatták. Hogy érzékeltessem az ünnep nagyságát, hangulatát, jelentőségét, felsorolok néhány eseményt:

1. XI. Pius brévét küld Serédi Jusztinián hercegprímásnak, amelyben a kongresszus fő feladatáról írt, ez pedig a *vinculum caritatis*.

2. Megérkezik a pápai legátus, Eugenio Pacelli bíboros és rajta kívül még több bíboros, vagy 48 érsek és közel 200 püspök.

3. Május 26–29. között a Hősök terén ünneplik az eucharisztikus kongresszust, amelynek első napján mintegy 300 ezren vettek részt a misén. 29-én Pacelli bíboros mondta a misét ugyanitt, amikor az áldozók száma meghaladta az 500 ezret.[4]

4. Május 30-án a Szent István-ünnepségeket egy körmenettel nyitották meg, a szent jobbot a Bazilikából vitték az Országházig, majd pedig az aranyvonaton jutott el Esztergomba és több más városba.

Mielőtt ateista cinizmusunk azt mondaná, hogy az ünnepség nagy hűhó semmiért, vallásos rongyrázás, sietek megjegyezni, hogy akkor még a hit komoly dolog volt, tehát az ünnep őszinte tiszteletből és hitből fakadt. Ebbe az ünnepségbe kapcsolódott be Nagy Lajos, és ebbe az ünnepségbe kapcsolta be munkája révén régészetünket. Mi most – többek között – ezt is ünnepeljük. Ebből az alkalomból mottóul Aranyszájú Szent Jánostól (Chrysostomus) egy mondatot választottam, azt, amelyet egykor Serédi hercegprímás az ünneplők figyelmébe ajánlott: *„Aut imitari debet, si laudat, aut laudare non debet, si imitari detrectat."* (Sermo de martyribus).[5]

Meg kell említenem, bár mindenki tudja, hogy ókeresztény régészeti tárgyak katalógusa vagy összefoglalása Nagy Lajosé óta nem jelent meg.[6] Viszont Óbudán több évtizeden át intenzív ásatás folyt, amelynek eredményeképpen ismereteink bővültek, természetesen ókeresztény történelmünkre vonatkozóan is. Itt és most azonban mégsem az új leletekkel, hanem két olyan objektummal szeretnék foglalkozni, amelyeket Nagy Lajos ásatásai hoztak felszínre, és amelyeket ő publikált. Ez a két objektum a cella trichora és a kettős templom.

A KETTŐS TEMPLOMKÉNT VAGY ÓKERESZTÉNY BAZILIKAKÉNT EMLEGETETT ÉPÜLETEGYÜTTES A POLGÁRVÁROS KELETI FALÁNÁL

Az ásatási körülményeket[8] Nagy Lajos leírásából idézem: „... a kerek, helyesebben sokszögű templom a polgárváros legkeletibb részén terült el. Mellette szabadon hagyott térség biztosította a hívek szabad mozgását. Ez a formájára nézve kelta típusú szentély elpusztult a Kr. u. III. század közepe körül. A területét elegyengették, mint azt 1927-ben egy új ház építésénél sikerült megállapítani. Tőle délre új, összefüggő épületcsoportot tüntet fel az alaprajz (ez a kettős templom). Ez a pogány templom kerítésének délnyugati sarkától 72 m-re, kissé délnyugatra kezdődik. Mai helye a gázgyári kantin mellett észak–déli irányban haladó út melletti parkírozott terület; a déli épület részletei lenyúlnak a nyugat–keleti irányban haladó útba, amely a gázgyári sportpálya mellett fut el. Az alaprajzból világosan kitűnik, hogy itt két oszlopsorral felbontott, azaz háromhajós építmények állnak előttünk. Feltűnő a keletelésük: kissé eltérve észak–déli irányban futnak a falak. ... Az I. számmal jelzett helyiség hossza 19,20 m, szélessége 12 m, kétosztatú, és a nagy terem előtt előcsarnokot (narthex II.) is találunk. Az előcsarnokból kisméretű lejárat visz a nagy helyiségbe. Ennek északi oldalán két oszlop helyét figyelhetjük meg, amelyek az elpusztult oszlopok alapjainak helyét jelölik ki, és így a helyiség háromhajós volt. A terem déli részében (III.) kőhasábokból kirakott félkört látunk, amelyen a püspök és a klérus székei foglaltak helyet *(subsellium)*, s előttük a középpontban a kőalapozás az oltár helyét mutatja. ... Ennek a nagy teremnek a díszítéséhez tartozott egy kis homokkőszerű kőanyagból faragott oszlopfő. ... A IV. számmal jelzett folyosó vezetett a két, oszlopsorokkal tagolt épülettől délre, a IX. számmal jelzett helyiség felé. Az V. és VI. számú helyiségek egy másik háromhajós terem részei. Itt négy oszlopnak a nyomát is bejegyezték az ásatók. A VI. számú helyiséget kőkockákból alapozott korlát választotta el a

nagyteremtől. A két nagytermet széles folyosó (VII.) vette körül, amelynek alapozásában ajtónyom maradt fenn. A folyosó északnyugati oldalában kerek, falazott kutat jelzett a felvevő mérnök (VIII.) ..., amely körül a folyosó durván ki volt kövezve. ... A gázgyári építkezések gyors üteme miatt, talán csodálkoznunk sem lehet, hogy a múzeum vezetősége apró leletek megmentésére, itt elsősorban a ma már legjobban értékesíthető durva, késő római kerámia megmentésére nem gondolhatott. Így ma, harminc év múlva, csak az alaprajz az, amely tárgyi megállapításra, a korhatározásra alkalmas."[9] Megmaradt lelete mindössze egy oszlopfő és egy márványtábla-töredék, amelyeket Nagy Lajos ezen munkájának XLI. tábláján közölt.

A fenti leírásból tehát világos, hogy az apró leletanyag segítségére nem számíthatunk, csupán az alaprajz lehet kiindulás az épület meghatározásához, jóllehet még az épület sincs feltárva teljesen. Ez a közölt alaprajzból látszik. De az épület jelentékenyebb része ismert. Az eddigi értelmezések két tényt figyelmen kívül hagytak, méghozzá hogy egy III. század közepi planírozás fölé és a városfalon kívül építik meg ezt az épületegyüttest. A III. század közepe épp Decius uralkodása, amikor nem volt tanácsos túlságosan hencegni azzal, hogy valaki keresztény. Nem is valószínű, hogy ekkor épülne templom. A III. század Valerianus után ad lehetőséget templom építésére, amikor egészen Diocletianusig nincs probléma a keresztényekkel, akik ez idő alatt nyugalomban élhettek, sőt akár építkezhettek is. A IV. századi keltezés nem konkrét tényekre hivatkozva született meg, hanem abból az állításból kifolyólag, hogy ókeresztény templomnak határozták meg az épületet. Ezzel a keltezéssel tehát nem szükséges különösebben foglalkozni. Az *a priori* funkciómeghatározás diktálta a datálást. Miért planíroztak volna a III. század közepén, ha akkor vagy röviddel ezt követően nem építkeztek volna. Logikusabb feltételezni tehát azt, hogy az épület még a III. század második felében elkészült. Az sem véletlen, hogy a falakon kívülre építik.[10] Nem messze ugyan a várostól, de mégis kívül, a keleti falnál. Ha alaprajzi analógiát keresünk, az ostiai zsinagóga mutatkozik hasonlónak, amelyről G. Calza és B. Becatti könyvében olvashatunk rövid leírást. Idézem: „... the Synagogue ... has been excavated at the extreme south–eastern end of the Ancient City, should take the road feading from the Piazzale of Porta Marina to the Rome–Ostia motorway. The Synagogue group of buildings is to be found about 450 yards away. ... They are all built in a mixture of *tufelli* and brick, typical of the III–IV centuries A. D. There are three entrance on the east side giving unto a vestibule paved in white mosaic with several symbols in black *tesserae*. The central part of the Synagogue is slightly elevated and has four large marble columns which were originally part of some other building and a floor of coloured marble tiles. The *Aula Maxima,* to the west, has a slightly apse–shaped brick shrine which contained the Ark of the Scrolls. It is fronted by two small columns supporting marble brackets carved with the typical seven–branched candelabra, once gilded, and other Jewish symbols. Turning to the left from the vestibule, you pass into other rooms where there are an oven and a marble pastry–board which were probably used for the baking of unleavened bread. Another hall flanks the one with an apse. A flagstone road runs along the north side of the Synagogue and there is a well near the entrance. Trial excavations below the Synagogue pavement have revealed an earlier construction in *opus reticulatum* dating back to the I century and benches along the walls. A Greek inscription has also been found which mentions a *kibotós,* i. e. the Ark of the Scrolls. Everything thus seems to indicate that the Synagogue already existed in the I century A. D. and was reconstructed during the Late Empire."[11] A leírásból megállapíthatjuk, hogy az aquincumi épülethez nagyon hasonló épületegyüttesről van szó, amely szintén a városon kívül van, attól délkeletre. Az épület helyét és milyenségét illetően J. E. Stambaugh ad magyarázatot, aki közli egyúttal a zsinagóga alaprajzát is.[12] Ezt az alaprajzot idézem én is: 2. kép. Stambaugh azt írja, hogy a *synagoga* Rómában magában nem épületet jelent, hanem azt a közösséget, amely összegyűlt. Imádkozni magánhelyeken gyűltek össze, amelyet fallal vettek körül. A falon belül volt imaterem, iskola és közösségi központ („which, walled off from the surrounding neighborhoods, served as prayer hall, school and community center)"[13], amelynek egyes része szálláshelyül is szolgált. Ezt mutatja a délnyugati részen elhelyezkedő konyha a tűzhellyel és a szárnyakban lévő szobák. Az arra a formára való átalakítást, amely a képen látható, a II. század végén vagy a III. század elején végezték el. A feliratos dokumentumok alapján pedig felhívja a figyelmet az emeletre, amely minden bizonnyal létezett az ostiai épületben is.

A fenti előzményekből – azt hiszem – levonhatjuk azt a következtetést, hogy ez a kettős templomnak tartott épületegyüttes nem ókeresztény templom, hanem egy zsidó közösség, a *synagoga* gyülekezőhelye, amely egyszerre szolgált az ima helyéül és adott esetben szállásul. Ezt az állításomat munkahipotézisként kezelem, amelyről majd egy hitelesítő ásatás eldönti, hogy igaz vagy nem. Azt azonban merem állítani, biztosan állítani, hogy Aquincumban élt zsidó közösség.

Ún. cella trichora[14]: 3. kép.[15] A Raktár utcában került elő, ahol ma is látható a rekonstrukció. Területe 9x9 m. Benne nem volt temetkezés, csak a környékén. Az itt előkerült sírok részben szegényesek, részben pedig melléklet nélküliek voltak. Erre a tényre hivatkozva állapította meg Nagy Lajos „a szegény néposztályhoz tartozó keresztény temető jelenlétét".[16] Egy szarkofágban „egy római vaskard és IV. századi bronzérem képezték a mellékletet".[17] Az ásatási jelentések, valamint a ma is látható faltöredékek inkább azt igénylik, hogy a cella trichora környezetében lévő épületeket a trichorával együtt próbáljuk meg értékelni. Azok a faltöredékek, amelyeket helyreállítottak, legalább három periódusra engednek következtetni. A negyedik periódus lehetne maga a trichora, amelynek építési idejét Lőrincz Barnabás a *figlina Sabiniana* téglabélyeg alapján I. Valentinianus korára teszi.[18]

A kérdés az, egyáltalán cella trichorával állunk-e szemben? A ma látható rekonstrukció ugyanis igen jelentősen kozmetikázta azokat a falakat, amelyek előkerültek. Az ásatás közben készített felvételek lehetnek a bizonyítékai ennek a kozmetikázásnak. Ma már szinte ellenőrizhetetlen a valóságosan előkerült objektum falának vonulata és periodizációja. A régi felvételek, amelyeket Nagy Lajos közölt,[19] nem mutatják egyértelműen a karéjok szabályos szétkülönülését és hármasságát. Az általa készített rajzok és fényképek alapján[20] nem szerkeszthetők ki a karéjok. A kiszerkesztési kísérletet a 4. kép mutatja.[21]

Az ásatásról írt beszámolóját és az ehhez készített térkép mellékletét – 5. kép – idézem: „A kiásott falak különböző korú római épületekhez tartoztak. ... Az I. és II. számú falak a legkoraibbak. Az I. számú felett keresztbe fut az egyik IV. számú fal, s a kettő közt égésréteg is feltűnőbbé tette a korkülönbséget. A II. számú fal a III.-tól 0,70 m-rel mélyebben feküdt, s felette égésréteg vonult végig. E mellett a fal mellett került elő két egész korai dél-galliai terra sigillata-töredék, amelyek a két fal korát még a Kr. u. I. század végére helyezik. Feltűnő a falak szerkezete. Az I. számú fal vastagsága 0,3–0,35 m közt váltakozott, faragatlan kövekből agyagos földdel rakott, s külső vakolat nélküli. Ott, ahol az A alatt a IV. számú fal rajta keresztülment, a felső falnál 0,42 m-rel feküdt mélyebben. Nyugati irányban a IV. számú falak által határolt terrazzo-padozatos helyiség alatt tűnt el a folytatása, ellentétes irányban pedig a III. számú fal sarkánál szűnt meg. Az a helyiség, amelyhez ez a fal tartozott így a Hunor utca alá esik. Hasonló anyagú és szerkezetű volt a II. számú fal is A III. számú falak már összefüggőbb egészet képeztek. A falak szerkezete is különböző. Az a–b jelzetű részen durva kövekből agyaggal rakott falazás, a b–c–d–e szakaszon jó malterral készült, úgynevezett opus incertum, az e–f részen ismét csak agyagos földdel rakott fal fordult elő. A b–c–d–e falak folytatása délkelet irányban keresendő, ott terjedt el az az épület, amelynek ásatásunk nagyobb területére csak az udvarhelyiségei estek. Egy délkeleti irányban továbbmenő kisebb helyiség téglapadozattal volt ellátva (k jelzés). Az e–f fal zárta el az udvarhelyiséget északkelet felé. Ugyanez a fal szolgált egyúttal a csatorna egyik falául, míg a másik oldalon csak 0,20 m magas keskeny, földes kőrakás jelezte a csatorna oldalát. A csatornának a d–e faltól nyugatra volt egy gyűjtője, s elágazása volt g–h irányban is. Nyugat felé a folytatása megszakadt a VI. számú falaknál. A csatorna alja peremes téglákkal volt kirakva. A téglákon több esetben bélyegeket is találtunk, amelyek a legio II adiutrix rövidített nevét mutatják. Ezek a falak a II. építési korszakból valók. Az I. számú mellékletünk keresztmetszetén a kultúrréteg (II. számmal jelezve) erősen elkülöníthető volt, a lezárást egy égésréteg alkotta, amely az épületek tűz által való elpusztulásáról számol be Ez a II. korszak időbelileg pontosan datálható. Az építés korát jelzik elsősorban a csatorna téglabélyegei, ezenkívül még két más bélyeg, amelyek a romok között voltak a csatornázott helyiségben. A legio II adiutrixnak itt félhold alakú keretben fordultak elő a névrövidítései, s velük együtt került elő a legio X gemina egy bélyeges téglája is Ezek a bélyegek a Kr. u. II. század elejéről valók, de pontos korhatárt ad a legio X gemina bélyege, mert ez a csapat Kr. u. 102 és 107 közt fordult meg Aquincumban. Az épület nem volt hosszú életű. Az égés rétege alatt talált pannoniai szürke anyagú edények, a nyugatról importált terra sigillata-töredékek s apró csont- és bronztárgyak arról számolnak be, hogy Kr. u. 150–170 között esett a tűzvész áldozatául. A csatornával szegélyezett udvari helyiségben, a j pontnál egy oltárkő töredéke fordult elő, amelyet Silvanus tiszteletére Cl. Severus állíttatott. Egy másik oltárkő maradványát az i pontnál leltük fel, de ebből csak a talapzat maradt ránk. Feltűnően sok peremes téglatöredéket találtunk az égésréteg felső részében, s ez arra enged következtetni, hogy az udvarhelyiség részben fedve lehetett. Ennek a II. korszaknak az emlékei a csatorna e–f falától északi irányban is előfordultak: dél-galliai és lezoux-i terra sigillaták alakjában. Ugyancsak ezzel a réteggel függött össze a cella nyugati apszisa alatt talált szemétgödör is, amelyből az ittenveileri Vercundus terra sigillata-táljának töredéke, a raetiai edénytöredék mellett állati csontok és durva konyhaedények maradványai kerültek napfényre. A IV. számú falak egy nagyobb épülethez tartoztak. ... A déli helyiség terrazzóval volt padozva. A falak különböző vastagságúak, s méreteik 0,30–0,60 m közt váltakoznak. Földdel rakott falak, s legnagyobb részük változó sorban, ferdén berakott kövekből áll, úgynevezett *opus spicatum*. A falak egykor vakolattal voltak ellátva. Ez rendszerint durva, de a törmelékek közt előfordult egyszínű vörös, sárga festés és durva márványberakás utánzása. A négy kisebb helyiségre osztott épületrészben később beépített falak fordulnak elő (V. jelzéssel ellátva), melyeknek rendeltetését nem ismerjük. ... Ez az épület a III. korszakba tartozik. Egykor tűzvész pusztította el, mert a falakhoz tartozó kultúrréteg felső része nagyobb égés nyomát mutatta. ... A kora a Kr. u. II. század utolsó évtizedeitől a IV. század elejéig terjedhet. Leletekben szegény, egy őrtoronyminta töredékein kívül ide számíthatjuk azt a bronz katonai diplomát, amelyet Severus Alexander Kr. u. 224-ben adott ki ... Egy kis emberfej alakú agyagtárgy is említésre méltó. ... A VI. számú falak voltak a legjobban építve. ... Csak két kis helyiségét tudtuk feltárni, egy nagyobbnak pedig a terrazzo-padozatát leltük meg. A falak szélessége 0,55–0,60 m közt váltakozik, és jó habarccsal készített opus incertum-falazást mutatnak. Külső részük vakolva volt, a falak felső része pedig vörösre és márványutánzásra festve. A két kisebb helyiség egykor piskóta alakú kis téglákkal volt padozva. Ezek a falak a IV. réteggel függenek össze, s építésüket a Kr. u. IV. századba kell helyeznünk. Ezt bizonyítják a bélyeges téglák is, melyeket e részen 1927-ben találtak, s az elszórva talált érmek. ... Ez az épület a IV. század közepe felé pusztult el Ekkor az egész területet elegyengették, a falak közeit törmelékkel és kövekkel rakták ki, s föléje újból építkeztek. Ez az újabb építkezés, a VII. jelzetű falak, csak gyenge nyomaiban maradt ránk. ... A VI. számú falak azon része, mely nem esett az új épület falai alá, egyenes vonalban volt lebontva, mely megfelelt az új alapozás ezen alsó rétegének. A VI. számú falak közt a feltöltött rétegben előkerült ... két üvegtöredék, ... több zöld zománccal bevont dörzsölőtál-töredék, melyeknek kora a IV. században kezdődik." Leletek még a feltöltésből: II. Constantius-érem. „Az I. számú mellékletünkön a g–h jelzetű falak mellett látni egy eredeti állapotában meghagyott kövezetet. S ezen felső kövezet felett már csak egész késő római dolgok fordultak elő. ... Durva edénydarabok, melyek ... a germán ízlést árulják el A legfiatalabb pénz pedig I. Valentinianustól való."[22]

Az ásatási jelentés figyelmes olvasása meggyőz minket arról, hogy az ásatás nemhogy a teljes feltárásig nem jutott el, hanem nagyon is a kezdet kezdetén állt le, teljesen tisztázatlanul hagyva a különböző korú és irányú falak rendeltetését. Valóban van egy olyan falszakasz, amely íves, de hogy ez épp három karéjt adott volna ki, az több, mint bizonytalan, illetve inkább az a biztos, hogy nincs három karéjról szó, vagyis a meghatározás eleve rossz. Azt még az ásatás folytatásával kellett volna tisztázni, hogy az íves falszakasz hogyan és hova csatlakozik. A Nagy Lajos által közölt fényképeken megfigyelhetők még az alábbi jelenségek:

a) a déli és egyetlen igazi karéj belsejében húzódik egy csatorna, amely feltehetően beletorkollott abba a csatornába, amely e karéjtól délre és a falhoz csatlakozva húzódik.[23]

b) A fentiekben idézett leírásból az is kitűnik, hogy a kőlapokkal fedett terület nem szorítkozott e csatornás déli karéj belsejére, hanem magát az egész területet fedték kőlapok, amelyeket felszedtek és egy halomba gyűjtöttek.[24]

c) A kőlapokkal való lefedést egy planírozás előzte meg, amely már érintette az ún. trichorát is

d) Az előkerült leletek nem támogatják az ókeresztény cella trichora elméletét.

e) A ma álló és látható rekonstrukció elkészítését nemcsak elhamarkodottnak, hanem alaptalannak is tarthatjuk, amely mind ez ideig félrevitte a kutatás irányát és jelenlétével problematikussá teszi a kutatás folytatását.[25]

Az itt előkerült épület nem cella trichora, és ezért azt is kimondhatjuk, hogy nem feltétlenül keresztény vonatkozású. Ugyanis attól lett csak ókeresztény, mert cella trichorának határozták meg. Ezzel nem azt akarom mondani, hogy Aquincumban nem éltek keresztények, csupán azt, hogy ez az épület nem az, aminek eddig tartották, és hogy esetleg nem keresztény használatban volt.[26]

Összefoglalva hipotézisemet, azt állítom, hogy a kérdéses épület az ásatási fotók alapján nem határozható meg trichorának, mert a chorák nem szerkeszthetők ki Mivel az objektum ókeresztény voltát a cella trichora-meghatározás miatt állították, felvetem annak kételyét, hogy az épület keresztény vonatkozású lenne. Nem azt állítom, hogy nem az, hanem azt állítom, hogy bizonyítandó akár az, hogy nem keresztény vonatkozású, akár azt, hogy az. Beszámolóm Nagy Lajos munkájára épült. Írásai nélkülözhetetlenek voltak számomra, ami önmagában mutatja e munkásság jelentőségét. És ha már a bevezetőmben az akkori kettős jubileum említésével tudtam csak méltó helyére illeszteni e munkásságot, zárszavaimmal is hadd kapcsoljam a mai ünnepet azokhoz a jubileumokhoz azzal a szilárd meggyőződéssel, hogy *„iustitia regnorum fundamentum est,* és hogy *„iusti autem in perpetuum vivent"*.

JEGYZETEK

1. Megjegyzendő, hogy Pannonia történetének és régészetének más területeivel is foglalkozott. Életművének bibliográfiáját összeállította: BÓNIS Éva: BudRég 15. 1950. p. 592–595. Megjelent egy másik bibliográfiában is: BORZSÁK István: A magyar klasszika-filológiai irodalom bibliográfiája 1926–1950. Bp. 1952. p. 194–197.
2. NAGY L. 1931. Ennek az óbudai ásatásnak vezetője 1933-ban. NAGY L. 1940. 246–256; kettős templom a polgárváros keleti falán kívül, keresztelő kápolna a Fürdő szigeten: Budapest Története 1. 760, 766–768.
3. A dunaszekcsői keresztény-római pohár. Theologiai Szemle 5. 1929. p. 158–163.; A tatai ókeresztény aranygyűrű. ArchÉrt 44. 1930. p. 243–246.; Keresztény római emlékek Magyarország területéről. ArchÉrt 45. 1931. p. 29–42.; I rocordi cristiano-romani trovati recentemente in Ungheria. Atti del III. Congresso Internazionale di Archeologia Cristiana. Ravenna, 25–30. settembre 1932. Roma, 1934. p. 293–310.; Keresztény-római ládikaveretek Szentendréről. Pannonia 2. 1936. p. 1–21.; NAGY L. 1938. 29–148.
4. SZÁNTÓ Konrád: A katolikus egyház története 2. Bp 1988. 592.
5. SERÉDI Jusztinián: Szent István. In: Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulójára. Bp. 1938. 14.
6. Nem régészeti tárgyak katalógusa NAGY Tibor munkája, amely 1939-ben jelent meg: „Die Geschichte des Christentums in Pannonien bis zu dem Zusammenbruch des römischen Grenzschutzes." A saját katalógusom pedig bár 1994-ben elkészült, még nem jelent meg.
7. Lit: NAGY L. 1940. 250.; NAGY L. 1942. 766–768., 37. kép ; NAGY T 1941. 146.; MÓCSY 756.; PÓCZY 1964. 69.; KÁDÁR 181.; KIRÁLY 23.; PÓCZY 1983. [23] 16. kép; TÓTH E. 1990a. 21., 2. ábra; TÓTH E. 1994 Abb. 2.
8. Az alaprajzot NAGY L. 1942. 37. kép alapján közlöm.
9. NAGY L. 1940. 250–252.
10. SAFRAI 937.
11. CALZA–BECATTI 48–49. Részletes ásatási ismertetést lásd SQUARCIAPINO 299–315.
12. STAMBAUGH 601. fig. 5. Újabb közlemény: WHITE, L. M.: Synagogue and Society in Imperial Ostia: Archaeological and Epigraphic Evidence. HThR 90:1 1997 23–58.
13. STAMBAUGH 599.
14. NAGY L. 1931.; NAGY L. 1938. 62–63.; Nagy L. 1942. 584–586. LXXXIV. t.; KABA. 337–343.; KÁDÁR 184.; KIRÁLY 24.; FÜLEP 37.; TÓTH E. 1991a. 123.
15. Nagy L. 1931. 5. kép.
16. NAGY L. 1938. 62.
17. NAGY L. 1931. 8.
18. LŐRINCZ 50–52.
19. NAGY L. 1931. 3., 4., 6., 7., 8. képek.
20. NAGY L. 1931. 3., 4., 6., 7., 8. képek.
21. A rajzot Dukai Bernadett készítette.
22. NAGY L. 1931. 9–17.
23. NAGY L. 1931. 6. kép.
24. Ez a halom látszik NAGY L. 1931. 8. képen.
25. A kétkedést sugallják Nagy Lajos ásatási felvételei is – 1931. 3. kép délről, 4. kép északnyugatról, 7. kép nyugatról mutatja a kérdéses objektumot.
26. Ennek eldöntésében esetleg még az apró leletanyag feldolgozása is segítene.

CALZA-BECATTI=CALZA, G.–BECATTI, G.: Ostia. Roma, 1977.

FÜLEP=FÜLEP Ferenc: Pannonia research in Hungary. In: The archaeology of Roman Pannonia. Ed. Radan, G. Budapest–Lexington, 1980. p. 34–56.

KABA=KABA Melinda: Az aquincumi cella trichora újabb helyreállítása. BudRég 21. 1964. p. 337-343.

KÁDÁR=KÁDÁR Zoltán: Lineamenti dell'arte della Pannonia nell'epoca dell' antichita tarda e paleocristiana. Corsi di cultura sull'arte ravennate e bizantina. Ravenna 16. 1969. p. 179–201.

KIRÁLY=KIRÁLY Ilona: Árpádházi Szent Margit és a Sziget. Bp. 1979.

LŐRINCZ=LŐRINCZ Barnabás: Pannonische Ziegelstempel III. Limes-Strecke Ad Flexum–Ad Mures. In: DissArch Ser 2. No. 9. Bp. 1980.

MÓCSY=MÓCSY András: Pannonia. RE 9. Suppl. 1962. p. 515–776.

NAGY L. 1931=NAGY Lajos: Az óbudai cella trichora a Raktár utcában. Bp. 1931.

NAGY L. 1938=NAGY Lajos: Pannonia sacra. In: Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik éfordulójára. 1. Szerk. Serédi J. Bp. 1938. p. 29–148.

NAGY L. 1940=NAGY Lajos: Az aquincumi ókeresztény újabb emlékei. ArchÉrt 3. 1940. p. 246–256.

NAGY T.=NAGY Tibor: A pannoniai ókeresztény egyházközösségi bazilikák. Szépművészet 2. 1940–41. p. 144–148.

PÓCZY 1964=PÓCZY Klára: Aquincum a IV. században. BudRég 21. 1964. p. 55-77.

PÓCZY 1983=PÓCZY Klára: Aquincum polgárvárosa. Bp. 1983.

SAFRAI=The Jewis people in the first century. Historical geography, political history, social, cultural and religions life and institutions. 1–2. Ed. S. SAFRAI–M. STERN in cooperation with D. FLUSSER–W. C. van UNNIK. Assen, 1974–1976.

SQUARCIAPINO=SQUARCIAPINO, M. F.: La sinagoga di Ostia. In: Atti del VI Congresso Internazionale di Archeologia Cristiana. Roma, 1965. p. 299–315.

STAMBAUGH=STAMBAUGH, J. E.: The function of Roman temples. ANRW II. 16. 1978. p. 554–608.

TÓTH 1990=TÓTH Endre: A 4–8. századi pannóniai kereszténység forrásairól és a leletek forrásértékéről. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 2:2. 1990. p. 17–33.

TÓTH 1991=TÓTH Endre: Adatok Valeria tartomány kereszténységének történetéhez. In: Szent István és Európa. Bp. 1991. p. 119–139.

TÓTH 1994=TÓTH Endre: Das Christentum in Pannonien bis zum 7. Jahrhundert nach den archäologischen Zeugnisssen. In: Das Christentum im bairischen Raum von den Anfängen bis ins 11. Jahrhundert. In: Passauer Historische Forschungen 8. Köln-Weimar-Wien, 1994. p. 241–272.

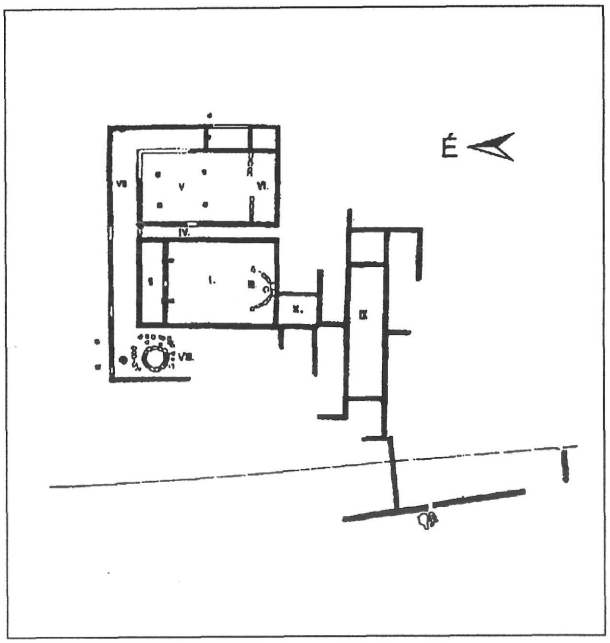

1. kép.

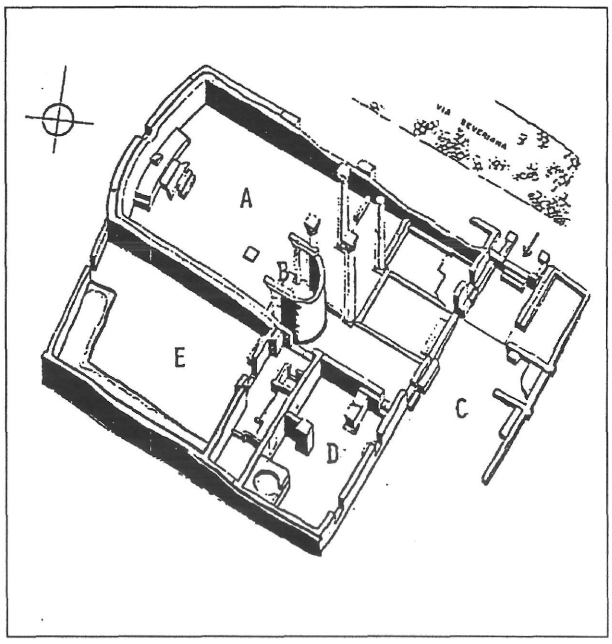

2. kép.

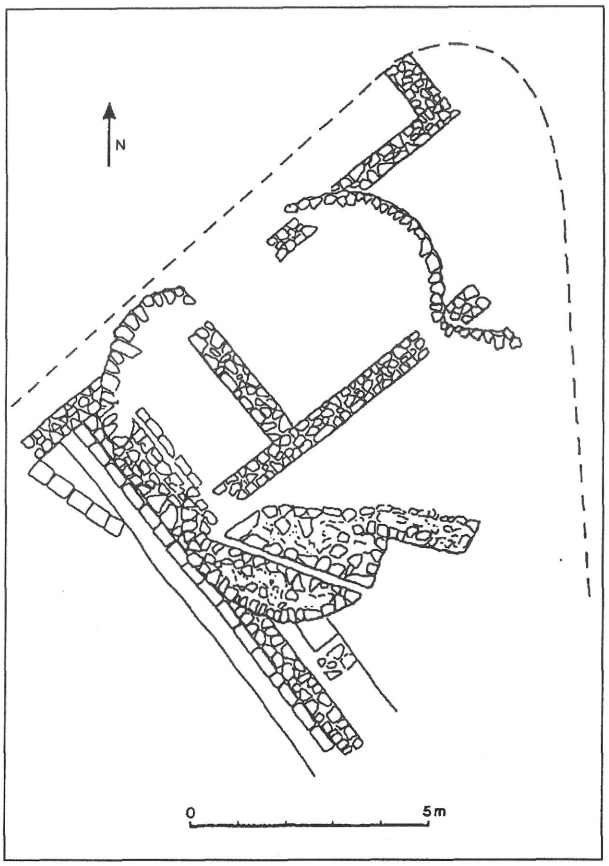

3. kép.

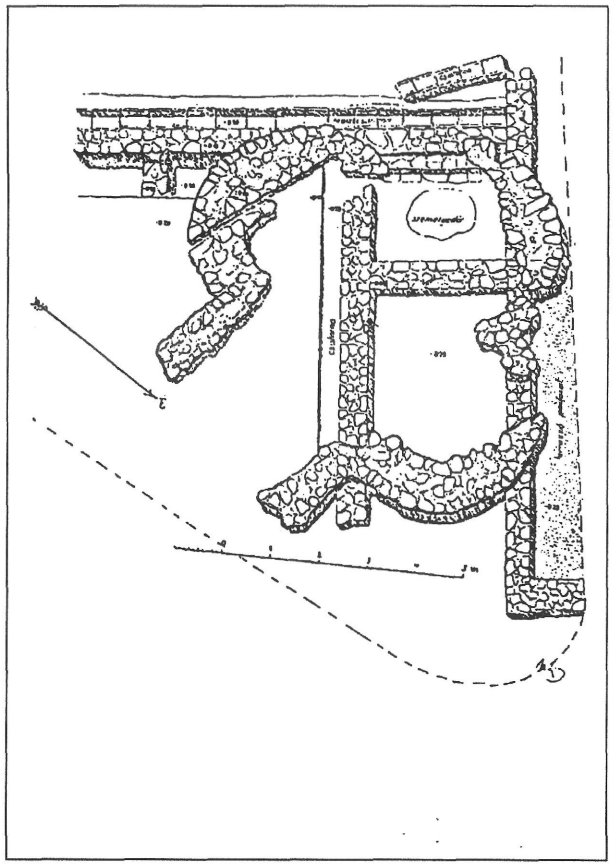

4. kép.

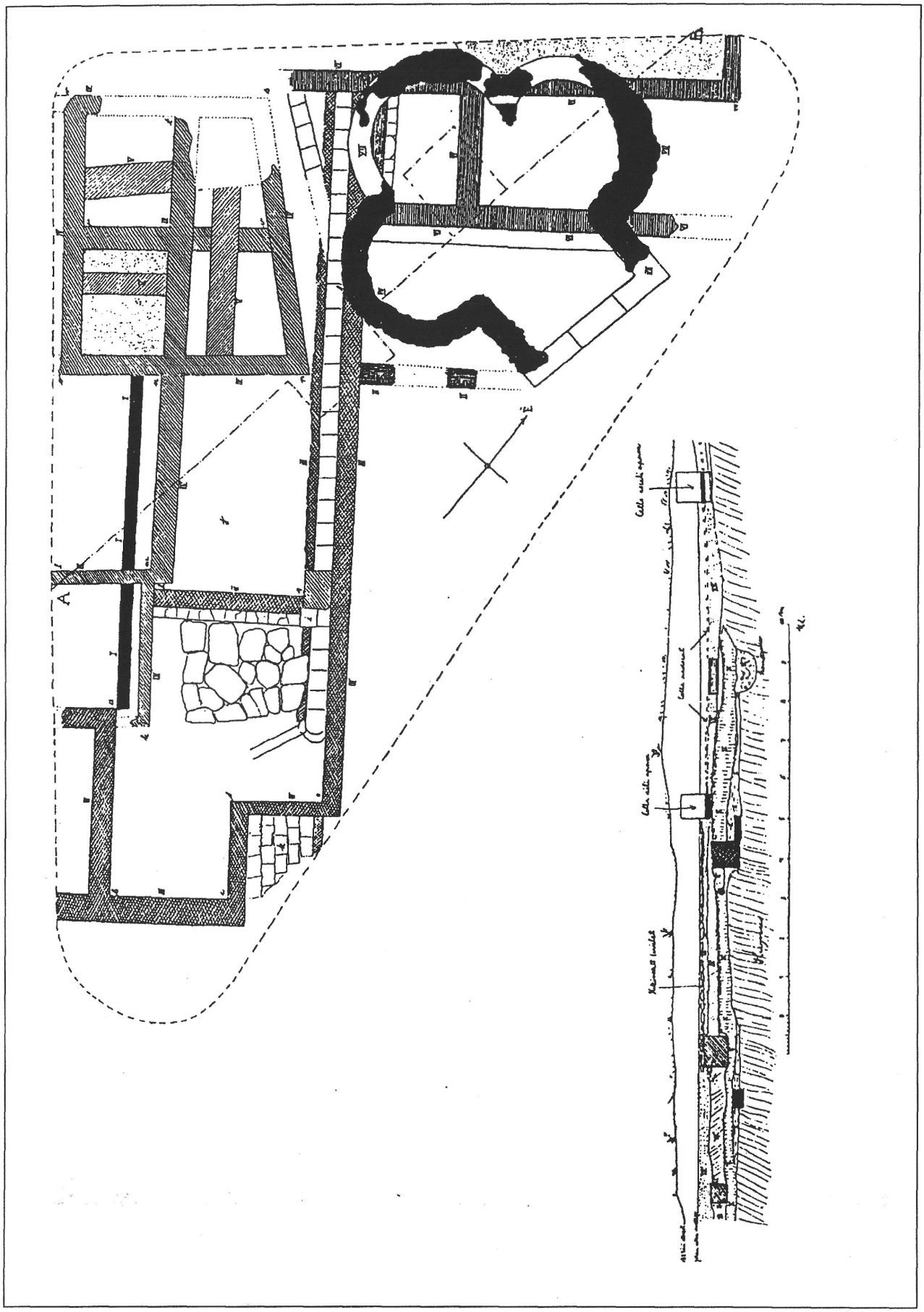

5. kép.

NAGY MIHÁLY

NAGY LAJOS, A DUNAKANYARI KÉSŐ RÓMAI VÉDŐRENDSZERÉNEK KUTATÓJA

Pannonia Inferior provincia Kr. u. 293–295 táján történt kettéosztása után a régi tartomány északi fele, amelyet Diocletianus császár lányáról Valeriának neveztek el, a római birodalom egyik legfontosabb határtartományává vált. Valeria tartományon belül is kiemelt szerepet kapott a dunakanyari határszakasz, amellyel szemben a barbár kvádok és szarmaták által lakott területek határa húzódott.

A IV. század folyamán ezen a szakaszon számos új katonai objektumot építettek, kialakítva így egy, a korábbiaknál sokkal sűrűbb erőd- és őrtoronyláncolatot.[1]

A római romok már a XVI–XVII. századtól kezdve feltűnnek egyes térképeken, és a XVIII–XIX. század történészeinek figyelmét sem kerülik el, mégis az első, mai értelemben vett tudományos régészeti kutatásokat a dunakanyari limesen Römer Flóris végezte 1866 előtt.[2] A Römer utáni időszak – különösen a századelő – kutatói közül ki kell emelnünk Tóth Kurucz János[3] és Kuzsinszky Bálint[4] nevét, akik a dunakanyari limes mindkét oldalán folytattak kutatásokat.

Az első nagyobb, rendszeres ásatások azonban csak az 1930-as évektől, a Magyar Nemzeti Múzeum és a Fővárosi Múzeumok kezdeményezésére indultak meg, Paulovics István és Nagy Lajos vezetésével. E két kutatónak köszönhető a pannoniai limeskutatások első összefoglalása is.[5]

Nagy Lajos, Aquincum tágabb környékének római kori topográfiai viszonyait vizsgálva, 1932 és 1935 között végzett kutatásokat a Tabántól Szentendréig terjedő limesszakaszon. 1933-ban és 1934-ben Szentendrén, a Dera-patak melletti „burgus"-t, 1935-ben a Szentendrei-szigeten a szigetmonostor–horányi „ellenerőd"-öt tárta fel, valamint a Duna bal partján, Dunakeszin, a régi révház területén végzett ásatásokat. Háromévi munkával, 1932 és 1934 között feltárta Budakalászon a Luppa-csárda közelében fekvő „őrtornyot" is. Mind a négy objektum építésének korát a téglabélyegek alapján I. Valentinianus uralkodására keltezte.[6]

1942-ben, a Budapest Történetében megjelent összefoglaló munkájában Nagy Lajos visszatér az említett lelőhelyek értékelésére, és pontos térképet is közöl a Nagytétény és Szentendre közötti limesszakasz akkor ismert katonai objektumairól.[7] Az épületeket osztályozva Paulovics István 1934-es nógrádverőcei feltárásaira hivatkozva[8] megállapítja, hogy a Szentendre–Dera-pataki és a Szigetmonostor–horányi épületek hidak parti építményei voltak.

A Tanulmányok Budapest Múltjából, a Budapest Régiségei és a Budapest Története hasábjain megjelentetett rövid beszámolókon kívül sajnos egyik ásatás anyaga sincs teljes egészében feldolgozva és közzétéve. Az 1950-es évektől fellendülő magyarországi limeskutatás legnagyobb alakja, Soproni Sándor folytatta Nagy Lajos munkásságát: a Dunakanyarban újabb lelőhelyeket kutatott fel, és munkáiban gyakran visszatért a korábban említett, Nagy Lajos által feltárt lelőhelyekre, igyekezve megállapítani azok pontosabb történeti összefüggéseit. Soproni Sándornak köszönhető a Szentendre–Dera-pataki objektum alaprajzának közzététele[9] és a Budakalász–Luppa-csárda melletti épület újbóli felmérése.

A már említett, úgynevezett hídfőállások kérdéskörével[10] kapcsolatban részletesebben ki kell térni a Szentendre–Dera-pataki épületre, mivel ennek a típusnak ez volt az első olyan pannoniai képviselője, amelyet feltártak és amelyről alaprajz is készült (1. kép). Az épület a Dera-patak torkolatától délre, a Duna partján állt. Nagy Lajos már csak az alapfalakat találta meg, és a Valentinianus-kori keltezéshez az itt előkerült egyetlen, töredékes [——]NIORD bélyeges imbrex, a funkció meghatározásához pedig az alaprajzi analógiák szolgáltak segítségül.[11]

Amint a rajzon is látható, a Duna felőli oldalon, a déli négyszögletes torony északi falától egy kiszedett fal nyomai húzódnak északi irányba. Ez arra utal, hogy – akárcsak más esetekben – a folyó felőli oldalon is zárt volt az épület, és téves az az elképzelés, amely szerint a nyitott udvar a vízben állt és védett kikötőként használták volna.[12]

Az eredeti alaprajzról egyértelműen kiderül, hogy a nyugati nagy, vastag falú torony és a hozzá északról és délről csatlakozó falak elválnak egymástól, tehát a nagy torony és a hozzá csatlakozó építmény külön épült meg. Soproni Sándor szerint is kétperiódusú az objektum: II. Constantinus alatt épült volna az egész komplexum, majd 380 táján – a verőcei hídfőálláshoz hasonlóan (2. kép) – a kis tornyokat itt is lebontották volna, a nagy torony átépítésével egy időben.[13]

Kérdéses azonban, hogy a nógrádverőcei saroktornyokat valóban a római korban vagy csak jóval később bontották-e le. Paulovics István nem számolt a Dunához lefutó falakkal, és az épület alaprajzát úgy értelmezte, hogy a középső toronyba csak az oldalsó (valójában sarok-) tornyokon hagyott bejáraton és a szárnyfalak tetején keresztül lehetett bejutni, de ez a „szerkezet nem vált be s azt már maguk a rómaiak megszüntették..." A tornyok visszabontása ellen szól az a körülmény is, hogy a szárnyfalakat sem bontották le, azok némely szakasza még az ásatás idején embermagasságnál is nagyobb volt.[14]

A Dera-pataki épület déli szárnyfalának közepén két kis kiugró falrészlet figyelhető meg. Az ásatási rajzról kiderül, hogy itt csak a szárnyfal feltárására szorítkoztak, és nem vizsgálták meg, hogy a falcsonkok, illetve a kiszedett falak alapárkai folytatódnak-e dél felé.

Ha a Dera-pataki épület alaprajzát összevetjük a Bácstól délre, a Szentantali-kápolna mellett Henszlmann Imre által feltárt objektummal (3. kép), akkor valószínűsíthetjük, hogy a szárnyfalak közepe táján mindkét esetben kis, feltehetően téglalap alakú tornyok álltak. A két alaprajz esetében hasonló

szerkesztési elveket figyelhetünk meg, és ezt a megfigyelést bizonyos abszolút méretadatok is alátámasztják. Bácson a kerítőfal déli szakaszán, a fal nyugati sarka és a kiugró torony nyugati falának külső falfelülete között, Henszlmann rajza szerint[15] kb. 740 cm, azaz 400 digitus a távolság. A Szentendre–Dera-pataki kerítőfal déli szakaszán a nyugati falsarok és a kiugró torony keleti falának külső falfelülete közötti távolság Nagy Lajos 1934. évi ásatási rajza szerint[16] 1480 cm, azaz 800 digitus. Ugyanezen a rajzon a kerítőfal saroktornyainak külső mérete 740x740 cm, azaz 400x400 digitus, a tornyok falvastagsága 185 cm, azaz 100 digitus, a tornyok belső falhossza 370-380 cm, azaz kb. 200 digitus. A kerítőfalak vastagsága kb. 138 cm, azaz 75 digitus (tehát a saroktornyok falvastagságának 3/4-e). Az udvar kelet-nyugati irányban mért hossza 2775 cm, azaz pontosan 1500 digitus. Az udvar szélességét nem tudjuk pontosan meghatározni, mivel az északi szárnyfalat kiszedték. Az északi szárnyfal ásatáskor rögzített szabálytalan, ferde vonala talán földcsuszamlás következménye. Erre utalna az északi saroktorony északkeleti sarkának leszakadása is. A rendelkezésünkre álló adatok alapján úgy tűnik, hogy a kerítőfalak méreteit mindkét esetben nem lábakban, hanem digitusokban számították. A nagy torony külső mérete, Henszlmann bécsi lábban mért adatait (24 láb 6 hüvelyk belső falhossz és 6 láb falvastagság)[17] átszámítva kb. 1154 cm, a falvastagság 190 cm lehetett. Ez a toronyméret Pannoniában nem fordul elő, az ehhez leginkább hasonló méretű, Kr. u. IV. századi tornyot a bajorországi Dreiheiligenben tárták fel.[18] A torony külső mérete ott 1180 cm, a falvastagság 170-180 cm.

A szárnyfalak által közrefogott udvar – akárcsak más hasonló esetekben – Bács-Szentantalon is kimagaslik környezetéből,[19] és az egész komplexumot árok veszi körül.[20] Árkokat a hasonló alaprajzú építményeknél máshol is meg lehetett figyelni, például Engers[21], Zullestein[22] és Szob esetében.

A Dera-patak melletti őrtorony külső oldalainak mérete nagyobb, mint Bács esetében (nyugaton 1920 cm, északon 1950 cm, keleten 1965 cm, délen 2055 cm), falvastagsága viszont hasonló: 185-195 cm A középső torony bejáratát csak Bács, Engers és Zullestein esetében sikerült megfigyelni: mindhárom bejárat a folyó, illetve az udvar felőli fal közepén nyílt.

A Dera-pataki szögletes saroktornyok alakja megegyezik a Mócsy András által közölt dunafalvai épület saroktornyaiéval, bár az utóbbiak kisebbek voltak.[23]

Amennyiben elfogadjuk az alaprajzok javasolt értelmezésének helyességét, akkor a Dera-pataki és bácsi építmények folyó felőli saroktornyos toldalékaihoz a legközelebbi analógiákat az Innsbruck–wilteni[24] horreumok Kr. u. IV. század harmadik negyedére – tehát Valentinianus korára – keltezett[25] megerősítése esetében találjuk meg. Az Innsbruck–wilteni saroktorony külső mérete 820 cm, tehát nagyobb, falvastagsága 165 cm, tehát kisebb, mint Szentendre–Dera-patak esetében. A nagyobb abszolút méreteknek megfelelően Innsbruck –Wiltenben a kerítőfal vastagsága is nagyobb.

Hasonló tornyokat találunk a liechtensteini Schaan[26] horreumának erődített falain is, amelyeket a IV. század utolsó harmadában építettek.[27] A saroktornyok mérete itt némileg hasonlít a Szentendre–Dera-patakiakéhoz: a tornyok külső hossza 790 cm, a fal vastagsága 190 cm. A kerítőfal vastagsága viszont lényegesen nagyobb: 360 cm. A Dera-pataki és a Bács–szentantali nagyméretű tornyok kibővítésénél tulajdonképpen az Innsbruck–wilteni és schaani erődtípus kisebb méretű és egyszerűsített változatát építették meg. Annyiban is eltér a két változat egymástól, hogy Innsbruck–Wilten és Schaan esetében az erődfal körbefogja a horreumot, Szentendre–Dera-patak és Bács–Szentantal esetében viszont a falak a nagy toronyhoz épülnek hozzá, és a nagy torony felőli sarkoknál nem építik meg a kerítőfal kis szögletes tornyait sem. A Bács–szentantali és Szentendre–Dera-pataki kerítőfalak középső tornyait is az Innsbruck–wilteni és a schaani középső tornyok mintájára kell kiegészítenünk úgy, hogy ezek külső falsíkja a saroktornyok falsíkjával egyezzen meg. A folyó felőli falszakasz közepén helyezkedhetett el a bejárat, amely hasonló lehetett az Innsbruck–wilteni és a schaani épület kapuzataihoz, de az is lehetséges, hogy csak egyszerű, védőépítmény nélküli kapunyílásokat hagytak a falon, erre mutat a Bács–szentantali épület maradványainak kiegészített alaprajza.

A Bács–szentantali toronyhoz hasonló méretű (de vékonyabb falú) tornyokat ismerünk a dunakanyari limesszakaszról is, például a Valentinianus korában épült Pilismarót–Dunamelléke I. számú[28], a dömös–kövespataki[29] és a szintén Valentinianus-kori, Kr. u. 372-ben épült visegrád–kőfejtői[30] őrtornyot. Mindhárom torony belső mérete és falvastagsága is azonos, azonban ezek esetében egyértelműen meg lehet állapítani, hogy építésükkor nem a római lábat használták mértékegységként.

	Rekonstruált terv szerinti méret		eltérés a tényleges mérethez képest	
	Digitus	mm	mm	%
Pilismarót–Dunamelléke I. őrtorony				
A felmenőfal vastagsága:100 cm	5x11=55	1017,5	–17,5	–1,71
Külső falhossz: 1085 cm	54x11=594	10 989	–139	–1,26
Belső falhossz: 890 cm	44x11=484	8954	–54	–0,60
Dömös–Kövespatak				
A felmenőfal vastagsága: 1 m	5x11=551	017,5	–17,5	–1,71
Külső falhossz (ÉNY): 10,95 m	54x11=59	410 989	–39	–0,35
Belső falhossz (DNY): 8,95 m	44x11=484	8954	–4	–0,04
Visegrád–Kőfejtő				
A felmenőfal vastagsága: 1,05 m	5x11=55	1017,5	+32,5	+3,19

Belső falhossz: 8,90 m	44x=484	8954	–54	–0,60

A fenti táblázatban a három őrtorony néhány jellemző méretadatát tüntettük fel. Ezekből kitűnik, hogy a tényleges méretek minimális eltéréssel igazodnak a 11 digitusból álló mértékegységhez, az orthodoronhoz. Tehát a fenti három torony belső mérete 44, külső mérete 54, falvastagsága 5 orthodoron volt. Ennek a mértékegységnek a használata a nyugati tartományokban sok Valentinianus-kori épületre jellemző.

Mindhárom tornyot árokkal vették körül, akárcsak a Bács–szentantali épületet.

Hasonló méretű, de még vékonyabb falú egy, szintén a barbaricum területén emelt épület, a Hatvan–gombospusztai úti állomás (4. kép). Az épület, amely Soproni Sándor szerint katonai őrtorony volt, és Valentinianus uralkodása idején, 370 táján[31] (Lőrincz Barnabás szerint 373-ban) épült,[32] a korábban említett pannoniai példákhoz hasonlóan, itt is egy folyó, a Zagyva közelében – de nem közvetlenül a vízparton – állt.

	Rekonstruált terv szerinti méret		eltérés a tényleges mérethez képest	
	Digitus	mm	mm	%
Hatvan–Gombospuszta, torony				
A felmenőfal vastagsága: 0,65 m	3x11=33	610,5	+39,5	+6,47
Külső falhossz: 9,40 m	46x11=50	69361	+39	+0,41
10,02 m	49x11=53	99971,5	+48,5	+0,48
Külső kerítőfal vastagsága: 67–70 cm	3,5x11=38,5	712,25	–12,25	–1,71

A Hatvan–gombospusztai épület Soproni Sándor megállapítása szerint egy típusba tartozik két másik Valentinianus-kori épülettel, a leányfalui (5. kép) és a budakalászi burgussal (6. kép)[33] (utóbbi 372 után épülhetett).[34]

	Rekonstruált terv szerinti méret		eltérés a tényleges mérethez képest	
	Digitus	mm	mm	%
Leányfalu				
A felmenőfal vastagsága: 1,60 m	8x11=88	1628	–28	–1,71
Belső falhossz (K-i fal): 16,28 m	80x11=880	1628	0	0
Külső kerítőfal vastagsága: 0,70 m	3,5x11=38,5	712,25	–12,25	–1,71
Budakalász–Luppa-csárda				
A felmenőfal vastagsága: 1,5 m	7,5x11=82,5	1526,5	–26,5	–1,71
Belső falhossz (É-i és D-i fal): 16,3 m	80x11=880	16280	+20	+0,12
(K-i és NY-i fal): 15,5 m	76x11=83	615 466	–34	–0,21

A leányfalui és budakalászi burgusnak a belső mérete kétszer akkora, mint a gombospusztaié, a tornyot körülvevő kerítésfal vastagsága viszont mindkét esetben azonos.

A budakalászi torony mérete közel azonos a leányfaluival, de a kerítőfal itt vastagabb. Hasonló alaprajzi elrendezésű épületre nem csupán a Dunapart menti útról és a barbaricumból, hanem a tartomány belsejéből is van példánk. A Piliscsév–margétai fallal körbevett torony méretei közel azonosak a Hatvan–gombospusztaiéval, és az épületet övező kör alakú árok is megfigyelhető mindkét esetben.[35]

A tornyok rendkívüli méretei alapján feltételezhetjük, hogy azok más funkcióval is rendelkeztek, mint az ugyanebből a korból ismert kisebb méretű, szokványos őrtornyok. A tornyokon belüli négy erős pillér kiosztása és az abszolút méretek is a horreumok szerkezeti megoldásaira hasonlítanak.

Pannoniai példaként az alsóhetényi horreumot említhetjük. Az épületet egyelőre nem lehet pontosan keltezni. Tóth Endre szerint az erődöt II. Constantinus uralkodása alatt, illetve a Kr. u. IV. század második harmada folyamán építették, második periódusa 375 utánra keltezhető.[36] A korábban említett Innsbruck–wilteni és schaani erődített horreumok is arra utalnak, hogy a bács–szentantali és a Szentendre–Dera-pataki épületben olyan Valentinianus-kori katonai raktárat kell látnunk, amelyet – nem sokkal építése után – tornyos kerítőfallal övezett udvarral bővítettek ki. A különbség annyi, hogy az első két esetben nagyobb téglalap alaprajzú horreumot, a két utóbbi esetben torony alakú horreumot erődítettek meg.

A Dera-pataki torony közepén nem folyt ásatás, így biztosan nem tudhatjuk, de feltételezhetjük, hogy ott is megvolt az emeleti szinteket hordozó négy támasztópillér.

A Hatvan–gombospusztai, leányfalui és budakalászi épület a horreumoknak egy olyan típusát képviseli, amelyet folyók közelében – de nem közvetlenül a vízparton – építettek fel, és torony nélküli kerítőfallal, majd azon kívül – Hatvan–Gombospuszta és Piliscsév–Margéta esetében – árokkal vettek körbe. A budakalászi[37] és a leányfalui[38] toronyban talált nagy mennyiségű gabona, valamint az utóbbiban feltárt kerámiaáru is az épületek raktárszerepét támasztja alá – ami természetesen nem zárja ki azt a lehetőséget, hogy egyszerre több funkciót is betöltöttek.

A nógrádverőcei torony szerkezete, aszimmetrikusan elhelyezett két középső pillérével és a fal mellett megmaradt pilaszteralapozásával még inkább hasonlít a horreumokra.

	Rekonstruált terv szerinti méret		eltérés a tényleges méretekhez képest	
	Digitus	mm	mm	%
Nógrádverőce–Dunamező[39]				
A torony felmenőfalának vastagsága: 220 cm	11x11=121	2238,5	–38,5	–1,71
Belső falhossz: 18,15 m	89x11=979	1811,5	+38,5	+0,21
Belső szélesség: 10,45 m	52x11=572	10582	–132	–1,24
Külső falhossz: 22,60 m	111x11=1221	22 588,5	+11,5	+0,0044
Szárnyfal vastagsága: 2 m	10x11=1	102 035	–35	–1,71

Az épület néhány jellemző méretének elemzése alapján megállapíthatjuk, hogy itt is az orthodoront használták mértékegységként.

A kváderburkolatú nagy torony két oldalához itt is utólag építették hozzá a sokkal silányabb kivitelű és vékonyabb szárnyfalakat. Paulovics szerint a két építés között csak kevés idő telt el, és az egész épületet rövid ideig használhatták. A tornyon belül két járószintet állapított meg, de nem tudjuk, hogy a két szint keletkezése között mennyi idő telt el.[40]

Az itt talált borostyánrögöket és a fej alakú bronzsúlyt kereskedelmi tevékenység jeleként szokták értékelni.

A hasonló alaprajzú engersi toronyban nagy mennyiségű gabonát találtak, és valószínűleg horreumként használták a zullesteini épület földszintjét is.[41]

A nógrádverőcei épület ugyanahhoz a fő típushoz tartozik, mint a Bács–szentantali és a Szentendre–Dera-pataki, kikötésre is alkalmas hely mellett felépített, erődített udvarú horreum, de annak egy nagyobb területű változatát képviseli. Ennek a változatnak a legközelebbi párhuzamai Szob–Hidegrétről[42], Tahitótfalu–Balhavárról[43], Szigetmonostor–Horányból[44], Bölcskéről[45], Dunafalváról[46] és Zullesteinből[47] ismertek. Az épületek bizonyos méretei (pl. az udvar szélessége) változhat, de az egész komplexumot azonos elvek szerint tervezték, és úgy tűnik, közös építéstechnológiai sajátosságuk az, hogy először a horreumot építik fel (feltehetően azért, mert ezt azonnal használatba vették), majd ennek elkészülte után kerítik be az udvart.[48]

Megfigyeléseink alapján tehát a Szentendre–Dera-pataki és a nógrádverőcei típusú épületeket nem hídfőnek, hanem erődített horreumnak[49] kell tekintenünk, amelyet más jobb parti létesítményekkel együtt, még Frigeridus dukátusa idején, azaz 369–373 között[50] (valószínűleg a 371–372. évek nagy építkezései során)[51] építettek, és amelyek valószínűleg a 374. évi kvád–szarmata támadás idején pusztultak el. Tehát – figyelembe véve az elmúlt évtizedek idevonatkozó kutatási eredményeit is – jelenleg helyesebbnek tűnik Nagy Lajosnak és Paulovics Istvánnak az erre az épülettípusra vonatkozó Valentinianus-kori keltezése.

JEGYZETEK

1. SOPRONI, 1978. 9.; VISY, 1995
2. VISY, 1985. 14.
3. TÓTH–KURUCZ, 1914
4. KUZSINSZKY, 1920–1922
5. FITZ, 1976. 8.
6. NAGY, 1934. 7.; NAGY, 1937. 271–272.
7. NAGY, 1942. 754., 756–757., 760.
8. NAGY, 1942. 760.; PAULOVICS, 1934. 161–162.
9. Az eredeti alaprajzok az Aquincumi Múzeumban találhatók BTM RO r 466/1962-1933 és 467/1962-1934 jelzet alatt. A lelőhelyek összefoglalását l.: SOPRONI, 1978. 62–76., 78–79.; MRT, 7, 48-49 (3/13. szám); 288 (28/36. szám); 295-296 (29/4. szám); MRT, 9, 78-79 (5/9. szám). A limeskutatás legújabb szintéziséhez l.: SOPRONI, 1985.; VISY, 1985. 67–80.
10. A kérdéskör összefoglalását lásd: MÓCSY, 1969b; SOPRONI, 1978. 76–79.
11. NAGY, 1942. 756–757.
12. Ez már csak azért sem lehetséges, mert az ilyen létesítményeket mindig magaslatokon építették fel, és a bekerített udvar szintje jóval a folyó vízszintje fölött helyezkedett el. SCHLEIERMACHER, 1942. 193. és Taf. 34:1.; SZABÓ, 1994. 120. és 123:7. kép, az udvart kikötőnek tartja. L. még: SZABÓ, 1996. 79. és 98.
13. SOPRONI, 1978. 71.; SOPRONI, 1985. 69.
14. PAULOVICS, 1934. 159. 111. kép
15. HENSZLMANN, 1872. 74.
16. L. a 9. jegyzetet fentebb!
17. HENSZLMANN, 1872. 74–75.; vö. MÓCSY, 1969a 71–72.
18. OHLENROTH, 1942. 37–40.
19. HENSZLMANN, 1872. 74.; vö. MÓCSY, 1969a; MÓCSY, 1969b
20. NAGY, 1942. 760.; PAULOVICS, 1934. 158–159.; JORNS, 1972. 430. Szobon is hasonló helyzetet figyelhettünk meg: MRT, 9, 328 (26/28. szám).
21. RÖDER, 1952. 115–116.
22. JORNS, 1972. 431.
23. MÓCSY, 1958. 93–94.
24. WOTSCHITZKY, 1959. 18.; BORHY, 1996. 213.
25. MACKENSEN, 1994. 509–510.
26. MALIN, 1958. 36–37., Abb. 2–3.; BORHY, 1996. 213.
27. MACKENSEN, 1994. 508.
28. TÓTH, 1984. 67–68.
29. SOPRONI, 1978. 49–50.
30. SOPRONI, 1978. 51–55.
31. SOPRONI, 1978. 85.; SOPRONI, 1985. 95.
32. LŐRINCZ, 1985. 234.
33. SOPRONI, 1978. 66.; SOPRONI, 1985. 69–70.
34. MRT, 7, 48.
35. MRT, 5, 277–278. 16/1. szám. A falak külső hossza 10 méter, azaz 49 orthodoron, a falvastagság kétszerese a hatvan–gombospusztainak: 6 orthodoron.
36. TÓTH, 1987–1988. 31–32. 30.: a fal vastagsága itt is 100 cm (tehát valószínűleg 5 orthodoron). 28. 8. kép (téves léptékkel és a rajznak ellentmondó méretadatokkal).
37. NAGY, 1934. 7.: „...érintetlenül találtuk mázsaszámra a

búzát, rozsot, kölest, borsót stb. A gabona még szárán volt, egykor azzal vitték fel a padlásra, hogy majd később csépelik ki. Az égés így nem sokkal a gabona betakarítása után történt." vö. NAGY, 1942. 756.

38. SOPRONI, 1978. 64–65.

39. Paulovics István ásatási feljegyzései és rajzvázlatai alapján. Magyar Nemzeti Múzeum Adattára 35.N.I. Ltsz.: 2708.

40. PAULOVICS, 1934. 160–161. A két szint keltezésére vonatkozó fejtegetések összefoglalását l.: SOPRONI, 1978. 185–187. és SOPRONI, 1985. 77–78., továbbá vö. LŐRINCZ, 1985.

41. JORNS, 1972. 431. és 16. jegyzet

42. MRT, 9, 328, 26/28 szám.

43. SOPRONI, 1978. 74–75.

44. SOPRONI, 1978. 75–76.

45. Alaprajzát l.: GAÁL–SZABÓ, 1990. 129.; VÖ. SOPRONI, 1990.; SOPRONI, 1991.; VISY, 1994. 121–124.

46. MÓCSY, 1958

47. JORNS, 1972.; JORNS, 1973

48. A horreum és a kerítőfal Engersben és Zullesteinben is külön épült meg: SCHLEIERMACHER 1942.; Taf. 33:1.; JORNS, 1972. 429.

49. A toronyszerű épületek gabonaraktár-szerepéhez l.: BECHERT 1979. 17–22.; nagyobb gabonaraktárakhoz: BORHY, 1996. Mindkettő további irodalommal.

50. LŐRINCZ, 1985. 234. FITZ, 1994. 1250. szerint Frigeridus valeriai tevékenysége Kr. u. 374–375-ben kezdődött, és bélyeges téglái a Kr. u. 374 utáni újjáépítéssel kapcsolatosak.

51. Vö. SOPRONI, 1985. 109–112.

IRODALOMJEGYZÉK

BECHERT 1979=BECHERT–,Tilmann: Wachtturm oder Kornspeicher. Zur Bauweise spätrömischer Burgi im Rheinland. Antike Welt 10:3 1979 p. 17–22.

BORHY 1996=BORHY László: Non castra sed horrea... Zur Bestimmung einer der Funktionen spätrömischer Binnenfestungen. Bayerische Vorgeschichtsblätter 61. 1996 p. 207–224.

FITZ 1976=FITZ Jenő (szerk.): Der römische Limes in Ungarn. Az István Király Múzeum Közleményei – Bulletin du Musée Roi Saint-Étienne A: 22. Székesfehérvár, 1976.

FITZ 1994=FITZ Jenő: Die Verwaltung Pannoniens in der Römerzeit III. Budapest, 1994.

GAÁL–SZABÓ 1990=GAÁL Attila–SZABÓ Géza: Késő római erőd a bölcskei Duna-mederben – Eine spätrömische Festung im Donaubett bei Bölcske. CommArchHung 1990 p. 127–131.

HENSZLMANN 1872=HENSZLMANN Imre: Jelentés. ArchÉrt 7. 1872 p. 73–79.

JORNS 1972=JORNS, Werner: Der spätrömische Burgus „Zullestein" mit Schiffslände, nördlich von Worms. Actes du IXe congrès International d'Études sur les Frontières Romaines. Bucuresti–Wien, 1974. p. 427–432.

JORNS 1973=JORNS, Werner: Der spätrömische Burgus mit Schiffslände und die karolingische Villa Zullestein. Archäologisches Korrespondenzblatt 3, 1973. p. 75–80.

KUZSINSZKY 1920–1922=KUZSINSZKY Bálint: A római határvédelem és a balhavári erőd – Der römische Grenzschutz und der Burgus von Balhavár. Az Országos Magyar Régészeti Társulat Évkönyve 1. 1920–1922. 1923. p. 19–29., 215–216.

LŐRINCZ 1985=LŐRINCZ Barnabás: Spätrömische Reichsbeamte und die pannonischen Ziegelstempel. Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik 61. 1985. p. 229–234.

MACKENSEN 1994=MACKENSEN, Michael: Die Innenbebauung und der Nordvorbau des spätrömischen Kastells Abusina/Eining. Germania 72. 1994. p. 419–513.

MALIN 1958=MALIN, Georg: Das Gebiet Liechtensteins unter römischer Herrschaft. Jahrbuch des Historischen Vereins für das Fürstentum Liechtenstein 58. 1958. p. 35–59.

MÓCSY 1958=MÓCSY András: Die spätrömische Schiffslände in Contra Florentiam. FolArch 10. 1958. p. 89–104.

MÓCSY 1969a=MÓCSY András: Eine spätrömische Uferfestung in der Batschka? – Kasnorimska obalna utvrda u Bačkoj? Osječki Zbornik 12. 1969. p. 71–79.

MÓCSY 1969b=MÓCSY András: Ein spätantiker Festungstyp am linken Donauufer. Roman Frontier Studies 1969 (Ed. BIRLEY, E., DOBSON, B., JARRETT, M.) Cardiff, 1974. p. 191–196.

MRT 5=HORVÁTH István–H. KELEMEN Márta–TORMA István: Magyarország Régészeti Topográfiája 5. Komárom megye régészeti topográfiája. Bp, 1979.

MRT 7=DINNYÉS István–KŐVÁRI Klára–LOVAG Zsuzsa– TETTAMANTI Sarolta–TOPÁL Judit–TORMA István: Magyarország Régészeti Topográfiája 7. A Budai és szentendrei járás. Bp., 1986.

MRT 9=DINNYÉS István–KŐVÁRI Klára–KVASSAY Judit–MIKLÓS Zsuzsa–TETTAMANTI Sarolta–TORMA István: Magyarország Régészeti Topográfiája 9. A szobi és a váci járás. Bp., 1993.

NAGY 1934=NAGY Lajos: Pest város eredete. TBM 3. 1934. p. 7–24.

NAGY 1937=NAGY Lajos: Az Aquincumi Múzeum kutatásai és gyarapodása az 1923–1935 években. BudRég 12. 1937. p. 261–275.

NAGY 1942=NAGY Lajos: Aquincum és a késő római védőrendszer. Budapest Története I:2. Bp. 1942. p. 747–764.

OHLENROTH 1942=OHLENROTH, Ludwig: Römischer Strassenburgus bei Dreiheiligen Gem. Heimenkirch, Ldkr. Lindau i. B. Bayerische Vorgeschichtsblätter 16. 1942. p. 36–44.

PAULOVICS 1934=PAULOVICS István: A nógrádverőcei római erőd feltárása. – Freilegung einer Römerfestung in Nógrádverőce. ArchÉrt 47. 1934. p. 158–163.; 210.

SCHLEIERMACHER 1942=SCHLEIERMACHER, Wilhelm: Befestigte Schiffsländen Valentinians. Germania 26 1942. 191–195.

SOPRONI 1978=SOPRONI Sándor: Der spätrömische Limes zwischen Esztergom und Szentendre. Bp. 1978.

SOPRONI 1985=SOPRONI Sándor: Die letzten Jahrzehnte des pannonischen Limes. Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 38. München, 1985.

SOPRONI 1990=SOPRONI Sándor: Előzetes jelentés a bölcskei késő római ellenerőd kutatásáról – Vorläufiger Bericht über die Erforschung der spätrömischen Gegenfestung in Bölcske. CommArchHung 1990. p. 133–142.

SOPRONI 1991=SOPRONI Sándor: Eine spätrömische Festung im Donaubett bei Bölcske. Roman Frontier Studies (Ed.: MAXFIELD, V. A.–DOBSON, M. J.) Exeter, 1989. p. 257–258.

SZABÓ 1994=SZABÓ Géza: A „bölcskei sziklák" és a magyarországi víz alatti régészeti kutatások kezdetei. Bölcskei Tanulmányok 1. 1994. p. 115–128.

SZABÓ 1996=SZABÓ Géza: Víz alatti régészeti adatok a Pannonia-barbaricum határvonal IV. századi védelmének kérdéseihez – Unterwasserarchäologische Angaben zu Verteidigungsproblemen vom Limes zwischen Pannonien und Barbaricum im 4. Jahrhundert. Tisicum 9. 1996. p. 77–102.

TÓTH 1984=TÓTH Endre: Römische Wachttürme von Pilismarót. CommArchHung 1984. p. 67–79.

TÓTH 1987–1988=TÓTH Endre: Az alsóhetényi IV. századi erőd és temető kutatása, 1981–1986. Eredmények és vitás kérdések – Vorbericht über die Ausgrabung der Festung und des Gräberfeldes von Alsóhetény 1981–1986 – Ergebnisse und umstrittene Fragen. ArchÉrt . 114–115. 1987–1988. p. 22–61.

TÓTH-KURUCZ 1914=TÓTH-KURUCZ János: Római nyomok a pannoniai Duna-limes bal partján. Komárom, 1914.

VISY 1985=VISY Zsolt: Der pannonische Limes in Ungarn. Budapest–Stuttgart, 1985.

VISY 1994=VISY Zsolt: A Ripa Pannonica Magyarországon (Doktori értekezés kézirata) Bp., 1994.

VISY 1995=VISY Zsolt: Wachttürme an der Ripa Pannonica in Ungarn. Acta Antiqua 36. 1995. p. 265–274.

WOTSCHITZKY 1959=WOTSCHITZKY, Alfons: Veldidena. Zweiter vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen 1954–1957. JÖAI 44. 1959. Bbl. 6–70.

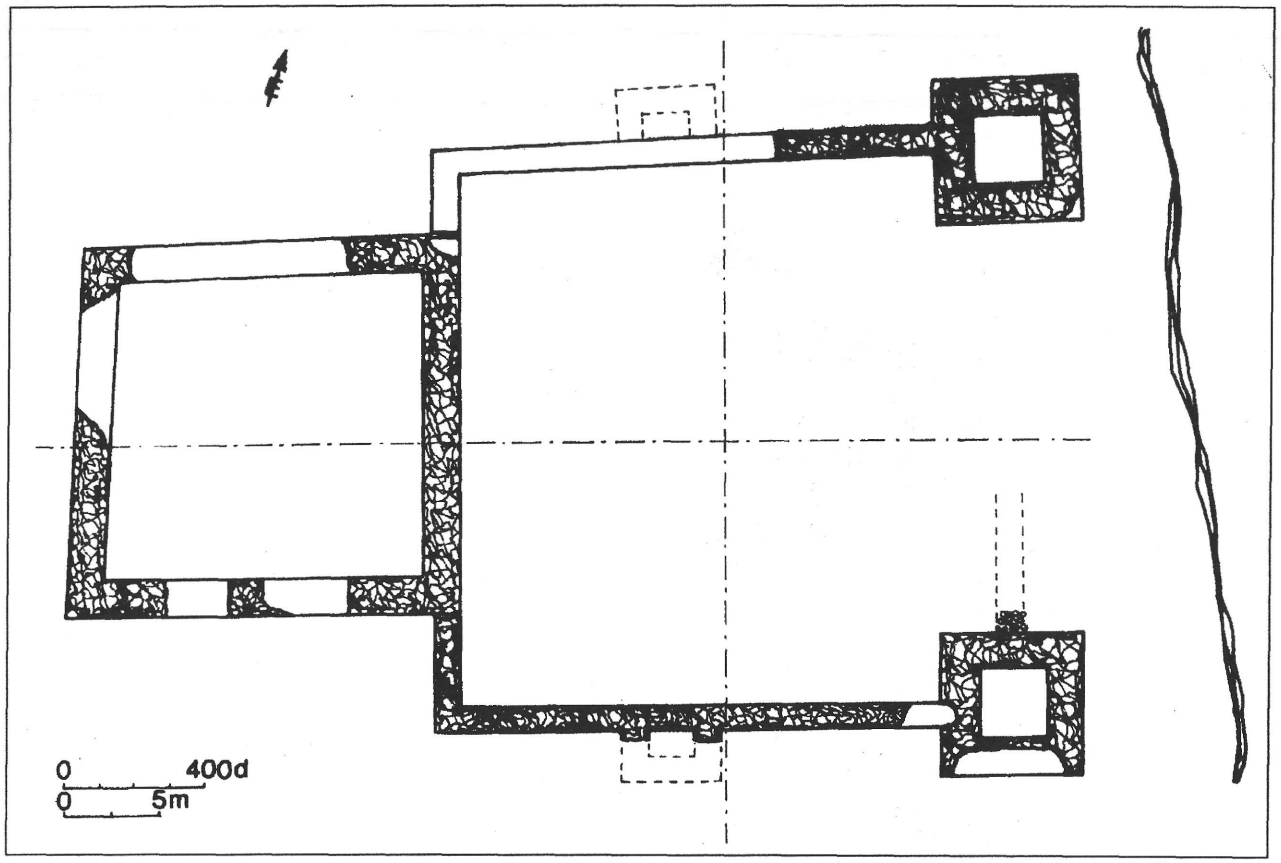

1. kép. Szentendre–Dera-patak

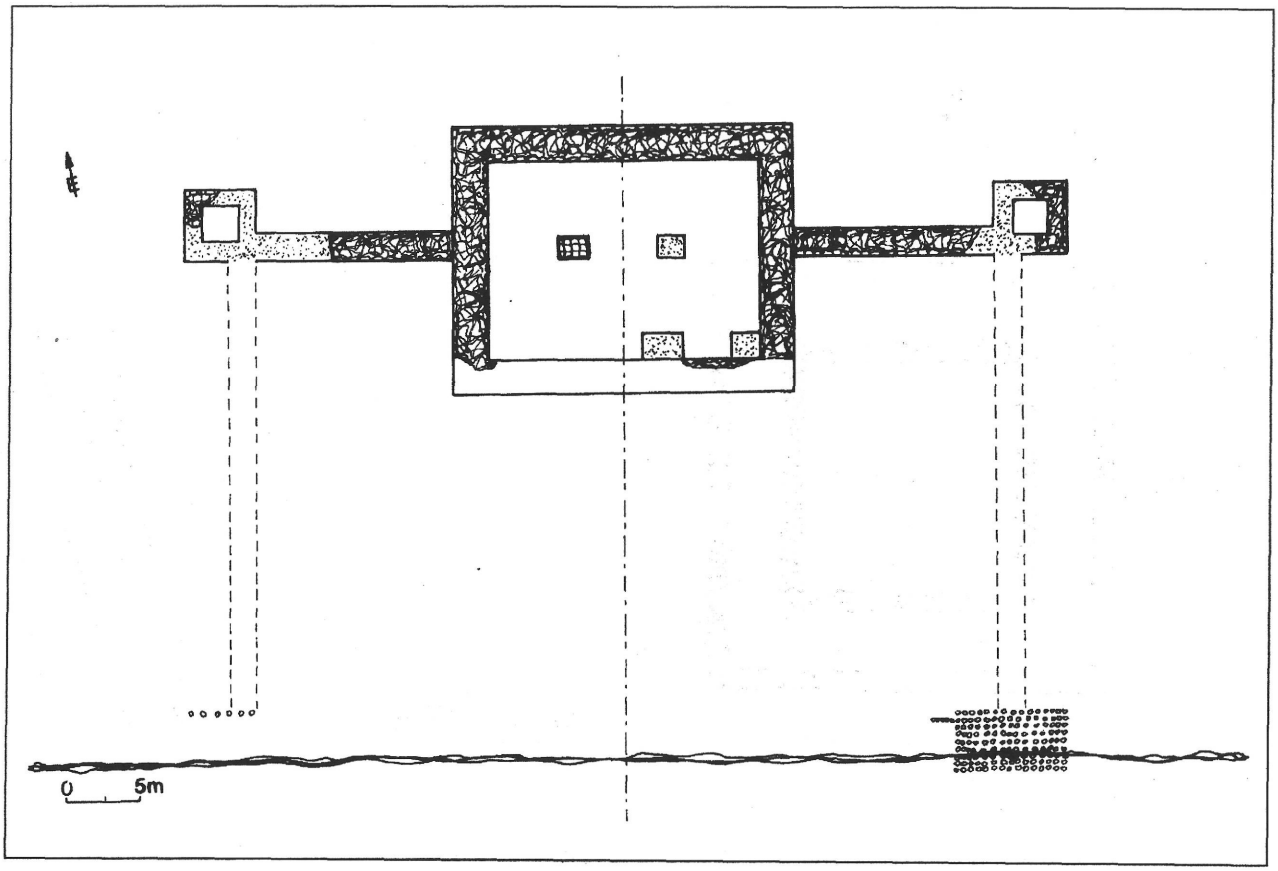

2. kép. Nógrádverőce–Dunamező-dűlő

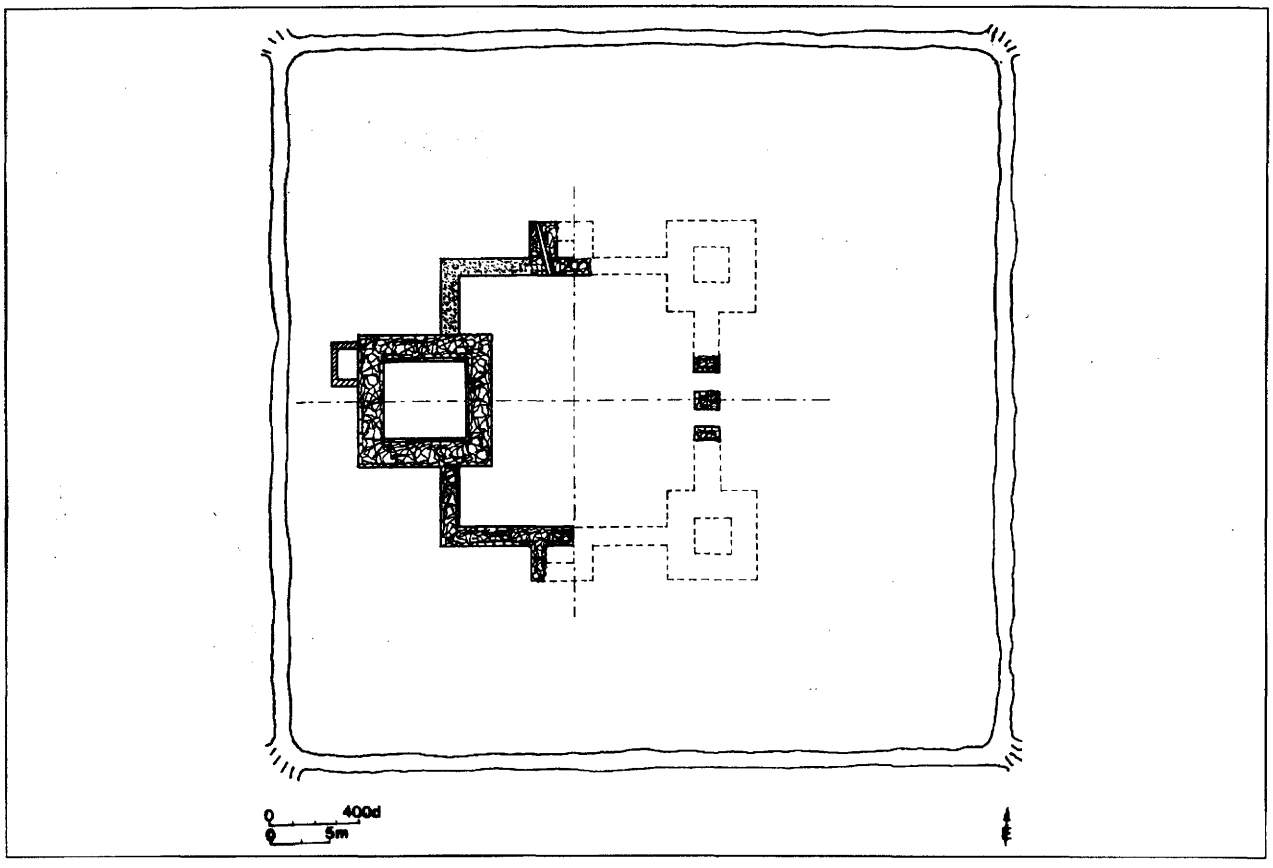

3. kép. Bács–Szentantal

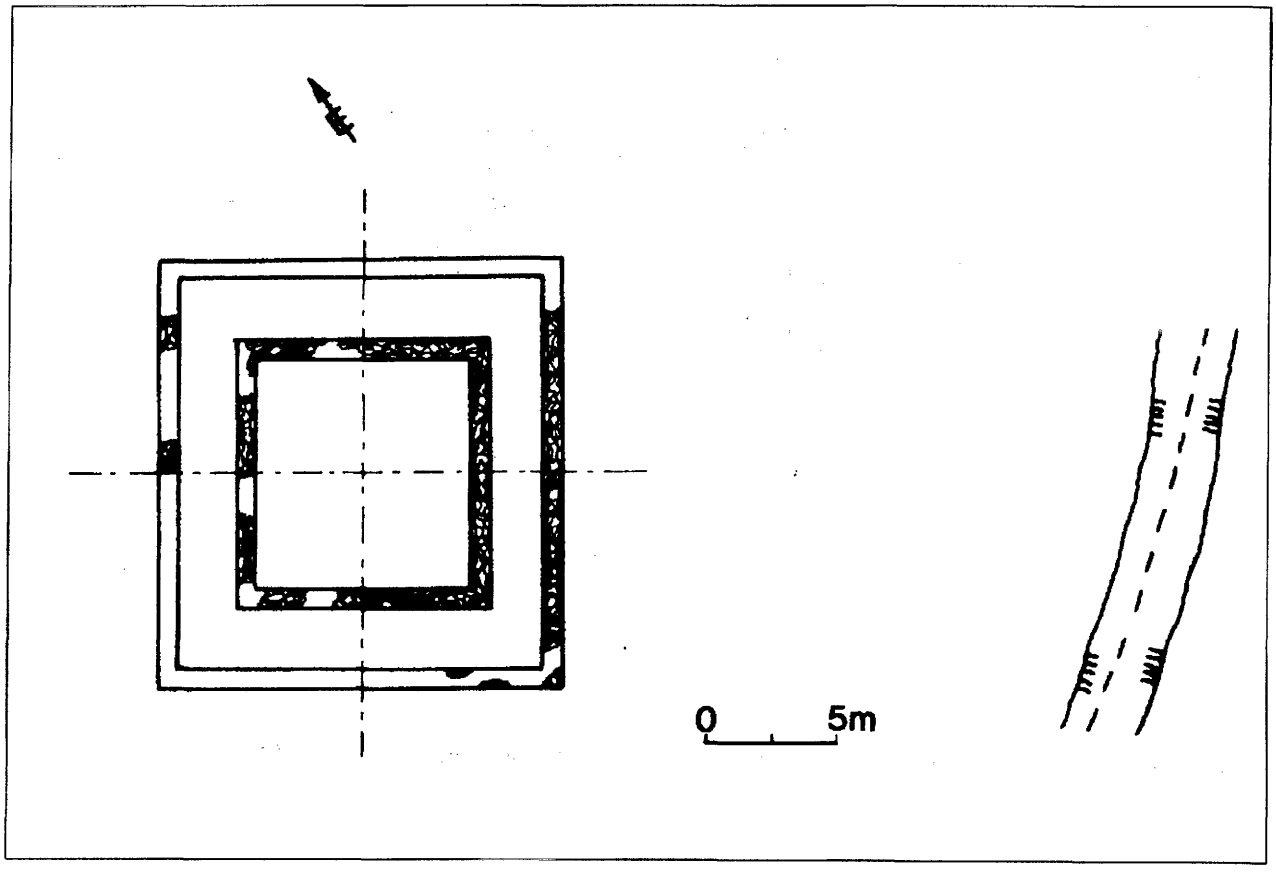

4. kép. Hatvan–Gombospuszta

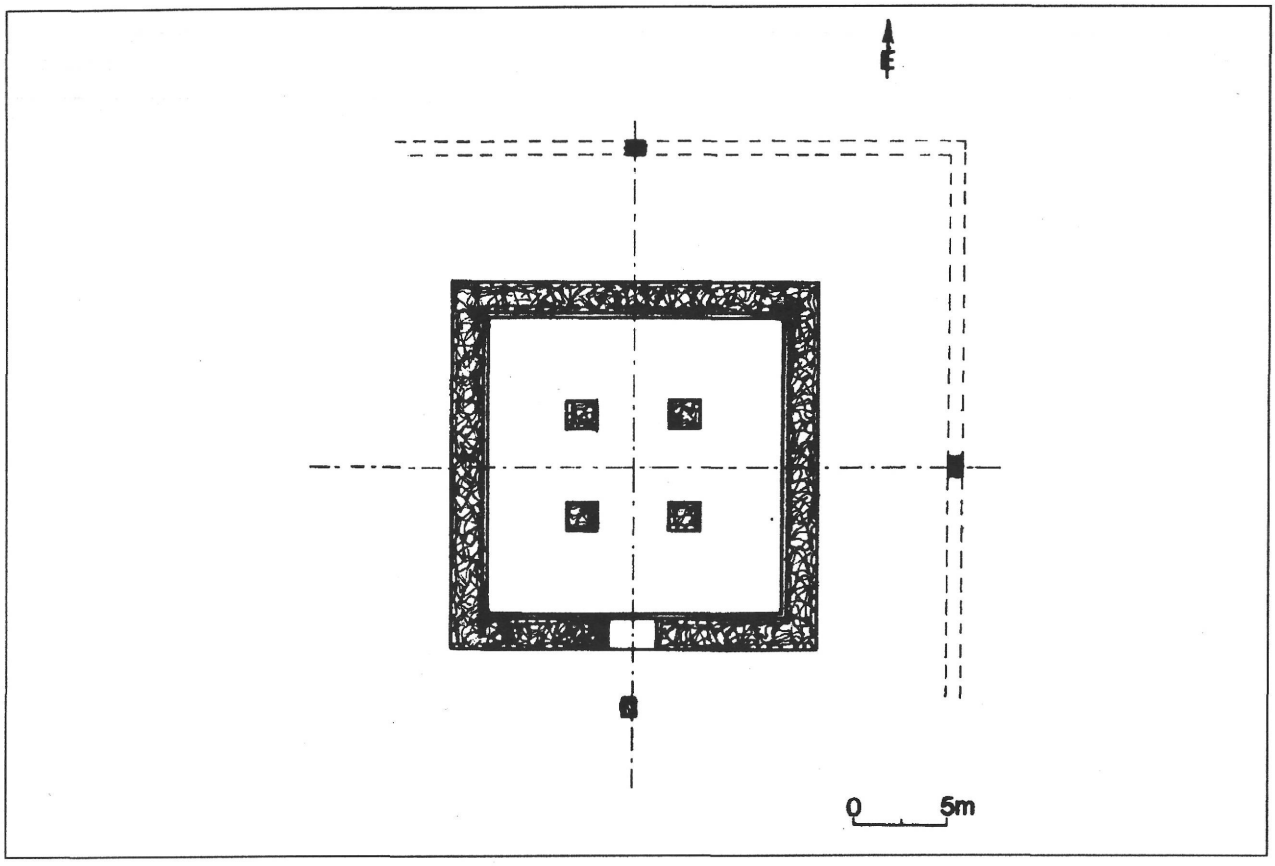

5. kép. Leányfalu

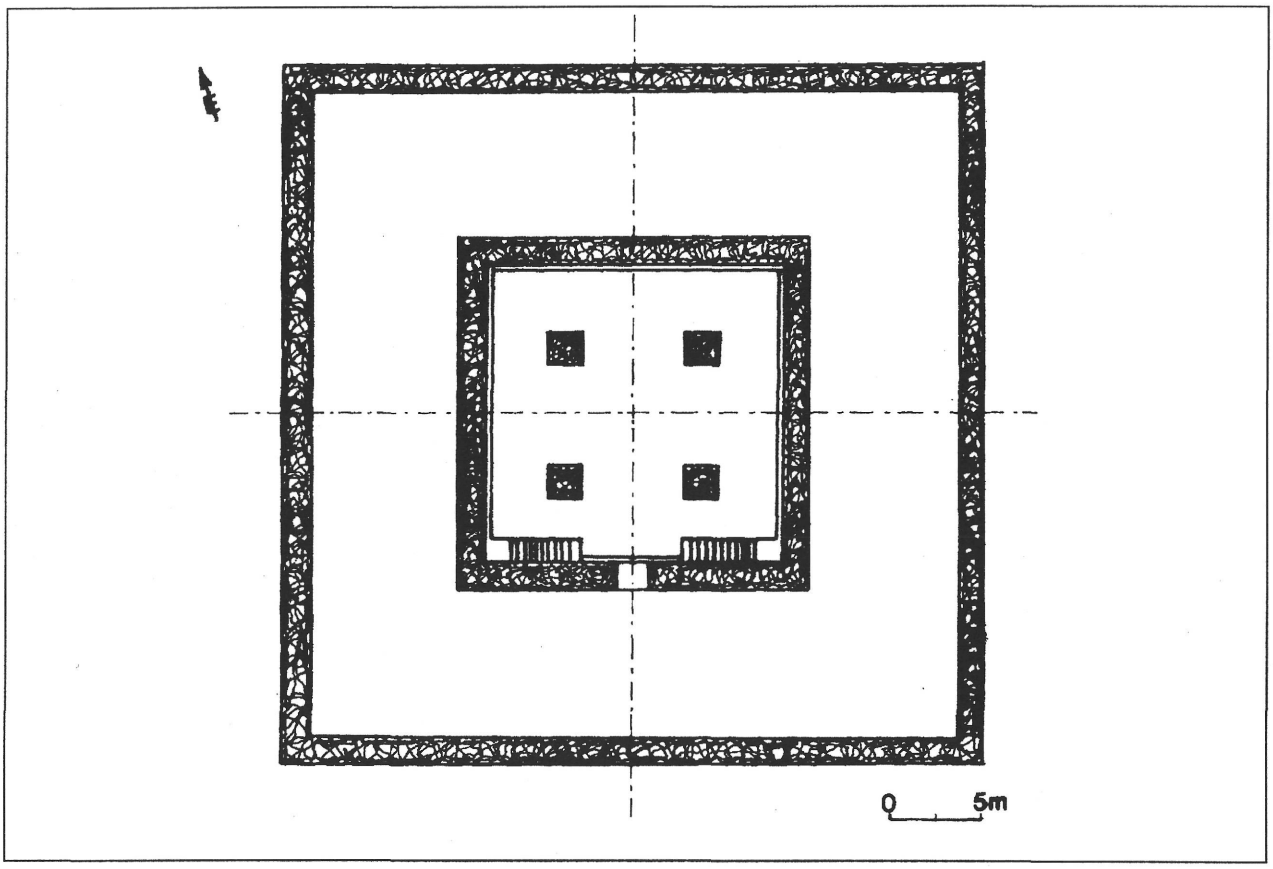

6. kép. Budakalász–Luppa-csárda

NÉMETH MARGIT

NAGY LAJOS ÉS AZ AQUINCUMI TÁBORKUTATÁS

Nagy Lajos munkássága Aquincumnak minden fontosabb színhelyére kiterjedt. A Gellérthegy–tabáni kelta-eraviscus teleptől Contra Aquincum késő római erődjéig a település valamennyi részét magába foglalta területileg és időben egyaránt. (1. kép) Bár korai halála miatt sok publikálatlan leletanyag maradt utána, megjelent művei a legjobbak közé számítanak. Az 1942-ben kiadott Budapest történetének szerzői között Alföldi András és Nagy Lajos a meghatározók. A mű legtöbb fejezetét Nagy Lajos írta: az eraviscusokról, a topográfiáról, a temetkezésekről, a társadalmi életről, a gazdaságról, a művészetekről és a kereszténységről, valamint a késő római erődrendszerről. Ez az összefoglaló, még az azóta felgyülemlett nagyszámú ismeretanyag ellenére is a mai napig a legjobb monográfia Budapest római koráról, és az egyik legjobb egész Pannoniára vonatkoztatva is.

E fejezetek közül nagyon tanulságos a topográfiáról szólót elővenni, s annak a katonai emlékekkel és a katonavárossal foglalkozó fejezeteit átolvasni. Mai szemmel meglepő, hogy oly kevés ásatási adat alapján milyen jó topográfiai érzékkel rajzolta meg a terület római kori képét; pontosabban a beépített terület utcahálózatának elemzése révén, felszíni sajátosságai alapján hogyan ismerte fel a topográfiailag kulcsfontosságú helyeket. (2. kép)

A *legiotábor* lokalizálásánál az akkor még a Szilágyi János által Kr. után 20-ra keltezett, majd a 70-es évek elején helyesen Vespasianus kori táborépítési feliratként meghatározott tábla[1] lelőhelye alapján a kőtábort Óbudára lokalizálta. A Laktanya utcai befalazott helytartói oltárkövek alapján a *legiotábort* a ma ismert területtől északabbra és jóval keletebbre tette.[2]

A nyugati táborfalat az 1939. évi ásatások alapján nagyjából a Szél utca vonalában (2. kép 1.) lokalizálta, a keleti táborfalat pedig a Hajógyári-szigetre helyezte, az öböl nyugati partjára.[3] (2. kép 2.) Az északi táborfalat csak bizonytalanul – egy Majláth utcai 1928. évi csatornaárok metszete alapján – az utca északi végéhez tette, s a Selyemgombolyító elliptikus épületéről – az alaprajza miatt – felvetette, hogy az talán egy táborkapu két tornyára épült.[4] (2. kép 3.) A *porta praetoria* helyét a Rákos-pataknál lévő erődtől kiinduló híd alapján (2. kép 4.) próbálta meghatározni.[5] A tábor déli védművét a Kálvin utcai paplak konyhakertjében húzódó mélyedés – fossa – nyomán próbálta meghatározni (2. kép 5.) (a királynéi várat akkor még nem ismerték, ill. kápolnáját fallal körülvett kolostornak vélték, amelyet a római tábor külső falához ragasztottak. A királynéi vár elhelyezkedését lásd 6. kép 4.) A *via principalis* vonalát a Fő téren keresztül húzta meg. A katolikus plébániatemplomot már a táboron kívüli területre, de a déli táborfal közvetlen közelébe helyezte. Természetesen maga is hangsúlyozta, hogy mindezeket a feltevéseket csak az ásatási eredmények bizonyíthatják. Mindenesetre nem véletlen, hogy a kötet térképére nem rajzolta be az így létrejött tábor körvonalát, hiszen maga is tudta, hogy az így meghúzott vonalak nem adhatnak ki egy elfogadható táboralaprajzot. Viszont figyelemre méltó, hogy a IV. századi legiotábor észak–déli határait sikerült viszonylagos pontossággal megfognia.[6] (2. kép)

A tábor belső épületeire áttérve a praetenturába sorolta a helytartói palotát (2. kép 6.) (amelyet Szilágyi 1941-ben határozott meg praetoriumként), feltételezve, hogy a szigetet a II. század elején szakíthatta el a Duna a szárazföldtől. Ez a feltevés a mai tudásunk alapján nem áll. Ugyancsak a praetentura területére helyezte a Laktanya utcában 1936-ban feltárt díszes fürdőt, (2. kép 7.) megemlítve a Laktanya utcai, 117-tel záruló éremveretet, amelyet az utcában egy vastag fal szétbontásával találtak.[7]

A retenturába helyezte a Schönvisner-féle fürdőt – vagyis a *thermae maiorest* és a Miklós utca 1.-ben és 12.-ben talált feliratok[8] és az 1938-as feltárás alapján ide lokalizált *valetudinariumot*.[9] (2. kép 8–9.) Ez utóbbi helye valószínűleg pontosabban is meghatározható, méghozzá éppen a feliratok lelőhelyén s nem attól kissé távolabb. A Szilágyi János által megtalált és kórháznak vélt épületrészlet hitelesítő ásatása során egyértelműen bebizonyosodott az épület *horreum* mivolta.[10] A kórház épülete a *via praetoria* északi oldalán, közvetlenül a fürdővel szemközt állhatott (jelenleg úttest, járda és lakóház áll fölötte). (3., 4. kép)

Kétségtelen, hogy Nagy Lajos itt az ún. 1. legiotáborról beszél, amely bizonyára keletebbre volt az azóta jól ismert II–III. századi tábortól, s amelynek több pontja ismert, de amely az irodalomban publikált romboid alaprajztól bizonyára különbözött. Feltételezhetően több építési periódus téves egyberajzolásából keletkezett ez az alaprajz, amelyet az azóta végzett feltárások nem igazoltak. Sőt: több *fossa* metszete is ismert azóta, amelyek összefüggéseinek kiderítése a későbbi feltárások feladata marad.[11] (5. kép) Ezért fontos, hogy bármely leletmentés esetén is, a szóbajöhető variációkra számítva, körültekintően végezzük a feltárásokat.

A katonaváros épületeihez sorolta a Szél utcai nagy épületet, (2. kép 10.) amelyet a katonaváros fórumának is tartottak egy időben, és ő maga az igazi katonavárosként jellemezte a területet.[12] Mai tudásunk szerint az épület a II-III. századi tábor retenturájában álló raktár-műhely épület lehetett. (4. kép: fabrica)

A katonaváros épületein végighaladva a Laktanya utca–Szentendrei utca torkolatánál, valamint a Leipziger Szeszgyár területén említ nagy, díszes épületeket. (2. kép 11., 12.) Továbbhaladva a Filatorigátnál lévő hosszúkás épületet – amelyet Havas Sándor lovassági laktanyának vélt – Nagy Lajos gazdasági épületnek tartotta, (2. kép 13.) majd ettől ÉNY-ra sírkerteket regisztrált.[13] A canabae ÉNY-i részében, a Vihar utca–Raktár utca sarkán, majd a Szél utca–Szellő utca sarkán

tárt fel falfestményes-stukkós épületeket.[14] (2. kép 14.,15.)

Az I. századi canabae északi határaként a Vihar–Berend–Szél utca utolsó házait, nyugat felé a Hunor utcát (2. kép 16.), délre pedig a Szőlőkert–Solymári utcát határozta meg.[15] (2. kép 17.)

A lakott területen kívülre helyezi, mint tűzveszélyes ipari tevékenységet a fazekasműhelyeket, illetve a téglavetőket. A Kiscelli u. 72.-ből a legkorábbi fazekaskemencét említi (2. kép 18.), a 79.-ből pedig olyan téglatörmelék előkerülését (2. kép 19.), amely alapján feltételezi, hogy a közelben kell lennie a legiok téglavetőjének. E téglavető valóban a közvetlen közelben, a Bécsi út 120–124. számú telkeken került elő, a Szilikátipari Kutatóintézet székháza helyén.[16] A Selmeci utcai evangélikus templom építésekor előkerült fazekaskemencék (2. kép 20.) pusztulását az itt előkerült, 129.-ben záródó éremlelet jelezte.[17]

Feltevése szerint csak a III. században terjeszkedett ki a canabae dél felé az amfiteátrumig. Ennek határait a Pacsirta utcáig adja meg oly módon, hogy a leletmentéseken odáig lehetett nagyobb épületeket észlelni, de alaprajz nélkül. A Pacsirta-mező utca 72. számú ház pincéjében nagyobb falakat említ (2. kép 21.), amelyekről feltételezte, hogy a katonaváros déli kapujának lennének a maradványai. Kelet felé a Lajos u.–Kulcsár utca sarkán előkerült csarnokos épületet, valamint az Árpád fejedelem útja mentén észlelt, monumentálisabb építkezésekre utaló nagy-méretű falakat említi, amelyek a zsinagógáig követhetők (2. kép 22.).[18]

Azóta természetszerűleg a canabaera vonatkozó tudásunk is gyarapodott, s Madarassy Orsolya megfigyelései alapján úgy tűnik, hogy az I. századi canabae, legalábbis utcaszerkezetében, jóval nagyobb volt a Nagy Lajos által feltételezettnél.[19] A canabae egyes régióival Póczy Klára foglalkozott.[20] Ezzel együtt elmondhatjuk, hogy a canabaera vonatkozó tudásunk kevésbé összefüggő képet takar, hiszen itt nem a táborhoz hasonló, szabályosan kiszerkeszthető épületrendszerről van szó, ahol az egyes teóriák – már amennyiben ásatással egyáltalán hozzáférhető a terület – elvileg ellenőrizhetők.

A IV. században a temetők beljebb kerültek, a lakosság visszahúzódott a tábor falai mögé.

Ha a fenti leírás részleteit egyenként szemügyre vesszük és kommentáljuk, úgy ezek nemcsak Nagy Lajos munkásságára levonható tanulságokat tartalmaznak, hanem a városi régészet általános gyakorlatára is vonatkoztathatók. Vagyis mindenki számára hasznos lehet, aki városias település sűrűn beépített területének múltját kutatja, és alig áll egyéb forrás a rendelkezésére.

– Nagy Lajos szinte minden előzetes adat nélkül észrevett olyan fontos pontokat a legiotábor és a canabae területén, amelyek a későbbi kutatás során „kulcshelynek" bizonyultak. Ilyen volt pl. a Selyemgombolyító környéke, ahol ugyan nem a tábor északi kapuja került elő, de ahová a késő római legiotábor északnyugati sarka esik. Hasonló jelentőségű terület a katolikus plébániatemplom környéke, ahol a templom déli oldalán húzódott a késő római legiotábor déli fala. Ugyanígy a Kálvin ucai paplak is fontos lelőhely – bár itt nem fallal körülvett templom és kolostor, hanem a négyszögletes alaprajzú királynéi vár került elő, valóban szinte a táborfal külső oldalához ragasztva. Igaz, a két tábor alkotta szögletbe „ültették bele", s a védőárkok jó része, amint ezt az 1351-es határjárásról szóló oklevél részletesen leírja, a középkorban még megvolt. A katonavárosban a legio téglavetőjének helyére hívta fel a figyelmet.

– Számunkra is fontos: a fentiek alapján azokat a pontokat, ahol valamit tévesen interpretált, általában továbbra is érdemes régészeti módszerekkel megvizsgálni, ha arra lehetőség adódik. Jó megfigyelés volt pl. a zsinagógáig megfigyelhető monumentális építkezésre utaló falakról szóló utalás. Ezen a területen került elő – a már általa is említett csarnokos épületen kívül – egy további, horreumszerű épület s a késő római legiotábor délkeleti saroktornya, déli és keleti fala, ezektől délre pedig a lovastábor. De nem kellene figyelmen kívül hagyni a Hajógyári-öböl partját sem, hiszen nem tudni, hogy a Nagy Lajos által említett fal valóban minden pontján elpusztult-e.

– Kétségtelen, hogy – elsősorban a városi régészetben – mindig törekedni kell a kutatási területre vonatkozó tudásszint alapján egy bizonyos szintézis, összkép, a településszerkezet megrajzolására azért, hogy a leletmentési lehetőségek között felismerhetők legyenek az igazán fontosak. Hiszen gyakran az elképzelések csak éppen ezen az úton ellenőrizhetők. Ugyanakkor nem szabad ezekhez az elképzelésekhez annyira ragaszkodni, hogy az a kutatást úgyszólván kényszerpályán tartsa, hiszen ez is hozzájárult ahhoz, hogy a II-III. századi legiotábor elhelyezkedése oly sokáig nem tisztázódott.

– Ezeket az elképzeléseket ezért csak munkahipotézisként lehet használni és nem prekoncepcióként, tudatában léve annak, mekkora a tévedés lehetősége éppen amiatt, hogy egy városban területileg behatároltak az egyes ásatások.

– Nagy Lajos tévedései éppen ezért egyáltalán nem kutatói kvalitásait csökkentik, hanem ellenkezőleg: azt mutatják, hogy szinte ismeretlen területen, egy-két évtized alatt milyen sok eredmény érhető el, s még a tévedések is mennyire hasznosak lehetnek. Ugyanakkor az is világos, hogy a leletek feldolgozásának, a naprakész rajzi-geodéziai összesítéseknek mekkora a jelentősége, és milyen fontos azokat a körülményeket megteremteni, hogy e munkák elvégezhetők legyenek.

Ezeket a Nagy Lajos emléke előtt tisztelgő gondolatokat azért is mondtam el, mert azóta és ma is állandóan, változó helyszíneken és egymástól távol folynak a leletmentéseink. Mai tudásunk az azóta felgyűlt, nagyobb mennyiségű adatra épül. A problémák tehát aktuálisak, s bár nem általunk, a kutatás szempontjai szerint választott helyeken, hanem építkezésekhez kapcsolódva vagy azokat megelőzve végezzük a feltárásokat, nemcsak pusztán telkeket tárunk fel, hanem ezáltal a főváros és Aquincum történetét kutatjuk.

JEGYZETEK

1. TÓTH-VÉKONY 1970 133.161.
2. NAGY 1942 357.
3. NAGY 1942 358.
4. NAGY 1942 359.
5. NAGY 1942 358.
6. NAGY 1942 359.
7. NAGY 1942 361.
8. BudRég. 12. 1937. 69., 73. 3.
9. NAGY 1942 361.
10. SZIRMAI 1984 44.; NÉMETH 1991.a. 92.
11. NÉMETH 1991.b. 82.
12. NAGY 1942 363.
13. NAGY1942 362.
14. NAGY1942 364
15. NAGY 1942 364.
16. PARRAGI
17. NAGY 1942 365.
18. NAGY 1942 366.
19. MADARASSY 1977. 48-52.
20. PÓCZY 1983. 404-408.

IRODALOMJEGYZÉK

KÉRDŐ-NÉMETH=KÉRDŐ Katalin–NÉMETH Margit: Zur Frage der Besatzung von Aquincum im 1. Jh. In: Studien zu demn Militärgrenzen Roms. 3. 1986. p. 384–388.

MADARASSY=MADARASSY Orsolya: Újabb épületek az aquincumi katonaváros délkeleti régiójában (Bp. III. Fényes Adolf u. 4.). In: Aquincumi Füzetek 4. Bp. 1997. p. 48–52.

NAGY=TOMPA Ferec-ALFÖLDI András-NAGY Lajos:1992 Budapest története 1. Budapest az ókorban. Topográfia. Bp. 1942. p. 353-385.

NÉMETH 1991a=NÉMETH Margit: Aquincum. Feltárások a z 1981–88. közötti időszakban. BudRég 28. 1991. p. 91–105.

NÉMETH 1991b=NÉMETH Margit: Stand der Forschungen in den Militärlagern von Aquincum. Carnuntum Jahrbuch 1991. p. 81–87.

PARRAGI=PARRAGI Györgyi: A bécsi úti ásatások újabb eredményei. BudRég 24. 1976. p. 163–169.

PÓCZY=PÓCZY Klára: Die Militärstadt (canabae legionis) von Aquincum im 2–3. Jh. In Studien zu den Militärgrenzen Roms 3. Vorträge des 13. Internationalen Limeskongresses, Aalen, 1983. Stuttgart, 1986. p. 404–408.

SZIRMAI=SZIRMAI Krisztina: Budapest III. Miklós tér. In: RégFűz Ser. 1. 37. szám. 1984. p. 44.s

TÓTH-VÉKONY=TÓTH Endre–VÉKONY Gábor: Beiträge zu Pannoniens Geschichte im Zeitalter des Vespasianus. ActaArchHung 22.1970. p. 133–161.

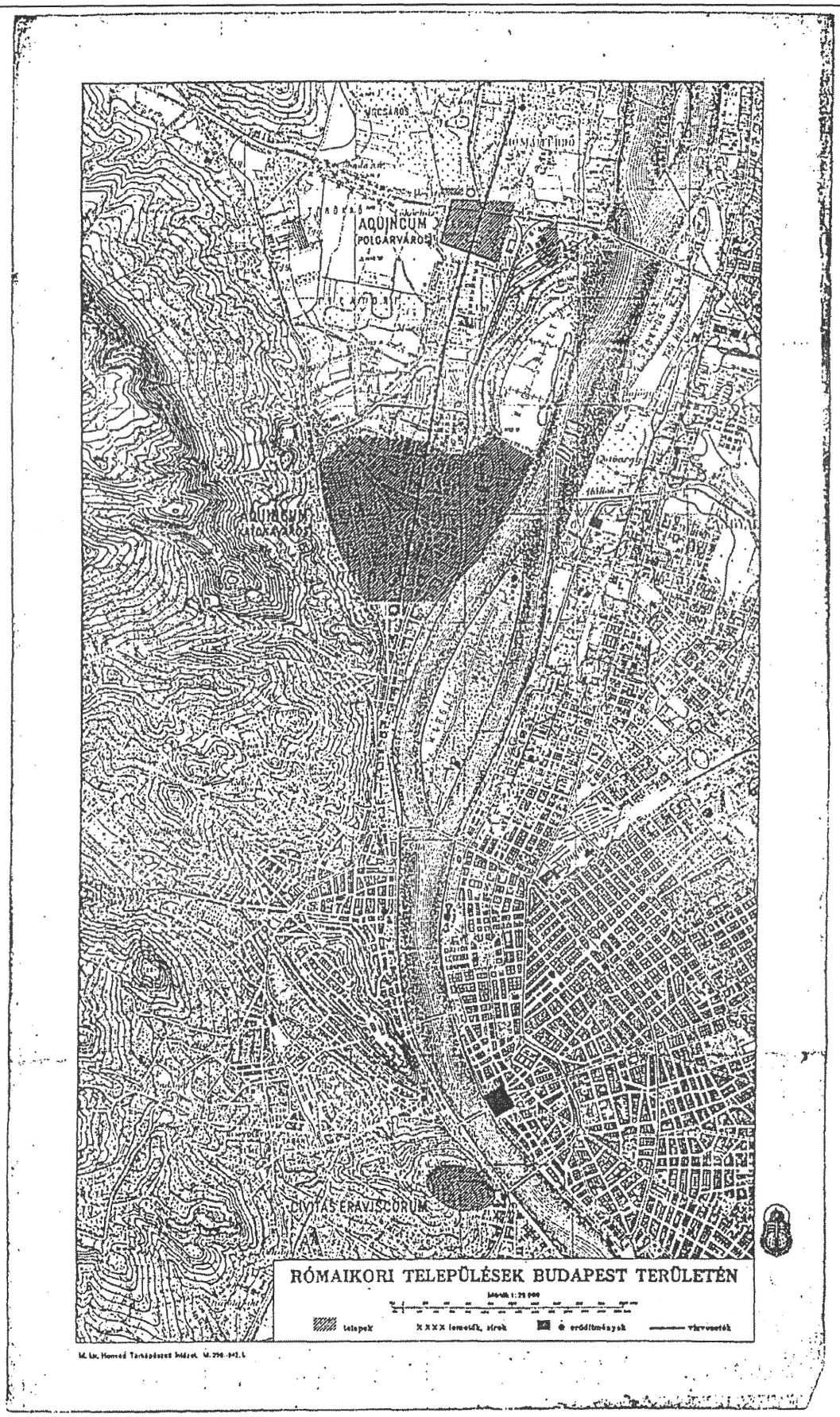

1. kép. Római kori települések Budapesten (Nagy Lajos nyomán)

2. kép. Aquincum katonaváros (Nagy Lajos nyomán)

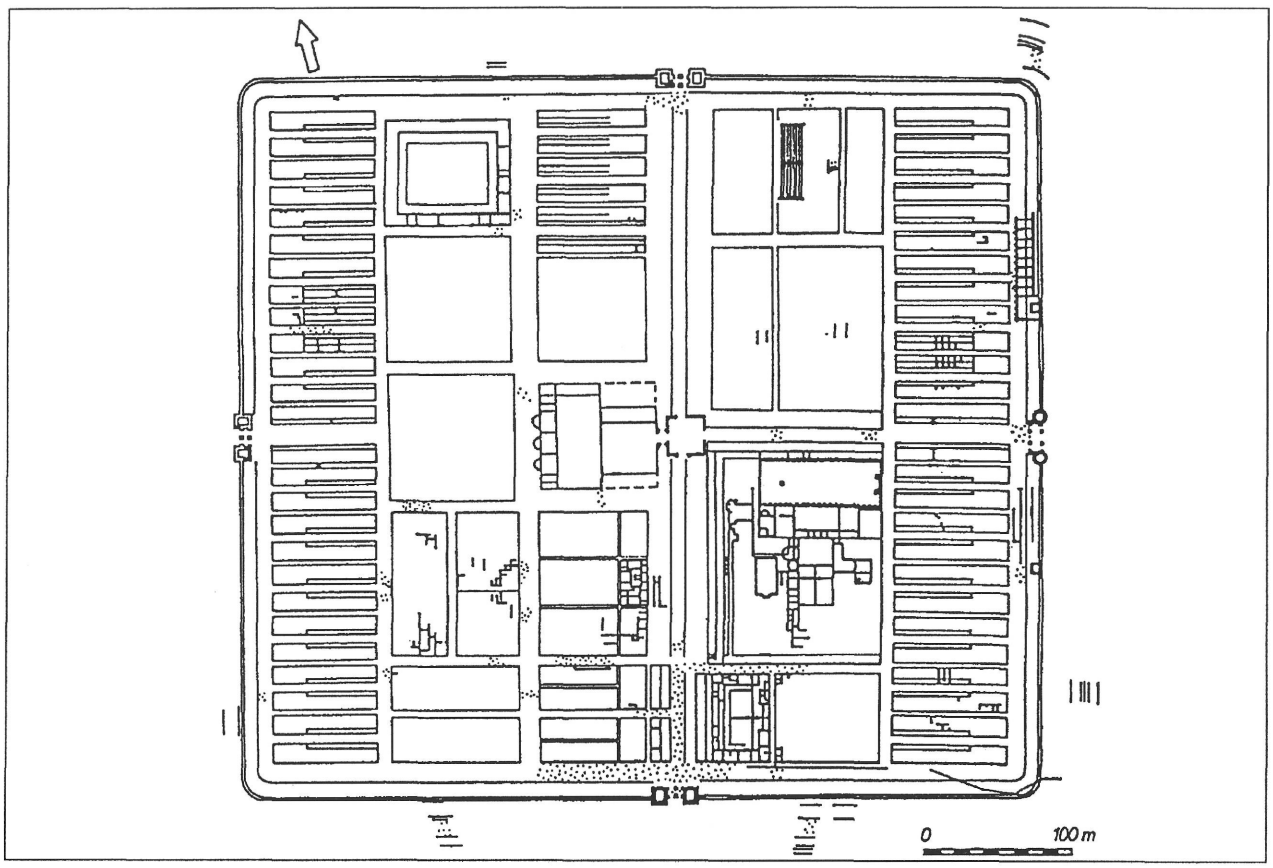

3. kép. Az aquincumi II.–III. századi legiotábor

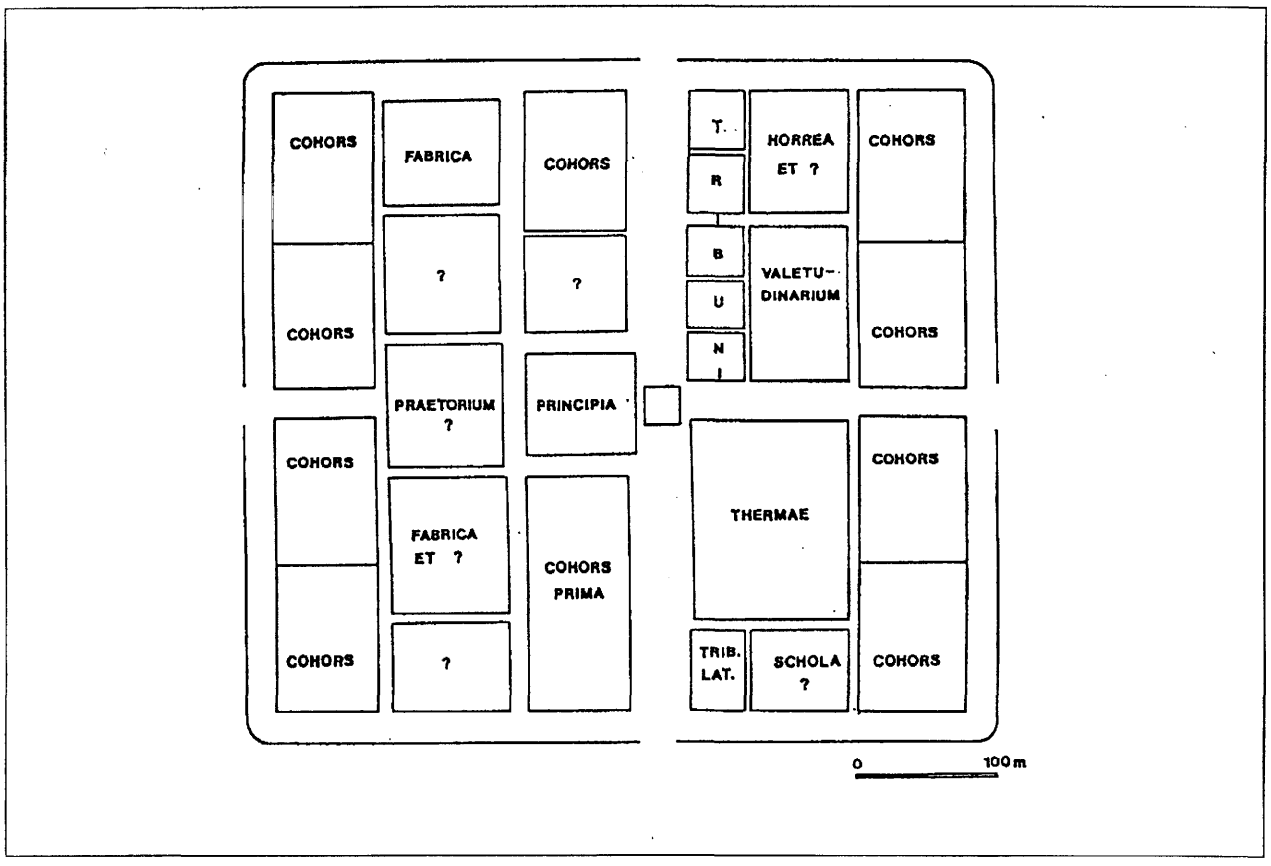

4.kép. Az aquincumi legiotábor szerkezete

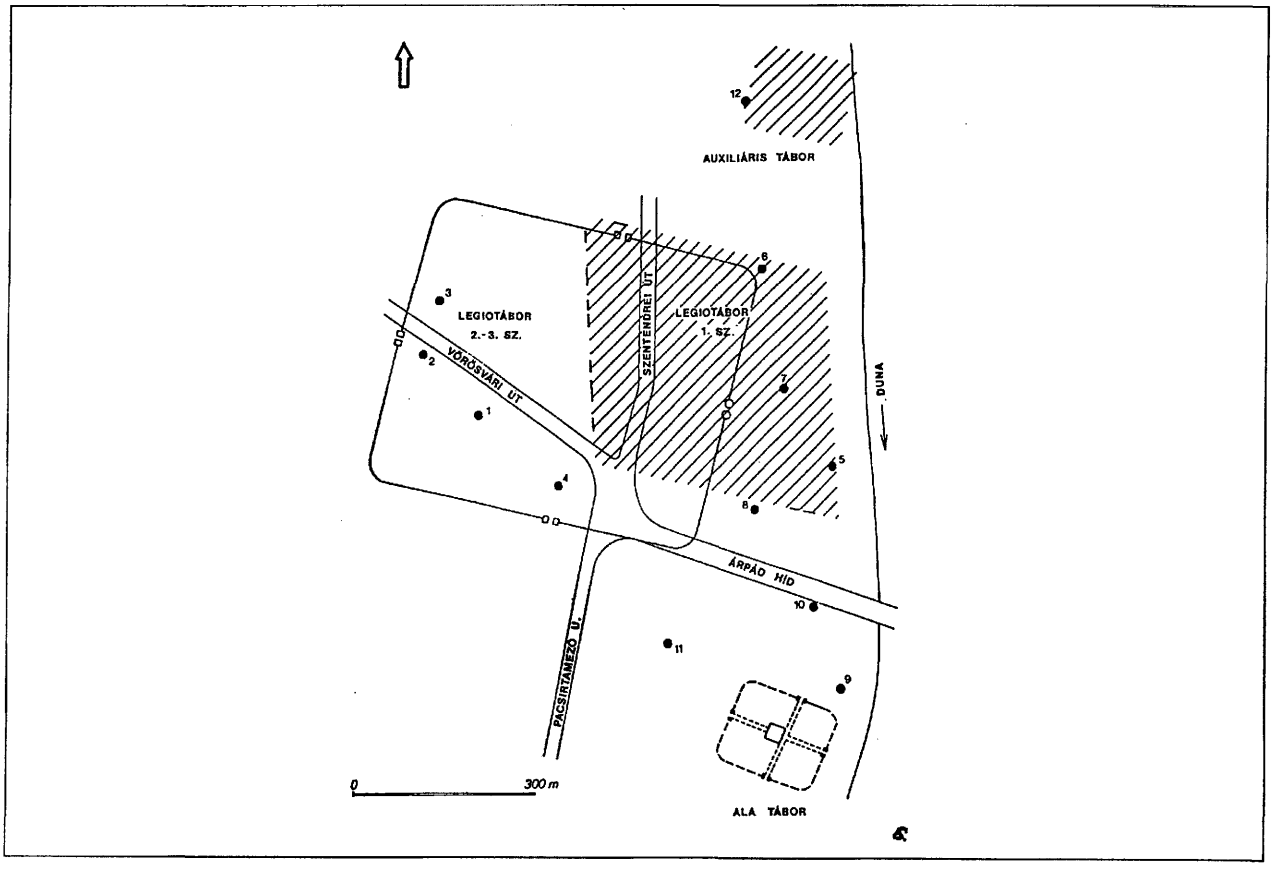

5. kép. Az aquincumi táborok (I.–III. század) és az eddig ismert táborokhoz nem köthető védmű maradványok

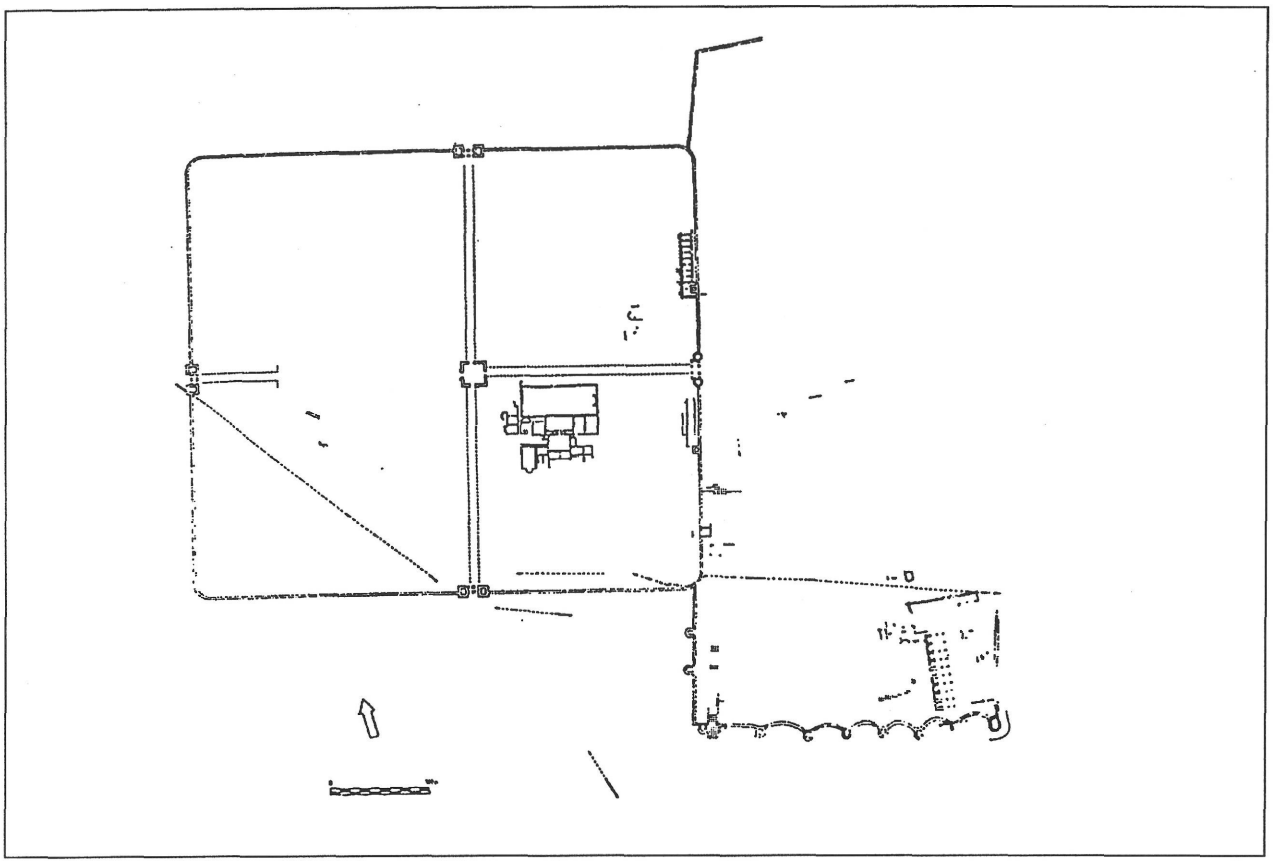

6. kép. A IV. századi legiotábor

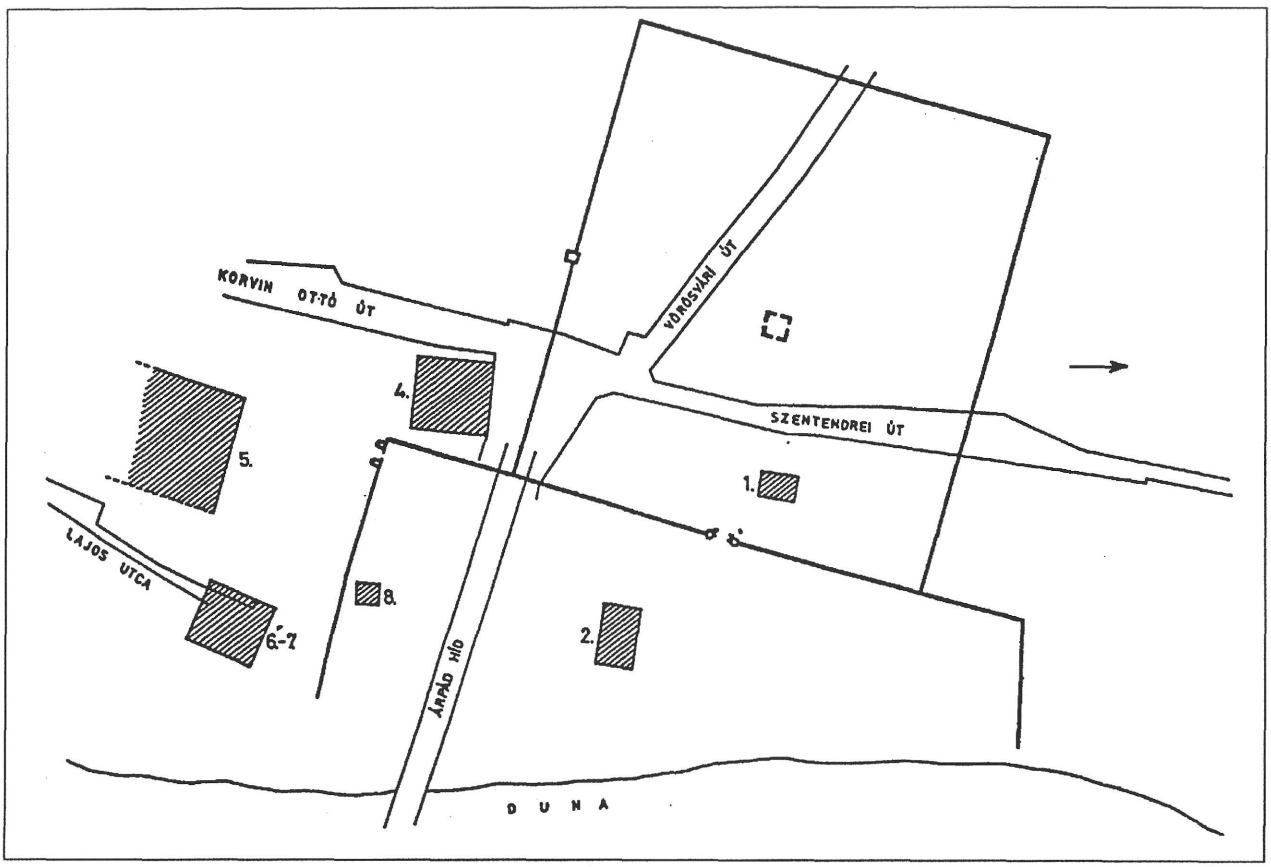

7. kép. Római és középkori emlékek elhelyezkedése (Bertalan Vilmosné nyomán)

PÓCZY KLÁRA

NAGY LAJOS PANNÓNIA MŰVÉSZETÉRŐL

Kevés intézmény részesülhet abban a szerencsében, mint Aquincum, hogy három generáción át folyamatosan neves tudósok alapozzák meg nemzetközi hírnevét: Rómer Flóris, Kuzsinszky Bálint, Nagy Lajos, akik ugyanakkor kiváló szervezők is voltak.

Alkatukból következően három teljesen különböző személyiségről van szó, érdeklődési körük is eltért egymásétól. Eltérő nézőpontból figyelték és tanulmányozták Aquincum életét, ami önmagában is roppant előnyös volt az ókori város tudományos kutatása számára.

Nagy Lajos tollából 1920–1929 között az első tíz év alatt 20 tanulmány jelent meg, s ebből 18 a művészetek különféle ágával foglalkozik. Ezt azért hangsúlyozzuk, mert friss volt még magyar irodalom és latin szakos diplomája. Elődeihez hasonlóan ő sem rendelkezett a mai értelemben vett régész képzettséggel s művészeti tanulmányokat sem folytatott. Ennek ellenére a 18 cikkben a képzőművészetek és az iparművészet minden ágáról valami újat mondott! Festészet,[1] (1. kép) stukkódíszítés,[2] (2. kép) mozaikművészet,[3] (3. kép) szobrászat[4] (4. kép) az iparművészet köréből pedig az üveg[5], (5. kép) kerámia[6]-, és fémművesség[7] stb. a témái ezeknek a dolgozatoknak. A képzőművészetről szóló megfigyelései már csak azért is egyedülállóak, mert minden előzményt nélkülöz a császárkori provinciális művészetről megformált véleménye. Mondhatnók, iskolát nyitott, műfajt alapított külföldi és hazai folyóiratokban megjelent tanulmányaival. Ezek lényege, hogy szerzőjük szakított a klasszika-archaeológiai elemző stíluskritikával, s az alkotásokat nem önmagukban vizsgálta. Hekler Antal,[8] Láng Nándor[9] tökéletességig fejlesztett módszerén túllépve, illetve más irányt véve, a művészet nála nem a mindennapi élet kerete, hanem maga a közeg, amiben a kor embere élt, amit belélegzett, amit látott és amihez hozzányúlt. Ezzel a módszerrel voltaképpen egy újfajta szemléletet vezetett be: minden tárgy mögött az ember van, s minden újabb „lelet" meghatározása egy új elmélet felvetésének az alapja. Nem írt leltárkönyvet és nem félt attól, hogy elképzeléseit kritika érheti, hiszen tudta, hogy minden elmélete a további kutatást készíti elő. Fantázia és intuíció jellemzi cikkeit – amit akkortájt „történelmi érzéknek" neveztek.

A fenti módszerrel és a rá jellemző könnyedséggel oldja meg a legváratlanabb feladatokat is, mint pl. a múmiasír[10] tanulmányozását, vagy az orgona[11] feldolgozását. (6. kép) Ez utóbbival az ókori zene- és hangszerkutatást teljesen új vágányra terelte, óriási nemzetközi érdeklődést váltva ki, amely máig sem lankad. Utóbbi révén az ókori művészetek köre a zenével bővült ki.

Egy szír családi sírkertben verses feliratú kőkoporsót[12] tárt fel, s ennek kapcsán a pannóniai verses feliratokat is feldolgozta. (7. kép) Ezután megírta Aquincum irodalmi életéről szóló tanulmányát,[13] majd a színészettel[14] és a zenei élettel[15] foglalkozó művét. (8. kép) A felsorolt képzőművészeti témákkal együtt ezekből kerekedik ki a Budapest Története c. monográfia „Művészetek" c. fejezete 1942-ben.[16] 86 db számon tartott publikációja közül a többség, – 55 cikk és tanulmány – művészeti témájú.

A közel száz közlemény azonban nem szorítkozik magára Aquincum városára. Nagy Lajos mindig szélesebb perspektívában látta ennek az ókori településnek az életét. Szentendrétől Nógrádverőcéig, Pátytól Csepelig, illetve a pesti oldalig értékelte az emlékeket, amelyek Aquincum lakosságának az életéhez szorosan hozzátartoztak.[17]

Amint tágította Aquincum területét, korban is bővítette a római uralom nyomon követését. Amint erről mások már beszámoltak, Nagy Lajos nevéhez fűződik Budapesten a Gellérthegyen és a Tabánban az eraviszkusz oppidum és az iparnegyed feltárása és lakosainak megfejtése. Az LT D kelta előzménynek ilyen mérvű jelentősége, mibenléte és korának a meghatározása előtte teljesen ismeretlen volt...[18] S ugyanígy bővítette a korszakot az ókori kereszténységgel, amely témával őelőtte más még nem foglalkozott.[19]

Nagy Lajos munkássága 25–26 éve során (ami sajnos roppant rövid időszak egy program kibontakoztatásához és megvalósításához...) még egy téren hozott teljesen újat, illetve továbblépést: az Aquincumi Múzeumtól távolabb, a főváros területén két „in situ" római kori földalatti múzeumot létesített és egy kis romkertet.

A két múzeum közül az egyik a Schönwiesner-féle Flórián téri katonai fürdő további termeinek a feltárása volt, s a bővítés kapcsán a régi védőépület modernizálása.[20]

A romkert, innen nem messze a cella trichora maradványainak parkosított környezetben való bemutatása: a főváros területén az első ókeresztény emlékhely létesítése.[21]

A másik „földalatti múzeum" kialakítását az általa feltárt és felismert Contra-Aquincum későrómai castrum romjai védelmére Nagy Lajos az Erzsébet híd lábánál Pesten terveztette.[22] Mindegyik római műemlék kialakításánál Moeller Károly műegyetemi tanár volt a partnere.

Elöljáróban Rómer, Kuzsinszky és Nagy Lajos hármasáról volt szó Rómer előkészítette az utat az aquincumi feltárásokhoz, a múzeum alapításához, s Franciaországban, Németországban, Itáliában hívta fel a figyelmet ennek az ókori városnak a nemzetközi jelentőségére.[23] Sajnos a feltárások megkezdésekor már nem lehetett Budapesten. Rendje határozatához híven 1878-tól a nagyváradi püspökségen kanonoki tisztét töltötte be.

Kuzsinszky voltaképpen véghezvitte tervét-művét, de nagy árat fizetett érte. Jóformán napi küzdelmek eredményeként felépíttette az Aquincumi Múzeumot és a kőtárat, ugyanakkor megszerezte raktárak és kutatóhelyiségek számára Pes-

ten a Károlyi palotát. Minden felterjesztésében szerepelt, hogy a romkertben álló Aquincumi Múzeum a kutatómunka számára és az anyag tárolására, restaurálására és feldolgozására nem alkalmas, nem is ilyen céllal készült.[24] A Károlyi palotában Kuzsinszky egy középkori osztályt és egy újkori osztályt is kialakított, s megszerezte az engedélyt, hogy a korábban előkerült fővárosi lelőhelyű anyag nagy részét a Magyar Nemzeti Múzeum átadja az új Fővárosi Múzeum számára. Mire azonban mindezzel elkészült, mást neveztek ki helyette az új múzeum főigazgatói székébe! Hosszas fellebbezések után többek között az ugyancsak általa alapított Régészeti Tanszék vezetéséről kellett 1930-ban lemondania a Pázmány Péter Tudományegyetemen, hogy megkaphassa a Fővárosi Múzeum állását (hiszen eddig az időpontig a Magyar Nemzeti Múzeum régésze volt).

Rómernek az egyházi hatóságokkal kellett volna megküzdenie, hogy Budapesten folytathassa megkezdett művét Aquincumért. Kuzsinszky a fővárosi hatóságokkal harcolva, folytathatta kutatásait Aquincumban. Nagy Lajos helyzete a sorssal szemben kilátástalan volt. Gyógyíthatatlan betegsége utolsó hónapjában, utolsó műve: „Az Eskü-téri erőd, Pest város őse" kézirathoz mégis optimista kicsengésű utolsó mondatot fűzött 1946-ban a már kiszedett szöveghez. Hitvallásaként idézzük sorait: „A nyers ásatási anyag... – a római város maradványai –... bizonyságot tesznek a küzdelmes kezdetről, ...hogy az 1945. évi joggal mondható új városalapítás után, bizalommal nézzünk előre, s higgyünk fővárosunk jövőjében."[25]

JEGYZETEK

1. Pannónia falfestészeti emlékei, a falfestészet technológiája. Doktori disszertáció. A Balácza-pusztán előkerült római falfestmények második csoportja. ArchÉrt 39. 1920–22. 18–24.
   Die römisch-pannonische dekorative Malerei. Römische Mitteilungen 41. 1926. 79–131.
2. A pannóniai díszítő rendeltetésű stukkó párkányok. ArchÉrt 41. 1927. 114–132.
3. Az antik mozaikművészeti kutatások újabb eredményei. ArchÉrt 41. 1927. 192–196. „Dirke bűnhődése" az aquincumi mozaikon. BudRég 13. 1943. 77–102. A savariai kapitoliumon 1791-ben talált mozaikpadló. OMRTÉ 2. 1927. 100–122. Vasi Szemle 1926–27. 141–159.
4. Pelta díszítés a pannóniai kőemlékeken. ArchÉrt 42. 1928. 68–95. Asztrális szimbólumok a pannóniai bennszülött lakosság síremlékein. Pannonia 1. 1935. 139–151. Szabó Klára: Nagy Lajos hagyaték (kiadatlan kéziratok): a). kőplasztikai emlékekről; b.) Aedicula falakról, kőfaragó műhelyekről, c.) halotti lakoma ábrázolásokról. Pest-Budai Hírmondó 3. 122–123.
5. A dunaszekcsői keresztény római pohár. Theológiai Szemle 5. 1929. 158–163.
   A brigetioi Vas diatretum. ArchÉrt 44. 1930. 111–123. Üvegserleg hálós díszítés utánzatával a budakalászi őrtoronyból. BudRég 15. 1950. 535–540.
6. Egy pannóniai terra sigillata gyár. ArchÉrt 42. 1928. 96–113. Egy sisciai terra sigillata gyár termékei Aquincumban. BudRég 14. 1945. 303–331.
   Zöldzománcos római dísztál Budáról. BudRég 14. 1945. 283–302.
7. Kerberos szobrocska az Aquincumi Múzeumban. ArchÉrt 46. 1932–33., 161–163.
   A bronz kisplasztika emlékei Aquincumból. Szépművészet 2. 1941. 295–297.
8. Mithológikus domborművek aquincumi kőemlékeken. Országos Régészeti Társulat Évkönyve 2. 1927. 81–144.
9. Római rokokó bronzszobrocska az Aquincumi Múzeumban. BudRég 12. 1937. 1–24.
10. Aquincumi múmiatemetkezések. DissPann 1:4. Bp 1935. 40 p.
11. Az aquincumi orgona. In:BTM kiadványai 2. Bp. 1934. 144 p. Az aquincumi orgona. Budapest 2. 1946. 233–235.
12. A szír és kisázsiai vonatkozású emlékek a Duna középfolyása mentén. ArchÉrt 52. 1939. 115–147.
13. A népnevelés és irodalmi élet kialakulásának első nyomai fővárosunk területén. Magyar Főváros 1. 1941.
14. A zenei és színházi élet kialakulásának első nyomai fővárosunk területén. Magyar Főváros 2. 1941.
15. Ld. előző dolgozatban.
16. Pannóniai római művészet. Címszó a Művészeti Lexikon 2. Bp. 1935. 264–267. „Művészetek" c. fejezet. Budapest Története 1. Bp. 1942. 579–650.
    A pannóniai római díszítőművészet történetéhez. ArchÉrt 1946–48. 189–201.
17. Pl. Aquincum és a későrómai védrendszer. Budapest Története 1. Bp. 1942. 747–764.
18. Az eraviszkusz kultúra emlékei Budapest környékén. Budapest története 1. 1942. 236–265.
19. A tatai ókeresztény aranygyűrű. ArchÉrt 44. 1930. 243–246. Keresztény római ládaveretek Szentendréről. Pannonia 2. 1936. 1–21. In: „Pannonia Sacra". Szent István Évkönyv 1. 1938. 31–148. Az aquincumi ókeresztény újabb emlékei. ArchÉrt 1940. 246–256. Kereszténység-kontinuitás. Budapest Története 1. Bp. 1942. 765–778.
20. A második segédlegio nagyobbik fürdőjének maradványai a Flórián téren. Bp. 1933. 24.
21. Az óbudai ókeresztény cella trichora a Raktár utcában. In: BTM kiadványai 1. Bp. 1931. 99.
22. Pest város eredete. Előzetes jelentés az Eskü téri ásatásokról. TBM 3. 1934. 7–24.
    A pesti tábor maradványai az Eskü téren. Bp. 1937. 32.
23. Pl. a Párizsi Világkiállításra a Római által összeállított régészeti vitrinekben az aquincumi anyag reprezentálta a római kort: Rómer Flóris: Catalogue spéciel du Royaume de Hongrie. Bp. 1867.
24. Aquincum, Ausgrabungen und Funde. Bp. 1934. 109.
25. Az Eskü-téri római erőd, Pest város őse. Bp. 1946. 113.

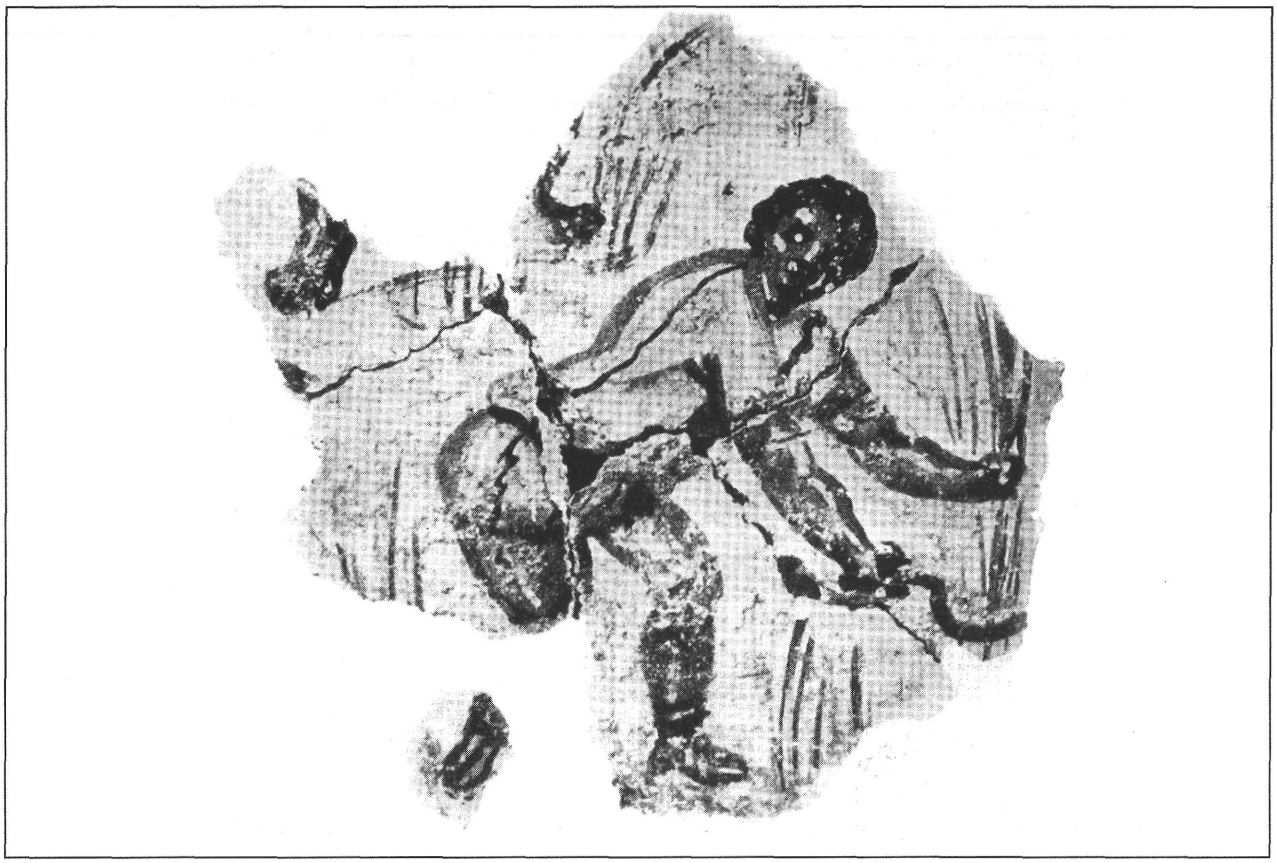

1. kép. Falfesmény részlete arató ábrázolásával (Vihar u.)

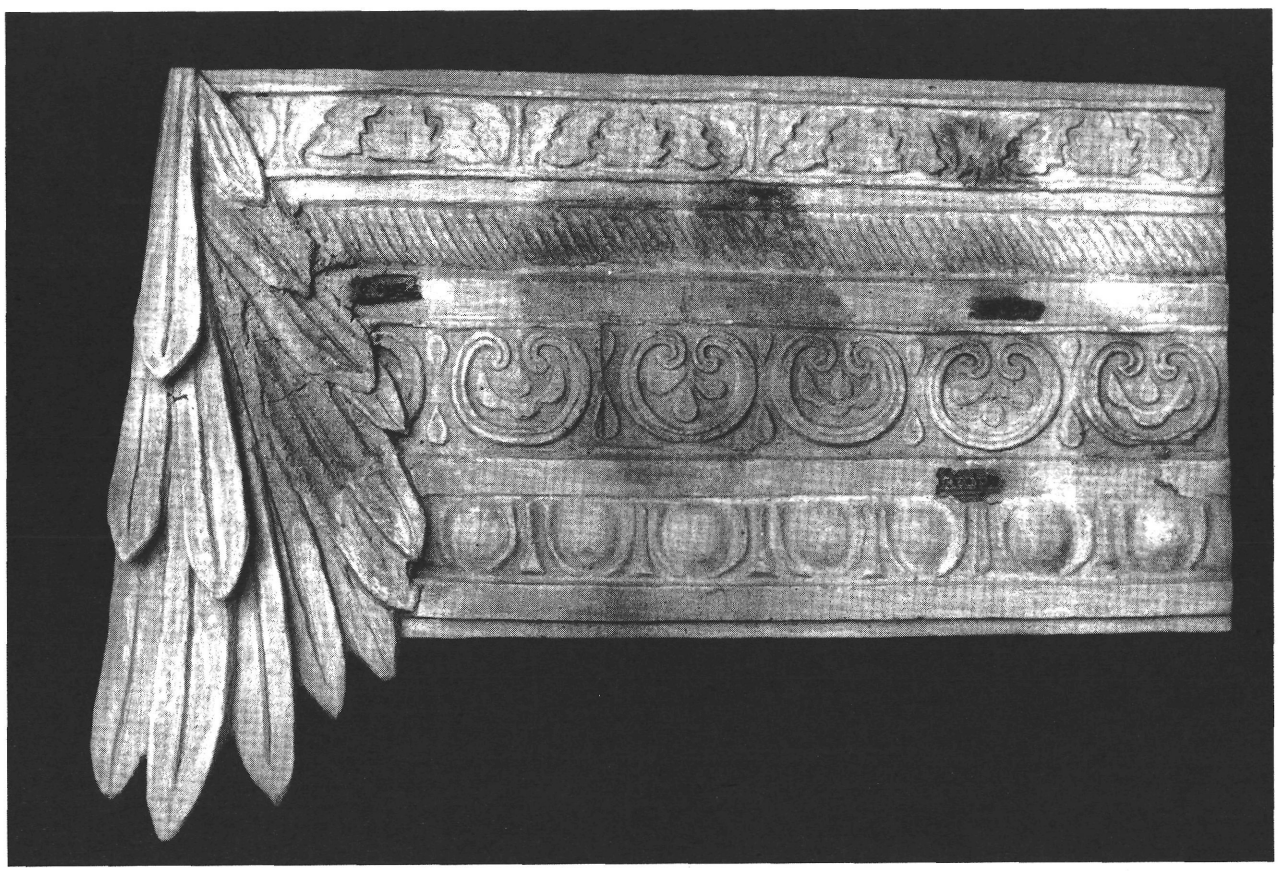

2. kép. Stukkópárkány részlete (Csúcshegyi villából)

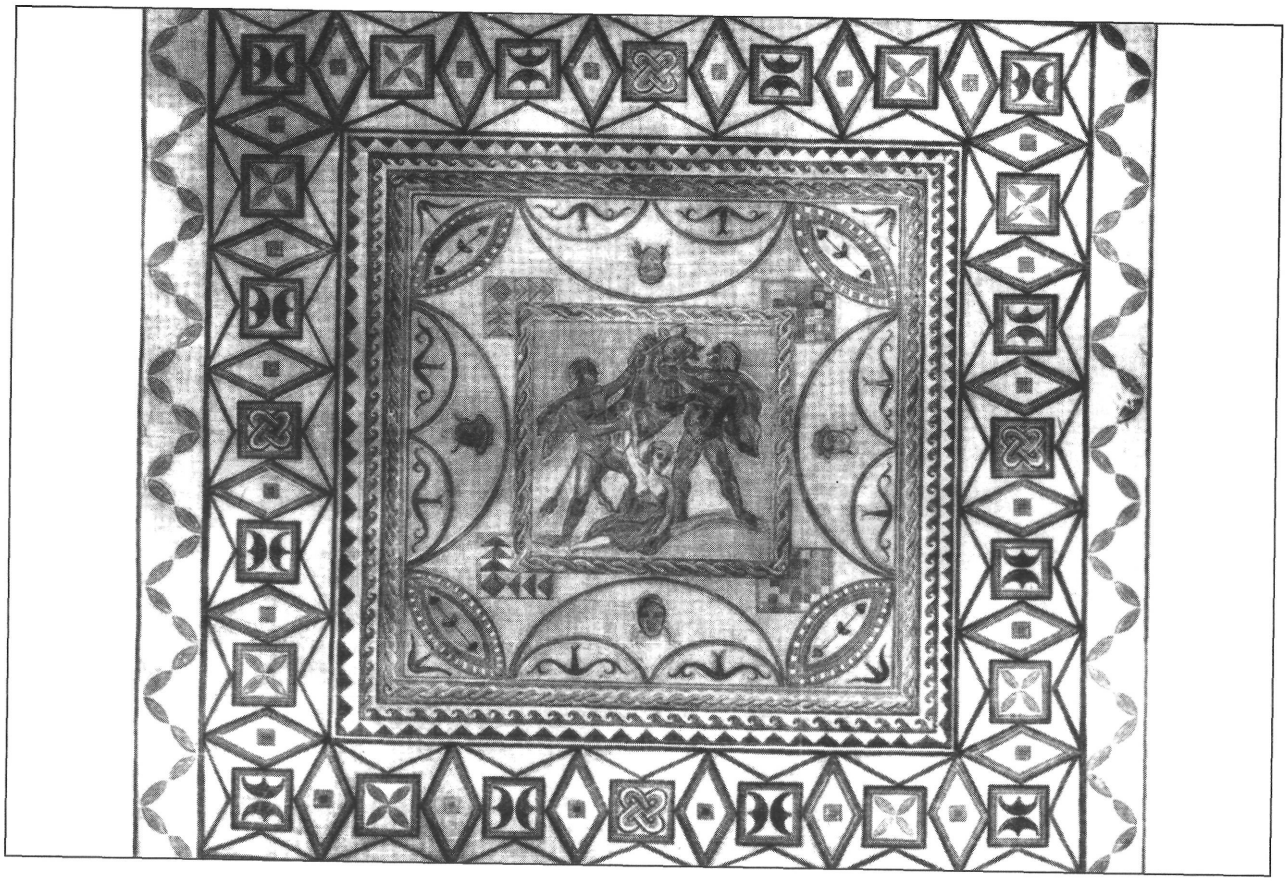

3. kép. Mozaikpadló, Dirke bűnhődésének ábrázolásával. Nagy Lajos rajzos rekonstrukciója. (Aquincumi polgárvárosból).

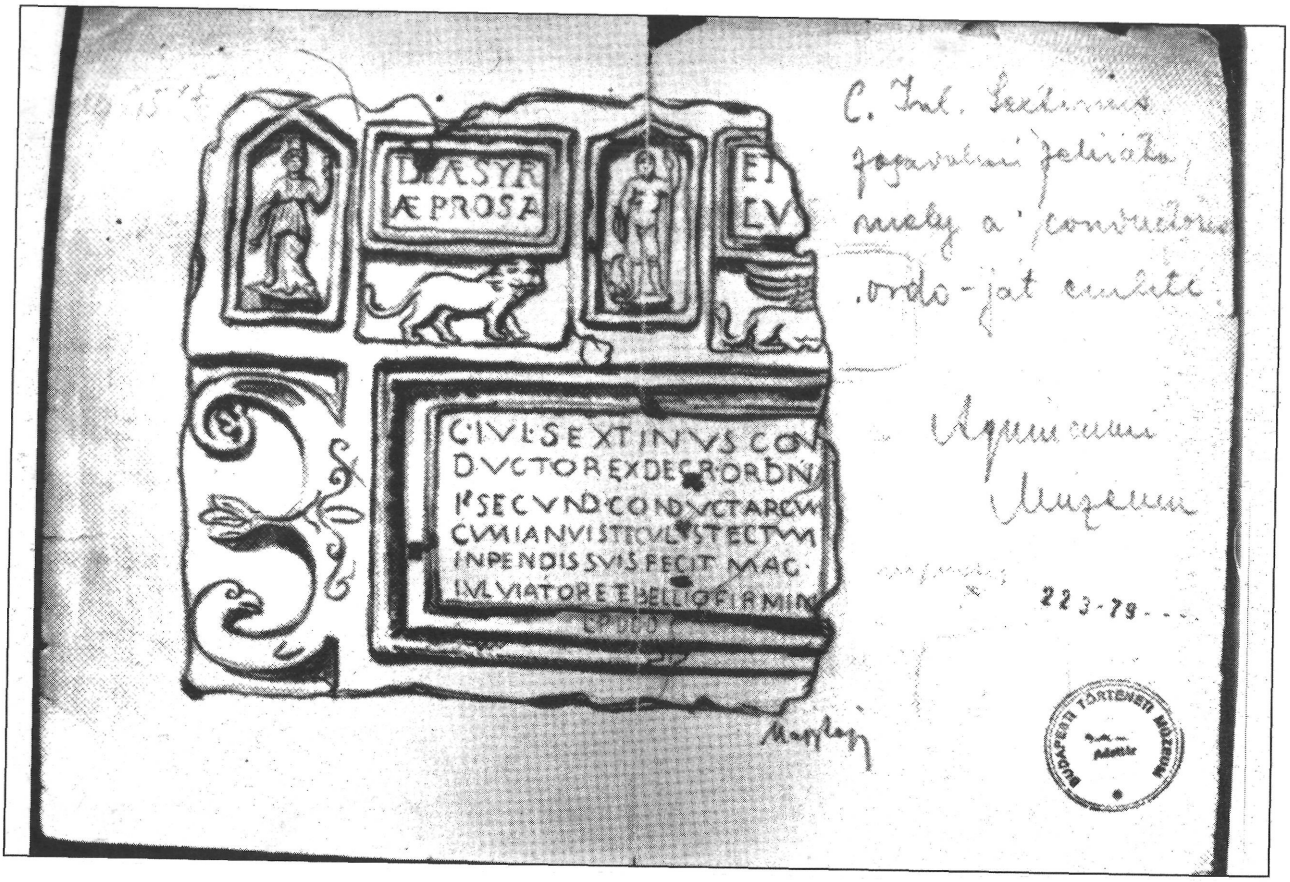

4. kép. C. Iul. Sextinus kapuzatának építési felirata, Nagy L. rajza. (Pest-Budai Hírmondó 3, 1991, 13, kép), reprodukció

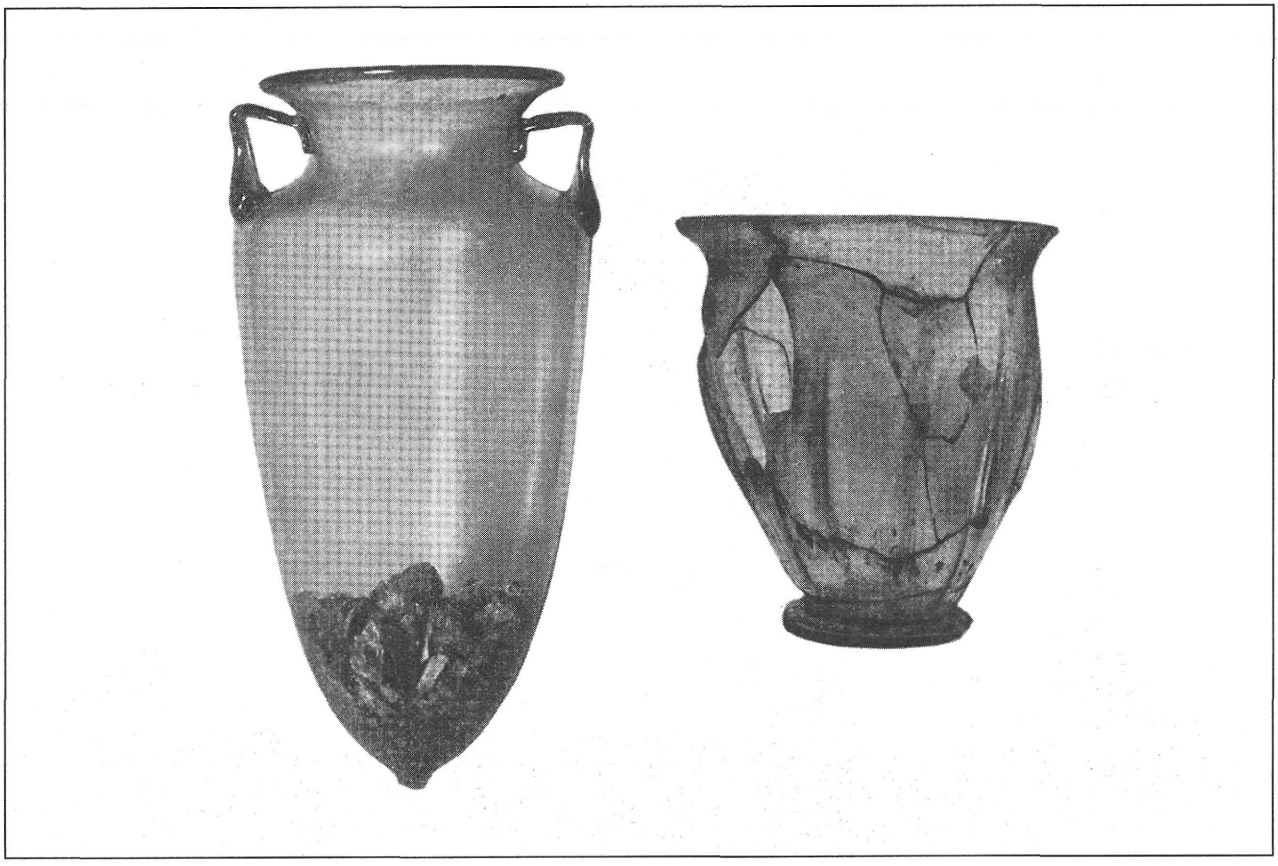

5. kép. Üvegedények sírmellékletként, az amphorában kalcinált csontmaradványok. (Aranyáról temető).

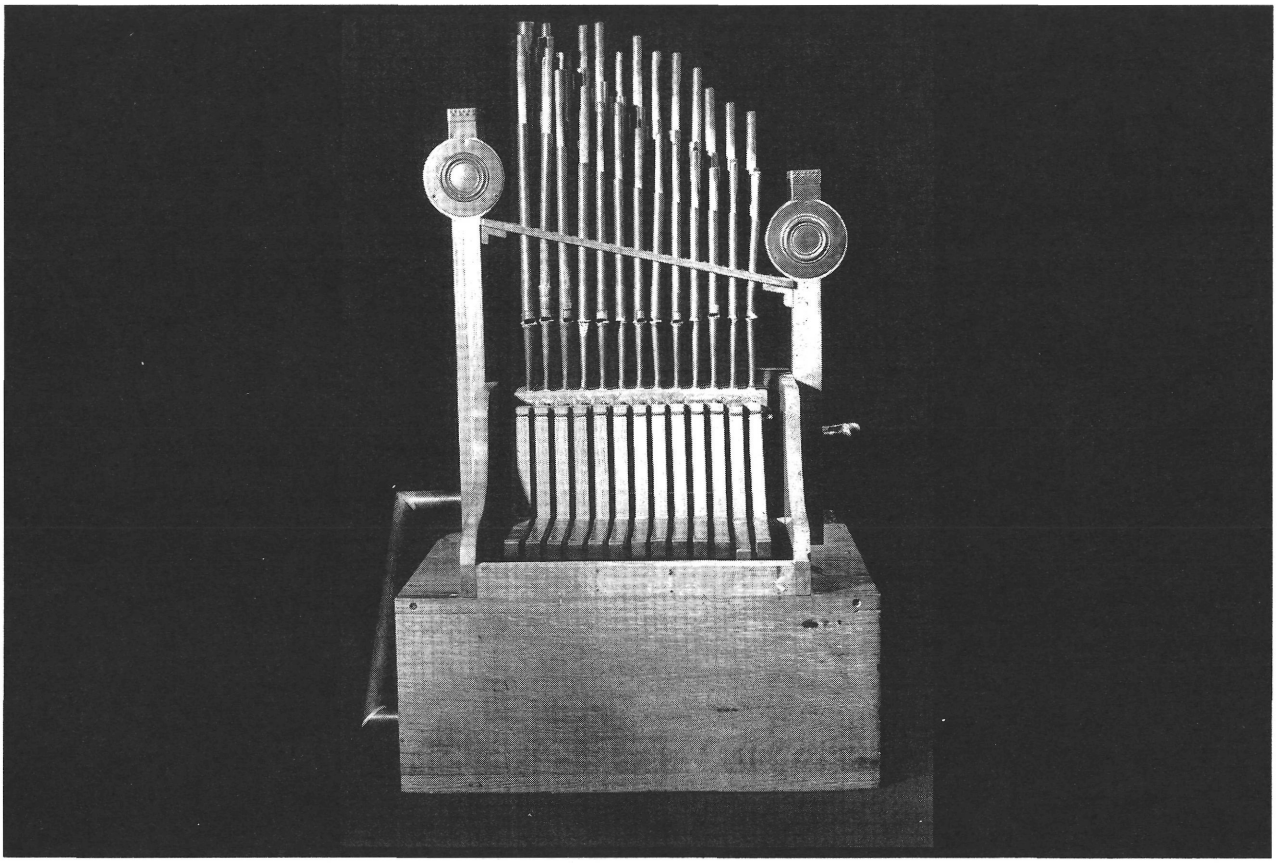

6. kép. Orgona

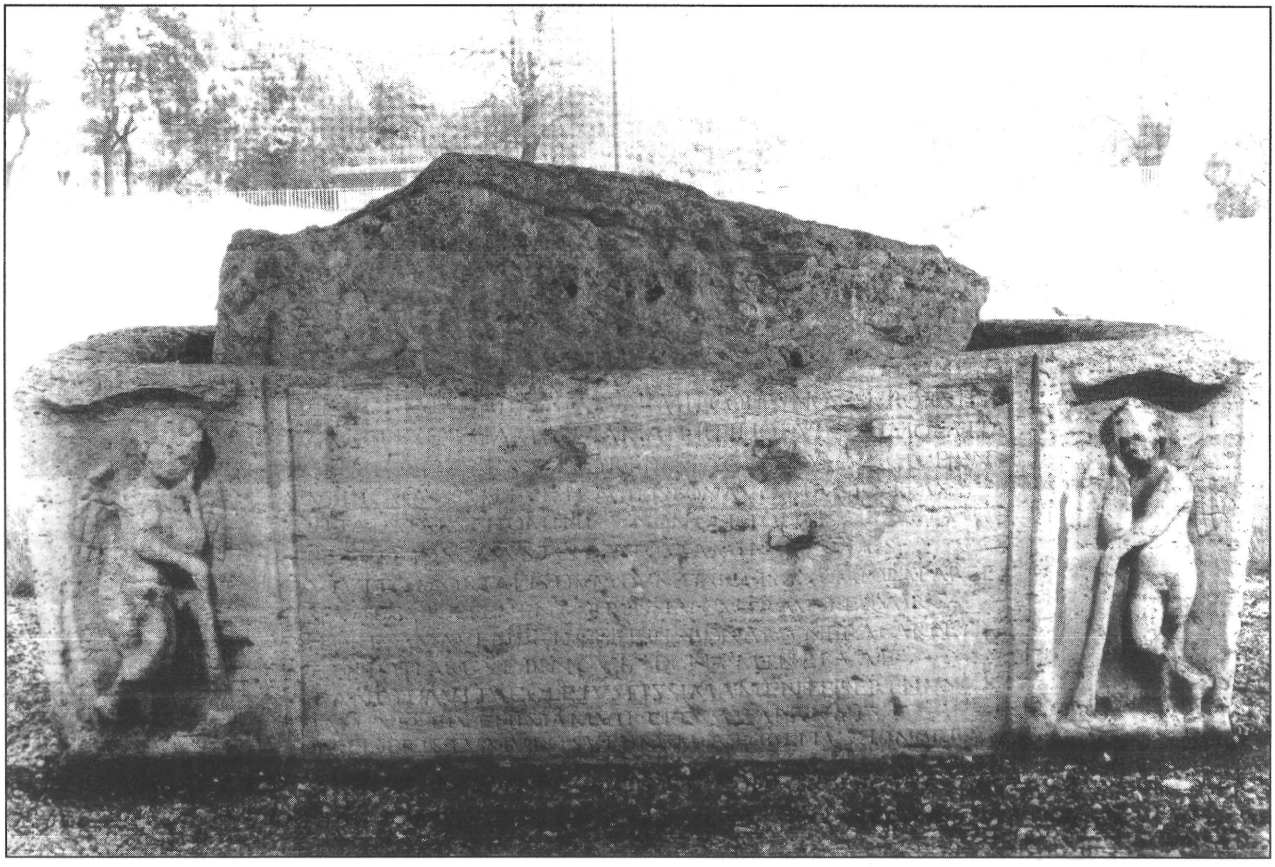

7. kép. Lupus költő sírverse, kőkoporsón.

8. kép. Táncosnő crotalummal sírépítmény relifábrázolása. (Másodlagos felhasználásban építőanyagként a psti római ellenerődből).

PÓCZY KLÁRA

A PANNÓNIAI KÉSŐ CSÁSZÁRKORI MÚMIATEMETKEZÉSEK NÉHÁNY TANULSÁGA

1935-ben jelent meg Nagy Lajos Aquincumi múmiatemetkezések című műve (DissPann I. 4.). A szerző az 1929. évi leletmentése alkalmával feltárt ún. táborhegyi múmiasírt ismertette együttesen a már 1912 óta az Aquincumi Múzeum gyűjteményében lévő, Szemlőhegyről származó múmiasírral. Publikációja máig korszerű: orvostörténész, antropológus, biológus, dendrológus és textilkutató bevonásával készült. A szerző számos problémára tért ki, választ adott, vagy csupán az anyag elemzéséből következően vetett fel kérdéseket, amelyek jelenleg is foglalkoztatják a régészeket, történészeket. Máig sem tisztázódtak például részletek abból a hosszabb folyamatból, amelynek során Pannónia lakossága a többistenhitről az egyistenhitre, közismertebb kifejezéssel a „pogányságról" a kereszténységre tért át.

Nagy Lajos könyvének megjelenése óta még további tucatnyi múmiasír került elő Pannóniában. A jelenleg ismert „leletek" közül négy olyan mértékig volt bolygatott, illetve kirabolt, hogy értékelésre alkalmatlan. S ezt a tényt hangsúlyozzuk, mert a mumifikálást csak egészen ritka esetben, hermetikusan lezárt kő sírládáknál lehetett eddig regisztrálni. Levegő hatására a szerves anyagok ugyanis a leggondosabb preparálás esetében is megsemmisülnek, ezért még csak találgatásra sincs lehetőség, amikor felmerül a kérdés: hány száz, esetleg hány ezer múmiával számolhatunk Pannóniában? Roppant nagy számarány nem tételezhető fel, mert a konzerválásnak ez a fajtája költséges eljárás volt. Egyszerűbb és olcsóbb, ha a halottat stukkóval borították vagy esetleg pusztán vastag mészréteggel öntötték le, s így légmentesítették a tetemet annak érdekében, hogy az elhunyt a másvilági életét korábbi testében folytathassa.

Az alábbiakban tíz pannóniai múmiasír emlékanyagát hasonlítjuk össze.

A LELŐHELYEK

Carnuntumból egy múmiasír ismeretes, a legio canabae-jából Vindobona irányába kivezető út szegélyéről származik, 1939-ben leletmentéssel hozták felszínre.[1] A sírt nem publikálták, de textilanyagát az utóbbi évtizedben megvizsgálták.[2]

Brigetióból 4 múmiát publikált 1958. évi leletmentéséből Barkóczi László. Az ún. cellás temetőben, az épület fala mellett összesen 6 sír volt, ezekben 20 személyt helyeztek örök nyugalomra. Három – egy tömbből faragott – kő sírláda alkotott egy csoportot 4 mumifikált tetemmel, s szomszédságukban ugyancsak 3 koporsó volt, amelyeket többszörösen felhasznált, korábbi feliratos síremlékekből állítottak össze. Ezekben a sírokban – a rátemetkezések folytán – még tizenhat halott feküdt. Maga a kis, zárt temető egyenlő távolságra volt Brigetio polgárvárosától és katonavárosától, a canabae legionisból Aquincum felé kivezető út közelében.[3]

Aquincumból 5 múmiasír került elő. A már fentebb említett ún. szemlőhegyi és táborhegyi sírokon kívül (Nagy L, 1935), ugyancsak a canabae legionis nyugati szegélyét jelző dombhátról, a Jablonkai úton leletmentettünk 1962-ben egy kő sírládában lévő múmiát.[4] Mindhárom sír – bár viszonylag távol esnek egymástól – ugyanarra az útra fűződnek az aquincumi katonaváros villanegyedében. Nem messze ez utóbbi lelőhelytől, a Bécsi út fölött, a Margit kórház bővítésekor, még mindig e lejtőről való az 1983-ban leletmentett következő múmiasír.[5] A canabae déli szegélyén egy, a IV. században átalakított épület mellett tártunk fel még egy további mumifikált halottat a Perc utcában igen rossz állapotban 1976-ban.[6]

Intercisában, a „délkeleti temető"-től kissé elkülönülve, annak szegélyén, a vicus militaristól 650 m-re kis sírcsoportot tártak fel. A településtől délre Aquincumba vezető út közelében, hamvasztásos sírok közé volt beásva egy múmiát tartalmazó kő sírláda.[7]

Röviden összefoglalva: a múmiák lelőhelyéről megállapítható, hogy az eddig feltárt sírok mind Pannónia limeséről valók, s nagyobb katonai táborokhoz tartoztak. (1. kép) Három esetben legiotábor mellett (Carnuntum, Brigetio, Aquincum), a canabae szegélyén haladó távolsági útra fűződtek, Intercisában a vicus militarisból kivezető útnál tártak fel egy múmiasírt. Feltűnő, hogy elkülönült sírcsoportokról van szó, kis létszámú, zárt közösségekre utalva. A felsorolt legiok és cohorsok táborai mellé települt lakosság közös jellemvonása az orientális elemek érezhető befolyása a III. században. E hatásnak két oka is lehetett. Elsőként említendők a markomann háborúk végső szakaszában Marcus Aurelius által idevezényelt szír íjászalakulatok. Intercisába és Ulcisia Castrába a helyőrséggel érkezett a családjuk, s később megjelentek az ismerős kereskedők. Speciális harcmodoruk miatt az ezredeket a III. század közepéig hazulról töltötték fel, így folyamatos maradt a pannóniai családok kapcsolata a hellenizált Kelettel. A Severus-dinasztia alatt kiváltságokban részesültek, testületileg polgárjogot nyertek, amit az alakulatok nevében a c.R. rövidítés (civium Romanorum) jelez.[8]

Megközelítően előnyösek voltak az afrikai alakulatok lehetőségei: ugyanolyan okból és időpontban vezényelték őket is Pannónia keleti határára, mint a szír cohorsokat. Feladatuk volt, hogy a Duna menti limestől távol tartsák a velük azonos harcmodorban küzdő szarmatákat.

Carnuntum, Aquincum, Brigetio legioi választották császárrá 193-ban Pannonia Superior helytartóját, az afrikai származású Septimius Severust. E helyőrségek szír és afrikai családjai – amelyek ekkor már második és harmadik generációként éltek a Duna-parti garnizonokban[9] – vagy az uralko-

dónak vagy feleségének, a hemesai főpap lányának voltak honfitársai, több ízben rokonai. A Severus-dinasztia fél évszázadon át hálás maradt a három pannóniai legionak, amit a lakosság szír és afrikai rétege fokozottan érezhetett.[10]

Az afrikai és a gyakrabban szír eredetű helytartók és kíséretük „otthon" érezték magukat a felsorolt városokban, s ezt építkezésekkel, főként pedig az orientális istenek kultuszának ápolásával fejeztek ki.[11]

A MUMIFIKÁLÁS TECHNOLÓGIÁJÁRÓL

A felsorolt sírok szembetűnő hasonlósága mindenekelőtt a mumifikálásnál és a konzerválási eljárásnál mutatkozik. Ez nagy vonalakban egyezik a Hérodotosz (II. 70., 86.) leírásában fennmaradt módszerrel. De – mint Bartucz Lajos antropológus megjegyezte[12] – „a mumifikálás ... sokkal tökéletlenebb volt, mint aminő az egyiptomi múmiákon tapasztalható...", s azonos a Róma városi katakombákban örök nyugalomra helyezett mumifikált tetemekével. Ez a vélemény a kutatókban a régészeti vizsgálatok eredményei nyomán alakult ki, ugyanis a több hétig tartó eljárásnál azonos vegyszereket, valamint a kristályos sóoldatot és a gyantát mind a Róma városi, mind a pannóniai múmiáknál ugyanolyan arányban alkalmazták.[13]

A textilvizsgálatokból kitűnt, hogy ugyanazokat a fajtájú kelméket használták a bandázs készítéséhez mind Aquincumban, mind Brigetióban (ahol ilyen irányú vizsgálatok folytak). A már konzervált tetemet négy vagy öt rétegbe burkolták, amit előzőleg gyantás oldatban hosszan áztattak, majd kétrétegű, ugyancsak impregnált textilcsíkokkal, az ún. bandázzsal szorosan lekötözték. A textíliák sorából kiemelendő a selyemszállal átszőtt lepel. Különböző minőségben, vékonyabb és vastagabb kelmék változatában mind Aquincumban, mind Brigetióban megfigyelték az alkalmazását. Legfelül a halotti köpeny posztó vastagságú kelméből készült, amelyet a tetem jobb oldalán nagy keresztöltésekkel varrtak össze. A felsorolt textilek többsége Pannóniában importanyag.[14]

A mumifikált vázat a koporsó aljára helyezett gyékényre fektették, néhol ez alatt fűrészport vagy mészréteget figyeltek meg.[15] A halott válla fölé erős illatú sáfránycsokrot helyeztek, bizonyára a konzerválószerek erős szagának az ellensúlyozására.[16] A preparálást szakavatott orvos irányításával papi testület végezte az előírások szerint.[17] (2. kép)

A RÍTUS NÉHÁNY SAJÁTOSSÁGA

Az eltemetés módjával kapcsolatban két sajátosságot emelünk ki. A halottat nyújtott helyzetben, háton fekve mumifikálták, bal karját nyújtva a testtel együtt pólyázták be, a jobb kart könyökben behajlítva külön bandázzsal látták el, így a jobb kezet a mellkasra (talán a szívre?) helyezték. Ez a szokás mindegyik sírnál megfigyelhető volt, kivéve, ahol a bolygatás már korábban megbontotta a múmiát.[18]

A másik jellegzetesség a halotti cipő sírba helyezése. A szarkofágok többségében megtalálták a lábbeli bőrmaradványait jobb vagy rosszabb, de még felismerhető állapotban.[19] Nagy Lajos részletesen foglalkozott a „parafabetétek"-kel, amelyek mind a táborhegyi, mind a szemlőhegyi múmia lábánál feküdtek.[20] A Jablonkai úti, vagyis a harmadik aquincumi múmiánál a kiértékelés során tűnt fel, hogy nem cipőbetétekről, hanem magáról a halotti cipő parafából kivágott talpáról van szó Ezt a cipőfajtát sohasem viselték, csupán a túlvilági útra szánták.[21] Ez is bőrből készült, mérete valamivel kisebb a normál lábfejnél. Döntő, hogy a kétrétegű talp külső rétegét finom lombfűrészmunkával díszítették: a Jablonkai úti múmia halotti cipőit hátranéző madár ékesíti, az áttört mintázat szerint a madár ágon ül, amelyből szív alakú levelek hajtanak ki.[22] Itt szükséges kiemelnünk, hogy ezt az egész mintázatot a parafára ragasztott aranylapokkal, ún. aranyfüsttel borították, kiemelve, hangsúlyozva ezzel is a madár szimbolikus jelentőségét: a lélek túlvilági röptét. Még a bőrmaradványokon is megőrződött némi aranyflitter. Mind az aranyozás, mind maga a parafa természetesen importból származott Pannóniában. (3. kép)

Talán érdemes még azt is említenünk, hogy a finom művű madaras minta analógiáit a kopt textíliáknál találtuk meg, többnyire arannyal átszőtt kelmén visszatérő motívum ugyanebben az időben az észak-afrikai múmiáknál.[23]

A HALOTT MELLÉ HELYEZETT KÍSÉRŐ LELETEK, SÍRMELLÉKLETEK

Talán a véletlen műve, hogy az eddig felszínre hozott aquincumi múmiák – és az intercisai is – a női nemhez tartoznak, a brigetióiak férfiak. Viseletükből, a bepólyázásból következően, csupán az ékszerek kerültek elő, ezek is a rítusra utalóan. A már preparált női tetemekre fűzött ékszerek a halott társadalmi helyzetét, a férfiaknál a hivatali rangot dokumentálták.

A felnőtt nők sírjába faládikát helyeztek a halott lába mellé.

I. Aquincum–Táborhegy, kőkoporsó női vázzal (NAGY L. 1935. 12–17.)
1. Alexander Severus (222–235) középbronza jó fenntartású, fej alatt feküdt (Nagy L. 7. kép 1.)
2. Egy gombban végződő csont hajtű (7. kép)
3. Vékony bronz hajtű
4–5. Két fülbevaló: aranyozott ezüst, gömbben végződik, kis zöld kővel (7. kép)
6. Két parafa cipőbetét, „a halott bal oldalán", a csípő magasságában és köztük bőrmaradványok, valamint bőrszíj. (8. kép)
7. Fadoboz, kerek, kőrisfából esztergályozott (9. kép), töredékek.
8. Szivacsdarab és kendőzőszerek a dobozban, festék, rizspor.
9. Csont hajtű (a halott lábánál)
10. Üvegpohár vastag anyagból, átlátszatlan, töredékes.
11. Két parafatalp (a lábfejeknél), töredékes (10. ábra)
12. Vékony fadarabkák, a dobozhoz tartozhattak (10. ábra)
13. Bronz varrótű (jobboldalt, a térd magasságában)
14. Ezüsttel bevont csont hajtű
15. 82 darab csontgyöngy, vékony ezüst bevonással, nyakláncból
16. Üvegpohár, vékony falú, szétesett részek
17. Textíliák, különféle minőségű kelmékből

18. Növényi maradványok: levélcsokor, virágcsokrok stb. Az ezüstözött gyöngyök, a hajtű és a fülbevaló egy készletből való.

II. Aquincum–Szemlőhegy, kőkoporsó, kőlapokból mészhabarccsal összeállított női sír (NAGY L. 1935. 18–22.)
1. Vászonmaradványok
2. Szövetmaradvány és selyemszövésű textíliák
3. Parafa cipőtalptöredékek
4. Faszekrényke bronzveretei, 2 darab, delfines bronzfogantyúval, méretük azonos, mintázatuk részleteiben eltérő
5–6. Két hosszú, szűk nyakú, gömbtestű üvegpalack (15. kép)
7. Nyaklánc maradványa aranylánc 24 darab hatoldalú, zöld üvegpaszta gyönggyel és 16 aranygyönggyel, középen nagyobb barna gyöngy (borostyánkő amulett)
8. Érem, Maximinus Daia (305–313) pénze 305–306. évi veret
9. Érem, Crispus (326), kopott pénz

III. Aquincum–Jablonkai út, kőkoporsó, női sír (PÓCZY, 1964. 176.)
1. Textíliák, különböző minőségűek
2. Nyaklánc, apró szemű, kék üvegpaszta gyöngyökből fűzött
3. Kék üvegpaszta gyöngyökből csavart karkötő
4. Kék üvegpaszta karika (átm.: 3 cm)
5. Két csont karkötő
6. Csontgyűrű
7. Bőrpapucsok maradványai, áttört díszű parafa cipőtalpak madárral díszítve, aranyfüsttel bevonva
8. Csontorsó, turbános fejű, rovátkolt díszítéssel
9. Négyszögű falapok és lécek töredékei, színes festéknyomokkal
10. Fakéregmaradványok, kosárformát mutatnak
11. Előbbiben gyümölcsmaradványok (barack- és cseresznyemagok és levelek)
12. Levélcsomó a halott jobb válla fölött, rózsakoszorú maradványai a fején (fátyol alatt)
13. Sókristályok, gyantarögök

IV. Aquincum–Bécsi út (Margit kórház bővítése), kislány sírja (NÉMETH–TOPÁL, 1991. 73–75.)
1. Textíliák, különféle minőségben és vastagságban
2. Bronz hajtű (a koporsó tetején)
3. Csirkecsontok (a koporsó tetején)
4. Borostyánkő amulett
5–6. Két magas, egyfülű üvegkorsó, sodrott üvegszállal díszített
7. Hagymafejes ezüstfibula letört felső gombja a csuklós szerkezet kezdetével
8. Érem, Diocletianus ezüstverete, verdefényes, 302–303-ból
9. Vas varrótű
10. Vasstílus
Az egy tömbből faragott kőkoporsón a négyéves korában elhunyt Cassiát búcsúztató 7 soros sírvers.

V. Intercisa – délkeleti temető, kőkoporsó, női sír (VÁGÓ–BÓNA, 1976. 25–26. old.)
1. Textíliák, különböző minőségűek
2. Bőrmaradványok
3. Csonttű, mindkét vége törött
4. Sötétkék (fekete?) üvegpaszta gyöngyök, rossz állapotban
5. Fekete üvegpaszta gyűrű
6. Üvegedény, vastag falú, átlátszatlan töredékek
7. Faládika maradványai
8. „L" alakú ezüstkampó, ezüstzsanérral

VI. Brigetio – „cellás temető", kősírláda, férfitetem (BARKÓCZI, 1965. 217., 3. és 5–6. képek)
1. Textíliák, különféle vastagságban és minőségben.
2. Augurbot fogantyúja ezüstből, aranyozott, niellódíszű ötvösmunka
3. Hagymafejes fibula ezüstből, aranyozással, niellódíszítéssel.
A fibula felső gombját lefűrészelték, eltávolították
4. Bronz füles kancsó, lóhere alakú kiöntővel (trifoliárkanna).
5. Vas füles kancsó, törött
6. Illatszeres üveg, hosszú fiola
7. Üvegpalack, szűk, hosszú nyakú, gömbtestű
8. Lapos üvegtál, pereme alatt vésett technikájú díszítéssel, hiányos
9. Sáfránylevélcsomó (a halott jobb válla fölött)
10. Szőlőmagok
11. Növényi maradványok

VII. Brigetio – „cellás temető", kettős temetkezés, férfivázakkal (BARKÓCZI, 1965. 223–225., 7–9. ábra)
1. Textíliák, különféle rétegekből
2. Faládika bronzveretei
3. Üvegpohár, vékony falú, rátétes bordázattal, töredékes
4. Üvegpohár vésett díszítéssel, töredékes
5. Növényi maradványok

VIII. Brigetio – „cellás temető"
1. Textíliák, négyféle, közülük kettő, különböző szövésű és vastagságú selyemkelmék
2. Hagymafejes bronzfibula
3. Övcsat bronzból, „D" alakú, mozgatható vastüskével
4. Egyfülű, hengeres testű, magas üvegkancsó
5. Tölcséres nyakú, gömbtestű üvegedény
6. Gömbtestű, szűk nyakú, kétfülű üvegkorsó (hiányos)
7. Növényi maradványok: sáfránycsomó és virágmaradványok

IX. Brigetio – „cellás temető", kő sírláda, férfivázzal (BARKÓCZI, 1965. 229. és 10., 12. ábra)
1. Textíliák, különféle minőségben, az egyik réteg vastag selyemszövet (természetes selyem)
2. Üvegpohár, vékony falú, hornyolt kördísszel
3. Üvegpohár, vastagabb anyagból (az előzőnél nagyobb méretű)
4. Üvegedény, kétfülű, hengeres testű, magas korsó
5. Üvegpalack, gömbtestű, keskeny, hosszú nyakkal
6. Vaskorsó, keskeny, magas nyakkal és füllel, pereme hiányzik
7. Növényi maradványok

X. Carnuntum – a canabae-ból kivezető út mellől (SWOBODA 1964. 199. és 294.)

A carnuntumi sírról a következőket jegyezték fel:

„... az 1939-ben leletmentett múmiaszarkofágban a fejétől a felső lábszáráig mumifikált tetem feküdt. Kétségtelen, hogy a mumifikálás eltér az óegyiptomi múmiák megszokott látványától, amit az eljárás felületessége okozhatott. Ugyanakkor egyezik a magában Egyiptomban is általánossá vált késő császárkori múmiákéval."

„A sír pontos kormeghatározására nincs lehetőségünk, mert a sírba helyezett tárgyi emlékek közelebbi datálásra alkalmatlanok. Teljes bizonyossággal csupán az állítható, hogy a temetkezésre a III. század végénél korábban nem kerülhetett sor."

„Közvetlenül a sír felnyitása után kémiai analízist végeztek a sírban lévő szerves anyagokon. A vizsgálati eredmények azonban ismeretlenek, elvesztek – pontosabban áldozatul estek sok más értékkel együtt – Carnuntumban, az 1945. évi háborús pusztítások folyamán."

A felsorolt I–IX. múmiasírokban az alábbi esetekben voltak azonos mellékletek

Borostyánkő amulett[24]
a. II. sír, Aquincum, Szemlőhegyi út
b. III. sír, Aquincum, Jablonkai út
c. IV. sír, Aquincum, Bécsi út
d. V. sír, Intercisa

Hagymafejes fibula
a. VI. sír, Brigetio, augur vállán
b. VIII. sír, Brigetio, kettős sír, második vázon
c. IV. sír, Aquincum, Bécsi út, csak a fibula része

Üvegkarika[25]
a. III. sír, Aquincum, Jablonkai út
b. V. sír, Intercisa, canabae

Csont hajtű
a. I. sír, Aquincum, Táborhegy
b. III. sír, Aquincum, Jablonkai út
c. IV. sír, Aquincum, Bécsi útd.
V. sír, Intercisa

Halotti cipő
a. I. sír, Aquincum, Táborhegy
b. II. sír, Aquincum, Szemlőhegy
c. III. sír, Aquincum, Jablonkai útd.
V. sír, Intercisa

Üvegpalack, gömbtestű, keskeny, hosszú nyakkal[26a] (4. kép)
a. II. sír, Aquincum, Szemlőhegy
b. VI. sír, Brigetio, 1. múmia mellett
c. VIII. sír, Brigetio, 4. múmia mellett

Üvegkorsó, egy vagy két füllel, hengeres,magas testtel[26b] (5.kép 3-4)
a. IV. sír, Aquincum, Bécsi út
b. VII. sír, Brigetio
c. VIII. sír, Brigetio

Vas edény[27]
a. VI. sír, Brigetio (5. kép 1-2)
b. VIII. sír, Brigetio

Faládika[28]
a. II. sír, Aquincum, Szemlőhegy
b. III. sír, Aquincum, Jablonkai út
c. VII. sír, Brigetio, 2. múmia

A textíliák hasonlóságáról, importjáról voltaképpen valamennyi mumifikált tetemnél szó volt. A halotti cipők analógiáira és az e sírba helyezett tárgy szimbólumára fentebb kitértünk. A továbbiakban az augurbottal együtt elemezzük az ezüst hagymafejes fibulákat.

A váll mellé helyezett sáfránycsokor maradványa több sírnál megfigyelhető volt, így például az I. sír (Aquincum), II. sír (Aquincum), III. sír (Aquincum) és VI. sír (Brigetio), VII. sír (Brigetio), IX. sír (Brigetio) esetében.

Gyümölcs volt

a. III. sír (Aquincum) fonott kosarában. A barack- és cseresznyemagvak, szár és levelek együttesen júniusi temetésre utalnak.

b. VI. sír (Brigetio) a szőlőmagvak talán őszi, szeptemberi temetés dokumentumai.[29]

Az egymáshoz hasonló, néhol azonos sírmellékletek felsorolása egy további, figyelemre méltó adatra emlékeztet. Ez egy ritkaságnak számító, fára festett síraedicula-ábrázolás, a fayumi oázis homokjában őrződött meg.[30] A hellenizált görög–egyiptomi művészeti alkotások egyik érdekes, provinciális példája. Az aedicula oszlopai közötti medalionban, amelyet virágfüzér keretez, fiatal lány mellképe látható. Jobb válla fölött turbános fejű orsó (mint a III. sírnál Aquincumban), bal válla fölött piperedoboz (mint az I. sírnál Aquincumban). A portré alatti sávban a halotti lakomára utaló felszereléskénti a szokványos tárgyak, mindegyikük párosítható a fentebb felsorolt pannóniai múmiasírok leleteivel. A képmező közepén például magas, hengeres testű, kétfülű üvegkorsó áll az asztalon (vö. IX. sír, Brigetio). Két oldalán egy-egy üvegpohár (I. sír, Aquincum, IX. sír, Brigetio). Utóbbiak alatt egy-egy szőlőfürt (VI. sír, Brigetio), mellettük egy-egy magas, fonott tartóban dús levelű csokor (III. sír, Aquincum, VI. és IX. sír, Brigetio), s végül a képsáv mindkét szélén egy-egy alacsonyabb vesszőkosárban felhalmozott gyümölcsök (III. sír, Aquincum, VI. sír, Brigetio). A fayumi múmiasírok szimbólumai mellé tehát – a nagy távolság ellenére – odasorolhatók a pannóniai kultusz emlékei.

A mellékletek sorában első helyen kellett volna említenünk az érmeket. Három múmiasírból összesen négy éremről tudunk.

a.– Aquincum – Bécsi út, Diocletianus-follis 302–303-ból

b.– Aquincum – Táborhegy, Maximinus Daia (305–313) és Crispus (†326) kopott verete

c.– Aquincum, Szemlőhegy, Alexander Severus érme a halott feje alatt

Ugyanakkor Nagy L. figyelmeztet arra, hogy az utóbbi múmiát tartalmazó kő sírláda mellett közvetlenül egy másik szarkofág is volt, s a két sír összetartozott. Utóbbiba Maximianus Herculius (284–305) pénzét tették.

A halott feje alá helyezett verdefényes Alexander Severus-éremről szimbolikus jelentőséget feltételezhetünk: utalhat az elhunyt afrikai vagy esetleg szír származására (az afrikai–szír uralkodópárral való kapcsolatra). Emlékeztethet arra is, hogy a család ennek a császárnak az idején érkezett Pannóniába, tehát a szír lakosság harmadik csoportjához tartozhatott.

A többi érem (a Crispus-pénz kivételével) a tetrarchia idejéből való, közelebbről abból a rövid korszakból, amikor Diocletianus a Iupiter-kultusz, a Iupiter–Sol vallás erőszakos és hivatalos felélesztésével igyekezett elérni.[31] A császár többször megfordult a pannóniai limesen. 293-ban, a pécsi-sopianae-i porphyr bányák kőfaragóinak a kivégzése miatt emlékezetes ez a dátum, akik megtagadták egy Aesculapius-szobor megformálását.[32] 303-ban a dél-pannóniai Cibalae püspökét végezték ki Savariában Diocletianus ittjártakor. Az ún. Quattuor coronati és Quirinus mellett még számos ismert nevű és ismeretlen keresztény mártír a mérföldkövei az uralkodó jelenlétének. 303-ból való Aquincumban (CIL III.4790) egy „Iuppiter" felirat az uralkodó tiszteletére, valamint Brigetióból a dux Valeriae tisztjét betöltő Aurelius Ianuarius oltára hasonló szöveggel, továbbá Domitius Terentius dedicatiója. (CIL III.4293 és 10981)

307-ben – feltehetően a négy császár találkozójára – sietett a keletről Carnuntumba Diocletianus és Galerius, amikor útjukat Aquincumban megszakították. A város két polgármestere, Iul. Valerianus és Aur. Maximus, egy oltár felirata szerint, Iupiterként üdvözölte az uralkodókat. A kutatás ezt az emléket tartja számon Pannónia municipális életére utaló utolsó, helyben készült dokumentumként. (CIL III. 3522)[33]

A múmiasírok elemzésénél, a mellékletek felsorolásának a végére hagytunk egy el nem hanyagolható körülményt, miszerint e csekély létszámú sírok majdnem mindegyikében volt egy-egy roppant drága, importált tárgyi emlék, amelyek külön-külön máig egyedi példányok Pannóniában.

A különleges leletek sorába tartozik egy sírvers – ez természetesen nem importáru –, Cassia koporsójának a felirata, Aquincum – Bécsi útról. A négyéves korában elhunyt kislány mumifikált tetemét lezáró kő sírláda oldalán hétsoros verses búcsúztató olvasható. A szakirodalom eddig csupán a II–III. századból ismert és tartott számon sírverseket. Ez a példány tehát bizonyíthatja, hogy még a IV. században is tartott az elhunytak hozzátartozóinak költői formában kifejezett megemlékezése.[34] (6. kép)

Megjegyezzük, hogy a brigetiói múmiákat is feliratos kő sírládákba helyezték, Barkóczi L. azonban egyértelműen bizonyította, hogy a szövegek a múmiáknál jóval korábbiak.[35] A koporsókat kétszer, háromszor, sőt négy ízben is újra felhasználták, s az utolsó alkalommal azért nem tüntették el (vakarták le) a feliratot, mert ebben az időben szokás szerint a szarkofágot már a földbe süllyesztették, a felirat tehát úgysem lett volna olvasható. Következésképp a feliraton szereplő név nem a halotté...[36] Feltételezhető azonban, hogy az aquincumi Cassia koporsója nem osztozott a brigetiói sírfeliratok sorsával, bár a feltáró, Topál J. szerint ezt a sírládát is a római kori járószint alá besüllyesztve találta.[37]

Az importált, egyedi „leletek" közül említjük az Aquincum, szemlőhegyi sírból kiemelt kerek, esztergályozott fadobozkát, amelyben arcfesték és kendőzőszerek őrződtek meg, vagyis az elhunyt piperekészletéhez tartozott. A publikáció szerint a hellenizált Keletről érkezett ez a luxuscikk a Duna mellékére.[38] Ugyancsak egy távoli provinciában festették falemezre azt a férfiportrét, amelyet fiatal nő mumifikált koporsójából emeltünk ki Aquincumban, a Jablonkai úton. A képnek, töredékesen bár, de a keretlécei is fennmaradtak. Ez arról vall, hogy a kék szemű, fekete hajú és szakállú fiatal férfi portréja eredetileg a szoba falán függött. A kb. 27 éves korában elhunyt felesége sírjába emlékeztetőül helyezték a halotti cipők mellé a képmást.[39] (7. kép)

Pannónia egyik legértékesebb római kori emléke az I. számú brigetiói mumifikáltan konzervált halott augurbotja.[40] A halott vállához támasztott szakrális jelvény felső, hajlított fogantyúja ötvösmunka, aranyozott ezüstből készült nielllódíszes berakással. Ugyanilyen anyagú és kidolgozású a halott vállán lévő fibula, tehát egy garnitúrához tartoztak.[41] E hagymafejes fibula felső gombja hiányzik, s az együttest publikáló Barkóczi L. megfigyelte, hogy itt törésnek, sérülésnek nincs nyoma, a gombot nagyon gondos munkával lefűrészelték.[42] Ilyen értékes tárgy megcsonkításának a feltételezhető okaival legutóbb újra foglalkozott a szerző.[43] Még azt is megfigyelte, hogy az 1958-ban feltárt brigetiói múmia garnitúrája ugyanabból a Sirmium környéki híres ötvösműhelyből való, mint egy aquincumi, 1853-ban felszínre került, értékes leleteket tartalmazó férfisír öv- és fibulagarnitúrája.[44] Mindkét együttes, a brigetiói és az aquincumi a III. század utolsó harmadában készült. Erre az összefüggésre a későbbiekben még visszatérünk.

A PANNÓNIAI MÚMIÁK KORÁHOZ

Az augurbot, a fibulák, az üveg- és bronzedények a publikációk szerint a III. század utolsó évtizedeiben, a IV. század első két évtizedében készülhettek. A női ékszerek együttesen a IV. század tipikus sírleletei közé sorolhatók, a fára festett férfiportré legszorosabb analógiáját a IV. század első feléből ismerjük, a Fayumból, Észak-Afrikából, korát I. Constantinus idejére határozták meg.[45]

Az érmek 303–326 közötti veretek, ezért már Nagy L. terminus post quemként fogta fel datálóértéküket.[46] A brigetiói augurbottal azonos mintázatú aquincumi övgarnitúra és fibula mellett a Pasaréti úti sírban 42 érem is volt, az együttes utolsó verete Maximianus Herculius pénze, illetve Diocletianus 305-ben kibocsátott érme.[47] Rómer ezért a sír korhatározását, amit Hampel és Hekler a IV. század legvégére tett,[48] eredetileg is 305 utáni időpontra javasolta.[49]

Közvetett meggondolások is támogatták a fenti periódus körvonalazását. Brigetio temetőinek sorában a legutolsó kutatásokig kb. 40 évnyi hiátus volt a III–IV. század fordulóján. Barkóczi L. szerint ebbe az időközbe illeszkedett a múmiákat is tartalmazó ún. cellás temető.[50] Intercisában, Bóna I. megfigyelései szerint, a katonavárostól kissé távolabb fekvő délkeleti sírmezőt 313 után nyitották meg, s ide csupán 30-40 éven át temetkeztek.[51] Az aquincumi, táborhegyi és szemlőhegyi múmiákat Crispus erősen kopott pénze miatt a IV. század középső harmadánál későbbre keltezte Nagy Lajos.[52] A Jablonkai úti múmia datálásához a 320 utáni évtizedeket javasoltuk,[53] a legutóbb előkerült aquincumi, Bécsi úti múmia korát a verdefényes érem miatt Topál J. 303-ra határozta meg.[54]

Összességükben a IV. század első felére utalnak a datálást segítő leletek.

A HALOTTAIT MUMIFIKÁLVA ELTEMETŐ SZEKTÁRÓL

Feltűnő volt már az első és a második aquincumi múmia esetében a szoros kapcsolat a hellenizált Kelettel. A táborhegyi múmiánál az antropológiai vizsgálat alpi vonásokat figyelt meg, ezért Nagy L. úgy vélte, csupán a szekta terjesztői és az árucikkek közvetítői érkezhettek Kis-ázsiából, esetleg Észak-Afrikából.[55] A brigetiói augur az antropológusok bizonyítékai szerint a Mediterraneum keleti vidékéről származott. Barkóczi L. arra gondolt, hogy annak a csoportnak a leszármazottja, amely 270 után költözött át a pannóniai határvárosokba.[56] Feltehetően Palmyra és Dura-Europos elveszte, vagyis az Imperium Romanum e keleti frontszakaszának a feladása után Szíriából a Duna mellékén még mindig biztonságosabb körülmények között élő rokonaikhoz menekültek.

Kétségtelen, hogy a Nagy Lajos 1929-beli és Barkóczi 1958. évi leletmentései során előkerült mumifikált temetkezések után, az 1963–1983 között feltárt további múmiasírok még erőteljesebben figyelmeztetnek az orientális kapcsolatokra. A lelőhelyeket összegezve már leírtuk, hogy kizárólag olyan limes menti garnizonokról van szó, ahol szír cohorsok állomásoztak. E sorból csupán Ulcisia Castra (IV. századi nevén Castra Constantia, ma Szentendre) hiányzik e lelőhelyek közül. Talán az is lehet e hiány oka, hogy Aquincum közelsége miatt (a távolság mindössze 19 km, vagyis 16 MP) a tehetős, a vagyonos szír családok beköltöztek Aquincum katonavárosába, s itt vállaltak szerepet a város vagy a provincia székhelyének vezető testületeiben.[57] A III. század végén, sőt még a IV. században bevándorló szírekről feliratait bizonyítják és névadásuk jelzi, hogy még görögül beszéltek, tehát közvetítői lehettek volna az akkor többségében görögre fordított keresztény szövegeknek és a liturgia e tájon kialakult rendje meghonosításának.[58] Ezen a ponton azonban hangsúlyoznunk kell, hogy eddig még egyetlen pannóniai múmiasírban sem volt semmiféle – egyértelműen – kereszténységre valló emlék.

A budaújlaki aranyozott ezüst, niellódíszes garnitúrát a keresztekből összeállított ornamentikája miatt (s ez ismétlődik a fibulán, valamint a brigetiói augur garnitúráján is), éppen szimbólumként értelmezett díszítményei miatt sorolta a múlt századi kutatás az ókeresztény emlékek sorába. Ezt a véleményt, ha nem is döntötte meg teljesen, de elbizonytalanította a máig korszerűnek tartott stíluskritikai vizsgálat.[59] S voltaképpen ez történt a halott mellé sírba helyezett korsó-pohár mellékletek magyarázatával is Az utolsó vacsora jelképének tartott együttesekről újabban az a vélemény, hogy ez a IV. században a régi hit követőinél és a különböző keresztény szektáknál egyaránt megtalálható.[60]

A IV. századi mumifikált halottak kutatása során minden alkalommal felmerült annak a lehetősége, hogy az elhunytak Isis-kultusz közösségébe tartozhattak. Alföldi A. és Swoboda E.[61] szerint „Rómában a szenátusi rend, az arisztokrácia ellenállásának a kereszténységgel szemben kifejtett jeleként még a IV. század végén is áldoztak Sol invictus – Isis – Magna Mater tiszteletére, az ősi capitoliumi triasz helyett." E hagyomány provinciákbeli továbbélését is felvetették.

A Jablonkai úti sírba helyezett gyümölcsök és virágok rituális szerepéhez Cumont F.-t idéztük, aki a hellenizált-orientális kultuszoknál az örök élet szimbólumát ismerte fel e növényi maradványokban.[62] S emlékeztettünk arra, hogy a vallásos körmeneteken fiatal lányok fejükön vitték a gyümölccsel, virággal telt kosarakat (Apuleius II, 12). Az Isis-szertartás színes leírásánál is erről olvasunk, s a híres pompeji falfestményen így láthatjuk. Az aquincumi sírban lévő fonott fakéregdarabkák a gyümölcsök és virágok között ebben a felfogásban kaptak értelmet. A virág- és gyümölcskosarak helyi ábrázolását számos – a múmiasíroknál korábbi – pannóniai kőemlékekről gyűjtötte össze Kuzsinszky B.[63] A gyümölcskosarak legszebb példáit az aquincumi, szüreti jelenetet ábrázoló falfestményen mutatta be Szirmai K.[64]

A felsorolt és vázolt lehetőségek eredményei alapján a halottait mumifikáltan eltemető közösségről bizonyosat nem mondhatunk. A politeizmus és monoteizmus mezsgyéjén többféle rítus keveredett e vallás szertartásában.

AQUINCUM ÉS BRIGETIO VÁROSI TANÁCSÜLÉSEIT MÓDOSÍTÓ SZERTARTÁSOK A IV. SZÁZADBAN

Pannónia késő császárkori történetének legfontosabb eseményeit az utóbbi évtizedek régészeti kutatásai viszonylag pontosan követni tudták, sok minden tisztázódott Pannónia ez utóbbi korszakának közigazgatásáról is A IV. század első felének vallási téren zajló politikai küzdelmeiről az új tudományos eredmények főként a felszínen észlelhető, a birodalmi politika életében megnyilvánuló jelenségeket rögzítik. Mindenekelőtt az újjászervezett hadseregről, az erődépítésekről szólnak.[65] A polgári lakosság, a vidék és a bevándorlók nagy tömegeinek hite váltásáról keveset tudunk. Éppen ezért minden jelenség, minden mozzanat értékelhető, ami egy-egy részletre világít rá a hosszú folyamaton belül.

A fent említett periódus a „régi hit" követőinek és a kereszténységnek ádáz küzdelmével telt el Egyik vallás sem egységes már ekkor, számtalan szekta színezi az esetenként egymástól átvett rítusok miatt amúgy is tarka képet. Leegyszerűsítve e korszak legfontosabb állomásai:

1. a tetrarchia kori nagy keresztényüldözések, 293 és 303 közti évtized,
2. Diocletianus által a Iupiter- és Sol-kultusz felélesztése,
3. I. Constantinus idejében az egyistenhívőkre is érvényes türelmi rendelet kibocsátása,
4. II. Constantius idejében az arianizmus térhódítása Pannóniában, valamint a régi hit híveit fokozatosan sújtó rendelkezések megjelenése. S ami a legfontosabb: a „vallás" jegyében folytatott szívós küzdelem egyértelműen politikai jellegű volt, a hatalom kizárólagosan megszerezhető egyeduralmát célozta.[66]

Nem hagyható figyelmen kívül, hogy a kereszténység nem tiltotta a mumifikálást (l. a katakombák múmiáit), sőt egyes korszakokban a halott fogalmát – szerintünk – a múmiával azonosították az ábrázolásokon. Így jelenik meg például falfestményeken, ókeresztény ládikavereteken (még Ulcisia Castrában is) a kő sírládából múmiaként életre keltett Lázár.[67]

Végösszegben a tucatnyi pannóniai múmiasír áttekintésének eredményeként csak a korábbi véleményt hangsúlyozhatjuk: zárt csoportról van szó, méghozzá a városokban élő, roppant jómódú családokról, amelyek ezt a rítust néhány évtizeden át gyakorolták a IV. század első felében.

Ebből az eredményből ugyanakkor eljutunk egy olyan felismeréshez, ami rávezethet a limes menti pannóniai városok közigazgatásában beálló fontos változás időpontjára. A kérdés talán így hangzik: *meddig folyt a városi tanács szertartásrendje a sok évszázad óta megrögzött, konvencionális módon, s mikor változott meg alapvetően?*

Az egyik brigetiói múmiasír augurbotja szolgáltatja ehhez a témához a kiindulópontot. Erről az ötvösműremekről Barkóczi László megállapította, hogy Dél-Pannóniában készült, azonos műhelyben, mint az aquincumi ún. budaújlaki sírban talált aranyozott, ezüst, niellótechnikával készült övgarnitúra.[68] Mindkét sírban teljes garnitúra volt, amelyek a III. század utolsó harmadában készültek. Mócsy A. véleménye szerint is az augurbotot csak amiatt helyezhették a sírba, vagyis azért vonhatták ki a forgalomból, mert a mumifikáltan eltemetett halott jelvénye, mely hivatali funkciójához tartozott, Brigetio utolsó augurjának számított.[69] A drágakövekkel díszített jelvény ugyanis a hivatal tulajdonát képezte. (8. kép)

A Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött, még a múlt században feltárt, szóban forgó aquincumi, a publikációkban „budaújlaki" névvel jelölt sírban (a jelenlegi Budapest szálló helyén találták, a római út mellett...) két öv – egy szélesebb és egy keskenyebb – volt. A budapesti szélesebb, ún. keretelt csattal felszerelt övet Fischer T. 1988. évi részletező tanulmányában a rajna–dunai limesről származó, szinte ugyanolyan darabok közé sorolta.[70] Lényeges az övcsat, ami tüske nélküli, ezzel a szíjat jobbra-balra kétfelé osztva, a derékszíjon átbújtatva rögzítették. (9. kép) Ubl. H. J. szerint ezt a katonai rangjelző felszerelést legkorábban Caracalla idejében vezették be a hadseregben.[71] Martin-Kilcher S. arra figyelmeztet, hogy az aranyozással, niellótechnikával készült ötvösmunkát a magas rangú tisztek megkülönböztetésére csak a gallienusi hadseregreformot követő korszakban vezették be.[72] Fischer T. ugyanakkor bizonyítja, hogy valamikor 300 körül, a tetrarchia folyamán újra átszervezett hadsereg katonai viseletéből már egyszerre el is tűnt a szóban forgó jellegzetes fibula és övgarnitúra, amelynek készítési idejét és használatát a hadseregben így mintegy generációnyi időszakra, 265–295 közé szorította be. S utalt arra is, hogy a keretelt, tüske nélküli övveretek készítése és viselete elég váratlanul megszűnt.[73] Ezután az időpont után általánosan a keskenyebb bőröv, D alakú, mozgatható tüskével ellátott övcsattal tartozott a hadsereg felsőbb tisztikarának a viseletéhez és a közigazgatásban „felövezett" magisztrátusok, curialisok viseletének tartozékához (például Brigetio, 2. és 4. múmia).

Burger A. 1984-ben újravizsgálta és publikálta az aquincumi sír teljes együttesét[74], tehát nemcsak az övvel foglalkozott. Részletes elemzése új felismeréshez vezetett, a sír mellékletei: a D alakú, mozgatható tüskéjű, csattal ellátott keskenyebb öv a derékon volt. A díszesebb – fentebb leírt – szélesebb övet a halott combjára helyezték. A vállon lévő fibula, a reliefdíszű, ruhára applikált ezüstkorong Mercurius-ábrázolással, a vésett kövű gyűrűk, egy összecsukható vasszék és egy vasfejsze nyelének farostjai őrződtek meg, melyek együttesen Aquincum egyik polgármesterének a tulajdonában lehettek. A tetrarchia idején átszervezett közigazgatás szerint a curialis rang, illetve e funkció örökletessé vált, apáról fiúra szállt, s ha a család férfiága kihalt, örökbefogadással biztosították a folytonosságot.[75] Az insigniákat otthon őrizte a család, nem voltak a hivatal tulajdonában. Egyébként mind Brigetióban, mind Aquincumban a kopás jeleit figyelték meg a felsorolt tárgyakon, ami hosszabb használatra utal.

A fentiekből következően a két sírlelet tehát nemcsak a stíluskritika szemszögéből tartozik össze, hanem a történelmi értékelés eredménye is erre figyelmeztet.[76] Nem lehet ugyanis véletlen, hogy ilyen drága és értékes jelvényegyüttesek mind Brigetióban, mind Aquincumban szinte egyszerre kerüljenek ki végképp a forgalomból (hiszen itt elrejtésről nem lehet szó...). Feltehetőleg azt az időpontot jelentheti, amikor a városi tanács ülésein a tanács vezetője már nem viselte a cingulumot, a phalerát, a gyűrűket, nem állt mögötte a securrisszal a lictor, és a sella curulisra sem volt szükség. Ugyanakkor ezen alkalmakkor megszüntették az augurációt, hiszen a keresztény felfogás szerint már nemcsak elvesztette a jelentőségét, hanem egy idő múlva üldözendő cselekedetnek tartották.[77]

Az időpont Valeria városaiban a türelmi rendelet után (313) még nem képzelhető el azonnal. A régi rend még tartotta magát egy ideig.[78] Tanulságos ebből a szempontból I. Constantinus építési tevékenysége magában az Urbsban. Elsőként Péter apostol szerény kis vatikáni sírkápolnáját bővítette oszlopos tornáccal, és a Lateránban emeltetett a klérus gyűlései számára egy nagyobb csarnokot a császári tulajdonban lévő domus Faustae helyén. Lánya és anyja temetkezési mauzóleuma a via Nomentanán tartozik még ebbe a kezdeti stádiumba, amikor csupán „fuori le mura" váltak láthatóvá határozott formában az új hit jelképei. Constantinus nagyszabású, látványos egyházi és profán építkezéseire Róma városfalain belül csupán a Licinius feletti győzelme után, tehát 324-et követően került sor egyszerre Róma különböző kerületeiben. Így kívánta Constantinus új politikáját, annak súlyát és jelentőségét érvényre juttatni a Róma városi, ősi múlttal rendelkező, befolyásos arisztokrata családokkal szemben.[79]

A Licinius feletti győzelem a provinciákban is új korszakként fogható fel, s felértékelte az előző, 313. évi rendeletet. „... a provinciák uralkodórétegét is egészen Nagy Constantinusig pogánynak kell tartanunk, megtérését pedig Constantius idejére, amikor a kereszténységre való áttérés az új arisztokrácia kiválasztásában követett egyik legfontosabb politikai szemponttá vált..."[80]

II. Constantius uralkodása alatt Pannóniában még egy változás figyelhető meg. Az uralkodó gyakran és hosszabb időt töltött az időszakosan császárváros rangjára emelt pannóniai Sirmiumban. Az auctorhelyekből kitűnik, a császárt különböző keresztény közösségek püspökei tartották befolyásuk alatt az említett politikai célok érdekében.[81] A század eleje óta Valeria városaiban is működtek püspökségek, hiszen csak e főpap keresztelhetett. Hatásukra a császár sorra bocsátja ki a régi hitet sértő, majd a híveit kirekesztő s végül üldözendő rendeleteit. Az ősi, politeisztikus augurációt a fentiek értelmében legkorábban 325 után, még I. Constantinus alatt, legkésőbb II. Constantius idejében szüntették meg a városi tanácsüléseken. Ekkor már nem tűrték a hivatalokban a többségre jutott keresztény városi tanácsosok a hitüket sértő „pogány" szertartásokat.[82]

A halottait mumifikálva temető szektáról – jelenlegi ismeretek szerint – ettől kezdve nincs adat. Tagjai vagy áttértek az új hitre, hogy megtarthassák vezető szerepüket Pannónia limes-menti városaiban vagy elhagyták a provinciát.[83]

1. SWOBODA 1964. 199., 294.
2. Kandler H. szíves levélbeli közlése 1987-ből.
3. BARKÓCZI 1965. 215. A brigetiói sírok publikációjakor a szerző természetes mumifikálódásra gondolt a textíliák rossz állapota miatt. Az 1958-ban leletmentett temetőből származó síranyagok interdisciplináris vizsgálata döntötte el a mumifikálás tényét.
4. PÓCZY 1964. 176–191.
5. NÉMETH–TOPÁL 1991. 73–84.
6. PÓCZY Klára 1976–1977. évi leletmentése a középkori klarisszka-kolostor feltárásához kapcsolódva, ennek romjai alatt lévő sírok. Vö. BudRég 25. 1984. 471. Az anyag rossz állapota miatt publikálatlan.
7. VÁGÓ–BÓNA 1976. 25–26., Abb.14. Taf. XXXIV.1. Egy leletmentés jelentése még 4 múmiasírról tudósít. A kő sírládákban lévő leletegyüttesek rossz állapota miatt csak egy sír volt értékelhető. VÁGÓ 112–113.
8. LŐRINCZ 1990 a. 79., 81., 82.
9. BARKÓCZI L. (1944–1951) 44.
10. FITZ 1972. 92., 97., 228., NAGY L. 1939. 117. A népes gyülekezet alapján Aquincumban a szírek collegiumát feltételezte.
11. JOBST 1992. 17., 60.
12. NAGY L. 1935. 9.; Azonos véleményét közölte a carnuntumi sírról SWOBODA 1964. 199.
13. NAGY L. 1935. 11–12., 3–4. jegyzetek.
14. HOLLENDONNER 1917. 13–17.; HAJNAL 1964. 192–193.; HAJNAL 1965. 259–266. A Bécsi úti mumifikált tetem textilvizsgálatáról NÉMETH–TOPÁL 1991. 74. Lészkó I., Szalay Z., Sipos E., Jorgensen-Bender E. közreműködésével.
15. NAGY L. 1935. 8.; PÓCZY 1964. 177., 2. kép; VÁGÓ–BÓNA 1976. 25.; NÉMETH–TOPÁL 1991. 74.
16. PÓCZY 1964. 185., 7. kép.; BARKÓCZI 1965. 224., 227.
17. Részletesen: KORBULY 1934. 25–29.
18. NAGY L. 1935. 8.; PÓCZY 1964. 276.; BARKÓCZI 1965. 218.; VÁGÓ–BÓNA 1976. 25.
19. NAGY L. 1935. 14., 8. kép, 20. és 12. kép.; PÓCZY 1964. 180–181., 6. kép.; VÁGÓ–BÓNA 25.
20. NAGY L. 1935. 14–16.
21. PÓCZY 1964 (irodalommal) 180., 12–19.j., 6–9. kép
22. PÓCZY 1964. 182.
23. PÓCZY 1964. 181.; WULFF 271., 356.
24. FACSÁDY 49–52., 88–94., 235. kép
25. PÓCZY 178. és 5. kép.

26/a. BARKÓCZI 1990. 155., 20. ábra 2., 1. (Kat. 121. és 123.); Az idézett típusokkal és ebben az időszakban kezdődik nagyobb tételekben az orientális üvegek importja Pannoniában, bár még folyamatos a Rajna menti kereskedelem.

26/b. BARKÓCZI 1990. 155., 21. ábra 5., 23. ábra 4. (Kat. 171. és 180.)

27. BARKÓCZI 1965. 220. V. ábra 1.; 229., 241.; Legújabban SZIRMAI 1993. 421–427. A vasedényeket orientális importnak tartják.
28. NAGY L. 1935. 20–21.; PÓCZY 1964. 181., 183.
29. PÓCZY 1964. 184.
30. PÓCZY 1968. 336., 6. kép.; Ehhez ZALOSCER 39.
31. NAGY L. 1942. 437.; BARKÓCZI 1965. 255., 145. j.
32. Összefoglalva: MÓCSY 1990. 260–263.
33. ALFÖLDI 1943. 33–43.
34. NÉMETH–TOPÁL 74–76.
35. BARKÓCZI 245–246.
36. BARKÓCZI uo. 247.
37. NÉMETH–TOPÁL 73.
38. NAGY L. 1935. 15–16., 9–10. kép
39. PÓCZY 1966. 272–277., 1–2. kép PÓCZY 1968. 331–336., Abb. 7.; EHRLICH, 1953. 82.; ZALOSCER 1961. 31–42.
40. BARKÓCZI 1965. 238. irodalommal.; THOMAS 1982. 265., 6. kép. Az ötvösmunkával formált fogantyút az ókeresztény emlékekhez sorolta, püspökbotnak tartotta; MÓCSY 1990. 261. cáfolta ezt a feltevést; vö. LATTE E. Lituus, 804–806.
41. BARKÓCZI 1965. 239. irodalommal.
42. BARKÓCZI 1993. 327–328., 4., 8. kép.
43. BARKÓCZI 1994–95. 105.
44. BARKÓCZI 1965. 238–239.
45. PÓCZY 1968. 334., 4. kép. Magának az aquincumi portrénak a mérete csupán kétharmada a szabvány múmiaportrékhoz viszonyítva.
46. NAGY L. 1935. 23., 16. kép
47. HAMPEL 32.
48. HEKLER 242–248.
49. RÓMER F. 1864. 120.
50. BARKÓCZI 1965. 238–239.
51. VÁGÓ–BÓNA 131., 134., 138.
52. NAGY L. 1935. 23.
53. PÓCZY 1964. 88.
54. NÉMETH–TOPÁL 1991. 71.
55. NAGY L. 1935. 28–30.; NAGY L. 1942. 665.
56. BARKÓCZI 1944–51. 51.; BARKÓCZI 1965. 256.
57. NAGY L. 1938. 129.; PÓCZY 1994. 228.; Az Ulcisia Castrabeli alakulat Antiochiából érkezett, ottani kapcsolataikhoz KÁDÁR 2., 5. j.
58. KÁDÁR 2., 4. és 2., 7. j.; MÓCSY 1972. 200.
59. Még ilyen felfogásban szerepel: NAGY L. 1942. „A budaújlaki sír keresztény jellegű díszítményekkel".
60. BÓNIS 567–569., 11. ábra; Ellentétes véleménnyel VÁGÓ–BÓNA 1976. 163.
61. ALFÖLDI 1937. 11–28.; SWOBODA 201.; PÓCZY 1964. 29.; JOBST 74.; WESSETZKY.
62. CUMON, 68., 85.; WESSETZKY 11.
63. KUZSINSZK, 27. kép
64. SZIRMAI 1984. 247–253., 6. kép
65. ALFÖLDI 1942. 692–721.; SOPRONI 156–177. BARKÓCZI 1980. 106–115.; FITZ, 1994. 1179
66. ALFÖLDI 1942. 713.
67. PÓCZY 1964. 188. Valamint Jaurius leányának kis múmiája.
68. BARKÓCZI 1965. 238.
69. MÓCSY 1974. 365.
70. FISCHER 176., 4. ábra
71. UBL 1969. 443.
72. MARTIN-KILCHER 173.
73. FISCHER 183., 8. és 11. ábra
74. BURGER 70. és 38. j.
75. ALFÖLDI 1942. 710.
76. BARKÓCZI 1965. 243.; BURGER 66.; Werner J. felvetette Burger

teóriájával szemben azt a véleményét, hogy az aquincumi (ún. budaújlaki sír) halottja germán harcos volt, aki magas rangot töltött ugyan be a római birodalmi hadseregben, de megtartotta, ősi szokás szerint, régi fegyverét, a vasfejszét. Erről: FISCHER 177. és 14. j. (Megjegyezzük, hogy J. Werner a sír többi leletéről, például a phaleráról, az összecsukható székről stb. nem tesz említést. Számításunk szerint az öv készítésétől az elrejtéséig három generációnyi idő telhetett el. Ezek szerint a nagyapa még a III. század utolsó harmadában a hadsereg magas rangú tisztikarához tartozott, fia az aquincumi colonia decuriója lehetett, az unoka örökölte a curialis tisztséget, s talán a sacerdos provinciae funkciót is betöltötte.)

77. NAGY T. 1942. 91–94.; UBL 1982. 298.
78. ALFÖLDI 1942. 713.; BARKÓCZI, 1980. 111.
79. KRAUTHEIMER 30–31., 33., 39.
80. MÓCSY 1972. 200.
81. ALFÖLDI 1942. 708.
82. A IV. század első felében a keresztény kultuszhelyek körül található mind a rajnai, mind a dunai provinciákban a legtöbb babonával, varázslattal összefüggő emlék, jelezve, hogy amikor a kereszténység elterjedt, már telve volt a különböző misztériumvallások elemeivel. Ehhez: BÖHNER 98.; PETRIKOVITS 141.; SWOBODA 178.; ALFÖLDI 1942. 709. „Az itteni kereszténység különben a régi pogány és az új keresztény ideák furcsa vegyületét mutatja…"
83. FITZ 1980. 156. „At this time the state directly interfered in the affaires of the cities, autonomy surviving only in name."

IRODALOMJEGYZÉK

ALFÖLDI 1937=ALFÖLDI András: Isis-szertartások Rómában a IV. században, a keresztény császárok alatt. Budapest, 1937.

ALFÖLDI 1942=ALFÖLDI András: Aquincum a késő római világban. In: Budapest története 1. Bp. 1942.p. 670–746.

ALFÖLDI 1987=ALFÖLDI András: Die Kontorniatmedaillons. Berlin, 1987–1990.

BARKÓCZI 1951=BARKÓCZI László: Brigetio. DissPann Ser.2.22. Bp. 1951.

BARKÓCZI 1964=BARKÓCZI László: The Population of Pannonia from Marcus Aurelius to Diocletianus. ActaArchHung 16. 1964. p. 257–356.

BARKÓCZI 1965=BARKÓCZI László: New Data on the History of late Roman Brigetio. ActaAntHung 13. 1965. p. 214–257.

BARKÓCZI 1968=BARKÓCZI László: Die datierte Glasfunde aus Brigetio den Gräberfeldern von des 3. und 4. Jahrhundert. FolArch 19. 1968. p. 39–86.

BARKÓCZI 1980=BARKÓCZI László: The History of Pannonia. In: The Archaeology of Roman Pannonia. Red. Lengyel A.–B. Radan: Budapest–Kentucky, 1980. p. 85–124.

BARKÓCZI 1993=BARKÓCZI László: Megjegyzések Valeria 4–6. századi történetéhez. Hiányos hagymafejes fibulák és ruhatűk. BudRég 30. 1993. p. 327–352.

BÓNIS=BÓNIS Éva: Korsó- és pohármellékletek 4. századi sírokban Aquincumban. BudRég 14. 1945. p. 545–572.

BÖHNER=BÖHNER, K.: Zum allmählichen Übergang vom Haidentum zum Christentum. Trierer Zeitschrift 1950. p. 9–50.

BURGER=BURGER Alice: Késő római sírok Aquincumban. BudRég 25. 1984. p. 65–118.

CUMONT=CUMONT, F.: Les religions oriantales dans la paganisme romaine. Paris, 1929.

CURTIUS=CURTIUS, L.: Die Wandmalereien Pompeiis. Leipzig, 1933.

DRERUP=DRERUP, H.: Die Datierung der Mumienporträts. Paderborn, 1933.

EHRLICH=EHRLICH, W.: Bild und Rahmen im Altertum. Leipzig, 1953.

FACSÁDY=FACSÁDY Annamária: Borostyán ékszerek. In: Aquileia–Aquincum. Bp., 1995. p. 49–52. és 88–94.

FISCHER=FISCHER, T.: Zur römischen Offiziersausrüstung im 3. Jahrhundert n.Ch. Bayerische Vorgeschichtsblätter 53. 1988. p. 167–198.

FITZ 1972=FITZ Jenő: Les Syriennes á Intercisa. Latomus Bruxelles, 1972. p.

FITZ 1980=FITZ Jenő: Population. The last century. In: The archaeology of Roman Pannonia. Red. Lengyel–Radan. Budapest–Kentucky, 1980. p.

FITZ 1982=FITZ Jenő: Das Jahrhundert der Pannonier (193–284). (Hereditas) Bp., 1982.

FITZ 1992=FITZ Jenő: Die Verwaltung Pannoniens in der Römerzeit. I–IV. Bp. 1992–1995.

HAJNAL 1964=HAJNAL L.-né: Az újabb aquincumi múmiasír anyagának a textilvizsgálata. ArchÉrt 91. 1964. p. 192–194.

HAJNAL 1965=HAJNAL L.-né: Textiles from the graves of Late Roman Brigetio. ActaAntHung 13. 1965. p. 259–266.

HAMPEL=HAMPEL József: Keresztény emlékek a régebbi középkorból. ArchÉrt 14. 1894. p. 24–37.

HEKLER=HEKLER Antal: Római ezüst övdíszek. ArchÉrt 30, 1910. 242–249.

HOLLENDONNER=HOLLENDONNER F.: Növényi maradványok aquincumi múmiasírokból. Botanikai Közlemények 1917.

JOBST=JOBST, H.: Orientalische Religionen und Kulte. In: Carnuntum (Jobst W.) 1992. p. 17–81.

KÁDÁR=KÁDÁR Zoltán: Les cultes orienteaux en Pannonie. Bruxelles, 1962.

KORBULY=KORBULY Gy.: Aquincum orvosi emlékei. DissPann Ser. 1. 3. Bp., 1934.

KRAUTHEIMER=KRAUTHEIMER R.: Rom, Schicksal einer Stadt, 312–1308. München, 1987.

KUZSINSZKY=KUZSINSZKY Bálint: Aquincum, Ausgrabungen und Funde. Bp., 1934.

LATTE=LATTE, R: Lituus. RE. Hb. 25. 1926. p. 80–806.

LŐRINCZ 1990 a=LŐRINCZ Barnabás: Hadsereg: Segédcsapatok. In: Pannonia régészeti kézikönyve. (Szerk. Mócsy A.–Fitz J.) Bp. 1990.

LŐRINCZ 1990 b=LŐRINCZ Barnabás: Limes- és helyőrségtörténet. In: Pannonia régészeti kézikönyve. (Szerk. Mócsy A.–Fitz J.) Bp. 1990.

MÓCSY 1972=MÓCSY András: Pannonia története. Bp. 1972.

MÓCSY 1974=MÓCSY András: Pannonia and Upper Moesia. London–Boston, 1974.

MARTIN-KILCHER=MARTIN-KILCHER, S.: Ein silbernes Schwertortband mit Niellodekor und weiltere Militäerfunde des 3. Jhts aus Augst.In: Jahresbericht aus Augst und Kaiseraugst 5. 1985. p. 170–198.

NAGY L. 1935=NAGY Lajos: Aquincumi múmiatemetkezések. In: DissPann 1.4. Bp. 1935.
NAGY L. 1938=NAGY Lajos: Pannonia sacra. Szent István Emlékkönyv. Bp. 1938.
NAGY L. 1939=NAGY Lajos: Szír családi sírkert Aquincumból, a Daru utcából. ArchÉrt 52. 1939. p. 115–147.
NAGY L. 1942=NAGY Lajos: Aquincum művészete. In: Budapest története. Bp. 1942.
NÉMETH–TOPÁL=NÉMETH Margit–TOPÁL Judit: Verses szarkofág mumifikált temetkezéssel a Bécsi úti sírmezőből. BudRég 27. 1991. p. 73–84.
PETRIKOVITS=PETRIKOVITS, v. H: Das römische Rheinland. Köln, 1960.
PÓCZY 1964=PÓCZY Klára: Újabb aquincumi múmiasír. ArchÉrt 91. 1964. p. 176–191.
PÓCZY 1966=PÓCZY Klára: Festett férfiportré egy aquincumi múmiasírból. ArchÉrt 93. 1966. p. 272–278.
PÓCZY 1968=PÓCZY Klára: Gemaltes Männerporträt aus einen Mumiengrab in Aquincum. Studien zur Geschichte und Philosophie des Altertums. Bp. 1968. P. 331–337.
PÓCZY 1994=PÓCZY Klára: La cittá di Aquincum, sede del luogotenente della Pannonia Inferiore. In: La Pannonia e l'Impero Romano. Roma, 1994. p. 221–233.
RUMPFF=RUMPFF, S. A: Malerei und Zeichnung. In: Handbuch der Archäologie 4. München, 1953.
SOPRONI=SOPRONI Sándor: Der spätrömische Limes zwischen Esztergom und Szentendre. Bp. 1978.
SWOBODA =SWOBODA, E: Carnuntum, seine Geschichte und seine Kunst. Graz–Köln, 1964.
SZIRMAI 1993=SZIRMAI Krisztina: Eisengefässe in spätrömischen Gräbern aus Aquincum. In: Bronces y Religion Romana. Madrid, 1993. p. 421–427.
SZIRMAI 1984=SZIRMAI Krisztina: Újabb adatok az aquincumi legiotábor falfestményeihez. BudRég 25. 1984. p. 247–253.
THOMAS =THOMAS Edit: Das frühe Christentum in Pannonien im Lichte der archäologischen Funde. In: Severin zwischen Römerzeit und Völkerwanderung. Linz, 1982. p. 255–293.
UBL 1969=UBL, H. J: Waffen und Uniformen des römischen Heeres der Prinzipats-Epoche nach den Grabreliefs Norikums und Pannoniens.In: Diss. Wien, 1969.
UBL 1982=UBL, H. J.: Frühchristliches Österreich. In: Severin zwischen Römerzeit und Völkerwanderung. Linz, 1982. p. 295–336.
VÁGÓ=B. VÁGÓ Eszter: Ausgrabungen in Intercisa (1957–1969). AlbaRegia 11. 1971. 112–113.
VÁGÓ–BÓNA=B. VÁGÓ Eszter–BÓNA István: Die Gräberfelder von Intercisa. Der spätrömische Südostfriedhof. Bp. 1976.
WESSETZKY=WESSETZKY Vilmos: Die ägyptischen Kulte zur Römerzeit in Ungarn. Leiden, 1961.
WULFF=WULFF, Ch: Spätantike und byzantinische Kunst. Berlin, 1914.
ZALOSCER=ZALOSCER, H: Porträts aus dem Wüstensand. Wien, 1961.

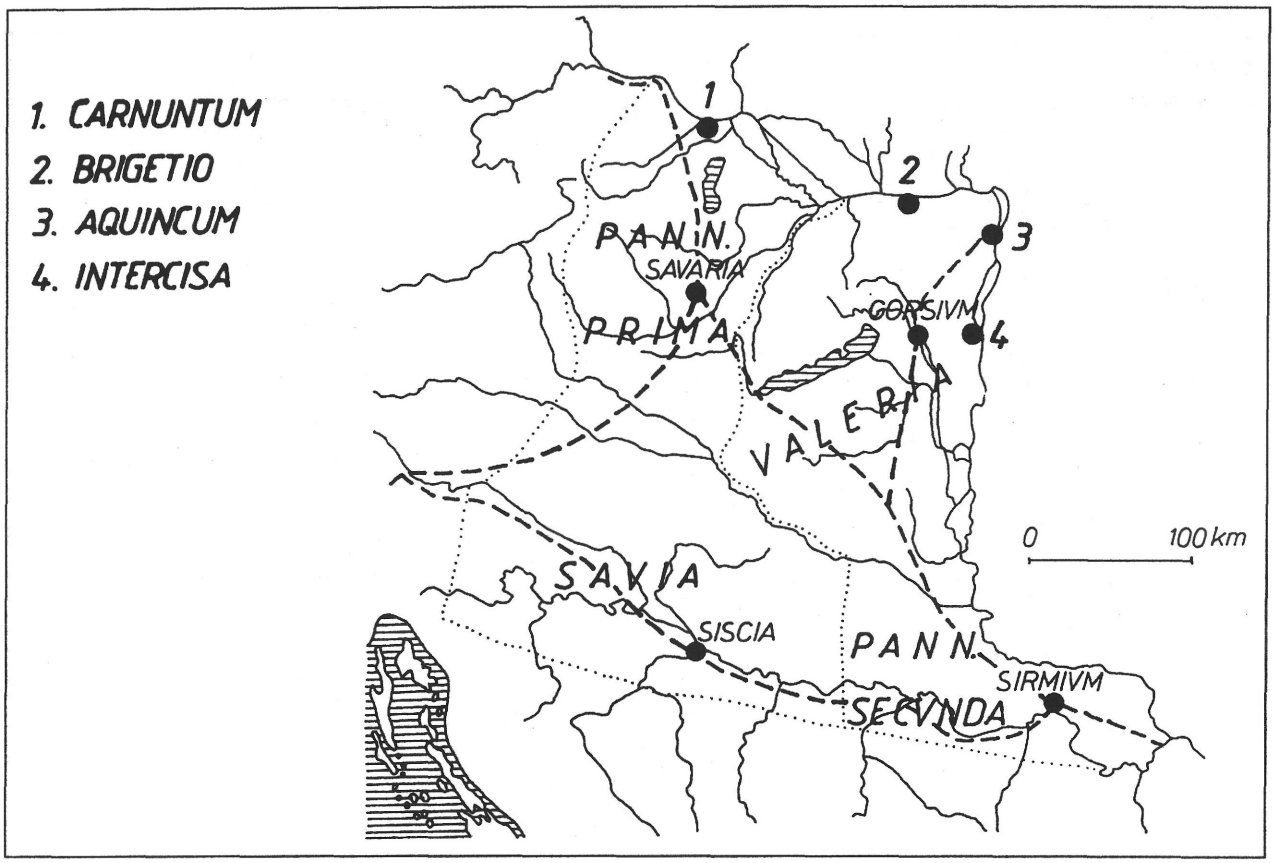

1. kép. Pannónia úthálózata a IV. században

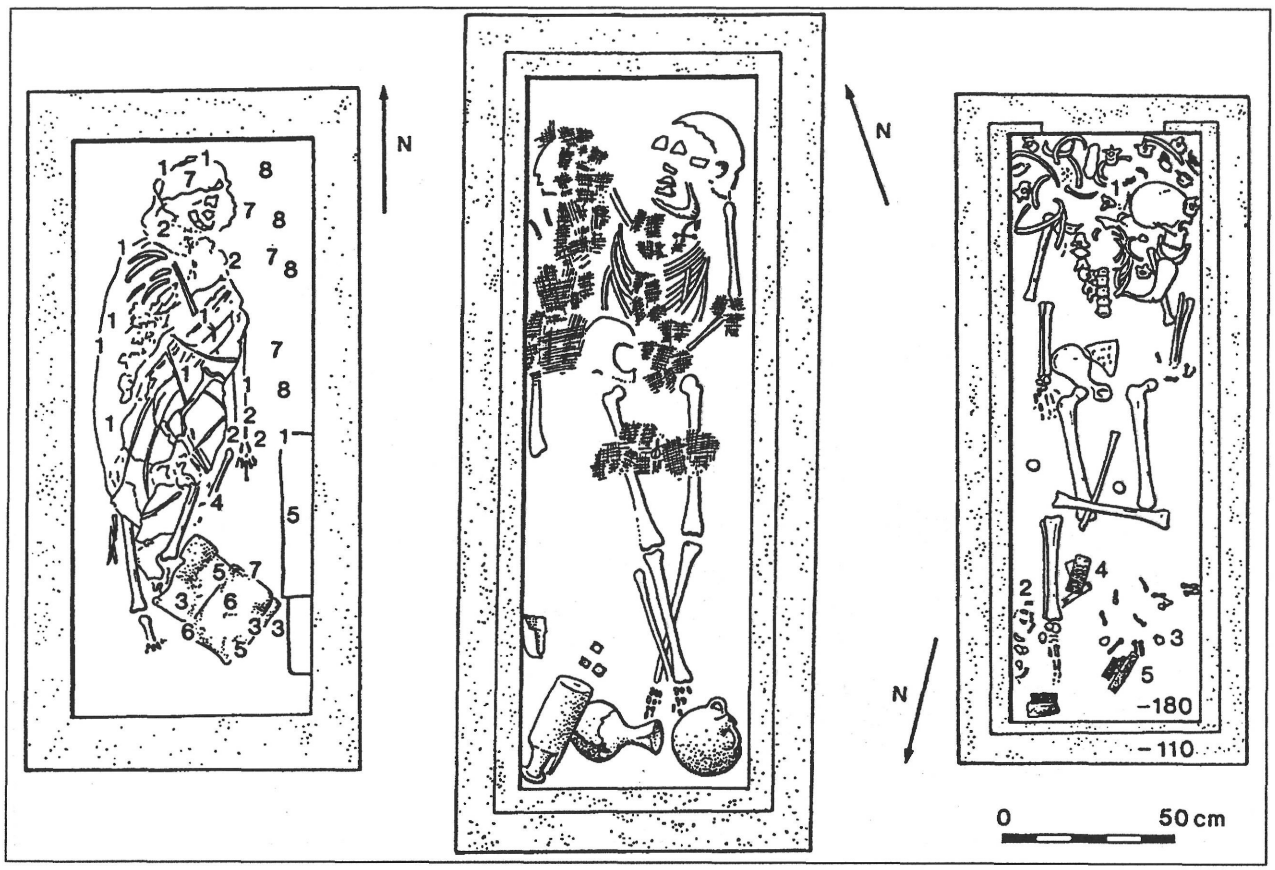

2. kép. Mumifikálva eltemetett halottak kősírládákban Pannóniából

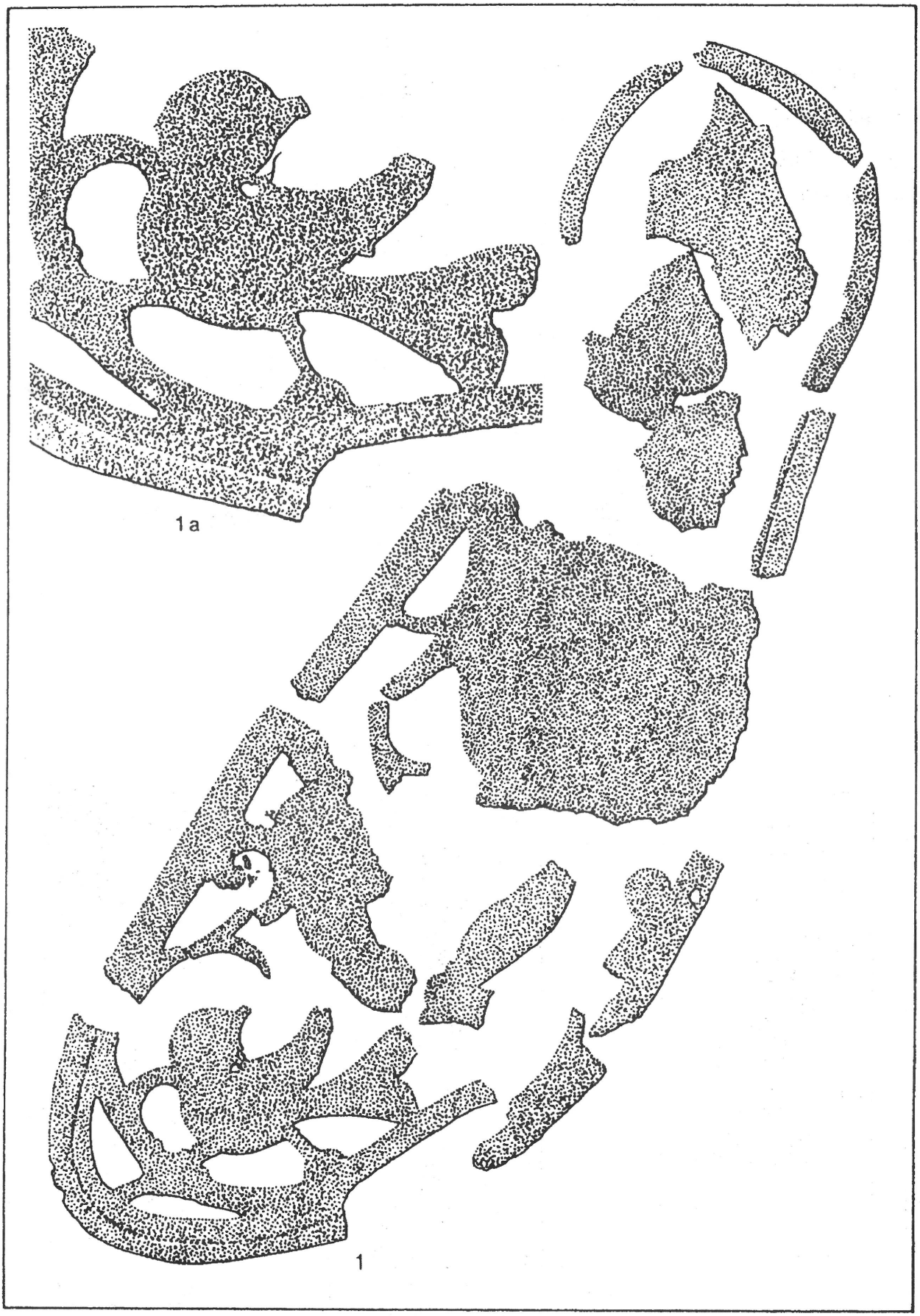

3. kép. Aranyfüsttel bevont áttört díszű halotti cipő Aquincumból

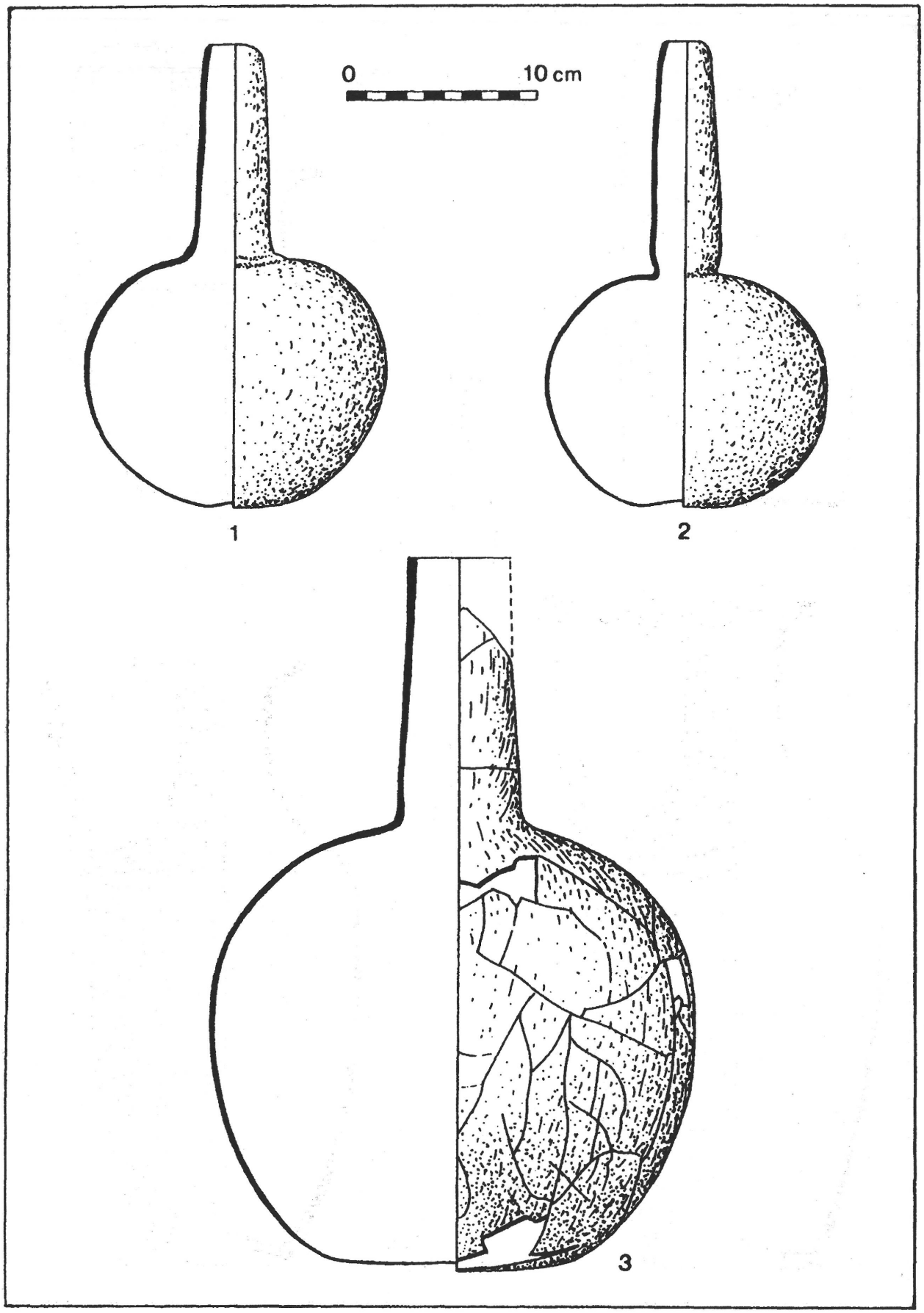

4. kép. Gömbtestű üvegpalackok múmiasírokból

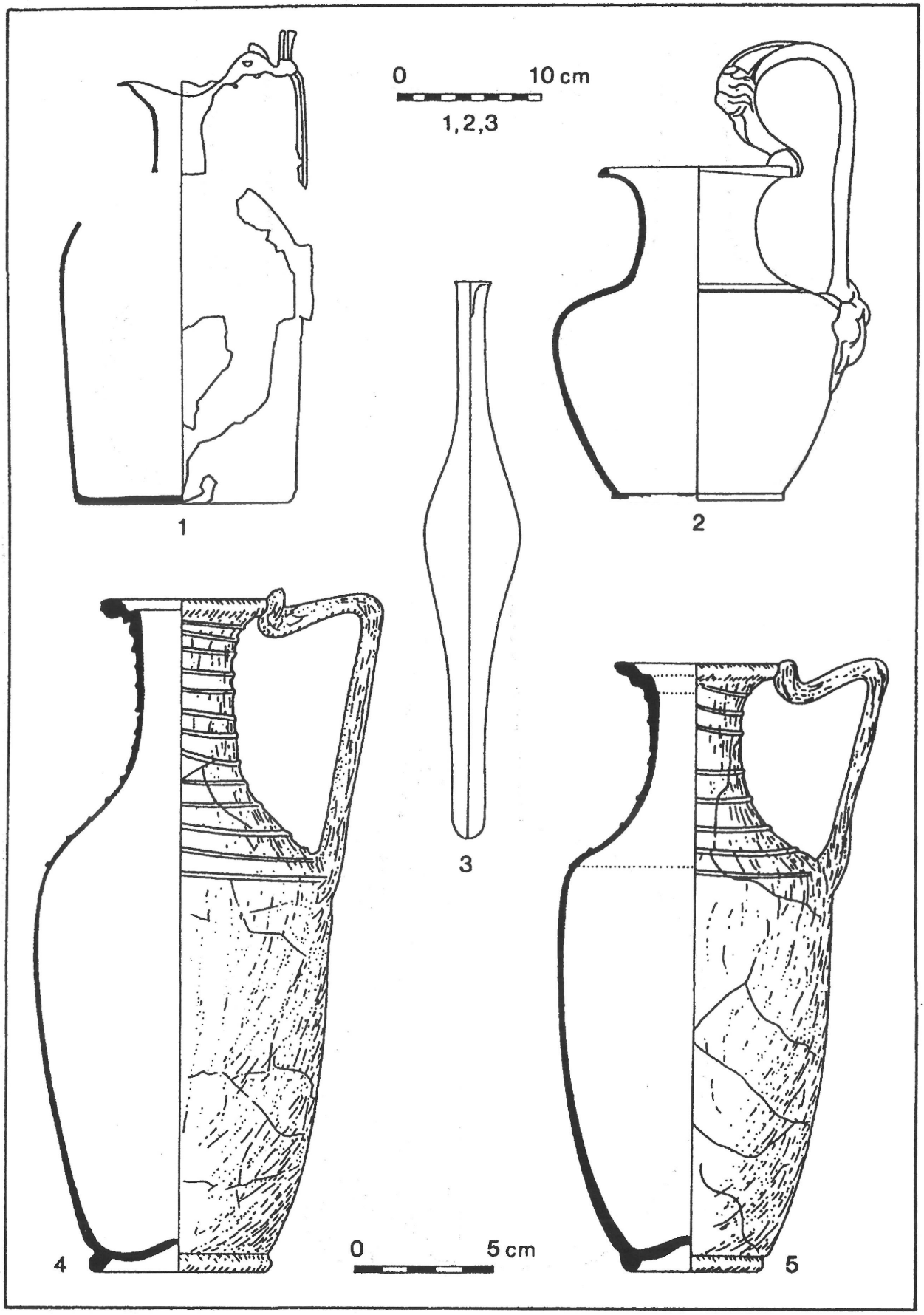

5. kép. Füles kancsók vaslemezből és üvegből

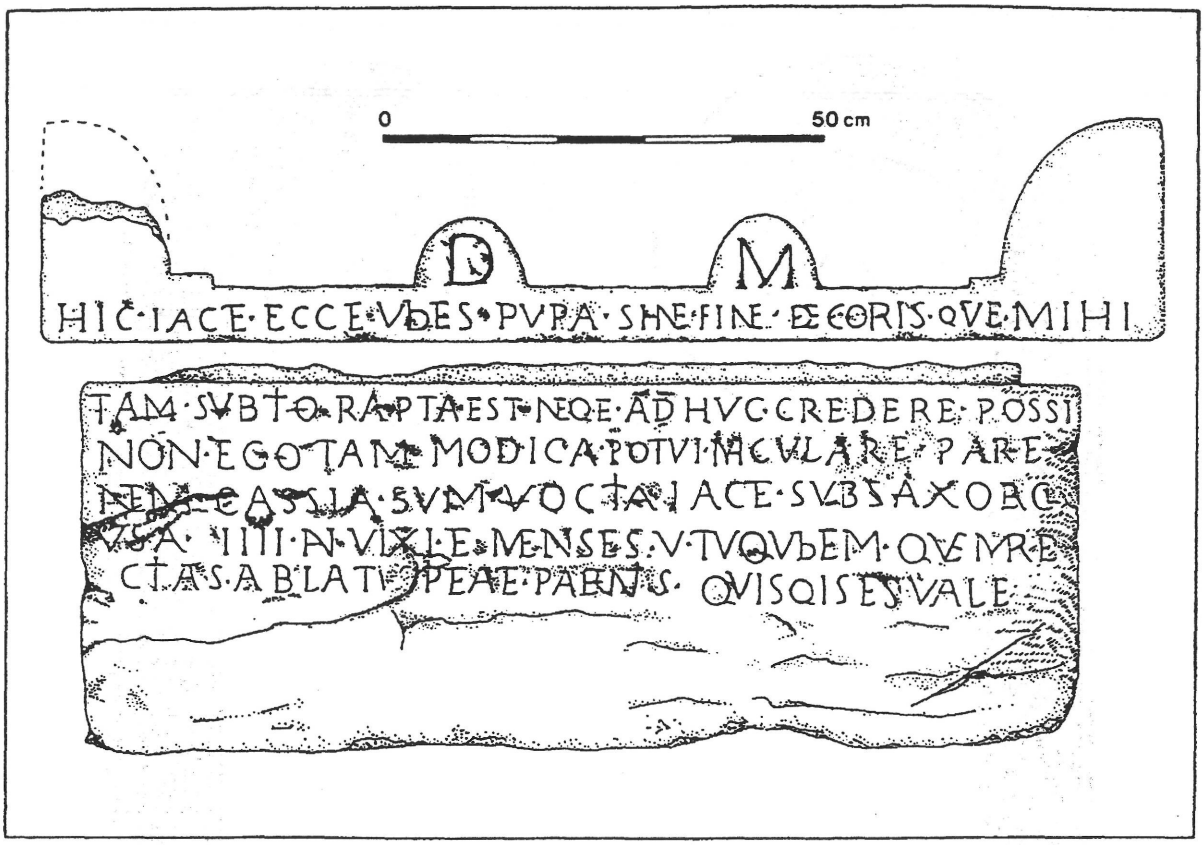

6. kép. Cassia sírverse kőkoporsón Aquicumból

7. kép. Fára festett férfiportré női sírból Aquincumban

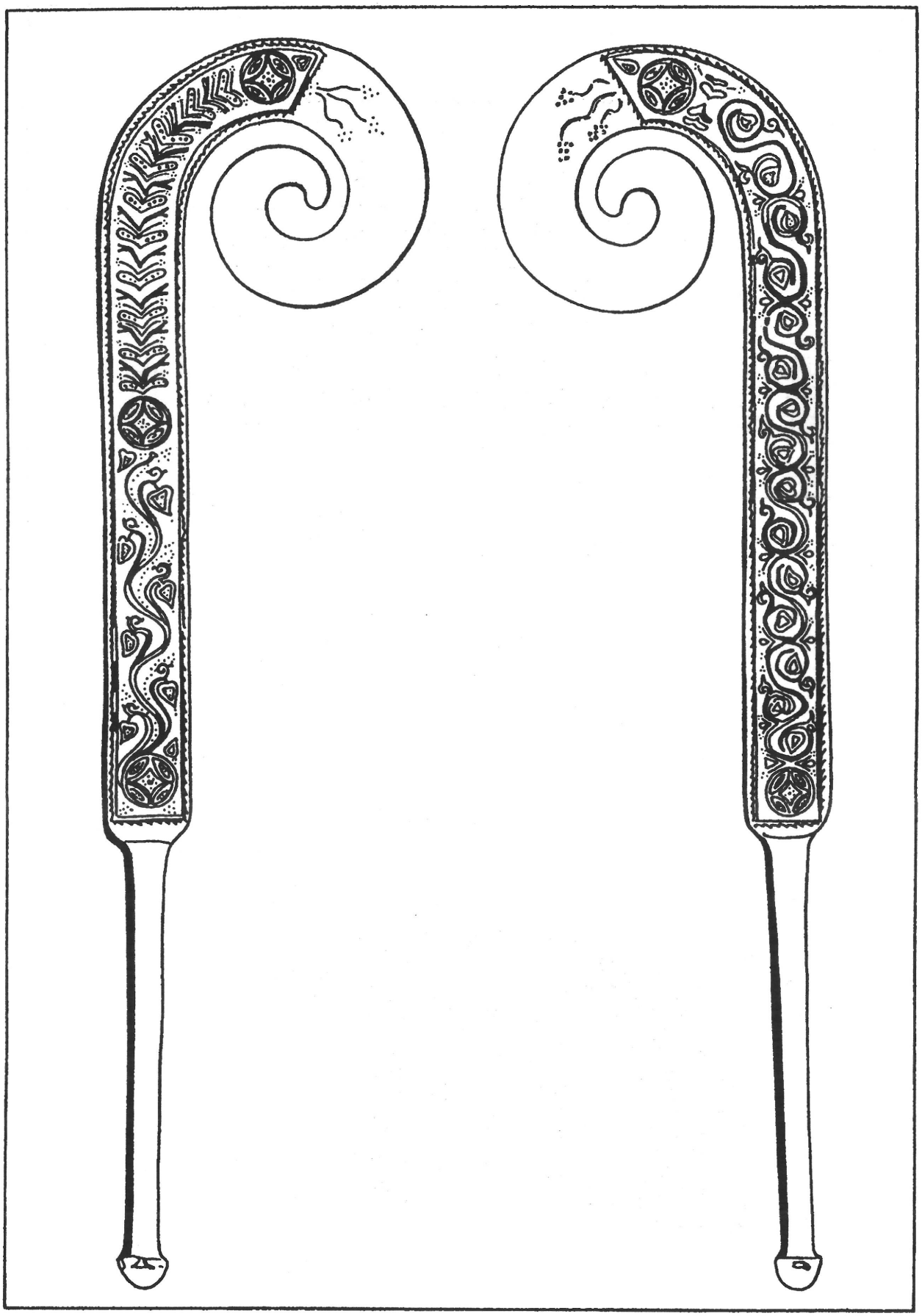

8. kép. Augurbot niellódíszes aranyozott ezüst fogantyúja Briegetioból

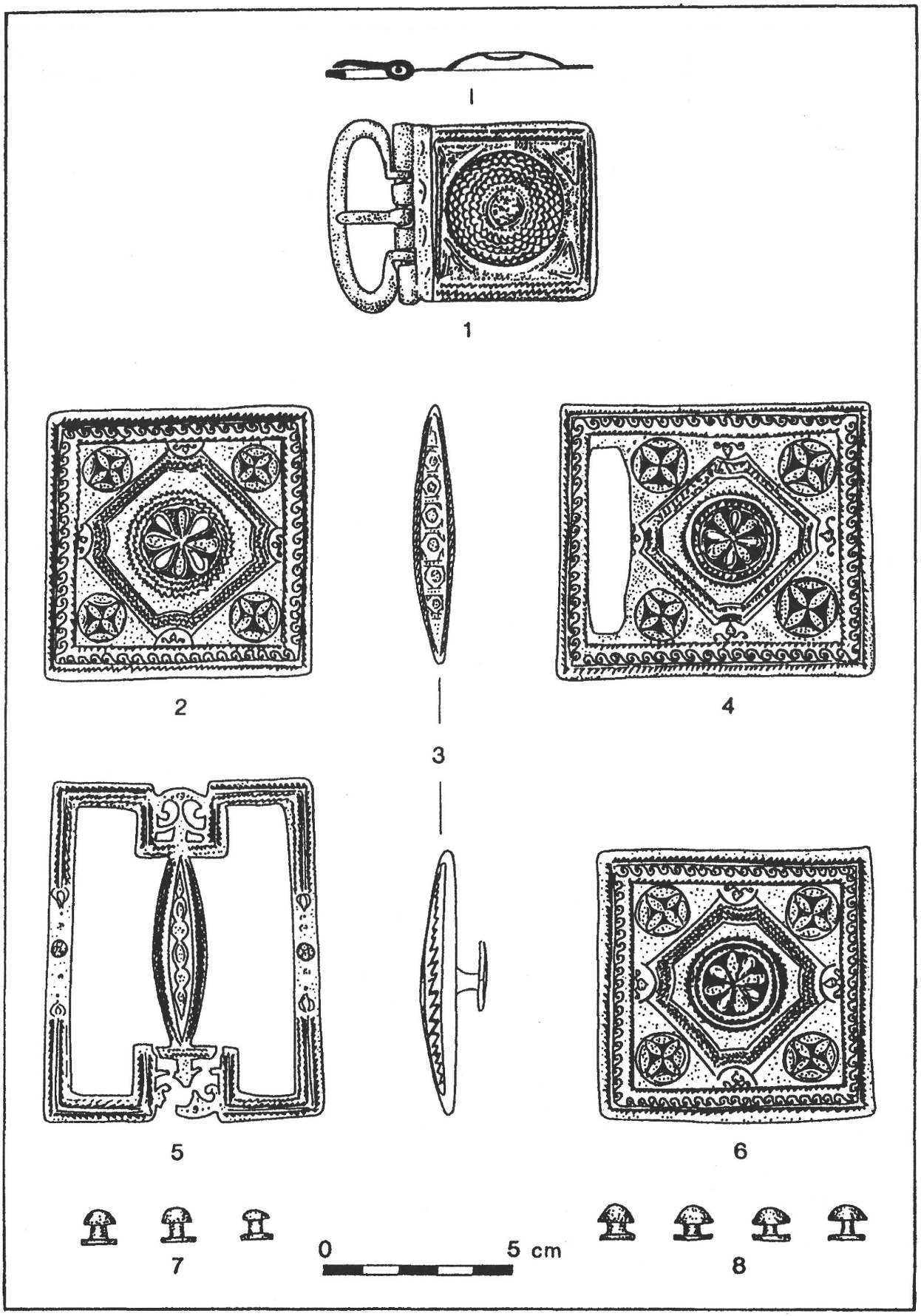

9. kép. Övgarnitúra aranyozott ezüstből, niellódíszítéssel Aquincumból

KABA MELINDA

AZ AQUINCUMI ORGONA

Nagy Lajos régészeti kutatásai a tudomány számára sok újat, addig ismeretlen eredményeket nyújtottak. Az általa feltárt ókori emlékek és publikációk külön-külön is jelentősek, közülük is kiemelkedik unikális tárgyunk, az aquincumi orgona.

A Római Birodalom területéről az első és egyetlen, nagy részében igen jó állapotban megmaradt hangszer az 1931. évi ásatásának eredménye.[1]

A polgárváros déli fala mellett, az áramátalakító épület alapozása során jó állapotban megmaradt római kori pincére bukkantak (1. kép). A törmelékes betöltés felső rétegében feliratos bronztábla feküdt. (2. kép) A szöveg segített megfejteni az épület rendeltetését.[2] Gaius Iulius Viatorinus Aquincum colonia decuriója orgonát ajándékozott a collegium centonariorumnak Modestus és Probus consulsága idején (Kr. u. 228-ban). A bronztábla után sorra láttak napvilágot az egyes alkatrészek abban az állapotban, ahogy annak idején az épület pincéjébe zuhantak a tűzvész következtében elpusztult és a pince fölött levő szoba berendezésével együtt.

Teljesen épen maradt meg két darabban a szélládát fedő, a sípok befogadására szolgáló, 52 furattal ellátott bronzlap, jó állapotban következtek a regiszterszerkezet részei, a csuszkarendszer darabjai (3–5. kép). Viszont erősen sérült sípokat talált Nagy Lajos a törmelékek között. Ezek egy része még az ókorban sérült meg, másik részük viszont a feltárás során. Ugyanis az ásatás, mely a szó valódi értelmében leletmentő ásatás volt, rendkívül nehéz technikai problémák megoldására kényszerítette az ásatót. Nagy Lajosnak csupán néhány órás és még éjjel, a holdvilágnál is folytatott feltárásra nyílt lehetősége.[3] Munkáját teljesen lehetetlenné tette volna a feltörő és az egész ásatási területet elárasztó talajvíz, ha gyors elhatározásának és a római kori csatornák kiváló minőségének köszönhetően nem sikerül a vizet a Dunába levezetnie. Mindezek ellenére a töredékes sípokból is összeállíthatott 13 db nyitott síptestet és lábat, valamint 3x13, összesen 39 db fedett síptest- és síplábsort.6. kép. Közel 400 db ép és kisebb számban töredékes darabból álló leletegyüttest megtisztítottak, és még az ásatás évében láthatták az érdeklődők az Aquincumi Múzeum kiállításán.

Ugyancsak elvégezték a megszenesedett famaradványok xylotómiai vizsgálatát is. Nagy Lajos 1933-ban megjelent könyvében 29 képző- és iparművészeti orgonaábrázolást közöl az ókori alkotók műveiből.

Ókori auktorok, főleg Vitruvius és Heron orgonaleírásainak elemzése segítette rekonstrukciós tervét. Kalmár Jánossal együtt készítették el az orgona rekonstrukciójának részletes dokumentációját, ennek felhasználásával a pécsi orgonaépítő Angster cég gyárában 1935-ben befejezték a megszólaltatható orgona előállításának munkáit Sugár Viktor orgonaművész és Geyer József professzor irányításával.

Az orgona felszínre kerülése óta igen nagy érdeklődés kísérte az egyedülálló leletet. Az idők múltával ez az érdeklődés nem csökkent. Egyre több munka jelent meg, mely több részletkérdéssel foglalkozott,[4] de ezekre választ már az ásató nem adhatott, az új elméletekhez, elképzelésekhez nem szólhatott hozzá korai, 1947-ben bekövetkezett halála miatt.

A felmerült kérdések, problémák az 1994-ben Budapesten megrendezett nemzetközi symposiumunk témái között is hangot kaptak. Ezzel a programmal foglalkozunk még ebben az évkönyvünkben: Az aquincumi orgona és az 1994-ben Budapesten megrendezett nemzetközi symposium című munkánkban.

JEGYZETEK

1. NAGY Lajos: Az aquincumi orgona. Bp. 1933.
2. NAGY 1933. i. m., 12.
3. NAGY Budapest. II. évf. 6. 233.
4. WALCKER-MAYER; KABA; WILLIAMS: Részletes bibliográfiát ad az orgonával kapcsolatos publikációkról .

IRODALOMJEGYZÉK

NAGY 1933=NAGY Lajos: Az aquincumi orgona. Budapest, 1933. 3.

NAGY=NAGY Lajos: Az aquincumi orgona. Budapest. II. évf. 6. 233. old.

KABA=KABA, Melinda: Die römische Orgel von Aquincum (3. Jahrhundert). Budapest Bärenreiter Verlag, Kassel–Basel–Tours–London. 1976.

SZIGETI=SZIGETI Kilián: Az aquincumi orgona zenei problémái. Magyar Zene. 1972. XIII. évf. 2. sz. 178. old.

WALCKER-MAYER=WALCKER-MAYER, Werner: Die römische Orgel von Aquincum. Stuttgart. 1970.

WILLIAMS=WILLIAMS, Peter: The Organ in Western Culture. Cambridge, Univ. Press 1993. 249.

1. kép. A tűzoltószékház pincéje (Az orgona lelőhelye)

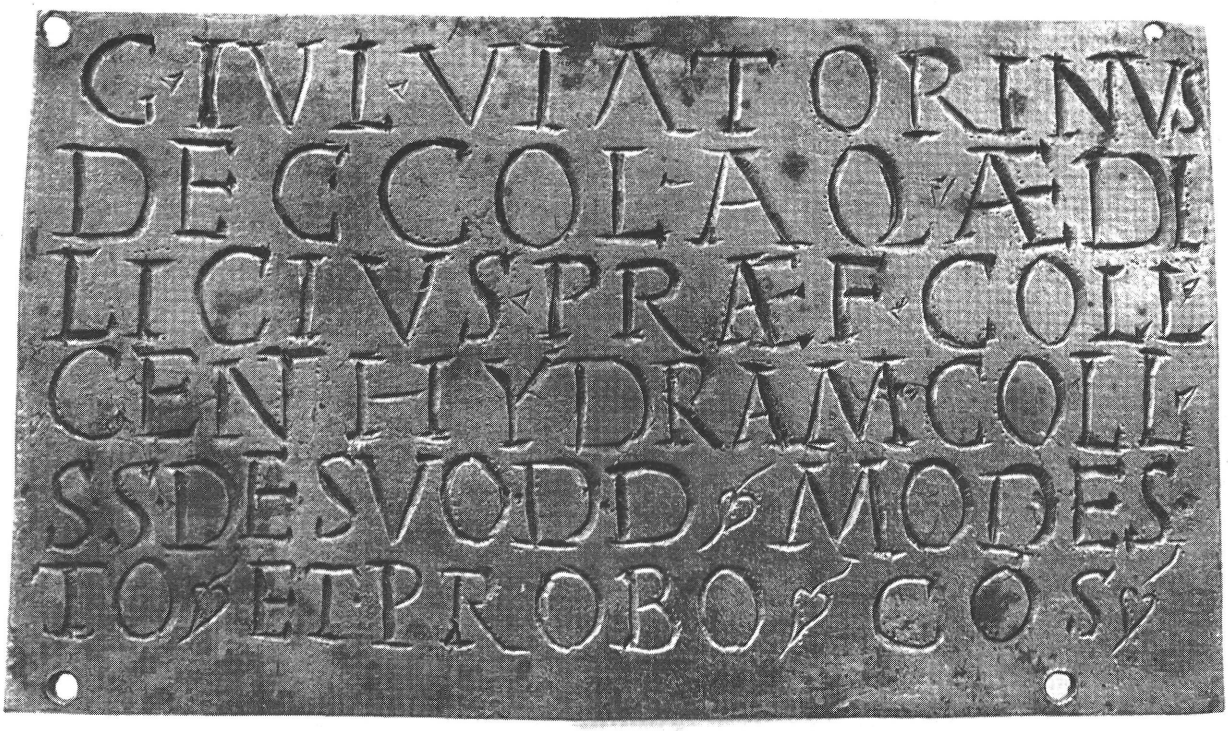

2. kép. A feliratos bronztábla

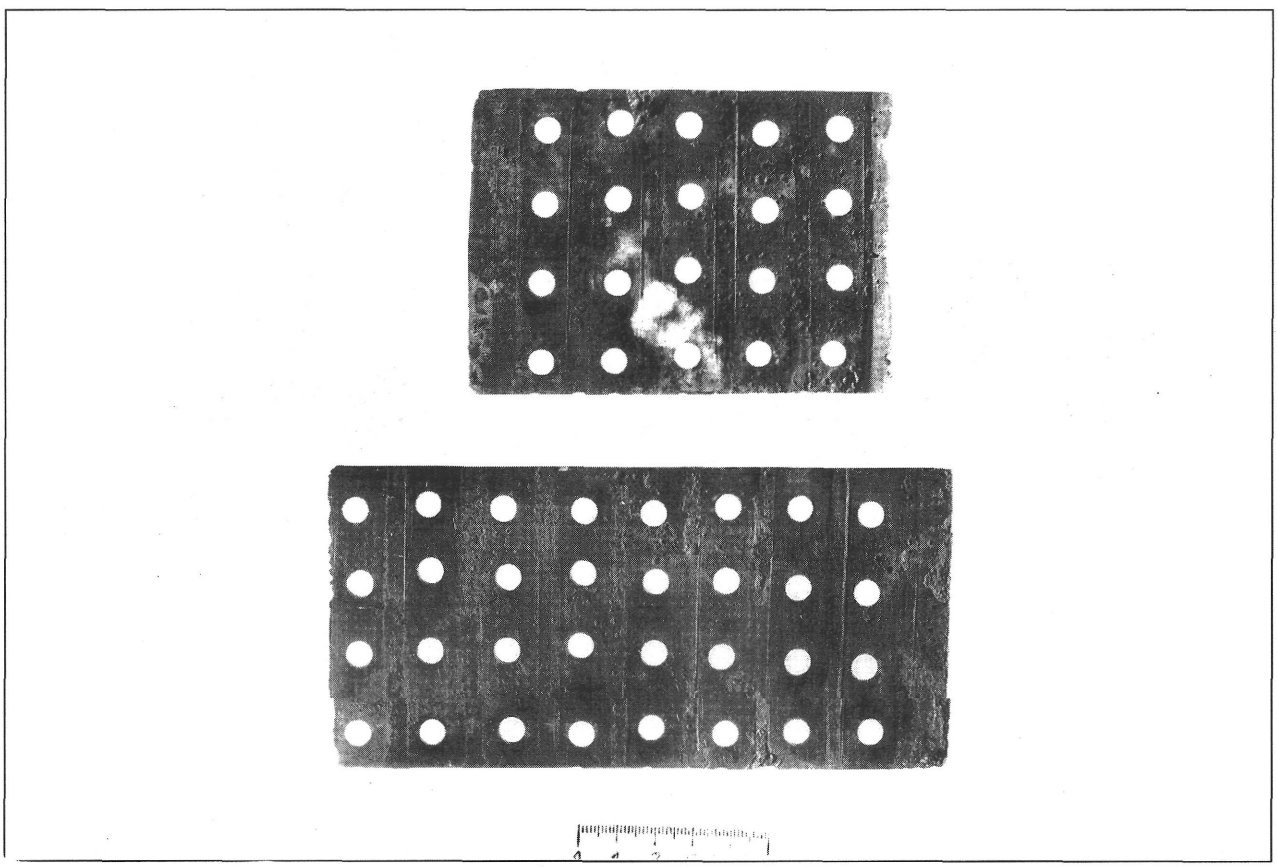

3. kép. A szélszekrény fedlapja

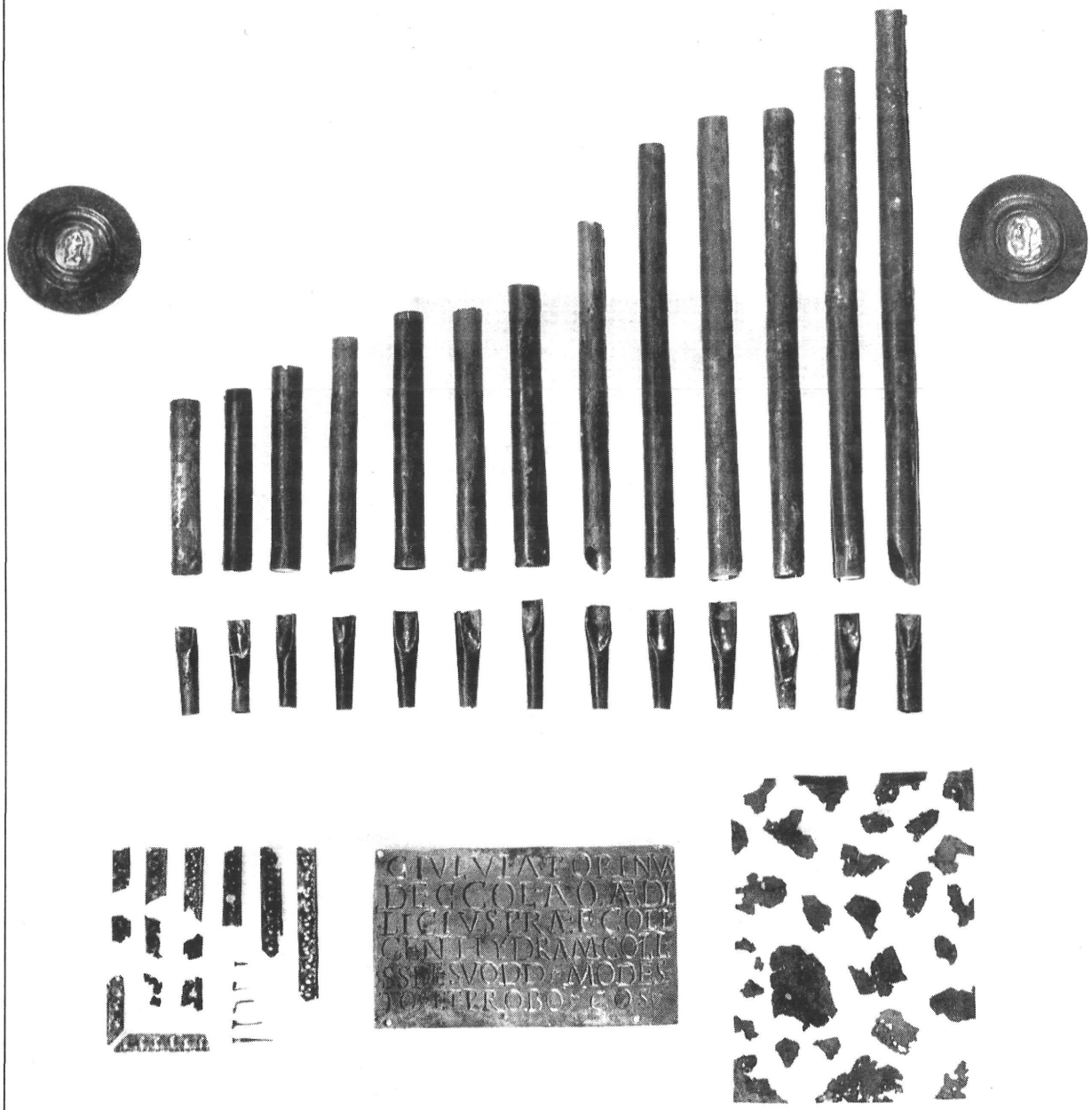

6. kép. Fedett sípok

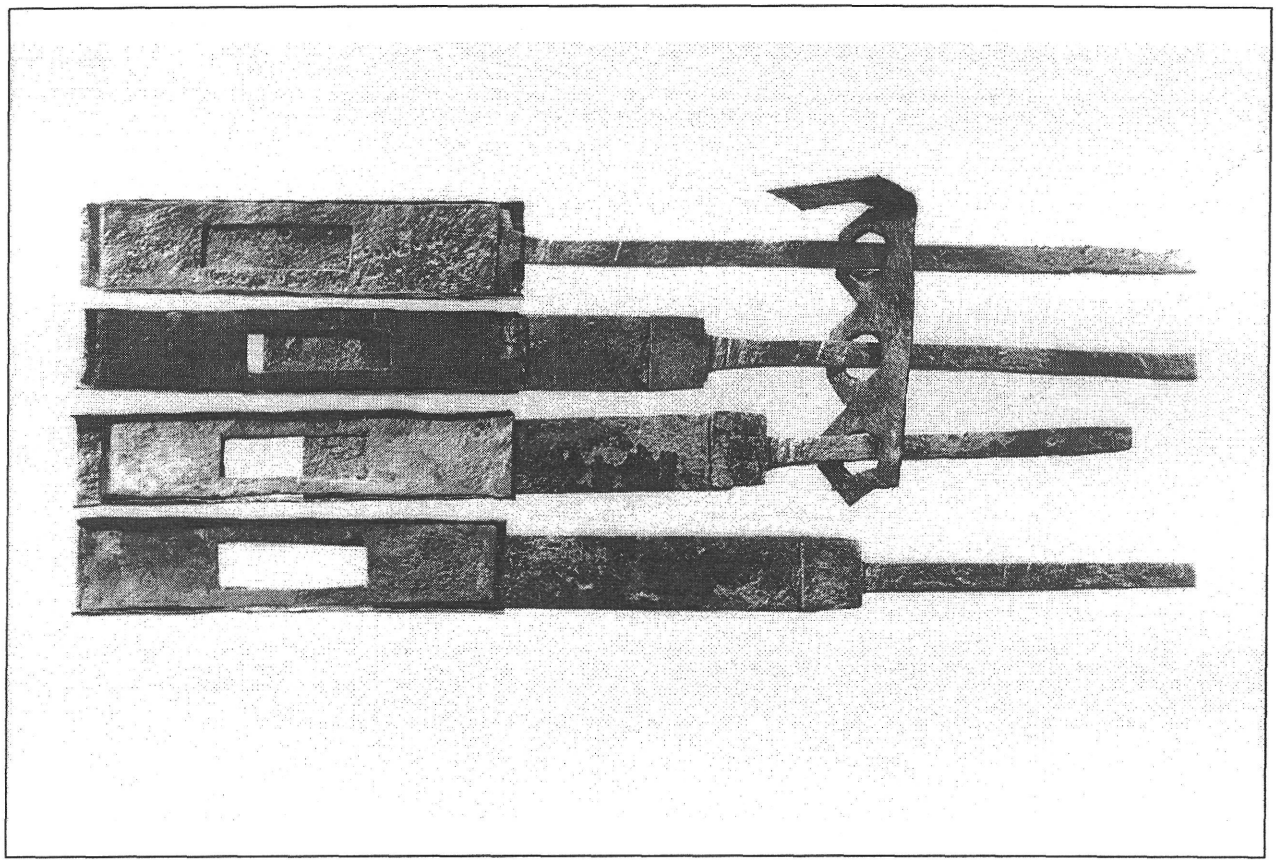

4. kép. Regiszter csúszkák

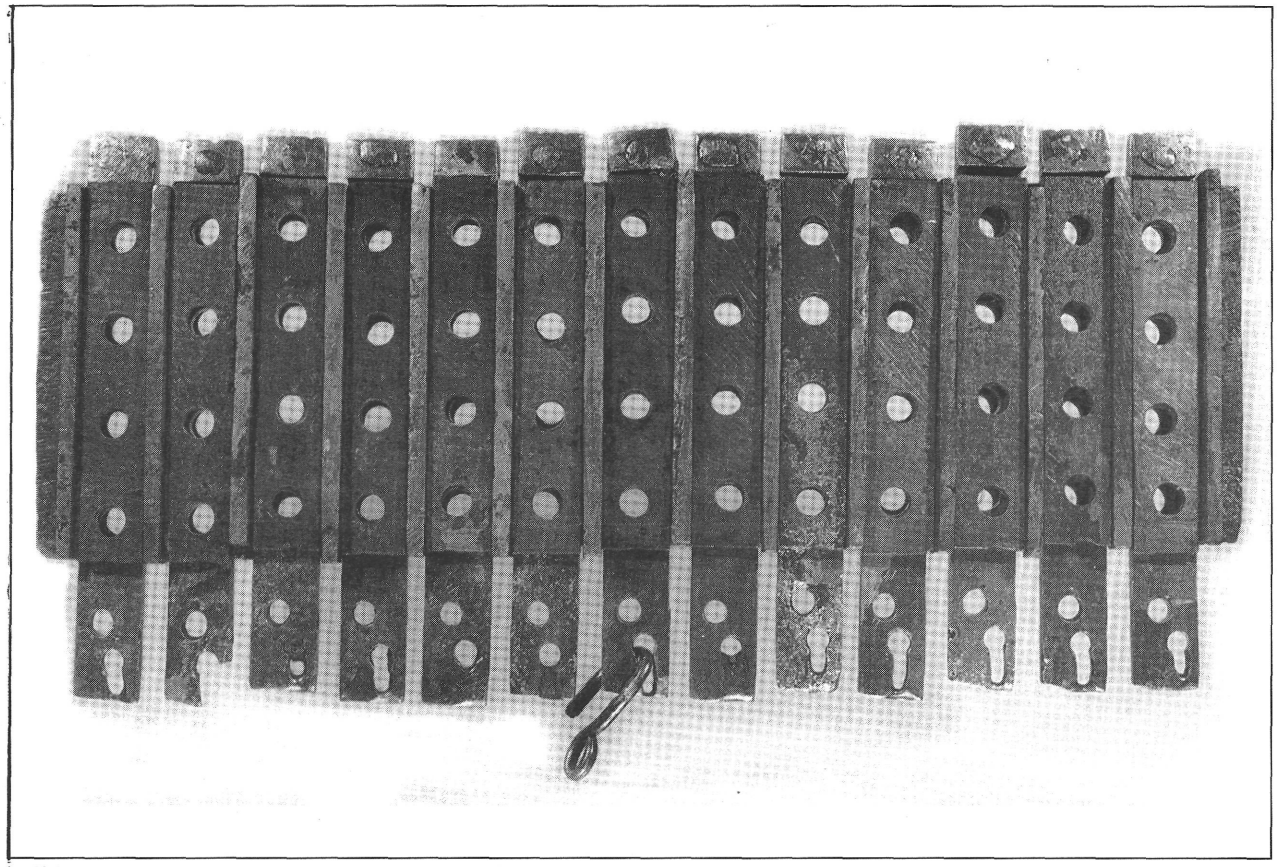

5. kép. Billentyű csúszkák

V. KOCZTUR ÉVA

RÍTUSRA VONATKOZÓ MEGFIGYELÉSEK A SOLYMÁRI KORACSÁSZÁRKORI TEMETŐBEN

Az 1970–71-ben feltárt temető anyagának ismertetése a StComit, 1991. 21-es kötetében jelent meg. Itt azonban csak az anyag közlésére volt lehetőség. Értékelő fejezeteit egy következő kötetben olvashatjuk majd. A temetkezési szokásokra vonatkozó megfigyeléseinket azonban kiemelhettük onnan, és abban a megtiszteltetésben részesültünk, hogy jelen kiadványban adjuk közre, azon munkák között, amelyekkel a sokoldalú, rendkívüli munkaintenzitással bíró Pannonia-kutató, Nagy Lajos emléke előtt tisztelgünk.

TEMETKEZÉSI SZOKÁSOK

A publikációban hangsúlyoztuk azt a tényt – StComit, 1991. 21. 171–172. –, hogy a temetőanyag rendkívül rongált állapotú. S–100-as munkagépek közlekedőtere volt a felület, amelyet előzőleg 20-30 cm mélyen lehumuszoltak. Ez a tény igen megnehezítette a síregyüttesek pontos megfigyelését, mégis sikerült néhány, a rítussal kapcsolatos új ismeretet szereznünk. A következőkben ezeket foglaljuk össze:

– Temetőnk egyértelműen *birituális* temetkezőhely volt. Ezt a csontvázas (30%) és hamvasztott sírok (70%) aránya, azok antropológiai vizsgálata egyaránt igazolja. A feltárt 161 sírból 153 római kori sír: 42 csontvázas (ebből 30 db gyermeksír, azaz 75%); 93 hamvasztott (ebből 3 gyermeksír[!]) és 18 db jelképes sír.

A 135 sírt véve 100%-nak (153–18=135) megkapjuk a 30% csontvázas–70% hamvasztott arányát. Mint látjuk tehát, található a hamvasztottak között is gyermeké, de arányában elenyésző. Ezt azért kell hangsúlyoznunk, mert T. Szőnyi figyelmeztet arra, hogy nem tekinthető birituálisnak az a temető,[1] ahol a hamvasztott sírok mellett csak gyermekcsontvázat találni, mint pl. Győr-Nádorváros: 14 sírból 1 csecsemőcsontváz[2]; Sopron- Deák tér hamvasztott sírjai között 2 db a gyermekváz[3]. A romulai temető 15 csontvázas sírja között mindössze 2 felnőtt található[4]. Itt hívja fel a figyelmet Babes a gyermekek eltemetésénél élő szokás magyarázatára Pliniustól vett idézettel[5].

Solymáron a gyermeksírok általában 4 éves korig csontvázasak. A hamvasztottak: 90. sír – 0-0, 5 éves; 95/1 sír – 2-3 éves; 125/1 sír – 3-4 éves.

Amint látjuk tehát, ez az ősi, római szokás az itteni lakosok között nem volt általános, mint pl. Heidelbergben[6]. Valószínűleg azért, mert: a) vagy kelta az alaplakosság, és ezért használja a gyermekek és nők esetében az ősi, csontvázas rítust gyakrabban, vagy b) egy vegyes összetételű, kereskedő-iparos népesség „kozmopolita" lelkületével – eltérő hiedelemvilágával – kell számolnunk.

A csontvázas felnőttsírok között a női sírok dominálnak: 12 sír között csak 4 férfié (a 155. sír csontvázát ugyan nem ismerjük, de leletei egyértelműen nőre utalnak).

Néhány, hasonló korú észak-pannoniai temető hamvasztott és csontvázas sírjainak %-os megoszlását összehasonlítva azt látjuk, hogy a győr–homokgödri temetőben csaknem azonos az arány a solymárival[7]. A Győr-, Kálvária úti temető 50-50%-os aránya jelenthet egy korban kissé korábbi temetőt. Elenyésző a csontvázas sírok száma a Bécsi úti, az Emona[8] É-i és a dél-pannoniai temetőkben[9]. Az új rítust tehát már általános gyakorlatnak tekinthetjük Solymár esetében – a minden valószínűség szerinti kelta alaplakosságnál[10], ha a 90 hamvasztott felnőtt- és a 12 csontvázas felnőttsír arányát tekintjük. Nem ilyen általánosan elfogadott, úgy látszik, a Győr–homokgödri és Kálvária utcai temetők lakosságánál. Ez utóbbiban a sok női csontvázas sír a helyi lakossághoz köthető jelenség (l. az 1. jegyzetet).

A szombathelyi temetők esetében más alaplakossággal kell számolnunk – az ismert történeti különbségből adódóan. Rítusukban az őslakosságra jellemző vonást nem találunk[11], így érthető a csontvázas sírok elenyésző száma.

Bár az új rítus a II. század elejére általánosan elfogadottá válik, provinciánk lelőhelyeire is érvényes Nierhaus megállapítása, mely szerint a II. század közepén, illetve második felében is előfordulnak csontvázas temetkezések, ha ritkán is, a birodalom É-i provinciáinak temetőiben[12]. A csontvázas és hamvasztott sírok egymáshoz viszonyított helyzete Solymáron egyértelmű. Egyetlen esetben sem tapasztaltuk, hogy egymást metszették, feldúlták vagy egyik a másik alatt, illetve felett helyezkedett volna el. Feltételezhető esetleg itt is, mint Bad Cannstatt esetében, ahol szintén nem tapasztaltak hasonló jelenséget (egyetlen kivétellel: a 77-es hamvasztott sír megbolygatta a korábbi 78-as csontvázas sírt), hogy a temetőn belül családonként temetkeztek, s így a különböző korban és rítussal eltemetett sírok szorosan egymás mellé kerülhettek, egymás bolygatása nélkül[13] (példa erre Solymáron a 40., 42., 43. csontvázas sírok elhelyezkedése).

A pannoniai összehasonlító anyagban érdekes adat: a „homokgödri" temetőben előfordult, hogy csontvázas sír hamvasztottat szétrombolt[14].

Hamvasztott sírjaink nagy része urnasír: a 93-ból 73, és csak 9 a szórt hamvas (11 esetben ez nem dönthető el). A halottat igen jól elégették, ezért antropológiai vizsgálatuk sok esetben csekély eredménnyel végződött.

A közös ustrinumot nem találtuk meg, sem a temető területén feltárt köves felületek környéke, sem maguk a kövek nem mutattak égésnyomokat[15]. Néhány esetben a máglyahamuval összeszedett apróbb csontpernyét is a sírba helyezték, az urna, illetve urnák alá, de ez nem volt általános szokás.

Nem mutat olyan rendkívül változatos képet a hamvasz-

tott sírok rítusa, mint más temetők esetében[16]. Sem helyben égetést, sem padkás sírt, sem komolyabb, urnasírt védő építményt nem találtunk (kivéve a ládába helyezett S. 31. és S. 125. sír). Ugyanakkor néhány érdekes megfigyelést tettünk a sírok elrendezésére, az ételáldozatra és a túlvilági hitre vonatkozóan. Ezeknek részletes összehasonlító vizsgálata külön tanulmányt kíván. Itt csak röviden felsoroljuk ezeket.

Léleklyuk: a hamvakat tartalmazó urna fenekén található. Mind ez ideig erre a jelenségre, szórványos előfordulása miatt, nem figyeltek fel. Korábbi feltárásokból csupán 1-1 edény került be a múzeumok gyűjteményeibe[17]. Újkori rongálásnak vélték – Bónis É. szíves szóbeli tájékoztatása szerint. Solymáron viszont csaknem valamennyi, hamvakat rejtő edény alja lyukas vagy hiányzik. Tehát a véletlen, vagy az utólagos rongálás kizárt. Nyilvánvaló emberi figyelmetlenség miatt került az S. 34., valamint az S. 93. sír urnájába az állatcsont, illetve ételmelléklet, és a másik edénybe a halott földi maradványa. Az S.125/1. sír tálkájába is bizonnyal ételt helyeztek, és csak a kis szürke pohár szolgált a test és lélek befogadására (a pohár alján léleklyuk).

Ismert szokás volt ez a bajorországi temetőkben is[18], mely abból a hitből eredt, hogy a lélek bizonyos okból egy ideig a halál után is a test mellett időzik. Részt vesz saját halotti torán, fogadja az áldozati ételeket-italokat. Ezt a jelenetet a sírkövekről jól ismerjük. Hogy a lélek a lefedés, eltemetés után eltávozhasson a test mellől, lyukat ütöttek számára az urnán. Dáciában, a romulai temető hamvasztott sírjai között is találtak léleklyukas urnákat, amelyek ugyanakkor másodlagos átégést is mutattak – hasonlóan a solymári urnák többségéhez (pl. S. 89.). Ennek magyarázata az edények rituális megtisztításának általános szokásában keresendő[19]: mielőtt a hamvakat beléjük helyezték, „tisztára" égették az edényeket – azért olyan összevissza égett egy-egy edény, mert nem egyenletesen érte a tisztító tűz a falát-alját. Az edények valószínűleg szájjal lefelé fordítva állhattak a tűzben, hogy belül tisztuljanak meg.

Kőpakolás: jelképes továbbélése lehet urnák esetében a hamvakat tartalmazó edény szájára vagy ezzel együtt, csoportban álló edényekre helyezett kövek jelenléte. Sok szétdúlt sír körül feküdtek nagyobb kövek, amelyek ezt a célt szolgálhatták.

Csontvázas síroknál: a lábfejre – pl. S. 20. és S. 61. – vagy a váz mellé helyeztek követ, pl. S. 145., és csaknem valamennyi gyermeksírban megtalálhatók. Az S. 22. kerek kőrakás-jelképes sír is erre utaló jelenség lehet, egy távolban elhunyt hozzátartozó emlékére készíthették.[20]

Agyaggyűrű-mágia: az urnát nagyméretű edények oldaltöredékeivel körbekerítették, mágikus kört vontak a halott köré, melyből kilépni nem tudott. (A sírok és temetők körbekerítése a későbbi korokban is ezt a célt szolgálja.) A cannstatti temetőből hasonlókat ismertet Nierhaus[21]. Solymáron ilyent tártunk fel az 5., 38., 79., 83. sírnál.

Halotti tor: nyomát észleltük a 122-es, terhes asszony sírjánál. A csontváz mellkasa felett vastag faszénréteget bontottunk ki. A mellkas csontjai megpörkölődtek. Ez csak úgy lehetséges, hogy nyitott sír mellett tartott tor parazsát a halottra dobálták.

Ételáldozat: utólagos sírba helyezésére következtettünk az 5., 6., 10., 36., 61., 78. és a 125. sír esetében. Talán ezt a cselekvést ábrázolják a sírkövek jelenetei, amit felfoghatunk úgy is, mint: „A halotti lakoma áldozati jelenetté történő leegyszerűsítése".[22]

A sírok tájolása: egy-egy temetőn belül egységesnek mondható. A Solymáron megfigyelt DK–Ény, illetve K–Ny-i tájolással csak a Rumi úti temető egy sírja, a Kertész utcai temető két sírja és a Győr–homokgödri temető néhány sírja mutat azonosságot.[23]

Végezetül egy érdekes megfigyelésünkről szeretnék beszámolni. Ez az ún. *„magányos szög" kérdése*. Temetőnk hamvasztott sírjaiban gyakran találtunk egy vagy több, „értelem nélküli" helyzetben lévő szöget. Általában átégett, de nem minden esetben. Vagy az urnában található, a hamvak között, vagy a hamvakat tartalmazó urna mellett. Részletesen a következők szerint:

S. 5/16.-3. edényben, hamvak között (férfisír) – égett
S. 5/17.-12. edényben, hamvak között (nő?) – égett
S. 13/3.-1. urnában (férfisír) a hamvak között – nem égett
S. 17/3. dúlt sír – nem égett
S. 27/8. dúlt sír – nem égett
S. 28/2. az edény oldalához tapadva – nem égett
S. 41/6. az edényen kívül – égett
S. 79/5. a hamvak közt (nő?) – égett, kis kő is volt a hamvak között
S. 83/5. az edényen kívül (nő) – nem égett
S. 89/10. a hamvak közt 3 db – égett
S. 90/4a. az edényen kívül – nem égett
S. 93/5b. – a korsó egyik oldalán (nő?) – égett, a többi szög és pánt a korsó másik oldalán helyezkedett el
S. 100/3. jelképes sír – nem égett
S. 133/3. a korsó oldalánál (nő?) – nem égett
S. 147/10. a sír körül találták (férfi?) – nem égett

Különösen feltűnő volt a 28., 83. és a 133. sír esetében a szög helyzete, – mint amikor egy szál virágot dobunk a koporsóra.

Ismételten, mint e feldolgozásban oly sokszor már, Nierhaus publikációjára kell hivatkoznom. A cannstatti temető valamennyi leletfajtájának részletes vizsgálatát elvégezvén kitér erre az esetre is. Felhívja a figyelmet a szög síron belüli mágikus hatására, különösen szegény sírok esetében, ha csak 1–2 példány található a mellékletek között, és helyzete nem utal a ravatalozással kapcsolatos szerepére.[24]

A solymári, „egyedi" példányok mind jól elkülöníthetők még abban az esetben is, ha a sírban máshol is találtunk szöget (mint pl. az 5. sírban, az edények alatt is volt 3 db, vagy a fentiekben idézett 93-as sírban).

Azt, hogy szegény vagy gazdag sír melléklete-e inkább, nem tudjuk eldönteni, mert kifejezetten gazdag sír Solymáron az 5., 83., 89., 90., 93. és a 147. A 17. és 27. szétdúlt, a 100. jelképes, ha a szegények közé számítjuk is, a 14 sírból 6 tekinthető szegényebbnek solymári viszonylatban.

A cannstatti temetőhöz viszonyítva különbség az is, hogy nem minden esetben égették meg a szöget. Dominál a nem égett 9:6 arányban.

Az a néhány sír, melynél „nem" meghatározásra is mód nyílt, nem bizonyítja, hogy férfi vagy nő kapott-e gyakrabban ilyen mágikus tárgyat útravalóul.

A fentieken túl nem kívántunk foglalkozni e kérdéssel, de az élet mindig hoz érdekes adatokat egy régészeti probléma megoldására vagy alaposabb megismerésére. Ez történt most is. Salamon Ágnes hagyatékának a Nemzeti Múzeum Adattárába történt feldolgozásakor cédulaanyagában kutatástörténeti érdekességnek számító adatot találtam (sic!): „provinciális – vasszög jelentősége" – s a következő adatokat olvashatjuk: az 1876-os ArchÉrt-ben Ponori T. Emil rövid cikket ír „Vasszegek a római sírokból" címmel. A rövid cikk a Budapesti Philológiai Társaság 1876. március 8-i ülésén elhangzottakat ismerteti, s az előző évben, Rómer által felvetett kérdést taglalja. Beszél arról, hogy e téma jól ismert a déli német társaságok előtt, és a regensburgi és hanaui leletek ennek újabb bizonyítékai (1872-es feltárások).

Utal arra, hogy a pátkai tumulusokban a földön elszórva 3-3 szeget figyeltek meg. Tokodon viszont hamvasztott sírok urnáiban leltek nagy fejű szegeket.

Idézi ugyanitt azokat az auktorhelyeket, ahol a sírba helyezett szeg jelenlétéséről olvashatunk (Pliniusnál, Horatiusnál vagy Petroniusnál).

Ezen írásokból megtudhatjuk, hogy a szög a fogva tartás jele volt. (Itt az idézet a bevert szögről beszél, de a sírokban talált szerte heverő szögek módosulást jelenthetnek e szokásban.) Lívius idézett helye viszont már arra utal, hogy *a szög engesztelő áldozatként is felfogható*. Mely istennek? A Sors istenének, kinek attribútumai a szög és kalapács és egy etruszk tükör ábrázolásán látható.[25]

Talán ezt az áldozatot helyezték a halott mellé a II. századi hamvasztott sírok esetében is, nem pedig a „fogva tartást" szándékoztak elérni ezzel a melléklettel. A kőpakolás, mágikus gyűrű a sír körül inkább szolgálta ezt a célt – a halott fogva tartását.

Mindezek a jelentéktelennek látszó megfigyelések számtalan, megválaszolásra váró kérdést vetnek fel. Ezek mellett nem szabad elsiklania a régész szemének, hiszen ezekből következtethetünk leginkább a hajdani életvitelre, szokásokra.

A fenti, megoldást nyújtó tapasztalás figyelmeztető jelként szolgálhat arra, hogy a mai kutatóknak érdemes alaposabban megismerni hajdanvolt elődeink munkáit, akik életük során szinte valamennyi, minket is foglalkoztató kérdést feltették már. Csupán a hazai ismeretanyag – feltárások hiányában – nem adott lehetőséget pontosabb válaszadásokra.

JEGYZETEK

1. SZŐNYI 1974. 30.
2. BÍRÓ 240.
3. SZŐNYI 1977. 9.
4. BABES 27. j.
5. BABES 28. j.: Plinius Nat. Hist. VII. 15.: „Hominem priusquam genito dente cremari nos gentium non est."
6. B. HEUKEMES: Römische Keramik aus Heidelberg. Bonn, 1964. 99–100.: nemcsak a női hamvasztott sírokban találhatók csecsemővázak.
7. Szombathely, Hámán K. úti: 69 sírból 5 cstv.=7 %
   Szombathely, Rumi úti: 34 sírból 4 cstv.=12 %
   Szombathely, Kertész u.: 19 sírból 3 cstv.=15 %
   Győr-Homokgödör: 108 sírból 26 cstv.=25 %
   Győr, Kálvária u.: bár pontosan nem ismerjük a sírok számát, az arány egyenlő a kétféle sír-típus között.
   Solymár-Dinnyehegy: 135 sírból 42 cstv.=30 %
   Százhalombatta: 213 sírból 33 cstv.=15 %
8. Lásd 1.j.
9. Kékesd 42 sírjából egy csontvázas; Vasas, Keszthely-Újmajor, Cserszegtomaj sírjai között egy sincsen.
10. SOPRONI 279–280.
11. MÓCSY 189.: Az őslakosság vezető rétege mindenben felvette a római élet külsőségeit.
12. NIERHAUS 16.; TOPÁL 98.: Matrica temetője tágabb időhatárt ölel fel. Népessége különböző eredetű. Mindezek miatt nem alkalmas összehasonlító vizsgálódásra a solymári temetőhöz.
13. NIERHAUS 14.
14. SZŐNYI 1976. 6.
15. Köves felületek: a 16., 18., 100., 130. és 54. sír (a dombok aljában) jelenti ezt a területet. A térképen – Studia 21. Abb.4. – a „St"-vel jelölt terület is ide tartozik, de mindezek összefüggést nem mutattak. A kövek nem égettek, a föld sem, ill. nem tudható, hogy a dózer milyen vastagságban, és mit gyalult el a domb aljában, ahol ez a felület elhelyezkedett. Vsz. több volt az elhordás 20–30 cm-nél. Így nem rekonstruálható az eredeti állapota, helyzete, ezeknek a köves részeknek. Hogy nem véletlenül odakerült kövekről lehet szó, bizonyítja, hogy viszonylag egy helyen találtuk, és a temető ezen feltárt részén nem fordult elő máshol hasonló.
16. NIERHAUS 117. – részletesen ismerteti és összefoglalja a hamvasztott sírok típusait. – BURGER 269–270. a pannoniai típusokat foglalja össze.
17. Székesfehérvár, István király Múzeum: Ltsz.: 280.: alávágott peremű tál, alján kerek lyuk (Etyek) Ltsz.: 414.: urna, alján kettős lyuk (Alsószentiván, 1.halom) Ltsz.: 11773.: ép, függőleges falú tál, alja hiányzik Ltsz.: 61.80.1.: gömbölyű vállú tál, kerek lyuk az alján (Lovasberény-Alsótelek) Ltsz.: 59.62.1.: szürke, finoman iszapolt a. edény, kerek lyukkal (Mány-Kálvária domb) Veszprém, Bakonyi Múzeum: Ltsz.: 55.212.28.: háromfülű, festett urna, alján fúrt lyuk (Szilasbalhás) Pécs, JPM, „Régi városi ltk.": Ltsz.: 757.: szűk szájú, festett urna, alján kerek lyuk. 1939-ben a belváros területén találták. Juhász László gyűjteményéből került a múzeumba. Győr, Xantus János Múzeum: Ltsz.: 53.147.65.: seprős díszű, háromszög peremű urna, mesterséges lyukkal. Ltsz.: 53.226.2.: ugyanilyen urna, vállán fúrt lyuk. A nyuli plébános hagyatékából került a múzeumba. Ltsz.: 53.147.66.: Ugyanilyen urna, vállán kerek lyukat ütöttek – benne vannak a hamvak. (A homokgödri temetőből.) Ltsz.: 53.147.67.: seprős díszű, kátrányos peremű hombár - hasán van a lyuk. (A homokgödri temetőből) Ltsz.: 53.239.1.: arcos korsó, alja hiányzik – hamvasztott sírból. (A homokgödri temetőből) Ltsz.: 53.211.1.: faltenbecher, oldalán fúrt lyuk (Koroncóról). V.ö. Köln 16. sír urnájának is az oldalán van fúrt lyuk – FREMERSDORF 27. A fentiekhez megjegyezzük, hogy a szentendrei 118-as sír 1. edényének az alján szintén lyuk van, hamvakat tartalmazott. MARÓTI–TOPÁL 125. – A leírás nem említi, az ásató szíves szóbeli közlése.

18. H. J. KELLNER: Die Römer in Bayern. München, 1971. 123.
19. BABES 187. – Bár későbbi a temető, de rítusa igen közel áll Solymárhoz.
20. A cserszegtomaji 24. hamvasztott sírt hasonló kőrakásban találták: átm.: 84 cm; m: 26 cm; – Szántó 56.
21. NIERHAUS 48.
22. BURGER A.: Pannoniai kőemlékek. RégFüz Ser. 2. No. 5. 10–11. Áldozati jelenet-halotti lakoma ábrázolása-kérdéseiről.
23. Solymár: DK-ÉNy, K-Ny között; Hámán K. út: Ny–K (3) É–D (1); Rumi út: É-D (2) D–É (1)/ K–Ny (1); Kertész u.: K–Ny (a hamvasztottak É–D); Győr–homokgödör Ny–K vagy K–Ny; Győr,–Kálvária u. Ny–K; Győr,–Nádorváros Ny–K; Sopron,–Deák tér Ny–K; Kékesd DNy–Ék; Százhalombatta É–D, Ék–Dny, Ény–Dk, D–É, Ny–K. Ez az igen változatos tájolás is bizonyítja a temető anyagának messzemenő eltérését Solymárétól.
24. NIERHAUS 48–49.
25. RE XVI2 1579–80: N a g e l

IRODALOMJEGYZÉK

BABES=BABES M: Bestattungsarten im nördlichen Flachgräberfeld von Romula. Dacia 14. 1970.

BÍRÓ=BÍRÓ Endre: Győr-nádorvárosi koracsászárkori sírok. ArchÉrt 88. 1961. p. 240–248.

BUÓCZ=P. BUÓCZ Terézia: Korarómai sírok a szombathelyi Rumi úton. ArchÉrt 88. 1961. p. 219–239.

BURGER=Sz. BURGER Alice: A kékesdi koracsászárkori temető. ArchÉrt 93. 1966. 254–271.

FREMERSDORF=FREMERSDORF, Fr.: Serta Hoffileriana. Zagreb, 1940.

GALLUS=GALLUS Sándor: A soproni Burgstall alakos urnái. ArchHung 13. Bp. 1934.

KISS=KISS Ákos: A mezőszilasi császárkori halomsírok. ArchÉrt 84. 1957. p. 40–53.

MARÓTI–TOPÁL=T. MARÓTI Éva–TOPÁL Judit: Szentendre római kori temetője. StComit 9. 1980. p. 95–177.

MÓCSY=MÓCSY András: Kora római sírok Szombathelyről. ArchÉrt 81. 1954. p. 167–191.

NIERHAUS=NIERHAUS, R.: Das römische Brand- und Körpergräberfeld „Auf der Steig" in Stuttgart – Bad Cannstatt. Stuttgart, 1959.

SOPRONI=SOPRONI Sándor: Einheimische Grabstele mit Hügelgrab- und Wagendarstellung.In: 2. Internationales Kolloquium über Probleme des provinzialrömischen Kunstschaffens. Veszprém, 1991.

SZÁNTÓ=SZÁNTÓ Imre: A cserszegtomaji (Veszprém m.) koravaskori és koracsászárkori urnatemető. ArchÉrt 80. 1953. p. 53–62.

SZŐNYI 1974=T. SZŐNYI Eszter: A győri Kálvária úti temető csontvázas sírjai. Arrabona 16. 1974. p. 5–44.

SZŐNYI 1976=T. SZŐNYI Eszter: A győri „Homokgödri" római kori temető (I.). Arrabona 18. 1976. p. 5–47.

SZŐNYI 1977=T. SZŐNYI Eszter: Előzetes jelentés a Sopron-Deák téri római temető feldolgozásáról. Arrabona 19-20. 1977–78. p. 5–15.

TOPÁL=TOPÁL Judit: The southern cemetery of Matrica. (Százhalombatta-Dunafüred). FontArchHung Bp. 1981.

VISY ZSOLT

KATONAI DIPLOMA ALBERTFALVÁRÓL

Szirmai Krisztina az albertfalvai katonai vicus területén 1994-ben folytatott ásatása során három katonai diploma-töredéket talált.[1]

1. A XXVI. felület északnyugati részén, 96 cm mélységben. Mérete 2,4x2,8 cm, vastagsága 0,5 cm. Leltári száma: 95.1.1008/a.

2. Ugyanitt 100–120 cm mélységben szürke kevert rétegből. Mérete 2,1x2,25 cm, vastagsága 0,5 cm. Leltári száma: 95.1.1008/b.

3. A XXIV. felületben, 100–130 cm mélységben, szürke kevert rétegből. Mérete 2,2x2,3 cm, vastagsága 0,5 cm. Leltári száma: 95.1.1008/b.

Mindhárom töredék ugyanahhoz a diplomához tartozik, az 1. és 2. darab összeillik, a 3. darab pedig – noha nem illeszkedik – az 1. darab egyik oldalához csatlakozik. A közeli, de mégis azonos lelőhely arra vall, hogy a diploma talán egésze ezen a területen szóródott szét, többi darabját azonban nem sikerült megtalálni. A megmaradt lemezek a diploma I. lapjához tartoztak. A diploma külső nézet szerinti jobb alsó – de nem legalsó – része maradt meg, jobb széle is látható. A betűk nagysága az előlapon 3,5 mm, feltűnő azonban a consul nevének csupán 3 mm-es magassága. A hátlap betűmagassága 3,5–4 mm. Az előlapon szabályosan vésett, a belső oldalon kevésbé gondosan vésett betűk láthatók, elolvasásuk, ahol nem csupán kis betűrészekről van szó, nem okoz gondot (1. ábra). A kiegészített szöveg a következő:

Tab. I extrinsecus:

[– quinqu(e) et v]igint(i) / [stipend(is) emerit(is) dimis(sis) hone]st(a) mis/[sion(e) quor(um) nomin(a) subscript(a)] sunt /[civit(atem) Roman(am)] q[ui eor(um) non ha]berent /[5][dedit et conub(ium) cu]m uxor[ibus qua]s tunc /[habuis(sent) cum est civi]tas is d[at]a aut cum /[is quas postea duxis(sent)] dumtax(at) [s]ingulis. /[– / –]o Paulo cos /[10][– p]raest.

Tab I intus:

[–] XXV s[tipend(is) emerit(is) / dimis(sis) honest(a) mission(e) quor(um)] nomi[n(a) subscript(a) / sunt civitat(em) Roman(am) qui eor(um) non haber(ent) dedit /[5] et conub(ium) cum uxorib(us)] quas tunc hab[uis(sent) cum est / civit(as) is dat(a) aut cu]m is quas postea [duxissent / dumtaxat singulis].

Az előlapon az első sor utáni üres sáv a diplomalemezek összefűzésére szolgáló lyukak helyét jelzi, itt szöveggel nem kell számolni. A 8. sorban a dátum valószínűleg önmagában foglalt helyet, ezért üres a sor vége. A hátoldalon a jogi rendelkezés utolsó két szava ugyanezen a lemezen állt még, de a sor elején, ami nem maradt meg. Ezt azért lehet biztosra venni, mert 133 után az eddigi adatok szerint sohasem kerül át a rendelkezés szövegének a vége a II. lemezre, a diploma korát pedig ennél későbbi időpontra lehet tenni.

A diploma szövege a lemez mindkét oldalán a jogi rendelkezés egy részét tartalmazza. Figyelmet érdemel ebből a szolgálati idő szerencsésen megmaradt adata. A 25 éves szolgálatra utaló számból az következik, hogy a dokumentum auxiliaris diploma, abból a tényből pedig, hogy a 25 a külső oldalon betűvel, a belsőn pedig számmal szerepel, arra lehet következtetni, hogy a diploma nagy valószínűséggel Antoninus Pius idején, mindenesetre a Kr. u. II. század derekán készült.[2] Erre utal a qui eorum non haberent kitétel megléte is, amely a 140-ben bekövetkezett változással együtt került be a diplomák szövegébe.[3] Nehezebb azt eldönteni, hogy a szolgálati idő meghaladta-e a 25 évet. Mivel a szöveg mind az elő, mind a hátlapon csak úgy egészíthető ki arányosan, ha nem szerepel a plurib(us)ve szó[4], a katonai diplomát olyan auxiliaris csapatok katonái kapták, akik kerek 25 év szolgálat után szereltek le és kapták kézhez a polgárjogokmányt.[5]

A diplomán az egyik consul neve maradt meg: Paulus. Az egyik ilyen cognomenű consul L. Sergius Paullus, aki egy ismeretlen év szeptember 23-án [L. Nonius Calpurnius(?)] Torquatus Aspernas társaságában töltötte be ezt a tisztséget.[6] Ugyanő 168-ban másodszor is elnyerte ezt a méltóságot L. Venuleius Apronianus Octavius-[Priscus]-szal, aki ugyancsak másodízben volt ekkor consul.[7] Paullus – Eusebiusnál Paulus[8] – első consulatusa Alföldy elemzése szerint, miután a 146–148 és a 152–154 évek a teljes consullisták ismeretében kizárhatók, csak a közbülső évekre tehető, ott is a legnagyobb valószínűséggel 151-re.[9]

Egy másik Paulus [... M.] Cesorius Paulus volt, aki 160 harmadik nundiniumában,[10] az év derekán volt consul,[11] és valószínűleg azonos M. Censorinus Paulusszal, aki Aquitania legatusa volt.[12]

A számításba vehető évek 151 szeptembere és 160 dereka. 168 nem vehető figyelembe, mert ebben az esetben az iteratio jelzése olvasható lenne a név után. A diplomán megmaradt Paulus másodikként volt megnevezve. Mivel mind L. Sergius Paullus, mind pedig M. Censorinus Paulus a második helyen van megnevezve a fastiban, ez a körülmény nem nyújthat támpontot a személy és az év meghatározásához. A két cognomen egy l betűben különbözik egymástól. Ez önmagában nem kizáró ok L. Sergius Paullus feltételezésére, hiszen e név egy vagy két l-lel való írására számos példa hozható fel. Neve, amennyiben őrá vonatkozik Eusebius adata, két l-lel is előfordulhatott. A két lehetőség közül a teljes megegyezés miatt mégis inkább M. Censorinus Paulus behelyettesítésének van nagyobb valószínűsége, így a 160-as keltezést tartom elfogadhatóbbnak. Ennek az évnek az elfogadása azt is jelenti, hogy a diplomát az év nyarán, nagyjából június és augusztus között adták ki.

A consul neve feltűnően apró betűkkel van írva. Hasonló esetekből jogosan következtetett arra a kutatás, hogy a datálást, és ezzel együtt a hivatalban lévő consulok nevét, csak később vésték rá a már legyártott diplomákra.[13]

Nem lehet megállapítani azonban sem azt, hogy melyik tartomány, sem pedig azt, hogy melyik csapat kiszolgált katonája kapta kézhez a dokumentumot. A lelőhelyből, amely Pannonia inferior egyik auxiliaris táborának vicusa, joggal lehet arra következtetni,[14] hogy ennek a tartománynak, sőt minden valószínűség szerint az itt állomásozó segédcsapatnak a volt katonája kapta kézhez ezt a diplomát, majd pedig telepedett meg egykori bajtársai közelében, a katonai vicus területén. E csapatra egyedül a külső oldal utolsó szava – praest – utal, de sem a csapat neve, sem pedig a parancsnoké vagy a veteráné nem maradt meg a töredékeken.

Az albertfalvai római erődítmény Claudius korában épült meg egy 500 fős ala számára, valószínűleg a II. században is hasonló nagyságú és típusú csapat állomásozott a Nagy T. szerint már a késő traianusi korban kőerőddé alakított táborban[15].E tábor helyőrségét azonban eddig nem sikerült meghatározni, a korábban a késő traianusi kortól a markomann háborúk idejéig itt feltételezett csapat, az ala I Flavia Britannica milliaria[16] nem itt, hanem Pannonia inferior déli szakaszán, valószínűleg Bononiában[17] állomásozott. Jelen ismereteink szerint a tartományban állomásozó ismert segédcsapatok egyike sem tehető az albertfalvai római castellumba, így arra nézve sem lehet javaslatot tenni, hogy – elfogadva azt a feltételezést, hogy a diploma rendelkezése Pannonia inferior segédcsapatai számára adott elbocsátást és polgárjogot – melyik csapat veteránja kapta kézhez az újonnan megismert dokumentumot.

JEGYZETEK

1. SZIRMAI 1995. 10., SZIRMAI 1997a. 66., SZIRMAI 1997b. 527–529. E helyen is köszönöm Szirmai Krisztinának a diploma közlésének engedélyét.
2. VISY 1984. 230. Tab. II. további irodalommal.
3. ROXAN 1986. 271.
4. Ebben az esetben is a tajói és néhány más diplomatöredéknél alkalmazott betűszámolási módszer – VISY 1979. 92. – vezet eredményre. A kiegészítés szerint a két oldal soraiban a betűk száma a következő:

	extr.	intus
2. sor	27	–
3. sor	26	35
4. sor	27	35
5. sor	29	36
6. sor	31	37
7. sor	31	–

5. L. ehhez legutóbb VISY: 1995. 223.
6. CIL VI 253., DEGRASSI 131., ALFÖLDY 161.
7. WESTERMAYER RE VI 1935. 818. ALFÖLDY 185.
8. Eusebius, Hist. eccl. 4.26.3: Servilius Paulus mint Asia proconsula. Az elterjedtebb vélemény szerint e név alatt Sergius Paulust kell érteni, de nem zárható ki teljesen az A. R: Birley: Mark Aurel. München, 1977. 433. által felvetett másik lehetőség, egy Servilius nevű consul. Ha így volt, ez a Servilius valószínűleg M. Servilius Silanus volt, aki 152-ben volt consul suffectus, l. ALFÖLDY 161., 87. j.
9. Alöldy i.h.
10. DEGRASSI 45; VIDMAN 52: [... M. C]aesorius Paulusként vésve; 136.
11. ALFÖLDY 174 meggyőzően bizonyítja, hogy a korábban feltételezett 6 helyett csak 5 consulpárral kell számolni. Javaslatát Vidman a fasti Ostienses újabb kiadásánál elfogadta (i. h.).
12. CIL XIII 1129. – Limonum Pictonum. VIDMAN: Listy filologické 100, 1977, 199 ALFÖLDY 175.
13. VISY 1984. 230., ROXAN 1994. 339.
14. KELLNER 241.
15. NAGY 118.; NÉMETH 78.; VISY 1989. 84.
16. NAGY 179. 76. j.
17. VISY 1979. 107.; VISY 1986. 513.

IRODALOMJEGYZÉK

ALFÖLDY=ALFÖLDY Géza: Konsulat und Senatorenstand unter den Antoninen. Antiquitas 1/27. 1977.

DEGRASSI=DEGRASSI, Attilio: I fasti consolari dell'impero Romano. Roma, 1952.

KELLNER=KELLNER, Haar Jörg: Die Möglichkeit von Rückschlüssen aus der Fundstatistik. In: Heer und Integrationspolitik. In: Passauer Historische Forschungen 2. Köln–Wien, 1986.

NAGY=NAGY Tibor: Budapest története 1. Bp. 1973.

NÉMETH=NÉMETH Margit: Das römische Budapest. Münster–Lengerich, 1986.

ROXAN 1986=ROXAN, Margaret M.: Observations on the Reasons for Changes in Formula in Diplomas circa AD 140. In: Heer und Integrationspolitik. In: Passauer Historische Forschungen 2. Köln–Wien, 1986.

ROXAN 1994=ROXAN, Margaret M.: Roman Military Diplomas 1985-1993. Univ. London, Occasional Publication 14. London, 1994.

SZIRMAI 1995=SZIRMAI Krisztina: Aquincum. A BTM Aquincumi Múzeumának ásatásai és leletmentései 1994-ben. Bp. 1995.

SZIRMAI 1997a.=SZIRMAI Krisztina: A BTM Aquincumi Múzeumának ásatásai és leletmentései 1996-ban. Bp. 1997.

SZIRMAI 1997b.=SZIRMAI Krisztina: Excavation at the Military vicus of Budapest/Albertfalva 1994. In: Roman Frontier Studies 1995. Oxbow Monographs 91. Exeter, 1997. p. 527–529.

VIDMAN=VIDMAN; Ladislav: Fasti Ostienses. Praga, 1982.

VISY 1979=VISY Zsolt: Újabb pannoniai katonai diplomák. BÁMÉ 10–11. 1979-1980.

VISY 1984=VISY Zsolt: Die Entlassung der Auxiliarsoldaten aufgrund der Militärdiplome. ActaArchHung 16. 1984.

VISY 1986=VISY Zsolt: Die kryptotopographische Truppenaufzählung in den Auxiliardiplomen von Pannonien. In: Heer und Integrationspolitik. Passauer Historische Forschungen 2. Köln–Wien, 1986.

VISY 1989=VISY Zsolt: A római limes Magyarországon. Bp. 1989.

VISY 1995=VISY Zsolt: Bemerkungen zur Frage der Länge des Militärdienstes auf Grund der Militärdiplome. Specimina nova 11. 1995.

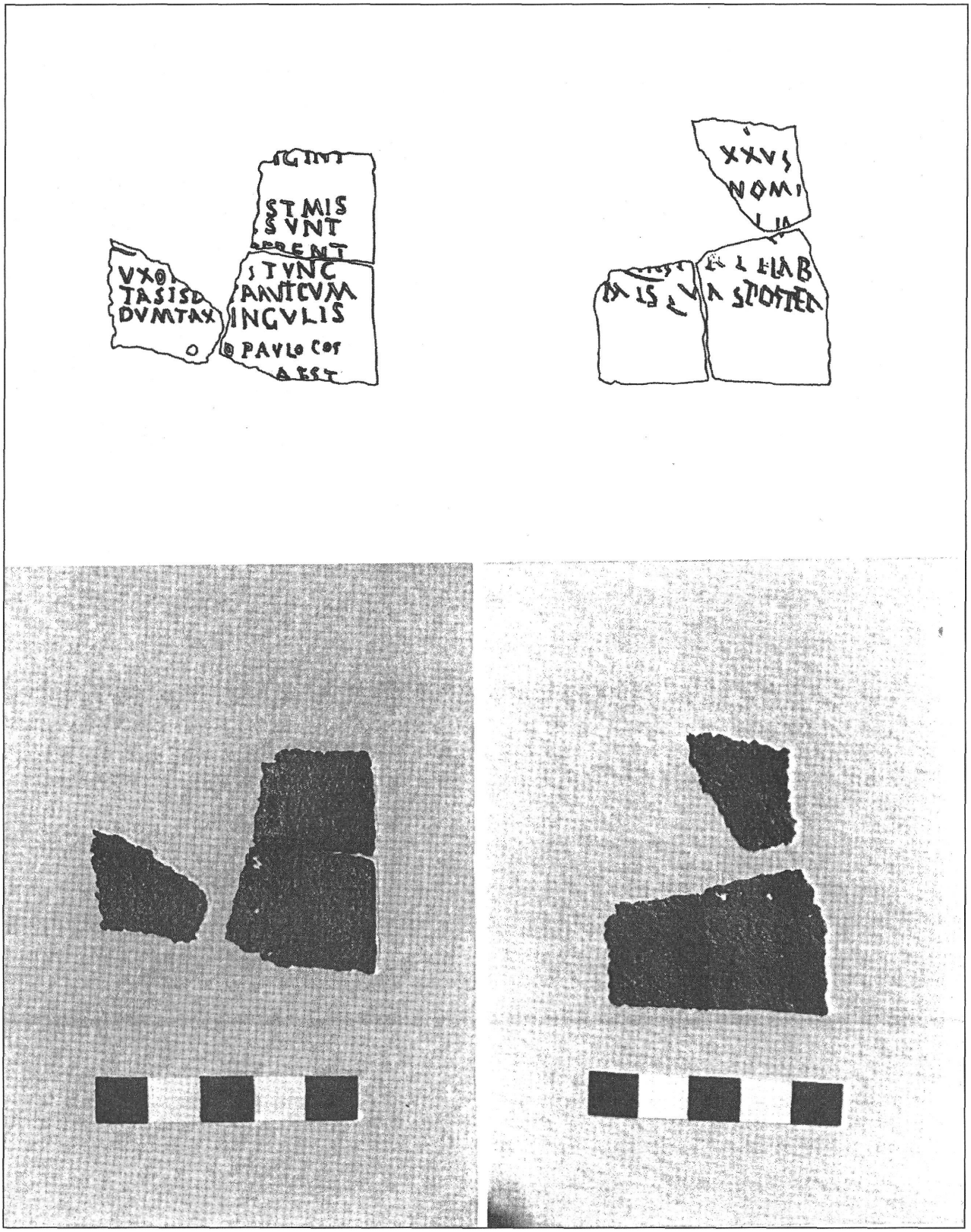

1. ábra

ZSIDI PAULA

AZ AQUINCUMI TŰZOLTÓK KOLLÉGIUMA ÉS A TŰZOLTÓSZÉKHÁZ

Több mint 50 évvel az aquincumi orgona előkerülését követően került sor újabb ásatásra az aquincumi tűzoltók egyesületének (collegium centonariorum) székházában. Bár az új kutatás nem mutathat fel az 1931. évi feltáráshoz hasonló szenzációs eredményt – ti. egy hordozható víziorgonát –, azonban mégis új adatokkal egészíti ki Nagy Lajos kutatásait.[1]

Az aquincumi polgári városrész déli kapujának előterében, a városba dél felől bevezető főútvonal keleti oldalán egykor emelkedő épület helyén (1. kép) az első leletmentést 1930-ban végezte Nagy Lajos.[2] Az ekkor előkerült csatorna és néhány, összefüggés nélküli falmaradvány még nem utalt arra, hogy a város észak–déli főútvonalának keleti oldalán sorakozó nagyméretű középületek egyikére sikerült rátalálni. Az egykori épület helyén épülő modern áramelosztó (Elektromos Centrale) feltáró munkálatait, az előző év tapasztalatai alapján, 1931-ben folytatta Nagy Lajos, aki már elő is írta az építkezéshez kapcsolódó régészeti feltárásokat.[3] A rövid idő alatt, viszonylag nagy felületen végzett feltárómunka sajnos csak az új épület által érintett területre szorítkozhatott, s nem tűzhette ki célul az antik épület teljes alaprajzának kutatását. Jelenlegi ismereteink alapján azonban így is az ókori székháznak mintegy 65–70%-át sikerült feltárnia. Ami a vertikális feltártságot (azaz a perióduskutatást) illeti, a modern épület alapozása miatt 4,9 m-re kellett a jelenlegi felszíntől mélyíteni, ami egyúttal a teljes kultúrréteg kitermelését, megsemmisítését is jelentette. A feltárás módszerei, a ránk maradt dokumentumok és a publikáció[4] alapján, a kor követelményeihez mérten pontosak és hitelt érdemlőek voltak. A szenzációs lelettel szolgáló feltárás felkeltette a kutatás érdeklődését az addig kissé elhanyagolt déli városrész iránt (2. kép). Az 1941–1946 közötti időszakban több környező köz- és magánépületre derült fény[5], az 1975–1979 között folytatott és a Szentendrei út korszerűsítésével kapcsolatos leletmentések pedig tisztázták a székház déli lezárását jelentő városfal és a kapu pontos helyét is[6]. Azonban az előkerült épületek kapcsolatát a tűzoltószékházzal, valamint a székház pontos kiterjedését még ekkor sem sikerült megállapítani.

Erre csak az Elektromos Centrale 1984-ben megkezdődött felújítása adott lehetőséget[7]. Mint 1931-ben, most is csak az építkezés által igénybe vett területen dolgozhattunk. Ez a modern épület belső és keleti udvarát, valamint a déli és a keleti kerítés menti kisebb felületeket jelentette. Az ásatás eredményességét az is nagymértékben befolyásolta, hogy a modern épület rendeltetésszerű használatához számtalan kábel és vezeték volt szükséges, amelyek sokszor a kultúrrétegek aljáig megsemmisítették a történeti rétegeket. A fent elmondottakból adódó lehetőségek elsősorban az épület déli és keleti lezárásának megállapításához segítettek hozzá.

Az új feltárás elsősorban a Nagy Lajos által feltárt épület alaprajzát egészítette ki több ponton (3. kép). Előkerült a Nagy Lajos által IV. számmal jelölt udvar bejárata, amelynek keleti oldalán valószínűleg kapusfülke volt. A bejárat keleti oldalához csatlakozott egy kelet–nyugati irányban húzódó helyiségsor, melynek két, terrazzopadlóval ellátott helyiségével (XIII. és XIV.) bővíthettük az alaprajzot. A helyiségsor keleti folytatásában záródik le feltételezhetően a X. sz. helyiség. Emellé egy újabb, ugyancsak terrazzopadlóval burkolt, észak–déli irányú, hosszan elnyújtott téglalap alakú helyiség csatlakozott. Ezt a helyiséget jelöljük a továbbiakban XII. számmal[8]. A X. és a XII. sz. helyiségek keleti oldalához csatlakozott újként a XV. sz. helyiség, amelynek lezárását (mint ahogy valószínűleg a Nagy Lajos által XI. sz.-ként jelölt helyiségét is) egy észak–déli irányú csatorna jelentette. Ez a csatorna szennyvízelvezető csatorna volt, mint azt szerkezete és a korábban, északabbra megtalált részlete is igazolja[9]. A csatorna egyébként pontosan illeszkedik a feltételezett korai insularendszer telekosztásába[10]. A csatornától keletre lévő épület egykori különállóságát az is igazolni látszik, hogy a rétegviszonyok szerint a tűzvész, amely többször is pusztított a kollégiumi székház területén, a csatorna nyugati oldalán, a szomszédos épületet csak kis sávban érte. A kis csatornaszint adataiból egyértelművé vált, hogy az a városfalat annak belső oldalán kísérő nagy gyűjtőcsatornába ömlött.

A modern kutatások a városfal tűzoltószékházzal szomszédos szakaszával kapcsolatban is új, ha nem is meglepő eredményt hoztak. A városkapu kör alaprajzú tornyának előkerülése[11] igazolta Nagy Lajost, aki Hilarus fazekasmester kapumodelljét a polgárvárosi déli kapuzat makettjének tartotta.[12] Ez a legkésőbb a II. század végéről származó, díszkapuzatot mintázó modell is utal arra, hogy a kollégium székháza a város egyik legelőkelőbb pontján, a városfalon belüli első középületként állt.

Az épület díszes jellegét már az 1930–1931. évi feltárások során előkerült néhány épületfaragvány is mutatja.[13] Ezen felül több belsőépítészeti megoldás (pillérek, pódium a X. sz. helyiségben), valamint belső díszítés vall az egykori pompáról. Az eddig egyedüliként ismert terrazzopadlós helyiség (X. sz.) mellett a keleti helyiségsor további három terrazzopadlós helyisége (XII–XIV. sz.) vált ismertté. Mindeddig csupán egyetlen falfestményes helyiségről tudtunk (VI. sz.), amelyből az orgona is származott.[14] Az új feltárásokból sem származik olyan falfestmény, amelyet eredeti helyén, a falon találtak, azonban az épület megújításainak planírozási rétegeiből szép számmal kerültek elő töredékek. Ezek legnagyobb többsége a XIII. és a XIV. sz. helyiségekből való. Ez felveti annak a lehetőségét, hogy e helyiségek valamelyike (vagy esetleg mindegyike) festett falú volt. Az előkerült falfestménytöredékek egy része olyan mintázatú, amellyel a VI. sz. helyiségben nem találkozhattunk: zöld növényi, piros geometrikus és talán figurális festésre utaló rózsaszínű, árnyalt darabok. Az

innen előkerült tojásfüzér és növényi mintás stukkópárkány töredéke is a helyiség díszes kiképzésére utal (4. kép).

A területről jelentős mennyiségű leletanyag került elő, elsősorban az épület többszöri pusztulását követő planírozási rétegekből. Az eredeti publikáció nem közöl metszetrajzokat, csupán a szövegrész utalásaiból következtethetünk arra, hogy az ásató a nagy tűzvész rétegénél talán két korábbi réteget is megfigyelt.[15] Sajnos igazán tanulságos, valamennyi összefüggésre fényt derítő metszetekhez a fent vázolt körülmények következtében nekünk sem sikerült hozzájutnunk. Bizonyos kiegészítéseket, pontosításokat azonban tehetünk a Nagy Lajos által megrajzolt építéstörténeti képhez.[16] Nagyon valószínű, hogy a II. század első felénél, a kollégiumi székház feltételezett megépülésének időszakánál korábban is állt itt egy épület, amelynek kiszedett agyagfalai nyomát és elplanírozott agyagos rétegeit a XIII. és a XIV. sz. helyiségek alatt megfigyelhettük. A kőépület két korábbi periódusát is tűzvész pusztította. Erre utalnak azok a hamus, paticsos pusztulási rétegek, amelyek egybevágóan több metszetben is megfigyelhetők voltak (5. kép). A XIII. és a XIV. sz. helyiségek terrazzópadlói felett, valamint a kapubejáró második égési-pusztulási rétege felett nem volt tapasztalható semmilyen tűzvésznyom, azonban az épületet a keleti oldalon is újjáépítették. Ekkor alakíthatták ki az udvar keleti részének megerősített, ún. kettős falát, miután az udvar korábbi zárófalát a déli szakaszon elbontották. Ez egyúttal az épület helyiségeinek funkcióit is megváltoztathatta kissé: a korábbi őrtorony a VI. sz. helyiségtől a VIII. sz. helyiségbe kerülhetett. Ez indokolhatja a helyiség nyugati oldalán lévő falmegerősítést, valamint a keleti oldalon lévő aszimmetrikus, nem a helyiség tengelyében elhelyezkedő pillérsor kialakítását. Ezen a ponton figyelembe kell vennünk azt is, hogy a polgárváros szintemelkedése a II. század első felétől a III. század végéig csaknem másfél méternyi volt, ami feltételezi, hogy a város „szemmel tartásához" a korábbinál magasabb tornyot kellett építeni. Figyelemre méltó még az V. sz. helyiség funkciója, amelyet a modern kutatás ugyan nem érintett, azonban a helyiség elhelyezkedése és a benne talált kis Minerva-büszt arra utalhat, hogy az épület a Minerva-kultusz célját szolgálhatta a II. század végén, illetve a III. század elején.[17]

Az előkerült leletanyag a viszonylag kis felület ellenére igen gazdag volt.[18] Ha a most feltárt területet az 1931. évben feltárt terület 20%-ának vesszük, akkor kiszámítható, hogy az akkor előkerült leletanyag mennyisége elérhette a 10 000-es nagyságrendet. A kor módszere alapján azonban a leletanyagnak csak egy kis töredékét, az ún. vezérleleteket, a korjelző, illetve művészi értékkel bíró tárgyakat leltározták és publikálták.[19] Az 1984. évi feltárás anyagközlő publikációjának kézirata csaknem elkészült. A várhatóan közeli megjelenésig most csak a leletanyag összességének néhány jellegzetes vonását ismertetjük. Egyetlen érem került elő, amely Gallienus ezüstérme, s a 258–268 közötti időszakból származik.[20] Már a korábbi feltárás is igen szép terra sigillata anyaggal szolgált. Az új kutatás is az I. század végétől a II–III. század fordulójáig terjedő időszakból származó díszedénytöredéket hozott felszínre. Az importedények mellett viszonylag sok aquincumi gyártású, és gyakran kerámiaműhelyhez köthető edénytöredék is előkerült az új ásatás során.[21] A házikerámia jellegzetes tároló-, konyhai- és tálalóedény-típusai mind előfordulnak: hombárok, főzőedények, dörzstálak[22], fazekak fedővel, korsók, poharak, tányérok, csészék stb. Gyakoriak azok a jellegzetes kerámia használati tárgyak, amelyek akár a kollégiumi székház mindennapjaival, akár pedig a kollégium tevékenységével is (temetkezési egylet) összefüggésbe hozhatók. Például az épségben előkerült agyagpersely a kollégiumi díjbeszedéssel, illetve a bírságokkal lehet kapcsolatos. Figyelemre méltó továbbá az ún. füstölőtálak, valamint az egy- és többlángú mécsesek nagy száma, amelyek telepanyagban általában csak ritkán fordulnak elő ilyen mennyiségben. Ez a jelenség is valószínűleg a kollégiumnak a temetkezésekkel kapcsolatos tevékenységével állt összefüggésben. A kerámiaedények mellett viszonylag kevés üveglelettel gazdagodtunk. A csont és a fém használati tárgyak közül kiemelkedik egy fényesre csiszolt ezüsttükör töredéke. Végül néhány csonttű és -orsó árulkodik a kollégiumi székházban folyt mindennapokról. A tárgyi emlékanyag mellett jelentős számú állatcsont került elő, amelyek hitelt érdemlően tanúskodnak a székházban rendszeresen tartott lakomákról.[23]

Az új feltárás kevés közvetlen adatot hozott a kollégium működésére, tevékenységére vonatkozólag. Az elsősorban a székház építéstörténetével kapcsolatos új eredmények kiegészítik a Nagy Lajos[24], majd a Szilágyi János[25] által az aquincumi tűzoltóságról és annak épületéről korábban felvázolt képet.

A collegium fabrum et centonariorum tevékenységéről az első aquincumi feliratok az I. század végéről származnak, többségében a polgárvárostól nyugatra fekvő korai temetőből.[26] Sőt a kollégium – a kutatások alapján – már ebben az időben kőfaragóműhelyt is működtetett.[27] Az egyesület ekkor még a katonavárossal együtt látta el a polgárváros tűzvédelmét.[28] De a feliratok alapján a kollégium első, a II. század végéig tartó szakaszát elsősorban a temetkezési segélyezés jellemezte. A legio II Adiutrix leszerelt veteránjainak, bessus, dalmata, kilikiai származású polgároknak a sírkövein találkozunk a kollégium nevével.[29] Nagy Lajos azonban csak az 150–160 utáni időszakra helyezi a székház felépítését, miután a korábban közös egyesület (collegium fabrum et centonariorum) kettévált, s a polgárvárosban megkezdte működését az egyesület (collegium centonariorum).[30] Azonban a városnak már a municipium rang elnyerése idején (Hadrianus uralkodása idején, 124 körül) is rendelkeznie kellett olyan szervezett testülettel, amely a város tűzvédelméről gondoskodott.[31]

A II–III. század fordulójától kezdődően az egyesületről szóló feliratos emlékek között jóval kevesebb sírkő fordul elő, s egyre több adat szól a collegiumnak mint tűzoltóegyletnek a tevékenységéről, szervezetéről. Név szerint ismerünk tisztségviselőket (praefectus, magister, vexillarius stb.)[32], hírt kapunk gyakorlatozásról, valamint fogadalmi felajánlásokról (például szökőkút építtetése).[33] Több oltárkövet állíttatnak a kollégium tagjai, amelyek között a municipium, majd colonia önkormányzati tisztségviselői is szerepelnek.[34] Jupiter, Sedatus, Liber Pater tisztelete jól illeszkedik a testület jellegéhez, a halottkultusz ápolásához, a kézművesek egyesületéhez. A kollégiumok tevékenységének ez a fellendülése, különösen a birodalom katonaság lakta határvidékein, Septimius Severus politikájának volt köszönhető.[35] Ez az időszak jelentheti a polgárvárosi székház következő jelentős építési periódusát, amely helyet adott egyedülálló zenei emlékünknek, az

orgonának. A tűzoltótestület társadalmi rangját, gazdasági súlyát mutatja a 228-ban történt adományozás, mely jól illeszkedik a korszakból fennmaradt más, kollégiumokkal kapcsolatos adományozási emlékek sorába. Például Brigetióban a municipium egyik augustalisa, aki egyúttal a kollégium praefectusa, székházat építtet a kollégium számára mintegy 10 évvel az aquincumi felajánlás előtt.[36] Az, hogy éppen orgonát kapott az aquincumi collegium centonariorum, nem biztos, hogy véletlen, mert mint azt Brelich megfogalmazza: „a zene az antik ember szemében érzéki-halálos dolog volt".[37] Ezért szerepel szimbólumként szarkofágokon, ezért formálják meg sírterrakották számára[38], ezért volt jelen halotti lakomákon s az amfiteátrumi jelenetek ábrázolásain.[39] Éppen az orgona mutat rá arra, hogy a testület mindvégig teljesíthette a rá háruló temetkezési s a halottkultusz ápolásával kapcsolatos kötelességét is. Természetesen a vigília tartását is segíthette az orgona, s nyilván rendszeresen használták az ünnepi felvonulásokkor, lakomák alkalmával is.[40]

A III. század közepe után nem találkozunk már a feliratos emlékekben az egyesület nevével. Tevékenysége azonban feltehetőleg, ha módosult formában is, de magmaradt. Valószínűleg sorsa a birodalom többi kézművestestületének sorsával közel azonos volt. A – feltételezésünk szerint – a II. század első felétől folyamatosan birtokolt székház a III. századot követően is a testületé maradt. Ezt ma – egyéb bizonyíték híján – csak a nagyjából változatlan alaprajzzal tudjuk magyarázni. Kétségtelen, hogy a IV. századi jellegzetes mázas edények hiánya alapján – mind a korábbi feltárások, mind pedig az 1984. évi feltárás anyagában[42] – az épület használatának utolsó korszakát a IV. század második harmadánál nem tehetjük későbbre.

A collegium centonariorum székháza még nincs teljesen feltárva. Északi és keleti épületrészei még a föld alatt vannak, s talán a következő feltárás további válaszokkal szolgálhat zenei emlékünk sorsával és környezetével kapcsolatban.

JEGYZETEK

1. A jelen cikk angol nyelvű változatát l. ZSIDI Paula: An Unusual Archaeological Excavation at the Schola Collegii Centonariorum. In: International Symposium „Organ of Classical Antiquity: the Aquincum Organ A. D. 228." Report at the Colloquium of the Institute for Musicology of the Hungarian Academy of Sciences September 1st–4th, 1994 in Budapest.- Kleinblittersdorf, 1997. p. 45–57.
2. NAGY L. 1937. 264.; NAGY L. 1941. 183.
3. NAGY Lajos előírja az építkezés számára a további feltárásokat: NAGY L. 1941. 183.
4. Vö. 2. j., illetve NAGY L. 1933, valamint a BTM Régészeti Adattárának Nagy Lajos-hagyatéka, továbbá a BTM Aquincumi Múzeumának leltárkönyvei, fotó- és rajzgyűjteménye alapján.
5. Kutatások a polgárváros délkeleti negyedében 1938–1942 között NAGY T. 375–390.
6. PÓCZY Klára és ZSIDI Paula előzetes jelentése: A Budapesti Történeti Múzeum ásatásai és leletmentései 1976–1982 között. BudRég 25. 1984. p. 473–474.
7. ZSIDI Paula előzetes ásatási jelentése: RégFüz Ser. 1. No. 38. 1985. 39.
8. A Nagy Lajos által ezzel a számmal jelzett, egy észak–déli és egy kelet– nyugati falszakasszal körülzárt terület nem tartozhatott egy és ugyanahhoz a helyiséghez.
9. Az észak–déli szennyvízelvezető csatorna korábban előkerült részét publikálta: NAGY T. 383. 24. kép
10. A csatorna éppen a feltételezett korai, 75x105 m-es rendszer egyik insulájának észak–déli felezővonalában halad. A korai insularendszer feltételezett sémáját l. ZSIDI 1997. 4. kép, illetve a későbbi telekosztás elvi rekonstrukciója szerint ue. l. MÁRITY 3. kép, amely esetben a szóban forgó csatorna éppen az 5. sáv J és K parcellái találkozásának vonalában halad.
11. Az ásatás előzetes jelentését l. 6. j.
12. A modellről NAGY L. 1942. 368.
13. Az itt előkerült oszlopfőről l. NAGY L. i. m. 186; GOSZTONYI 244–264.; KISS 35., Taf.10., 13., 57.3.
14. NAGY L. 1941. 187.
15. NAGY L. i. m. 184.; 189.; 190.
16. NAGY L. i. m. 191.
17. NAGY L. i. m. 186.; ZSIDI 186., 188–189., 190.
18. A leletek a BTM Római Gyűjteményében a 88.7.1-1346. ltsz. alatt vannak nyilvántartva.
19. A szerző maga írja a „vezérleletek" közlését követően: „Ezeken kívül nagyon sok konyhaedény-töredék került elő, amelyek csonkaságuknál fogva rendes formát nem adtak, s így felsorolásuknak semmi jelentősége nem volna." NAGY L. i. m. 218.
20. Meghatározását Lányi Verának köszönöm.
21. Nagy Lajos egyébként nem talált az általa feltárt anyagban ilyen jellegű kerámiát: NAGY L. i. m. 214–215.
22. Az 1984. évi feltárásból származó dörzstálak nagy részét anyagvizsgálatnak vetettük alá (neutronaktivációs vizsgálat), amelynek eredményeképpen egyértelművé vált, hogy a mintegy 40 db elővizsgált töredék közül csupán néhányról feltételezhető, hogy a gázgyári (Pacatus-féle) műhelyben készülhetett. A neutronaktivációs vizsgálatot az OTKA támogatásával Balla Márta végezte el: BALLA Márta–ZSIDI Paula: Spread of Mortaria Types in Municipium Aquincum (Óbuda, Hungary) International Symposium on Archaeometry, USA Univ. Illinois. Urbana, 1966. (sajtó alatt)
23. Az 1984. évi feltárásból származó állatcsontanyagot Alice Choyke dolgozta fel.
24. NAGY L. 1944. 192–194.
25. SZILÁGYI 31.
26. SZILÁGYI 76–77.
27. BURGER 9.
28. ALFÖLDI A. 290.
29. SZILÁGYI 79.
30. NAGY L. 193.
31. ALFÖLDI 290.
32. pl. vexillarii: KUZSINSZKY 101–102.
33. CIL III 3580.
34. SZILÁGYI 79.
35. ALFÖLDY G. 143–144.

36. SZILÁGYI 86–87.
37. BRELICH 122.
38. NAGY L. 1933. 96–103.
39. NAGY L. 1933. 103. KABA 136.
40. SZILÁGYI i. m. 48–51.
41. NAGY L. 1941. 193–194.
42. NAGY L. 218.

IRODALOMJEGYZÉK

ALFÖLDI A.=ALFÖLDI András: Aquincum városa és a római világbirodalom. In: Budapest története I. Budapest, 1942. p.

ALFÖLDY G.=ALFÖLDY, Géza: Römische Sozialgeschichte. Wiesbaden, 1984

BRELICH=BRELICH, Angelo: Aquincum vallásossága. In: Laureae Aquincenses 1. 1938. p. 20-142.

BURGER=BURGER Alice: Collegiumi kőfaragóműhelyek Aquincumban. BudRég 19. 1959. p. 9–24.

GOSZTONYI=GOSZTONYI Gyula: Budapest környéki oszlop- és pillérfejezetek. In: Laurae Aquincenses 2. 1941. p. 244-264.

KABA=KABA, Melinda, Die römische Orgel von Aquincum (3. Jahrhundert). Budapest, 1980

KISS=KISS Ákos: Pannonische Architekturelemente und Ornamentik in Ungarn. Budapest, 1987

KUZSINSZKY=KUZSINSZKY Bálint: Az Aquincumi Múzeum római kőemlékeinek ötödik sorozata. BudRég 12. 1937. p. 61–152

MÁRITY=MÁRITY Erzsébet: Kronológiai problémák és városszerkezeti sajátosságok Aquincum polgárvárosában. BudRég 30. 1993. p. 137–148.

NAGY L. 1933=NAGY Lajos: Az aquincumi orgona. Budapest, 1933.

NAGY L. 1937=NAGY Lajos: Az Aquincumi Múzeum kutatásai és gyarapodása 1923–35. BudRég 12. 1937. p. 261–275.

NAGY L. 1941=NAGY Lajos: Az aquincumi polgárváros tűzoltóságának székháza (schola collegii centonariorum). In: Laureae Aquincenses 2. 1941. p. 182–231.

NAGY L. 1942=NAGY Lajos: Aquincum topográfiája. In: Budapest Története 1. Budapest, 1942. p. 353–385.

NAGY T.=NAGY Tibor: Az Aquincumi Múzeum, illetve a Fővárosi Régészeti Intézet jelentése az 1938–1942. évek között végzett kutatásairól. BudRég 13. 1943. p. 359–399.

SZILÁGYI=SZILÁGYI János: Tűzvédelem Aquincumban és a római birodalom más városaiban. A Tűzoltómúzeum évkönyve, 1984.

ZSIDI 1985=ZSIDI Paula előzetes ásatási jelentése. In: RégFüz Ser. 1. No. 38. 1985. p. 39

ZSIDI 1997=ZSIDI Paula: A városkép változása az aquincumi polgárvárosban a II–III. század fordulóján. BudRég 31. 1997. p. 281-288.

ZSIDI 1993=ZSIDI Paula: Die Verehrung der Minerva in Aquincum. BudRég 30. 1993. p. 185–208.

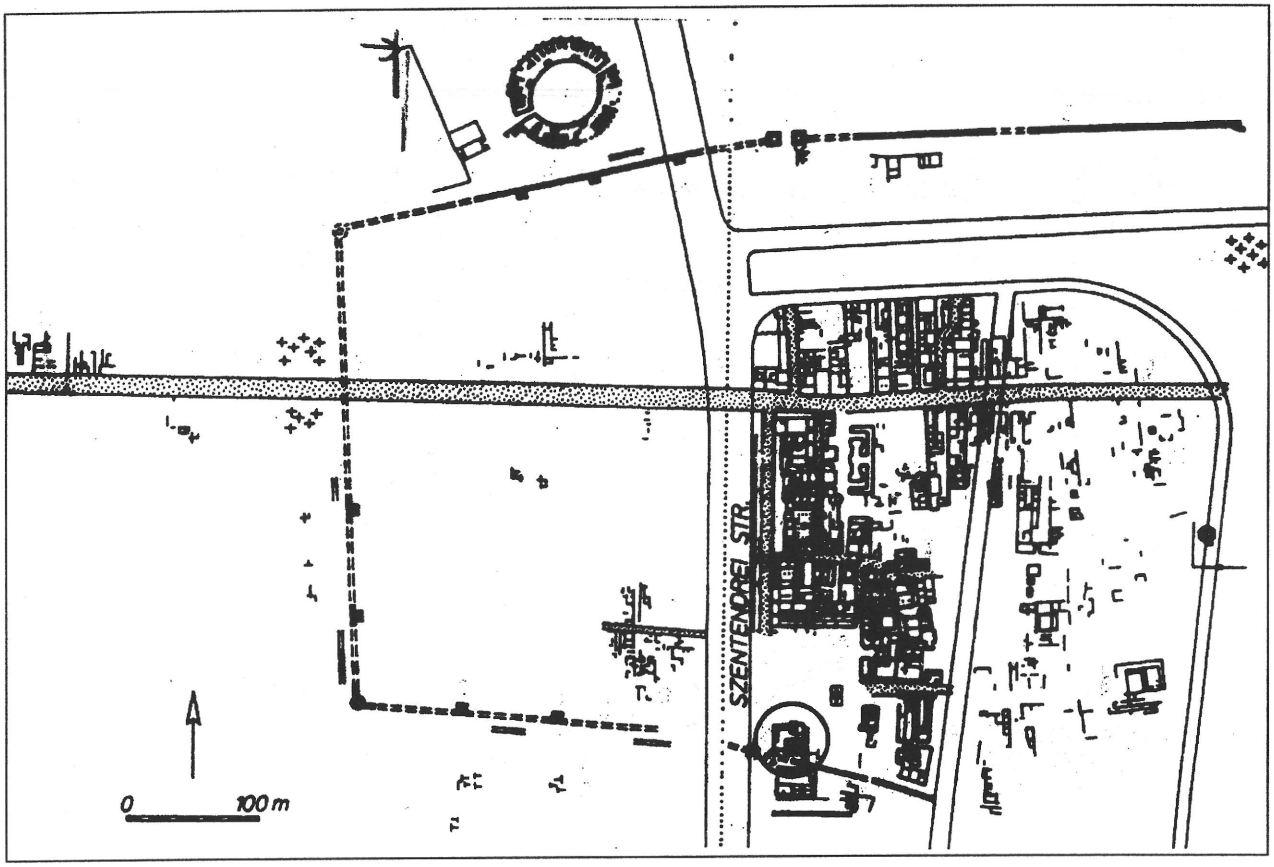

1. kép. A tűzoltók Kollégiumi székházának (Schola Collegii Centonarium) elhelyezkedése az aqvincumi polgárváros topográfiájában

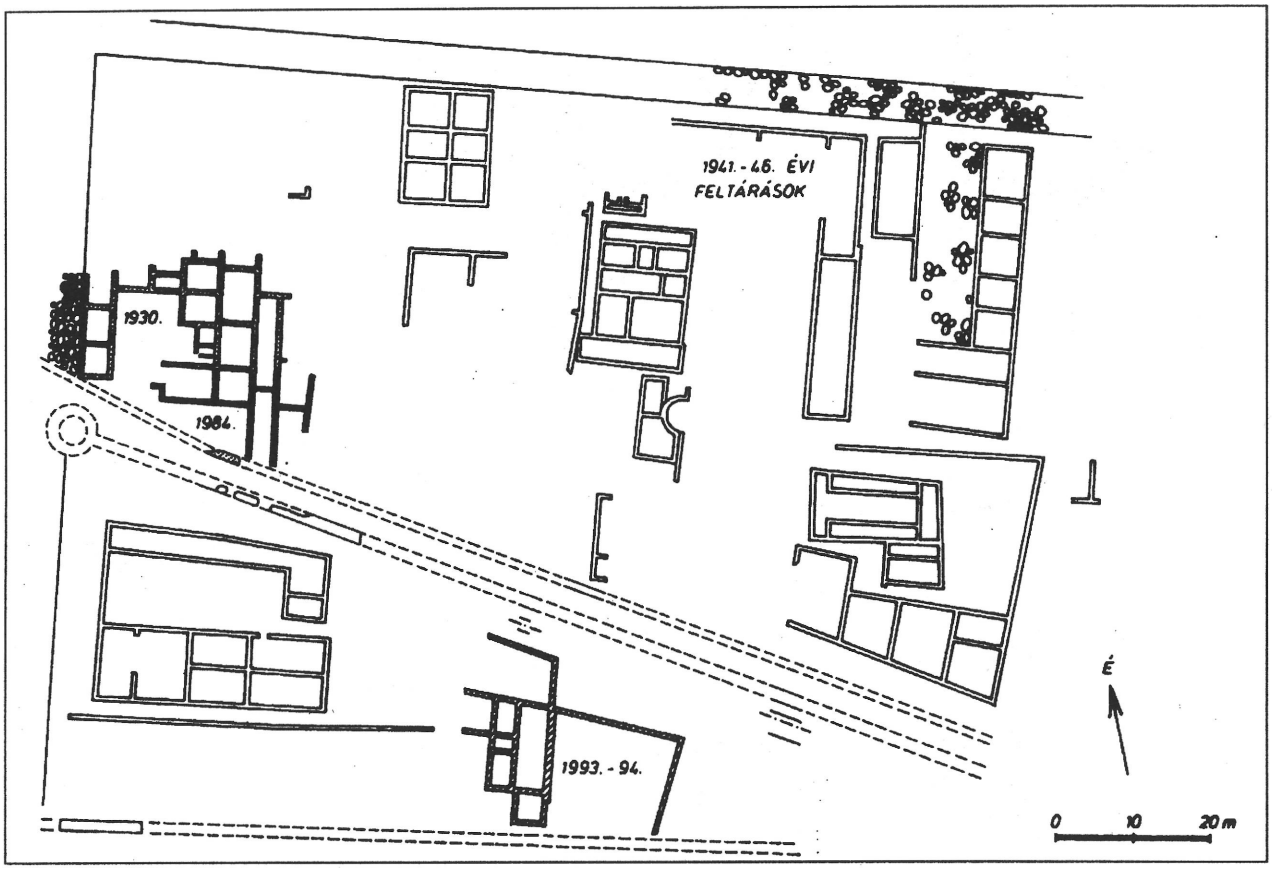

2. kép. A polgárváros délkeleti régiója, a feltárások idejének feltüntetésével 1994-ig

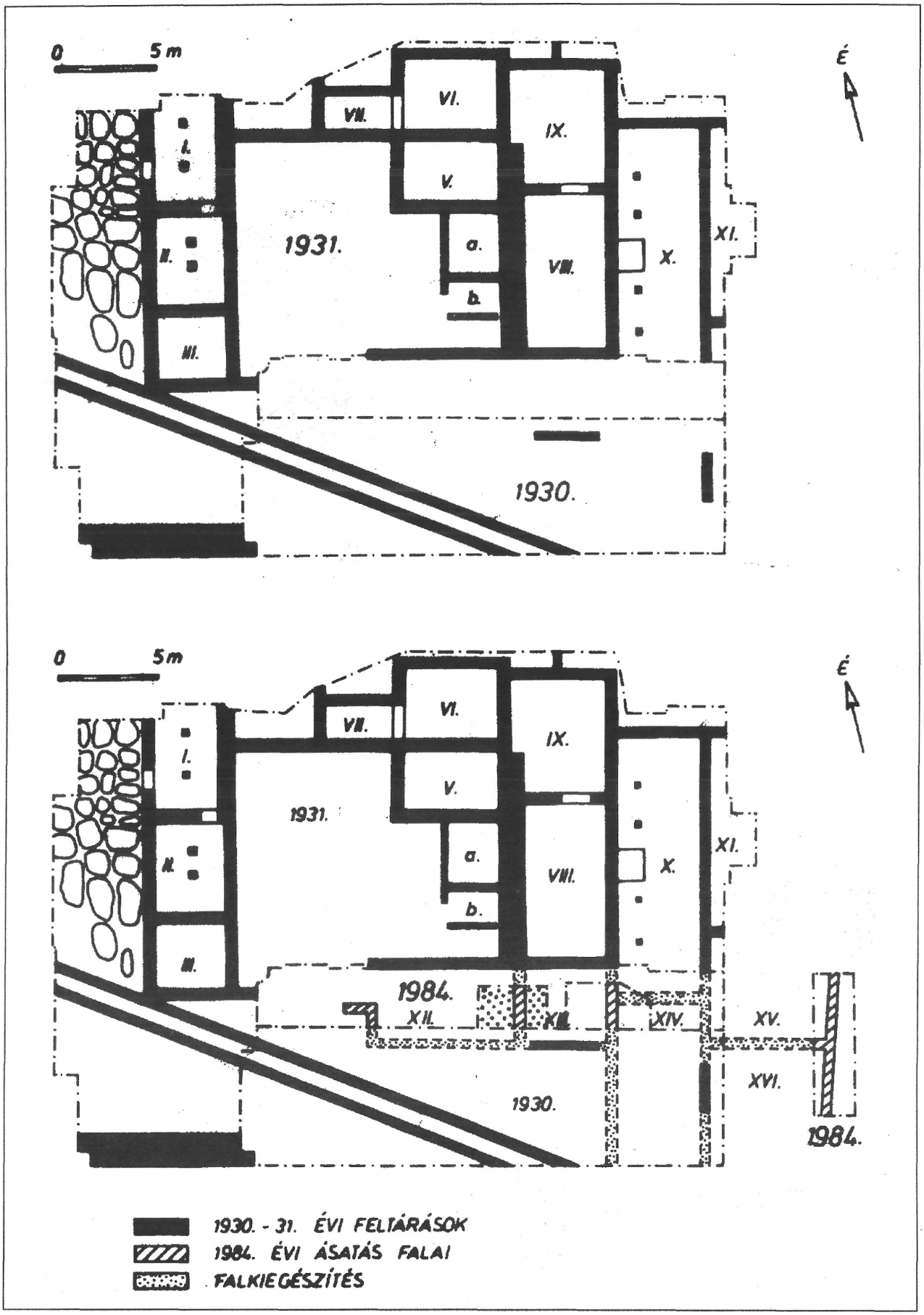

3. kép. A tűzoltók kollégiuma székházának (Schola Collegii Centonarioum) alaprajza Nagy Lajos feltárása alapján, illetve az 1984. évi ásatást követően

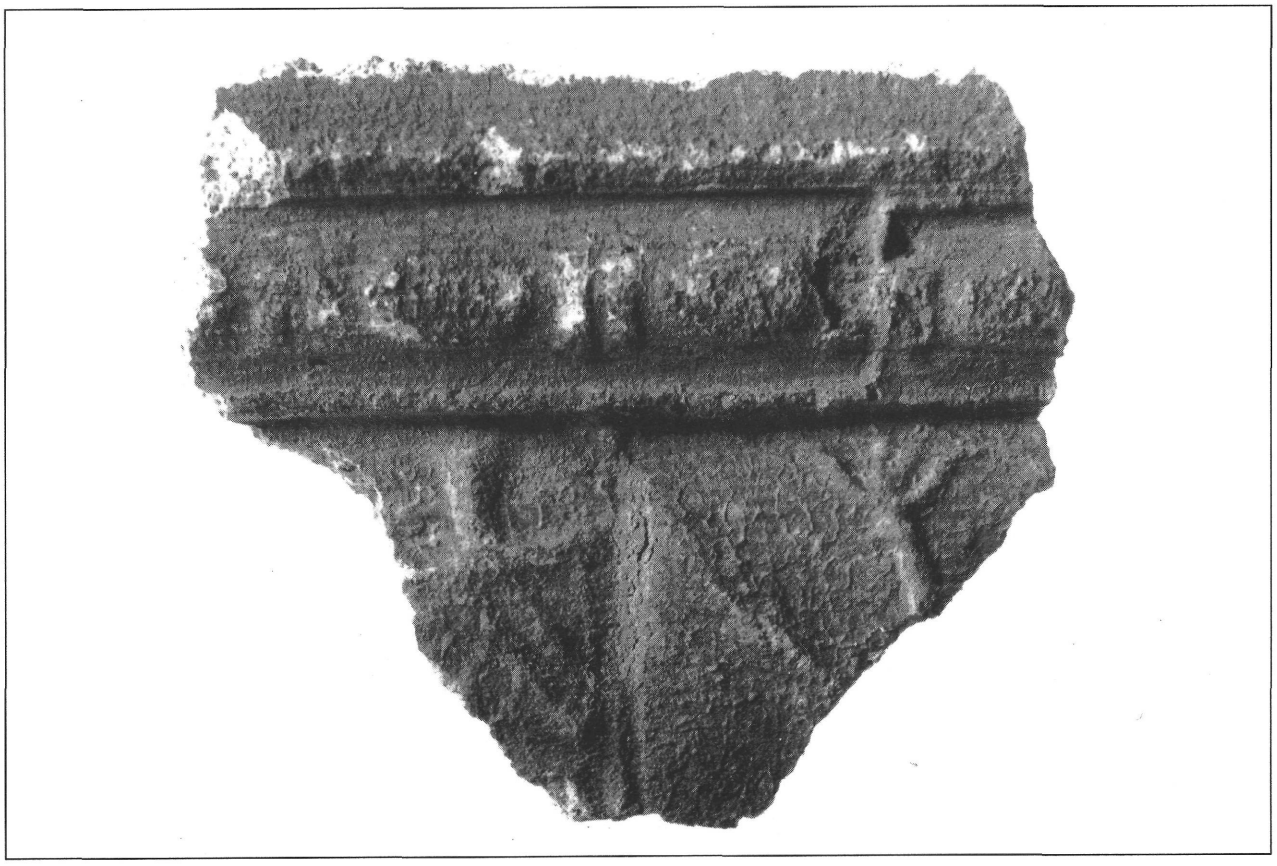

4. kép. Az 1984. évi feltárásokból származó stukkó párkány töredéke

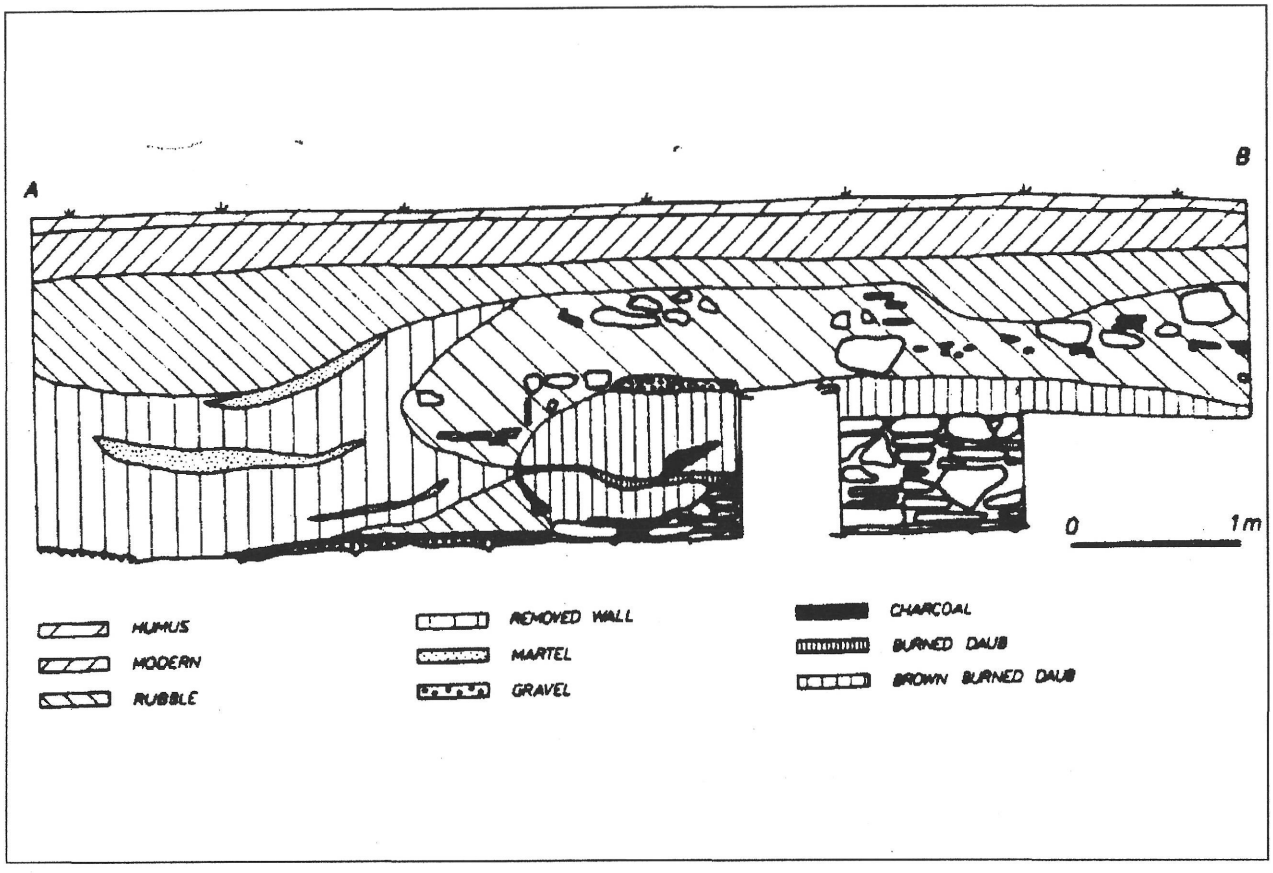

5. kép. Kelet-nyugati metszet a tűzoltók egyesülete székházának déli záródásánál

CSONTOS KATALIN

MEGEMLÉKEZÉS NAGY LAJOSRÓL

1997 júliusában a BTM Aquincumi Múzeuma kiállítást rendezett a magyar régészet kiemelkedő alakja, Nagy Lajos, a Fővárosi Múzeum volt igazgatója születésének 100. évfordulójára.

Nagy Lajos 1897-ben született Nagyváradon. Iskoláit is itt végezte, kitűnő eredménnyel. A művészetek és régiségek iránti szeretete már ekkor megmutatkozott. Rengeteget rajzolt, és azt tervezte, hogy művészi pályára lép. Azonban édesapja tanácsára az érettségi vizsgák után a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészkarára iratkozott be, ahol ókori történelmet, régészetet és művészettörténetet hallgatott. Egyetemi tanulmányait azonban nem folytathatta akadálytalanul. 1915-ben behívták katonának, és a háború végéig összesen 33 hónapot töltött az orosz és olasz hadszíntéren, mint tüzér és léggömbös megfigyelő. Négyszer sebesült meg, és négyszer kapott kitüntetést. 1919-ben került haza, majd részt vett Stromfeld felvidéki hadjáratában, ahol román fogságba esett, és csak 1920-ban került vissza végleg Budapestre.

A háborús évek után töretlen erővel folytatta tanulmányait az egyetemen, ahol Kuzsinszky Bálint, Heinlein István, Hekler Antal voltak a professzorai. 1921-ben summa cum laude eredménnyel doktorált archaeológiából.

Kuzsinszky még az egyetemi esztendők idején felfigyelt tanítványa tehetségére, és a végzés után állást ajánlott fel neki. Így került Nagy Lajos 1922-ben az Aquincumi Múzeumba. Hamarosan ő lett az aquincumi ásatások irányítója.

Nagy Lajos munkássága Budapest római korának kutatásában kiemelkedő jelentőségű. A ma is megtekinthető római emlékek közül ő tárta fel többek között a Raktár utcai ókeresztény temetőkápolnát (cella trichora), a Flórián téri katonai fürdő (thermae maiores) egy részét, a Március 15-e téren álló Contra Aquincum erődjét. Az aquincumi polgárváros tűzoltóságának feltárásakor került napfényre a világhírű víziorgona, mely máig múzeumunk egyik legféltettebb, legjelentősebb kincse. Aquincum topográfiáját új alapokra fektette, megállapításai, elképzelései máig érvényesek.

Nagy Lajos nemcsak Aquincumban, hanem Budapest egész területén – a Gellérthegyen, Békásmegyeren, a Csúcshegyen és a már említett Március 15-e téren is folytatott feltárásokat. Bejárta a római limest Szentendrétől Nagytétényig, ezzel megalapozva a magyarországi limeskutatást. 1936-ban az ő javaslatára állították föl a Régészeti és Ásatási Intézetet, amelynek igazgatója is lett. 1941-től haláláig ő volt a fővárosi múzeumok központi igazgatója. 1934-ben a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választotta.

Kutatási eredményeit közel 150 önálló kötetben, tanulmányban, cikkben ismertette, ezek a római korral foglalkozó régészek számára máig alapvető fontossággal bírnak.

A Budapesti Történeti Múzeum abban a szerencsés helyzetben van, hogy volt igazgatójának szellemi hagyatékát, életrajzi dokumentumait saját adattára dolgozhatta fel. Ez a hatalmas anyag adott lehetőséget arra, hogy a múzeum látványos kiállítással ünnepelhesse Nagy Lajos születésének 100. évfordulóját. Ebből az alkalomból hosszú évek után ismét bemutathattuk a világhírű orgona darabjait is.

A kiállítás Nagy Lajos főbb kutatási területeit próbálta bemutatni. A tárlókban és a hozzájuk kapcsolódó tablókon láthatók voltak a tabáni ásatások szebb darabjai, a Szél-Szellő utcai feltárások mozaikjai, az Aranyárok menti temető leletanyaga, az ácsszerszámokból álló tömeglelet, a csúcshegyi villa és az Eskü téri erőd feltárása. A Nemzeti Múzeumból kölcsön kaptuk a kiállításra az Eskü téri sisakot és a budaújlaki övvereteket is. A Duna menti kis erődök feltárásaiból is láthattak egy-egy szebb tárgyat az érdeklődők.

Kiállításunk 1997 júliusától szeptember elejéig volt látható a Budavári Palota E Épületének (BTM) Metszettárában. A kiállításhoz emlékülés is kapcsolódott, amelyen a hazai, római korral foglalkozó régészek tartottak Nagy Lajos munkásságához kapcsolódó és az azóta eltelt idő alatt elért új tudományos eredményekről szóló előadásokat.

Az emlékülés programja
(1997. július 11.)

Fitz Jenő: Köszöntő
Németh Margit: Táborkutatás Aquincumban
Visy Zsolt: A római határvédelem kutatásának néhány újabb eredménye Aquincum környékén
Nagy Mihály: Nagy Lajos, a dunakanyari késő római védőrendszer kutatója
Maróti Éva: A szentendrei római tábor feltárása
Buocz Terézia–Kádár Zoltán: Isis Pelageia ábrázolása egy savariai terrakottakorongon
Kaba Melinda: Az aquincumi orgona
Gáspár Dorottya: Nagy Lajos munkássága és az ókereszténység
Póczy Klára: Nagy Lajos és a provincia művészete

1. kép.

2. kép.

3. kép.

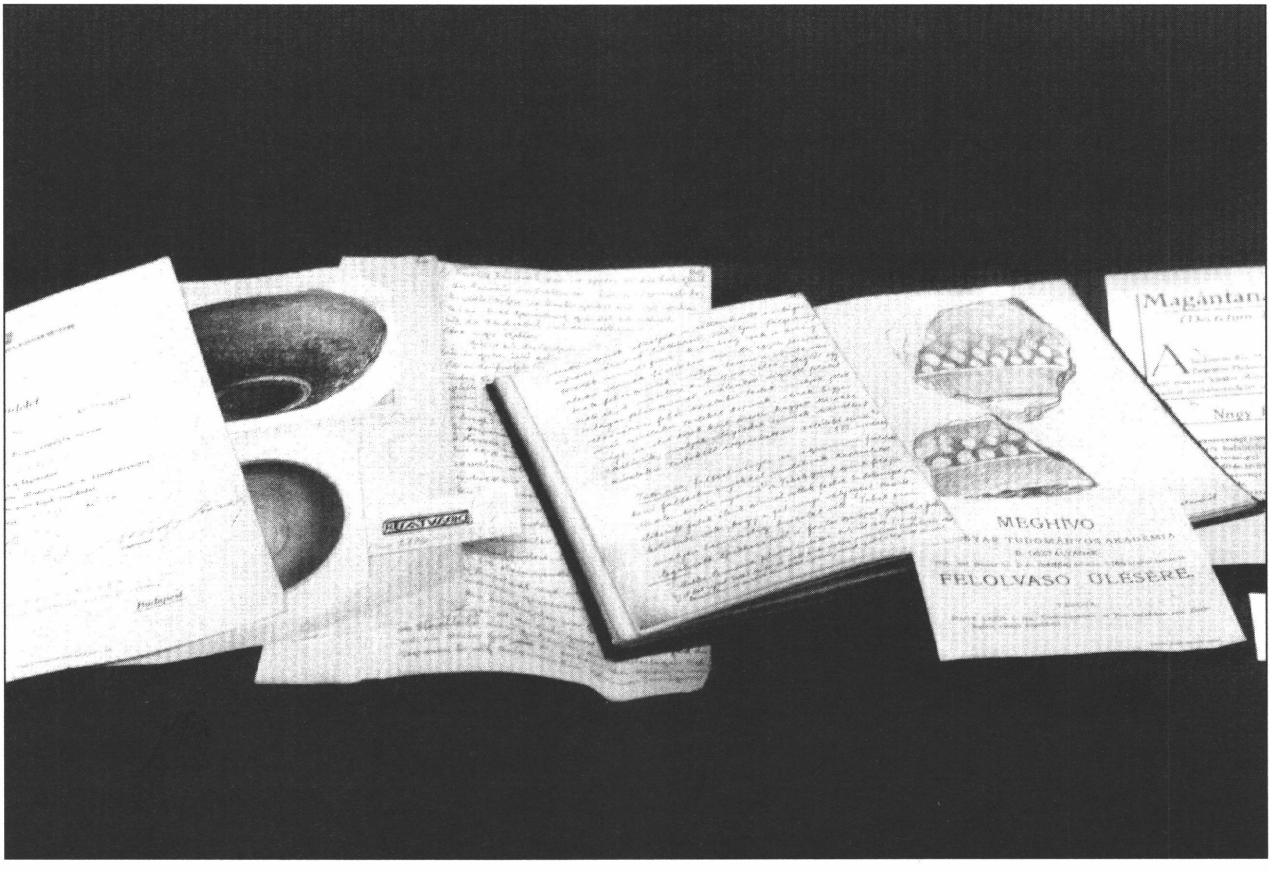

4. kép.

TANULMÁNYOK

ENDRŐDI ANNA

KÉSŐ RÉZKORI LELETEK ÓBUDÁRÓL

Az építkezést megelőző leletmentés során[1] a Budapest III., Bécsi út 38–42. sz. alatti telken (Budaújlak–Szépvölgyi út–Bécsi út szögében, hrsz.: 14785), mintegy 1655 négyzetméter feltárt területen, 3 szelvényben késő rézkori és római (II–III. század) objektumok kerültek elő, melyeket néhol modern építmények, közművek bolygattak meg. (1. kép 1. 2.)

FELTÁRT ŐSKORI OBJEKTUMOK (2. kép)

2. gödör: kerek, 2 m átmérőjű, 15 cm mély gödör. Római kori réteg amelynek egy markoló elvitte a felső rétegét. Betöltése kerámiatöredékeket (bögre, tál, fazekak és hombáredény), állatcsontot és faszenet tartalmazott, mely utóbbiból fafaj-meghatározást végeztek. (l.: függelék, 3. kép 1–9., 4. kép 1–12., 14. kép 1. ábra)

7. objektum: A feltárt terület északi peremén került elő, azonban a dokumentálás hiányossága miatt pontos adattal nem rendelkezünk, átmérője cca. 1 m, leletek: fazekak és tálak perem- és aljtöredékei, korsók szalagfültöredékei. (5. kép 1–13.)

8. gödör: tojásdad alakú, alja felé szűkülő, melynek átmérője 1,20x1,10 m, mélysége 28 cm Kevés kerámiatöredéket tartalmazott. (8. kép 1–4.)

A 9. számú objektum kettős gödöregyüttest alkot a 10. gödörrel. Egyenes aljú, lefelé szűkülő gödöregyüttes. ÉNy–DK irányú, hossza: 2,70 m, legnagyobb szélessége 1,50 m, mélysége 20 cm (leletek: szubkután- és szalagfültöredékek, bekarcolt díszű oldaltöredékek, orsógombok és kőeszközök. (6. kép 1–10., 7. kép 1–13.)

*A 11. számú objektum*ot modern építmény metszette nyugatról, melynek mérhető átmérője 80 cm volt, betöltése kevés kerámiatöredéket tartalmazott. (8. kép 5–8.)

A 12. gödör keleti harmadát modern építmény vágta, az objektum átmérője 1,50 m. Leletek a gödörből: fazék- és tálperemek, valamint egy kőszilánk. (8. kép 9–14.)

13–14. gödöregyüttes, melyet északról modern építmény bolygatott. É–D-i irányban elnyújtott, közepe felé mélyülő gödör. A gödör széle és közepe között 70 cm-es szintkülönbség volt kimutatható. É–D-i irányú hossza 4,40 m, K–Ny-i szélessége 2,60 m. Az ásató több cölöplyukat is megfigyelt, metszetrajzok és mélységadatok nem ismertek. A gödöregyüttes déli felében, egy helyen koncentrálódva nagy mennyiségű Unió-kagylót figyeltek meg. A 14. objektumban fazék, lapos aljú, széles szalagfülű csésze és tálka kiegészíthető töredékei, kannelúrás oldaltöredékek, fazék bordadíszes peremtöredékei, kőszilánkok kerültek elő. (10 kép 1–12., 11. kép 1–12., 12. kép 1–7.)

A 13. objektum mérhető átmérője 1,20 m volt, melyben széles kannelúrás hombáredény-töredékek, valamint tálka csúcsos peremtöredéke került napvilágra (9. kép 1–7.). Feltételezhetjük, hogy a 11. és 12. számú objektumok (melyeket a modern építmény metszett) a 13–14. gödöregyütteshez tartozhattak. Hasonlóan nagyméretű gödöregyüttesek a bádeni kultúra Budapest, Medve utcai településén is megfigyelhetők voltak.[2]

A 15. számú objektum kerek, teknősen mélyülő, egyenes aljú gödör, mélysége 20 cm, átmérője: 1,15 m, csekély leletanyaggal. (9. kép 8.)

16. objektum: kerek, egyenes falú, egyenetlen, lejtős aljú gödör, átmérője 1 m, mélysége 38 cm. Leletek: félgömbös tálperemek, fazék bordadíszes peremtöredéke. (9. kép 9–10.)

A 17. számú objektum kerek, lefelé enyhén szűkülő, egyenes aljú gödör, átmérője 1,15 m, mélysége 27 cm. Betöltése kevés atipikus őskori leletanyagot tartalmazott.

A 18. objektum kerekded gödör, átmérője 1,75x1,65 cm, mélysége 38 cm, melyből csekély atipikus leletanyag került elő.

A 22. objektum elszíneződése a feltárt terület nyugati peremén jelentkezett, melynek átmérője 85 cm, mélysége 3 cm, betöltésében egy félgömbös tál peremtöredéke volt. (9. kép 11.) A terület nyugati szélén húzott szelvényben két tűzhely nyomát figyelték meg.

I. tűzhely: ovális alakú, tapasztott tűzhely, melynek átmérője 50x30 cm. Platnija 5 cm-rel a felszín felett jelentkezett. II. tűzhely: az ovális, tapasztott tűzhelylap átmérője 45x25 cm, vastagsága 3 cm.

A 24. objektum a terület É–K-i sarkában húzott szelvényben került elő, melynek felső részét római kori réteg bolygatta meg. Kerek gödör, átmérője 1,70 m, mélysége 23 cm Betöltésében egy kannelúrás, öblös hasú korsó, hombáredény és fazéktöredékei, valamint kőszilánkok voltak. (13. kép 1–4.) A gödör betöltéséből nyert földmintából archaeobotanikai vizsgálatot végeztek.

A szelvényben egy ovális, tapasztott tűzhely maradványait figyelték meg. *III. tűzhely,* átmérője 65x45 cm, platnija a felszín felett 3 cm-rel jelentkezett. A tűzhely mellett tárták fel a *25.* számmal jelzett, 1,50 m átmérőjű gödröt, egymáshoz való viszonyuk nem tisztázott. A betöltéséből előkerült leletek: fazék ujjbenyomásos peremtöredéke, tálperem, kannelúrázott hombáredény oldaltöredéke (13. kép 5–9.). A földmintából archaeobotanikai vizsgálat készült.

*A 26. számú objektum*ot északról római kori gödör metszi, keleti fele a szelvényfal alá esett, kevés atipikus őskori leletanyagot tartalmazott. Archaeobotanikai és a faszénmaradványok alapján fafaj-meghatározást végeztek.

LELETANYAG

S profilú *csészék* töredékei, melyre jellemző a perem fölé magasodó széles szalagfül, a hason gyakran benyomott pontdísz látható. Aljuk lehet lekerekített vagy lapos[3]. (6. kép 6., 10. kép 4., 8., 10.) A lelőhelyünkön előkerült töredék szalagfüle benyomott pontsorral díszített, melyek párhuzamait elsősorban Budapest, Andor u., Hódmezővásárhely, Center, Palota-bozsok lelőhelyeken, tehát a kultúra fiatalabb szakaszában találjuk meg.[4]

Enyhén ívelt nyakú *bögre* töredéke (3. kép 2., 8. kép 2.). A bádeni kultúra általános típusa, melyekre jellemző, hogy szalagfülük a perem fölé magasodik, a hason függőleges kannelúradísz található, vagy díszítetlenek. Ugyanilyenek többek között Keszthely-Apátdomb[5], Nevidzany[6], Červeny-Hradok és Svodin[7], a bádeni kultúra klasszikus fázisát képviselő lelőhelyeiről kerültek elő. Kannelúrás változatai a Budapest, Andor u.-i lelőhelyről is ismertek.[8]

Díszítetlen *tálkák* töredékei. (5. kép 4., 10. kép. 1., 2.) A bögréknél általában magasabbak, lekerekített vagy lapos aljú, ívelt nyakú tálak, többségükben díszítetlenek, ritkábban lencsesorral díszítettek. Párhuzama ismert Andor u., Pécs–Vasas és a bádeni kultúra késői fázisának leletei között[9], de a Černavoda III alapokon kialakult Coţofen III (késői fázis) kultúrában formailag analóg edénye ismert.[10]

Hasas *korsó* enyhén kifelé ívelő nyakkal, a szalagfül letört. A hason függőleges és ferde kennelúrák váltogatják egymást. (13. kép 1.) Településünkön a korsóformák közül tipológiailag a legidősebbnek tekinthető. Ez a típusú díszítés a fiatalabb korsókon már nem fordul elő, azokon inkább a benyomott pontok és szélesebb kannelúradíszítés dominál. Korsó darabjai a kannelúradíszes, vékony falú oldaltöredékek. (3. kép 5., 6.) Párhuzamait megtaláljuk az Andor u.-i, Üllő[11] és a Budapest, Zugló–Egressy út lelőhelyeken.[12]

Alacsony szalagfüles korsó töredéke (13. kép 3.), a nyakon körbefutó pontsor alatt karcolt dísz található. A kettős pontsor alkalmazása mindenképpen a postbolerázi időszakra datálja. Szikrán,[13] Békásmegyeren,[14] Röszkén[15] kerültek elő hasonló edények.

Félgömbös és enyhén ívelt nyakú, szalagfüles vagy szubkutánfüles *tál*töredékek. (9. kép 11., 3. kép 1., 6. kép 1.) Utóbbiak párhuzamait a kultúra késői fázisát képviselő leletek között találjuk, Esztergom-Diósvölgy,[16] Ossarn[17] lelőhelyeken.

A *kónikus,* enyhén S profilú *tál*töredékek, melyeken gyakori a kétsoros pont vagy rovátkadísz, ami alatt bekarcolt hálóminta van. A tálak vagy fül nélküliek, vagy szubkutánfülűek. A peremen belül – bolerázi hagyományként – gyakran bevagdalt dísz látható. (4. kép 8., 5. kép 2., 3., 7. kép 1., 2., 8. kép 9., 10., 11. kép 6.) Megtaláljuk Üllő, Alsónémedi és Viss[18] leletei között is

Fiatalabb táltípus, amikor a perem ansa lunata-szerűen kicsúcsosodik, amely leggyakrabban a szubkután fül felett látható. (9. kép 3.) Párhuzama Budapest, Andor u., Káposztásmegyeren,[19] Nevidzany és Červeny-Hradok[20] lelőhelyeken is előkerült.

Amfora – (nagyméretű tárolóedények, enyhén kihajló peremmel, hengeres nyakkal, két szembelévő kis szalagfüllel az edény vállán) – töredékek. (6. kép 5., 7. kép 4., 11. kép 9., 10., 12., 12. kép 3.) Hasonló töredékek kerültek elő Szigetszentmiklós késő bádeni-kosztoláci leletei között.[21]

A nagyméretű gabonatároló edények *(hombárok)* két típusa van képviselve. Enyhén profilált, durvított felületű edények, melyek peremén plasztikus, ujjbenyomásos bordadíszítés található, (4. kép 1., 2., 5., 5. kép 1., 12. kép 1., 2., 6., 7.) valamint hengeres nyakú, öblösödő hasú, vastag falú, kannelúrás edények (3. kép 4., 8. kép 6., 7., 9. kép 4., 5., 10. kép 7., 11. kép 11., 13. kép 7.), melyek alapvetően a kultúra fiatalabb szakaszának domináns darabjai, ezt többek között az Andor u.-i, békásmegyeri, únyi analógiák támasztják alá.[22]

Enyhén kihajló nyakú *fazekak* töredékei, a peremen plasztikus bordadísszel. (4. kép 3., 5. kép 1., 11. kép 2., 4., 12. kép 2.) A telepek általános és gyakori kerámiája, mind a klasszikus és késő bádeni, mind a kosztoláci korszakban hasonló gyakorisággal előforduló típus. Analógiáit többek között Üllő,[23] Budapest-Tabán,[24] Esztergom-Diósvölgy,[25] Szigetcsép-Tangazdaság[26] lelőhelyeken találjuk.

Településünkön a 9. számmal jelzett objektumból három *orsógomb* töredékes darabjai (7. kép 9–11.), két megmunkált kőeszköz (7. kép 12.,13.) és néhány kovaszilánk (8. kép 14., 10. kép 11., 12., 13. kép 4., 8.) kerültek napvilágra.

A kosztoláci kultúra leleteiként értékelhető a bádeni kultúráétól eltérő bemetszett technika alkalmazása néhány kerámiatöredéken. (5. kép 9., 6. kép 2., 8. kép 3., 11. kép 8.) Párhuzamai többek között Szigetszentmiklós-Üdülősor, Szigetmonostor és Szentendre-Pannonia telep díszített töredékei között találhatók.[27]

ÖSSZEFOGLALÁS

Óbuda területéről már korábban is rendelkeztünk adatokkal a bádeni kultúra megtelepedésére. Az óbudai Hajógyári-szigetről 1952-ben a helytartói palota legkorábbi római kori rétege alatt bemélyített lencsedíszű füles bögréről és több „péceli kultúrás" kerámiatöredékről, míg a Budapest III. Folyamőr u. 9. sz. alatti területről egy hasas, szalagfüles bögre töredékeiről tettek említést.[28]

Az Óbudán (Budapest III. Bécsi út 38–42.) feltárt lelőhelyünk a Duna holocénkori főága közelében, az egykori ártérből kiemelkedő Újlaki-hegy keleti lankás, dolomitos dombvonulatán található.[29]

Az utóbbi évek Budaújlak revitalizációjához kapcsolódó leletmentései során a III., Bécsi út 44. és 67. sz. alatti telkeken kerültek elő a késő rézkori bádeni kultúra leletei.[30] Feltételezhetjük, hogy a kedvező adottságú területen a késő rézkori telepek láncolata húzódik.

A rendelkezésünkre álló leletanyagból megállapítható, hogy az a késő rézkori bádeni kultúra késői klasszikus fázisának és néhány kerámia töredék a kosztolánci kultúra tipológiai sajátosságaival rendelkezik.

A budapesti únyi típusú leletekkel jellemzett időszakra datálható Budapest III. Bécsi út 38–42. számú telken feltárt (valamint például Békásmegyer III. Csepel-BUCEM, Káposztásmegyer–Farkaserdő objektumainak egy része) leletanyag analógiáit Pécel, Ágasegyháza, Szlovákiában Tĺmace – a fiatalabb klasszikus Bádeni kultúra (V. N. Pavuková tipológiájában: Báden IV/a) elejét képviselő leletek

között találjuk. A korábban Szigetszentmiklóson feltárt késő rézkori leletek kapcsán megállapítást nyert, hogy a kosztoláci kultúra Budapest környéki elterjedése a dél felől érkező népcsoport epizódszerű megtelepedését jelzi.[31] Az Óbudán feltárt objektumok nagyobb részében a bádeni kultúra késői szakaszának emlékanyaga található, míg 3 gödörben a kosztoláci kultúra leletei is képviselve vannak, így a feltárt leletanyagot a bádeni kultúra késői fázisával együtt élő kosztoláci kultúra idősebb fázisára datáljuk.

Célunk a Budapest III. Bécsi út 38–42. sz. alatt előkerült leletek közreadása volt, kiegészítve archaeobotanikai vizsgálattal[32] és fafaj-meghatározással,[33] melyek a késő rézkor növénytermesztéséhez és környezeti rekonstrukciójához első ízben szolgáltatnak kiegészítő adatokat.

JEGYZETEK

1. Patrice Bertin leletmentése 1996.
2. ENDRŐDI 1991.
3. A dokumentáció részletrajzokat nem tartalmazott, így a tűzhelyek építési technikája nem ismert.
4. ENDRŐDI 1997. 6. kép 3., BANNER 54. t. 9-10., 110. t. 2.
5. BANNER 5. t. 15-29.
6. PAVUKOVÁ–NEMEJCOVÁ 1974. 39. t. 3.
7. PAVUKOVÁ–NEMEJCOVÁ 1974. 17. t. 10., 19. t. 3.
8. ENDRŐDI 1997. 6. kép 2., 8. kép 6., 13. kép 2., 31. kép 7.
9. ENDRŐDI 1997. 7.kép 3., 43.kép 3., BONDÁR 1982. 37–38. p., 1. kép 6.
10. ROMAN 1976. 114. kép 4.
11. ENDRŐDI 1997. 29. kép 3., BANNER XXXII. t. 37–38., XXXIII. t. 21.
12. BANNER XLII. t. 2.
13. BANNER XXVIII. t. 13.
14. BANNER XXXVIII. t. 17.
15. BANNER LVIII. t. 3.
16. BONDÁR 1987. 3 kép 3.
17. MAYER 1. t. 10.
18. BANNER 33. t. 42-50., 44. t. 22., 81. t. 3.
19. ENDRŐDI 1997. 36. kép 3., 37. kép 8., ENDRŐDI 1988. 65. t. 1.
20. PAVUKOVÁ 1974. 44. t. 21., 6. t. 4.
21. ENDRŐDI 1992. 10. kép 1.
22. ENDRŐDI 1997. 27. kép 1.,31. kép4., 956. 40. t. 1., 16. t. 14.
23. BANNER 33. t. 26–27, 35–37.
24. BANNER 42. t 13–15.
25. BONDÁR 1987. 5. kép 6.
26. KOREK 9. kép 4–5.
27. ENDRŐDI 1992. 10. kép 5., BONDÁR 1984. 4. t.
28. NAGY 17–19.
29. PÉCSI 46–47., 155. A budai oldalon a Duna-ártér É-on a Budai hegység aljáig terjeszkedik, határa kb. a Bécsi út és az Aranyhegyi út vonalával rajzolható meg. PÉCSI 491.
30. BTM leletmentések 1993, 1997. Közöletlen.
31. ENDRŐDI 1992. 67., 1. Elterjedési térkép
32. Szakvélemény: 1997 ELTE Növényszervezettani Tanszék
33. Szakvélemény: 1997 MTA Régészeti Intézet

IRODALOMJEGYZÉK

BANNER=BANNER János: Die Péceler kultur. ArchHung 35. Bp. 1956. 289 p.

BONDÁR 1982=BONDÁR Mária: Spätkupferzeitliche Siedlung in Pécs–Vasas (Komitat Baranya). MittArchInst 10–11. 1980–1981. p. 25–44.

BONDÁR 1984=BONDÁR Mária: Neuere Funde der Kostolac- und der Spätbádener Kultur in Ungarn. ActaArchHung 36. 1984. p. 59–83.

BONDÁR 1987=BONDÁR Mária: Késő rézkori kemence Esztergom-Diósvölgyben. CommArchHung 1987. p. 31–44.

CHEBEN=CHEBEN, I.: Sidlisko Bádenskej Kultury v Bini. SlA 32:1. 1984. p. 173–177.

ECSEDY 1981=ECSEDY István: A kelet-magyarországi rézkor fejlődésének fontosabb tényezői. JPMÉ. 26. 1981. p. 74–89.

ECSEDY 1984=ECSEDY István: Őskori leletek Dunaszekcső-Várhegyről. JPMÉ 29. 1984. p. 89–125.

ENDRŐDI 1991=ENDRŐDI Anna: Újabb adatok a bádeni kultúra elterjedéséhez Budapest területén. BudRég 28. 1991. p. 59–82.

ENDRŐDI 1992=ENDRŐDI Anna: Késő rézkori leletek Szigetszentmiklós-Üdülősoron. Régészeti kutatások az M0 autópályán 1. In: BTM Műhely 5. Bp. 1992. p. 63 82.

ENDRŐDI 1997=ENDRŐDI Anna: A késő rézkori bádeni kultúra Budapest, Andor utcai telepanyaga a kulturális kapcsolatok tükrében. BudRég 31. 1997. p. 121–177.

HABOVSTIAK=HABOVSTIAK, A.: Neolitické a eneolitické nalezu z Tlmác. ŠtZ 9. 1962. p. 265–271.

KALICZ=KALICZ Nándor: Die terminologischen und chronologischen Probleme der Kupfer- und Bronzezeit in Ungarn. In: Lazise–Verona 1982. p.117–139.

KOREK=KOREK József: Ásatások Szigetcsép-Tangazdaság lelőhelyen I. A késő rézkori település leletei. CommArchHung 1984. p. 5–30.

KOREK–ECSEDY=KOREK József–ECSEDY István: Vorbericht bei die Ausgrabung am Fundort Szigetcsép-Tangazdaság. FolArch 27. 1976. p.187–91.

MAYER=MAYER, Christian: Aspekte der Chronologie der Bádener Kultur (Mittel-und Spätphase) aus der Sicht zweier niederösterreichischer Fundorte. In: Zalai Múzeum 2. 1990. p. 101–14.

NAGY=NAGY Tibor: Buda régészeti emlékei. Őskor. In: Budapest Műemlékei 2. Bp. 1962. p.13-34.

PAVUKOVÁ 1974=PAVUKOVÁ-NEMEJCOVÁ, V.: Beitrag zum Kennen der Postboleráz-Entwicklung der Bádener Kultur. SlA 22:2. 1974. p. 237–61.

PAVUKOVÁ 1981=PAVUKOVÁ–NEMEJCOVÁ, V.: Nácrt Periodizácie Bádenskej Kultury a jej cronologickych vztahov k juhovychodnej Europe. SlA 29:2. 1981. p. 263–96.

PÉCSI=PÉCSI Márton: Budapest természeti képe. Bp. 1958.

ROMAN=ROMAN, Petre: Cultura Cotofeni. In: Bibliotheca Archaeologia 26. Bucuresti, 1976.

FÜGGELÉK

BABOS KÁROLY
Szakértői vélemény a Bécsi út 38–42. lelőhely rézkori faszénmaradványainak fafaj-meghatározásáról. (14., 15. kép)

A rézkori objektumok közül a 1002.–2. gödör és 5016.–26. gödör mintáinak elemzése történt meg, több, a területen feltárt római kori gödörből vett mintával együtt.

Vizsgálati módszer:

A minták Sztereo-Cytoplast binokuláris mikroszkóppal, kis nagyítás (max. 25-szörös) mellett voltak vizsgálva. A faszenek fafajai azok törésképén található anatómiai struktúra alapján lettek meghatározva. A törésképek megfelelő helyeiről mikroszkopikus felvételek készültek a dokumentálás céljából. Összehasonlítás céljából a meghatározásra került fafajok recens anyagaiból is mikrofotók készültek.

A 2. objektum és a 26. objektum lelőhelyek anyaga gyűrűs likacsú évgyűrűszerkezetet mutatott, tehát lombos fa.

A 2. számú lelőhely faszénmintájának törésképén jól láthatók a széles évgyűrűk. Az évgyűrű korai pásztájában a több sorban elhelyezkedő nagy átmérőjű edények jól láthatók. Az egyéb szövettani bélyegek alapján (keskeny és széles bélsugarak, az évgyűrű késői pásztájában, a méretében csökkenő tracheák, melyek kezdetben jól észlelhetők, majd alig láthatók) az anyagot összehasonlítva a recens anyag metszetével a kocsánytalan tölgynek – Quercus petraea (Matt.) Lieblein.-nek bizonyult.

A másik, 26. számú anyag sok, igen keskeny évgyűrűt tartalmazott. A keskeny évgyűrűkben a korai pásztában a nagyméretű edények csak egy sorban találhatók. Ez a bélyeg a kocsányos tölgyre – Quercus robur L.-ra jellemző.

A két mintánál tapasztalható keskeny és széles évgyűrűk azt jelzik, hogy a rézkoron belül eltérő korúak a minták. A keskeny évgyűrűk egy száraz, kevés csapadékot adó és hűvösebb klímában fejlődtek. A széles évgyűrűk pedig melegebb és csapadékos klímában fejlődtek.

MEGJEGYZÉS

1. A faszénanyagok fafaj-meghatározása azt mutatja, hogy a rézkortól a római korig a Budai-hegységet és annak előterét borító erdőtársulások, valamint az azt alkotó fafajok nem nagyon változtak. Így a tölgyek (kocsányos és kocsánytalan), a bükk és a hárs, valamint az erdeifenyő erdőtársulást alkotó fafaj volt mind a két korban. A bükk erdőalkotó lehetett a gyertyános-bükkösben (Melitto-Fagetum). A hárs erdőalkotó lehetett a tölgyekkel a tölgyes hárserdőkben (Dictamno-Tilietum cordatae). Az erdeifenyő erdőalkotó lehetett a tölgyekkel a mészkerülő fenyőelegyes tölgyesekben (Pino-Quercetum). A mészkerülő fenyőelegyes tölgyesek a Budai-hegység briozoás márga, oligocén hárshegyi homokkő és kiscelli agyag alapkőzetű termőhelyei lehettek. Hiszen ismeretes, hogy a Budai-hegység alapkőzetének fő tömege a felső triász fődolomit és dachstein-mészkő, valamint eocénkori nummuliteszes mészkő.

2. A faszénmintáknál azért lehet fafajt meghatározni, mert az égés következtében csak a sejtek mérete csökken, de az anatómiai felépítés nem.

GYULAI FERENC
Bécsi út 38–42., a bádeni kultúra lelőhelyének növénytani anyaga (16. kép 1. táblázat)

A próbákban talált magvak és a termések kíméletes szárítás után sztereo-binokuláris mikroszkóp alatt az egyéb szerves és szervetlen maradványoktól elkülönítve kerültek vizsgálatra. A mag- és termésmaradványok – megtartásuktól függően – különböző taxonokig lettek meghatározva. Identifikálásuk összehasonlító mag- és termésgyűjtemény segítségével történt.

A megvizsgált próbák a következők voltak (xxx=sok, xx=kevés, x=sok, m=iszapolás és szárítás utáni tömeg):

1. sz. próba. 5017 obj., m=9 g. faszén: x, csiga: xx

2. sz. próba. 5016. obj., m=2 g. faszén: x, csiga: xx

5. sz. próba. 5007. 1. sz. obj. m=5g. faszén: x, csiga: xx, mag/termés: –

6. sz. próba. 5007. 1. obj. m=9 g. faszén: x, mollusca: x, csont: x

A próbákban java részben nem szenült magvak/termések maradványai voltak. Mivel a lelőhelyek objektumai az őskor óta nem állnak folyamatos vízborítás alatt, ezek recens vagy közel recens fajok maradványai, melyek a környezetükből kerültek be Ezt növénytani oldalról megerősíti az a tény, hogy számos újvilági faj maradványa is megtalálható bennük (például Amaranthus retroflexus). Ezért ezeket a maradványokat az értékelés során nem vettük figyelembe. Mindenesetre fontos utalás a lelőhely jelenlegi növénytakarójára nézve.

A szenült magvak és a termések azonban a kultúrréteggel kétségtelenül egykorúak. Ezek elsősorban a gabonafélék szemtermései, ezek gyomnövényei. Égett felületük tompán fényes, néha a korrodálódás miatt szivacsos szerkezetű. Nagyobb részben töredékek. Valószínűleg nagyobb tömegű gabona pusztulhatott el, s ezek maradékát szórták a gödrökbe. Az égés során a gabonás felső réteg teljes egészében oxidálódhatott, a mélyebb rétegekben lévők pedig indirekt redukció (levegőtől elzárt kíméletes hőhatás) révén faszenesedtek.

A vizsgálatra került 8 db földminta közül az 1., 2., 5. és 6. próbák anyaga őskori volt. (A 6. próba kora cca. 2300 BC.) A próbákban talált fajok száma alacsony. Arra azonban rávilágítanak, hogy ebben a korban a hatsoros árpa termesztett gabonaféle volt. A fehérlibatop-magvak egyaránt származhattak a szántókról, vagy nitrogénban gazdag taposásos területekről (például ház körül, utak) is

Megjegyzés: a táblázatban szereplő „ökocsoportok" a következők:

7.1.=nedves erdőszél, 7.2=átlagos erdőszél, 7.3= száraz erdőszél, 8.1.=nedves rét, 9.1.=kultúrnövény, 9.2.=tavaszi vetésű gabona-/kapásgyom, 9.3= őszi vetésű gabonagyom, 10.1.=nedves ruderália, 10.2= átlagos termőhelyű ruderália, diverz=termőhelyi igény szerint nem besorolható faj.

Anna Endrődi

LATE COPPER AGE FINDS FROM ÓBUDA

In 1996, Late Copper Age and Roman Period features were brought to light during the course of excavations that preceded construction work at lots 38-42 Bécsi Street in the 3rd District of Budapest (Budaújlak, at the corner defined by the intersection of Szépvölgyi and Bécsi Streets, Lot No. 14 785). An area measuring 1655 m2, disturbed in some places by modern buildings and public works, was uncovered in three squares (Figure 1). This Óbuda site is located by the rolling eastern foothills of Újlak hill, a dolomite elevation that stood out in the former floodplain around the main branch of Holocene Danube River. Rescue excavations have, in recent years, revealed a chain of settlements by the Late Copper Age Baden culture in this area suitable for human habitation.

During the course of rescue excavations 26 Late Copper Age refuse pits, and the remains of three plastered fireplaces were uncovered (Figure 2). The majority of features at this Óbuda site yielded artifacts from the late phase of the Baden culture. The Kostolac culture was represented by finds in three pits (Figures 3 to 13). Thus, the find material recovered from this site is dated to the older phase of the Kostolac culture that coexisted with the late phase of the Baden culture.

This publication is also complemented by identification of tree species (Figures 14 and 15) and archaeobotanical studies (Figure 16, Table 1) which contribute, for the first time, data on the reconstruction of Late Copper Age plant cultivation and environment.

On the basis of research by Károly Babos it could be ascertained that the material of charcoal fragments from Features 2 and 26 had a spongy year ring structure. This is typical of the remains of deciduous trees, durmast oak (Quercus petraea [Matt.] Lieblein) and European oak (Quercus robur L.) respectively. The narrow and broader year rings observed on these two charcoal samples show that they represent different times within the Copper Age. Narrow year rings develop in a drier climate when low precipitation is accompanied by cooler temperatures. Broad year rings, on the other hand, are indicative of a warmer and more humid climate.

Archaeobotanical studies by Ferenc Gyulai showed that plant remains (carbonized seeds and fruits) in the samples taken from archaeological features were undoubtedly coeval with the culture bearing layer. They consisted mostly of carbonized grain and cereal weeds. Their burnt surfaces with a matte gloss were often spongious as a result of corrosion. Most of the grain were fragmented. It seems likely that major quantities of grain were destroyed and their remains were deposited in this pit. During the course of burning, the uppermost layer of grain must have completely oxidized. Grain in deeper strata became carbonized in a reduction environment, in an indirect way due to the lack of air and as a result of moderate heat. Only a low number of species were found in these samples. The material clearly shows, however, that six row barley (Hordeum vulgare ssp. hexastichum) was already cultivated during this period. Seeds of fat hen (Chenopodium album) may equally have originated from the fields or from nitrogen rich, trampled surfaces (e. g. around houses, roads etc.).

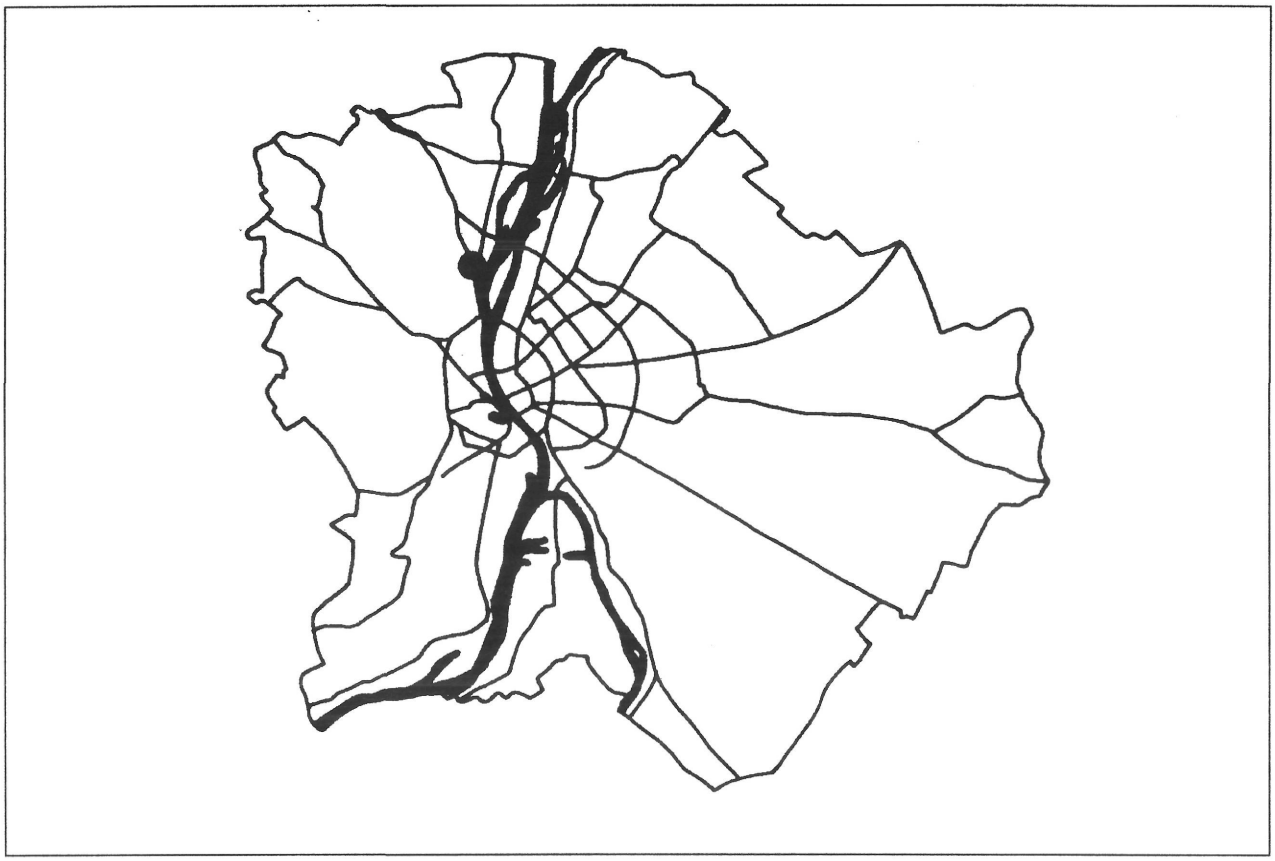

1. kép. A késő rézkori bádeni kultúra lelőhelye, Budapest III. kerület, Bécsi út 38–42.

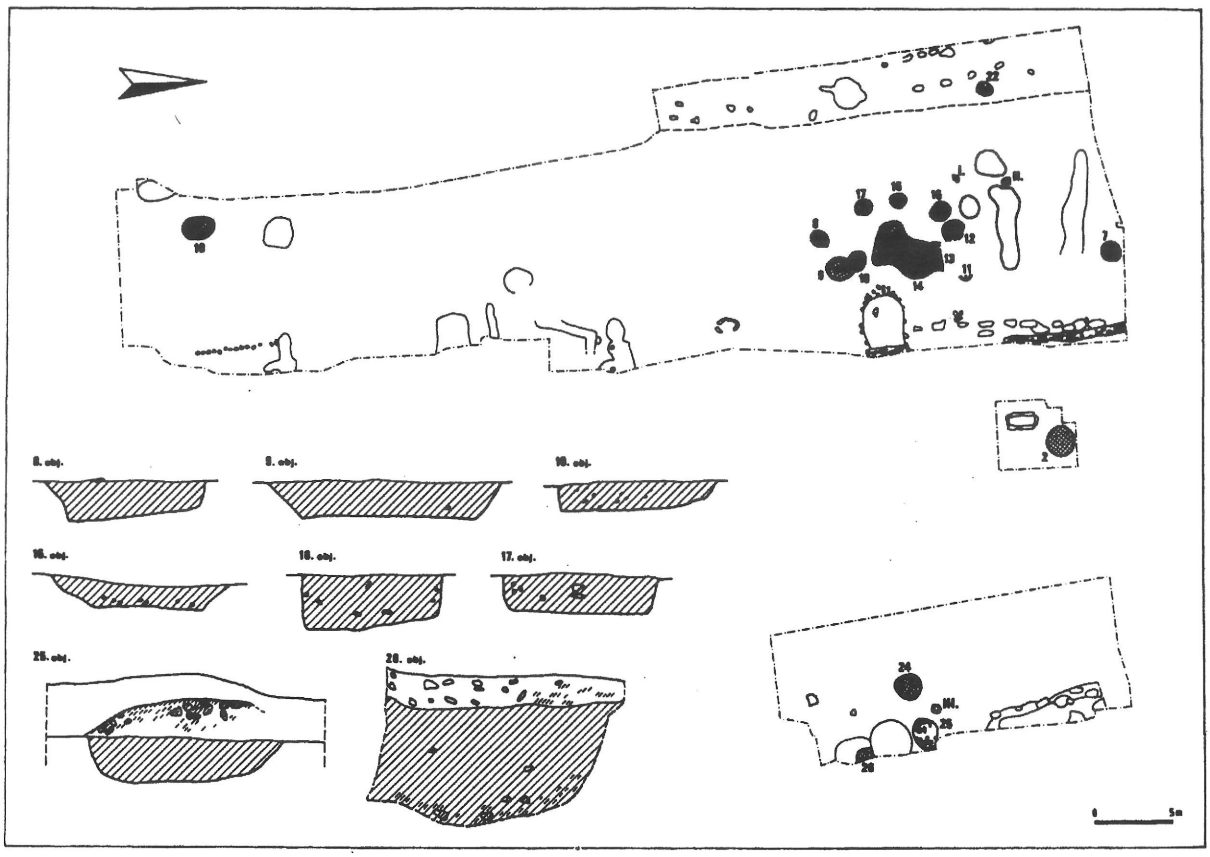

2. kép. Összesítő alaprajz és metszetek.

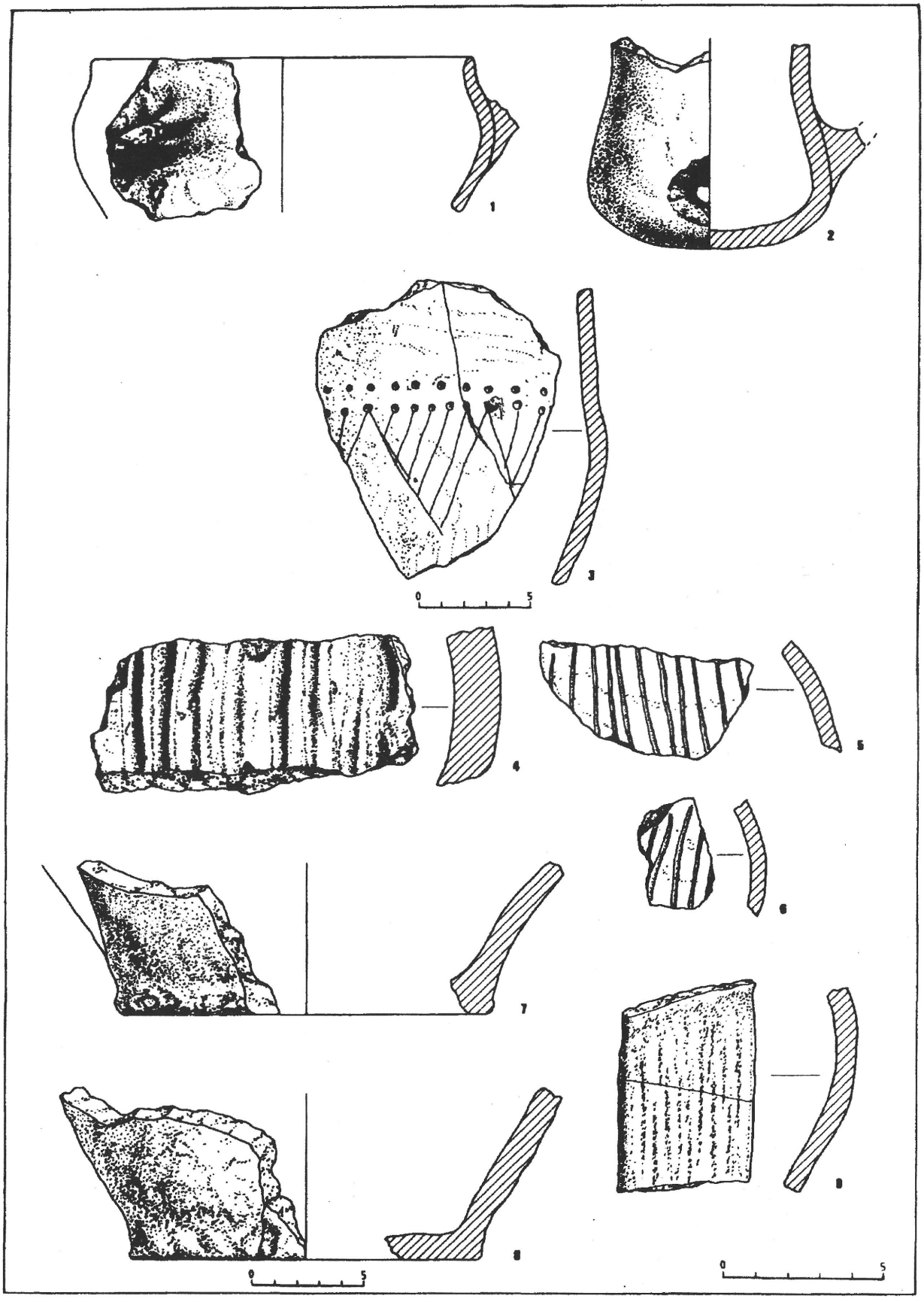

3. kép. 1–9.: a 2. objektum leletei.

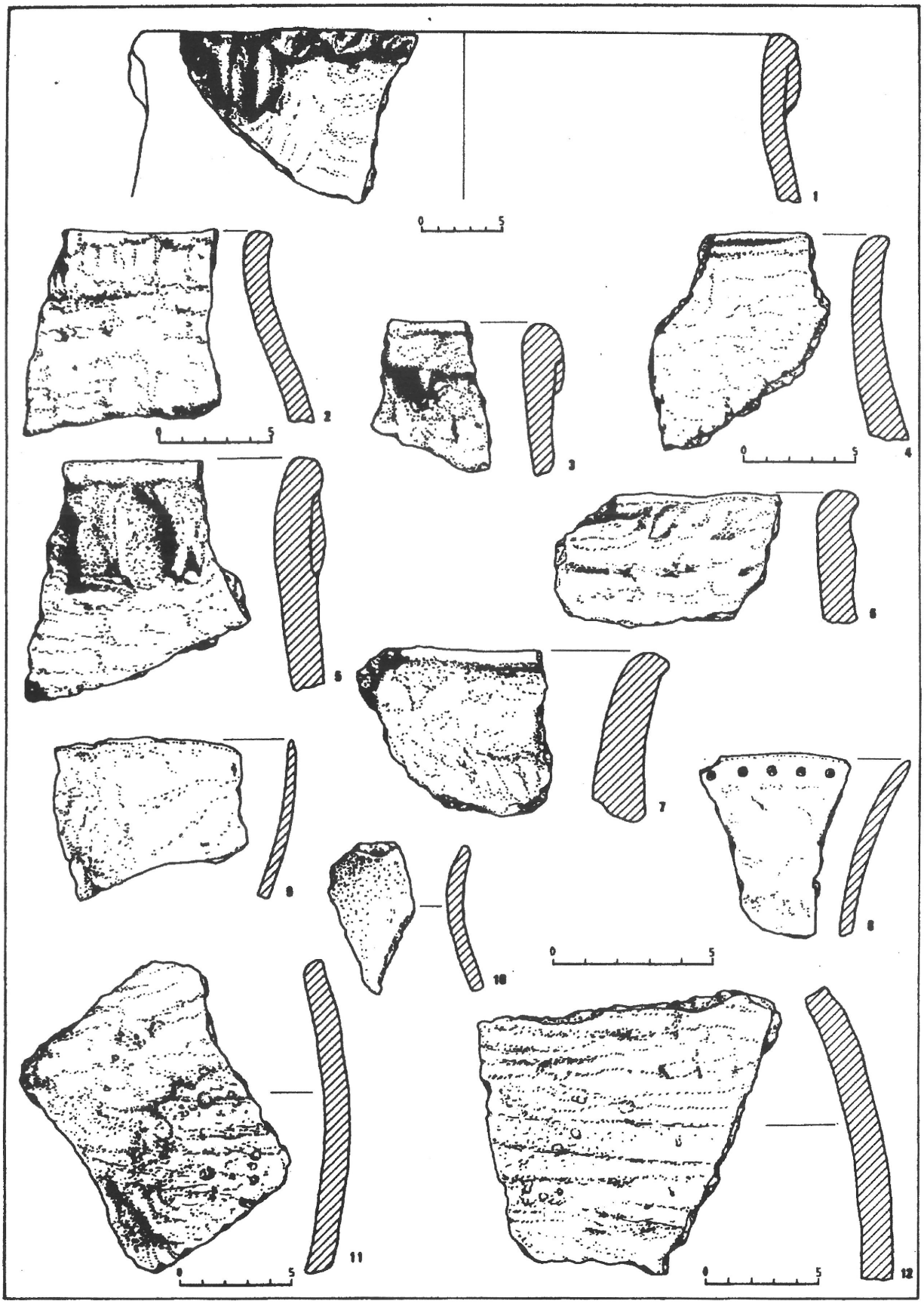

4. kép. 1–12.: a 2. objektum leletei.

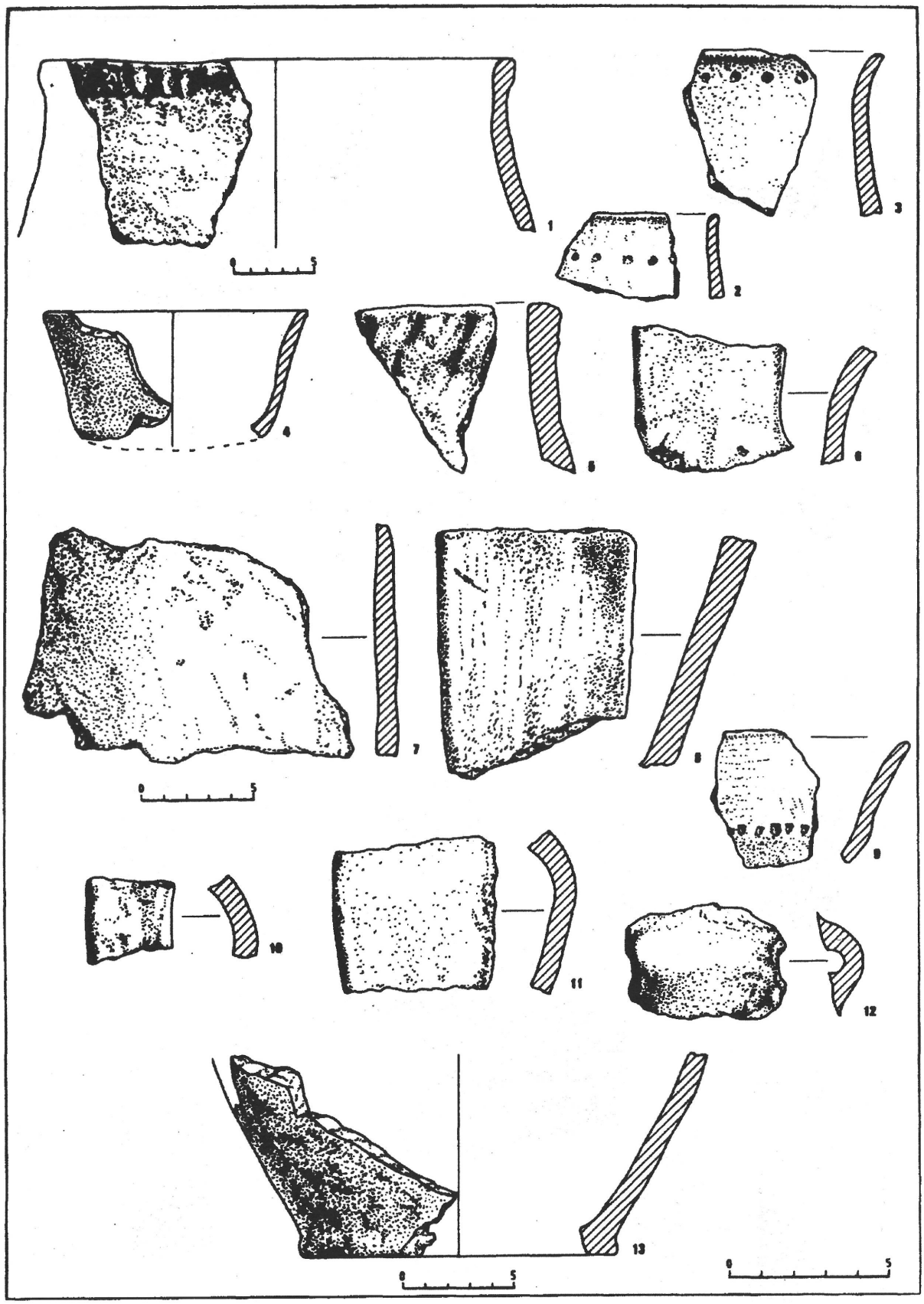

5. kép. 1–13.: a 7. objektum leletei.

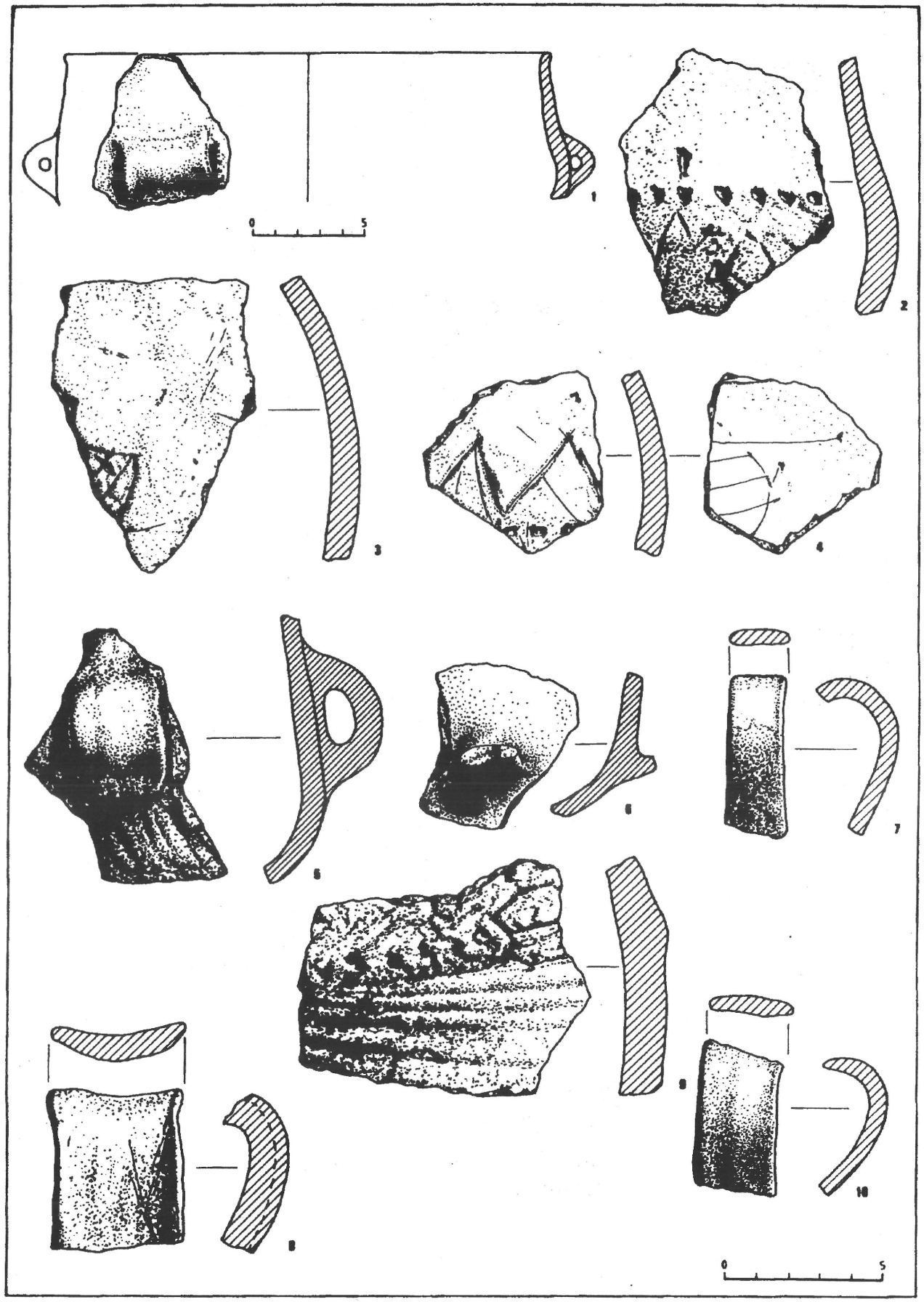

6. kép. 1–10.: a 9. objektum leletei.

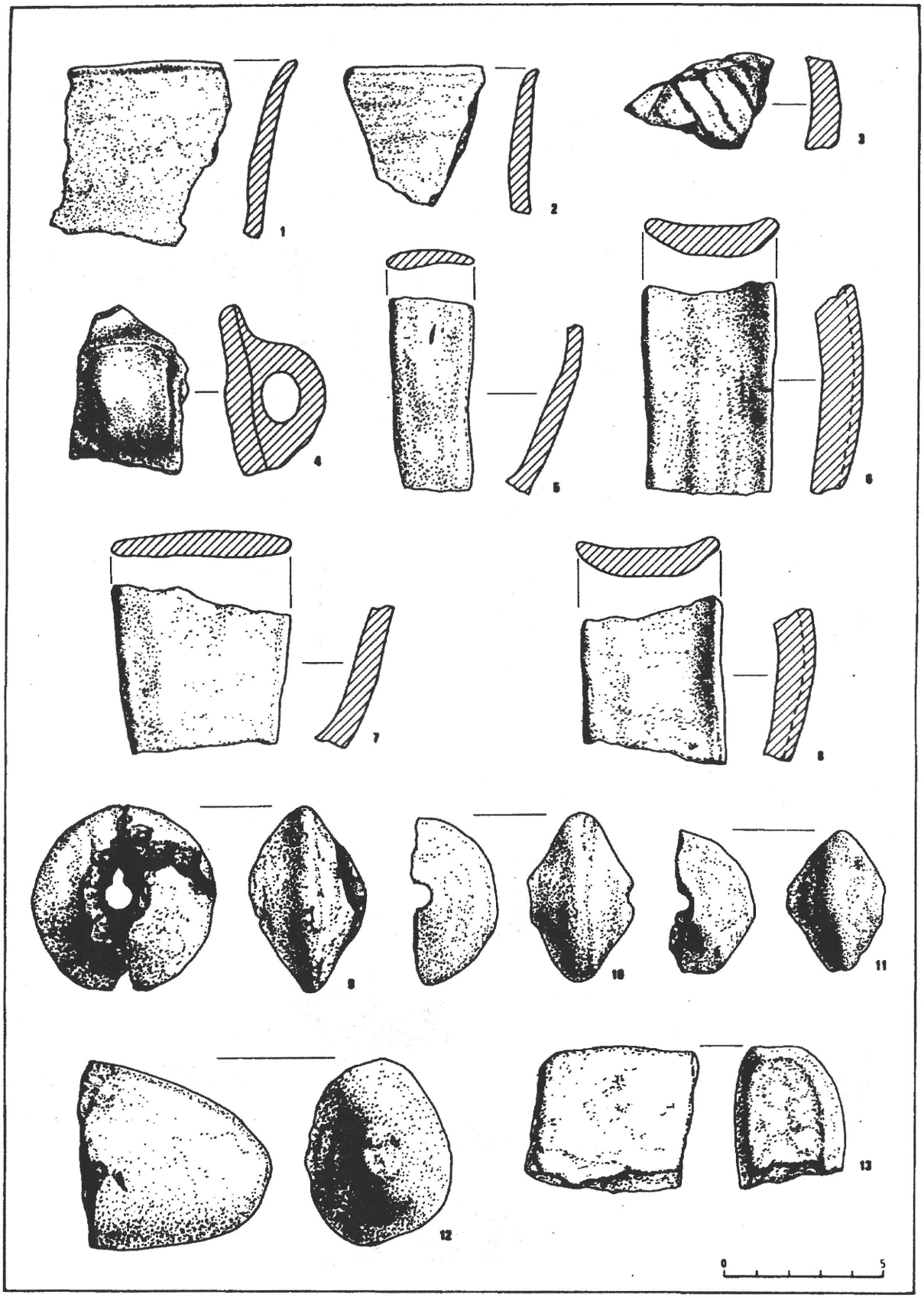

7. kép. 1–13.: a 9. objektum leletei.

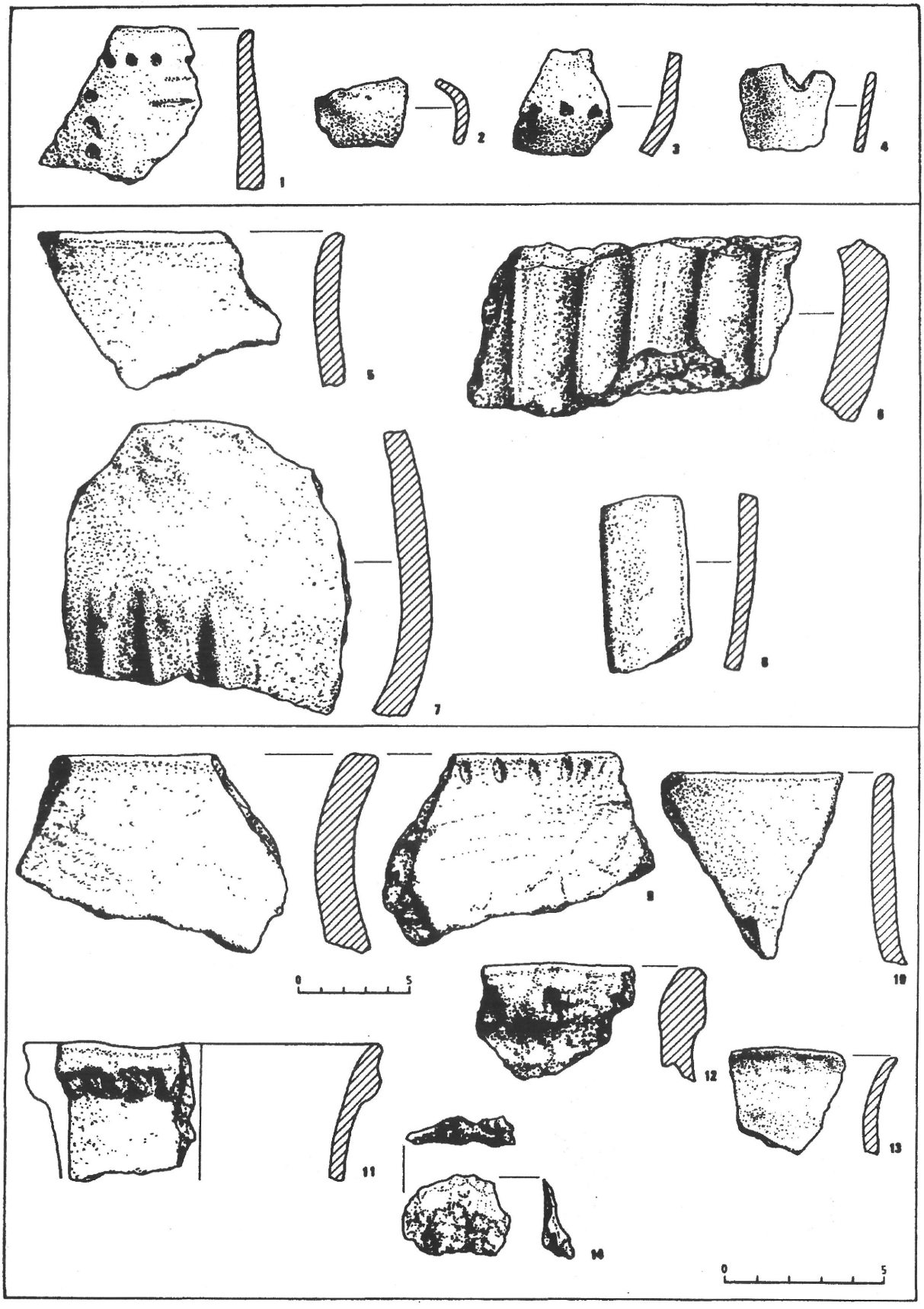

8. kép. 1–4.: leletek a 8. objektumból., 5–8.: a 11. objektumból, 9–14.: a 12. objektumból.

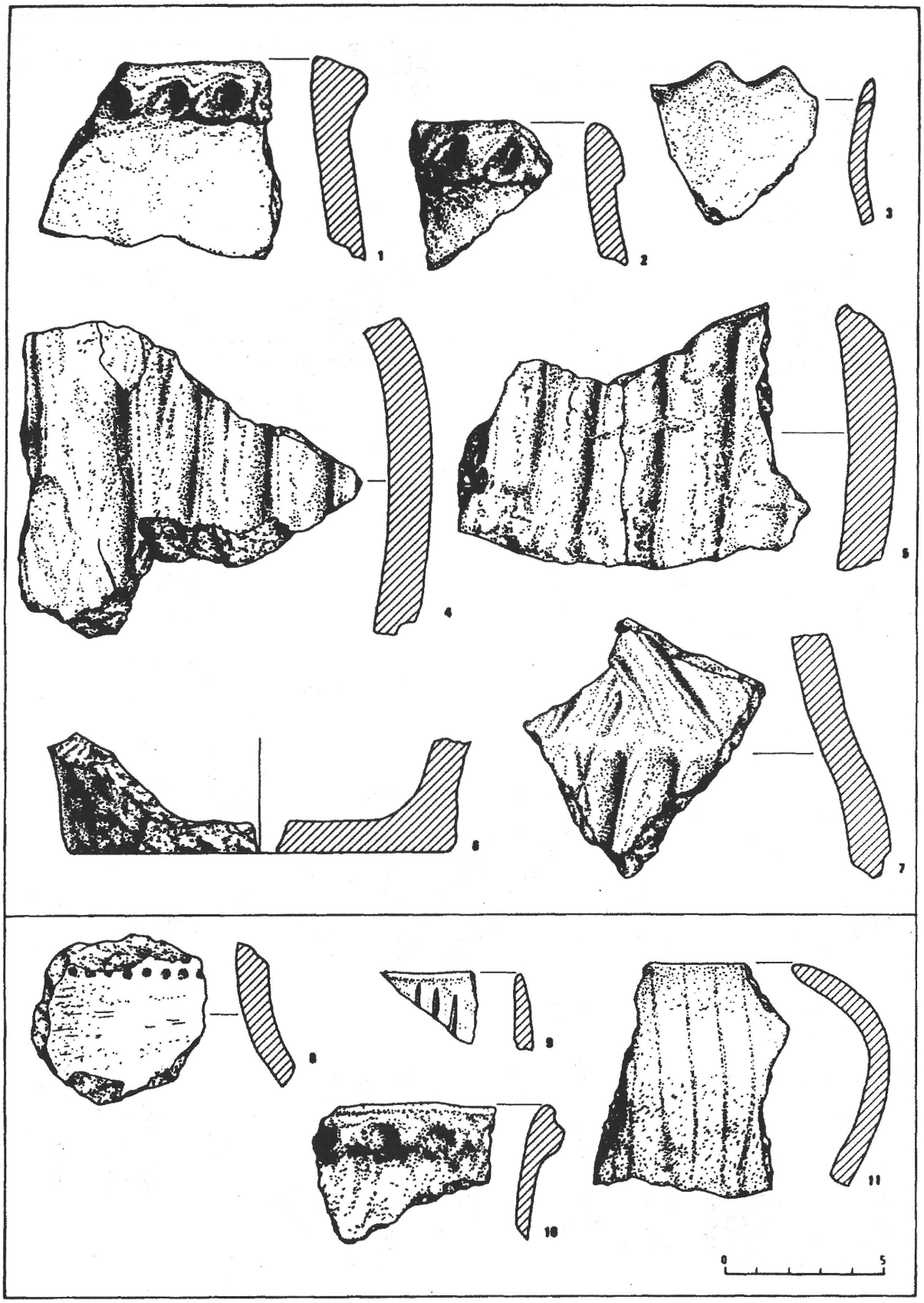

9. kép. 1–7.: a 13. objektum leletei., 8.: kerámiatöredék a 15. objektumból, 9–10.: a 16. objektum leletei, 11.: kerámiatöredék a 22. objektumból.

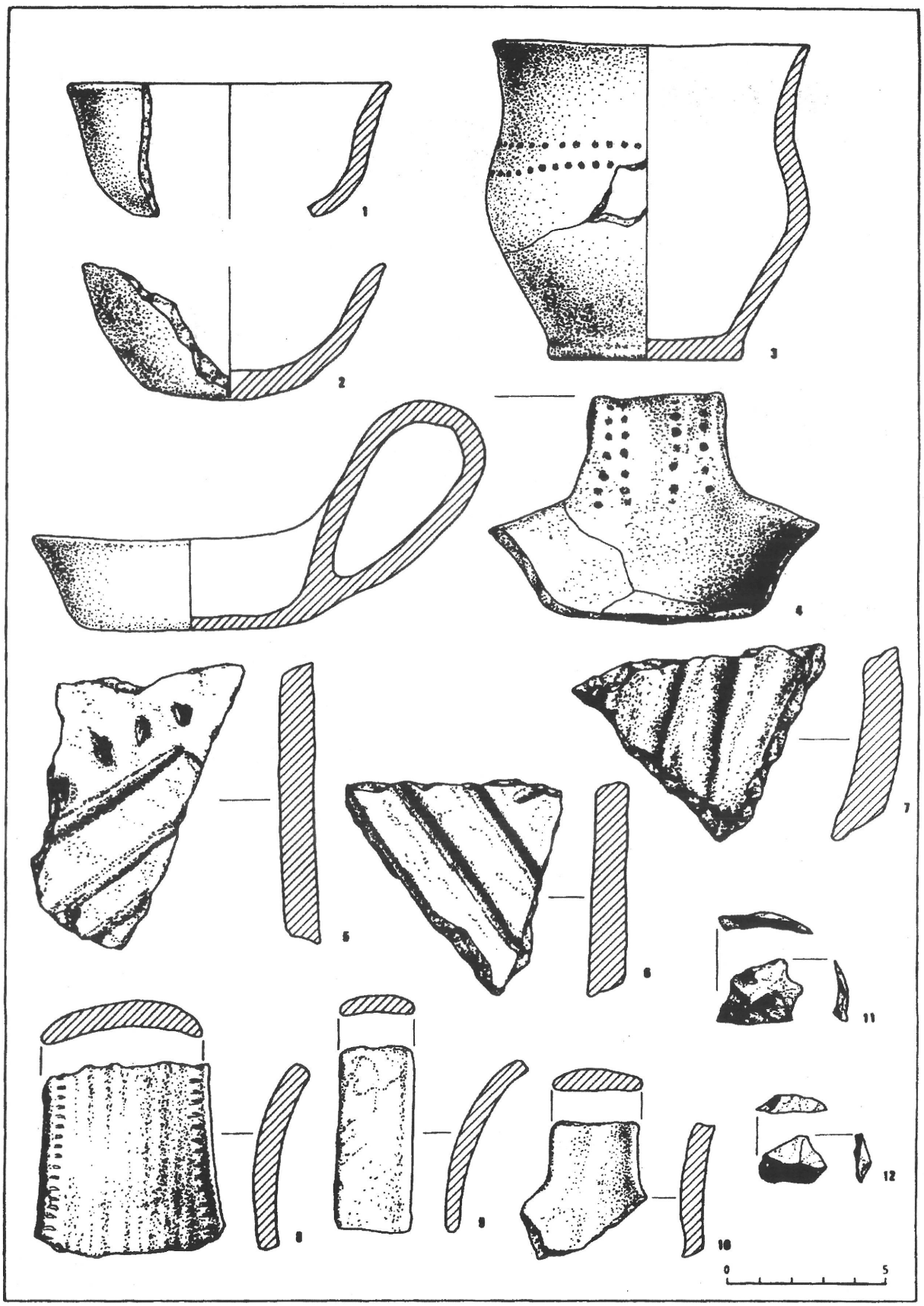

10. kép. 1–12.: a 14. objektum leletei

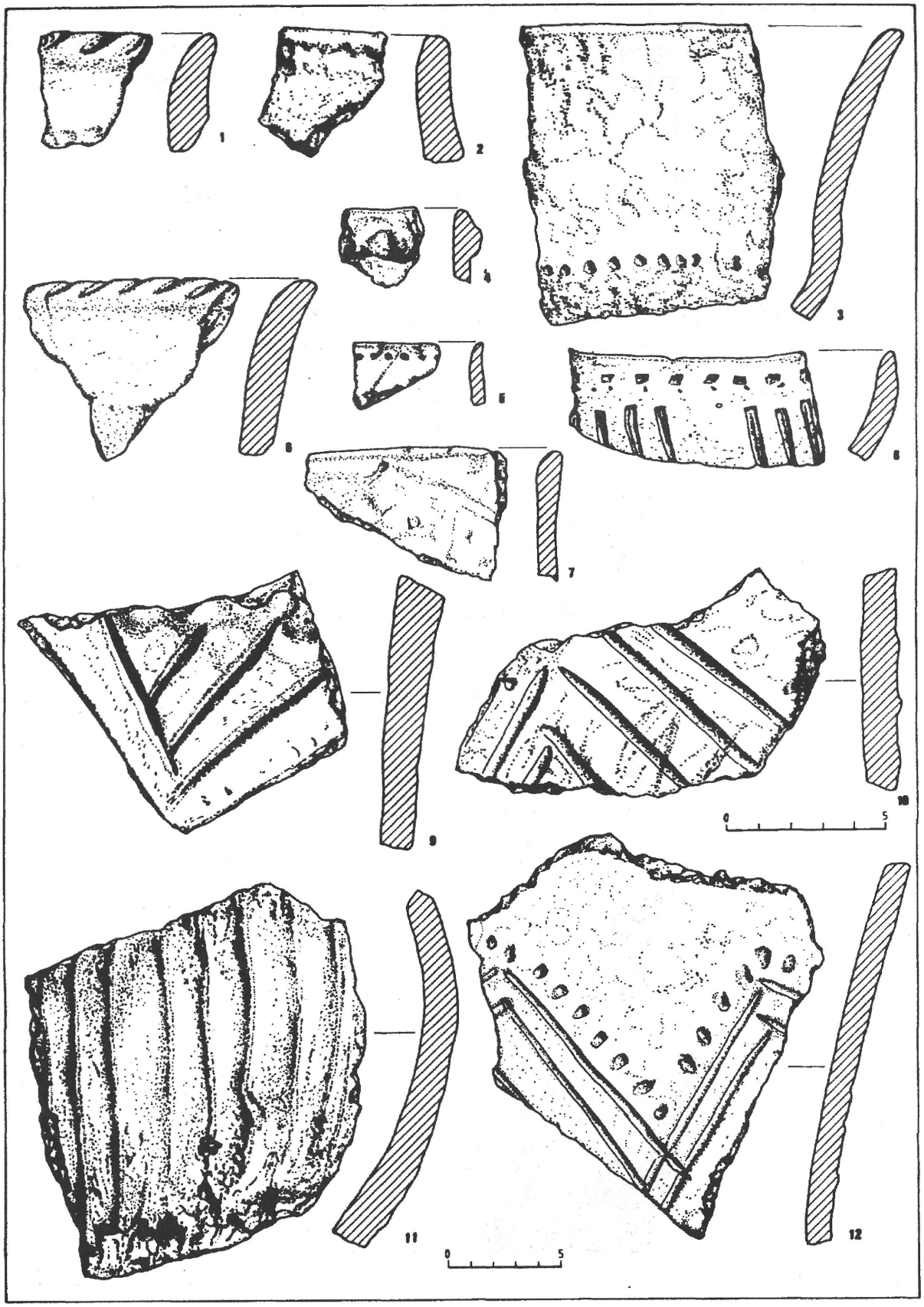

11. kép. 1–12.: a 14. objektum kerámiatöredékei.

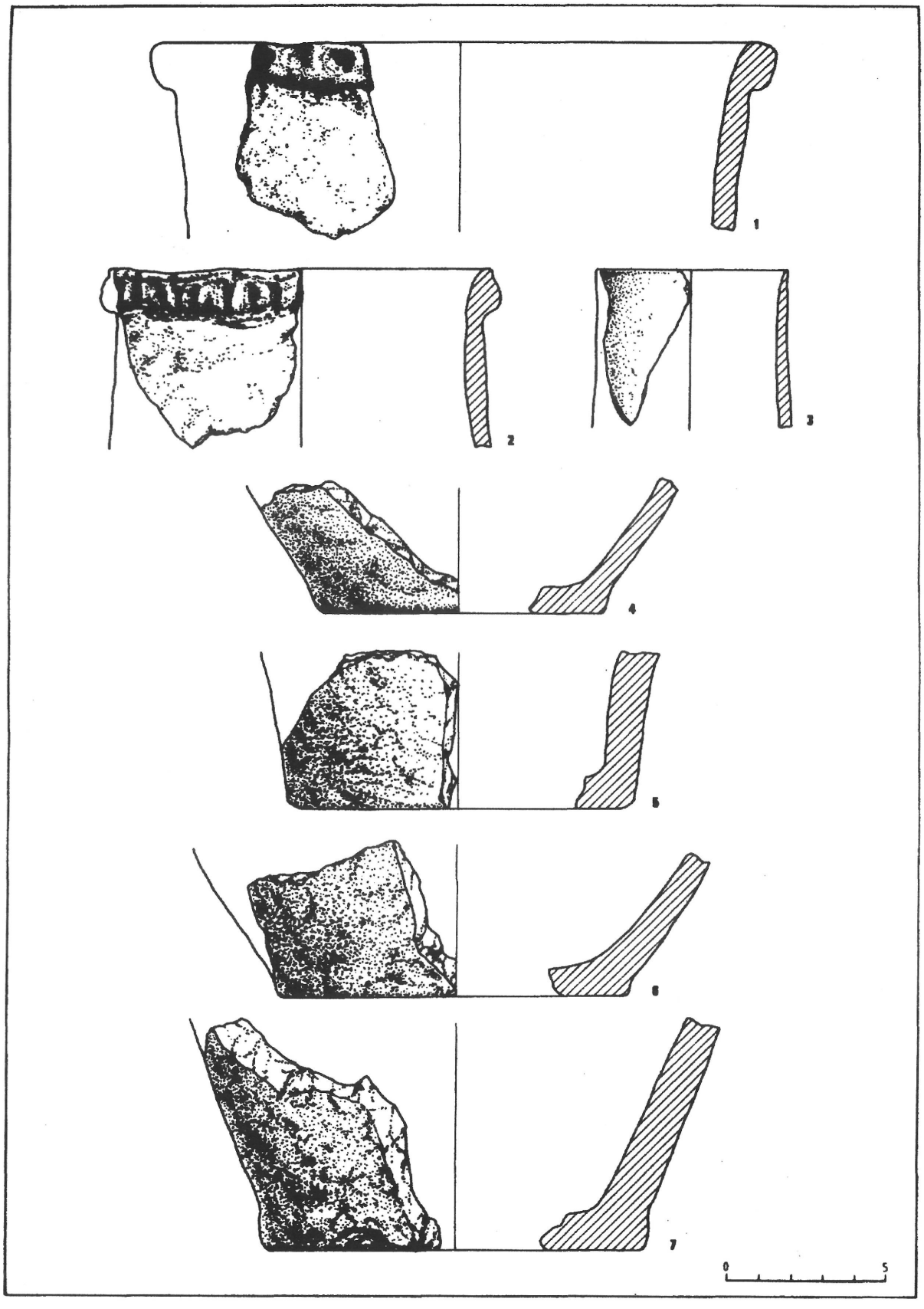

12. kép. 1–7.: a 14. objektum leletei.

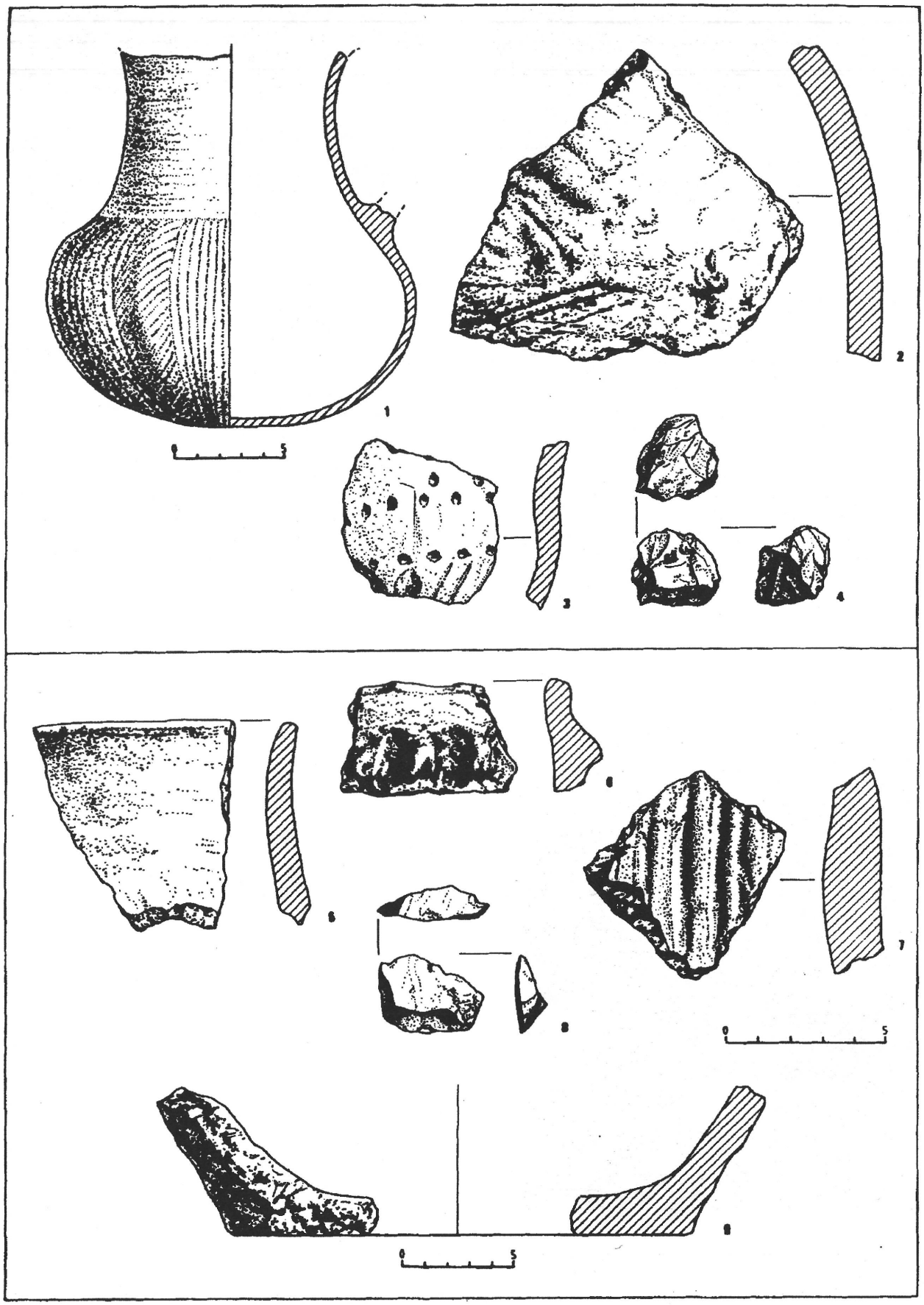

13. kép. 1–4.: leletek a 24. objektumból, 5–9.: a 25. objektum leletei.

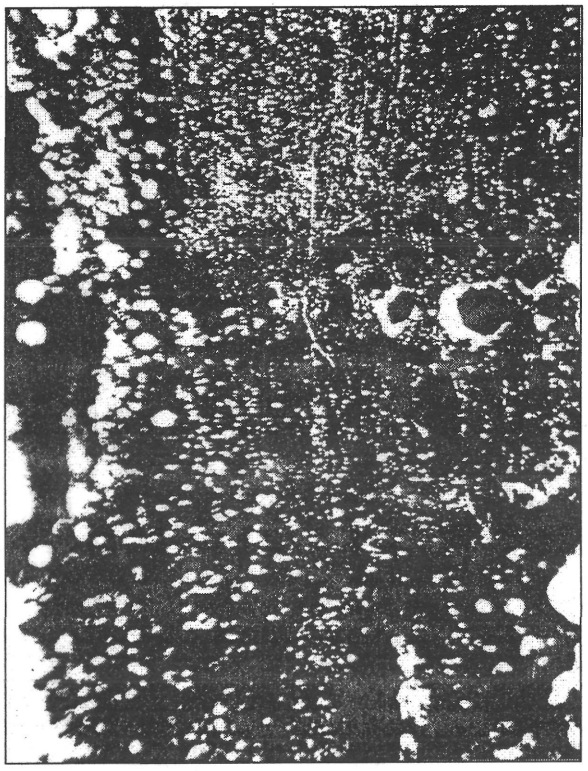

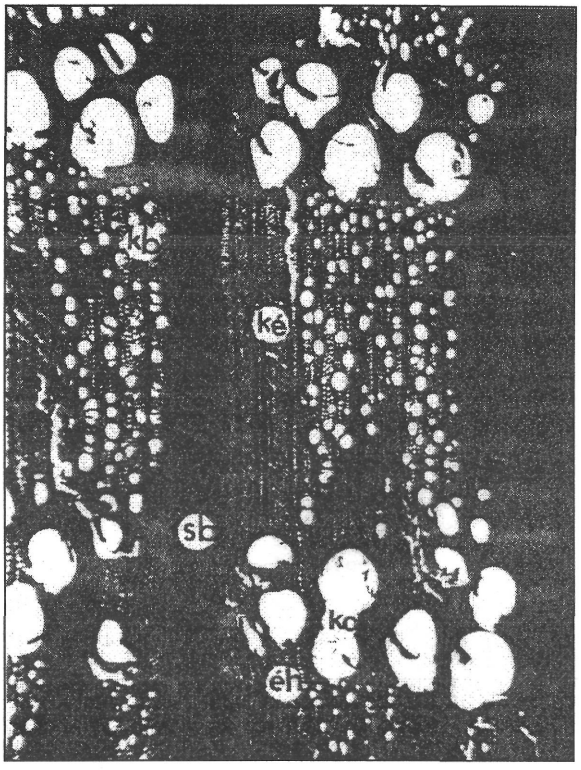

14. kép. 1.: a 2. objektum, faszén-keresztmetszeti törésképe. Kocsánytalan tölgy – Quercus petraea (Matt./Liebl.), mikrószkópos felvétel: 25-szörös. 2.: Kocsánytalan tölgy – Quercus petraea (Matt./Liebl.) recens anyag keresztmetszetrészlete, mikroszkópos felvétel: 25-szörös (éh=évgyűrűhatár, ko=évgyűrű korai pászta, ké=évgyűrű késői pászta, sb=széles bélsugár, kb=keskeny bélsugár) (Babos Károly)

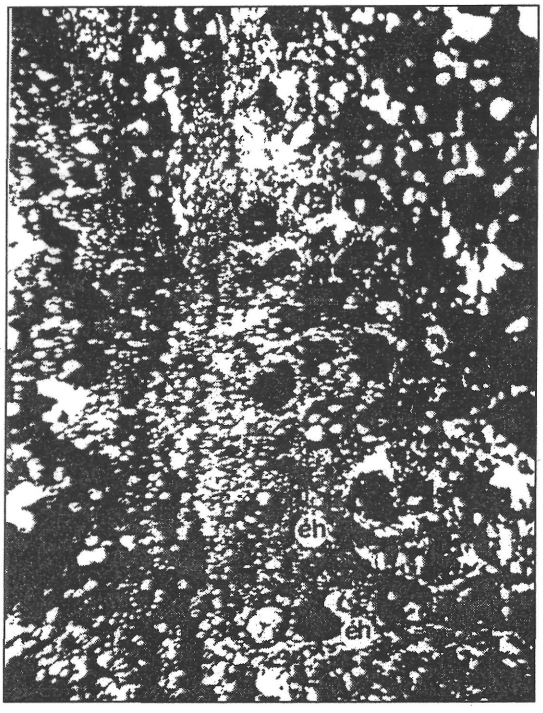

15. kép. a 26. objektum, faszén-keresztmetszeti törésképe. Kocsányos tölgy – Quercus robur L Mikroszkópos felvétel: 25-szörös (éh=évgyűrűhatár) (Babos Károly)

16. kép. 1. táblázat. Budapest, Bécsi út 38–42. őskori növényleletei (Gyulai Ferenc)

1. Táblázat. Budapest, Bécsi út 38-42. növényleletei											
Őskor							Próba				
Latin név	Család	Magyar név	Maradvány	Ökocsoport	Állapot	Felhasználás	1	2	5	6	Összesen
Cerealia	Poaceae	gabonaféle	szemtermés fragmentum	9.1	szenült	gabona	3				3
Chenopodium album agg.	Chenopodiaceae	fehér libatop	mag	9.2/10.2	szenült	gyomnövény/vegetációelem	3				3
Hordeum vulgare L.	Poaceae	árpa	pelyvás szemtermés fragmentum	9.1	szenült	gabona	1			1	2
Indet.		nem meghatározható	mag/termés	diverz	szenült		2				2
Sambucus ebulus L.	Caprifoliaceae	gyalogbodza	csonthéjas mag	7.1	nem szenült	vegetációelem-gyógynövény		1			1
Vitis sp.	Vitaceae	szőlő	mag töredék	diverz	nem szenült	diverz	1				1
Összesen							10	1	0	1	12

PETŐ MÁRIA

A GELLÉRTHEGYI KŐBÁNYA

A gellérthegyi késő kelta oppidum területén 1993–1995 között a déli oldalon, az ún. Pihenőpark telkein – hrsz.: 5381/2., 5392/1-2. – végeztünk kutatásokat[1] (1. kép). A terep egy meglehetősen sík plató, mely meredek rézsűben végződik a Kelenhegyi úti házak északi telekhatárainál. Régi térképek és metszetek tanúsága alapján tudjuk, hogy a terület domborzati viszonyai az elmúlt évszázadok során alig változtak, de mintegy 1,5 m vastag újkori feltöltés került a régészeti maradványok fölé. A kultúrrétegek azonban nem maradtak változatlan állapotukban, a második világháború okozta pusztítások, majd az utána végzett tereprendezések következtében a régészeti objektumokhoz tartozó metszetfalak szinte használhatatlanok a kormeghatározásban. Az 1960-as években parkosították a területet, e munkálatok következtében, valamint a természetes erózió miatt a korhatározó régészeti leletek sem mindig eredeti helyükön kerülnek elő.

Az említett terület földrajzi arculatára felfigyelve már 1985–86-ban folytattunk itt ásatásokat. A déli oldalt lezáró meredek rézsű alapján feltételeztük, hogy itt húzódott az erődítményt bekerítő sáncfal. A két szezonban végzett próbaásatásaink alapján, amikor egy impozáns méretű, agyagba rakott sziklafal maradványai kerültek elő,[2] joggal következtethettünk erre. Az említett objektumok hitelesítése és értelmezése céljából kezdtünk újra dolgozni ezen a területen, s kitűzött feladatunk megvalósítása érdekében több kutatóárokkal pásztáztuk át a felületet. Sajnálatos módon nagyobb méretű felületi összebontásra a természeti védettségű park fái és bokrai miatt nem volt lehetőségünk. Ezért tartottuk szükségesnek, hogy a már más ásatásoknál is alkalmazott és jól bevált módszerrel, földradarvizsgálatok végzésével tegyük eredményesebbé kutatásunkat[3]. Feltárásainkat két helyre koncentráltuk (1. kép I. és II. sz. lelőhely), ezek közül az I. sz. lelőhely igen érdekes feltárási eredményeire ezúttal nem térünk ki, mivel az itt végzett kutatásokat még nem állt módunkban befejezni,[4] és így értelmezni sem.

A II. sz. lelőhelyen 1993–94-ben egy elhagyott, kézi művelésű kőbánya maradványai kerültek felszínre. Az eddig kutatott terület nagysága kb. 32 négyzetméter, de a fejtő teljes kiterjedése ennél nagyobb volt (2–3. kép).

Az egykori kitermelést kutatóárkunk déli végében kezdték meg, itt ugyanis a már kimerült bányaüreget találtuk meg, majd innen észak felé haladva a fejtésre előkészített, körülárkolt kőtömböket. Méreteik: 170-180 cm hosszú, 100-120 cm széles darabok, melyeket 15-20 cm széles vájatok választottak el egymástól, oldalaikon ferdén húzott vésőnyomokat, hosszanti felükön az ékelővéső szabályosan elhelyezett réseit találtuk (4–5. kép). A fejtést vízszintes padokban végezték. A körülárkolt kőtömbök általában ÉK–DNy irányításúak, de az üregben befelé haladva találtunk ezekre merőlegesen elhelyezkedő, kiemelésre előkészített kőtömböket is.

Kutatóárkunk északi végében vastag, apró köves meddőhányó helyezkedik el, melynek feltárására omlásveszélyes volta miatt nem volt lehetőségünk. Ebből a törmelékes rétegből néhány késő bronzkori, jellegtelen kerámiatöredék, valamint csekély számú késő kelta korú darab került elő. Ezek a leletek régészeti rétegekhez nem köthetők, mivel a világháborús lövedékek becsapódása, majd a bombatölcsér betöltése következtében a leletanyag másodlagos helyzetűnek értékelhető. Meg kell jegyeznünk azonban, hogy az LT D-nél későbbi korok anyaga nem került felszínre, eltekintve az egész területen előforduló legújabb kori virágcserépdaraboktól. A háború előtt itt egy virágkertészet működött, ezek a cserepek ebből a tevékenységből származnak.

A kőfejtő keletkezése csak feltételesen adható meg, mivel a kézi művelésű kőbányászat módszerei évszázadokon át mit sem változtak.[5]

Közvetett módon közelítve meg a keltezés problémáját, kiindulásul három kérdést tettünk fel, melyek megválaszolása valószínűsítheti az előkerült objektum használatának idejét.

1. Mikortól vannak ismereteink a gellérthegyi kőbányászatra vonatkozóan?
2. Mely történelmi időszakban lehetett szükség nagyobb mennyiségű és meglehetősen egységes méretű, jó minőségű kőanyag felhasználására a Gellérthegyen, illetve közelében?
3. A hegy mely területén kerültek elő nagyobb számban régészeti korokból származó kőemlékek?

A gellérthegyi édesvízi mészkő bányászatára geológiai leírások[6] és múlt századi térképek, valamint az idelátogató utazók megfigyelései szolgáltatnak adatokat. Schafarzik Ferenc, Vendl Aladár, Papp József könyvükben[7] a Citadella D-i és DNy-i oldalán előforduló fehér, forrásvízi vagy más néven édesvízi mészkőről beszélnek. Pécsi Márton pedig a következőket írja: „Régebben a fellegvártól Ny-ra a Szirtes út környékét kb. 200-210 m tsz f.-i magasságban nagyobb édesvízi mészkőtakaró foltja borította. Legnagyobb részét már az építkezésekhez elhasználták."[8] Ásatási területünk közel esik az említett Szirtes úthoz. Ami az egykori kőbányászat meglétét illeti, erre vonatkozóan is rendelkezünk adatokkal. Schafarzik Ferenc írja a magyarországi kőbányákkal foglalkozó munkájában:[9] „A múlt századokban a Gellérthegy DNy-i oldalán is fejtették a szóban forgó édesvízi mészkövet, még pedig olyan szaporán, hogy mi reánk alig maradt e helyen ennek a képződménynek hírmondója." A gellérthegyi kőbányáról Kőfalvi Imre is megemlékszik,[10] szintén a hegy délnyugati oldalára lokalizálva azt, sőt hozzáteszi: „melyet már a rómaiak is felhasználtak", habár ezt a véleményét adatokkal nem támasztja alá.

A hazánkba látogató idegen utazók csaknem valamennyien írtak a Gellérthegyről, közülük témánk szempontjából a legfontosabb a francia mineralógus, François-Sulpice

Beudant, aki 1818. május 23-án kelt feljegyzésében a következőket mondja: „Ha leereszkedünk a Bloksbergből [ti a Gellérthegyről] a nyugati lejtőn keresztül, akkor először szemünkbe ötlik egy kis kápolna mögötti kőbánya, ahol mészkövet bányásznak, amely a mésztufa minden tulajdonságával rendelkezik: a fehér részben törött, saccaroide-szerű, máshol tömör egy kicsit, vastag szilánkja a tömör gipszéhez hasonlít. A mészkő anyaga tele van üregekkel és ezek falai általában cseppkő formájúak, szabálytalanok, de láthatunk henger és görbe alakú üregeket is, ezek hosszan elnyúlnak, falaikon bőven vannak kristályok, amelyek sima kérget hoznak létre a felületen.

Ez a mésztufa nagyon hasonlít a travertinóra, amely Róma környékén is található. Ha tovább haladunk lefelé, más bányákat vagy az előbbi mésztufának a változatait találhatjuk; vannak itt olyanok, amelyek tömörek, sárgás színűek, és tele vannak henger alakú üregekkel, amelyek többé-kevésbé kanyargósak.

Az egyik ilyen kőbányában – az utolsóban ebből a fajtából, amit itt leereszkedve láthatunk – észrevehetünk a sárgás és a fehér anyag között egy mészkövet, amelyik szintén fehér színű. Ezek a mészkövek a planorbe benyomását keltik, elég laposak, korong alakúak, és meglehetősen hasonlítanak a planorbishoz. Átmenet található azon réteg között, amely magába zárja a szerves anyagok nyomait és a között a rész között, amelyik már a mészkő tulajdonságait jellemzi, ez az átmenet főleg a sárgás, tömör változatnál figyelhető meg."[11]

A francia tudós szövegét Szabó József idézi[12], megjegyezve, hogy ő ugyan nem találkozott olyan emberrel, aki emlékezett volna arra (1879 körül), hogy a Beudant által említett kőbányát ismerné, de a nyomok alapján nem vonja kétségbe annak létezését, kiemelve azt, hogy előtte 60 évvel ennek még több nyoma lehetett, mivel a francia utazó határozottan kőbányákról beszél.

A Beudant által megfigyelt kőbányát (kőbányákat) teljes biztonsággal lokalizálni nem tudjuk, a leírás túlságosan általános, az égtájmegjelölés is pontatlan, a távolsági adatokról nem is beszélve.

Szerzőnk megjegyzéseihez egy korban legközelebb eső, 1833-ból származó térkép is megjelöl egy kőbányát a hegyen (6. kép), Beudant talán ezt láthatta.

Arra a kérdésre válaszolva, hogy mely időszakban volt szükség kőanyag felhasználására a Gellérthegyen, időben visszafelé haladva a következőket mondhatjuk el A legnagyobb arányú kőépítkezést a múlt század közepén a Citadella jelentette, ehhez azonban nem helyi anyagot, hanem sóskúti mészkövet használtak, és ekkor már nem kézi fejtéssel szerezték a kőanyagot. A Csillagvizsgáló 1813–15 közötti építéséhez a 6. képen bemutatott és 1833-ban nagyméretűnek ábrázolt fejtőből hozhatták az anyagot. A török kori kis erőd, amely a Gellérthegy tetején állott, egyszerű kis palánkvár volt, noha kőfalairól is történik említés,[13] ezért nem kizárt, de nem nagyon valószínű, hogy a törököknek ilyen igényes megmunkálású, szabványosított méretű kövekre lett volna szükségük. A budai várpalota építéséhez a helyszínen bányászták a követ.[14]

A középkort megelőző időkből, egészen pontosan a kora római korszakból a hegy nyugati és déli oldaláról már a múlt századi szőlőművelés során kerültek elő faragott és feliratos kőemlékek, sírkövek és oltárok.[15] Újabb ásatásaink során ilyen eredménnyel nem büszkélkedhetünk, de meg kell említenünk azt a töredékes kőtáblát, mely az 1986-os feltárásaink során került elő, a kőfejtőtől mintegy 80 m távolságban keletre, régészeti rétegben.[16] A kövön azonos méretű ékelővésőnyomokat találtunk, mint a kőfejtő kövein, de úgy tűnik, hogy anyaghiba miatt a kő további vésését, kidolgozását abbahagyták (7. kép).

Kizárásos alapon és a hegyről előkerült kora római kőemlékek tanúsága szerint nagy valószínűséggel a kora római korra keltezhetjük kőfejtőnk megnyitását. A hazai római kori kőemlékek tanulmányozásának a szakirodalomban hosszú múltja és jelentős eredményei vannak, azonban még a legalaposabb feldolgozások sem foglalkoztak a faragott kövek nyersanyaglelőhelyeinek vizsgálatával. Nagy Tibor az aquincumi kőfaragásról és szobrászatról készített összefoglalásban[17] nem foglalkozik a kőanyagok származási helyével, sőt a gellérthegyi lelőhelyű római kori kövekkel sem. Mindössze az eraviszkusz lakóházakból előkerült, mészkőből készített malomköveket említi meg. Korábban Nagy Lajos, aki az eraviszkusz kultúra budapesti és Budapest környéki leleteit dolgozta fel,[18] felsorolta a gellérthegyi kőemlékeket, melyek alapján a hegyen vélte meglelni az őslakosság vallásos életének központját, de a kőbánya kérdését ezek esetében figyelmen kívül hagyta. Mindössze azt jegyezte meg: „A Kr. u. I. század eraviszkusz és azalusz sírköveinek anyaga puhább kő."[19] Majd a továbbiakban azt írta, hogy a római hódítás nyomán új anyag jelenik meg, a békásmegyeri és a budakalászi mészkő.[20] Pannonia római kori kőbányáinak feltárására ez ideig kevés figyelmet fordítottak, miként ezt Torma István, a legutóbbi, e témában megjelent tanulmány szerzője is hangsúlyozza.[21] Az általa közölt budakalászi kőbánya területén ásatás nem folyt, de a hely közelsége arra engedte következtetni, hogy Aquincum kőigényét innen elégítették ki.[22] A Gellérthegyről származó kőemlékek és az aquincumiak között még laikus szemmel nézve is feltűnő a kőanyag eltérő minősége, az előbbiek sárgás vagy szürke színűek, az aquincumiak jóval fehérebbek, ami arra utal, hogy különböző kőfejtőből származnak. Gyakorlati okokból nézve egészen természetes, hogy mindkét helyen a legközelebbi kőbánya anyagát használták fel.

Míg a pannoniai kőfejtés vizsgálatának hiányát említettük, a daciai kőbányák, elsősorban Téglás Gábor kutatásainak köszönhetően, e szempontból sokkal jobb helyzetben vannak.[23] Ezek a biztosan római korra keltezhető kőfejtők analógiás alapon megerősítik azt a feltevésünket, hogy a gellérthegyi bányát is a római korra keltezhessük. A bezsánhegyi kőbányában látható ékelési rések[24] a miénkhez hasonlatosak, míg más fejtőkben a munkafolyamat rendszere eltéréseket is mutat. A Tordai-hasadék felett lévő kőbányában a fejtés lépcsőzetesen, függőleges irányban történt,[25] a jánosfalviban pedig egy szobaszerű műhelyben, egyszerre három oldalról.[26] Ezekből a bányákból szerszámok is előkerültek, míg nálunk csupán egy kézbe illő, egyik végén lesimított talpú, másik végén gömbszerű kőbunkó került elő, melyet ékbeverő nagykalapácsként használhattak.[27]

A Rajna vidékéről, Pellenzből közöl Josef Röder egy antik kőbányát[28], ennek alapján rekonstruálja a római kőfejtés módszereit, és bemutatja a kőbányászat szerszámait is.

A gellérthegyi ásatás munkájában részt vett dr. Horváth Zoltán geológus, aki megfigyeléseiről egy rövid tanulmányt készített, mely az ásatási napló mellékleteként kéziratban olvasható.[29] A bánya kőanyagának meghatározása és ennek összevetése a korábban itt előkerült s ma a Nemzeti Múzeumban őrzött kövek anyagával és kőfaragás-technikájával az ő munkájának köszönhető, és minthogy kutatása még nem befejezett, e helyütt bővebben nem térhetünk ki rá. A geológiai vizsgálatok folytatása feltétlenül szükségessé vált, mivel a hegyről a múlt században előkerült Iuppiter Teutanus-oltár kapcsán már korábban feltételezték, hogy itt, a déli lejtőn állhatott az eraviszkuszok törzsi szentélye, mely az oppidum feladása után kultuszhelyként tovább élt a római kor folyamán. A néhány éve előkerült bölcskei, azonos értelmű oltárkövek, amelyeknek eredeti felállítási helyét a Gellérthegyre lokalizálják[30], még jobban megerősítik e vallási központ létezését. Amennyiben ilyen nagy számú – a gellérthegyivel együtt 12 db – kőoltárt állítottak az egykori oppidum területén, azt a földrajzi adottságok miatt csak itt, a lankás déli platón tehették meg, ahol megfelelő nagyságú és sík terület állott rendelkezésükre. Ugyanez vonatkozik a kora római temető sírköveire is, melyek nagyjából szintén ezen a tájékon kerültek elő. Nyilvánvaló, hogy követ nem szállítottak a Gellérthegyre, hanem az itt fellelhető mészkövet termelték ki e célra. A továbbiakban szükségesnek tartjuk a bölcskei kövek és a Nemzeti Múzeumban őrzött gellérthegyi kőemlékek geológiai és kőfaragás-technikai vizsgálatának elvégzését, valamint e déli oldal teljes, módszeres feltárását, a már megkezdett 1993–95. évi kutatások befejezését. A gellérthegyi késő kelta oppidum kultuszközpontként való tovább élése a római korban ma már toposzként ismétlődő feltevés a régészeti szakirodalomban, ennek bizonyítása csak nagyobb arányú ásatásokkal és több tudományág művelőinek közreműködésével végzett vizsgálatok alapján lehetséges. Addig is, amíg nem kerül elő pro vagy kontra bizonyíték, a kőfejtő működését nagy valószínűséggel a római korra keltezzük.

JEGYZETEK

1. A feltárások költségeihez hozzájárult a Budapest Bank, valamint a Művelődési és Közoktatási Minisztérium Közgyűjteményi Főosztálya, szíves segítségüket ezúton is köszönöm.
2. NOVÁKI–PETŐ 83–99., 96., 11. kép. ; PETŐ 33–35. 2. kép.
3. A földradarvizsgálatokat Pattantyús Á. Miklós végezte, felméréseinek eredményét lásd az 1993. és 1994. évi ásatási jelentés mellékleteként.
4. Az I. sz. lelőhelyen a rézsűvel párhuzamosan jó megtartású agyagfal 10 m hosszú szakaszát tártuk fel. A kutatás ezen a helyen még nem fejeződött be, ezért a részleteiben feltárt objektum értelmezését megadni még nem tudjuk.
5. NAGY E. 133–190., 136–137.
6. A geológiai szakirodalom összegyűjtésében dr. Horváth Zoltán volt segítségemre, közreműködését ezúton is köszönöm.
7. SCHAFARZIK-VENDL–PAPP 115.
8. PÉCSI 90.
9. SCHAFARZIK 224.
10. KŐFALVI 271.
11. BEUDANT 383. (Beudant szövegét Völgyi Zsuzsa fordította magyarra, szívességét köszönöm.)
12. SZABÓ 105.
13. Evlia CSELEBI 290.
14. NAGY E. 139., 7. kép.
15. NAGY L. 239.
16. PETŐ 35., 2. kép.
17. NAGY T. 103–160.
18. NAGY L. 239.
19. NAGY L. 245.
20. NAGY L. 246.
21. TORMA 39.
22. TORMA 46.
23. Téglás Gábor e témában publikált munkásságát l. TORMA, i. m. 46. 1. jegyzet
24. TÉGLÁS 1889. 391.
25. TÉGLÁS 1898. 292–293.
26. TÉGLÁS 1886. 21–26.
27. Budapesti Történeti Múzeum, őskori gyűjtemény ltsz.: 95. 5. 33.
28. RŐDER 213–271.
29. HORVÁTH. Szerző a jelentésében az alábbiakat állapítja meg: „2. Az édesvízi mészkőnek geológiai értelemben két típusa van. Az egyik a tavi... a másik változat a meredekebb geomorfológiai viszonyok között keletkezett forrásmészkő. ... a feltárt anyag összehasonlító vizsgálata azt bizonyítja, hogy gellérthegyi leleteink ez utóbbi típusba tartoznak.
3–4. Az 1. sz. árokban feltárt, körülvágott, de a termőhelytől fel nem szakított édesvízi mészkőtábla. Gyakorlatilag tiszta kalcit ($CaCO_3$), kevés kvarcszennyezéssel.
Az 1. sz. árokban talált 1,8x1,2 m méretű, körülvágott mészkőlap a kelta vagy római oltárkövek, faragott kőtáblák befoglaló nyers méretére lett kialakítva. A tábla alján a hosszabbik alsó él mentén talált félkör alakú befaragások a kőtábla felszakítása érdekében az ékek elhelyezésére szolgáló mélyítések. Ez a kőfejtési mód az ókortól ismert, használata a gépesítéssel (fúrás és kőfűrészelés elterjedésével) szorult háttérbe."
30. SOPRONI 1990. 133–142.; SOPRONI 1993. 117–184.

IRODALOMJEGYZÉK

BEUDANT=BEUDANT, F.–S.: Voyage minéralogique et géologique en Hongrie pendant l'anné 1818. 2. kötet. Paris, 1822.

EVLIA Cselebi=EVLIA Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1660–1664. Ford.: Karácson Imre. 2. kiad. Bp. 1985. 622 p.

HORVÁTH=HORVÁTH Zoltán: Geológiai szakvélemény a gellérthegyi eraviszkusz oppidum ásatása során feltárt kőanyagokról. Kézirat. Bp. 1994. 13 p.

KŐFALVI =KŐFALVI I.: Kőfaragókról és kőbányákról. In: Építés – Építészettudomány 12. 1980. p. 241–282.

NAGY E.=NAGY Emese: A középkori Buda és Pest építészetének

technikai és szervezeti kérdései I. BudRég 21. 1964. p. 133–190.
NAGY L.=NAGY Lajos: Az eraviszkusz kultúra emlékei Budapest környékén. In: Budapest Története 1. Bp. 1943. p. 236–265.
NAGY T.=NAGY Tibor: Kőfaragás és szobrászat Aquincumban. BudRég 22. 1971. p. 103–160.
NOVÁKI–PETŐ=NOVÁKI Gyula–PETŐ Mária: Neuere Forschungen im spätkeltischen Oppidum auf dem Gellértberg in Budapest. ActaArchHung 40. 1988. p. 83–92.
PETŐ=PETŐ Mária: Neuere Forschungen im spätkeltischen Oppidum auf dem Gellért-Berg. ActaArchHung 45. 1993. p. 53–44.
PÉCSI=Budapest természeti földrajza. Szerk.: Pécsi Márton. Bp. 1959. 416 p.
RŐDER=RŐDER, Josef.: Die antiken Tuffsteinbrüche der Pellenz. In: Bonner Jahrbücher 157. 1957. p. 213–271.
SCHAFARZIK=SCHAFARZIK Ferenc: A magyar korona országai területén létező kőbányák részletes ismertetése. Bp. 1904.
SCHAFARZIK–VENDL–PAPP=SCHAFARZIK Ferenc–VENDL Aladár–PAPP József: Geológiai kirándulások Budapest környékén. Bp. 115 p.
SOPRONI 1990=SOPRONI Sándor: Előzetes jelentés a bölcskei késő római ellenerőd kutatásáról. CommArchHung 1990. p. 133–143.
SOPRONI 1993=SOPRONI Sándor: CIL III. 10481. BudRég 30. 1993. p. 177–184.
SZABÓ=SZABÓ József: Budapest geológiai tekintetben. Bp. 1879.
TÉGLÁS 1886=TÉGLÁS Gábor: A jánosfalvi római kőbánya és annak három falképe Udvarhely megyében. ArchÉrt 6. 1886. p. 21–26.
TÉGLÁS 1889. 1=TÉGLÁS Gábor: Római kőbánya a dévai Bezsán nevű hegyen. ArchÉrt 9. 1889. p. 390–395.
TÉGLÁS 1889. 2=TÉGLÁS Gábor: Római kőbányászat a tordai hasadék keleti torkolata felett. ArchÉrt 9. 1889. p. 289–295.
TORMA=TORMA István: Római kori kőbánya Budakalász határában. Iparrégészet 2. Veszprém, 1982. p. 39–49.

MÁRIA PETŐ

THE GELLÉRT HILL QUARRY

The remains of a hand-cultivated limestone quarry were discovered on the southeastern side of the late Celtic oppidum during 1993-1994. Our test trenches revealed large cut stones in still in primary position in the abandoned quarry. The blocks of stone bore marks of wedging chisels and grooves that were designed to separate them. A heap of small refuse stones was found on the northern side of the quarry. No archaeological finds of dating value or relevant tools were recovered during the course of excavations. On the basis of geological analyses, descriptions and analogies, with other possibilities excluded, the quarrying activity was dated to the Roman Period.

Following Roman occupation, for centuries, the abandoned Gellért Hill oppidum retained its function as a religious center for the indigenous Eraviscus tribe. This is shown by early Roman grave stones and altars found on the southern and western slopes, as well as the Jupiter Teutanus altar discovered at 16 Rezeda Street in the last century. This latter, as well as eleven stone altars from Bölcske, whose original find spot must also have been Gellért Hill, suggest that a cultic center may have stood on the hill's southern slopes in which altars were annually erected to insure the well being of leaders of the Aquincum Civil Town, the emperor and the Eraviscan community. It may also be presumed that the stone material required by this regular activity was procured in a nearby quarry.

Eventually, after the quarrying activity had ceased, the quarry was buried and forgotten. No data are available concerning its function in later periods.

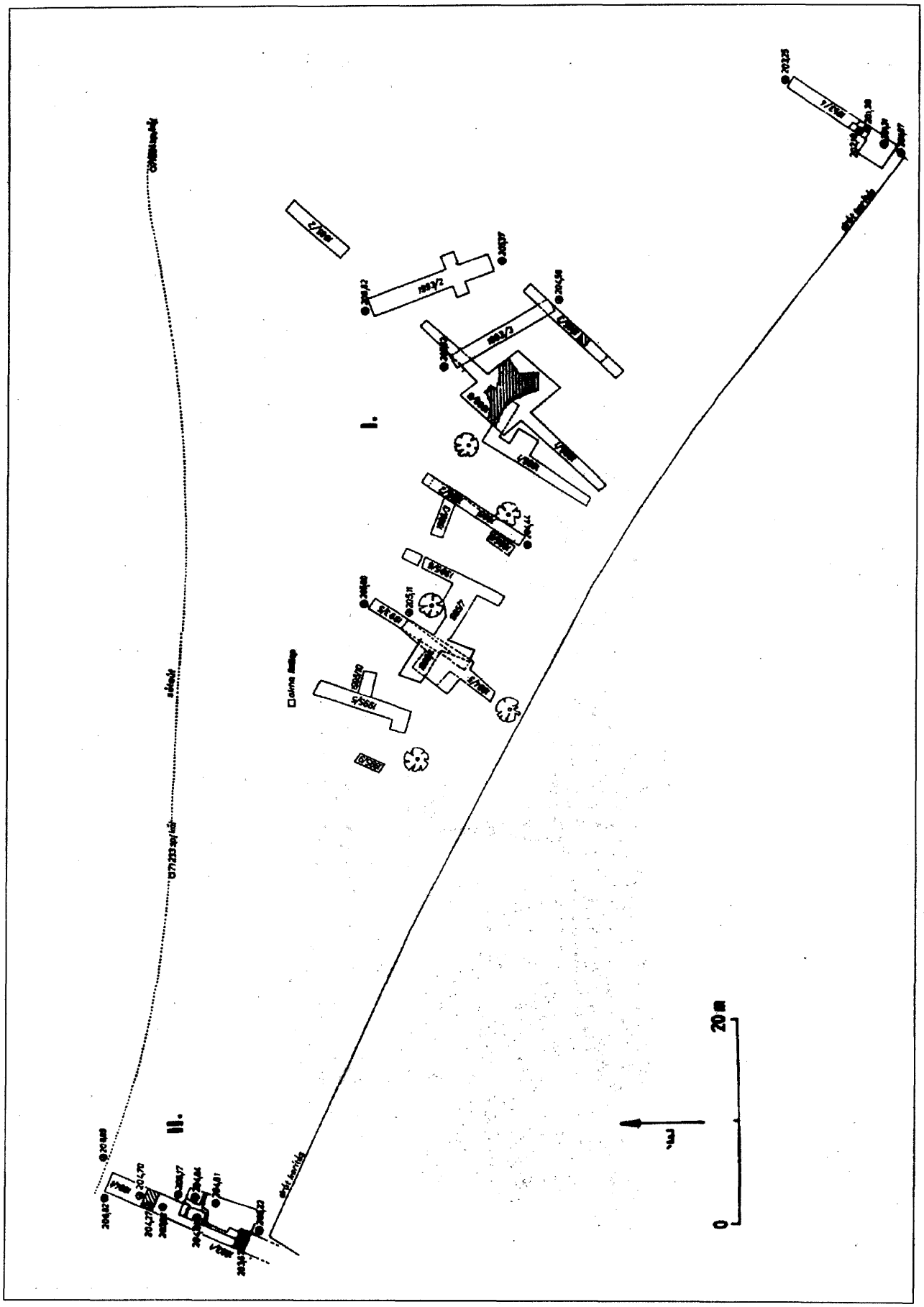

1. kép. Az 1993-as ásatás helyszíne (Dr. Vándor Andrásné)

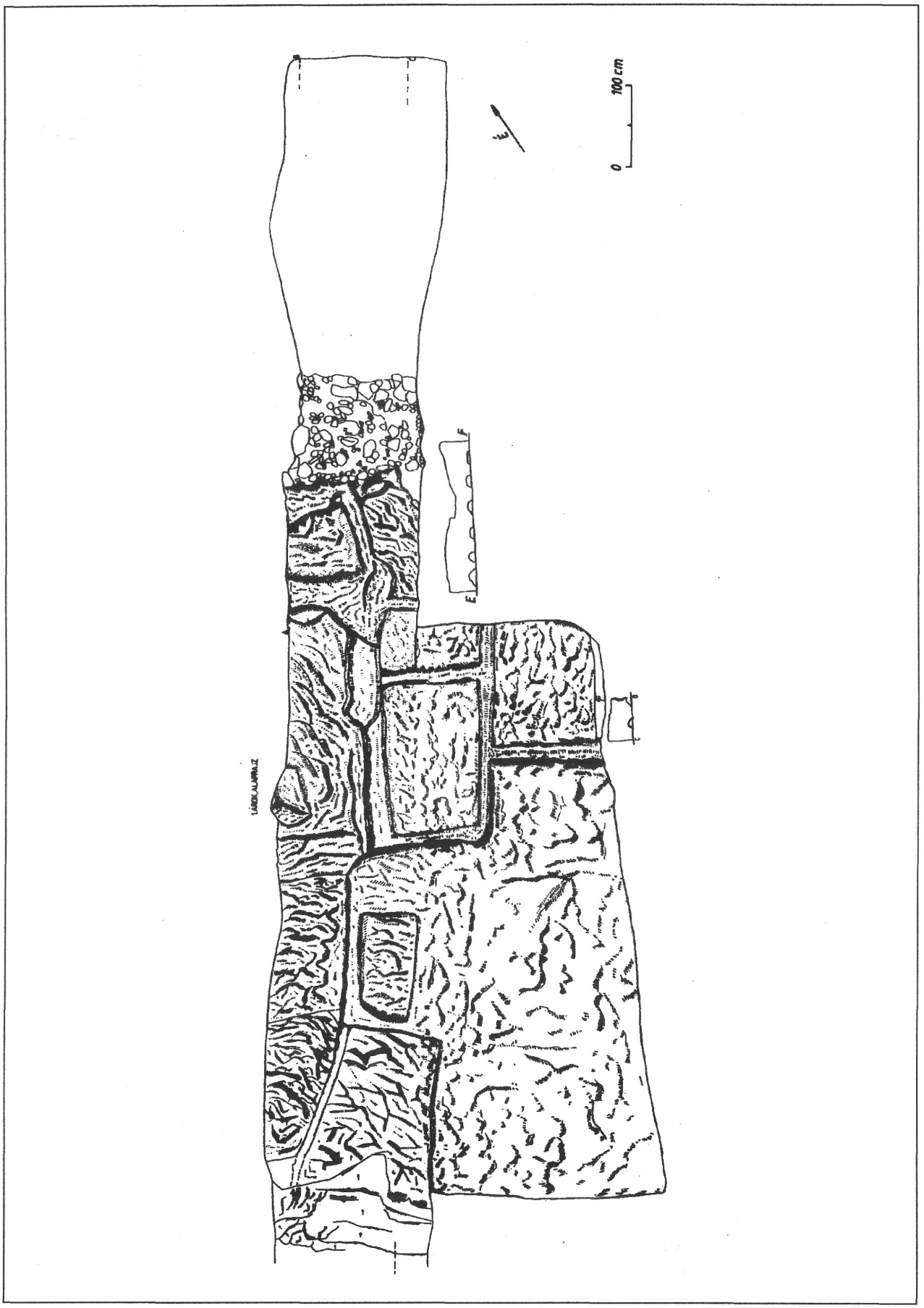

2. kép. Ásatási alaprajz a kőbánya feltárt részletéről (Weinacht Ildikó)

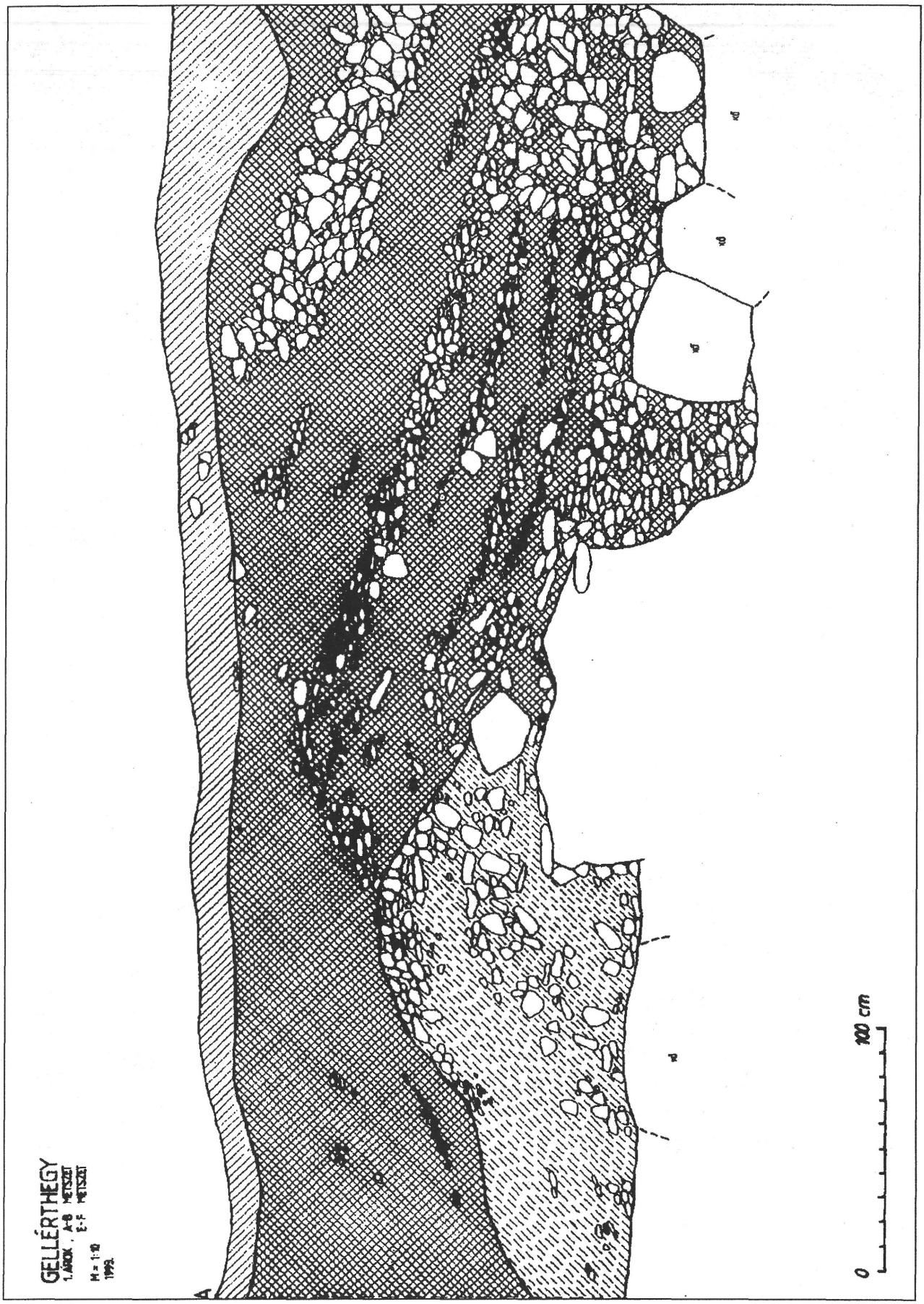

3. kép. A kőfejtő 1993. évi ásatásának nyugati metszetfala (Weinacht Ildikó)

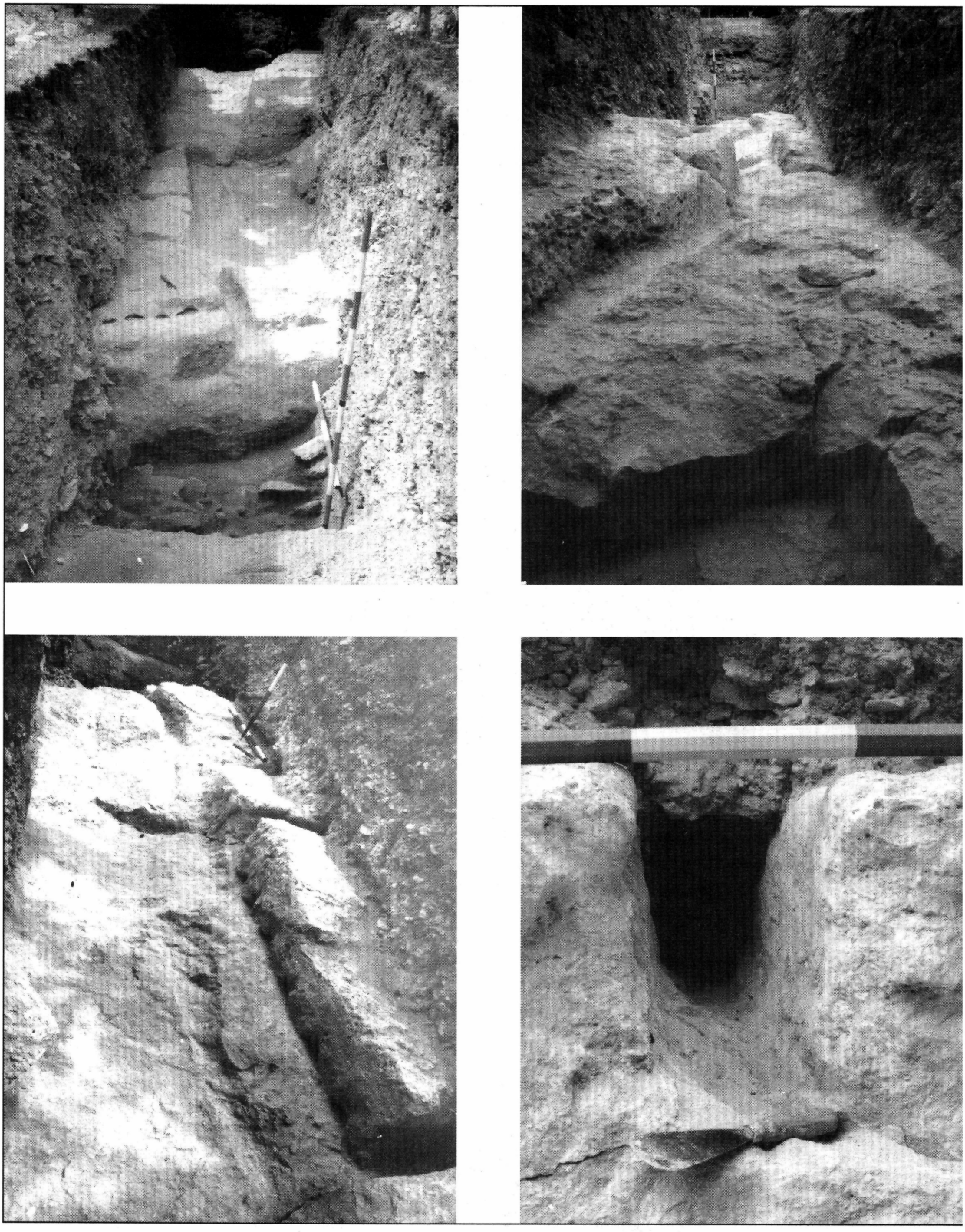

4. kép. Részletek a kőbányából

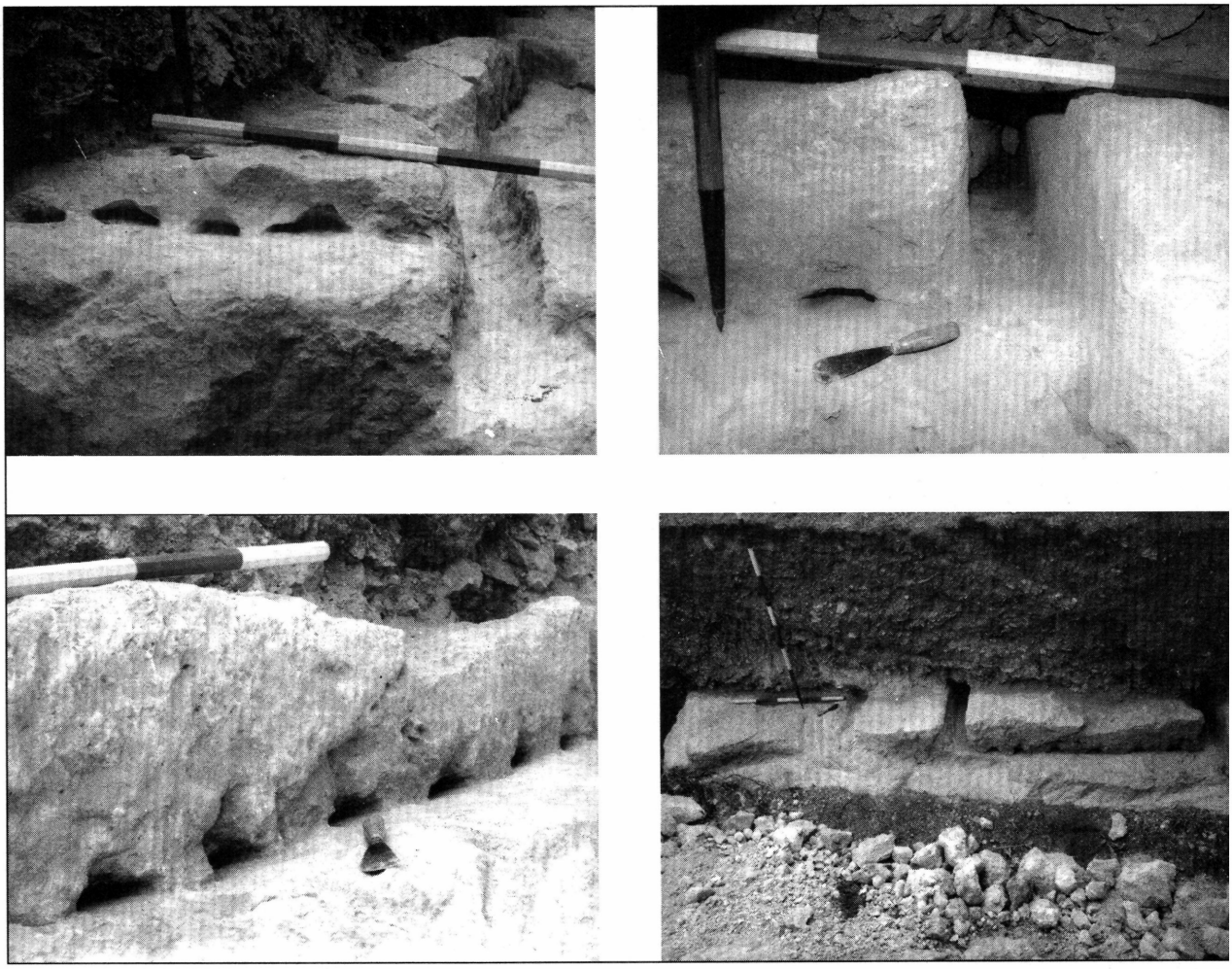

5. kép. Részletek a kőbányából

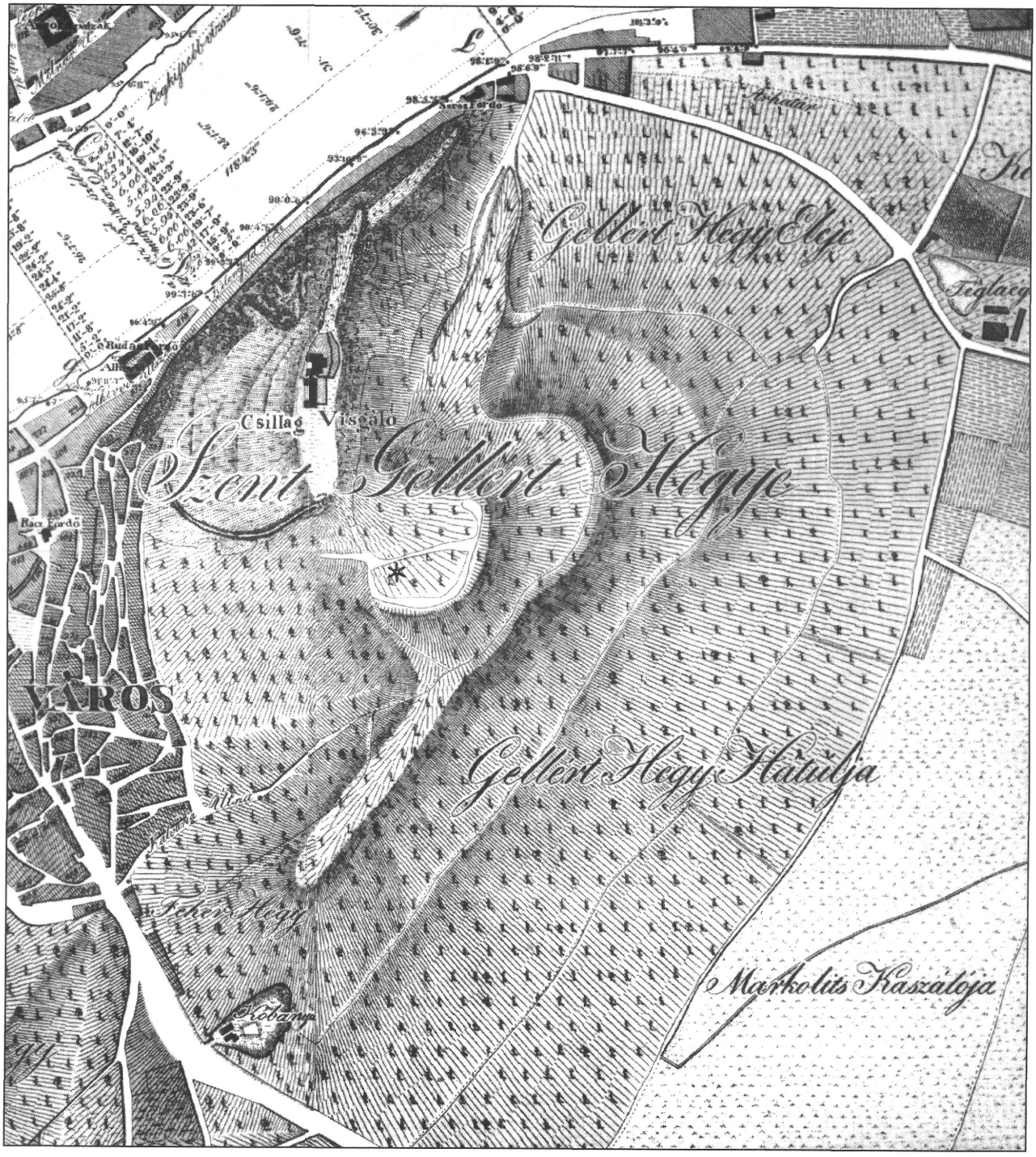

6. kép. Gellérthegy térképe 1883-ból (részlet)

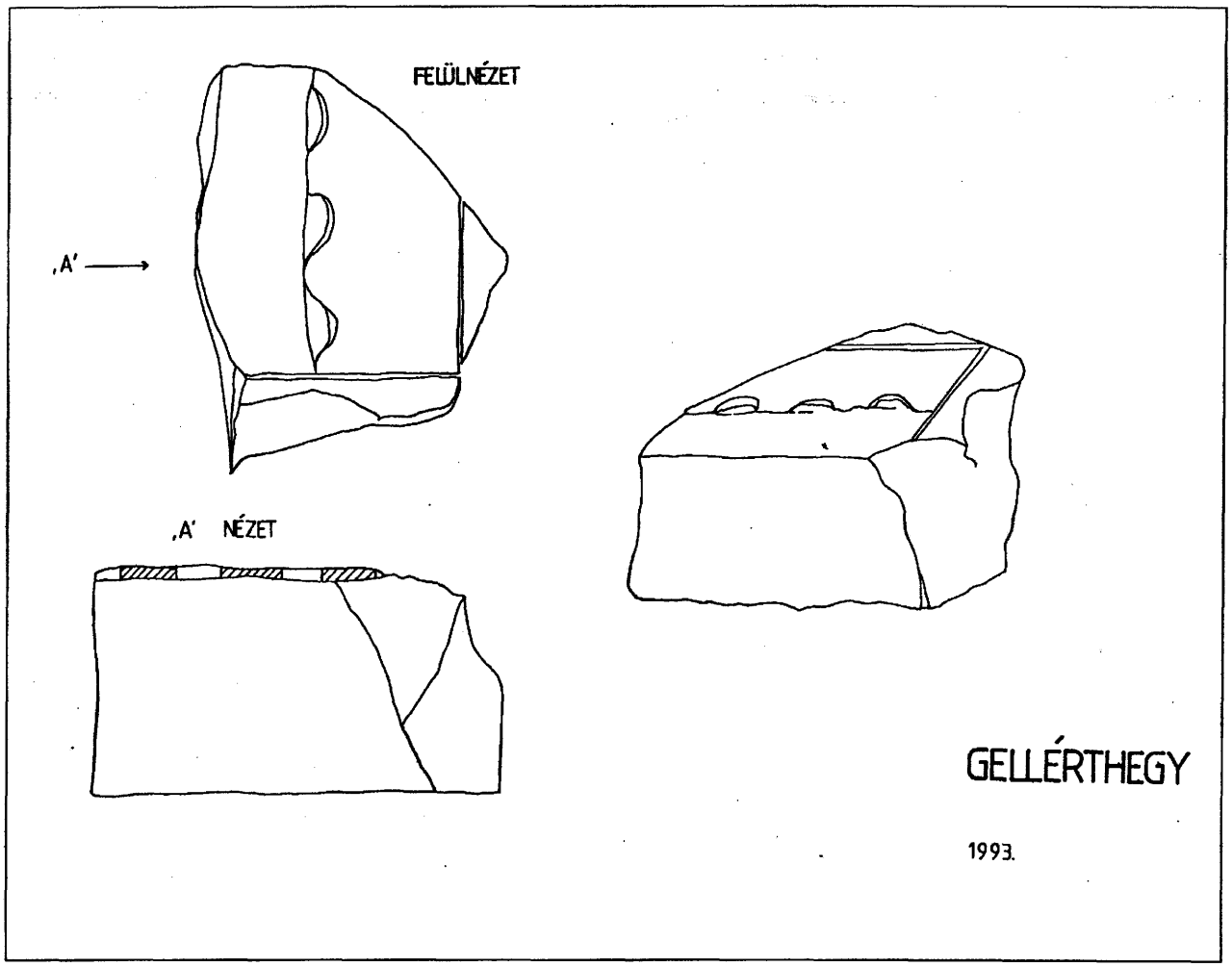

7. kép. Töredékes kőtábla a Gellérthegyről 1986-ból (Aquincumi Múzeum)

KOCSIS LÁSZLÓ

LOVASSÁGI SISAK ALBERTFALVÁRÓL

Aquincum régebbi leletanyagának rendezésekor Nagy Tibor albertfalvai kutatásainak anyagából egy bronzsisak arcvédő lemeze került elő. A tárgy 1949-ben feltehetőleg ásatás útján került a Budapesti Történeti Múzeum Római gyűjteményébe. Leltári száma: BTM Alb. 56.6.376 (1-2. kép)

A szűkszavú, 1956-ból származó leltárkönyvi bejegyzés Budapest XI. kerületét, Albertfalvát – „Kincses földjén, a két fal között" – jelöli meg a tárgy lelőhelyének. Az ásató, Nagy Tibor az 1949-es évet megelőzően, 1942 őszén és 1943 tavaszán, majd a háború után, 1947–48-ban leletmentett és ásatott az albertfalvai auxiliaris erőd környékén, illetve az erődben. Első alkalommal a Budafok–Nagytétény közötti területen 1942-ben, a védőgát építésekor a Székes Főváros Régészeti és Ásatási Intézetének munkatársaként végzett leletmentés során dokumentált római kori falakat, illetve leletanyagot az ún. Puskaporos csárda és a régi Kutya-villa közötti területen.[1] Ekkor említi először Kincses József birtokát, ahol, mint írja: „A sürgető őszi szántás miatt csupán egy sarokrészt szabadíthattunk ki. Az átlagban 50 cm széles falak opus incertum technikával épültek, s egy gazdasági rendeltetésű épülethez tartozhattak. Említésre méltó apró lelet innét nem került elő."[2]

Egy következő adat azonban következtetni enged bennünket arra, hogy erről a területről nemcsak leletmentés és régészeti feltárások útján kerültek be tárgyak a múzeumba, hanem vásárlással is.[3] Ez az eset fordult elő akkor, amikor Nagy Lajos Kincses Jánostól[4] vásárolt tárgyakról számol be, bár az arcvédő lemezről itt sem tesznek említést. Mivel a későbbi feltárások híradásai során[5] az ásató egyetlen alkalommal sem hivatkozik Kincsesék földjére, az a feltevésünk, miszerint arcvédő lemezünk 1942 ősze, illetve 1943 tavasza, valamint 1949 között vétetett fel a Budapesti Történeti Múzeum nyilvántartásába, talán pontosítható azzal, hogy a szóban forgó tárgy még a háború befejezése, 1945 előtt kerülhetett a múzeum birtokába.

A régi térképek elemzése alapján az arcvédő lemez lelőhelye feltehetőleg a tábor körül kialakult táborfalu déli szektorának egyik épületében lehetett. A rendelkezésünkre álló adatok birtokában tudjuk azt, hogy az iparosnegyed a tábortól északra helyezkedett el[6], ezért valószínűsíthetjük azt az elgondolást is, hogy tárgyunk nem egy műhely nyersanyagkészletéhez tartozott, hanem egy tiszti szálláshely anyagának része lehetett. (3. kép)

A leltárkönyvben szereplő „a két fal között" megjegyzés arra utal, hogy ez az épület már nem a palánkperiódus időszakából származik, hanem későbbi keltezésű.

A tárgy egy bronzlemezből domborított bal oldali arcvédő lemez, melynek magassága 179, szélessége 118, vastagsága 0,5–0,7 mm.

Felülete enyhén domború. Formája lefelé kissé keskenyedő téglalap, amelynek a pereme elöl íves hullámvonallal követi a mély szem, a kiemelkedő arccsont, a behúzódó száj, illetve az áll kiugró vonalát, míg hátul, a fül vonalában függőleges peremkiképzésű, amihez alul tompa szögben kapcsolódik az állat párhuzamosan követő perem.

A lemez felső része vízszintes kialakítású, erősen töredékes pánt, amelyet a saját lemez U alakú visszahajlításával hoztak létre. Az arcvédő lemezt ezzel a pántrésszel csuklósan rögzítették a sisakharanghoz.

Az arcvédő csaknem egész felületét egy napkorongon, glóbuszon álló, hátranéző, a csőrében borostyánleveles indát tartó, a szárnyát éppen megemelő sas trébelt képe tölti ki. A sas tollazata kidolgozott és a lemez kiálló részeinek kopása ellenére jól látható. Jobb felső részében a lemez felső, egyenes záródású vonalából kissé kiemelkedő, a sisakharanghoz illeszkedő, természetes nagyságú stilizált fül vonalait domborították. Ez alkotja egyben az arcvédő felső, illetve hátulsó peremét. Jól látható a fülcimpán kis mélyedéssel jelzett, a valóságban fülbevaló viselésére kialakított lyuk stilizált helye.

A fő motívum, a sas, az arcvédő peremét követő, sodrott kötél formájú, domborított girland keretelésben helyezkedik el. Ezt a keretelést fedi részben a fülről lecsüngő, a sas csőrében látható borostyáninda és -levél. A lemez alsó része töredékes, azonban még így is jól láthatók a domborított napkorong és az erre utaló tűzszekér kerekének négyágúra vésett aszimmetrikus küllői.

Az arcvédő hátulsó részén, a fülcimpa alatt szegecslyuk figyelhető meg, amely minden bizonnyal a belső oldali bőrbélelés rögzítésében játszott szerepet. Eredetileg az állcsúcson lévő megkötőgyűrűre, illetve annak szegecselésére csak közvetett bizonyítékaink vannak a lemez sérülése miatt.[7]

Az arcvédő peremkialakítása az arcvédő viszonylag vékony lemezének merevítésen túlmenően a sisak biztonságos viselését szolgálta. Elől és a lemez jobb felső sarkában elhelyezkedő stilizált fül magasságában, ahol az arc a leginkább veszélyeztetve lehetett volna az arcvédő éles peremkiképzése miatt, a lemez szélét kerek, domborított peremborda formájúra alakították. Felületén egyéb díszítést vagy bevonatot nem észleltünk.

A katonai felszerelésen, védőeszközön megjelenő sas motívum nem ritka jelenség, és hasonlóan, mint a Mars, a Victoria, a Minerva, az oroszlán, a pajzs és a csapatok címerállatainak megjelenítése, a győzelmi szimbolika része volt. Úgy tűnik azonban, hogy a hátrafelé tekintő sas csak a Dunavidéken előforduló ábrázolás. Lelőhelyei északról délkeleti irányba haladva a következők:

Theilenhofen 2. sz. bronzsisak arcvédőjén,[8] az einingi lópáncélon,[9] a straubingi lópáncélokon,[10] az aschbergi sisakmaszkon,[11] egy welsi arcvédőn,[12] a carnuntumi arcvédőn,[13]

valamint a gerulatai arcvédőn[14] jelenik meg a domborított, hátrafelé néző, szárnyát meglibbentő, csőrében koszorút tartó sas képe. Külön kell megemlítenünk a pikkelypáncélokhoz tartozó mell-lap-lemezeken előforduló sasábrázolásokat is. Az előző csoporthoz hasonlóan ez is a Duna-vidékre jellemző díszítő elem.[15]

Az albertfalvi lemezen megjelenő formájában csak egy eiringi lópáncélon fordul elő,[16] ahol hasonlóan a miénkhez a sas egy stilizált, négyküllős kereket jelző napkorongon, glóbuszon áll. Az esetek túlnyomó többségében, kivéve a mell-lap-lemezeket, a hátrafelé forduló sas koszorút tart a csőrében. A mi esetünkben a sas – egyedülálló módon – borostyánlevelet, illetve indát tart.

Pannonia és egyben a Római Birodalom sisaktípusai között is különálló helyet foglalnak el a dombordíszítésű, trébelt maszkos, esetleg maszk nélküli sisakok. A görögöknél a klasszikus időkben sportjáték alkalmával használták.[17] Ismert volt már az i. e. II. sz. elején, a pergamoni királyság területén, ahol a görög harcosok felszereléseként jelentek meg Athena Polias Nikophoros templomának reliefjein.[18]

A rómaiak a köztársaság korában ismerték meg, és a császárkor végéig használták őket. Robinson ezt a sisaktípust sportlovas sisakoknak nevezte el, és kidolgozta a tipológiáját.[19] Az e típusokhoz tartozó sisakokat és maszkokat a készítési technológiájuk, valamint formai megjelenésük alapján több csoportba osztotta.

Arcvédő lemezünk formai elemzése és az arcvédőhöz tartozó lehetséges sisakharangtípusok összevetése alapján két eltérően használt sisaktípussal számolhatunk: egyrészt mindennapi használatra szánt harci sisakkal, másrészt csak különleges alkalmakkor viselt díszsisakkal.

Az első lehetséges típus az *Auxiliaris lovassági H típus,*[20] ami nem díszsisak. (4. kép) Erre a sisakharangra, amely készülhetett vasból és bronzból, esetleg a kettő kombinációjából, csaknem ugyanolyan formájú arcvédőt szereltek, mint az albertfalvi lemez. A korábbi sisaktípusokon megismert kiálló fülvédő ezen a típuson nem játszik szerepet, sőt az arcvédő lemezen stilizált, életnagyságú fülábrázolás jelenik meg, amely teljesen lezárta a fejnek korábban még szabadon lévő részét. Ez a lovassági sisak-fajta az utolsó fázisa annak a II. század második harmadától meginduló fejlesztésnek, amelynek a célja az volt, hogy a gyalogsági sisak-fajtákból használható, lovassági igényeket is kiszolgáló típusokat fejlesszenek ki.[21]

A következő lehetőség mérlegelésekor arcvédő lemezünk felhasználásánál két típusváltozatot is figyelembe vehetünk. Mindkét esetben a Robinson-féle terminológiai besorolás szerinti *Sportlovas díszsisakok G–H típusainak* továbbfejlesztett változatai, illetve az *I típus* változatai között mérlegelve kereshetjük azt a sisakharang típust, amelyhez lemezünk tartozhatott.

A típussor egyik végén a taréjos és homloklemez díszítésű, magas domborműves technikával készült, csaknem teljesen ép theilenhofeni bronzsisak[22] áll, ahol a sisakharangra kevés eltéréssel ugyanolyan díszítésű arcvédőt szereltek, mint a mi lemezünk. (5. kép) Ezen a sisakharangon a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött két tarkósisakon[23] megismert taréj formájú, plasztikusan kialakított, szárnyát emelő sas vagy sasfej domborított alakja jelenik meg. Ehhez a *G típusú* tarkósisakhoz eredetileg még egy vagy két részből álló maszkrész is tartozott. Továbbfejlesztett változatán, a *H típuson* már a maszkot felváltja az arcsisak[24] vagy az arcvédő lemez.

A másik végén a sort a homloklemez díszítésű *I típus*[25] zárja, amelynek Pannoniából is ismert egy csaknem teljesen ép példánya Oroszvárról, Rusovcéről (Gerulata).[26] (6. kép) Ennél a típusnál a sisakharang tetejéről eltűnik a magasdomborműves technikával kialakított taréj és maszk, illetve az arcsisakot felváltja az arcvédő lemez. A gerulatai bronzsisak arcvédő lemezén is megjelenik a sas már ismert ábrázolása, de itt nem egyszerű, trébelt alakban, hanem magasdomborműves technikával kialakított formában, ahol a sas látványosan kiemelkedik az arcvédő lemez síkjából.
Ezeken a sisakokon a kidomborodó mintakincs csillogó, aranyos rézfelületét a háttér fehérfém bevonatával tették polichrommá, ami még fokozta a domborított díszítés hatását.

Arcvédő lemezünk, bár formailag csaknem azonos az auxiliaris lovasságisisak-típusokon felhasznált lemezekkel,[27] díszítésével és bronzanyagával mégis a díszsisakok[28] kategóriájába tartozik.

Azonban a díszsisakok esetében a kevés számú értékelhető leletanyag hiányában nem dönthető el, hogy a rendelkezésünkre álló két változat közül melyik típusú sisakharang lehetett volna a hordozója az albertfalvi arcvédő lemeznek. A theilenhofeni sisak[29] magasdomborműves taréjjal kialakított homloklemezes sisakharangtípusa ugyanúgy szóba jöhet, mint a guisboroughi,[30] csak homloklemez díszítésű harangtípus. (7. kép) Ezért a Robinson-féle tipológia szerint az albertfalvai arcvédő lemez egy átmenő formát képvisel a *Sportlovassisakok H–I típusai között.*

Az arcvédő lemezünk készítésének és használatának a korát a rendelkezésünkre álló párhuzamok alapján a II. sz. vége és a III. sz. első fele közötti időszakban határozhatjuk meg. Ezt a korszakolást támasztja alá a lemez lelőhelyeként meghatározott objektum is, az auxiliaristábortól délre eső területen,[31] ami feltehetőleg egy kőből épült épület volt.

JEGYZETEK

1. NAGY 1943. 361.
2. NAGY 1943. 362.
3. NAGY 285.
4. A közleményekben Kincses József, majd Kincses János szerepel, ami nyilvánvalóan téves adat. A hozzátartozók elmondása szerint ebben az időben Kincses József volt a terület birtokosa, János nem volt a családban. Adatközlő: dr. Kőszegi Frigyesné, Kincses Éva, amit ezúton is köszönök.
   In the reports József Kincses or János Kincses are mentioned, the latter being obviously a mistake. According to the informations from realtives, at that time the land was owned by József Kincses, and there was no János in the family. I acknowledge the kind help of Mrs. Éva Kincses-Kőszegi.
5. NAGY 1948. 92–114.; Albertfalva. NAGY 1962. 519–523.; NAGY 1949. 49–67.
6. Az újabb ásatások sem módosították Nagy Tibornak a vicus

északi részéről tett megállapításait. L. SZIRMAI Krisztina: Archeological Observations in the Northen Section of the so-called Vicus of Albertfalva. BudRég 30. 1993. 67–118.; valamint: SZIRMAI Krisztina: Excavation in the military vicus of Budapest/Albertfalva 1994. Roman Frontier Studies 1995.
Even the most recent excavations did not modify the results of Tibor Nagy regarding the northern part of the vicus.
Proceedings of the XVIth International Congress of Roman Frontier Studies. Oxbow Monograph 91. 1997. 527.

7. Nem véletlen tehát, hogy a lemez azon a helyen sérült leginkább, ahol az igénybevétel a legnagyobb volt, ahol eredetileg a megkötőgyűrű szegecselése lehetett.
Thus, it is not accidental, that the sheet suffered the heaviest damages on those parts, where it was most frequently used, i. e. where originally the tie-ring and its riveting may have been placed.
8. KLUMBACH–WAMSER 54., GARBSCH 55., 10. tábla
9. KELLNER; GARBSCH 46/9, 5/A 9–10. Abb.
10. KEIM–KLUMBACH; GARBSCH 49/18, 21., 5/1–2, 6/1 tábla
11. KLUMBACH 52. Abb.; GARBSCH 74/63., 30/3 tábla
12. REISS 159.; GARBSCH 75/69., 33/2 tábla
13. GARBSCH 76/80., 33/4 tábla
14. SNOPKO 1988. 29., 7. old. kép
15. Borhy L. a pikkelypáncélok mell-lap-lemezeinek elemzése során a MNM-ban őrzött Brigetiből, esetleg Carnuntumból származó, az orgoványi, a carnuntumi és mušovi mellpáncélok díszítésében a legapróbb részletek között mutatkozó egyezésekből, hasonlóságokból, és a lemezeken található feliratok alapján arra a következtetésre jutott, hogy a lemezek ugyanabban a műhelyben készülhettek. A műhelyt a késő római Carnuntumban jelzett Carnuntensis Scutaria II–III. századi elődjében határozta meg. BORHY 1990. 306.; BORHY 1991. 91.
L. Borhy had analysed the scale armour breastplates from Brigetio, or perhaps from Carnuntum, preserved in the Hungarian National Museum, from Orgovány, from Carnuntum and Mušov. Judging from the conformity of minute details, certain similarities and isncriptions on the plates, he came to the conclusion that they may have been made in the same workshop. He identified the workshop as the 2nd-3rd century forerunner of the Late Roman CARNUNTENSIS SCUTARIA in Carnuntum.
16. GARBSCH 46. 9.
17. ROBINSON 107.
18. ROBINSON 107.
19. ROBINSON 107–135.; Egy szerzői kollektíva foglalkozott legutóbb ezzel a leletcsoporttal, ahol Maria Kohlert közreadta saját besorolását, ami csak részben fedi a korábbi, Robinson által kidolgozott tipológiát.
Recently a collective of authors had handled this group of finds, where Maria Kohlert published her own classification, which only partially coincides with the typology worked out by Robinson.
20. ROBINSON 100.
21. Ezt követően a régi sisaktípusok továbbfejlesztésével felhagyva egy merőben új technológiával és formával készült Intercisa típusú sisakkal jelennek meg a III. sz. utolsó negyedében. KOCSIS 82–101.
After that time, the development of ealier helmet types ceased, and during the last quarter of the 3rd century, the Intercisa type helmets appear, manufactured with an entirely new technology in a new form.
22. KLUMBACH-WAMSER 41., GARBSCH 55–56.
23. Az egyik tarkósisak Brigetióból, míg a másik a Delhaes-gyűjtemény részeként az aldunai Vaskapu környékéről származik. BARKÓCZI 45–48, 11/1–2, 12/2; GARBSCH 72, 28.; LIPPERHEIDE 315–316, 433b–433a; GARBSCH 72, 28/3–4.
One of these low-backed bowls was purchased from Brigetio, the other one is enlisted among the pieces of the Delhaes Collection. This latter comes from the region of the Vaskapu.
24. Jellegzetes példája ennek a típusnak Worthingból ismert. ROBINSON 130–131, 384–388. E típus arcsisakjának egy töredéke került elő a raetiai dunai limesről, Aschbergből, ahol a visszaforduló sas domborított alakja is megjelenik. ROBINSON 131, 390.
A characteristic example of this type is known from Worthing. See: ROBINSON 130–131, 384–388. A fragment of a face-helmet belonging to this type came to light on the Danubian limes at Aschberg in Raetia, where the figure of the eagle turning back its head also appears. ROBINSON 15, 131, 390.
25. A típus névadó darabja Guisborough-ból ismert. ROBINSON 132–133, 391–393.
The eponymous piece of this type is known from Guisborough.
26. SNOPKO 1980. 249. A sisak a szerző leírása alapján egy fűtőberendezés maradványai között került elő, és a kísérő kerámia alapján I–II. századinak határozta meg a korát, bár elismeri, hogy a leletanyag másik része 230 előtti időszakból származik. Az ásató a későbbi közleményében is ragaszkodik a sisak korai keltezéséhez. SNOPKO 1986. 13.; Ez a sisaktípus a II. század végén jelenik meg, és a III. század első felében használják.
According to the description of the author, the helmet had been found among the remains of a heating system. On the basis of the ceramics found together with the helmet, the latter was dated to the 1st-2nd centuries, although the author admitted, that the other part of the finds are dated to the periode before 230. The excavator insists on his early dating in his further publications as well. This helmet type first appears at the end of the 2nd century, and is still in use during the first half of the 3rd century.
27. ROBINSON 89–106.
28. A theilenhofeni sisakon talált feliratok alapján, amelyek a sisak viselőjéről, ideiglenes tulajdonosáról, valamint egységéről nyújtanak információt, egyértelműen eldönthető, hogy nem tiszti sisak volt. KLUMBACH–WAMSER 58.
From the inscriptions found on the Theilenhofen helmet, giving informations about its temporary owner and his unit, we can establish unambiguously, that it was not an officer's helmet.
29. Garbsch a sisak korát a II. század második felére teszi. GARBSCH 55., míg Robinson a sisaktípus korát későbbre, a III. századra. L. ROBINSON 131.
Garbsch dated the helmet to the second half of the 2nd century. According to Robinson the type of the helmet is dated to the 3rd century.
30. A sisak kora a III. század első fele. ROBINSON 133.; GARBSCH 73.
The age of the helmet is the first part of the 3rd century.
31. Nagy Tibor, a terület kutatója, ezen a ponton több lakóházat is

feltárt. NAGY 1962. 521.

Tibor Nagy, who excavated the territory, had unearthed several dewelling-houses at this point.

A fordításokért Nagy Mihálynak, a rajzok elkészítéséért Vickó Tamásnak és Vári Ágnesnek tartozom köszönettel.

For english translation thanks to Mr. Mihály Nagy and for drawings to Mr. Tamás Vickó and Ms. Ágnes Vári.

IRODALOMJEGYZÉK

BARKÓCZI=BARKÓCZI László: Római díszsisak Szőnyből. FolArch 6. 1954. p. 45–48.

BORHY 1990=BORHY László: Zwei neue Parade-Brustplatten im Ungarischen Nationalmuseum. BVbl 55. 1990. p. 299–307.

BORHY 1991=BORHY László: Római díszpáncélok. Adatok a keltezés és műhelyek kérdéséhez. Bölcsészdoktori disszertáció. Budapest, ELTE BTK 1991.

GARBSCH=GARBSCH, J.: Römische Paraderüstungen. Katalog der Ausstellung. Münchener Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 30. 1978

KEIM–KLUMBACH=KEIM J.–KLUMBACH H.: Der römische Schatzfund von Straubing. Münchener Beitträge zur von und Frühgesdrichte. 3. München 1951.

KELLNER=KELLNER, H. J.: Der römische Verwahrfund von Eining. Münchener Beitträge zur von und Frühgesdrichte. 29. München 1978.

KOCSIS=KOCSIS László: Római védőeszközök Pannoniában. Pajzsok, Sisakok. Kandidátusi értekezés. Bp. 1994.

KLUMBACH=KLUMBACH, H.: Römischer Gesichtshelm vom Aschberg im Museum Dillingen a.d. Donau. Germania 16. 52. 1932.

KLUMBACH-WAMSER=KLUMBACH H. – WAMSER L.: Ein Neufund zweier aussergewöhnlicher Helme der römischen Kaiserzeit aus Theilenhofen, Ldkr. Weissenburg-Gunzenhausen. In: Jahrsbericht der bayerischen Bodendenkmalpflege 17. 18. 1976–77. p. 41–61.

LIPPERHEIDE=LIPPERHEIDE F.v.: Antike Helme. München, 1986.

NAGY 1943=NAGY Tibor: A Fővárosi Régészeti Intézet jelentése az 1938–1942 évek között végzett kutatásokról. BudRég 13. 1943.

NAGY 1948=NAGY Tibor: Az albertfalvai római telep. (Előzetes jelentés az 1947. évi ásatásról) AntHung 2. 1948. p. 92–114.

NAGY 1949=NAGY Tibor: Az albertfalvai romanizált Eraviszkus-telep emlékanyaga. (Les Monuments d'un établissement éravisque romanisé a Albertfalva. Rapport sur les fouilles de 1948.) AntHung 3. 1949. p. 49–67.

NAGY 1962=NAGY Tibor: A XI. kerület műemlékei. Albertfalva. Budapest Műemlékei 2. Budapest, 1962. p. 519–523.

NAGY L.=Zöld zománcos római dísztál Budáról. Adatok a pannoniai zománcos kerámiához. BudRég 14. 1945.

REISS=REISS W.: Die Römer an der Donau. Katalog. Petronell, 1973.

ROBINSON=ROBINSON, H. R.: The Armour of Imperial Rome. London, 1975.

SNOPKO 1980=SNOPKO, L.: Nález prilby rímského vojenského hodnostára v Rusovciach. (Fund des Helmes eines römischen militärischen Würdenträgers in Rusovce) AVANS 1978. (1980) p. 249–381.

SNOPKO 1986=SNOPKO L.–GERZOVÁ, J.–FERUŠ, V.–KREKOVIC, E.: Gerulata. Inernationaler Limes Kongress Carnuntum, 14–21. 9. 1986.

SNOPKO 1988=SNOPKO L.: Cestadso Gerulaty. Bratislava 1988.

LÁSZLÓ KOCSIS

A NEW CAVALRY SPORTS HELMET FIND IN THE COLLECTION OF THE BUDAPEST HISTORICAL MUSEUM

During the rearrangement of the older finds in the Aquincum Museum, a cheek-piece of a copper-alloy helmet came up among the finds from the excavations of Tibor Nagy at Albertfalva. The piece had been found probably during the excavation campaign of 1949 and since that time it has been kept in the Roman Collection of the Budapesti Történeti Múzeum (Budapest Historical Museum) under the inventory number BTM Alb. 56.6.376. (Fig. 1–2.)

A short notice form 1956 in the inventory book, identifies the finding place as the XIth district of Budapest (Albertfalva), more precisely "on the estate of Kincses, between the two walls".

Tibor Nagy, who directed the excavations of 1949, had conducted rescue and scheduled diggings already in the autumn of 1942, spring of 1943 and after the war in 1947 and 1948 in and around the auxiliary fort of Albertfalva.

In 1942, as a fellow of the Institute for Archaeology and Excavation of the Capital, during the rescue excavations connected with the construction works of a dam on the territory between Budafok and Nagytétény, between the so-called Puskaporos inn and the former Kutya villa, he had docuemented walls from the Roman period for the first time there.[1] At this time he mentions for the first time the property of József Kincses, where, as he writes "Due to the urge of autumn ploughing, we could open up only a corner. The walls were made in the opus incertum technique, their average thickness is 50 cm and they belonged probably to a farm building. No finds worthy of mention were found here."[2]

Other informations nevertheless, allows us to surmise, that the museum had acquisited obejcts not only by means of rescue diggings and archaeological excavations; certain pieces were bought form this territory.[3] Similar case happened, when Lajos Nagy reported of obejcts he had purchased form János Kincses,[4] although there is no mention of a cheek-piece here. Since the director of the excavations does not refer in his later reports[5] to the porperty of the kincses family, we suppose that the cheek-piece came into the possession of the museum in the time span between the autumn of 1942/spring of 1943 and 1949, more probably already before the end of the war, i.e. 1945.

Based on an analysis of old maps, the cheek-piece may have

been found in one of het buildings of the southern sector of the settlement which came into being around the fort. In the possession of informations at our disposal, we know, that the industrial quarter was located north of the fort,[6] so we may render the idea probable, that our piece did not belong to the stock in hand of a workshop, but rather it was part of an inventory in an officer's quarter. (Fig 3.)

The notice "between the two walls" in the inventory book, refers to the circumstance, that this building did not belong to the timber period, and it is dated to later times.

The objects is a 179 mm high, 118 mm wide and 0,5-0,7 mm thick left-side cheek-piece made of a copper-alloy sheet in the repoussé technique. The surface is slightly curved. Its shape is a rectangle, slightly narrowing towards its base, with a curvilinear rim following the outline of the eye, the protruding cheekbone, the drawn back mouth and the pointed chin. At the back, along the line of the ear, the rim is vertical, and the edge running parallel with the jawbone ataches to it at an obtuse angle.

The upper part is a horizontal, rather fragmentary band formed by the U-shaped recurving of the sheet into a hinge. The cheek-piece was attached with this hinge to the calotte.

A representation of an eagle standing on a solar disc, or a globe looking back while fluttering its wings and holding an ivy leaf in the beak in repoussé technique, occupies almost the whole surface of the cheek-piece. The plumage is elaborated and in spite of the wear on the protruding parts of the sheet, it is clearly visible. On the right upper part, attaching to the bowl, emerging to some extent from the horizontal line, a stylized line of an ear in natural size was embossed. This part constitutes the upper and rear rim of the cheek-piece. On the ear-lobe a hole is indicated with a small depression, corresponding to a hole for wearing an earring in practice.

The main motif, the eagle, is framed by an ambossed rope-shaped garland, running parallel with the rim of the cheek-piece. This frame is partly covered by the ivy leaf and its stem hanging from the ear and held by the eagle. The lower part of the sheet is fragmentary, but the embossed solar disc and the four-pointed, asimmetrically carved spokes of the chariot of fire relatad with it, are still visible.

On the rear part of the cheek-piece, under the ear-lobe a rivet hole can be observed, which in all probability served for the fastening of the leather lining inside. Due to the damages on the sheet, we possess only indirect evidences regarding the tie-ring and its riveting at the end of the lower jawbone.[7]

Beside the reinforcement of the relatively thin sheet of the cheek-piece, the rim served the safe wear of the helmet. In front and at the right upper corner of the sheet, at the height of the stylized ear, where the face might have been endangered by the edge of the cheek-piece, the rim was shaped as an embossed rib. Further decorations or coating were note obeserved on the surface.

The motif of the eagle on military equipment and armour is not a rarity, and similarly to the representations of Mars, Victoria, Minerva, a lion or shields of troops and other heraldic supporters they formed part of triumphal symbolism. It seems nevertheless, that the eagle turning back is found only in the Danube region. Its places of occurence form north to south-east are: the cheek-piece of the copper-alloy helmet form Theilenhofen[8], on the horse armour form Eining[9], on the horse armours from Straubing[10], on the mask-helmet form Aschberg[11], on a cheek-piece form Wels[12], on a cheek-piece from Carnuntum[13], furthermore on the cheek-piece from Gerulata[14].

On these pieces the embossed picture of an eagle turning back its head apperas, fluttering its wings and holding a wreath in its beak. The eagle representations on breastplates belonging to scale armour must also be mentioned; the decorative elements of this group, in a similar way to the former one, are also characteristic to the Danube region.[15]

The figure, appearing on the Albertfalva piece, is known only from one of the Eining horse armours[16], where the eagle stands on a stylized solar disc or a globe decorated with the four spokes of a wheel. In the overwhelming majority of the cases, except the breast-plates, the eagle turning back its head, holds a wreaths in its beak. In our case, in a unique manner, the eagle holds an ivy leaf with a long stem.

Among the helmet types of Pannonia, and in the same time those of the Roman Empire, the repoussé helmets with or without masks occupy a separate place. The Greeks used such helmets at sports during the classical era[17]. It was already known at the beginning of the 2nd century B.C. on the territory of the Kingdom of Pergamum, where it appears as a piece of equipment worn by Greek warriors on the reliefs from the temple of Athena Polias Nikiphoros.[18]

The Romans had got acquainted with and used them until the end of the 3rd century. Robinson, who had worked out their typology, calls this helmet type cavalry sports helmets[19]. On the basis of their formal appearance and manufacturing technologies he divided the helmets and masks belonging to these types into several groups.

According to the formal analysis of our cheek-piece, and its comparison with the possible types of calotts to which it may have belonged, we may reckon with two helmet types of different functions: on the one hand with a battle helmet for everyday use, and with a parade helmet worn at special occasions, on the other.

The first possible type is the Auxiliary Cavalry H[20], which is not a parade helmet. (Fig. 4.) On the calotts of this type, which could have been made of iron or copper-alloy, or eventually the combination of these two, a cheek-piece almost identical in form with that from Albertfalva were applied. The protruding earguard kown from earlier helmet types, plays no part on these types indeed, but rather a representation of a natural sized ear appears on the cheek-pieces, which latter wrapped totally enven those parts of the head (i.e. the ears) which were left earlier uncovered. This type of cavalry helmets represents the latest phase of that development which had begun in the middle third of the 2nd century, with the aim to create types serving cavalry purposes as well, form helmet types used by the infantry.[21]

At the consideration of the next possibility regarding the use of our cheek-piece, we may reckon with two typological variants. In both cases we may seek the calotte, to which our piece had belonged originally, among the furher developments of the *Cavalry Sports parade helmets G-H*, furthermore the typological variants of *"I"* according to the terminology and classification of Robinson.

At one end of the typological series stands the almost entirely intact crested copper-alloy helmet with a decorated brow plate from Theilenhofen, (Fig. 5.) made with the raised relief technology[22], which is equipped with a cheek-piece having minor differences in comparison to that from Albertfalva. On this calotte the embossed shape of the eagle with fluttering wings or the eagle-headed crest appears, konwn also from tow low-backed helmets preserved in the

Hungarian National Museum.[23] To these lowbacked helmets of type *"G"* a single or bipartite mask had also belonged originally. On its more developed variant *(type "H")* the mask is replaced with a helmet-mask[24] or a cheek-piece.

The other end of the series is closed by the *type "I"*[25] with decorated brow plate, of which an almost intact example is known from Rusovce/Oroszvár (Gerulata).[26] (Fig. 6.) In case of this type disappears the crest and the mask, made with the raised relief technique, from the top of the bowl, and the face-helmet is substituted with a cheek piece. The well known representation of the eagle, also appears on the cheek-piece of the Gerulata copper-alloy helmet. The decoration here is not a simple repoussé work but a raised relief, showing the eagle emerging spectacularly form the flat background of the cheek-piece. On these copper-alloy helmets the gleaming surface of the raised decoration, shining like gold, was contrasted by the white coating of the background. This polychromy increased the general impression brought about by the embellishment.

Although, as for its shape, our cheek-piece is almost identical with the pieces applied on auxiliary cavalry helemt types[27], judging from its ornaments and copper-alloy material, it still belongs to the category of parade helmets.[28]

Due to the small number of helmets considered so far, we cannot say nevertheless, which type of calotts could bear the Albertfalva cheek-piece. Both the calotte of the Theilenhofen helmet[29] with a brow plate and a crest, decorated with a raised relief, and the calotte type of the Guisborough[30] helmet (Fig. 7.) with a decorated brow plate alone, could be brought into consideration. Thus, according to the typology of Robinson, the Albertfalva cheek-piece represents a transitional form between the *types H-I of the Cavalry Sports Helmets.*

On the basis of the comparable material at our disposal we may date the manufacture and use of our cheek-piece to the periode between the end of the 2nd and the middle of the 3rd century. This dating is supported by the structure itself-probably masonry walls on the territory south of the auxiliary fort[31]-, identified as the precise finding place of the piece.

Fig 1-2. Cheek-piece from Albertfalva
Fig 3. Finding place of the cheek-piece
Fig 4. Helm from Heddernheim
Fig 5. Helm from Theilenhofen
Fig 6. Helm from Gerulata
Fig 7. Helm from Guisborough

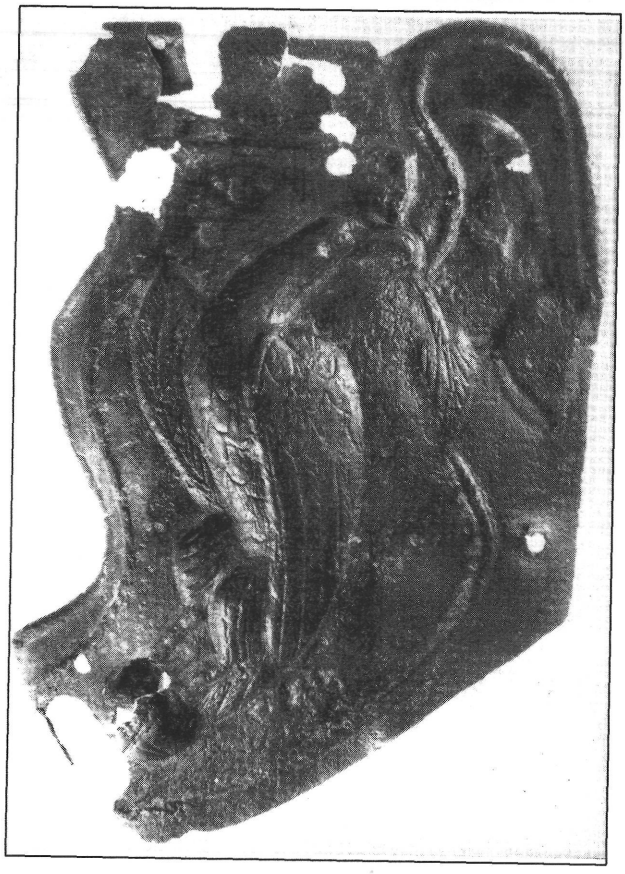

1. Az Albertfalvai arcvédő lemez rajza

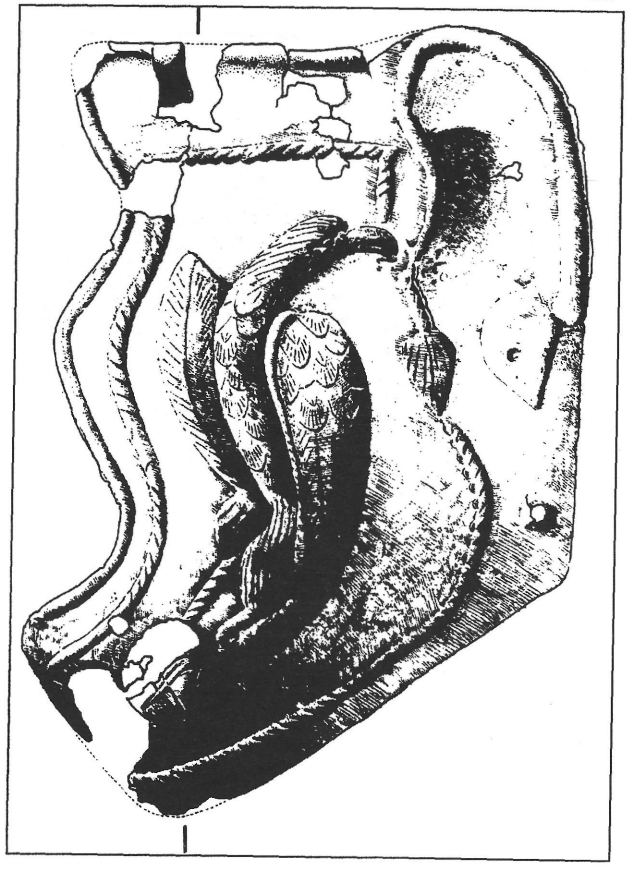

2. Az Albertfalvai arcvédő lemez fényképe

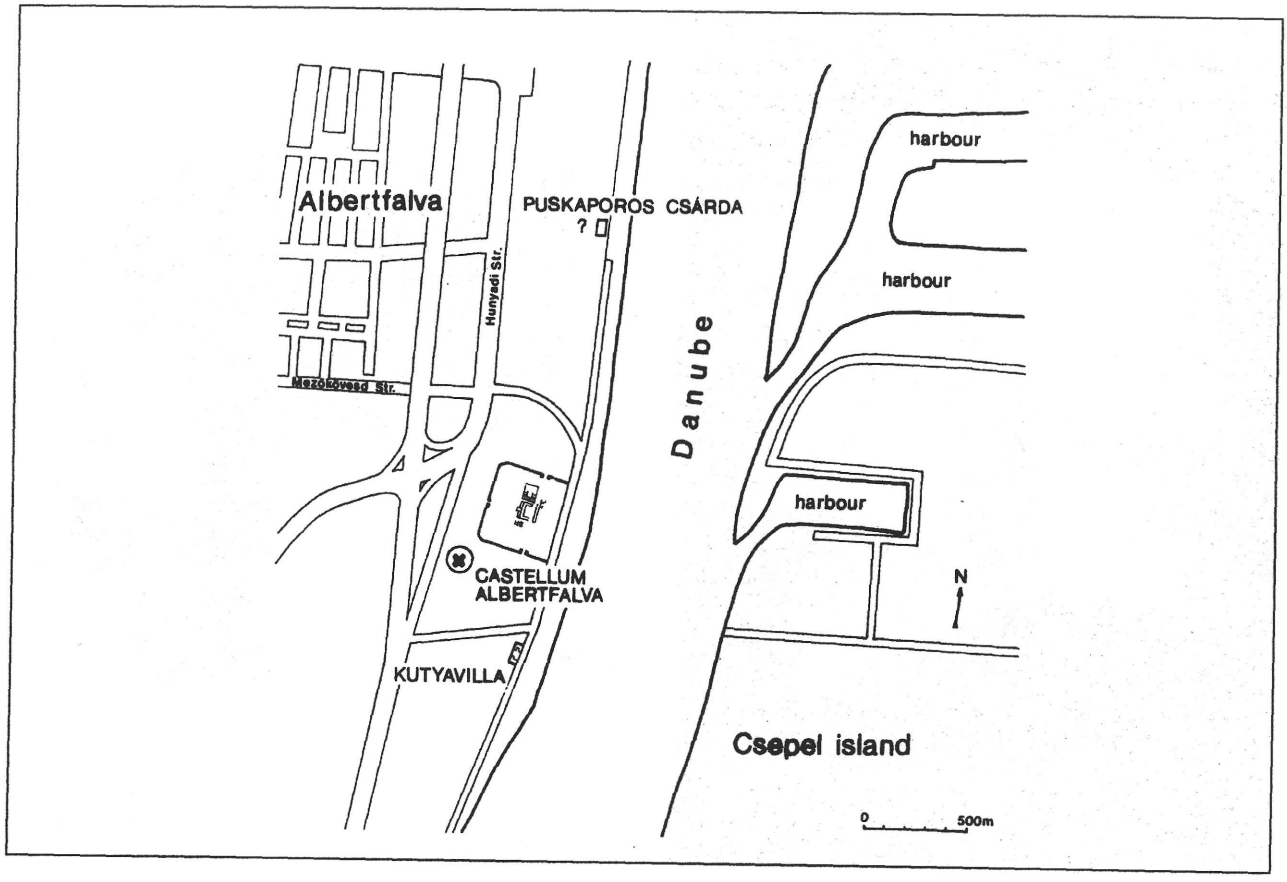

3. Az arcvédőlemez feltételezett lelőhelye

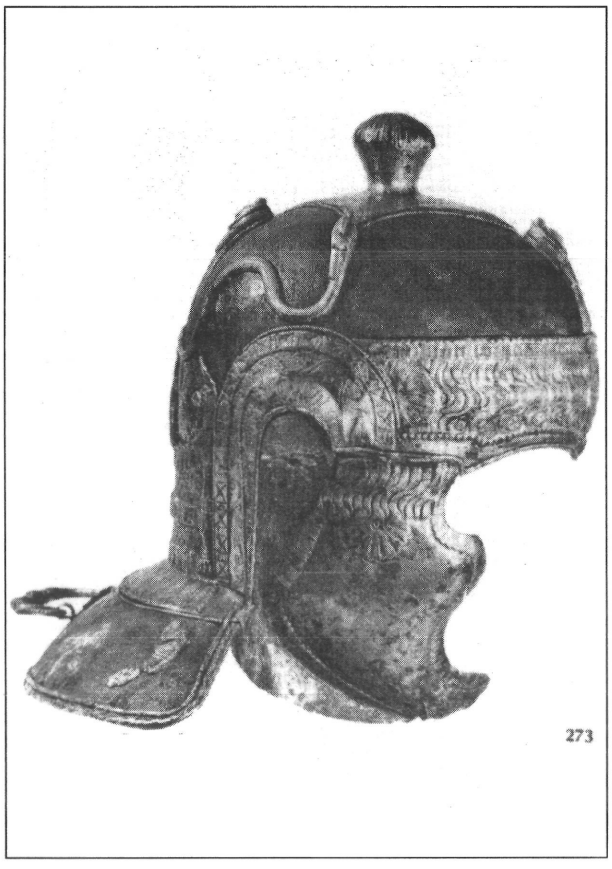

4. Heddernheim-i vas-, bronzsisak

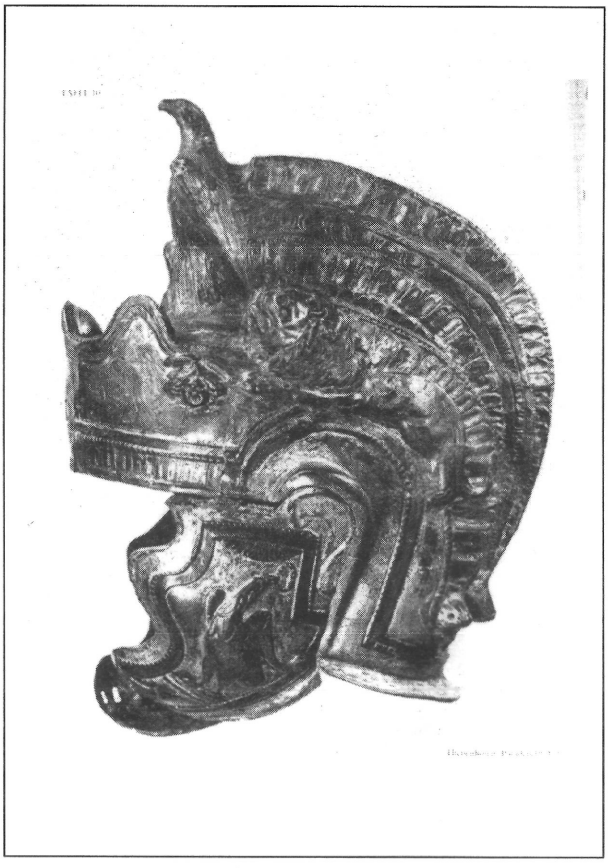

5. Theilenhofen-i bronzsisak

6. Gerulata-i bronzsisak

7. Guisborough-i bronzsisak

KABA MELINDA

AZ AQUINCUMI ORGONA ÉS AZ 1994-BEN BUDAPESTEN MEGRENDEZETT NEMZETKÖZI SZIMPOZIUM

Nagy Lajos „Az aquincumi orgona" (1933) című könyvének megjelenése óta a hangszer megoldható és részben megoldhatatlannak látszó problémái mai napig foglalkoztatja a kutatókat. Számos tanulmány, vitaanyag jelent meg a szakirodalomban archaeológusok, zeneelmélettel foglalkozók, orgonisták és kémikusok tollából. Többek között eltérő vélemények születtek a hangszeren játszható skála kérdésében.

Ebben a vonatkozásban a tudománynak jelentős szolgálatot tett Werner Walcker-Mayer orgonaépítő-mester, aki ludwigsburgi gyárában 1969-ben elkészíttette az aquincumi orgona új, megszólaltatható másolatát. Ez a rekonstrukció alapvetően eltér az Angster gyárában készült példánytól (1–2. kép). Az 1969. évi rekonstrukciót különböző gyakorlati kísérlet után állították össze. Figyelembe vették a régi, görög zeneelméletet és számos idekapcsolódó tudományág neves szakértőinek tanulmányait. Ez utóbbiakat és a rekonstrukció pontos műszaki adatait 1970-ben publikálta.[1] Az elkészült orgonamásolat 52 sípjának maximálisan jó intonálási lehetőségei alapján a hangszeren diatonikus skála játszható, szemben az Angster-féle rekonstrukció chromatikus skála rendszerével.

Jelentősen különböztek a kutatók elképzelései arról, hogy a levegőszolgáltatás egyenletességét víz- vagy légtartály biztosította. „Mindenkorra megoldhatatlan marad az aquincumi orgona fúvóberendezésének kérdése, mivel sem vízi-, sem légtartályos fúvómegoldásra nincsenek a talált leletek között bizonyítékok" – írja Szigeti Kilián.[2] Ebben a vonatkozásban figyelemre méltó két kutató, egymástól független kutatásainak eredménye, mely a kérdés megoldását adja.

A két kutató Minárovics János budapesti tűzoltó alezredes és Szonntagh Jenő a dél-floridai Tampa-i egyetem magyar származású professzora, kísérletek alapján feltételezik, hogy az aquincumi orgona levegőellátása vízszabályozásos, hidraulikus volt.

Az eredmény kulcsát egy általuk vizsgált bronzalkatrész szerepének megfejtése adta. Arról a leletről van szó, amelyről Nagy Lajos azt írta, hogy egy bronz edény szája lehetett. Tekintettel arra, hogy a töredék fél méterrel távolabb feküdt a megtalált és feltárt többi orgonaalkatrésztől, feltételezte, hogy nem is tartozhatott közéjük. Ez a tárgy a második világháború alatt elveszett, ezért a két kutató csak Nagy Lajos könyvében fotóban megjelent dokumentációval foglalkozhatott. A könyvben két helyen szerepel a darab, egyszer önálló táblaként,[3] majd az aquincumi múzeumi kiállítás asztali tárlójában[4] felsorakoztatott összes többi alkatrész között (3. kép).

Minárovics felnagyított fotók és ellenőrző mérések alapján feltételezi, hogy a két fényképen két különböző tárgyról van szó, két különböző szereppel. Az ún. bronz edényszáj a víztartó edény szája, míg a kiállítási vitrinben szereplő darab a légnyomást szabályozó pnigeus felső része.[5]

Ezzel szemben Szonntagh a két különböző tárgynak vélt töredéket egy alkatrésznek tartja a pnigeus alsó gyűrűjének Arrhenius törvénye értelmében felemelt hőmérsékleten felgyorsított kísérletet végzett egy azonos méretű és formájú bronz tárgyon. A vízzel ellepett pnigeus víz alatti része korrózió következtében olyan erősen meggyengült, hogy a rómaikori épület pusztulásakor a pincébe zuhanás alkalmával darabokra tört, azonosan Szonntagh kísérleti darabjával. Előbbiek alapján feltételezi, hogy az edényszájnak vélt töredék, lényegében a pnigeus része.[6] Számunkra a Szonntagh-féle kísérleti eredmény meggyőző, elfogadva a két fényképen szereplő tárgy azonos voltát. Felmerül a kérdés, hogy miután Nagy Lajos könyvében minden megtalált darabot pontosan leír, részletes méreteket ad, nagyrészüket fotóban is ismerteti, miért csak az egyiket az ún. edényszáját publikálta az előbbi módon és miért nem tesz említést a Minárovics szerint másiknak vélt kiállítási darabról?

Az a tény, hogy sem az ásató Nagy Lajos, sem az első rekonstrukciós tervek elkészítésében jelentős munkát végző Kalmár János nem gondoltak az ún. edényszáj ma megoldottnak tűnő pnigeus szerepére, a körülményekből következik. Ismerjük az ásatás rendkívüli nehézségeit, amelynek következtében érthető, hogy sem szabályos, a helyszínen egyidejűleg vezetett napló készítésére, sem pedig a mai értelemben vett sztratigráfiai megfigyelésre nem volt mód. Így könnyen elképzelhető, hogy az ásatás centrumától fél méterre talált töredéket, egy bronzedény szájának vélte.

Az aquincumi orgonával kapcsolatos fontos tudományos problémák iránt mutatkozó ma is élénk érdeklődést jól példázza, hogy a dél-floridai tampa-i egyetem megkeresésére a Magyar Tudományos Akadémia Zenetudományi Intézetével közösen rendeztük meg 1994 szeptemberében Budapesten az „Organ of Classical Antiquity: The Aquincum Organ A.D. 228" című nemzetközi szimpoziumot.[7]

A program keretében hazai és külföldi előadók foglalkoztak az aquincumi orgona fúvószerkezetének kérdését érintő új tudományos eredményekkel, valamint ókori zenével, korabeli ábrázolásokkal és kémiai vizsgálatokkal.[8]

Sajnos egy fontosnak ígérkező előadás azonban elmaradt. Thessalonikiből az egyetem régészeti tanszékének professzora Dimitrios Pandermalis levélben jelezte részvételi és előadási szándékát, azonban a dioni új ásatási leletéről, az ott talált koracsászárkori orgonáról ígért beszámolót nélkülöznünk kellett.

Néhány hónap múlva, 1994 decemberében, hivatalos kiküldetéssel személyesen láthattam a dioni múzeumban, a kiállítás egyik üvegvitrinjében a leletet, Pandermalis professzor kalauzolásával.[9] Az ún. orgona nem más, mint egyetlen 40 db-ból álló sípsor, meglehetősen töredékes állapotban.[10] A plexiaplikációval készült bemutatáson az egyes síptesteket láthat-

juk csupán töredékekben, egyetlen ép sípot sem találtak, így az igen fontos sípméretek csak esetlegesek, feltételezettek, pedig ismeretes, hogy a sípok pontos mérete nélkülözhetetlen a zenei hangzás hiteles elképzeléséhez. Pandermalis professzor információja szerint az ásatási szituáció diktálta ezt a kiegészítő formát. Az ásatási szituációt viszont sajnos nem ismerjük.

A síptesteken kívül a síplábakból csak kis részlet tűnik elő a rárakódott és erősen korrodált bronztömbök miatt. Viszont igen jó állapotban maradtak a sípokat rögzítő bronzlapok elől és hátul. Az elülső bronzlapot, középen több, kicsi, millefiori technikával készült négyszögletes üvegkockával díszítették, amelyek közül egy épen maradt. A hátsó oldali bronzlapon, öt kisebb méretű síp helyének megfelelő részen, a sípok magasságát lépcsőzetesen követő jelentősnek tűnő bevágást láthattunk (5. kép). Lantos István orgonaművész véleménye[11] szerint az 5 síp egy önálló egység a sípsoron belül. Ezeken külön dallamot tudtak játszani. Miután a sípok rövidebbek, azért éles, magas hangjuk lehetett. Ez a konstrukció történhetett egy következő dallamra áttérő könnyebb hangolás érdekében, attól függően, hogy mit akartak játszani, pl. szólóműveket. Egyben alkalmat adott az egyszerűbb hozzáférhetőségre is.

A dioni leletnél sem a játszó-, sem a fúvószerkezet része nem maradt meg. A kísérőleletek és a sztratigráfiai megfigyelések alapján az ásató a leletet a koracsászárkorra datálja.[12] Elképzelhetőnek tartja az ásatási helyszínt és a körülményeket figyelembevéve, hogy egy bronzzal foglalkozó műhelybe beadott tárgy javításra szánt részletéről van szó, vagy esetleg egy nem befejezett darab is lehet.

Nagy érdeklődéssel várjuk a személyes ottlétemkor jelzett közeli tudományos publikációt. A pontos ásatási körülmények, megfigyelések és részletes dokumentációk ismeretének birtokában, több kérdésre is fény derülhetne, valamint, reményeink szerint, lehetővé válna annak a fejlődési sornak nyomon követése, amelyet az ókori orgonaépítés megtett a Kr. u-i I. századtól, az aquincumi Kr. u-i 228-ra datált orgonánkig.

Végül a görögországi lelet előkerülése ellenére is hangsúlyozzuk, hogy az aquincumi orgona az első és egyetlen, a fúvóberendezéstől eltekintve, szinte teljes egészében fenn maradt és másolatban megszólaltatható orgonája a Római Birodalomnak.

JEGYZETEK

1. WALCKER-MAYER, Werner: Die römische Orgel von Aquincum. Stuttgart, 1970.
2. SZIGETI Kilián: Az aquincumi orgona zenei problémái. Magyar Zene. 1972. 13. évf. 2. sz. 178. old.
3. NAGY Lajos: Az aquincumi orgona. Budapest. 1933. 39. old.
4. NAGY Lajos i.m. I. tábla
5. MINÁROVICS János: Miért volt az aquincumi tűzoltóság orgonája víziorgona? BudRég 28. 1991. 261.
6. SZONNTAGH Jenő (USA): Újabb adatok az aquincumi orgona légnyomásszabályozó szerkezetéhez. BudRég 28. 1991. 283.
7. Itt jegyezzük meg, hogy a program keretében bemutattuk új rekonstrukciónkat. Az utóbbi években ugyanis szükségessé vált az orgona eredeti alkatrészeinek újbóli tisztítása és konzerválása. Bencsik László a Budapesti Történeti Múzeum restaurátora megtisztította és konzerválta az egyes darabokat és a hiányzó részeket bronzlemez kiegészítésekkel pótolta. A meglevő darabokból másolatot készített, ezek plexi vázra applikálva követik a Walcker-féle rekonstrukciót (4. kép).
8. Az előadások szövegei megjelentek. International Symposium Organ of Classical Antiquity: The Aquincum Organ A.D. 228 Musikwissenschaftlichen Verlags-Gesellschaft mbH, Kleinblittersdorf. Walcker Stiftung. 1997.
9. Dimitrios Pandermalis professzor szíves információiért és kalauzolásáért, ásatásának bemutatásáért hálás köszönetet mondunk.
10. PANDERMALIS, Dimitrios: The Water-Organ of Dion. 1994. Múzeumi leporelló. A dél-floridai tampai egyetemről küldött példányt Szonntagh Jenő professzornak köszönöm.
11. Ezúton is hálás köszönetünket fogadja Lantos István szíves szakvéleményéért.
12. PANDERMALIS, Dimitrios: Régészeti feltárások Macedoniában és Trakiában. Macedonia 1992. 217–222. A szerző görög nyelven megjelent cikkében is nélkülözzük az archaeológiailag értékelt sztratigráfiai megfigyeléseit és a kísérőleletek közreadását. A cikket ugyancsak Szonntagh Jenőtől kaptuk, ismételt köszönet érte.
13. KABA Melinda: Die römösche Orgel von Aquincum (3. Jahrhundert) Budapest. Bärenreiter Verlag. Kassel-Basel-Tours-London. 1976.

A fényképfelvételeket Bakos Margit, Komjáthy Péter, Tihanyi Bence és Szentpétery Tibor készítették.

MELINDA KABA:

THE AQUINCUM ORGAN – INTERNATIONAL SYMPOSIUM IN BUDAPEST, 1994

Since the book by Lajos Nagy, published in 1933, titled the Aquincum Organ experts have been discussing soluable and insoluable problems of the instrument. A great number of studies, debates have appeared from archaeologists, theoreticians of music, organists and chemists. Among others, there have been contradictory opinions formed about the tunes that could have been played on it.[1]

In this area an enormous help has been provided by the organ-builder, Werner Walcker-Mayer who made a sounding copy of the Aquincum Organ at his factory in Ludwigsburg in 1969. This reconstruction is basically different from the one made following the plans of Lajos Nagy and János Kalmár at the factory of the Angster Organ Builder Firm in Pécs in 1932 that sounded a chromatic scale. Whereas Walckers reconstruction, due to its high capacity for intonation was able to make a diatonic scale.[2-3]

There is significant divergence among the experts if the constant level of air pressure was supplied by water- or air-tank.

Some years ago two researchers, fireman Lt-Col. János Minárovics from Budapest and Jenő Szonntagh professor of Tampa University in South Florida independently from each other have come to the same conclusion, i.e. the constant air supply of the Aquincum organ was maintained by water-controll, by hydraulics. The key element of their discovery was examining and finding out the role of a bronze spare part. This part that used to be taken for the rim of a bronze vessel has been lost during the Second World War.[4] In their research Minárovics and Szonntagh have proved by measures and experiment that the fragment used to be the rim of the pnigeus (water tank) controlling the air pressure.[5-6]

The still vivid interest in the scientific problems related to the Aquincum organ is best exemplified by the fact that initiated by Tampa University in South Florida, joined by the Institute of Musicology of the Hungarian Academy of Sciences we organized an international symposium in 1994, titled: Organ of Classical Antiquity: The Aquincum Organ A.D. 228.[7] At this event Hungarian and foreign lecturers dealt with the newest results concerning the air supply of the Aquincum organ, the music and its contemporary representations in Classical Antiquity and with chemical tests. These lectures were published in 1997.[8]

However, one of the most important lectures was cancelled. Professor Dimitrios Pandermalis from Thessaloniki had informed us in a letter about his desire to come to the symposium and give a lecture on his new finding at Dion, an organ dating back to the early period of the Roman Empire. Unfortunately both the lecturer and the lecture had to be missed.

Some months later, as part of an official stay, accompanied by the kind guidance of professor Pandermalis, I had the opportunity to see the finding at the exhibition of the Dion Museum.[9] Neither the manual nor the mechanism of the organ have survived, only a fairly fragmentary set of 40 bronze pipes can be seen. Apart from the body of the pipes there is very little left of the feet because of corrodated bronze pieces covering them. On the other hand, bronze plates fixing the pipes from the front and back part have survived in good condition. The middle of the front plate used to be decorated by several small glass cubes prepared by the miellefiori technique of which one has survived. On the back plate where there could be five smaller pipes there are five obviously significant cuts gradually following the height of the pipes.[10]

According to the organist István Lantos these five pipes make up a separate entity within the pipework. These ones could have played an individual tune, for example solo pieces. And also provided easier access.[11]

It has to be mentioned that none of the first nineteen pipes reconstructed on the plastic structures are complete. They only trace the plastic partially and never go from top to bottom: imitating imaginary lengths. As it is well known, the real size is indispensable to know the possible sound effect.[12] In Dion neither the manual nor the mechanism have survived. With the help of the accompanying archaeological findings and stratigraphical observations it is dated back to the early period of the Roman Empire.

This is another reason why the appearance of the study promised when I was there is expected so much. Learning about the exact circumstances of the excavations , the observations and the detailed documentation could throw light on the question mentioned above and hopefully this would make possible to trace back the development of building organs from the first century A.D. up to the Aquincum organ dating from 228 A.D.

ILLUSTRATIONS

1. Reconstruction of the Aquincum organ made by Angster Organ Builder Company in Pécs.
2. Reconstruction of the Aquincum organ made by Werner Walcker-Mayer in Ludwigsburg.
3. Bronze pieces of the organ at the exhibition of the Aquincum Museum in 1931.
4. Reconstruction on plastic structure from the copy of the original pieces, Aquincum 1994 . Made by restorer Péter Elekfy
5 Pipes of the Dion organ (Reproduction from the leaflet of Dimitrios Pandermalis).

NOTES

1. W. WALCKER-MAYER: Die römische Orgel von Aquincum. Stuttgart 1970.
2. K. SZIGETI: Az aquincumi orgona zenei problémái (Musical problems of the Aquincum Organ). Magyar Zene 23/2 (1972) 178.
3. L. NAGY: Az aquincumi orgona (The Aquincum Organ). Budapest 1933. 39.
4. L. NAGY Fig. I.
5. J. MINÁROVICS: Miért volt az aquincumi tűzoltóság orgonája viziorgona? (Why was the Organ of the Fire Brigade of Aquincum a Water-Organ?) BpRég 28 (1991) 261.
6. J. SZONNTAGH: Újabb adatok az aquincumi orgona légnyomásszabályozó szerkezetéhez. (New data to the airpressure control system of the Aquincum Organ). BpRég 28 (1991) 283.
7. Here we mention that within the frame of the program the new reconstruction has been shown. In recent years a repeated cleaning and conservation of the original parts of the organ has ben unavoidable. László Bencsik, a restorer of the Budapest History Museum has cleaned and conserved the pieces and has completed the missing parts with bronze plate supplements. After this he has mad copies of the existing parts . Fixed on a plastic structure, similarly to Walcker's reconstruction.

8. The lectures were published in : Organ of Classical Antiquity: The Aquincum Organ A.D.228. International Symposium. Kleinblittersdorf 1997.
9. We express our heartfelt thanks to Professor Dimitrios Pandermalis for his kind guidance and information.
10. D. PANDERMALIS: The Water-Organ of Dion. 1994. Heartfelt thanks to Professor Jenő Szonntagh for the copy he has sent from Tampa University in South Florida.
11. May István Lantos receive our thanks for his expertise.
12. D. PANDERMALIS: (Archeological excavations in Macedon and Thracia) 1992. 217-222. We have missed the archaeological evaluation of the stratigraphical observations and the publication of the accompanying archaeological findings in his article written in Greek.. We have been sent the article by Jenő Szonntagh, for which we express our repeated thanks.

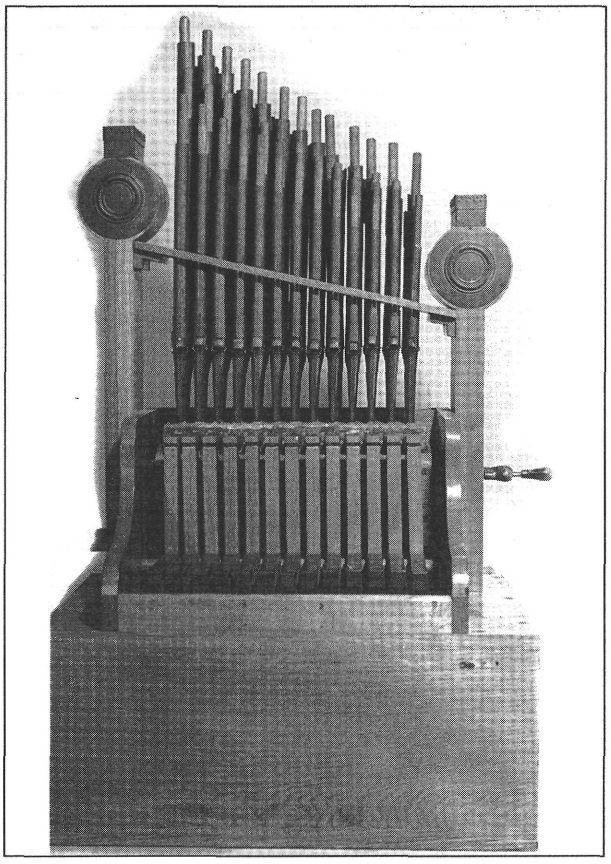

1. kép. A pécsi Angster cégnél készült orgonarekonstrukció. 1935.

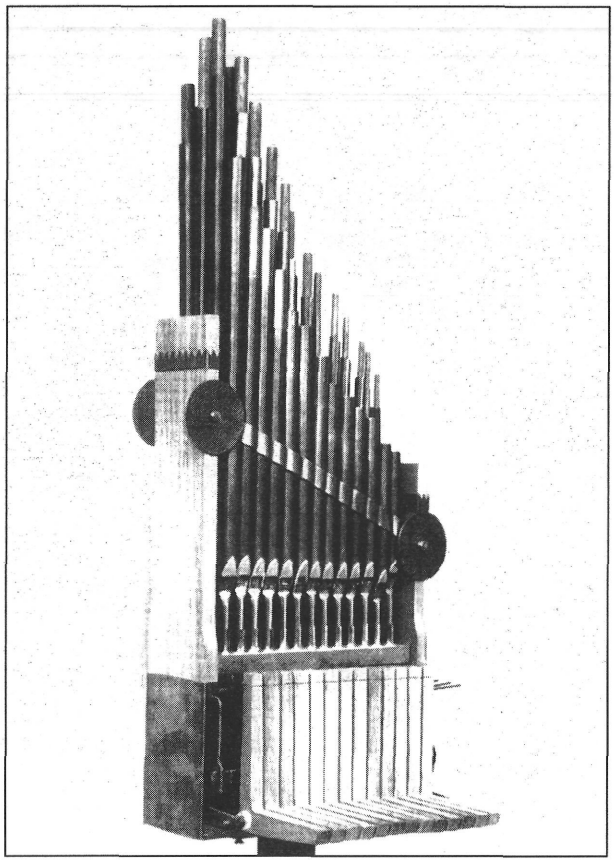

2. kép. Werner Walcker-Mayer ludwigsburgi rekonstrukciója. 1969.

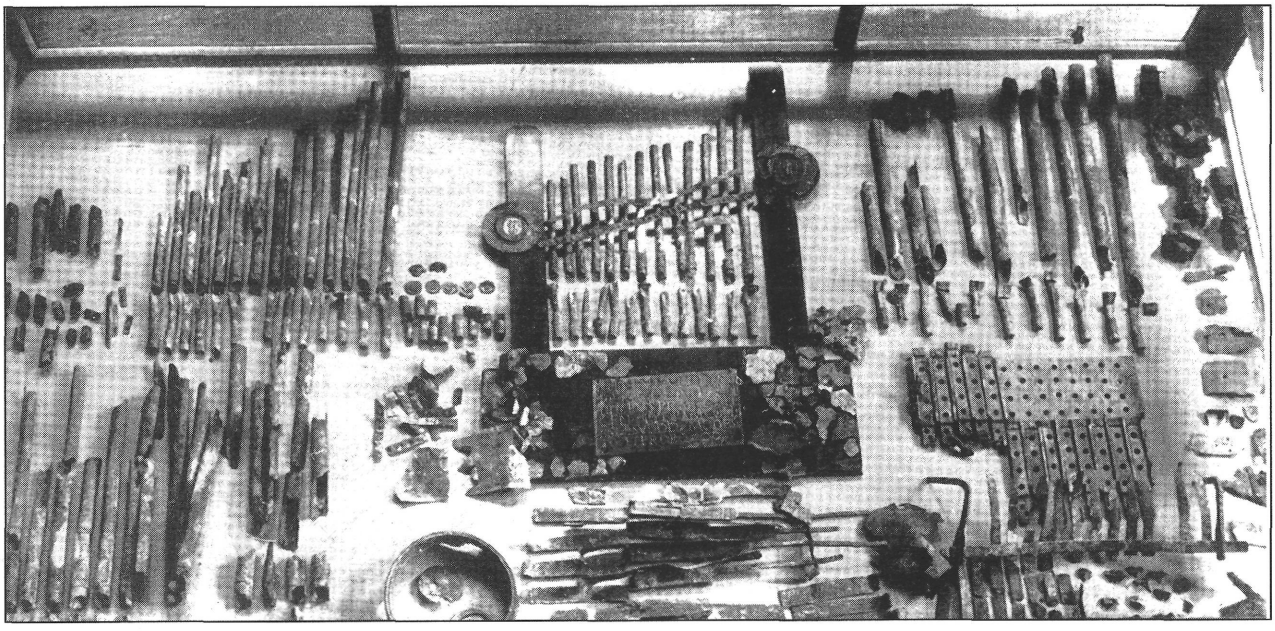

3. kép. Az orgona bronz alkatrészei az Aquincumi Múzeum 1931. évi kiállításán

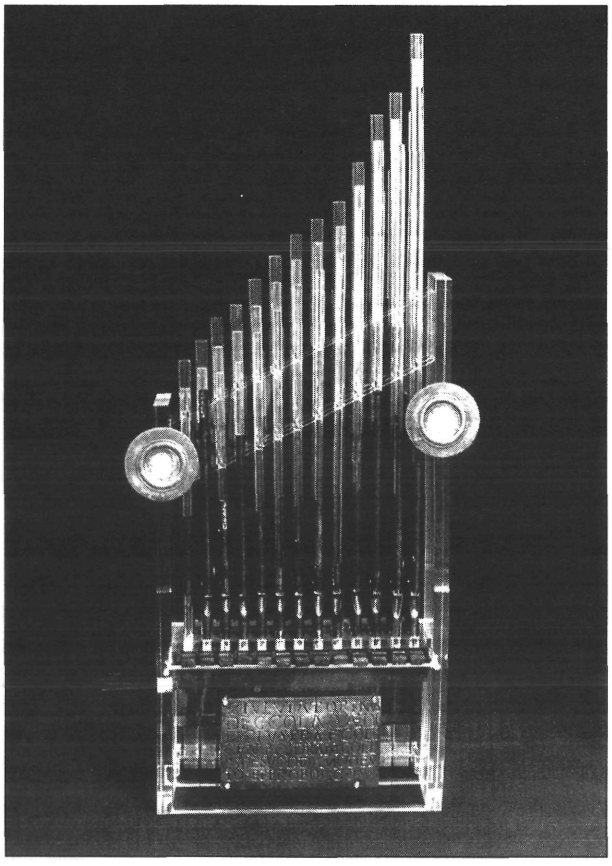

4. kép. Az eredeti másolatokból plexi vázra applikált rekonstrukció Aquincum 1994. Készítette Elekfy Péter restaurátor

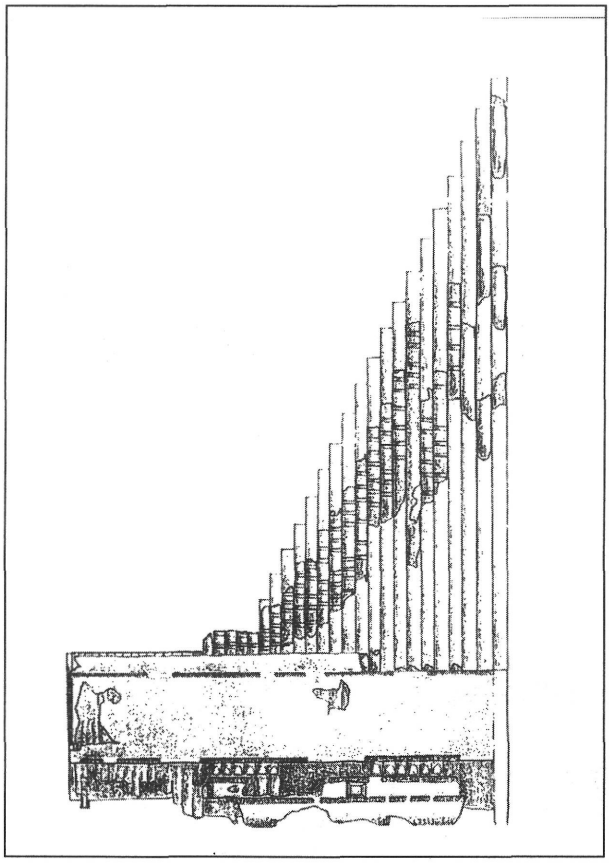

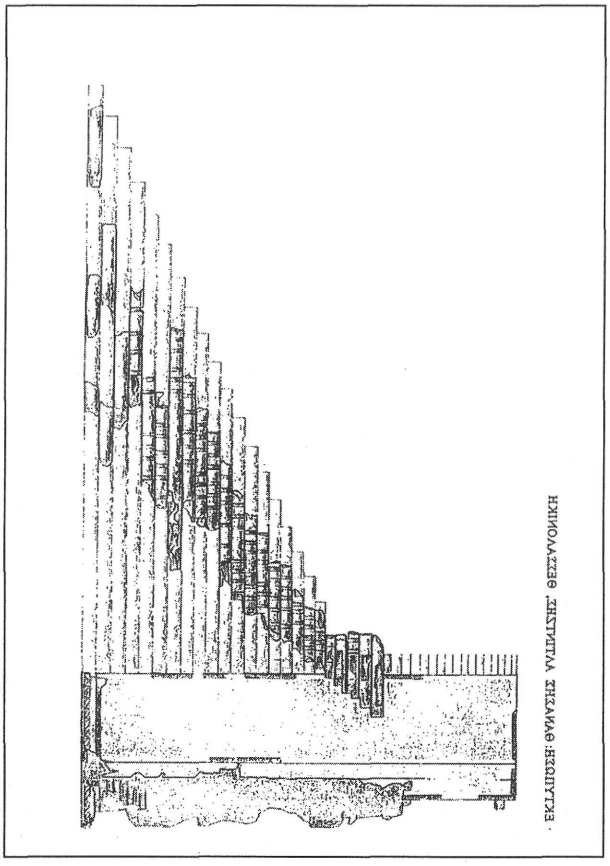

5. kép. Dimitrios Pandermalris 1994-ben készült múzeumi kiállítási leporellóján a dioni sípsor (elő- és hátoldal)

SZIRMAI KRISZTINA

KORACSÁSZÁRKORI BRONZEMLÉKEK AQUINCUMBÓL

A BTM aquincumi gyűjteménye három jelentősebb kora-császárkori bronzleletet is tartalmaz[1]. Ezek: egy kardhüvely-veret, egy másik kard- vagy tőrhüvely veret, végül egy lószerszámdísz. Jelen alkalommal az említett bronztárgyak lelőhely körülményeit, egyedi jellegzetességeit mutatjuk be és azokat értékeljük.

Az elmúlt évben a pannoniai limesszakasz mentén, az aquincumi legiótábor délnyugati részén több feltárás folyt. Az ezek során feltárt gerendavázas, cölöpkonstrukciós épületmaradványok a legiótábor első periódusához tartoznak. A következő periódusok emlékei is előkerültek, így többek között a kőtábor kaszárnyái is. Itt kerültek napvilágra azok a díszített hüvelyveretek, melyekkel foglalkozunk most.[2]

1. sz. lelet (1. kép. 1., 2., 3., 6. kép). Kardhüvely veret. Valószínűleg sárgarézből készült. A felső rész hiányos. A lemez két szélső oldalán az applikáció nyomai, a hátlapon forrasztásnyomok. A képmező fehérfém bevonat. A veret mérete: 5,1x6,9 cm A lemezen áttört technikát és gravírozást alkalmaztak. A szalaggal ellátott koszorút tartó Victoriát[3] szárnyakkal, sűrűn redőzött peplosban ábrázolták. Az istennő jobbra fordult és két kezével maga előtt egy kis koszorút tart. A képmező jobb alsó sarkában pajzs (scutum) részlete. Egy rövid pálmaág a pajzs mögött van. A díszített veretre applikáltak egy keskenyebb, vastagabb háromszorosan hornyolt pántot. Mérete: 4,7 x 0,5 cm. Vastagsága: 0,5 mm. A lemez belső oldalán a kis szegek is megmaradtak.

Az áttört technikát és a gravírozást egy hosszában megmunkált, téglalapalakú, linzi lelőhelyű kardhüvely-veret mutatja. Ezeket a technikákat láthatjuk az oesterbeecki és a Kostolnápri Dunajii (Nyugat-Szlovákia) díszített, téglalapalakú, pompeji típusú glaudiusok hüvelyéhez tartozó vereteken is.[4] A linzi emléken Victoria tűnik fel. A győzelem perszonifikációjával kapcsolatos Mars alakját több változatban ismerjük fel. A Nyugat-Szlovákiából származó vereten egy római legionariust és egy barbárt ábrázoltak.[5]

Az 1. sz. lelethez az analógiák közül legközelebb a linzi veret áll a Victoria ábrázolás és a különböző technikák alkalmazása alapján. Az aquincumi ún. Victoria kardhüvely veret a párhuzamok szerint az I. század terméke.

2. sz. lelet (1. kép, 2., 4., 5., 7. kép).

Kard- vagy tőrhüvely-veret. Valószínűleg sárgarézből készült. Vékonyabb, rosszabb minőségű. Középen a lemez kettérepedt. A képmezőt fehérfém bevonattal látták el. Mérete: 4,3 x 4,7 cm.

A lemez domborított. Ábrázolt jelenet: a császár tógában áll, jobboldalon egy téglalapalakú posztamensen, méretével kiemelkedik a többi alak közül. A császárnak nagy orra és esetleg rövid körszakálla van. Balrafordulás közben jobb karját felemeli, miközben az egyik lábára támaszkodik. Mögötte magas rangú kísérője áll, aki szintén tógát visel és testtartása is azonos a császáréval. Előttük áll három katona különböző fegyverekkel és hadijelvényekkel (signa). Az ábrázolt téma adlocutio.

Adlocutio ábrázolások láthatók például Caligula sestertiusán, Nero, Galba érmein, a történeti reliefeken, mint például a Traianus oszlopon vagy Septimius Severus diadalívén.[6]

A 2. számú lelet figurális ábrázolása a Nero érmek képtípusa alapján készült.[7] A császárportré a késő Flavius kor uralkodóinak képmását idézi.[8]

Az aquincumi adlocutiot ábrázoló lemez egy négyzet alakú hüvelyverethez tartozott. Domborított kard-tőr hüvelyvereteket ismerünk Pölöskéről (Zala megye), Vrnikából [Nauportusból] / (Slovénija), Carnuntumból és Valkenburgból [9] Ezt az említett leletanyagcsoportot gazdagítja a 2. sz. lelet, amely a II. század elején készült.

Az 1. és 2. számú aquincumi hüvelyveret a különböző technikai megoldás miatt nem egy fegyver hüvelyveretéhez tartoztak. Az 1. számú lelet egy pompeji típusú kard hüvelyvereteihez tartozhatott, a 2. sz. lelet egy mainzi típusú kard vagy egy tőr hüvelyét díszíthette.[10] (8. kép) A díszített, koracsászárkori páncéltöredékeket ismét felhasználták az új termékek előállításához ezt mutatják a carnuntumi és a brigetioi leletek is.[11]

Az aquincumi 1.–2. számú bronztárgyakat is már másodlagos felhasználásra készítették elő. Ezt igazolja a lelőhely régészeti megfigyelése is.

Az aquincumi 1.–2. számú hüvelyveretek jelentősége: 1. A két veret az aquincumi legiótáborban került elő. 2. A 2. számú lelet adlocutio ábrázolása párhuzam nélkül áll. 3. A két aquincumi, új figurákkal díszített, fehér bevonatos hüvelyek veretei 1–2. századiak, melyeket már másodlagos felhasználásra csoportosítottak.[12]

3. sz. lelet. Lószerszámdísz. A bronzból készült, ismeretlen lelőhelyű lószerszámdísz[13] egy phalerából és egy lunulából áll (9–10. kép). A 9 cm átmérőjű phalera közepét kör alakú domborítással (Mittelbuckel) díszítették, a szélén hiányos phalerát kis gombok keretezik. A phalerát ráforrasztották a háromfüles, nitszögekkel ellátott, lapos masszívabb karikára. Az egyik fülön, a többszörösen profilált, lemezzel ellátott, nem egészen zárt, szélesebb gyűrűtagozat (Ring) megmaradt. A 7,7 cm széles lunulát apró gombok szegélyezik. A lunula felső részén alul és felül a téglalapalakú függesztőtagozat megmaradt. A lunula mindkét vége többszörösen profilált és azokat egy-egy lapos kis karikával látták el.

Az aquincumi lószerszámdísz külső kis gombokkal ellátott phalera típusát Oberadenből már Augustus korából ismer-

jük.[14] Ez a phaleratípus a nitszögekkel és a fülekkel ellátott, lapos karikával együtt Newsteadban is előkerült.[15] A newsteadi phaleratípust három füles, lapos karikával és nitszögekkel Aquincumban is megtalálták (11. kép). A phalerát nitszögekkel applikálták rá a bőrből vagy textilből készült lemezre.[16] Az aquincumi phalera középső füléről egy lunula függ le. A phalera másik két füléhez pedig egy többszörösen profilált lemezzel ellátott, nem egészen zárt gyűrűk (Ring) tartoztak, amelyek közül az egyik megmaradt. A nem egészen zárt gyűrűhöz két tartóelem kapcsolódhatott. Ez a két tartóelemmel rendelkező phaleratípus a kelta eredetű római lószerszámozás[17] egyik módozatához tartozik. A tartóelemekkel a két irányban elágazó bőrszíjakat erősítették meg. Ezt mutatja az 1. század 1. feléből a wormsi Carmenius Ingenuus sírköve, a Bonnból származó Venatorix 1. század második felére keltezett sírköve, valamint Sacrius Primigenius kölni síremléke is.[18] Pannoniában is találtak két tartóelemmel ellátott phaleratípust Kiskőszegen.[19]

Az aquincumi lószerszámdísz lunulájához hasonló leletek három típust képviselnek. Ezeket mutatjuk be a következő típustáblázaton (12. kép). Az I. típus: széles, többszörösen profilált lunula kúpos végződéssel és függesztőtagozatokkal. Ezt a típust képviseli a vechteni emlék.[20] A II. típus: széles, többszörösen profilált lunula golyóvégződéssel,[21] függesztőtagozatokkal. Ebből a típusból két példányt találtak Britanniában Hod Hill-nél (Dorchester).[22] III. típus: széles, többszörösen profilált, függesztőtagozatokkal, végükön karikákkal ellátva. Ilyen típusú lunulákat Asciburgiumból, Halternből, Mainzból ismerünk.[23] Ez utóbbi csoport áll legközelebb az aquincumi lunulához.

Mindezek alapján az aquincumi lószerszámdísz a külső gombdíszekkel keretelt, két gyűrűs, ennek megfelelően két tartóelemmel megerősített nitszögekkel ellátott lapos, erősebb karikára forrasztott phalerával, egyrészt a szíjelosztás (Riemenverbinder) funkcióját töltötte be, másrészt a gömbökkel keretelt, széles, többszörösen profilált, függesztőtagozatokkal ellátott lunulával együtt is alkalmaztak.[24] Feltehető, hogy az aquincumi lószerszámdísz még egy példánya tartozhatott az eredeti lószerszám-díszítéshez, ugyanis ezeket párosával használhatták ott, ahol nem zavarta a ló mozgását.[25] (13. kép)

Ez a kelta eredetű római lószerszámozási típus Pannoniába rajnai közvetítéssel jutott el.[26] Ez látható az aquincumi lószerszám díszéhez kapcsolódó leletek elterjedési térképén is (14. kép). Adataink alapján ezt a rajnai közvetítést hangsúlyozzák az 1–2. század fordulóján a nyugati importok, a nyugati vállalkozók és kereskedők megjelenése Pannoniában, sőt ezzel egyidőben rajnai legiók is kerültek ide a Római Birodalom dunai szakaszának védelmére.[27] A Rajna vidékéről származó csoportok aquincumi jelenlétét és aquincumi fontos szerepüket sok feliratos kőemlék is igazolja.[28] Budapest területéről több alatábor ismert.[29] Az aquincumi lószerszámdísz egy magasabb beosztású lovaskatona felszerelésének lószerszámdíszéhez tartozott.

Az aquincumi lószerszámdísz a kis gömbökkel keretelt phalerával és az apróbb gombokkal díszített lunulával a Római Birodalomban eddig egyedi típust képvisel. Az említett közelebbi párhuzamok és a helyi adottságok alapján az aquincumi lószerszámdísz az I–II. században készült. Tehát, az 1–3. számú értékesebb bronzleletek a BTM aquincumi gyűjteményéből egy nagyon ritka (2. sz. lelet) és két egyedülálló leletet (1., 3. sz.) képviselnek a Római Birodalom területéről. Ezek a kiemelt jelentőségű bronztárgyak a kora-császárkori I–II. századi fémművesség termékeinek tekinthetők.[30]

JEGYZETEK

1. Az 1. sz. lelet gyarapodási száma: R 2012/a. Ezt beépítettük a kardhüvely rekonstrukciójába. A 2. sz. lelet gyarapodási száma azonos az 1. sz. lelet számával. A 3. sz. lelet leltári száma: 51353.
2. Altmann J. és a szerző közöletlen ásatása 1992-ben. Az ásatás előzményére ld. SZIRMAI 259–262.
3. Victoria típus : HÖLSCHER 120–132., ULBERT Taf. 23/2/a–b.
4. ULBERT Taf. 20–21., Taf. 19/1/a., Taf. 23. 1./a–b.
5. Ld. mint fent.
6. Caligula : BMC I. Nos 33–35. 67–68 Pls. 28: 2, 7, 29/12: Nero: BMC I. Nos 122–126, 303–304, Pls 41: 5, 41: 18; Galba: BMC I. Nos 249–251 Pls. 58/8. Az adlocutio fejlődéséről: HAMBERG 135–149., Trajanus oszlop elemzésére: BAUMER 278–287.
7. HIRMER Taf. 15.
8. Például Galbára ld. mint fent Taf. 18.
9. BELLA 362–364.; UBL Taf. 24.; ULBERT 121., Abb. 3/2.; KÜNZL 560. Kat. Nr. 386.; JOBST-DITMAR-TRAUTH 260. Kat. Nr. 87.; STUART 107.
10. GONZENBACH 185., Abb. 1. fig. 1–2. 202., Abb. 8. fig. 1–2., 202–203. Abb. 3. fig. 3–4., Abb. 4. fig. 1. 203. Abb. 7. fig. 1.; BISHOP–COULSTON 26. fig. 13/1–2.; ULBERT. Taf. 19. 1 a. Taf. 20–21.; GERHARTL–WITTEVEEN–HUBRECHT 99–107.
11. Például: RADNÓTI 49–61.; BARKÓCZI 1954. 45–48.; KLUMBACH 199–208.; GARBSCH 67–69., BORHY 35., 44., 98., 108.
12. Itt köszönöm meg Bónis Éva, Borhy László, Gabler Dénes, Gáspár Dóra és Kocsis László értékes hozzászólásait. A tisztítási munkákért Buzás Zuzsának és Hervainé Nagy Juditnak tartozom köszönettel. A rekonstrukció Hervainé Nagy Judit munkája.
13. Említve: POLENZ Nr. Kat. 255.
14. BISHOP 95.
15. Ld. mint fent, hasonló formák: p. o. LLOYD–MORGAN 49–56, 11/a–b; ALICU–COSIS 145–149.
16. BÓNIS–SELLYE 32.
17. BISHOP 107. fig. 27.
18. BROUWER 150, 156., 140/a–b. típus.; ESPERANDIEU Nr. 6014., 6292., 6448.
19. SELLYE IV. T/7a–b.; Rabeisen 92.
20. A. N. ZADOCKS–J. JITTA and A. M. WITTEVEEN 1977. 33 Pl. /30. 175–176.
21. OLDENSTEIN 163.
22. Ld. 14. j.–t. 152–153.
23. LAWSON 150–151.; BISHOP 154–155.; LAWSON 53. Taf. /1.
24. Ld. 18. j.–t.
25. Ld. 16. j. 36–37.
26. BARKÓCZI 173.
27. MÓCSY 123–126.; PÓCZY 497–513.
28. Ld. mint fent.

29. NÉMETH 81.

30. Itt köszönöm meg Palágyi Sylvia hasznos információit. Az 1–2. sz. lelet németül megjelent: Akten des 3. Internationalen Kolloquiums über Probleme des provinzialrömischen Kunstschaffens. Beihefte der Bonner Jahrbücher Bd. 51. 1996. p. 199–202. A 3. sz. lelet németül megjelent: Akten der 10. Internationalen Tagung über antike Bronzen. In: Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden–Württemberg. Bd. 45. 1994. p. 405–409.

IRODALOMJEGYZÉK

ALICU–COSIS=ALICU, D.–COSIS, S.: Oglinzi Roano de la Ulpia Traiana Sarmizegethusa. Apulum 24.p. 145–149.

BARKÓCZI 1948=BARKÓCZI László: Két lósír Brigetioból. ArchÉrt 3. 1948. p. 173.

BARKÓCZI 1954=BARKÓCZI László: Római díszsisak Szőnyből. FolArch 6.p. 45–48.

BAUMER=BAUMER, L. E.: Adlocutio. JDAI 106. 1991. p. 278–287.

BELLA=BELLA Lajos: A Sopronmegyei Múzeum. ArchÉrt 10. 1890. p. 362–364.

BISHOP–COULSTON.=BISHOP, M. C. –COULSTON, J. C.: Roman military equipment. Shire Archeology 26. 1989.

BISHOP=BISHOP, M. C.: Cavalry equipment of the Roman Army in first century. Reprinted from military equipment and the Identy of Roman Soldiers. In: BAR International Series 394. 1988.

BÓNIS–SELLYE=BÓNIS Éva–SELLYE Ibolya: Római kori emailmunkák. Bp. 1988.

BORHY=BORHY László: Római díszpáncélok. Adatok a keltezés és műhelyek kérdéséhez. Doktori disszertáció. Kézirat. Bp. 1991.

BROUWER=BROUWER, M.: Römische Phalerae und anderer Lederbeschlag aus dem Rhein. In: Oudheidkundige Medelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden. 1982.

ESPERANDIEU=ESPERANDIEU, E.: Recueil general des bas-reliefs, statues et bustes de la Germanie romaine. 8. Paris, 1931. Nr. 6014., 6292., 6448.

GARBSCH=GARBSCH, J.: Neue Funde römischer Paraderüstungen. Alba Regia 21. 1984. p. 67–69.

GERHARTL–WITTEVEEN–HUBRECHT=GERHARTL, A. M.–WITTEVEEN–HUBRECHT, A. V.: Survey of swords and daggers in the Provinciaal Museum. G. M. Kam. Nijmegen. In: Journal of Roman Military Equipment Studies. 1. 1990.

GONZENBACH=GONZENBACH, V.: Tiberische Gürtel und Scwertscheiden beschläge mit figürlichen reliefs. In: Festschrift E. Vogt. Helvetia Antiqua. Zürich, 1966.

HAMBERG=HAMBERG, G.: Studien Roman Imperial Art. Uppsala, 1945. p. 135–149.

HIRMER=HIRMER, M.: Römische Kaisermünzen. Leipzig, 1942

HÖLSCHER=HÖLSCHER, T.: Victoria Romana. Mainz, 1967. p. 120–132.

JOBST–DITMAR–TRAUTH=JOBST, W.–DITMAR–TRAUTH, G.: Rüstung und Bewaffnung des römischen Heeres. In: Carnuntum. Das Erbe Roms an der Donau. Katalog der Austellung des Archäologischen Museum Carnuntinum in Bad Deutsch-Altenburg. Wien, 1992. 260p.

KLUMBACH=KLUMBACH, H.: Ein Paradeschildbuckel aus Brigetio. In: Limes. Akten des Internationalen Limeskongresses. Székesfehérvár, 1976. p. 199–208.

KÜNZL=KÜNZL, E.: Kaiser Augustus und die verlorene Republik. Eine Austellung in Martin Gropius Bau. Berlin. 7. Jun.–14. Aug. 1988. Berlin. 1988.

LAUWSON=LAUWSON, A. K.: Studien zum römischen Pferdegeschirr. In: Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz 25. 1978. p. 150–151.

LLOYD–MORGAN=LLOYD–MORGAN, G.: The Mirrors. In: Descriptions of the Collection in the Rijksmuseum G. M. Kam at Nijmegen. Nijmegen, 1981. p. 49–56.

MÓCSY=MÓCSY, A.: Pannonia and Upper Moesia. London, 1974. p. 123–126.

NÉMETH=NÉMETH Margit: Stand der Forschungen in den Militärlagern von Aquincum. In: Carnuntum Jahrbuch 1991. 81.

PÓCZY=PÓCZY Klára: Wirtschaftsleben pannonischer Städte im Spiegel der Importkeramik. In: Rei Cretariea Romanae, Fautorum Acta 25–26. 1987. p. 497–513.

POLENZ=POLENZ, H. (Hrg): Das römische Budapest. Münster, 1986.

RABEISEN=RABEISEN, E.: La production d'equipment de cavalierie au 1-er s. aprés J.C. a Alesia. (Alesia–Saint Reine Cote d'Or. France). In: Journal of Roman Military Equipment Studies 1990/92.

RADNÓTI=RADNÓTI Aladár: Trebonianus Gallus ezüstlemez mellképe. FolArch 1954. p. 49–61.

SELLYE=SELLYE Ibolya: Les bronzes emailles de la Pannonie. In: DissPann. 2. 8. Bp. 1939.

STUART=STUART P.: Provincie van een imperium Romeinse oudheden vit Nederland in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden. Leiden, 1986.

SZIRMAI=SZIRMAI, Krisztina: Barracks blocks in the praetentura of the legionary fortress in Aquincum (1987–1988). In: Roman Frontier Studies. Exeter, 1989. p. 259–262.

ZADOKS–JITTA–WITTEVEEN=ZADOKS, A. N.–JITTA, J.–WITTEVEEN, A. M.: Roman Bronze lunulae from the Nederlands in Oudheidkundige Medelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden. 58. 1977. p. 175–176.

UBL=UBL, H.: Katalog. Grabinventar. In: Severin, zwischen Römerzeit und Völkerwanderung. Linz. 1982. 478.p.

ULBERT=ULBERT, G.: Gladii aus Pompeii. Germania 47. 1969.

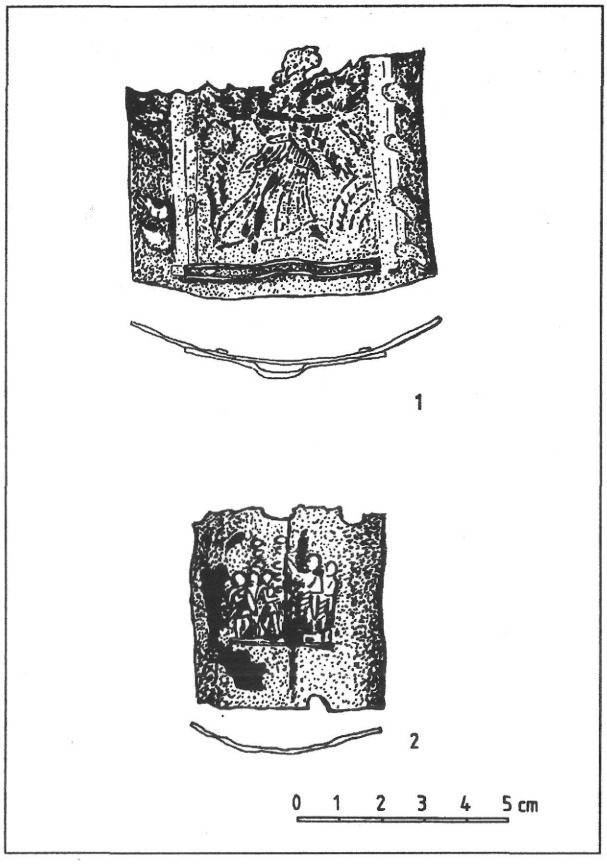

1. kép. Az 1.–2. sz. lelet az aquincumi legiotáborból. (Madarassy O. rajza)

2. kép. Az 1. sz. lelet. (Komjáthy Péter felvétele)

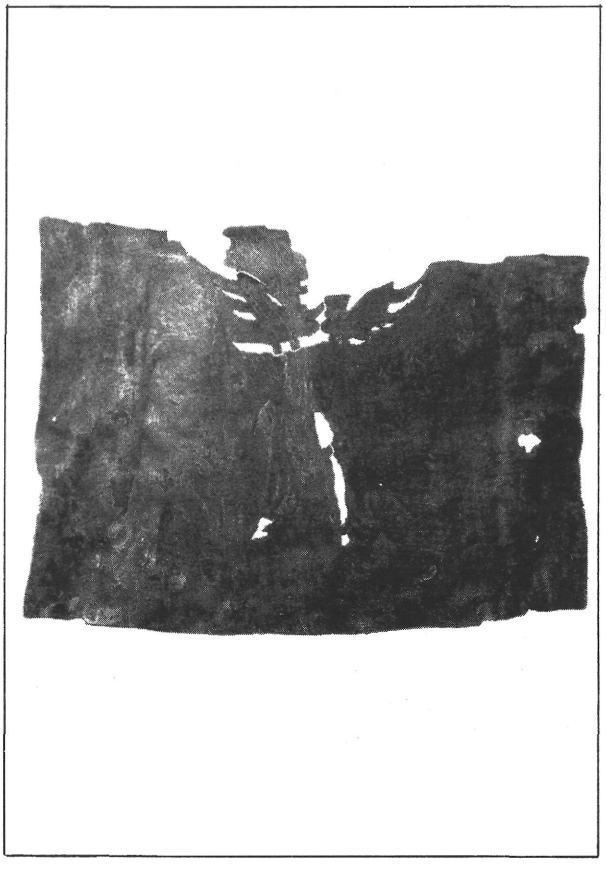

3. kép. Az 1. sz. lelet. (Komjáthy Péter felvétele)

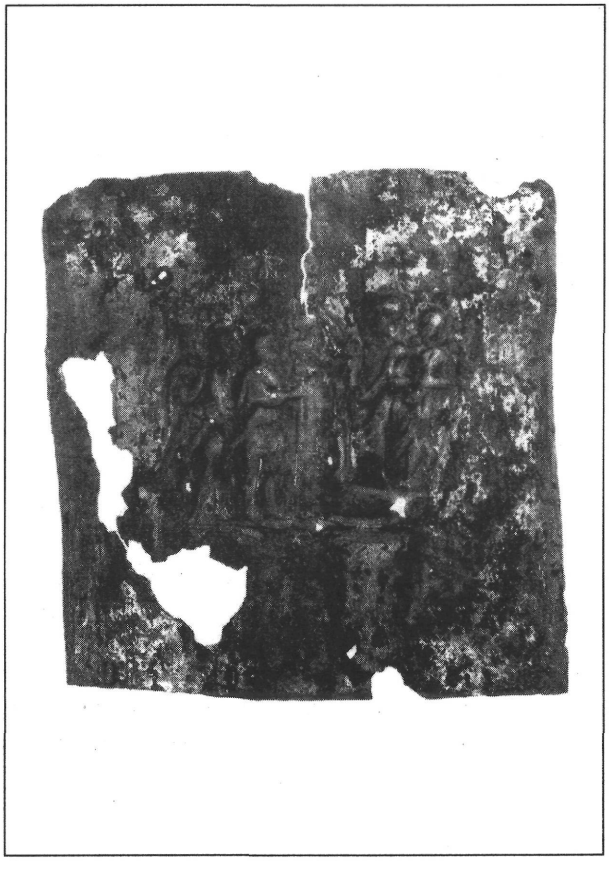

4. kép. A 2. sz. lelet. (Komjáthy Péter felvétele)

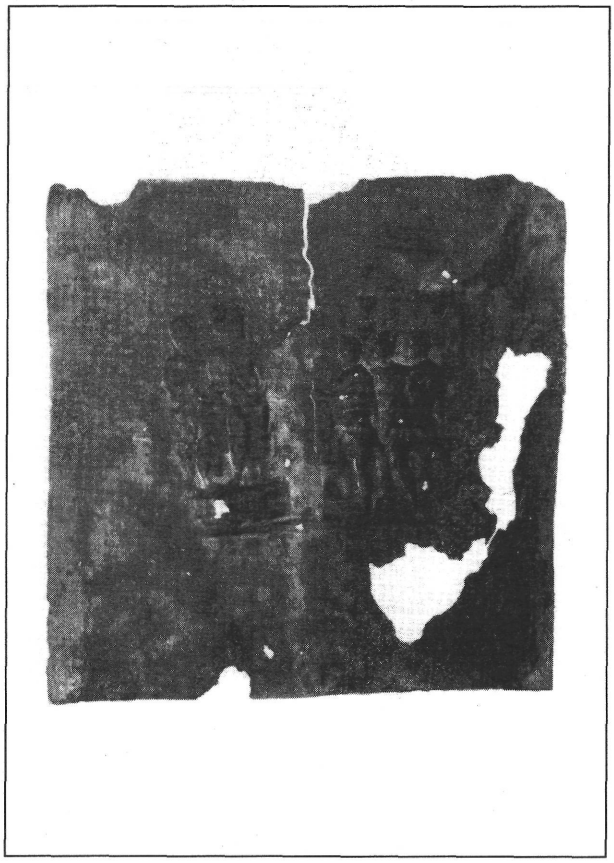

5. kép. A 2. sz. lelet hátlapja. (Komjáthy Péter felvétele)

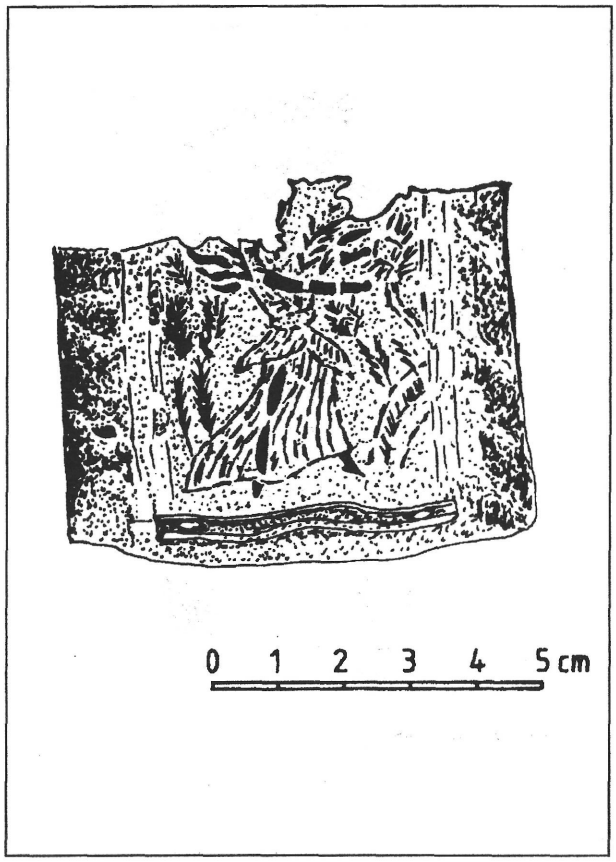

6. kép. Az 1. sz. lelet tisztítás után. (Madarassy O. rajza)

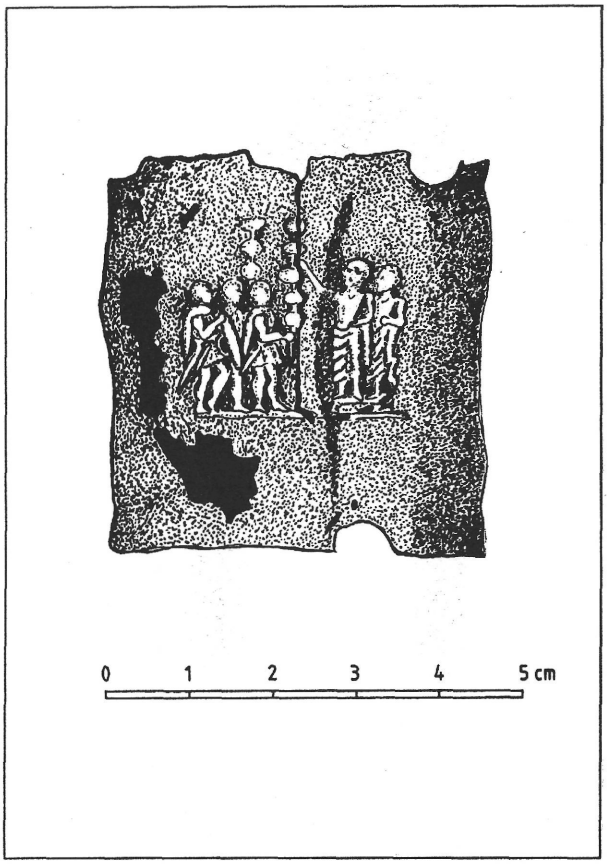

7. kép. A 2. sz. lelet 2:1 méretben. (Madarassy O. rajza)

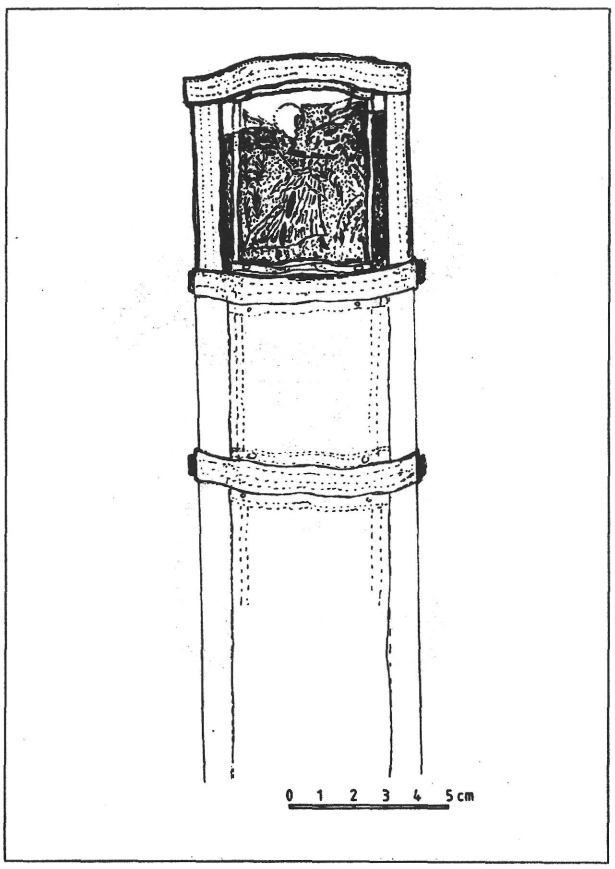

8. kép. Az 1. sz. lelet elvi rekonstrukciója. (Madarassy O. rajza)

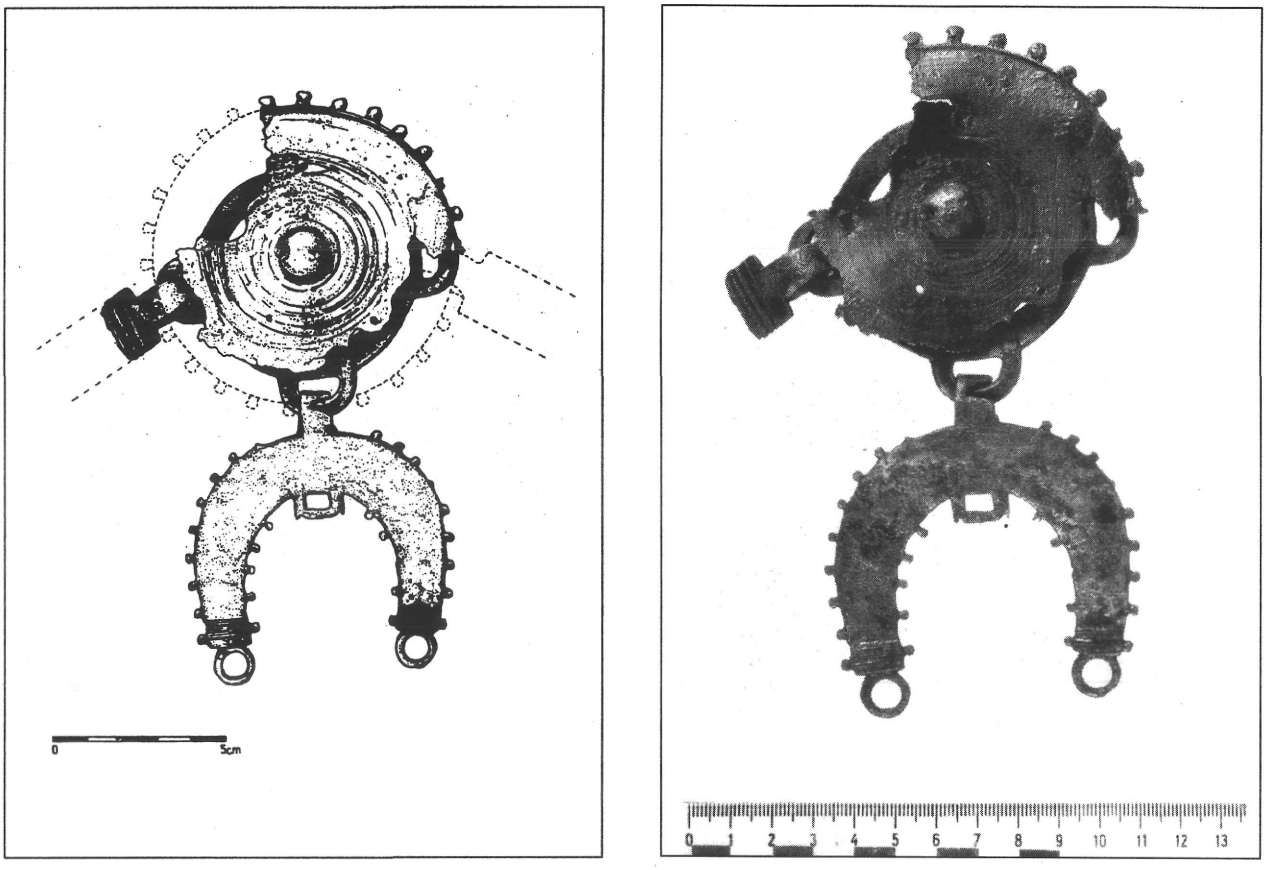

9. kép. a–b : A 3. sz. lelet – előnézet. (Matuz Edit rajza, Komjáthy Péter felvétele)

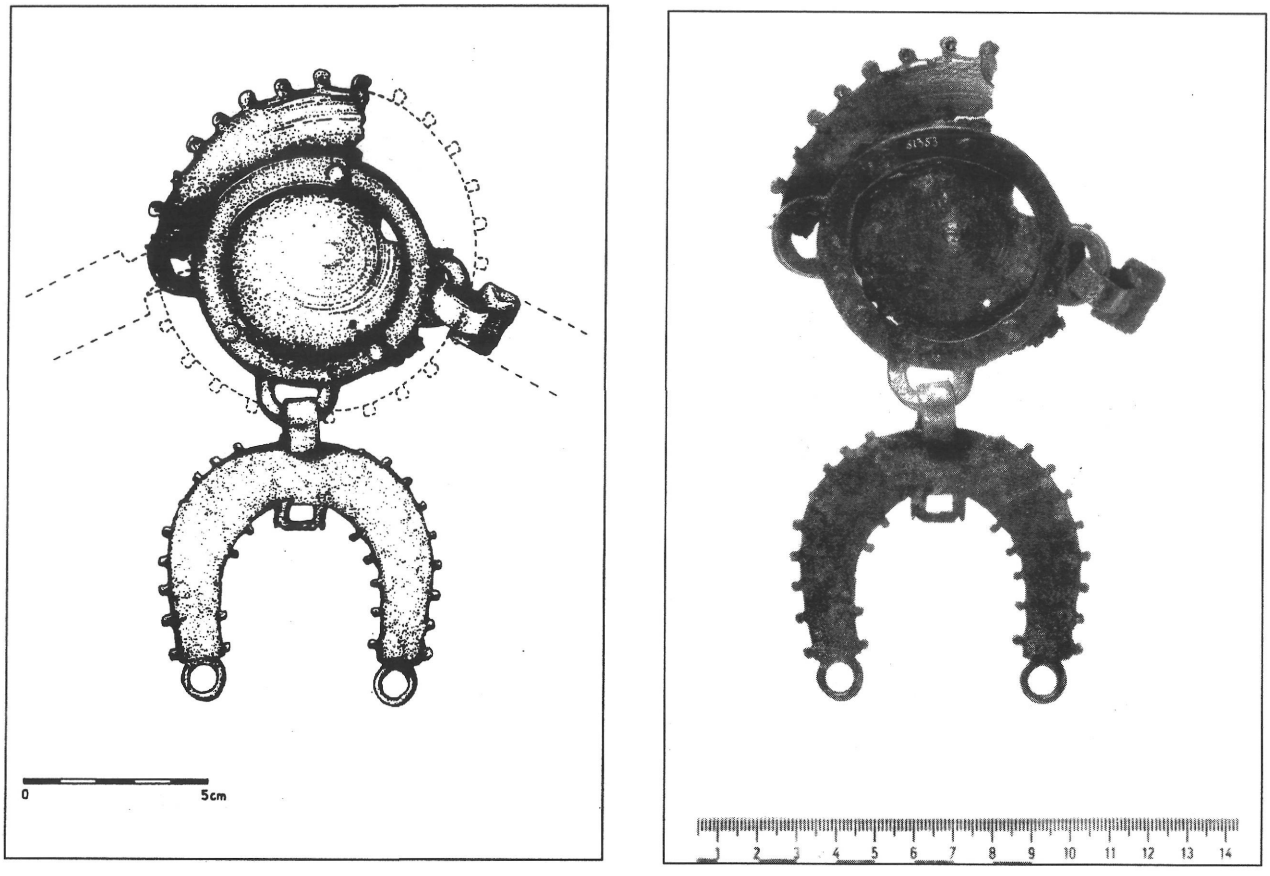

10. kép. a–b: A 3. sz. lelet – hátnézet. (Matuz Edit rajza, Komjáthy Péter felvétele)

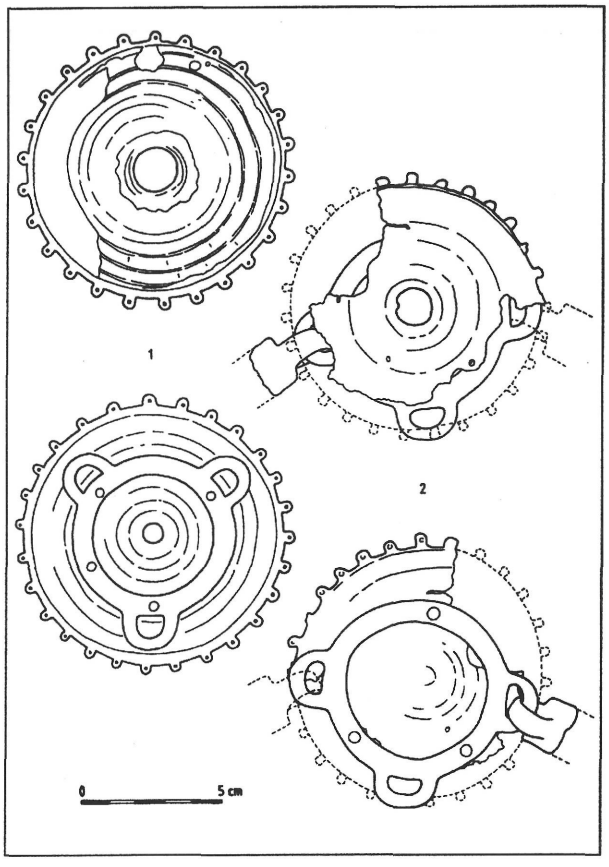

11. kép. Külső kis gombokkal és lapos karikával, valamint nitszögekkel ellátott phaleratípusok. 1. Newstead. 2. Aquincum (Málik Éva rajza)

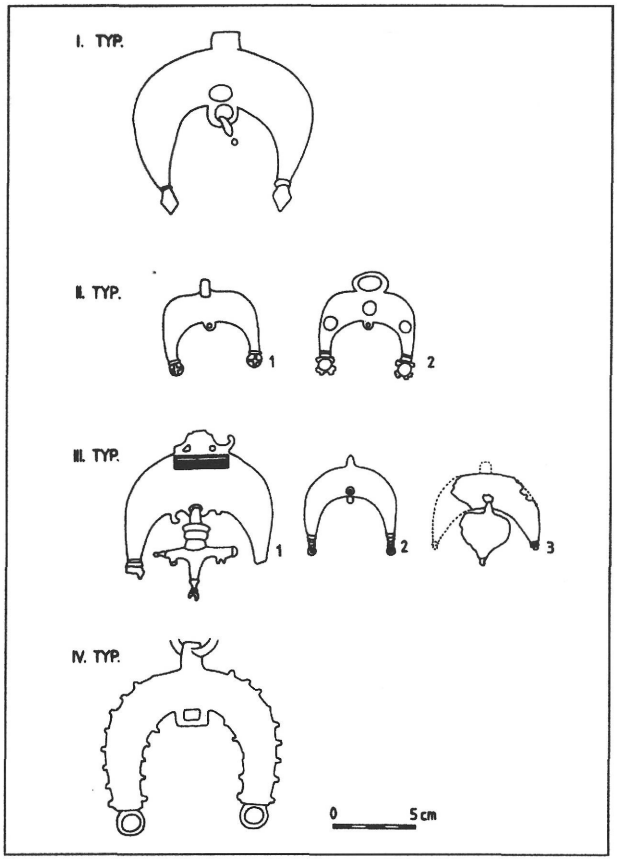

12. kép. A külső, apró gombokkal, széles, profilált, fülekkel ellátott, különböző végződésű lunulatípusok. I: Vechten, II/1: Dorchester (Hod Hill), II/2: Dorchester (Hod Hill), III/1: Mainz, III/2: Haltern, III/3: Asciburgium, IV: Aquincum (Málik Éva rajza)

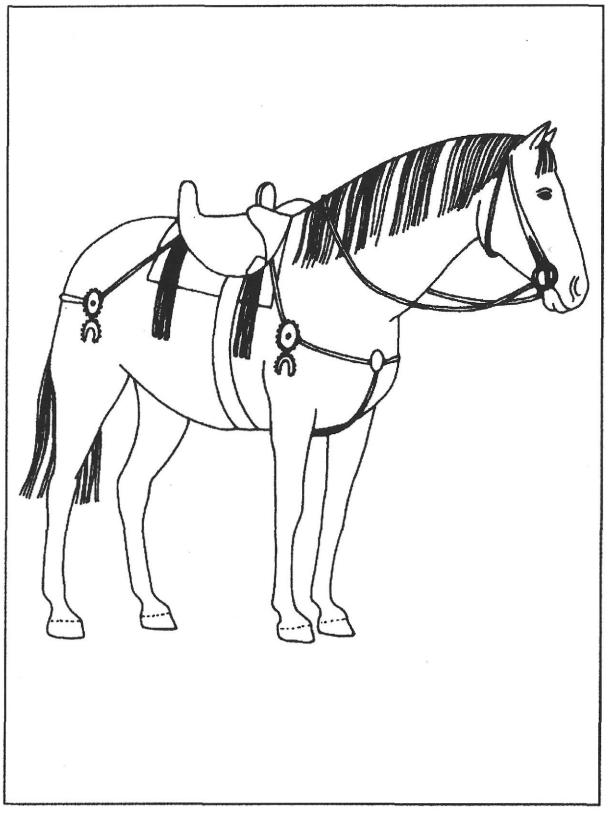

13. kép. A rekonstruált lószerszámozás típusa az aquincumi lószerszámdísszel. (Málik Éva rajza)

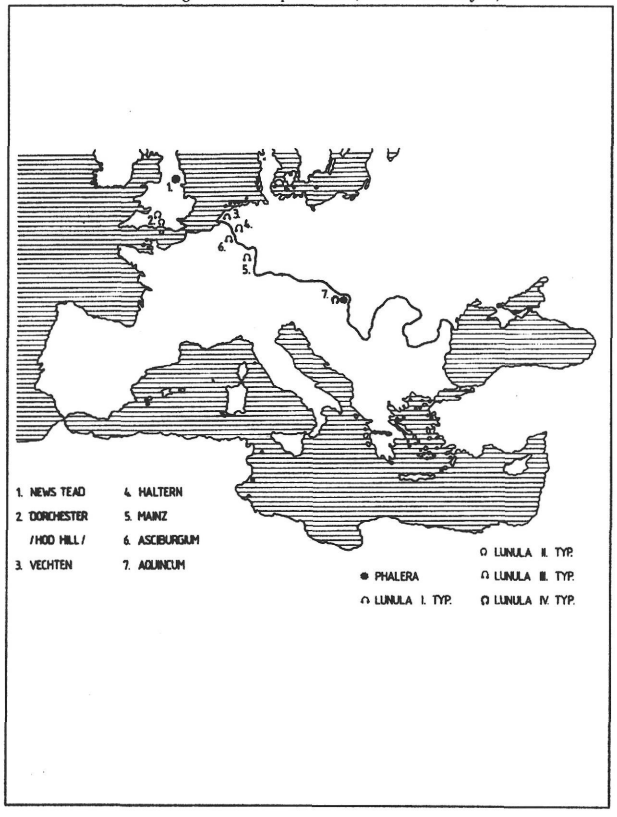

14. kép. Az aquincumi lószerszámdísszel kapcsolatos phalera és lunulatípusok a Római Birodalomban. (Málik Éva rajza)

SZIRMAI KRISZTINA

ÚJ MOZAIKPADLÓK AZ AQUINCUMI KATONAVÁROS ÉSZAKI RÉSZÉN

Az aquincumi katonaváros északkeleti részén, a Búvár-Folyamőr utcában az 1970-es évek elején, amikor a modern lakótelep közműveinek földmunkáit végezték, Wellner István több terrazzopadlós és két mozaikpadlós helyiséget talált.[1] Később Parragi Györgyi folytatta az ásatásokat 1978-ig, ő is két mozaikpadlós helyiséget tárt fel.[2] (1. kép) Azóta lehetőség nyílt néhányszor kisebb-nagyobb régészeti munkát végezni e területen. Ezek célja a következő volt: 1. A korábbi leletmentések folytatása. 2. Alaprajzi és kronológiai kutatások. 3. Az előkerült mozaikok, falfestmények helyszíni konzerváltatása. A freskók leszedetése a falról, végül a kijelölt mozaikpadlók felszedetése.[3]

Az újabb régészeti feltárások részben a Wellner I. által felásott mozaikos helyiségek (1–2. sz.) területén, illetve ezektől északra és keletre voltak. Ezekkel a munkákkal párhuzamosan a Parragi Györgyi által feltárt két mozaikpadlós helyiséget (17., 15. sz.) bontottuk ki, valamint ezektől északra, nyugatra, keletre és délre is dolgoztunk (2. kép). A feltárások során egy terrazzopadlókkal ellátott helyiségsor mutatkozott, amelyhez délről egy nagyon gazdagon díszített épületszárny csatlakozott (2–3. kép).

E traktus feltárt szakaszának a legnyugatibb szobája – 16. sz. – padlója terrazzopadló volt. E szoba után a következő, freskókkal díszített helyiségben (17. sz.) volt az 5,80x4,80 m méretű állatalakos mozaikpadló[4]. A következő helyiségek ugyancsak terrazzopadlósak voltak, ezeket falfestményekkel látták el[5] (19., 20., 14. számú szobák).

Az épület e freskókkal, stukkókkal és állatalakos mozaikpadlóval díszített szárnyát délről egy hosszú, 2,10 m széles, 16 m hosszú, ún. hosszú folyosó (15. sz. helyiség) határolta. A mozaikpadlót egy cm vastag habarcsrétegre alapozták. A mozaikszemcsék mérete: 1x1 cm A hosszú folyosó (15. sz.) mozaikpadozata: piros-fehér mozaikszemekből áll. Minta: széles, fehér keret után egyszínű mozaikszemekből kirakott csíkok váltják egymást (4. kép). A középmezőt kisebb és nagyobb méretű rombuszsorok és téglalapokból kirakott négyzetek alkotják. A középmező sérült, hiányos. Javításra utaló nyomok is vannak.

A hosszú folyosótól (15. sz.) délre egy 8x8 m méretű, nagy kőlapokkal fedett peristylium húzódott (10. sz. helyiség). Az oszlopokkal ellátott udvart (10. sz. helyiség) nyugatról az ún. rövid folyosó (9. sz. helyiség) határolja. Mérete: 8,20x1,50 m. Padlóját mozaikpadló borítja, amelyen piros-fehér mozaikszemekből kis négyzeteket, nagyobb rombuszokat, háromszögeket és téglalap alakú motívumokat készítettek (5. kép). A mozaikszemeket elnagyoltan 6–7 cm vastag habarcsrétegbe helyezték, a mozaikkövek mérete: átl. 1,1x1,5 cm. A padló itt is sérült, hiányos. Javításnyomok láthatók.

Az ún. rövid folyosótól (9. sz. helyiség) délre, kissé távolabb az épület fürdőszárnya (1–4. sz. helyiség) húzódik. A fürdőszárny két mozaikpadlóját még Wellner István tárta fel.[6] A nagyobbik helyiség (2. sz.) ún. svasztika mozaikpadlójának mérete: 4,80x4,40 m (6. kép). A szélesebb, fehér keretmező után a különböző szélességű keretdíszeket fekete-fehér, átlagos méretű mozaikszemekből állították össze. A középmezőt nagyjából négy egyenlő négyzetre osztották fekete mozaikszemekből kirakott vonaldísszel. Az egyik oldalon, a négyzetekben, fehér mezőn nagyobb méretű fekete mozaikszemekből kiállított svasztikaminta látható. A svasztikaminták között fehér alapon 6–6 soros kis rombuszokból összeállított öt nagyobb rombuszmotívum van. A középmező másik felén, a fehér alapon csak három svasztika és öt kis rombuszokból kirakott nagyobb rombuszmotívum látható. A képmezőnek ezen a felén építették be – nem középen – a kőből készült, áttört díszű kőrózsát mint víznyelőt. Az ún. svasztikás mozaikpadlóval ellátott helyiség (2. sz.) után egy kisebb, téglalap alakú helyiség következik (1. sz.), melynek padozatát átlagos méretű fekete-fehér mozaikszemekből összeállított peltamotívummal díszítették. A padló mérete: 4,20x1,60 m (7. kép). A szélesebb és keskenyebb, fekete és fehér keretdíszek után a peltakompozíció: a középmezőben egymásnak háttal elhelyezett peltamintasorok. E helyiség (1. sz.) a 2. sz. helyiség közvetlen, keleti szomszédságában egy kisebb helyiség (4. sz.) került elő, melynek padozatát 2,80x1,80 m méretű, ún. kazettás, szőnyegimitációs mozaik fedte (8. kép). A 2-3 cm vastag téglaporos, habarcsos rétegre 1 cm vastag terrazzós-stukkós réteget kentek, erre fektették a mozaikszemeket. A mozaikszemek átlagos mérete: 1,5x2 cm A mozaikpadló keretdísze: meander és rombuszmotívum, valamint egyszerű vonaldíszek. A középmező szélét szalagfonat keretezi. A középmezőben három sorban, négy keretelt négyzetben azonos méretű rombuszmotívum. A felhasznált színek: sötétkék, piros, narancssárga, fehér. Ez az utolsó három mozaik, az ún. svasztika, pelta és a szőnyegimitációs, a fürdőszárny (1., 2., 4., 3.) mozaikpadlóit képviselte. A mozaikos helyiségektől (1., 2., 4.) északra egy terrazópadlós helyiség (3. sz.) is a fürdőszárnyhoz tartozott.

Az aquincumi katonaváros északkeleti részén, a Búvár-Folyamőr utcában előkerült, gazdagon díszített épület építéstörténete a következő: Az épület megépítése előtt az I. század végén, a II. század elején telepnyomok és egy alatábor védműrészlete[7] jelentkezett. Az épület legkorábbi része a III. század elején épült. Ezt a markomann háborúk után kijavították, átalakították, kibővítették, terrazzopadlókkal, falfestéssel látták el A III. század elején – a virágzó severusi korban – már geometrikus, figurális, fekete-fehér, piros-fehér és színes mozaikpadlókat is elhelyeztek az újonnan renovált nagy épületben. Falait is újrafestették mutatós faliképekkel, és egy szobát stukkóborítással is elláttak. Az új, nagy, impozáns épület a barbár támadások során a 260-as években elpusztult.

Később az elhagyott épületmaradványok közé sírokat ástak, amelyek közül földsírok, téglalapokból, kőlapokból vagy faragott kövekből összeállított sírok is napvilágra kerültek.

Az eddig ismert 22 aquincumi mozaikpadló (9. kép) közül a legkorábbiak a II. század elejére datált mozaikok. Ezek a helytartói palota reprezentációs keleti szárnyában talált fekete-fehér színű (bichromikus), geometrikus díszű mozaikpadozatok[8]. Később, a III. század elején készültek a helytartói palota további mozaikjai a fürdőszárnyból, a 45. és 63. számú helyiségekből. Ezek az ún. perspektivikus és a tengeri jelenetes mozaikok, melyeken már a polichromia alkalmazása figyelhető meg[9]. Az aquincumi katonaváros északnyugati részén, az ún. Herkules-villa valamennyi mozaikpadlója a III. század első évtizedeinek alkotása: a geometrikus díszű mozaikok, a Herkules–Deianeira mozaikpadló, a Dionysos-mozaik részletei, a fürdőszárnyból a nőifej-részlet, valamint a palaestra-jelenetes, ún. ökölvívókat ábrázoló mozaikpadozat[10].

Az aquincumi katonaváros északkeleti részén, a Búvár-Folyamőr utcában az újonnan feltárt mozaikpadlók mindegyike a III. század elején működő helyi mozaikműhely terméke: az állatalakos mozaikpadló, a folyosók padlóját borító piros-fehér geometrikus mozaikok, az ún. svasztikamozaik. Ide sorolható a „peltakompozíció" mozaik is és végül a kazettás, szőnyegimitációs mozaikpadló is A geometrikus mozaikpadlók az itáliai előképeket idézik[11]. A helyi műhely korabeli készítményei közé tartoznak a helytartói palota előbb említett mozaikjai és a Herkules-villa mozaikpadlózatai. Ide sorolhatók még az aquincumi polgárvárosból előkerült Birkózó-és Dirke-mozaik és a polgárvárosi mithraeumból származó színes, geometrikus motívumokkal díszített mozaikpadló is.[12]

Topográfiailag az ún. Búvár-Folyamőr utcai mozaikpadlós épület a feltárt három udvarral, négyhelyiséges fürdőszárnnyal és a kiásott 18 szobával a sok mozaikkal ellátott helytartói palota és a mozaikokkal díszített ún. Herkules-villa körzetében helyezkedik el Az új épület eddig ismert mérete: 100x130 cm[13]. Ez az impozáns, új épület a falfestményeivel és a mozaikpadlóival együtt is képviseli a helytartói palotához tartozó, gazdagon díszített épületek egyikét, mely ugyancsak a helytartói hivatal intézményeihez tartozhatott.[14]

Az új, nagy, díszes épület területén is folytatni kell a régészeti kutatásokat. Az új mozaikok egy része Aquincumban látható: a rövid folyosós és szőnyegimitációs mozaikpadló (4. és 9. sz.). Egy mozaikpadló még restaurálásra vár: a hosszú folyosó mozaikpadlója (15. sz. helyiség). Az ún. svasztika és az ún. „peltakompozíciós" mozaik a helyszínen az eredeti helyén maradt (1–2. sz. helyiség). A további régészeti feladatok elvégzése után az új, impozáns épület műemléki bemutatása falfestményekkel, mozaikpadlókkal a közeljövőben megvalósítható[15].

JEGYZETEK

1. WELLNER 1977. 411–415., Az aquincumi katonavárossal kapcsolatban PÓCZY 1986a. 404–408. PÓCZY 1986b. 99–130.
2. PARRAGI 199–215.
3. Ásatási jelentések: SZIRMAI RégFüz 1:32. 1979. 39., ArchÉrt 107. 1980. 242., ArchÉrt 109. 1982. 298.
4. Ld. 4. j.-t.
5. SZIRMAI 1991. 203–206.
6. Ld. 1. j.-t.
7. SZIRMAI 1990. 683–687., NÉMETH 84.
8. KABA 79–102., Kiss fig. 3, 4, 5, 6.
9. KISS 1973. fig. 7, 10., Római mozaikokról Pannoniában ld: Wellner 1971. 345, 348, 358–376, 380–382, 397, 400.
10. WELLNER 1968., WELLNER 1969. 253–271., SZIRMAI 1980.
11. Például a rövid folyosó mozaikjával kapcsolatban ld. BLAKE 1940. 16 Pl/2., a hosszú folyosó mozaikpadlójával kapcsolatban ld. még: BLAKE 1930. 7. Pl/2, 9. Pl/1, 25 Pl/1–3, 44 Pl/2 stb, mindkettőre még ld: BLAKE 1936. 16 Pl/4., az ún. quadrat-feld szisztémáról ld. JOBST 1982. 132. Abb. 3. A pelta, a geometrikus és a kazettás mozaikjainkkal kapcsolatban ld. még PARLASCA 1959. I/2, VI. T. / 3 és D. SCHMID 1993. Abb. 39, 55.
12. A Birkózók mozaikról ld. KUZSINSZKY 1889. 143–145. fig. 32. A Dirké mozaikról: NAGY L. 1925. 51–65., NAGY L. 1943. 77–102., A Krempl malmi mozaikról ld. NAGY L. In: Budapest Története 2. Bp. 1942. 599.
13. SZILÁGYI 1958. 53–77. Itt említjük meg, hogy a feltárt épület keleti oldalát az az út határolja keletről, mely kívülről keletről az aquincumi legióstábort is kíséri: PÓCZY 1986 a. 404–408, 1986 b. 99–30.
14. A villákkal a legutolsó összefoglaló kötet a veszprémi villakonferencia alkalmával foglalkozott: Forschungen und Ergebnisse. Internationale Tagung über römischen Villen. Veszprém, 16–20. Mai 1994. In: Balácai Közlemények 3 1994. A palotákkal kapcsolatban: SWOBODA 1924. 5., 133., 200., 248., McKAY (bearbeitet und erweitert von R. Fellmann) 1984. 26–59., 151–226. Itt szeretném megköszönni Németh Margit és Madarassy Orsolya értékes hozzászólásait.
15. A Búvár utca–Folyam utcai épület jelenlegi állapotáról ld. még ZSIDI P. összefoglalását a Műemlékvédelem 1993. 119. Itt említjük meg, hogy összefoglalásunk rövidített változata a hartbergi 3. Austria Romana kollokviumon előadás formájában hangzott el, 1996. áprilisában: „New Mosaic Floors from the Northern Part of the Aquincum Military Town" címmel, mely a konferencia aktájának, Mitteilungen der Archäologischen Gesellschaft (Graz) újabb kötete számára is elkészült.

BLAKE 1930= BLAKE, M. E.: The pavements of the Roman Buildings of the Republic and Early Empire. Memoirs of the American Academy in Rom. Vol. 8. 1930. 7.

BLAKE 1936=BLAKE, M. E.: Roman Mosaics of the second century in Italy. Memoirs of the American Academy in Rom. Vol. 13. 1936. 67.

BLAKE 1940=BLAKE, M. E.: Mosaics of the Late Empire in Rom. Memoirs of the American Academy in Rom. Vol. 17. 1940. 81.

JOBST=JOBST, W: Römische Mosaiken in Salzburg. Wien, 1982.

KABA=KABA Melinda: Az aquincumi helytartói palota mozaikpadozatai. BudRég 18. 1958. p. 79–102.

KAY=KAY, A. G. M.: Römische Häuser und Palaste. Luzern-Herrsching, 1984.

KISS=KISS Ákos: Roman Mosaics in Hungary. In: Fon. Arch.Hung. Bp. 1973. KUZSINSZKY=KUZSINSZKY Bálint: A legujabb aquincumi ásatások. BudRég 1. 1889. p. 39–170.

NAGY 1925=NAGY Lajos: Bestrafung der Dirke auf einem Aquincumer Mozaik. RömMitth 40. 1925. p. 51–65.

NAGY 1943=NAGY Lajos: Dirké bűnhődése az aquincumi mozaikon. BudRég 13. 1943. p. 77–102.

NÉMETH=NÉMETH Margit: Stand der Forschungen in den Militärlagern von Aquincum. Carnuntum Jb. 1992. 81–87.

PARLASCA=PARLASCA, K.: Die römischen Mosaiken in Deutschland. Berlin, 1959.

PARRAGI=PARRAGI Györgyi: A Folyam utcai római villa. BudRég 28. 1991. p. 199–215.

PÓCZY 1986a=PÓCZY Klára: Die Militärstadt von Aquincum im 2. und 3. Jahrhundert. In: Studien zu den Militärgrenzen Roms. 3. (Internationaler Limeskongress, 13. (Aalen 1983.) Stuttgart, 1986. p. 404–408.

PÓCZY 1986b=PÓCZY Klára: Die Lagerstadt (canabae legionis). In: Das römische Budapest. Münster 1986. p. 99–130.

SCHMID=SCHMID, D.: Die römische Mosaiken aus Augst und Kaiseraugst. Augst, 1993.

SWOBODA=SWOBODA, E.: Römische und romanische Paläste. Wien, 1942.

SZILÁGYI=SZILÁGYI János: Az aquincumi helytartói palota. BudRég 18. 1958. p. 53–77.

SZIRMAI 1980=SZIRMAI Krisztina: Aquincum, Herkules villa. Kiállítási vezető. Bp. 1980.

SZIRMAI 1990=SZIRMAI Krisztina: Zur Chronologie des Auxiliarkastelle und des Legionslagers des 2–3. Jahrhunderts in Aquincum. In: Der Römische Limes in Österreich Heft 36/2. (Akten des Internationalen Limeskongresses 1986 in Carnuntum.) Wien, 1990. p. 683–687.

SZIRMAI 1991=SZIRMAI Krisztina: Neue Wandgemälde auf dem Gebiet der Lagerstadt von Aquincum. BudRég 24. 1991. p. 203–206.

WELLNER 1968= WELLNER István: Az aquincumi Herkules villa. Kiállítási vezető. Bp. 1968.

WELLNER 1969=WELLNER István: The Hercules villa in Aquincum. ActaArchHung 21. 1969. p. 235–271.

Wellner 1971=Wellner István: A magyarországi római kori épületek belső díszítőművészete. Építés-, Építészettudomány 2. 1971. p. 327–400.

WELLNER 1977=WELLNER István: Einige Siedlungsprobleme in den canabae legionis von Aquincum. In: Studien zu den Militärgrenzen Roms II. (Vorträge des 10. Internationalen Limeskongresses in der Germania Inferior) Köln–Bonn, 1977. p. 411–415.

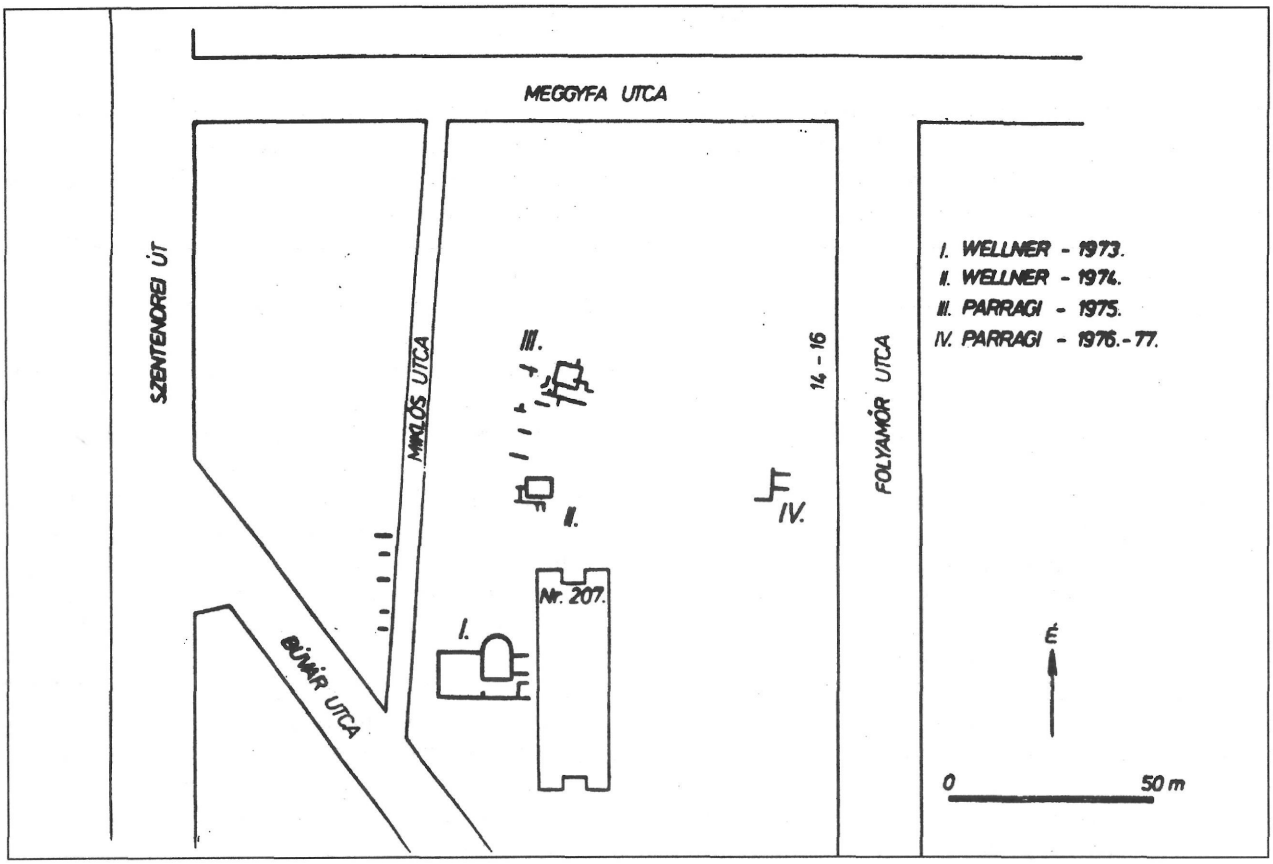

1. kép. Kutatások a Búvár-Folyam utca körzetében (1973–1977. évek között)

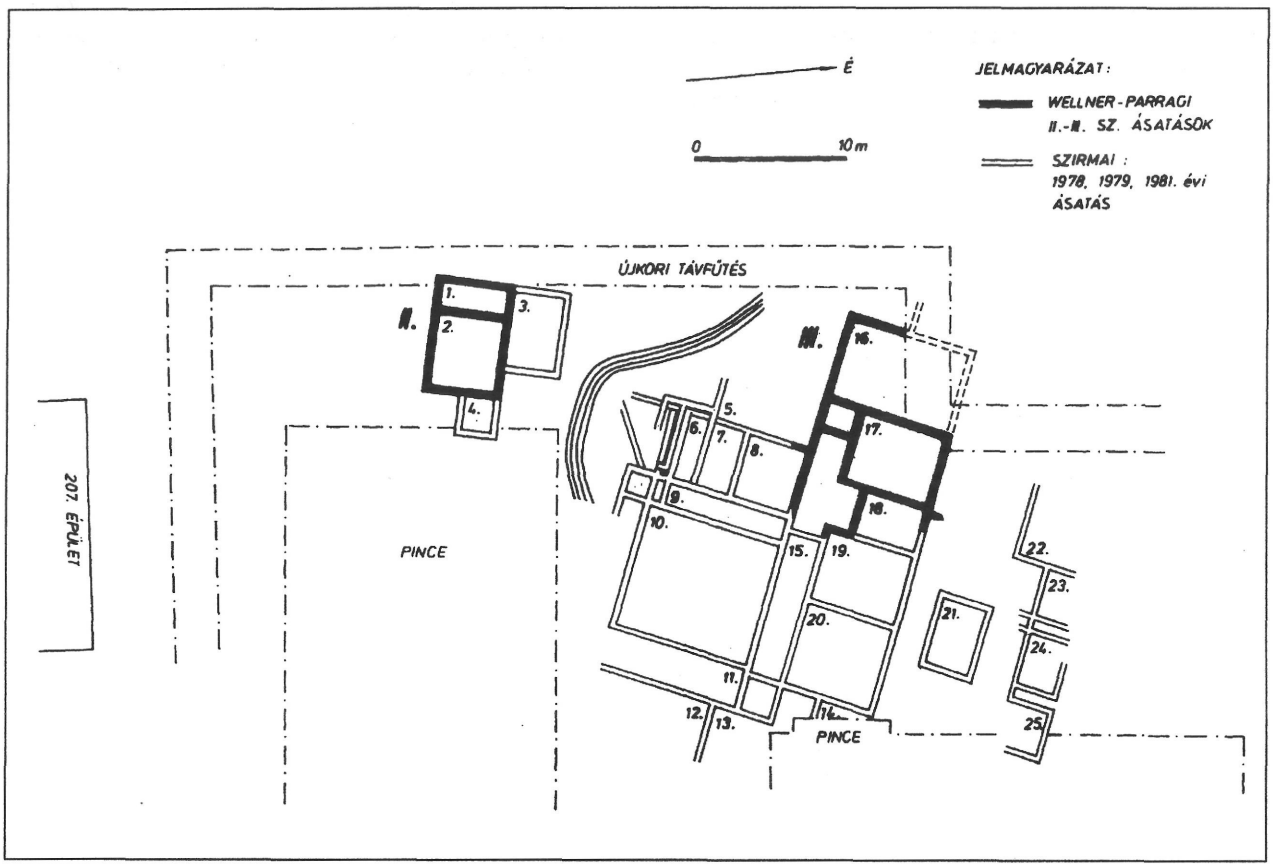

2. kép. Kutatások a Búvár-Folyam utcai épületnél 1973–1981 között.

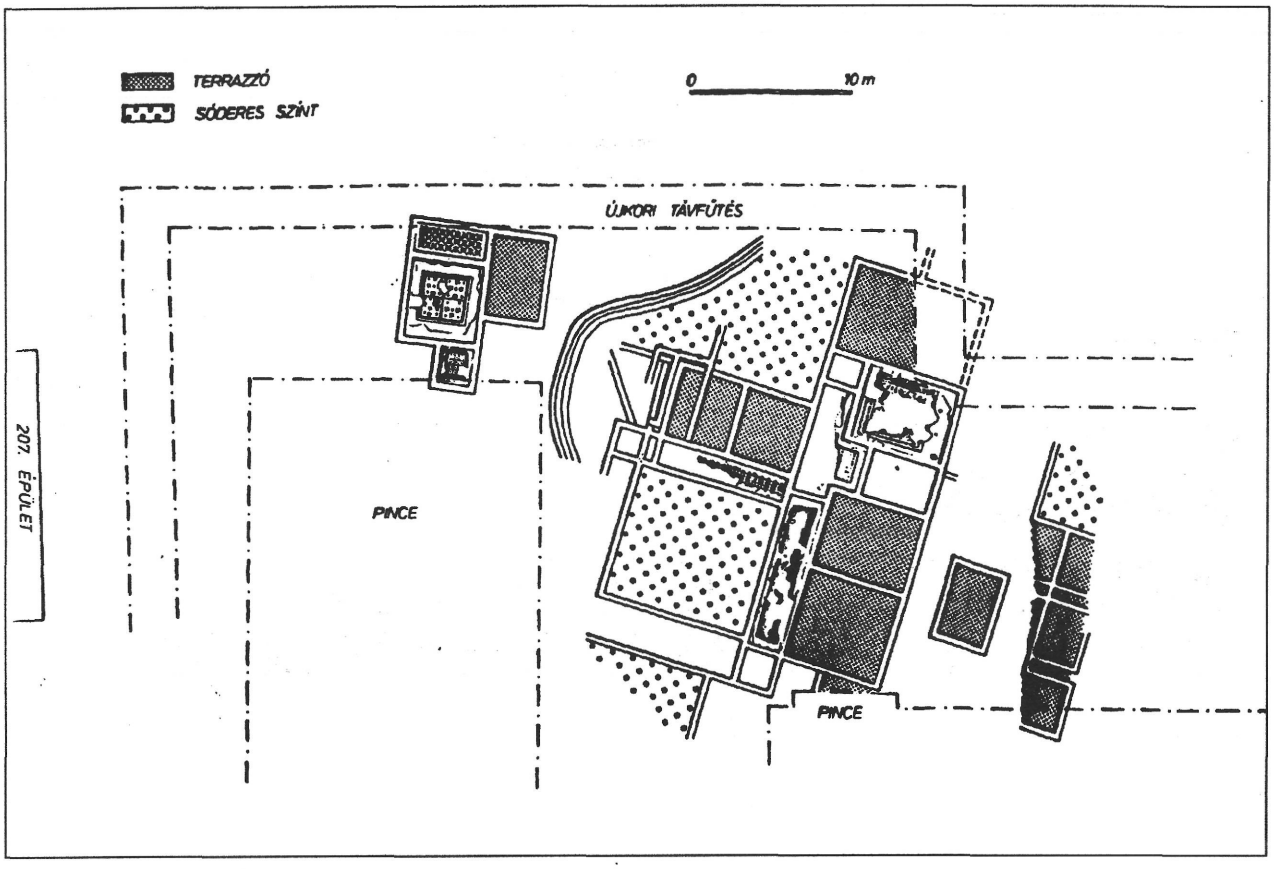

3. kép. Búvár-Folyam utcai épület feltárt alaprajza (III. század eleje)

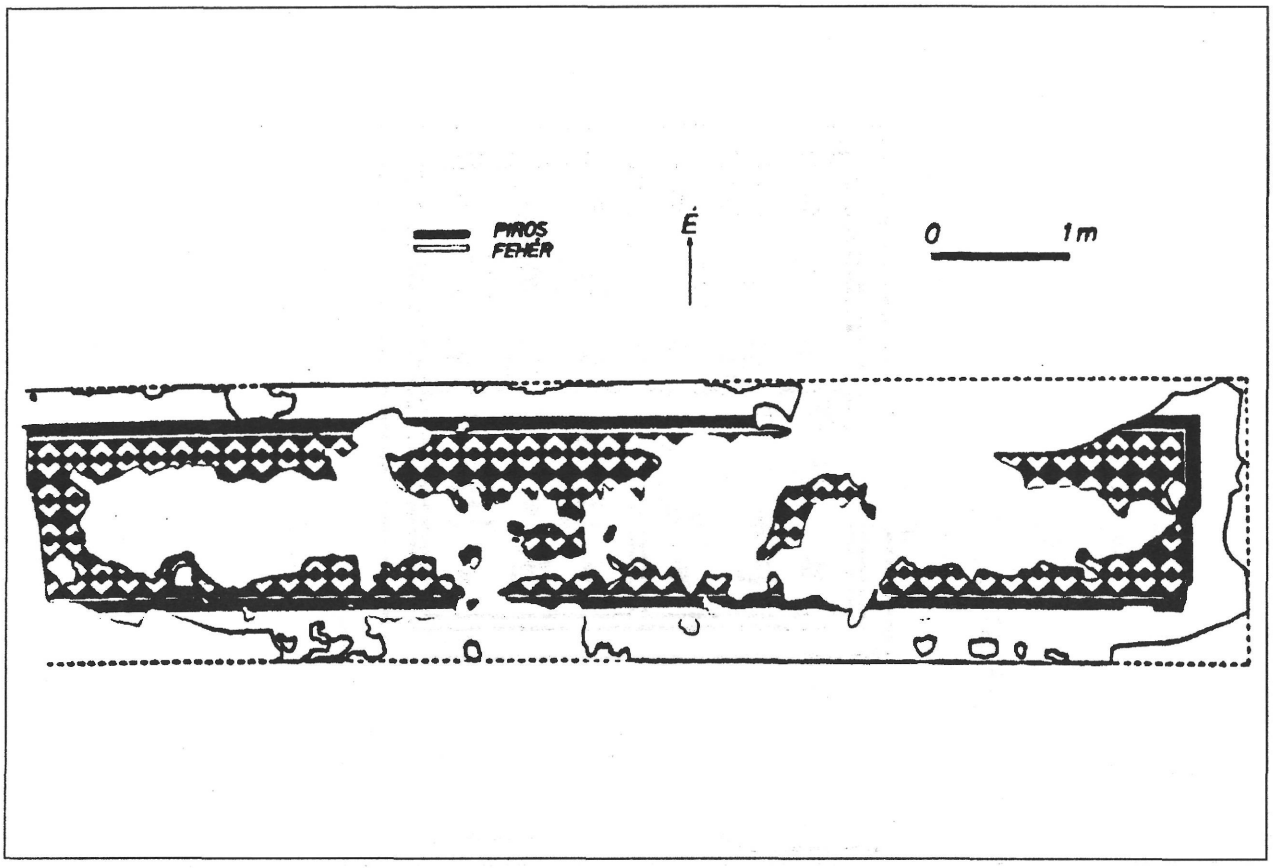

4. kép. Az ún. hosszú folyosó mozaikpadlója. (15. sz. helyiség)

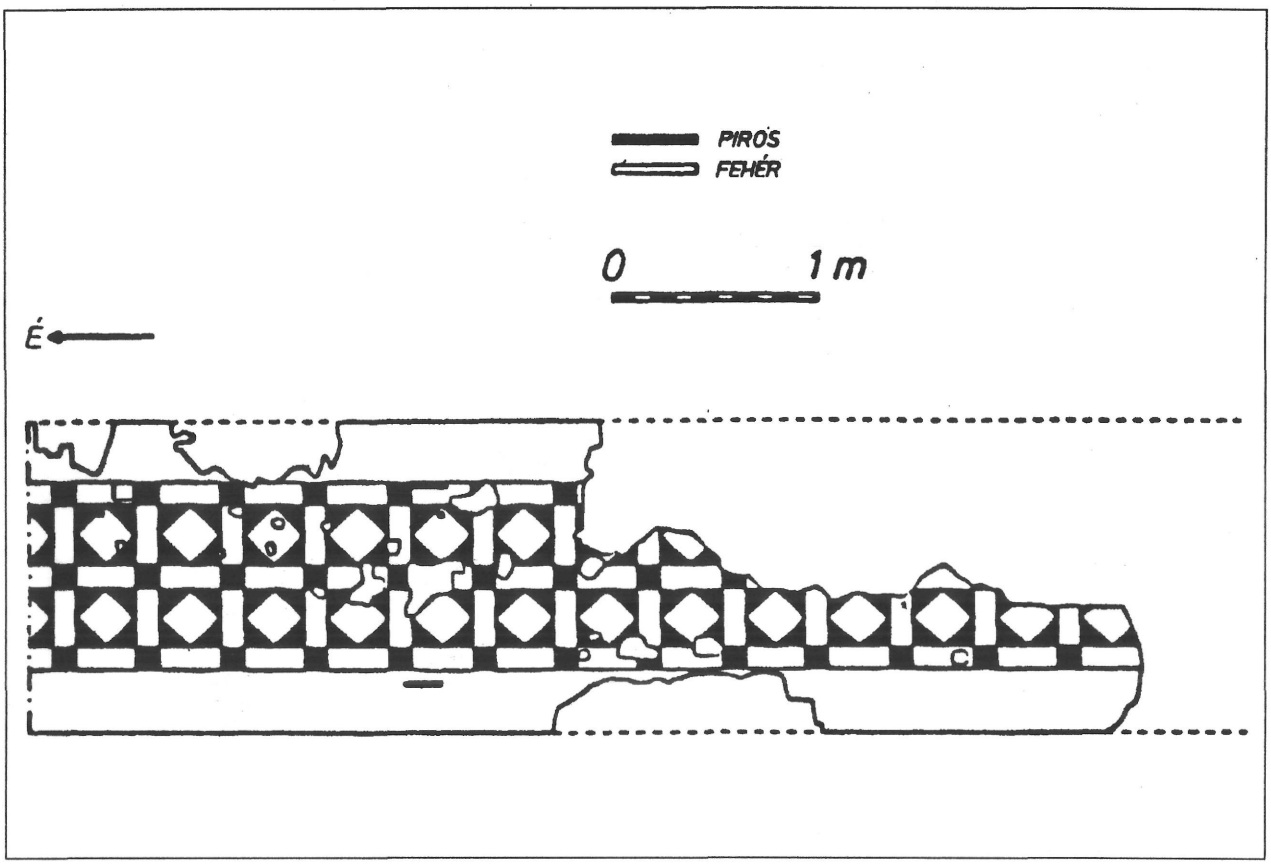

5. kép. Az ún. rövid folyosó mozaikpadlója. (9. sz. helyiség)

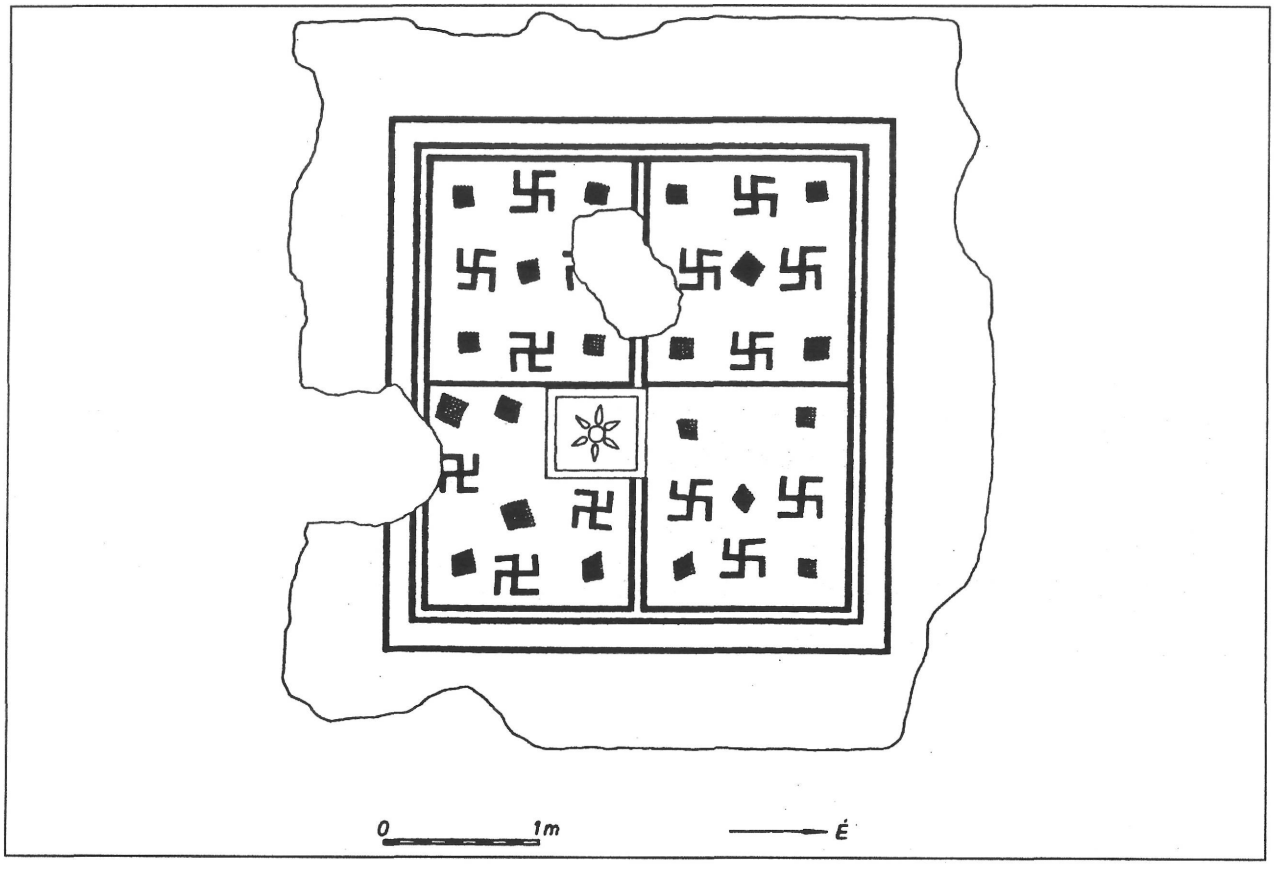

6. kép. Az ún. svasztika mozaik. (2. sz. helyiség)

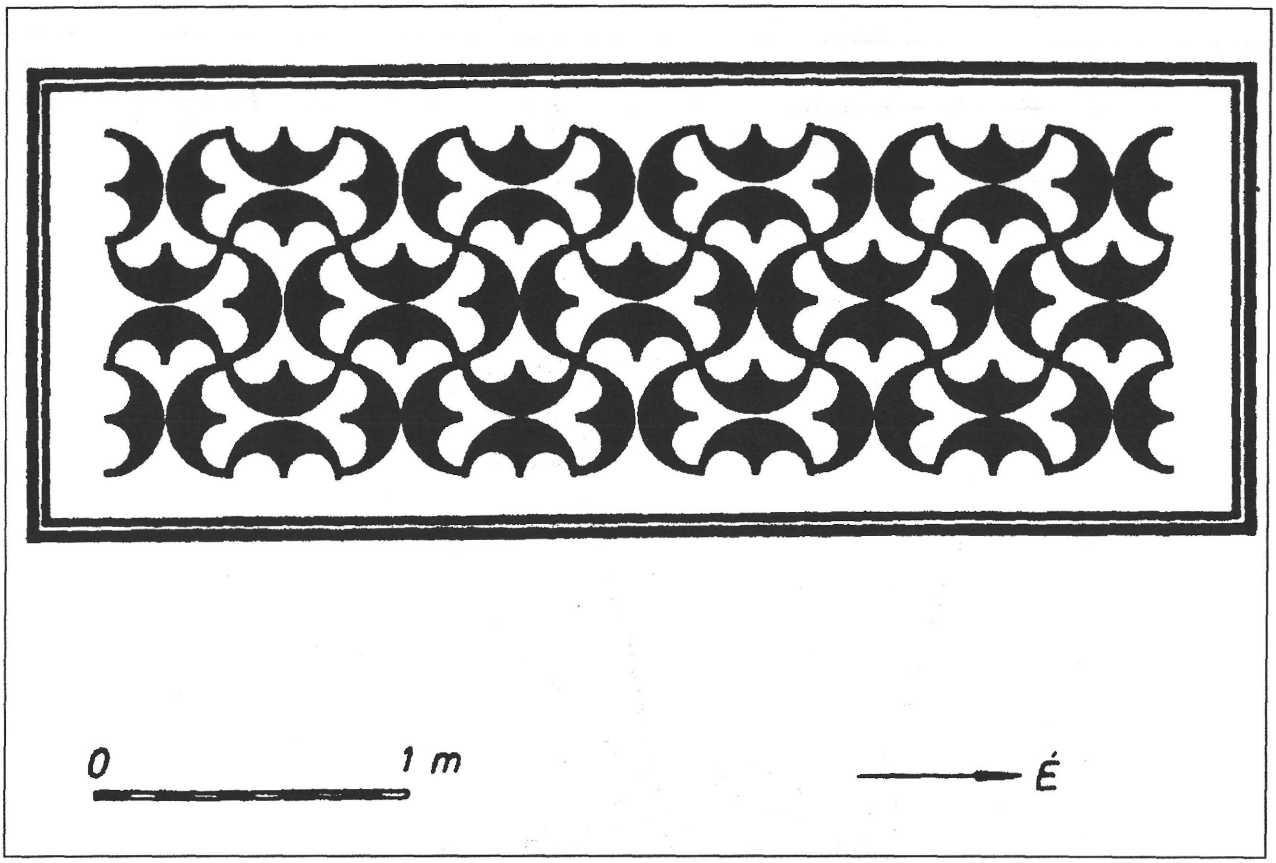

7. kép. Az ún. peltamintás mozaik. (1. sz. helyiség)

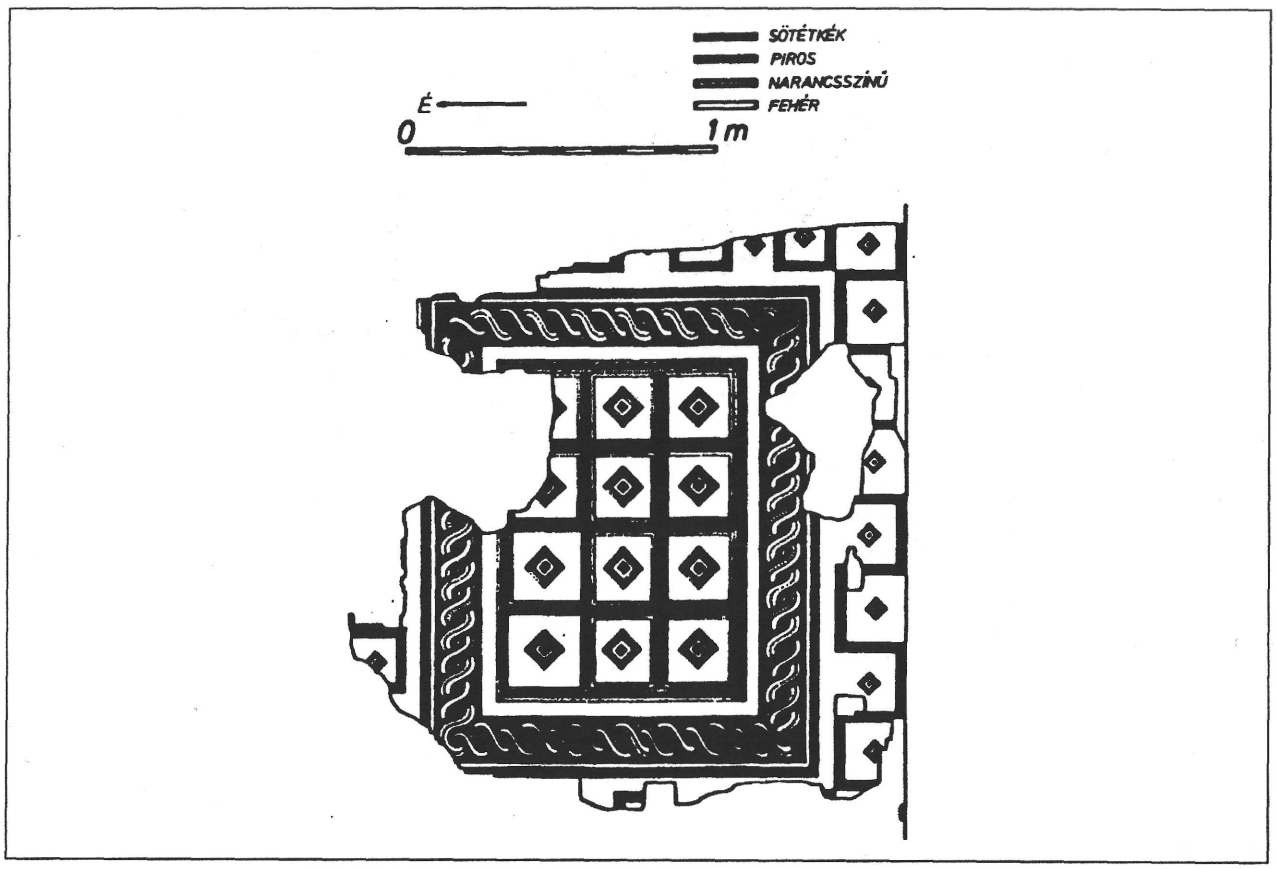

8. kép. Az ún. szőnyegimitációs, kazettás mozaikpadló. (4. sz. helyiség)

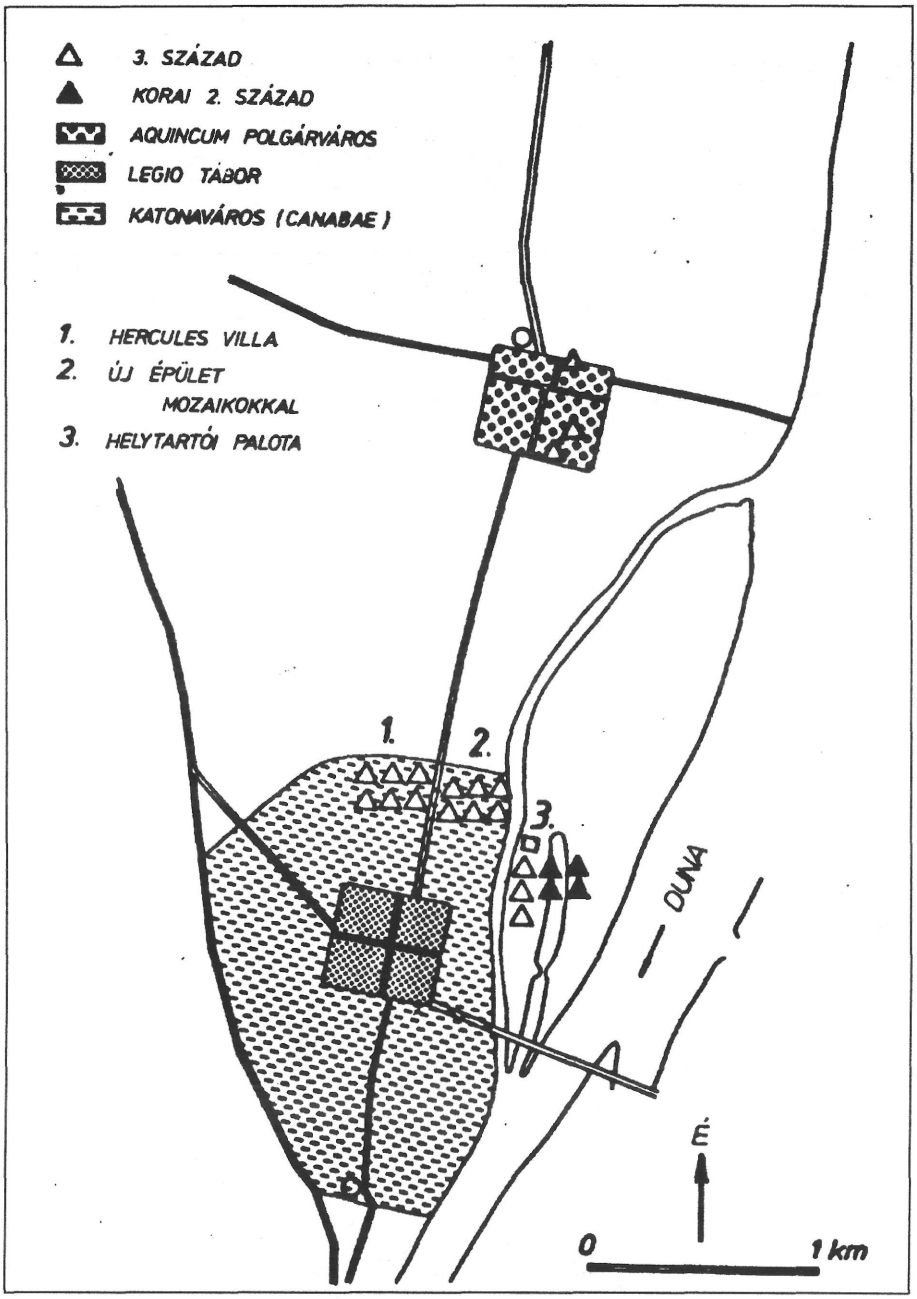

9. kép. Mozaikpadlók Aquincumból.

BENCZE ZOLTÁN

EGY SZIKLAGÖDÖR KERÁMIAANYAGA A HADTÖRTÉNETI MÚZEUM UDVARÁN

1990-ben a Hadtörténeti Múzeum udvarán, a IV. Béla kori városfal tornyától nyugatra egy feljáró építésének munkálatai során lehetőség nyílt egy 6x14 méteres szelvény megkutatására. Mivel a föld nagyobb részét géppel termelték le, régészeti munkára csak a munkagép eltávozása után nyílt mód (1. kép).

A nagyméretű szelvény ÉNY-i végében, a IV. Béla kori városfal belső oldala mellett egy sziklagödröt sikerült feltárni. (2–4. kép) A gödör tetején, mintegy 30 cm mélységig középkori és törökkori kerámia vegyesen került elő. Ettől lefelé már csak középkori kerámiát, mégpedig fazék-, bögre-, csésze-, tál-, mécses-, és palacktöredékeket találtunk. Az anyag döntő többsége fehér kerámia, szürke töredékek csak szórványosan kerültek elő. Az összetétel azért érdekes, mert egy néhány méterrel keletebbre található sziklagödörben a jóval nagyobb számú szürke töredék mellett cserépbográcsok is előkerültek.

A sziklagödörben a kerámiaanyag mellett állatcsontot, kevés fémtöredéket és némi salakmaradványt találtunk. A következőkben a kerámiaanyaggal foglalkozom részletesebben. (5–6. kép)

I. Fehér kerámia

1. *Fazekak*

Fazék (5. kép, 1). Fehér, homokkal soványított. Széles fenekű, magas, kissé hasas testű, széles szájú. A válltól lefelé nyolc körbefutó, bekarcolt vonaldísz található. Pereme kihajló, tagolt. A használat során erősen bekormozódott. Magasság: 19,6 cm, talpátmérő: 9,9 cm, szájátmérő: 16,9 cm.

Fazék (5. kép, 2). Fehér, homokkal soványított. Széles fenekű, magas, enyhén hasas testű, széles szájú. A válltól lefelé tizenegy körbefutó, bekarcolt vonaldísz található. Pereme kihajló, tagolt. Használat közben enyhén bekormozódott. Magasság: 24,5 cm, talpátmérő: 12,2 cm, szájátmérő: 21,1 cm.

Fazék (5. kép, 3). Fehér, homokkal soványított. Széles fenekű, magas testű, széles szájú. A válltól lefelé tíz, helyenként tizenegy körbefutó, bekarcolt vonaldísz található. Pereme kihajló, tagolt. A használat során bekormozódott. Magasság: 28,5 cm, talpátmérő: 13,4 cm, szájátmérő: 22,9 cm.

Fazék (5. kép, 4). Fehér, homokkal soványított. Széles fenekű, magas, enyhén hasas testű, széles szájú. A válltól lefelé kilenc körbefutó, bekarcolt vonaldísz található. Pereme kihajló, tagolt. Használat közben erősen bekormozódott. Magasság: 26,4 cm, talpátmérő: 12 cm, szájátmérő: 20,4 cm.

Fazék (6. kép, 1). Fehér, homokkal soványított. Közepesen széles fenekű, magas, kissé hasas testű, széles szájú. A válltól lefelé négy, helyenként öt körbefutó, bekarcolt vonaldísz található. Pereme kihajló, enyhén tagolt. A használat során erősen bekormozódott. Magasság: 15,5 cm, talpátmérő: - 7 cm, szájátmérő: 12,4 cm.

Fazék (6. kép, 2). Fehér, homokkal soványított. Közepesen széles fenekű, magas, kissé hasas testű, széles szájú. Hasán négy körbefutó, bekarcolt vonaldísz található. Pereme kihajló, enyhén tagolt. Használat közben erősen bekormozódott. Magasság: 17,3 cm, talpátmérő: 8,3 cm, szájátmérő: 12,4 cm.

Fazék (6. kép, 5). Fehér, homokkal soványított. Széles fenekű, magas, kissé hasas testű, széles szájú. A válltól lefelé hat, néhol hét körbefutó, bekarcolt vonaldísz található. Pereme kihajló, tagolt. Fenekén fenékbélyeg található: egy kör, amelyben talán egy egyenlő szárú kereszt lehetett. A használat során erősen bekormozódott. Magasság: 18,9 cm, talpátmérő: 8,8 cm, szájátmérő: 14,5 cm.

Fazék (6. kép, 6). Fehér, homokkal soványított. Közepesen széles fenekű, magas, hasas testű, széles szájú. A válltól lefelé tizenöt körbefutó, bekarcolt vonaldísz található. Pereme kihajló, enyhén tagolt. Fenekén fenékbélyeg található: egy körben vízszintes és függőleges vonalak. Használat közben erősen bekormozódott. Magasság: 14,5 cm, talpátmérő: 7,2 cm, szájátmérő: 11,2 cm.

2. *Tál* (6. kép, 4). Fehér, homokkal soványított. Keskeny fenekű, alacsony testű, széles, tölcséresen kiszélesedő szájú. A vállon két körbefutó, bekarcolt vonaldísz található. Magasság: 8 cm, talpátmérő: 4,6 cm, szájátmérő: 12,7 cm.

3. *Palack* (6. kép, 7). Fehér, homokkal soványított. Széles fenekű, magas, erősen hasasodó testű, szűk, tölcséres szájú. Peremén, valamint vállától a fenekéig körbefutó, megközelítőleg vízszintes, 1,5–2 cm vastag vörös festékcsíkokat alkalmaztak díszítésként. Magasság: 30 cm, talpátmérő: 11,3 cm, szájátmérő: 7,9 cm.

II. Szürke kerámia

Mécses (6. kép, 3). Redukált égetésű, homokkal soványított. Széles fenekű, alacsony, kiszélesedő testű, széles szájú. A peremen egy, a kanócnak kiképzett, ujjal készült benyomkodás található. Magasság: 2,8 cm, talpátmérő: 7,4 cm, szájátmérő: 11,2 cm.

Az anyag döntő többségét kitevő fehér kerámia edénytípusait a korábbi palotai és várnegyedi kutatások alapján már jól ismerjük. Kiemelésre méltó viszont a ritkábban előkerülő, vörös földfestékkel festett palack. Ugyancsak teljesen átlagos típus a szürke mécses is.

A sziklagödör a várfal belső oldalának a tövében található (l. 1. kép). Lehet, hogy természetes eredetű, de az is elképzelhető, hogy az építkezések idején vájták ki. Mindenesetre valószínűsíthetjük, hogy – a cserépbográcsos gödörhöz hasonlóan - valamikor a XIII. század közepén, a városfal felépülte után töltötték fel gödrünket, mégpedig valahonnan a környékről származó anyaggal.

JEGYZETEK

1. BENCZE Zoltán: Jelentés a Hadtörténeti Intézet és Múzeum udvarán 1989-ben és 1990-ben folytatott feltárási munkáról. HK 103. 1990. 3. p. 194–198.
2. BENCZE 135–153.
3. A fazekakra: 5. kép 1: HOLL 368., 66/2. kép, 5. kép 2: HOLL 368., 66. 3. kép, 5. kép 3 és 4: hasonló darabok: ZOLNAY László: Az 1967–75. évi budavári ásatásokról és az itt talált szoborcsoportról. BudRég 24:4. 1977. 48. 51.1. kép; BENCZE 142. 11.5. kép, 6. kép 1: HOLL 368. 66.1. kép, 6. kép 2: BENCZE 142. 11.4. kép, 6. kép 5: BENCZE 143. 14. 5. kép, 6. kép 6: HOLL 368. 66. 5. kép; a tálra, 6. kép 4: HOLL 369., 67. 7. kép.
4. BENCZE 147. 15. 1. kép.
5. BENCZE 140.

IRODALOMJEGYZÉK

BENCZE=BENCZE Zoltán: Cserépbográcsok a Hadtörténeti Múzeum udvarán folytatott ásatásból. BudRég 29. 1992. p. 135–153.

HOLL=HOLL Imre: Középkori cserépedények a budai várpalotából. BudRég 20. 1963. p. 335–394.

ZOLTÁN BENCZE

KERAMIKMATERIAL AUS EINER FELSENGRUBE, DIE IM HOF DES KRIEGSHISTORISCHEN MUSEUMS

1990 ergab sich bei den Bauarbeiten einer Überführung im Hof des Kriegshistorischen Museums, nördlich von dem Turm der Stadtmauer aus der Zeit des Königs Béla dem IV. die Möglichkeit einen 6 x 14 Meter großen Durchschnitt zu erforschen. Der Boden wurde meistens mit der Hilfe von Lastmaschinen entfernt, so konnte man die archäologischen Forschungen nur dann beginnen als die Arbeitsmaschinen sich entfernten.

Bei dem nordwestlichen Ende des Durchschnitts, neben der inneren Seite der Stadtmauer aus der Zeit des Königs Béla dem IV. gelang uns eine Felsengrube freizulegen (Bilder 2–4). An dem oberen Teil der Grube fand man bis in eine Tiefe von 30 cm gemischte mittelalterliche und türkenzeitliche Keramik. In einer größeren Tiefe als 30 cm fanden wir nur mittelalterliche Keramik: Bruchstücke von Töpfen, Töpfchen, Tassen, Schüssel, Tonlampen und Flaschen.

Die entscheidende Mehrheit des Materials ist weiße Keramik, die grauen Bruchstücke kommen neben ihnen nur als Streufunde vor.

Die Zusammensetzung des Materials ist noch deshalb interessant weil einige Meter ostwärts davon entfernt, in der Felsengrube neben der großen Anzahl von grauen Bruchstücken auch Fragmente von Tonkessel zum Vorschein kamen.

In der Felsengrube fanden wir neben der Keramik auch Tierknochen, etliche Metallbruchstücke und eine geringe Menge von Schlacke.

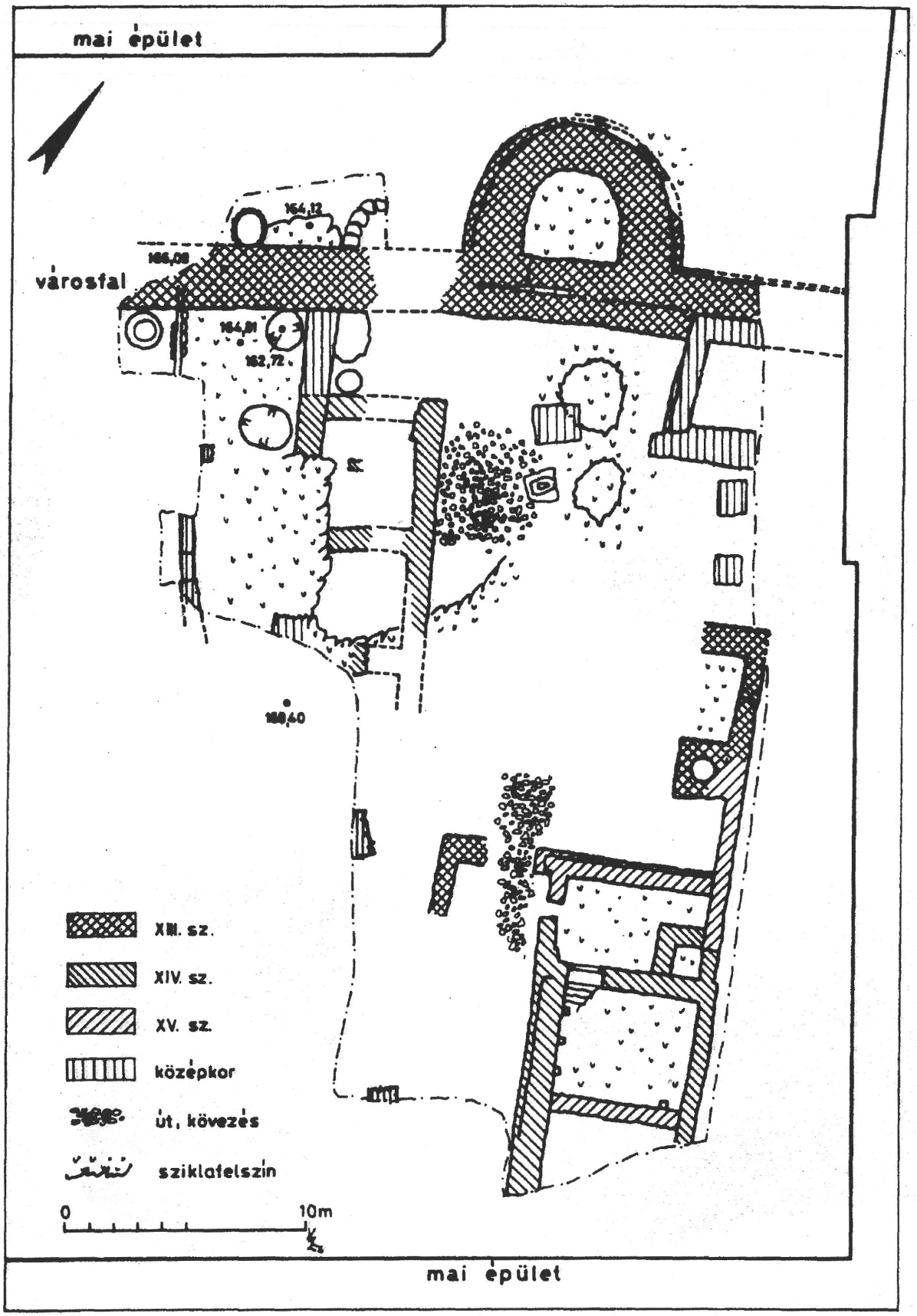

1. kép. Az ásatás helyszínrajza

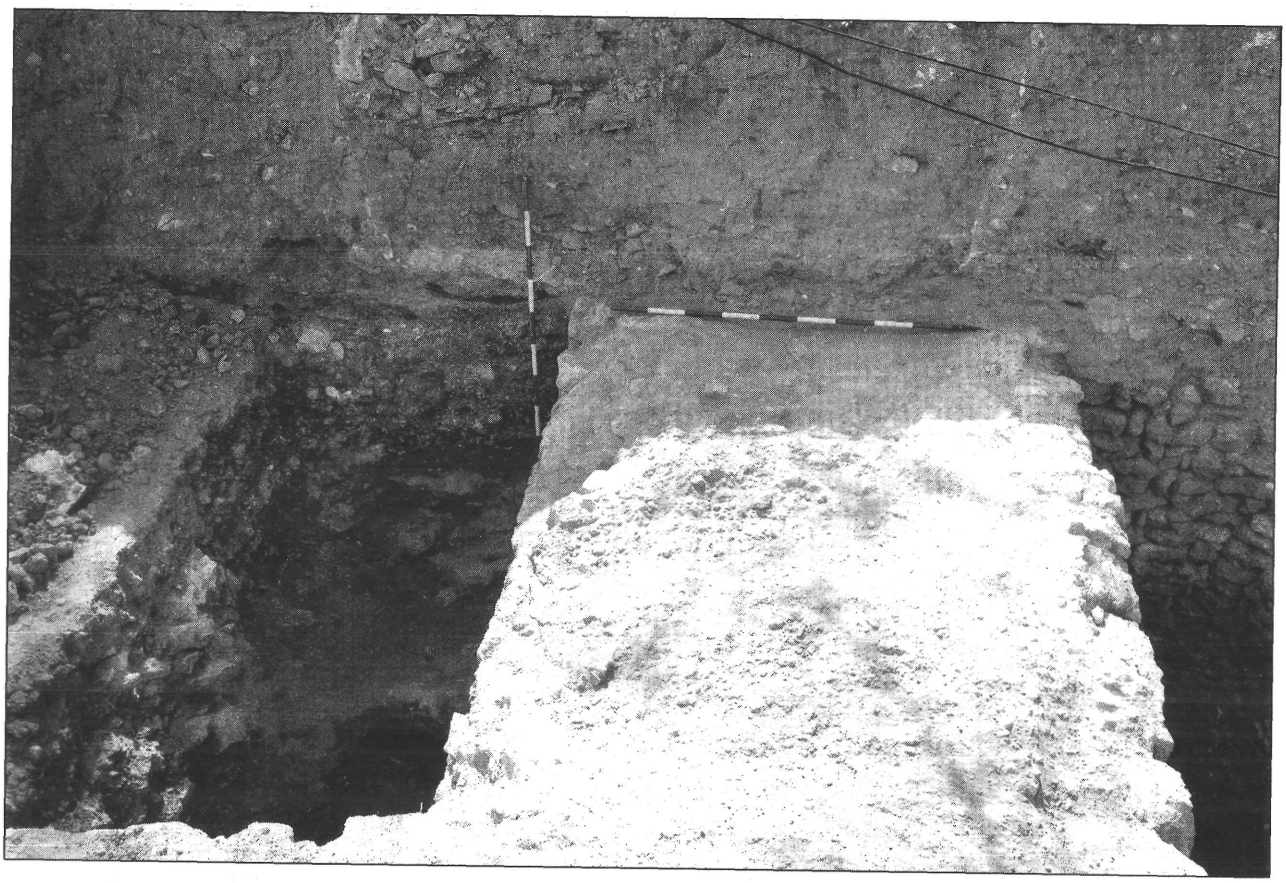

2. kép. A IV. Béla kori városfal feltárt szakasza a toronytól nyugatra, keleti irányból nézve

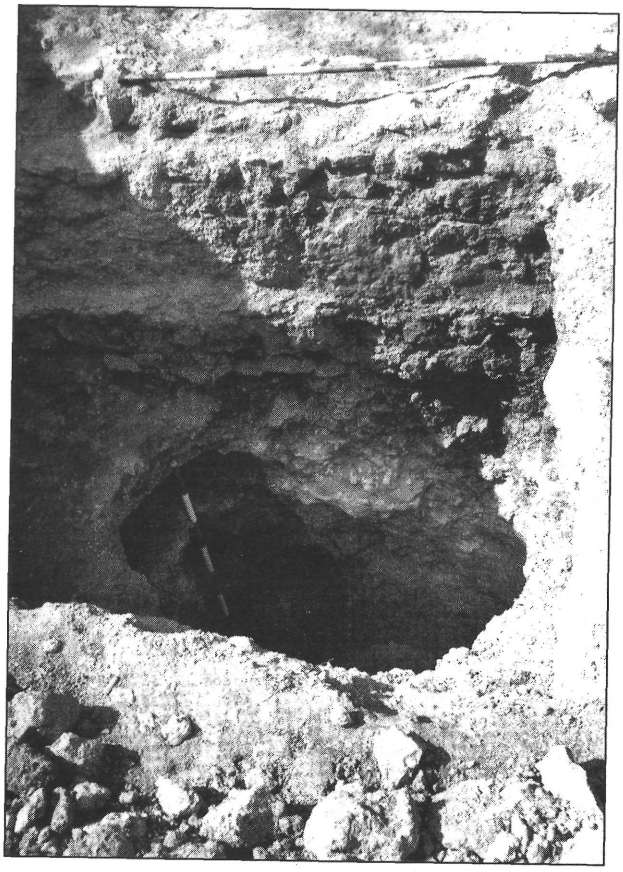

3. kép. A sziklagödör és a városfal dél felől

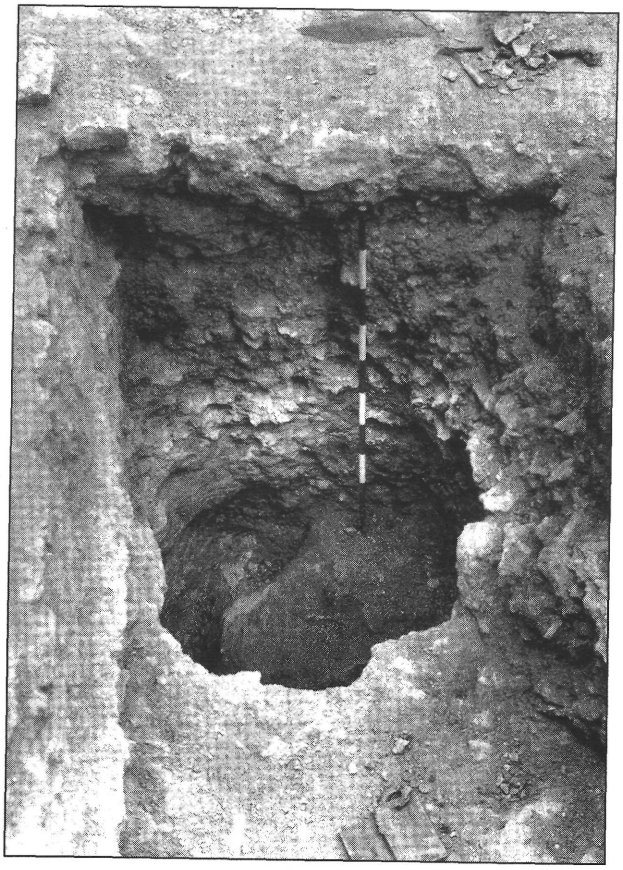

4. kép. A sziklagödör nyugati irányból

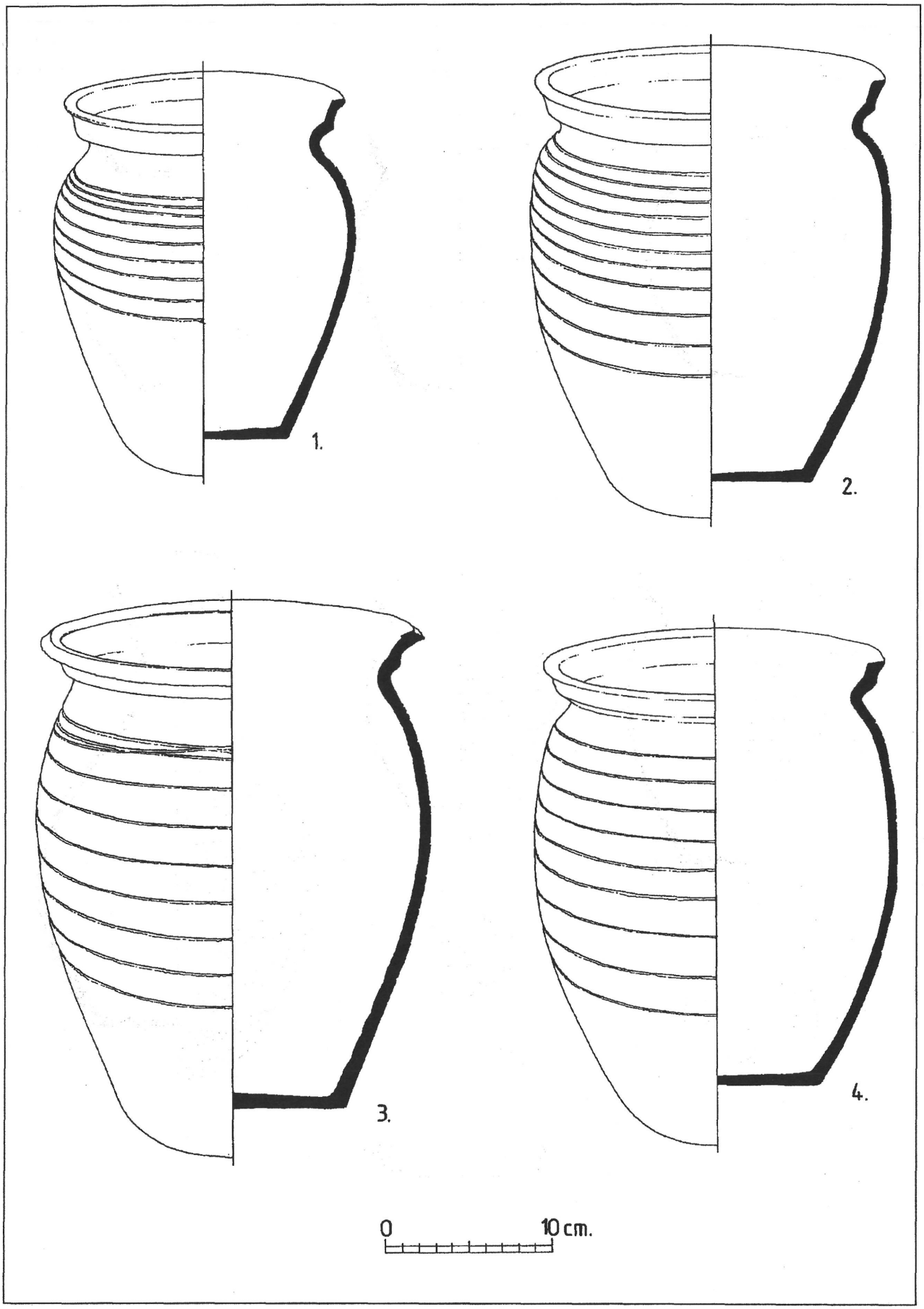

5. kép. Fehér fazekak

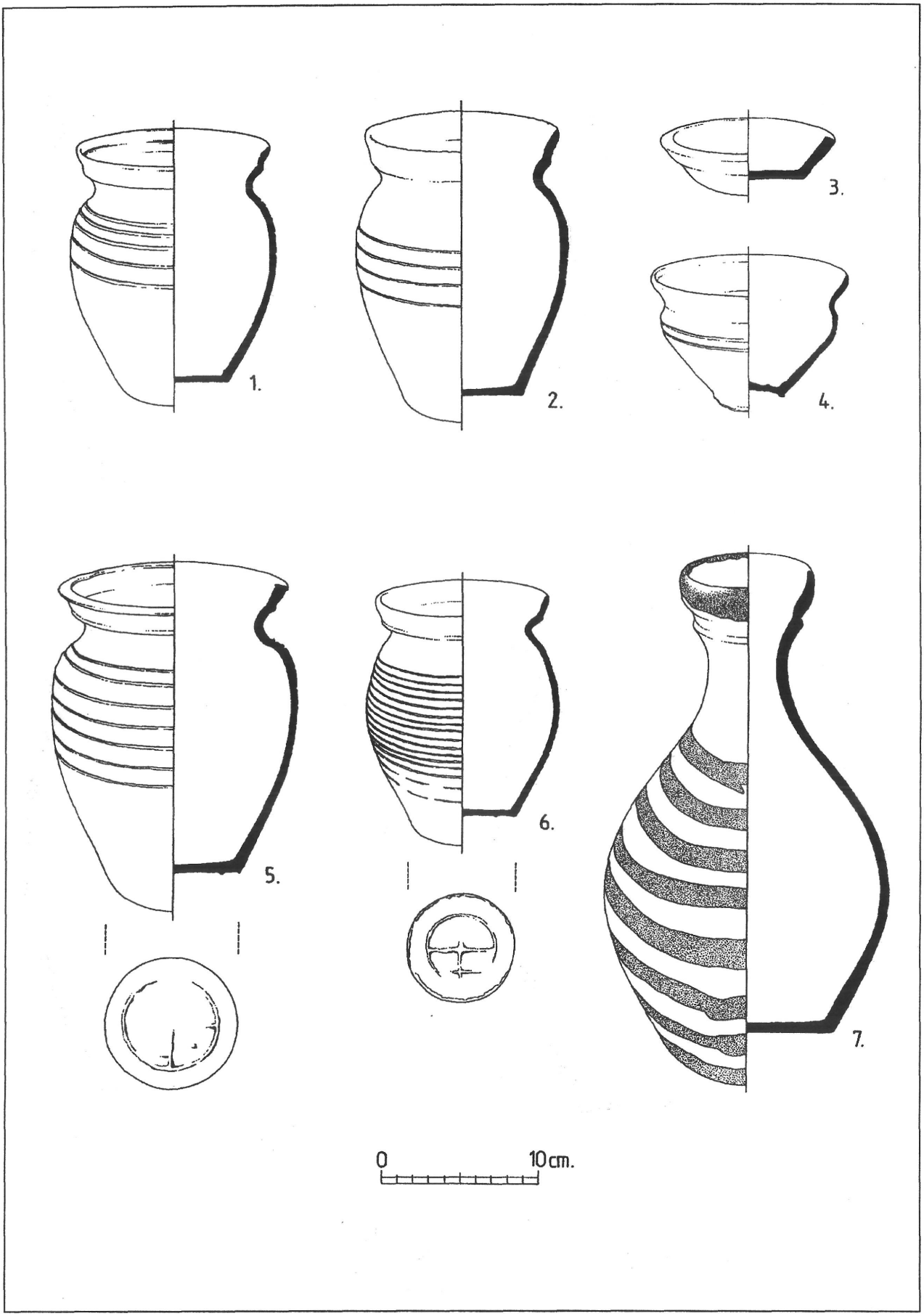

6. kép. Fehér fazekak, fehér tál és palack, szürke mécses.

BERTALAN VILMOSNÉ

XIII. SZÁZADI CSUKLÓS BRONZMÉRLEGEK ÓBUDÁN

Óbudán (Budapest, III. ker.) az elmúlt évek ásatásai és leletmentései során a fémleletek között több XIII. századi csuklós bronzmérleg, illetve mérleg részlete került elő a középkori káptalan területén. (A káptalan területének megosztása 1355-ben következett be.) Óbudán már korábban is találtak egy hasonló leletet. 1879-ben a Kórház u. 20.-ból (1. térkép, I.) római anyag került a Magyar Nemzeti Múzeumba, ezek között volt egy csuklós, kétkarú bronzmérleg és serpenyőik (MNM 110/1879.3 a–c)[1]. A római anyagban Méri István ismerte fel a középkori mérleget és dolgozta fel jeles tanulmányában.[2] (I. tábla)

A csuklós mérleg karja 21,6 cm hosszú, tömör rudacska. Három részletből áll. A két mozgatható karrészt ferde csapolással illesztették a középső részhez, és egy-egy szegeccsel erősítették össze. A karok végén egy-egy lemetszett sarkú, kocka alakú tag van, amelynek mind a négy oldalán pontkörös díszítés szerepel. Ehhez csatlakozik egy-egy fül huzalból készült karikával, a serpenyőket tartó zsinór részére. A mérlegkar közepén van a kerek átmetszetű, tűben végződő nyelv, amelynek hossza 6,15 cm A nyelv alsó részén egy átfúrt lyuk van, ebben egy tengely, amely a bronzlemezből kivágott „U" alakú villát, illetve mérlegtartót tartja. A villa teljes hossza 7,8 cm. A félkör alakban végződő villa felső részéhez kis fülecske csatlakozik egy lyukkal, a mérlegtartó részére. A villa alsó része, amelyből a két szár kiindul, vízszintes, ebben a nyelvnek megfelelően egy kör alakú kivágás látható. A villa és a szárak felső részén mind a két oldalon pontkörös díszítés szerepel.

A serpenyők vékony, kalapált bronzlemezből készültek. A serpenyők átmérője 9,8 cm, magassága 1,8 cm, falvastagsága 0,2–0,8 cm között lehetett. A peremek közelében 3–3 lyuk található a felfüggesztőzsinór részére. A peremen körbe pontkörös díszítés van. Az egyik serpenyőben Árpád-kori pénzverő tővel bélyeget ütöttek be (MÉRI 1954. 14. ábra.) Ebből a tényből vonja le Méri azt a következtetést, hogy a mérleg egy hitelesített pénzváltó mérleg volt, mely a XII. század második feléből származik, és a tatárjárásig használhatták és talán az esztergomi pénzverő ötvösök készítették. (MÉRI 1954. 111–114.) Esztergomból többek között egy azonos típusú és méreteiben is nagyon közel álló leletet publikált Fettich Nándor[3], amelyet egy ötvösmester műhelyéhez tartozónak vélt.

Esztergom szerepét a magyar pénzverésben és ötvösségben a tatárjárásig újabban Zolnay László dolgozta fel.[4] A pénzváltó mérleg előkerülését Óbudán e településnek a XIII. század elején kialakult rövid központi szerepe magyarázhatja, amikor nemcsak a királyi udvartartás helyeként, hanem kormányzati helyként is működött.

A Szentlélek (Korvin Ottó) téren (1. térkép, III. lelőhely) 1979-ben a 15-ös középkori ház feltöltési rétegében talált bronz kézi mérleg (79.40.1.1., II. tábla, l. kép) a Kórház u.-i darabbal azonos szerkezetű és anyagú, méreteik is nagyon közel állnak egymáshoz. A kétkarú mérleg kinyitva 19 cm hosszú, összecsukva 7,8 cm. Három tagból áll, a középtag, melyhez a villa, illetve a tartó rögzül, 5,7 cm hosszú. A kar két végén egy-egy kocka alakú rész, mind a négy oldalán pontkörös díszítéssel. Ezt követi a kis fül, melyben huzalból készült karika van (az egyik törött) a serpenyők felfüggesztéséhez. A mérleg villája félkörös lezárású egy kis füllel a fogó részére. A villa nyelv fölötti része félkörben kivágott, hossza 7,5 cm. Felülete díszítés nélküli.[5] Ilyen díszítés nélküli, félkörös lezárású bronzvilla, melynek nyelv feletti részén nincs kivágás, került elő a budai palota É-i előudvarában, a 4-es ház betöltésében a gótikus szobrokkal együtt[6] (ZOLNAY 1977. után III. tábla). A bronzlemezből készült villa hossza 12,2 cm. Ilyen a tatárjárás előtti csuklós bronzmérleg villája is, amely Esztergomban került elő.[7]

A Szentlélek (Korvin Ottó) téri lelőhely közelében a XIV. századi Mária templom D-i oldalán a Szentlélek tér 9. sz. házban (1. térkép, II. lelőhely) 1980-ban a 80/1-es árokban 140–180 cm mélységben kétkarú bronzmérleg villáját találtuk meg (96.12.4.1. IV. tábla l. ábra 2. kép). A villa félkör alakú záródású, egy kis füllel, melyben egy karika van a fogó részére. Hossza 12,4 cm, szélessége 2 cm, vastagsága 0,2 cm. A villa nyelv feletti részén egy félkörös kivágás. Középen a villa mindkét oldalán kereszt alakban pontkörös díszítés. Azonos díszítés van a merev karú, XIII. századi mérleg villáján a Mende–Leányváron feltárt földvár ásatásából.[8] A villa hossza 10,1 cm.

Egy XIII. századi kézi mérleghez tartozó serpenyő (70.161.1.1., 1. kép) került elő a Lajos u. 163. sz. udvarán, az É–D-i szelvényben (1. térkép, 1/b, alaprajz IV. lelőhely), az itt feltárt 7-es középkori háztól D-re 130 cm mélységben. A kalapált bronzlemezből készült serpenyő sérült, szélein három lyuk van a felfüggesztőzsinóroknak. Átmérője 6 cm lehetett. A bronzlemez, amelyből a serpenyő készült, 0,2 cm vastag. A Kórház u.-i mérleg serpenyőjének átmérője 9,8 cm. A budai vár É-i előudvarában a XIII. századi mérleg villája mellett egy sérült serpenyő is előkerült, melynek átmérője 7 cm körül van (ZOLNAY 1977, 4. 25. 27. tábla). A mendei mérleg serpenyője 8,5–8,8 cm között van, az esztergomi ötvösmérleg serpenyője 10,2 cm (FETTICH 1968. 2. kép)

Ugyancsak a középkori piactéren álló ház, a 9-es ház K-i oldalán, a Lajos u. 165–167. helyén (1. térkép, 1/b alaprajz, V. lelőhely) Altmann Júlia 1988-ban az Aquincum szálloda területén végzett ásatásnál a 8-as szelvényben 70 cm mélységben egy csuklós bronzmérleget talált, amelynek hiányzik a villája és a serpenyője (97.112.1.1. IV. tábla, 2. ábra, 3. kép).[9] Méretei: a karok kinyitva 18,6 cm, összecsukva 8,1 cm, a középtag hossza 6,5 cm. A karok végén kocka alakú tag és egy-egy fülecske van karikával a serpenyőfelfüggesztő zsinór részére. A kocka alakú tagok díszítés nélküliek.

Egy bronzmérleg villájának egyik szára került elő a Magyar Lajos (Fényes Adolf)–Tanuló u.-i 1977-es ásatásból, 120 cm mélységben (96.29.18.1. IV. tábla 3. ábra 4. kép). A mérlegszár felső része törött, alsó részén a tengely számára az ovális lyuk részlete maradt meg, hossza 8 cm (1. térkép, VI. lelőhely).

A középkori Felhévíz területén, a Szentháromság templomtól D-re XI–XII. századtól induló település kemencéit, házait tárták fel 1991-ben a II. ker., Tölgyfa u. 28. helyén.[10] Az 5-ös árokban közvetlenül a XIII. századi járószint felett egy csuklós bronz mérleg karja és villájának részlete került elő. A középkori település a XVI. században pusztult el.

Az Aquincumi Múzeum római anyagában szerepel a polgárvárosban (III., Szentendrei út 131–139.) talált 16 cm hosszú, kétkarú, csuklós, XIII. századi bronzmérleg (50.540., 5. kép) és egy azonos típusú mérleg villája (6. kép). A villa teljes felülete pontkörös díszítéssel és egy kis füllel a fogó részére. A különálló villa nyelv feletti része vízszintes egy félkörös kivágással. A mérleg villája egyenes, félkörös kivágás nélkül.[11] Az aquincumi mérlegről Fettich Nándor[12] állapította meg, hogy középkori. Ugyancsak középkorinak határozta meg a mérleget Steuer és a 8-as típushoz tartozónak véli.[13] A III. ker. Pók u.-ban, a római polgárváros É-i kapujánál 1975-ben végzett leletmentésnél a feltöltött római árokban, a táborfaltól É-ra, feltehetőleg egy szemétgödörből Árpád-kori kerámia került elő.[14]

Az itt tárgyalt óbudai és az analógiáikhoz tartozó csuklós mérlegek és részleteik egy közös típushoz tartoznak. Szerkezetük, kidolgozásuk, anyaguk azonos, eltérések a díszítésben, és pár cm-es különbségek vannak csupán a méreteikben. Feltételezhető, hogy talán egy közös ötvösmérlegkészítő műhelyből származnak. Az európai lelőhelyű XI–XIII. századi kézi mérlegek és súlyok feldolgozásánál Heiko Steuer ezt a budapesti mérlegcsoportot is tárgyalja, és a 8-as típusba sorolja (2. térkép STEUER után, Abb. 163/a).[15] Ennek a csoportnak fő jellemzője a karok végén a kocka alakú tag. A karok hosszméretei a korábbi típusokhoz viszonyítva megnőnek, a méretük 8 és 30 cm fölötti. A XI. század közepén jelennek meg, a XII–XIII. században használatuk általános egészen a XIV. század elejéig (STEUER 23–32.). Ezeknek a mérlegeknek a XII. századtól elsősorban nem a pénzüzleteknél, az ezüst mérésénél van szerepük, hanem gyakrabban a kereskedőknél, a fűszerek és egyéb áruk mérésénél használták (STEUER 224.). A villákat lezáró félköríves lemez díszítése általános európai divat, egyes műhelyekre utaló megkülönböztető jegy nincs, így valószínű, hogy a nagyobb városokban – mint például Trier, Köln – mérlegkészítő ötvösök dolgoztak és készítették ezeket a mérlegeket (STEUER 245–246.). Azonos mérlegek készülhettek talán Esztergomban is (MÉRI 113., FETTICH 159.)

JEGYZETEK

1. ArchÉrt 1879. 362–363. Az óbudai lakótelep építése során végzett ásatások és leletmentéseknél a Kórház u. 20. környékén középkori településmaradványok és leletek kerültek elő. Így a Gyűrű és a Föld u-ban középkori épület pincéje, középkori szemétgödör, középkori réteg és útmaradvány volt: Gyűrű u. 4-ben középkori szemétgödör, melyet Gerő Győző 1950-ben tárt fel. Az itt talált anyag leltári száma: 56.16.1.1. – 56.16.3.1.: A Föld u. 6–8. sz-ban középkori réteget talált 1950-ben. Az innen származó kerámia leltári száma: 57.18.1.1. – 57.18.2.1., a Gyűrű u. 5. és Föld u. 13-ban Középkori pincét lehetett meghatározni. BERTALAN Vilmosné: Adatok Óbuda középkori helyrajzához BudRég 23. 1973. 100. 1. kép 3-4-5-6. lelőhely. A Föld u-ban K–Ny-i 14–15-sz-i úttest részletét határozta meg CSORBA Csaba. BudRég 25. 1984. 482. 151., A Flórián tér 9. (amely azonos a Kórház u. 16-al.) – 14. sz. helyén az É–D-i árokban középkori agyagpadló és leletek kerültek elő. A leletek között 11–16-sz-i hazai és ausztriai edények szerepeltek. Ltsz.: 96.1.1.1. – 96.11.1.1. BERTALAN Vilmosné: BudRég 25. 1984. 482. 150., BERTALAN Vilmosné: Fazekas bélyeges edények Óbudán V. tábla, 4. ábra (kézirat). A Kórház u. 12-ben középkori rétegeket tárt fel Altmann Júlia BudRég 29. 1992. 247. 9.
2. MÉRI 106–114. 14. ábra. FETTICH 158–160. 3. kép. STEUER 1997. 206. Abb. 148. Anhang 373. 77/1 tévesen az aquincumi mérleg számát adta meg.
3. FETTICH 158–161. lap 2. kép
4. ZOLNAY László: Pénzverők és ötvösök a román kori Esztergomban. ArchÉrt 92. 1965. 148–162.
5. Budapest im Mittelalter 459. Kat. 183. BERTALANNÉ: Középkori lakóházak a budai káptalan területén. BudRég 29. 1992. 185. 21. jegyzet. (a jegyzetben tévesen a Méri által publikált óbudai mérleg lelőhelyeként Kórház u. 22. szerepel) 43. kép. STEUER Anhang 373–374. 77/3
6. ZOLNAY László: Az 1967–75. évi budavári ásatásnál s az itt talált gótikus szoborcsoportról. BudRég 24. 1977. 3–4. kötet, 4. kötet 25. 27. tábla.
7. FETTICH 2. kép
8. MIKLÓS Zsuzsa: Árpád kori földvár Mende–Leányváron. ArchÉrt 108. 1981. 237., 240-241., 15,16. kép. STEUER 1997. 212. Abb. 153/a, 213. Abb. 153/b Anhang 374. 82.
9. ALTMANN RégFüz Ser. 1. 1988. 69. 1932/5. A lelet publikálatlan a közlés lehetőségét ezúton is köszönöm.
10. Juan CABELLO–LÁSZLÓ Csaba: Régészeti feltárás Budafelhévíz területén. Műemlékvédelmi Szemle 1991/1 28–29., RégFüz Ser. 1. No. 44. 1992. 73., 131/6. Bencze Zoltán–Juan Cabello–László Csaba jelentése.
11. PÓCZY, Klára: Auf Spur einer Münzstätte in Auquincum. Acta-ArchHung 41. 1989. 499. Abb 5/1–2. A cikkben szereplő leltári szám nem a tárgy hanem a fotó negatív száma. A tárgy leltári száma: 50.540. STEUER Anhang 373. 77/2. A szerző tévesen adta meg a hosszméretet, a mérlegkar hossza: 16 cm. ltsz.: 50.540. Ezt a leltári számot hibásan a Méri-féle óbudai mérlegnél szerepelteti. Anhang 373. 77/1.
12. FETTICH Függelék 178.lap.
13. STEUER Anhang 373. 77/2.
14. BERTALANNÉ BTM Adattár dok. szám: 199/77
15. STEUER A különböző lelőhelyű, 8-as típusba tartozó mérlegeket és részleteit mutatja be: Abb. 10, 25–40, 108/1–2, 120–160. A mérlegek lelőhelye és őrzési helye szerinti térképeket közöl az Abb. 163. a–b, 164 a–b–c. Kronológiai táblázatot ad Abb. 165. A villák kialakításának a 8-as típusnál a táblázat Abb. 161. szolgál.

IRODALOMJEGYZÉK

FETTICH=FETTICH Nándor:Ötvösmester hagyatéka Esztergomban a tatárjárás korából. KMK 1. 1968. p. 157–178.

MÉRI=MÉRI István: Árpád-kori pénzváltó mérleg. FolArch 4. 1954. p. 106–114.

STEUER=STEUER, Heiko: Waagen und Gewichte aus den mittelalterlichen Schleswig. Funde des 11. bis 13. Jahrhundert aus Europa als Quellen zur Handels und Währungsgeschichte. ZfAM Beiheft 10. 1997. 422 p.

Az 1. sz. térképet és 1/b alaprajzot Kuczogi Zsuzsa és Láng Andrea, az I. tábla rajzát Fettich Nándor, a II. és IV. táblát Major János, a III.-at Kuczogi Zsuzsanna, a fényképeket 1–4-ig Bakos Margit és Tihanyi Bence, az 5., 6. képeket Molnár Ilona készítette.

HERTA BERTALAN

BRONZEKLAPPWAAGEN AUS DEM 13. JAHRHUNDERT

In Óbuda (Altofen), Budapest, III. Bezirk wurden bei den Ausgrabungen auf dem Gelände der mittelalterlichen Siedlung (Fundort I–VI) sechs Bronzeklappwaagen, beziehungsweise ihre Teile (Gabel, Schale, Balke) gefunden. (Inv. Nr. 110/1879 3. a–c. MNM, BTM KO 70.161.1.1, 79.40.1.1, 96.12.4.1., 96.29.18.1, 97.63.1.1, Aquincum Museum 50.540) Die altofener Waagen und ihre Analogien gehören zu einem gemeinsamen Typ. Ihr Bau, ihre Bearbei-tung und das Material sind gleich, ihre Kreisaugenzierung und ihre Größe weicht nur in kleinen Einzehlheiten ab.

Sie stammen wahrscheinlich aus einer Goldschmiede-werkstatt, die laut der Vorstellung von István Méri (1954) und Nándor Fettich (1968) in Esztergom angesiedelt war. Heiko Steuer (1997) behandelte die in Europa gefundenen Klapp-waagen und Gewichte aus dem 11–13 Jahrhundert, und gliedert sie in die 8. Gruppe ein. (Karte Nr. 2) Diese Waagen wurden vom 12 Jahrhundert an nur nicht bei Geldgeschäften oder Silbermessung verwendet, sondern in meisten Fällen verwendeten sie die Kaufleute beim Messen von Gewürzen oder verschiedenen anderen Waren.

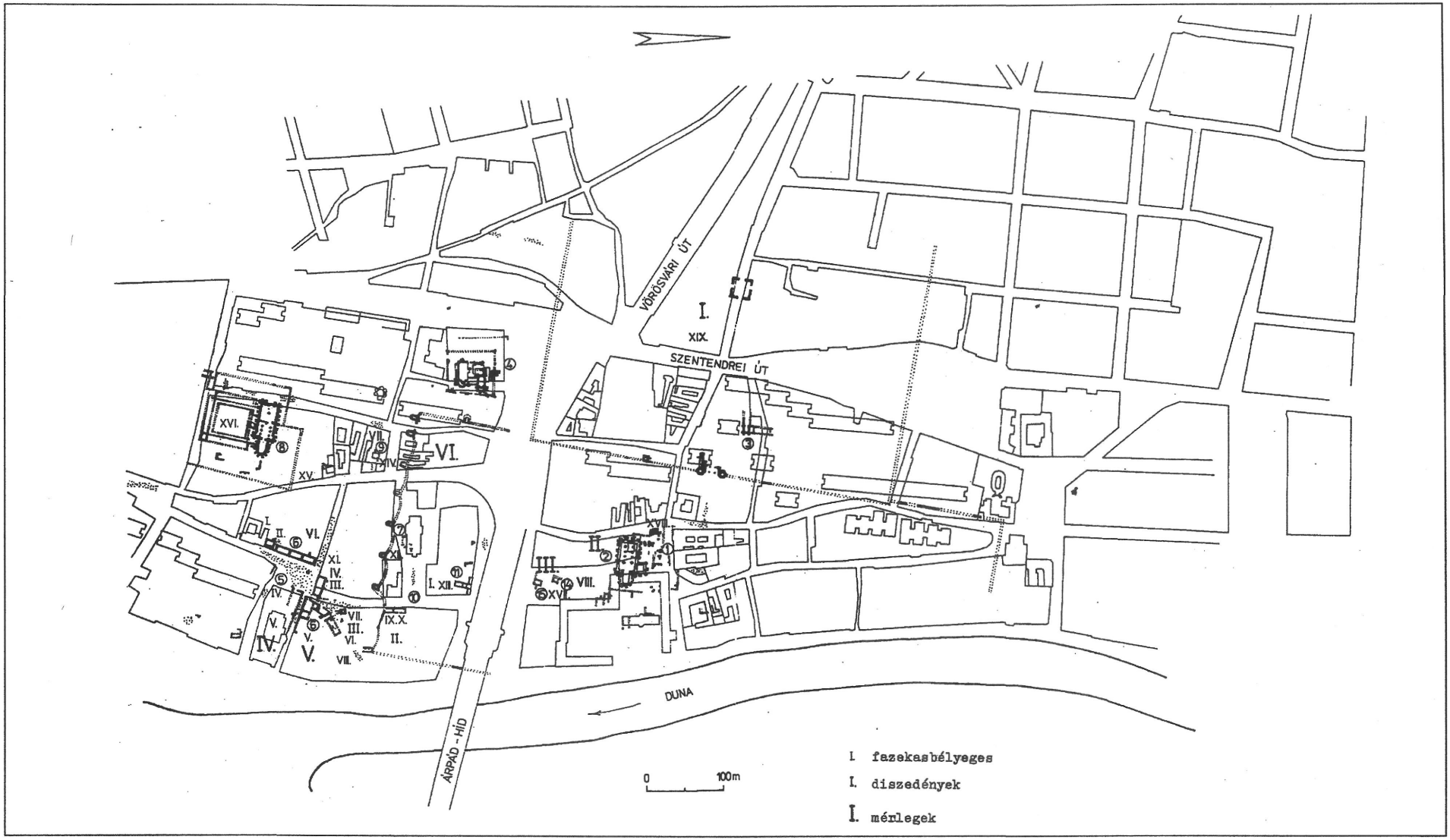

1. térkép. Óbuda térképe az Árpád híd megépítése után, a feltárt középkori objektumokkal és a mérlegek (I–VI), díszedények (I–VIII) és fazekasbélyeges edények (I–XIX) előkerülési helyével
1. Péter-templom feltételezett helye. 2. Mária-templom. 3. Ferences templom és kolostor részlete. 4. Királyi, majd királynéi vár. 5. Középkori piactér. 6. Piactéri házak. (A feltárt középkori házak számozása 1–14. számmal, külön a piactérről készült alaprajzon.) 7. Margit-kápolna. 8. Klarisszakolostor és templom. 9. Lakóház a középkori Nagy u. Ny-i oldalán. 10. Lakóház a középkori É–D-i út K-i oldalán. 11. Tumpa László háza a középkori K–Ny-i út D-i oldalán. 14. Lakóház részlete a középkori káptalan területén. 15. Lakóház részlete a középkori káptalan területén.

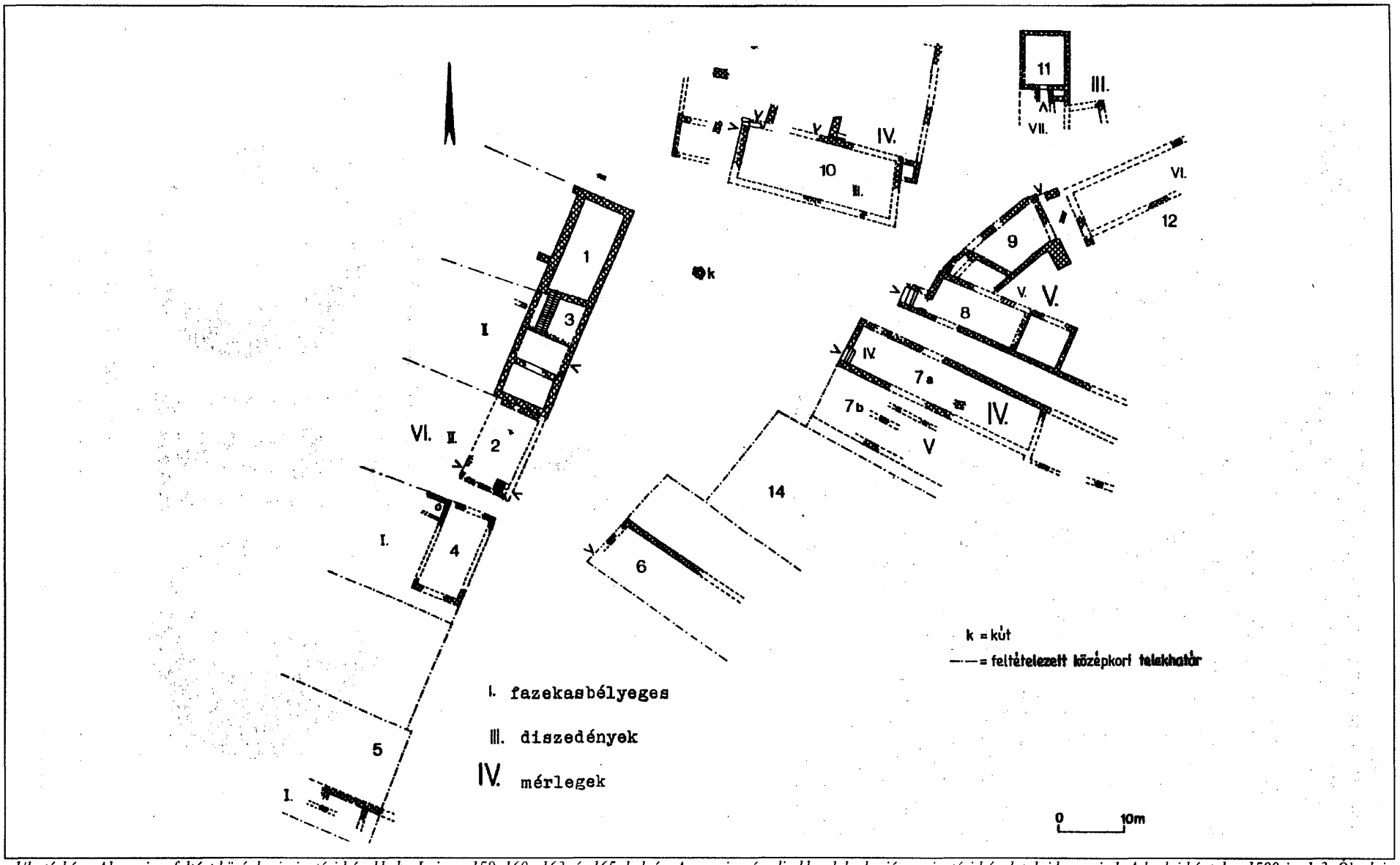

1lb. térkép. Alaprajz a feltárt középkori piactéri házakkal a Lajos u.158. 160., 163. és 165. helyén. A xv-xvi. századi oklevelek alapján a piactéri házak tulajdonosai: 1. A budai káptalan 1500-ig. 1-3. Óbudai Ferenc deák. 1500 után. 2. Kapás Antal (1500), 4. Domus Apothecaiorum. 5. Pukuri Klára (1394). 6. Fodor Pál (1476), 7. Futhamoth Péter (1500), 10. Tholinger Lénárd (1500), 14. Gábor egri püspök (1476)

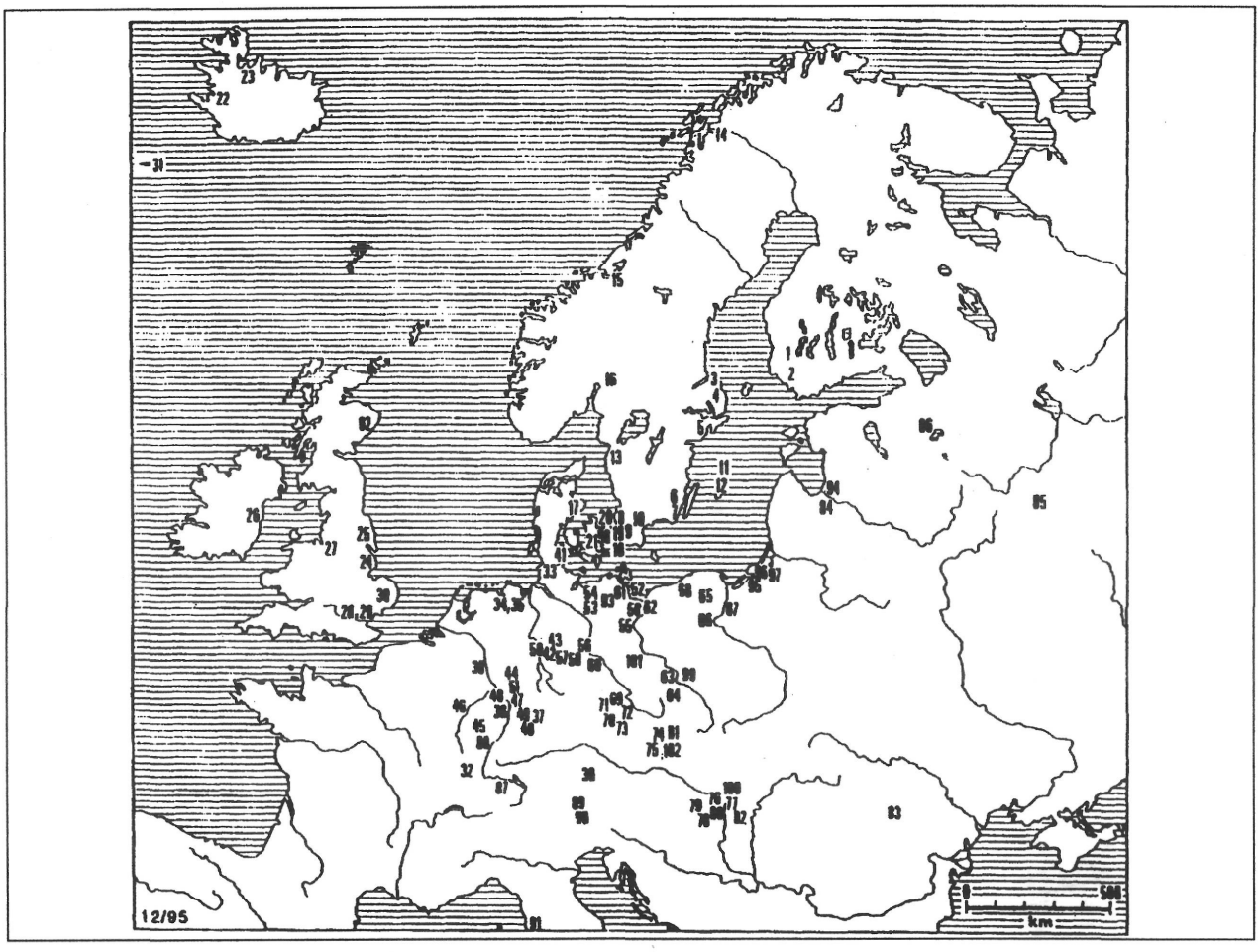

2. térkép. Steuer (1997) nyomán Abb. 163. az eddig ismert középkori csuklós mérlegek, illetve részleteik a 8-as típusból az előkerülési helyekkel. A lelőhelyek 2-es lista alapján. Anhang 373–374., 376. A 76., 77., 78., 79., 80., 82. és 100. sorszám alatt a magyarországi lelőhelyek, ezen belül a 77/1., 2., 3. a budapesti anyag.

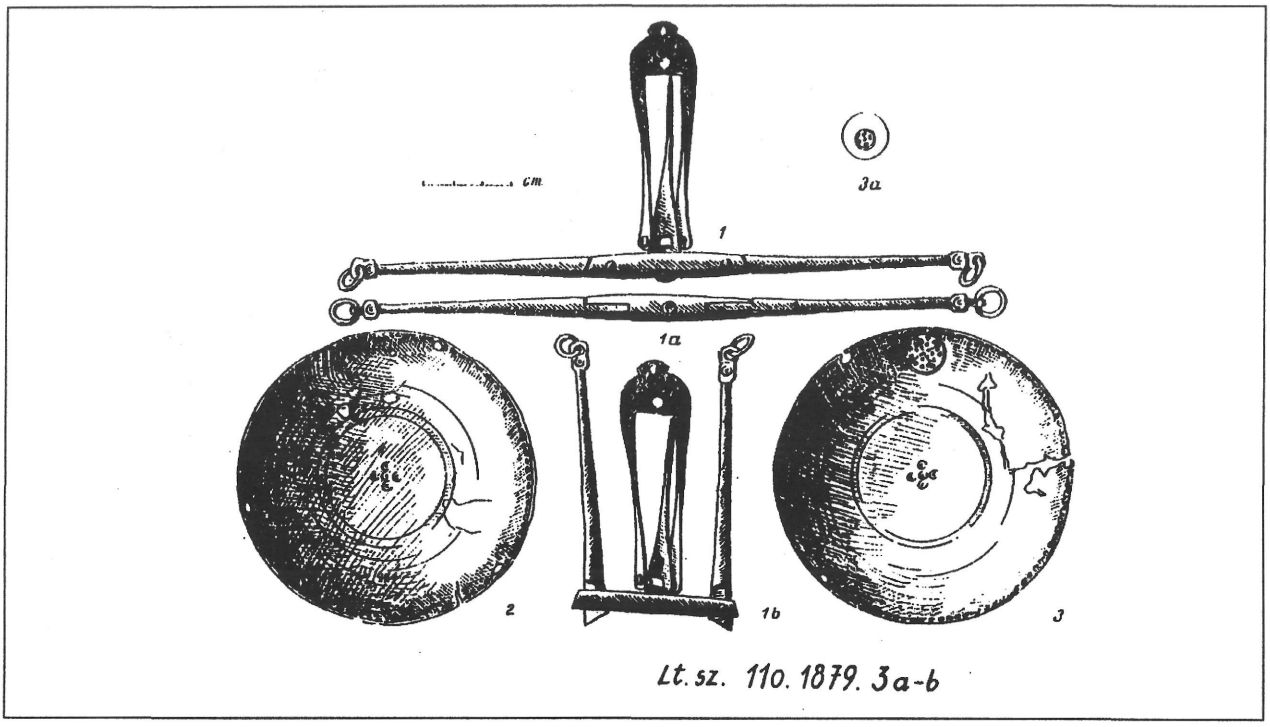

I. tábla. Árpád-kori pénzváltó mérleg a Kórház u. 20.-ból Fettich (1968) után, 3. kép, MNM 110/1879. 3 a-c.

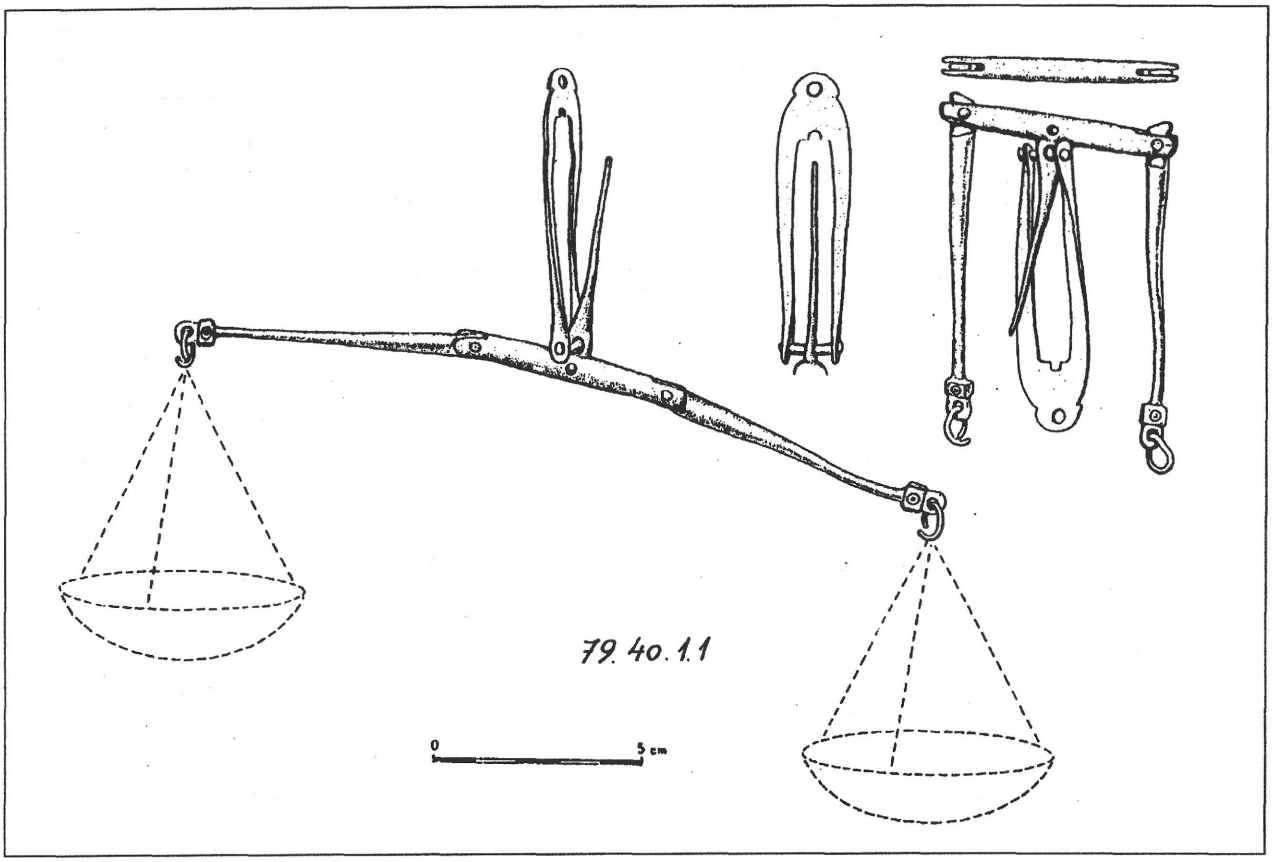

II. tábla. A Szentlélek (Korvin Ottó) téren a 15-ös középkori ház feltöltési rétegében talált XIII. századi kétkarú bronzmérleg (79.40.1.1.)

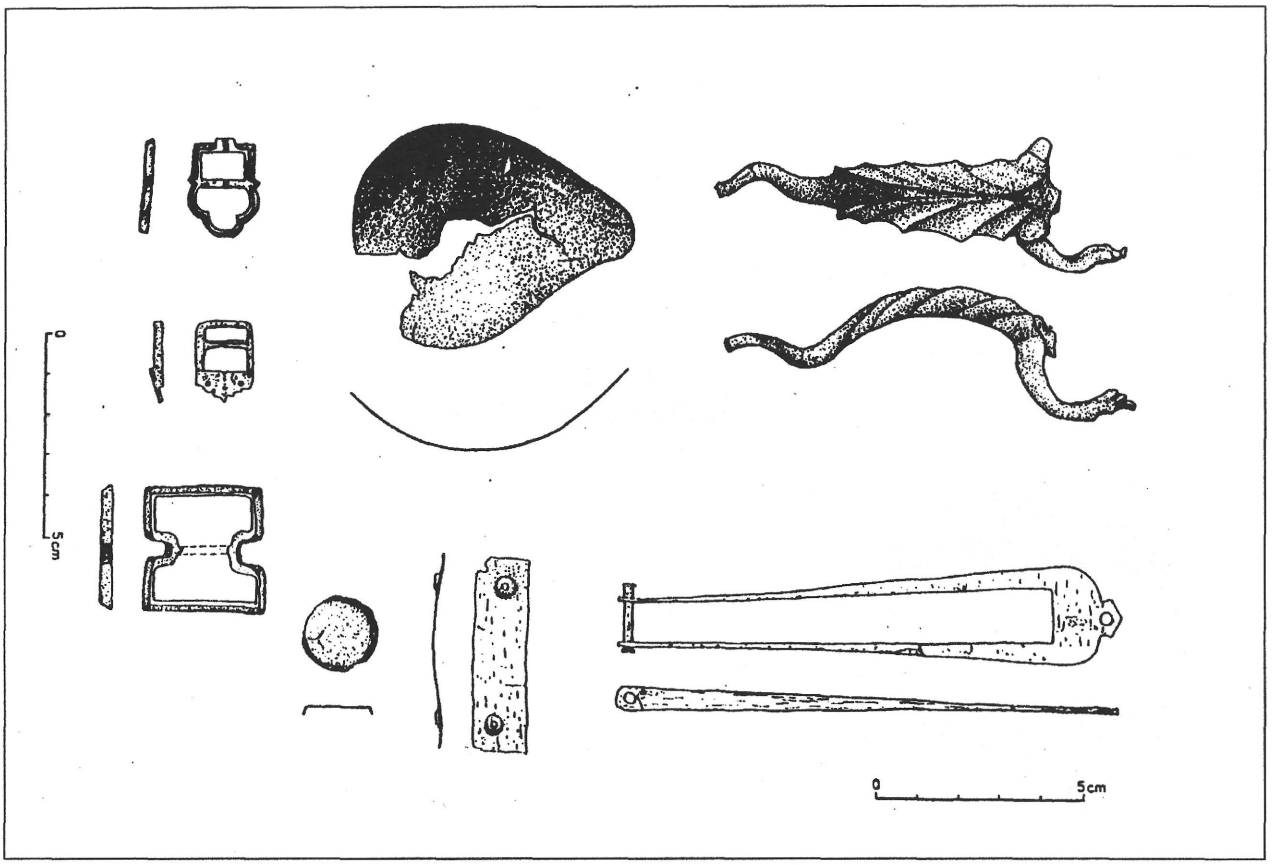

III. tábla. A budai palota É-i előudvarában, a 4. házban előkerült bronzmérleg villája és serpenyője (Zolnay 1977. után, 4. 25. 27. tábla)

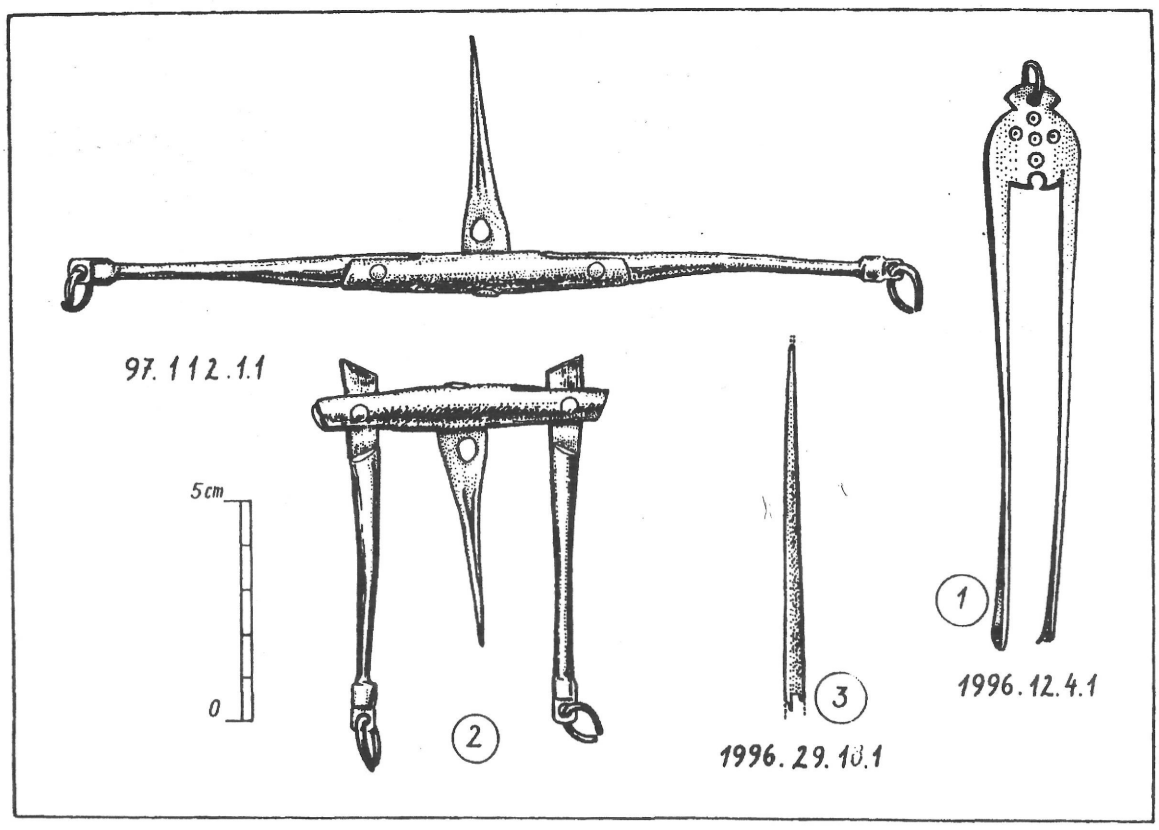

IV. tábla. 1. ábra. A Szentlélek (Korvin Ottó) tér 9.-ből származó XIII. századi bronzmérleg villája pontkörös díszítéssel. (96.12.4.1.). 2. ábra. A Lajos u. 165–167. helyén előkerült kétkarú bronzmérleg (97.112.1.1.). 3. ábra. Mérleg villájának szárrészlete a Magyar Lajos (Fényes Adolf) - Tanuló u.-i ásatásból (96.29.18.1.).

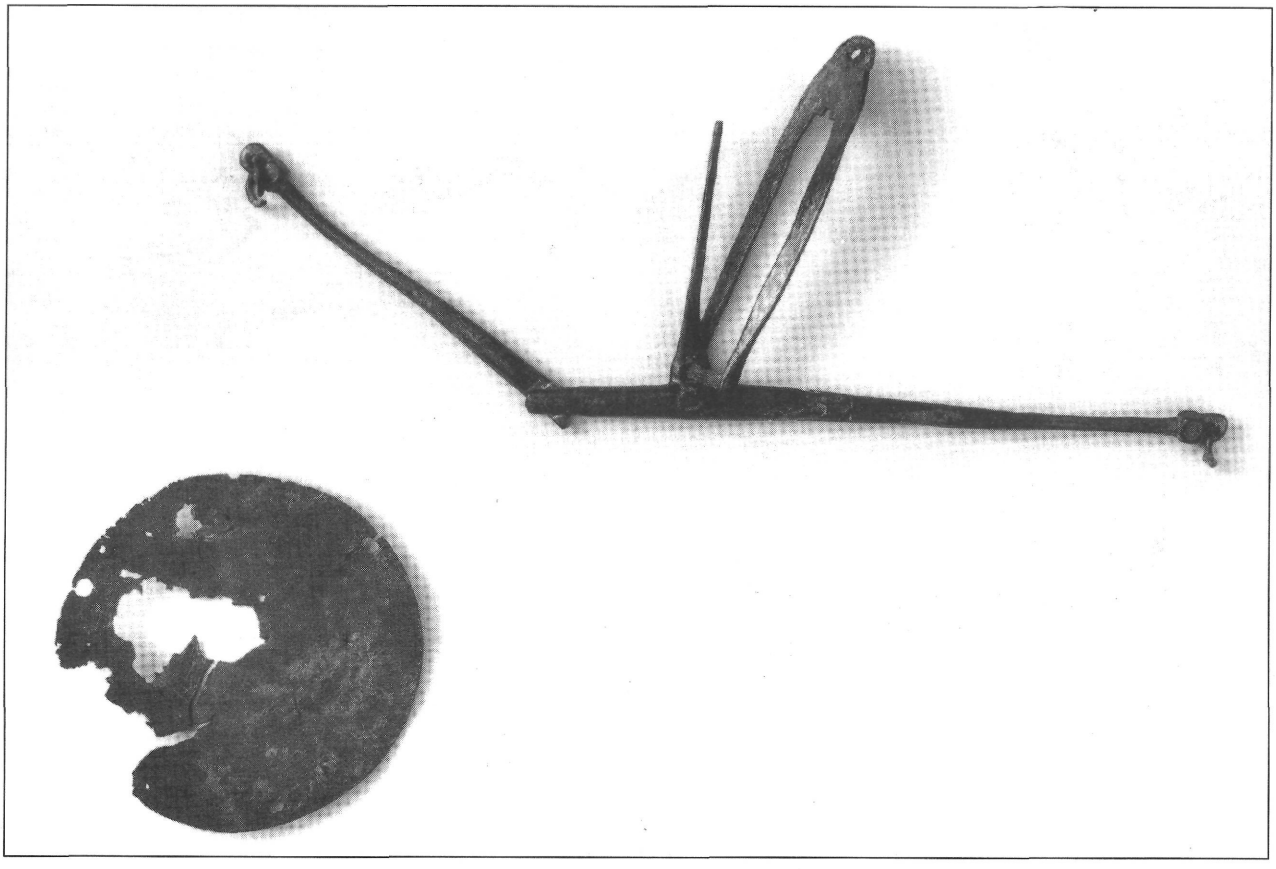

1. kép. A Szentlélek (Korvin Ottó) téren, a Ny-i parkrészleten feltárt középkori házban talált XIII. századi csuklós bronzmérleg (79.40.1.1.) és a Lajos u. 163.-ból származó bronzmérleghez tartozó serpenyő (71.161.1.)

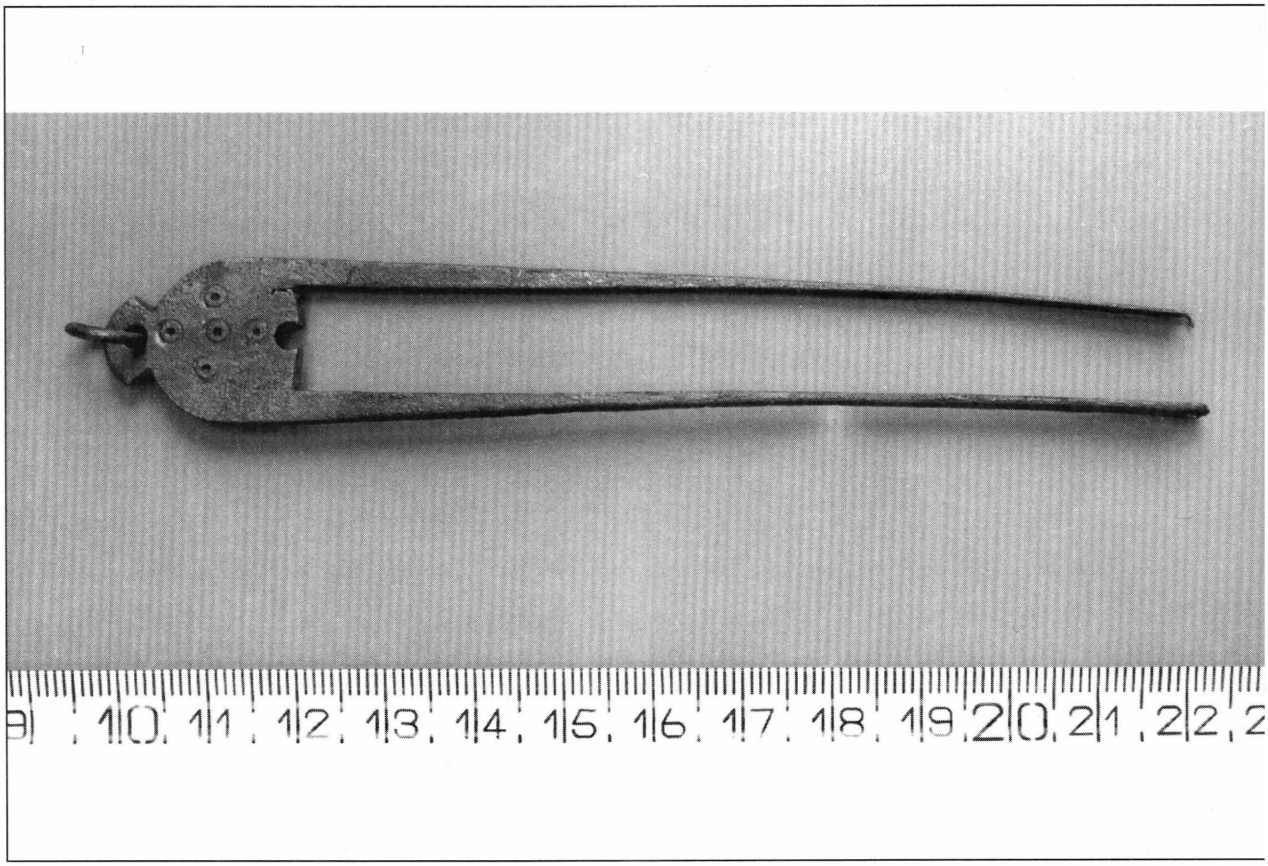

2. kép. A Szentlélek (Korvin Ottó) tér 9.-ből előkerült bronzmérleg villája kereszt alakban, pontkörös díszítéssel (96.12.4.1.)

3. kép. Kétkarú bronzmérleg a Lajos u. 165–167.-ből (97.112.1.1.)

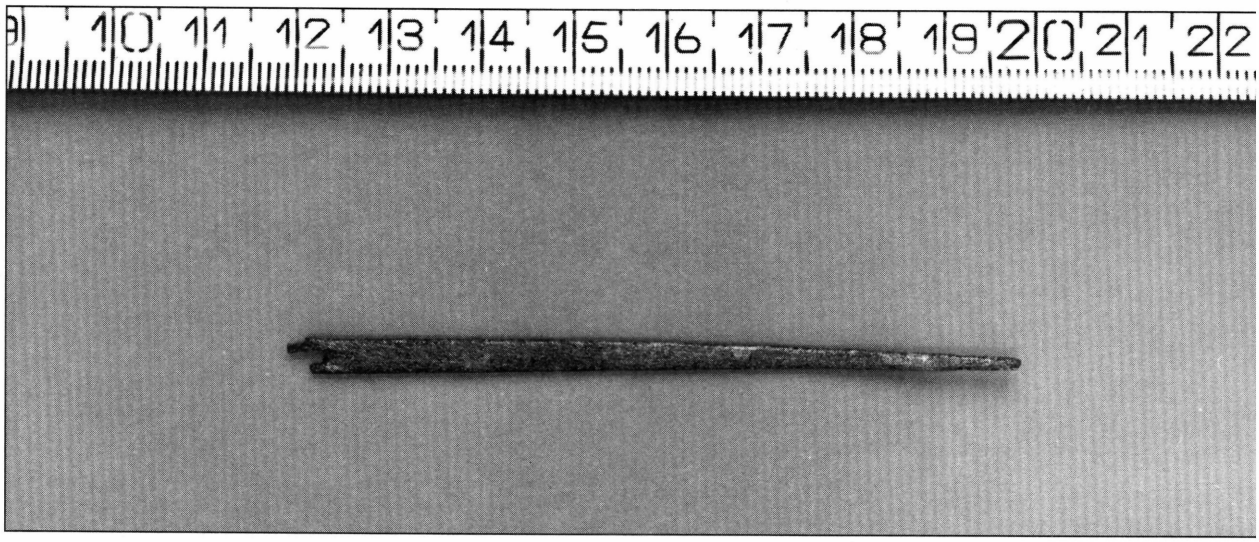

4. kép. Bronzmérleg villaszárának részlete a Magyar Lajos (Fényes Adolf)–Tanuló u.-i ásatásból (96.29.18.1.)

5. kép. Aquincumban, a római polgárvárosban talált XIII. századi kétkarú mérleg (50.540). A fotón szereplő, serpenyőnek vélt tárgyak nem tartoznak hozzá.

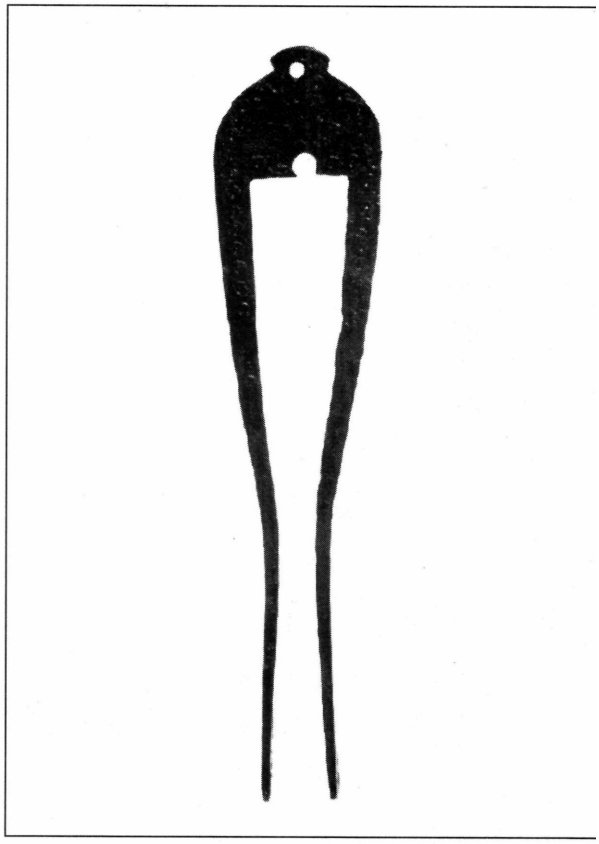

6. kép. Aquincumban előkerült kétkarú középkori bronzmérleg villája pontkörös díszítéssel.

BERTALAN VILMOSNÉ

BÉLYEGES AUSZTRIAI EDÉNYEK ÓBUDÁRÓL

Az óbudai ásatások és leletmentések során a feltárt középkori királynéi és káptalani város területén[1] (1. térkép, 1/b alaprajz) nagy számban kerültek elő ausztriai redukált égetésű és grafitot[2] tartalmazó szürke edények. Az edények Ausztriából minden valószínűség szerint vízi úton, a Dunán kerültek Óbudára. Dunai hajóforgalomra és kereskedelemre mutat az az oklevél, mely 1148-ból való és amelyben II. Géza király a Szent László által a budai káptalan ellátására biztosított 360 penza helyett a Géza-vásár vámját, a pesti és kerepesi révek vámját adta a káptalannak.[3] 1212-ből származik az óbudai piacra vonatkozó első ismert oklevél,[4] amelyet a kiásott XII–XIII. századi importáruk is megerősítenek. Az ausztriai leletanyag főzőfazekakból, fedőkből, tárolóedényekből, tálakból és serpenyőkből, korsókból, mécses tálakból, olvasztótégelyekből és vízvezetékcsövekből[5] áll. Koruk a XIII. századtól a XV–XVI. századig terjed. Egy-két XVII. századi darab is előfordul. Előkerülésük zömében XVII–XVIII. századi rétegből való.

A jelen feldolgozás ezek közül csak a fazekas bélyeges edényekkel foglalkozik.[6] A bélyegek részben bevágottak, részben pecsételővel benyomottak. Elhelyezésük az edények peremén, a korsóknál a fülön van. Kivételt képez egy-két darab, ahol a bélyeg az edény testén mutatkozik. Ilyen például a Lajos u. 23–25. és a Zichy u.-ban előkerült fazéktöredék. Leltári számuk: 58.58.4.1. és 96.8.3.1. (II., IV. tábla 1. ábra). A bevágott bélyegek a XIII–XIV. századra datálható edényekre jellemzők, bár elvétve később is előfordulhatnak, illetve elvétve más bélyeggel együtt szerepelnek. A XIV. századi anyagon a leggyakoribbak az ornamentális motívumok, mint a rozetta és különféle rácsminták. A XIV–XV. századból származó redukált égetésű és grafitos edényeken túlnyomórészt bepecsételt, egyéb ábrájú bélyegek fordulnak elő, melyek címerképeken alapulnak. A bélyegek, melyeknek a használatát 1431-ben említik először, az edény minőségét jelezték. A bélyegnek hitelesítő és minőségjelző szerepe volt, egyben fazekasműhelyeket adott meg.[7]

Több XIII. századi óbudai edényen bevágott bécsi bélyegek fordulnak elő. Így bevágott mankós kereszt látható egy 53 cm magas, szürke tárolóedény peremén a Lajos u. 158.-ból, leltári száma: 77.8.1.1. (III. tábla, 3. kép). A bélyeg két helyen a peremen, egymással szemben van elhelyezve . Hasonló mankós, keresztes bélyeg szerepel a Lajos u. 23–25. alatt előkerült fazék vállán is, leltári száma: 58.58.4.1. (II. tábla). Ugyancsak az edény testén található az a bevágott keresztes bélyeg, amelynél a keresztek szára kétágú villa alakban végződik. A darab a Zichy u. 7.-ből származik, leltári száma: 96.8.3.1. (IV. tábla 1. ábra). Egy szürke korsó szalagfülén ugyancsak bevágott, mankós, keresztes bélyeg van. A töredék a klarisszakolostor keleti traktusában, a padlószint alatt került elő, leltári száma: 94.58.21.1. (IV. tábla 2. ábra). Ez a réteg a XIV. századi kolostornál korábbi települési rétegből, Kovács vicus területéről származik. A Budapest területén kiásott és közölt ásatásokból azonos bélyeges fazékperem került elő a budai domonkos kolostor ásatásán a XIII. század első feléből,[8] továbbá a budai palota és a palota É-i előudvarából származó XIII. századi ausztriai fazekakon.[9] Ezzel a bélyeggel előforduló szürke, szemcsés anyagú fazéktöredéket publikált a geizelbergi ásatásból Sabine Felgenhauer-Schmidt, és a töredéket a XIII. század első felére datálja.[10]

Bevágott András-kereszt szerepel több óbudai XIII. századi fazékperemen, melyet Holl Imre bécsi bélyegként ismertet. A töredékek a Lajos u. 152–156., Lajos u. 163., 165. alatti ásatásból származnak, leltári számuk: 92.120.1.1., 89.177.1.1., 91.386.2.1. (I., IV. tábla 3., 4. ábra). Azonos bélyeges fazekat ismerünk a budai palotából[11] és a palota É-i előudvaráról, valamint Szigetszentmiklós határából.[12]

Rozettás bélyeg két fazékon szerepel, Óbudán, a Lajos u. 181.-ből és egy óbudai szórványon, leltári számuk: 96.19.1.1. és 53.499. (VII. tábla 1., 2. ábra). Azonos, XIV. századi bélyeg van több a budai palotából származó darabon,[13] és a Dísz tér 10-es számú ház kútjából előkerült ausztriai fazékon.[14]

Háromszögbe foglalt rács, mely ugyancsak bécsi bélyeg, van a Lajos u. 165.-ben előkerült szürke fazék peremén, leltári száma: 97.31.98.1. (V. tábla 1. ábra). A budai palota leletanyagában hasonló, bélyeges XIII. századi fazék szerepel[15].

Két legömbölyített peremű, XIII–XIV. századi szürke fazék peremén egymás mellett bevágott vonalak sorát látjuk. A 93.50.28.1. és a 94.37.78.1. leltári számú daraboknál (IV. tábla, 5.6. ábra). Az edényrészletek a Lajos u. 174.-ből és a Szentlélek (Korvin Ottó) tér K-i parkrészletében feltárt középkori házból származnak. A bélyeg ismeretlen, talán a Kapisztrán tér 2–4. és a kánai apátságban előkerült fazekakon talált bélyeg változata.[16]

Bécsi bélyeg, illetve ismeretlen műhelyből származik a hegyes talpú címerpajzsba foglalt, egy vízszintes, illetve függőleges pólyából kialakított ábra. Ilyen szürke perem került elő a Lajos u. 172–174.-ből és a Dugovits Titusz tér 2.-ből, leltári számuk: 93.55.3.1., 96.23.1.1. (V. tábla 2., 3. ábra). Ilyen bélyeget ismertet Holl Imre.[17]

Több szürke edényen szerepel a körbe foglalt „V"-hez hasonló jelű bécsi bélyeg. Így a 93.50.13.1, 94.54.4.1., 96.40.1.1. leltári számú fazékperemeken (VI. tábla 3.,5.,7. ábra). Ennek a bélyegnek a változata, ahol a „V" félkörben van, és két félkör fogja közre. Ilyenek a 96.39.10.1., a 96.10.1.1., a 93.62.1.1., a 96.20.1.1. és a 96.1.1.1. leltári számú darabok (V. tábla 4., 5. ábra, VI. tábla 2., 6. ábra, VII. tábla 3. ábra). Ez utóbbi két fazékon a bélyeg egymás mellett kétszer szerepel. A töredékek a Lajos u. 163.-ban, a Lajos u. 172–174.-ben, a Zichy u.-ban, a Templom u.-ban, a Lajos u. 167.-ben, az Árpád fejedelem útján, a Szentlélek (Korvin Ottó) téren és a

Flórián téren kerültek elő. A Flórián téri darab vöröses, szemcsés anyagú. Azonos a bélyeg, de a „V"-ben középen egy pont is van. Ilyenek a 96.11.39.1. és a 93.50.36.1. leltári számú darabok (VI. tábla 1.4, ábra). Azonos bélyegeket találunk a budai palotában előkerült osztrák fazekakon is.[18] A Lajos utcából egy kiegészített kétfülű fazékon (leltári száma: 89.178. XVII. tábla 1. ábra, 6. kép) a peremen kétféle benyomott bélyeg szerepel. Az egyik talán egy „V", a másik egy elnyomott kereszt, mely közel áll HOLL 1955. 38/1. ábrájához.

Kissé elnyomott körbe foglalt görög keresztes bélyeg három edényen fordul elő, leltári számuk: 92.71.1.1. és 91.356.4.1., 94.58.72.1. (VII. tábla 5., 7. ábra, XI. tábla 7. ábra). Az edénytöredékek a Lajos u. 158.-ból, a Lajos u. 163.-ból és a klarisszakolostorból származnak. A bélyeg ugyancsak Bécshez köthető. Szabályos körbe foglalt bélyeget HOLL 1955. az 53. kép 37-es ábrájában közölt.

Hegyes talpú, illetve elnyomott, pajzsba foglalt, latin keresztes bélyeg szerepel több óbudai edénytöredéken, így a 96.21.19.1. leltári számú fazékon (XIII. tábla 6. ábra) az Árpád fejedelem útról, továbbá a Lajos u. 172.-ben előkerült 93.50.33.1. leltári számú darabon, ahol a keresztes bélyeg kétszer egymás után szerepel, alatta egy bevágott kereszttel (VII. tábla 6. ábra). Ez a töredék a középkori királynéi és káptalani várost elválasztó K–Ny-i út mentén álló Tumpa László házából került elő. Holl Imre (1955) feldolgozásában ezt a bélyeget is a bécsi fazekasműhely jegyei között sorolja föl[19].

Egy fazékperemen kétszer egymás mellett szereplő bélyeg a latin kereszt, melynek alsó sarkaiban egy-egy pont van. A töredék leltári száma: 96.21.17.1. (XI. tábla 5. ábra). Ugyancsak latin kereszt és pontokból kialakított bélyeg van a 94.37.28.1. leltári számú darabon (XI. tábla 2. ábra), mely a Szentlélek (Korvin Ottó) tér parkrészletében került elő. A bélyeg talán HOLL 1955. 6. ábrájának változata.

A leggyakoribb a bécsi fazekasműhely bélyege, mely a szürke grafitos, legömbölyített peremű fazekakon és korsófüleken fordul elő: a pajzsba vagy más idomba foglalt görög vagy latin kereszt és fölötte egy vízszintes pólya. Az ezzel a bélyeggel vagy változataival jelzett fazekak minden óbudai lelőhelyen előfordultak. Ilyen például a 96.39.4.1., 89.206.53.1., 94.58.17.1., 94.58.75.1., 96.11.30.1., 97.43.2.1. (X. tábla 6. ábra, XII. tábla 1. ábra, XIII. tábla 3., 4., 5., XIV. tábla 2. ábra) leltári számú darabok, melyek a Lajos u. 163.-ból és a Lajos u. 167.-ből, a klarisszakolostorból, a Templom u.-ból, a Szentlélek (Korvin Ottó) térről származnak. A bélyeg azonos, csak a pólya megszakítja a befoglalóformát, és a kereszt szára a befoglalóformáig fut ki. Ilyen bélyeget találunk a 97.31.6.1., 97.31.5.1., 96.18.25.1., 91.317.2.1., 96.45.23.1., 89.213.3.1. leltári számú darabokon (VIII. tábla, IX. tábla, X. tábla 4. ábra, XII. tábla, 3., 4. ábra, XV. tábla 1. ábra). A töredékek a Lajos u. 163.-ból, a Lajos u. 165.-ből, a Lajos u. 167.-ből, a Lajos u. 169.-ből és a Névtelen u.-ból származnak. Ez a bécsi fazekasműhelyjegy a Holl-féle (1955) táblázat 5., 6. ábrájának változata lehet. Azonos bélyegű, kissé vastagabb peremű bécsi fazekat publikál Holl Imréné a budai domonkos kolostorból a XV. század első feléből.[20] A XV. század végéről származik a bécsi korsó fülrészlete azonos bélyeggel (kereszt és pólya), mely a Molnár u. 36.-ban a 2-es gödörből került elő.[21] Ugyancsak Pestről származik a XV. századi anyaggal együtt talált bécsi fazék töredéke a Váci u. 16. alatt feltárt kútból.[22] A budai palotában azonos bélyeges edények szerepelnek.[23]

Ennek a bécsi bélyegnek több változata is ismert az óbudai ásatásokból. A kereszt és pólya mellett a kereszt száraiban pontok, András-kereszt és különböző formájú vonalak vannak.

A kereszt és pólya mellett András-kereszt szerepel a 89.205.40.1., 53.498., 96.16.13.1., 94.58.8.1., 91.356.2.1., 53.501. leltári számú daraboknál, melyek a Hídfő u.-ban, Lajos u. 163.-ból, a klarisszakolostorból, a Szentlélek (Korvin Ottó) téren kerültek elő (X. tábla 5., 7. ábra, XI. tábla 1., 3., 4., 6. ábra). Ezzel a bélyeggel a budai palotából ismert több darab.[24]

A fazekakon és korsókon szereplő keresztes, pólyás bélyeg másik változatánál a kereszt szárai között pontok és András-keresztek szerepelnek, így a 96.23.3.1. leltári számú darabnál, mely a Dugovits Titusz tér 2.-ből került elő (X. tábla 3.ábra). A budai palotából is ismert egyik bélyeg változatának tartjuk[25].

Egy másik töredéken a kereszt és pólya mellett a felső sarkokban András-kereszt és egy vonal szerepel. A korsófül leltári száma: 94.58.117.1. (VII. tábla 8. ábra). A töredék a Szentlélek (Korvin Ottó) térről származik. Ez az óbudai edényen előforduló bélyeg egy, a budai palotában előkerült edény bélyegének a változata.[26]

Egy másik töredéken a kereszt és pólya mellett a kereszt felső bal sarkában két ferde vonal, az alsó jobb sarkában egy derékszögszerű ábra látható. A darab leltári száma: 93.72.5.1. (XII. tábla 5. ábra). Előkerülési helye a középkori Tumpa-féle ház a Lajos u. 174. helyén. A töredéken a bélyeg egymás mellett kétszer szerepel, mely talán HOLL 1955. 18. ábrájának változata lehet.

A keresztes, pólyás bélyeg egy másik változata, ahol a kereszt szárai mellett a felső sarkokban egy pont jelentkezik. Az ezzel a bélyeggel jelzett edény a Templom u.-ban, a kántorház udvarán lévő árokban került elő. A töredékek leltári száma: 96.11.66.1. (X. tábla 1. ábra). A bélyeg a Holl-féle (1955) táblázat 54. kép 5/1 ábrájához hasonló.

Egy óbudai töredéken a kereszt pólya mellett a kereszt bal sarkában egy ferde vonal mutatkozik. A töredék leltári száma: 96.40.21.1. (X. tábla 2. ábra). Lelőhelye a Lajos u. 163. alatt feltárt 7. középkori ház.

Kettős kereszthez hasonló bélyeg van két óbudai fazékon, melyek a Lajos u. 174.-ből és a Mókus u.-ból származnak, leltári számuk: 93.50.30.1. és 96.22.43.1. (XV. tábla 3. ábra, XVI. tábla 5. ábra). Ez a bélyeg talán a Holl-féle táblázat 20/1-es ábrájával azonos.

A budai töredékek mellett kettős keresztes bécsi bélyeges fazékperem került elő a kánai apátság kis kőépületének pincebetöltéséből.

XVII–XIX. századi rétegből származnak a legkésőbbi bécsi bélyeges edények Óbudáról. Az edények kívül grafittal polírozottak. A. Kies ismertet Bécsből hasonló bélyeget, melyet előfordulása gyakorisága szerint a harmadik helyre sorol. A bélyeg használatát a XIV–XVII. század közé teszi.[27] Az óbudai darabokon ott a kettős kereszt, melynek felső szára egy háromszögben folytatódik, szárai mellett egy-egy betű is szerepel. Ez a bélyeg a 96.40.4.1. és 94.29.1.1. leltári számú daraboknál szerepel a Lajos u. 163.-ból és a Hídfő u.-ból (XIII. tábla 1., 2. ábra).

A bécsi bélyegek mellett egy-két tullni és passaui fazekasműhely jegyeivel ellátott lelet is szerepel az óbudai anyagban. Így körbe foglalt „T" van a Lajos u. 172.-ből, a Lajos u. 163.-ból és az Árpád fejedelem úton előkerült 93.50.10.1., 97.42.11.1., 91.349.1.1. és a 96.21.19.1. leltári számú fazekakon. Ez utóbbin egymás mellett kétszer szerepel az edény peremén a bélyeg (XVI. tábla 1., 2., 3., 4. ábra). Egy XV. századi korsó fülén benyomott „T" bélyeg van, a peremen két ujjbenyomás. A kiegészített korsó a Lajos u. 167.-ből a 12. középkori ház betöltéséből származik, leltári száma: 89.213.1.1. (XVIII. tábla 1. ábra, 7. kép). Talán ide sorolható az a fazékperem, melyen hegyes talpú pajzsban van egy „T" a Templom u.-ból, leltári száma: 96.11.42.1. (XVIII. tábla 2. ábra). A budai palota É-i előudvarában, a XIII–XIV. századi házak betöltésében ugyancsak tullni bélyeges edény került elő. A palotából ennek a bélyegnek több változatát közli Holl Imre: HOLL 1955. 56. kép 44/1. ábra.[28] A budai domonkos kolostorból egy tál alakú, mérműves szürke kályhacsempe és több fazékperem is ezt a bélyeget viseli.[29] Két edényen találunk ujjbenyomást, mely talán szintén bélyegnek tekinthető, a 92.29.4.1. leltári számú fazék hurkafülén a Lajos u. 158.-ból és a 9352.21.1. leltári számú fazék peremén a Lajos u. 172–174.-ből (XVI. tábla 6., 7. ábra). Egy ujjbenyomásos edényperemet publikált a XV. századból Holl Imréné a budai domonkos kolostor ásatásából.[30] Ujjbenyomásos fazékperemek a budai palota ásatásából is előkerültek[31].

Passaui készítménynek tekinti Holl Imre azokat a szürke vízvezetékcsöveket, amelyek Óbudán, a pálos kolostor területén kerültek elő, leltári számuk: 97.111.1.1.és 97.111.2.1. (XIX. tábla 1., 2. ábra 8., 9. kép).[32] A szintén óbudai másik bélyeges vízvezetékcsövön ismeretlen műhely bélyege szerepel,[33] leltári száma: 79.57.1. (XIX. tábla 3. ábra 10. kép). Passaui készítmény egy óbudai korsó töredéke, melynek hurkafülén benyomott talpas kereszt és a kereszt szárai között egy-egy pont szerepel. A töredék a középkori piactér 11-es házából, a volt Lajos u. 165. helyén került elő, leltári száma: 92.137.14.1. (XVII. tábla 3. ábra). A töredéken szereplő bélyeg a Holl-féle (1955) táblázat 21/1-es ábrájának változata. Valószínűleg ugyancsak passaui fazekasműhelyből származik a 92.203.2.1. leltári számú korsó fültöredéke, amelynél a talpas kereszt száraiban felül egy pont és egy András-kereszt, alatta a kereszt száraiban egy pont, illetve elnyomott részlet van (VII. tábla 9. ábra). A töredék a Névtelen u.-i ásatásból származik.

Ismeretlen fazekasműhely bélyege van egy fazék peremén a Lajos u. 167.-ből, leltári száma: 97.31.1.1. (XIV. tábla 1. ábra). Az óbudai bélyeg legközelebb áll az András-keresztes bélyeghez, mely ismeretlen fazekasműhelyjegyként szerepel: HOLL 1955. 85. ábra.

Több töredéken felismerhetetlen bélyegek szerepelnek. Ezek a műhelyjegyek nem találhatók a Holl-féle (1955) táblázat ismeretlen fazekasműhelyjegyei között sem.

Az óbudai anyagban előforduló és a már ismert bélyegek változatainak tekinthető bélyegekkel tovább bővült a műhelyjegyes ausztriai fazekak sora.

Lelőhely	Ltsz. és réteg	Bélyeg	Készülési hely	Hivatkozás	Tábla, ábra
Lajos u. 23–25.	58.58.4.1.	XVIII–XIX. századi anyag bevágott mankós kereszt	Bécs 13. sz. első fele	HOLL 1955. 61/1	II. tábla
Királynéi vár (1/b térkép)					
Lajos u. 152-156	92.120.1.1.	XIII–XV. századi anyag bevágott András-kereszt	Bécs 13 sz.	HOLL 1955. 58.	V. tábla 4. ábra
Középkori piactér, 2., 4. ház (1/b térkép)					
Lajos u. 158.	77.8.1.1.	XIII–XV. századi anyag bevágott mankós kereszt	Bécs 13. sz.	HOLL 1955. 61/1	III. tábla 3. kép
	92.71.1.1.	XIII–XV.századi anyag görög kereszt	Bécs	HOLL 1955. 37. vált.	VII. tábla 5. ábra
Középkori piactér, 10. ház. (1/b térkép)					
Lajos u. 160.	95.23.23.1.	XIII–XVIII. századi anyag kereszt és pólya	Bécs	HOLL 1955. 5/6	
	95.27.23.1.	XIII–XVIII. századi anyag kereszt, pólya	Bécs	HOLL 1955. 5/6	
	95.27.104.1.	XIV–XV. századi anyag kereszt és pólya	Bécs	HOLL 1955. 5/6	
	95.27.1.1.	XIII–XVIII. századi anyag kereszt és pólya	Bécs	HOLL 1955. 5/6	
Középkori piactér, 7. ház. (1/btérkép)					
Lajos u. 163.	89.177.1.	XIII–XVIII. századi anyag bevágott András-kereszt	Bécs	HOLL 1955. 58.	I. tábla 2. kép
	91.356.4.1.	XIII–XVIII. századi anyag benyomott görögkereszt	Bécs	HOLL 1955. 37 vált.	VII. tábla 7- ábra
	96.40.1.1	XIII–XVIII. századi anyag körbefoglalt „V"	Bécs	HOLL 1955. 39.	VI. tábla 5. ábra
	91.349.1.1.	XIII–XV. századi anyag „T"	Tulln	HOLL 1955. 44.	XVI. tábla 4. ábra
	96.40.2.1	XIV–XVI. századi anyag kereszt, pólya- és András-kereszt	Bécs	HOLL 1955. 5/4 vált.	X. tábla 2. ábra
	91.356.2.1.	XIII–XVI. századi anyag kereszt, pólya, András-kereszt	Bécs	HOLL 1955. 5/4 vált.	XI. tábla 1. ábra
	91.339.1.1.	XIII–XVIII. század ianyag kereszt pólya pont és vonal	Bécs		

Lelőhely	Ltsz. és réteg	Bélyeg	Készítési hely	Hivatkozások	Tábla ábra
	97.43.2.1.	kereszt, pólya és egy pont	Bécs	HOLL 1955. 5/6 .vált.	XIV. tábla 2. ábra
	91.354.2.1.	XIII–XVIII. századi anyag kereszt, pólya	Bécs	HOLL 1955. 5/6	
	91.356.3.1.	XIII–XVIII. századi anyag kereszt, pólya	Bécs	HOLL 1955. 5/6	
	91.333.7.1.	XIII–XVIII. századi anyag kereszt, pólya	Bécs	HOLL 1955. 5/5	
	91.347.1.1.	XIII–XVIII. századi anyag kereszt, pólya	Bécs	HOLL 1955. 5/6	
	96.40.11.1.	XIII–XVI. századi anyag kereszt, pólya	Bécs	HOLL 1955. 5/6	
	91.300.2.1.	XIII–XVI. századi anyag kereszt, pólya	Bécs	HOLL 1955. 5/6	
	91.317.2.1.	XIII–XVI. századi anyag kereszt, pólya	Bécs	HOLL 1955. 5/6	XII. tábla 4. ábra
	91.256.2.1.	kereszt, pólya	Bécs	HOLL 1955. 5/6	
	97.46.1.1.	kereszt, pólya	Bécs	HOLL 1955. 5/6	
	96.40.13.1.	XIII–XVI. századi anyag kereszt, pólya	Bécs	HOLL 1955. 5/6	
	91.354.1.1.	XII–XVII. századi anyag kereszt, pólya	Bécs	HOLL 1955. 5/6	
	96.40.11.1.	XIV–XV. századi anyag kereszt, pólya	Bécs	HOLL 1955. 5/6	
	96.40.3.1.	XV–XVI. századi anyag kereszt, pólya	Bécs	HOLL 1955. 5/6	
	96.40.4.1.	XIII–XVIII. századi anyag kettőskereszt betűkkel	Bécs	KIES 3.változat	XIII. tábla 2. ábra
Lajos u. 163-tól Ny-ra.					
	96.40.6.1.	XIII–XVIII. századi anyag kereszt, pólya	Bécs	HOLL 1955. 5/6	
	92.17.4.1.	XIII–XIV. századi anyag kereszt, pólya	Bécs	HOLL 1955. 5/6	
Középkori piactér, 8., 9. ház (1/b térkép)					
Lajos u. 165.	91.386.2.1.	XII–XIII. századi anyag bevágott András-kereszt	Bécs	HOLL 1955. 58.	IV. tábla 3. ábra
97. 31.98.1.	vágott rácsminta		Bécs	HOLL 1955. 60/4 vált.	V. tábla 1. ábra
	86.650.13.1.	XIII–XVIII. századi anyag kereszt, pólya	Bécs	HOLL (1955) 5/6	
	91.370.4.1.	XIII–XVIII. századi anyag kereszt, pólya	Bécs	HOLL 1955. 5/6	
	91.372.2.1.	XIII–XVIII. századi anyag kettős kereszt	Bécs	HOLL 1955. 20/1	XVIII. tábla 3. ábra
ÉK–DNy-i középkori út, 12. ház. (1/b térkép)					
Lajos u. 167.	96.39.10.1.	XIII–XVIII. századi anyag körbefoglalt „V"	Bécs	HOLL 1955. 39.vált.	V. tábla 5. ábra
	96.39.4.1.	XIII–XVIII. századi anyag kereszt, pólya	Bécs	HOLL 1955. 5/6	X. tábla 6. ábra
	96.39.11.1.	XIII–XV. századanyag kereszt, pólya	Bécs	HOLL 1955.5/6	
	96.45.23.1.13.	XVI. századi anyag kereszt, pólya	Bécs	HOLL 1955. 5/6	XII. tábla 3. ábra
	97.31.1.1.	XIII–XV. századi anyag kereszt,	Ismeretlen	HOLL 1955. 85 vált.	XIV. tábla 1. ábra
	97.31.6.1.	XIII–XV. századi anyag kereszt, pólya	Bécs	HOLL 1955. 5/6-11.vált.	VIII. tábla
	97.31.5.1.	XIII–XV. századi anyag kereszt, pólya	Bécs	HOLL 1955. 5/6 vált.	IX. tábla 4. kép
	89.213.1.1.	„T"	Tulln	HOLL 1955. 44	XVIII. tábla 19. ábra 7. kép
Lajos u. 169.	97.46.1.1.	kereszt, pólya	Bécs	HOLL 1955. 5/6 vált.	XII. tábla 2. ábra
É–D-i középkori út K-i oldalán lévő lakóház. (1.térkép 10)					
Lajos u. 179.	96.18.25.1.	kereszt, pólya	Bécs	HOLL 1955. 5/6 vált.	X. tábla 4. ábra
	96.18.2.1.	XIII–XVIII. századi anyag kereszt, pólya	Bécs	HOLL 1955. 5/6	
	96.18.19.1.	XIII–XV. századi anyag kereszt, pólya	Bécs	HOLL 1955. 5/6	

K–Ny-i középkori út D-i oldalán, Tumpa László háza. (I. térkép 11.) Lajos 172., 174.					
(Serfőző u. 2.)	93.50.28.1.	XIII–XV. századi anyag bevágott vonalak	Bécs	HOLL 1955. 63/1 vált.	IV. tábla 5. ábra
	93.55.3.1.	XIII–XVIII. századi anyag függőleges pólya	Ismeretlen műhely		V. tábla 3. ábra
	93.50.11.1.	XIII–XVIII. századi anyag András-kereszt	Ismeretlen műhely	TALÁN HOLL 1955. 85 vált.	VII. tábla 4. ábra
	93.50.33.1.	XIII–XV. századi anyag latinkereszt és egy bevágott kereszt	Bécs	HOLL 1955. 1. és 58.	VII. tábla 6. ábra
	93.50.13.1.	XIII–XVIII. századi anyag „V"	Bécs	HOLL 1955. 39.	VI. tábla 7. ábra
	93.50.36.1.	„V" benne pont	Bécs	HOLL 1955. 39/1	VI. tábla 4. ábra
	93.62.1.1.	XIII–XV. sz-i anyag „V"	Bécs	HOLL 1955. 39. vált.	VI. tábla 6. ábra
	93.50.12.1.	XIII.–XVIII. sz.-i anyag kereszt, pólya	Bécs	HOLL 1955. 5/6	
	93.50.30.1.	XIII–XV. sz-i anyag kettős kereszt	Bécs	HOLL 1955. 20/1	XVI. tábla 5. ábra
	93.50.35.1.	kereszt, pólya	Bécs	HOLL 1955.5/6	
	93.50.37.1.	XIII–XV. sz-i anyag kereszt, pólya	Bécs	HOLL 1955. 5/6	
	93.50.30.2.	XIII–XV. sz-i anyag kereszt, pólya	Bécs	HOLL 1955. 5/6	
	93.55.17.1.	XIII–XV. sz-i. anyag kereszt, pólya	Bécs	HOLL 1955. 5/6	
	93.56.11.1.	XIII–XVIII. századi anyag kereszt, pólya	Bécs	HOLL 1955. 5/6	
	93.57.1.1.	kereszt, pólya	Bécs	HOLL 1955. 5/6	
	93.57.6.1.	XIII–XV. sz-i anyag kereszt, pólya	Bécs	HOLL 1955. 5/6	
	93.52.7.1.	XIII–XVIII. századi anyag kereszt, pólya	Bécs	HOLL 1955. 5/6	
	93.64.9.1.	XIII–XV. sz-i anyag kereszt, pólya	Bécs	HOLL 1955. 5/6 elmosódott	
	96.17.1.1.	XIII-XV sz. kereszt, pólya	Bécs	HOLL 1955.5/6	
	93.72.5.1.	XIII–XVIII. századi anyag kereszt,pólya,vonalak és háromszög	Bécs	HOLL 1955.18. vált.	XII. tábla 5. ábra
	93.65.1.1.	XIII–XVIII. századi anyag kereszt, pólya	Bécs	HOLL 1955. 5/6	
	93.52.21.1.	ujjbenyomás	Ismeretlen műhely		XVI. tábla 6. ábra
	93.50.10.1.	XIII–XVIII. századi anyag „T"	Tulln	HOLL 1955.44. vált.	XVI. tábla 3. ábra
	97.42.11.1.	„T"	Tulln	HOLL 1955.44. vált.	XVI. tábla 2. ábra
	93.50.32.1.	Talán kereszt, pólya félholddal	Bécs	HOLL 1955. 5/9. vált.	
É-D-i út K-i oldalán, középkori ház.					
Lajos u. 181.	96.19.1.1.	XIII-XVI.századi anyag benyomott rozetta	Bécs	HOLL 1955.62/1	VII. tábla 2. ábra
ÉK-DNy-i és ÉD-i középkori út között, 11. ház. (1/b térkép)					
Névtelen u.	92.137.14.1.	XIII–XVIII. századi anyag kereszt négy ponttal	Passau	HOLL 1955. 23/1. vált.	XVII. tábla 3.
ábra.1 vált.	VII. tábla 9. ábra				
	89.213.3.1.	kereszt, pólya	Bécs	HOLL 1955.5/6	XV. tábla 1. ábra 5. kép
Zichy u.	96.8.3.1	XIII. századi anyag. bevágott mankós kereszt	Bécs	HOLL 1955.61/1	IV. tábla 1. ábra
	96.10.1.1.	„V"	Bécs	HOLL 1955. 39	
Mókus u.	96.22.43.1.	kettőskereszt,	Bécs	HOLL 1955. 5/6	XV. tábla 3. ábra
	95. 2.18.1.	XIII–XVIII. századi anyag kereszt, pólya	Bécs	HOLL 1955.5/6	
Margitkápolnától D-re. (1. térképz 7.)					
Templom u.	96.11.42.1.	„T"	Tulln	talán HOLL (1955) 44/1	XVIII. tábla 2. ábra
	96.11.39.1.	XIII–XV. sz-i anyag „V", benne pont	Bécs	HOLL 1955. 39/1	VI. tábla 1. ábra
	96.11.26.1.	XIII–XVIII. századi anyag kereszt, pólya	Bécs	HOLL 1955. 5/6	
	96.11.28.1.	XIII–XVIII. századi anyag kereszt, pólya	Bécs	HOLL 1955. 5/6	
	96.11.30.1.1	XIII–XVIII. századi anyag kereszt, pólya	Bécs	HOLL 1955. 5/6	XIII. tábla 4. ábra
	96.11.25.1.	kereszt, pólya	Bécs	HOLL 1955. 5/6	
	96.11.41.1.	kereszt, pólya	Bécs	HOLL 1955. 5/6	
	96.11.35.1.	kereszt, pólya	Bécs	HOLL 1955. 5/6	
	96.11.37.1	XIII–XV. századi anyag. kereszt, pólya	Bécs	HOLL 1955.5/6	
	96.11.66.1.	XIII–XV. századi anyag kereszt pólya és egy pont	Bécs	HOLL 1955. 5/1 vált.	X. tábla 1. ábra
	96.11.21.1.	kereszt, pólya	Bécs	HOLL 1955. talán 5/6	
	96.11.42.1.	hegyestalpú pajzsban fordított „T"		HOLL 1955. talán 44/1	XVIII. tábla 2. ábra
Lajos u. szórvány	89.178.1.1.	kereszt, talán „V" és kereszt	Bécs	HOLL 1955. 38/1 talán 39.	XVI. tábla 1. ábra
Árpád fejedelem útja	96.21.19.1.	latin kereszt	Bécs	HOLL 1955.1. vált.	XIII. tábla 6. ábra
	96.21.4.1.	kereszt, pólya	Bécs	HOLL 1955. 5/6	
	96.21.17.1.	kereszt pontokkal	Bécs	HOLL 1955.6. vált.	XI. ábla 5. ábra
	96.20.1.1.	„V"	Bécs	HOLL 1955.39. vált.	VII. tábla 3. ábra
	93.83.18.1.	kereszt, pólya	Bécs	HOLL 1955.5/6	
	96.21.16.1.	kereszt, pólya és két pont	Bécs	HOLL 1955. 17.	

Klarissza kolostor és templom (1. térkép 8.) Fényes-Perc					
Mókus u.	94.58.21.1.	XIII–XVIII. századi anyag mankós kereszt	**Bécs**	HOLL 1955.61/1	IV. tábla 2. ábra
Fényes-Perc					
Mókus u.	94.58.72.1.	görögkereszt	Bécs	HOLL 1955. 37. vált.	XI. tábla 7. ábra
	94.58.8.1.	XIII–XVIII. századi anyag kereszt, pólya és András-kereszt	Bécs	HOLL 1955. 5/4 vált.	XI. tábla 4. ábra
	94.58.17.1.	kereszt, pólya	Bécs	HOLL 1955. 5/6	XIII. tábla 5. ábra
	94.58.75.1.	kereszt, pólya	**Bécs**	HOLL 1955. 5/6	XIII. tábla 3. ábra
	94.58.116.1.	kereszt, pólya	**Bécs**	HOLL 1955. 5/6	
	94.58.70.1.	kereszt, pólya	**Bécs**	HOLL 1955. 5/6	
	96.22.2.1.	elnyomott bélyeg			
	96.22.44.1.	gerenda és elmosódott jel	talán Bécs		
Középkori ház. (1. térkép 9.)					
Dugovits					
Titusz tér 2.	96.23.1.1.	XIII–XVIII. századi anyag vízszintes pólya	**Bécs**	HOLL 1955.7.	V. tábla 2. ábra
	96.23.3.1.	XIII–XVIII. századi anyag kereszt, pólya, pont és Andráskereszt	Bécs	HOLL 1955.15/1 vált.	X. tábla 11. ábra
					XII. tábla 2. ábra
Bécsi út 166.					
Viktória téglagyár					
Pálos kolostor	97.111.1.1.	talpas kereszt,száraiban egy-egy pont	Passau	HOLL 1955.23/1	XIX. tábla 1. ábra 7. kép
	97.111.2.1.	talpas kereszt, a száraiban egy-egy pont	Passau	HOLL 1955. 23/1	XIX. tábla 20. ábra 8. kép
	79.57.1.	Keresztből kinövő			
		„T"	Ismeretlen	HOLL 1955. 89.	XIX. tábla 20. ábra 9. kép
Középkori káptalani város, 14., 15. ház. (1.térkép)					
Szentlélek					
tér (Korvin					
Ottó tér)	89.205.40.1.	XIII–XVII. századi anyag kereszt, pólya és András-kereszt	Bécs	HOLL 1955. 5/4	X. tábla 5. ábra
	94.37.28.1.	XII–XIII. századi anyag latinkereszt	Bécs	HOLL 1955.8/2 vált.	XI. tábla 2. ábra
	89.205.80.1	XIII–XIX. századi anyag kereszt, pólya	**Bécs**	HOLL 1955. 5/6	
	94.54.4.1.	„V"	**Bécs**	HOLL 1955. 39.	VI. tábla 3. ábra
	94.37.18.1.	XIII–XV. századi anyag latinkereszt	**Bécs**	HOLL 1955. 1.	
	94.37.78.1.	XIII–XVI. századi anyag bevágott vonalak	Ismeretlen	HOLL 1955.63/1 vált.	IV. tábla 6. ábra
	94.58.117.1.	XIII–XV. századi anyag kereszt, pólya, vonal és Andráskereszt	Bécs	HOLL 1955. 5/4-17/2 vált.	VII. tábla 8. ábra
	89.206.46.1.	XIV–XV. századi anyag kereszt, pólya	Bécs	HOLL 1955. 5/6 vált.	
	89.206.53.1.	kereszt, pólya	**Bécs**	HOLL 1955. 5/6	XII. tábla 1. ábra
Laktanya u.					
1. ÉNy-i traktus	94.15.1.1.	kereszt, pólya	**Bécs**	HOLL 1955. 5/6	
Laktanya -Kő u.	94.25.16.1.	XIV–XVI. századi anyag bevágott Andráskereszt és kereszt	Bécs	HOLL 1955. 58. és talán 38/1. v.	XV. tábla 2. ábra
Hídfő u.	96.16.13.1.	kereszt, pólya és András-kereszt	Bécs	HOLL 1955. 5/4	XI. tábla 6. ábra
	94.29.1.1.	XVI–XVII. századi anyag kettőskereszt és betű	Bécs	Kies 3.	XIII. tábla 1. ábra
Óbuda szórvány	53.499.1	benyomott rozetta	Bécs	HOLL 1955. 62/1	VII. tábla 1. ábra
	53.498.	kereszt, pólya és András-kereszt	**Bécs**	HOLL 1955. 5/4	X. tábla 7. ábra
	53.501.	kereszt, pólya és András-kereszt	**Bécs**	HOLL 1955. 5/4	XI. tábla 3. ábra
Flórián tér	96.1.1.1.	„V"	**Bécs**	HOLL 1955. 39.	V. tábla 4. ábra

JEGYZETEK

1. BERTALANNÉ–ALTMANN 1995. 139–199. Óbuda belterületének mai térképe a középkori lelőhelyek jelölésével. 148. A középkori piactér feltárt lakóházainak alaprajza: 171. Tumpa László lakóházának alaprajza: 181. A Klarissza kolostor és templom alaprajza: 190. Pálos kolostor és templom alaprajza: 198.
2. A grafitot tartalmazó edényeket természettudományos módszerekkel Duma György vizsgálta. Grafithaltige Gefäße aus Österreich Mittelalters. Arch 59–60. 1976. 225–240.
3. Budapest történetének okleveles emlékei (1148–1301) 1. kötet Szerk. GÁRDONYI Albert Bp. 1936. 3. 1. sz.
4. U.a. 6. o. 5. sz.
5. Holl Imre említi az Óbudán előkerült bélyeges szürke vízvezetékcsöveket. A perembélyeges kerámia elterjedése Magyarországon a műhelyjegyes csoportosításban című táblázat 23/1 és 89. sorszáma alatt. HOLL 1955.
6. A feldolgozásban ismertetett töredékek nem a teljes óbudai anyagot jelentik csak a saját ásatásaimból és leletmentéseimből származó leleteket tárgyalom. Továbbá 5 darab töredéket ismertetek, melyek 1953-ban óbudai szórványként kerültek beleltározásra. Nem tárgyalom azokat a 13. sz-i szürke ausztri-

ai korsófüleket sem, melyeken bevagdalt vonalas díszítés szerepel. Ezt a bevagdalást, mely rokon az egyéb bevagdalt jelekkel ugyancsak műhelyjegynek fogja fel Holl Imre: HOLL 1955. 174.

7. A Bécsből ismert fazekas bélyegeket dolgozza fel Adolf KIES. Az általa ismertetett bélyegek egy részének változatai a Holl Imre által publikált anyagban Magyarországon is előfordulnak: HOLL 1955.
8. GYÜRKY 1981. 7. tábla, 10. ábra.
9. HOLL 1963. 372. lap 70. kép, 1. ábra. HOLL 1955. 57. kép, 61/1 ábra. GEREVICH 1966. 107. 151. kép, 9. ábra, ZOLNAY 1977. 4. 54. 57. tábla 2. cs., 3. és 3. cs. 5. ábra.
10. S. FELGENHAUER–SCHMID: Das Fundmaterial des Hausbergs zu Geizelberg N. Ö. ArchA 61–62. 1977. 293. 4., 6. ábra.
11. HOLL 1963. 372. 70. kép, 2.,6. ábra. GEREVICH 110. 154. kép, 3. ábra, 128. 166–169. kép, 10–14. ábra. HOLL 1955. 57. kép, 58. ábra. ZOLNAY 1977. 4. 54. L. 57. tábla 3-as, 1. ábra
12. IRÁSNÉ MELIS Katalin: XIII. sz-i falu és fazekas telep Szigetszentmiklós határában. CommArchHung 1991. 10. kép, 4. ábra.
13. HOLL 1963. 377. 75. kép 3. ábra, GEREVICH 104. 145. kép, 9. ábra.
14. HOLL: Mittelalterliche Funde aus einen Brunnen von Buda. Bp. 1966. 37. kép, 1., 2. ábra.
15. GEREVICH 151. kép, 7.,8. ábra, HOLL 1955. 57. kép, 60. és 60/1. ábra.
16. HOLL 1955. 57. kép 63. és 63/1. ábra. BENCZE Zoltán: Jelentés a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum udvarán 1987 végéig folyt ásatásról. Hadtörténelmi Közlemények 35. 1. 1988. 179. VI. tábla 3. ábra. GYÜRKY 1966. 61. 37. ábra.
17. HOLL 1955. 53. kép 7. ábra
18. HOLL 1955. 53. kép, 39. ábra, 55. kép 39/1. ábra
19. HOLL 1955. 53. kép 1. ábra.
20. GYÜRKY 1981. 157. 182. kép, 1. ábra, 10. tábla, 12., 13. ábra.
21. IRÁSNÉ MELIS Katalin: Középkori lakóházak és egy XV. sz-i vargaműhely régészeti kutatása a pesti belvárosban. CommArchHung 1966. 12. kép 6. ábra.
22. IRÁSNÉ MELIS Katalin: Régészeti kutatások a pesti vár területén ArchÉrt 121–122. 1994–1995 75. 10. kép, 2. ábra, 75. 10. kép, 3. ábra.
23. HOLL 1955. 54. kép, 5/6 bélyeg és változatai.
24. HOLL 1955. 54. kép, 5/4. ábra.
25. HOLL 1955. 54. kép, 15/1. ábra változata
26. HOLL 1955. 54. kép 17/2. bélyeg változatai.
27. KIES Tafel I., Num. 3., Tafel II., Num 2. A katalógusban 336. sorszám alatt közölnek egy háromlábú serpenyőt, melynek fülén az óbudai edényekkel megegyező bélyeg van PS betűkkel. A serpenyő töredéket a 16. századra datálják.
28. HOLL Imre: Angaben zur Mittelalterlichen Schwarzhaffnerkeramik mit Werkstattmarken . MittArchInst 5. 1974–1975. 135–150. Taf. 40–54.
29. GYÜRKY 155. lap, 180. kép 2. ábra. , 156. lap, 181. kép, 8. ábra, 13. tábla, 6., 9. ábra. IRÁSNÉ MELIS Katalin: Régészeti kutatások a középkori Pest város területén. ArchÉrt 121–122. 1994–1995. (Váci u. 16.) 75. lap, 10. kép, 1. ábra
30. GYÜRKY 1981. 157. 182. kép 2. ábra.
31. GEREVICH 1966. 55. 74. kép, 8. ábra 77. 92. kép, 6. ábra.
32. Zsigmondy Gusztáv és Römer Flóris a Bécsi út 166. alatt, a Viktória téglagyár területén végzett ásatáson 1869. És 1877-ben vízvezeték részletet talált szürke bélyeges agyagcsövekkel: ArchÉrt 1887. 160–161. Az általuk feltárt feltárt romokat a középkori pálos kolostor maradványaival azonosítjuk. A bélyeges vízvezetékcsöveket mint óbudai leleteket , melyek a bécsi úti Viktória téglagyár területén folyt ásatásból Aquincumba kerültek az ArchÉrt 1898. évi számában a 78. lapon e., f ábra alatt közölték. Holl 1955. 23/1. ábra.
33. Garády Sándor 1939-ben a Viktória téglagyár közelében a Táborhegyi úton talált a középkori vízvezetékszakaszt bélyeges szürke csövekkel. A csőelemeken keresztből kinövő „T" van. BudRég 13. 1943. 412–413. ZOLNAY László a „Buda középkori vízművei". című tanulmányában foglalkozik az óbudai vízvezetékekkel és a vízvezetékcsövekkel. Történelmi Szemle 1961. 4. évf. 1. 48–50. Holl 1955. 59. kép 89. ábra.

IRODALOMJEGYZÉK

BERTALAN–ALTMANN=BERTALAN Vilmosné–ALTMANN Júlia: A királyi Óbuda. In: Óbuda p. századai. Bp. 1995.-év 139–199.

GEREVICH=GEREVICH László: A budai vár feltárása. Bp. 1966.

HOLL 1955=HOLL Imre: Külföldi kerámia Magyarországon XIII–XVI. század Az ausztriai tömegáru. BudRég 16. 1955. p. 163–187.

HOLL 1963=HOLL Imre: Középkori cserépedények a budai palotából. BudRég 20. 1963. p. 335–394.

GYÜRKY 1981=H. GYÜRKY Katalin: Das Mittelalterliche Dominikanerkloster in Buda. In: FontArchHung Bp. 1981.

GYÜRKY 1996=H.GYÜRKI KATALIN:A Buda melletti kánai apátság feltárása. Bp. 1996.

KIES=KIES, Adolf: Die Töpfermarken des Wiener Raumes. In: Keramische Bodenfunde aus Wien. Mittelalter-Neuzeit. Wien, 1982. p. 25–30.

ZOLNAY 1977=ZOLNAY László: Az 1967–75. évi budavári ásatásokról s az itt talált gótikus szoborcsoportról. BudRég 24. 3–4. 1977.

Az alaprajzokat Kuczogi Zsuzsanna és Láng Andrea, a táblákat Major János rajzolta. A fotókat Tihanyi Bence készítette.

Herta Bertalan

GEFÄßE MIT ÖSTERREICHISCHER TÖPFERMARKEN AUS ÓBUDA (ALTOFEN)

Bei den Ausgrabungen und Rettungsgrabungen in Óbuda (Altofen) fand man in der mittelalterlichen Stadtteilen der Königin beziehungsweise der Kaptei (Ortplan 1, 1/b.) eine große Anzahl von reduziert gebrannten, grauen und grapithaltigen Gefäße, die in Österreich hergestellt wurden. Sie stammen aus der Periode zwischen dem 13. und 16. Jahrhundert, aber es kommen auch Exemplare aus dem 17. Jahrhundert vor. Sie wurden überwiegend in Schichten der 17.–19. Jahrhunderte gefunden. Die Gefäße gelangten wahrscheinlich auf dem Donau-Wasserweg nach Altofen. Das österreichische Fundmaterial besteht aus Kochtöpfen, Deckel, Vorratsgefäße, Schüssel, Krüge, Tonlämpchen, Schmelztiegel und Wasserleitungsröhren. In meiner Arbeit beschäftige ich mich nur mit den Gefäßen mit Marken der Töpferei. 75–80 Prozent der Gefäße stammen aus wiener Werkstätten. Die Töpferwaren aus Tulln und Passau sind in der Minderheit. Wir finden im Material auch Töpfermarken unbekannter Werkstätte. Auf Grund der Marken der Töpferwerkstätte sind die in Altofen gefundenen Stücke mit den Exemplaren aus Buda, Pest und aus anderen Städten des Landes identisch.

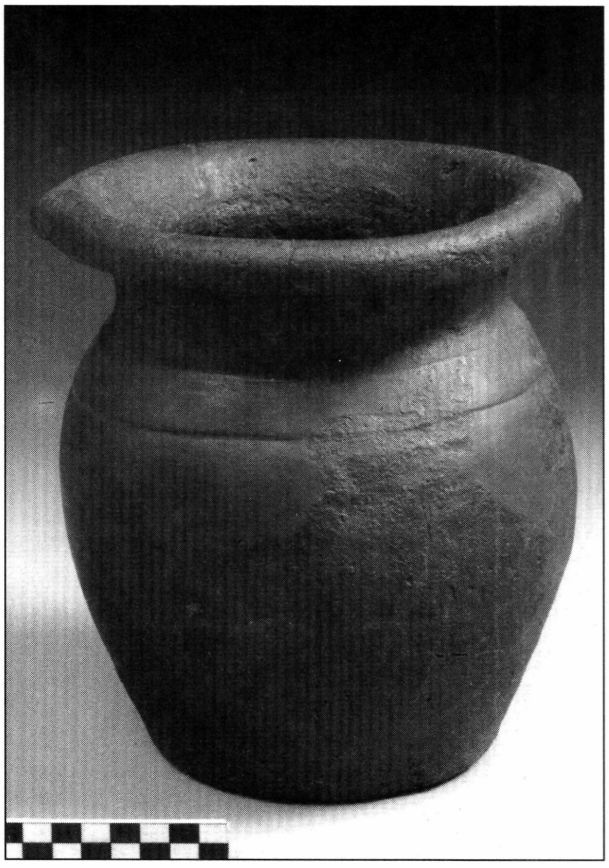

2. kép. Fazék bevágott András-keresztes bélyeggel a Lajos u. 163.-ból

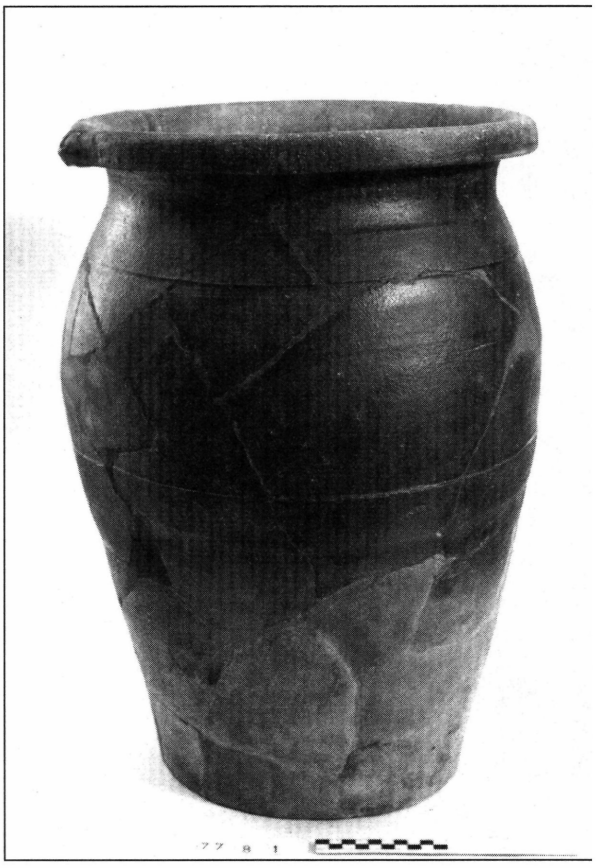

3. kép. Tárolóedény bevágott, mankós, keresztes bélyeggel a Lajos u. 158.-ból.

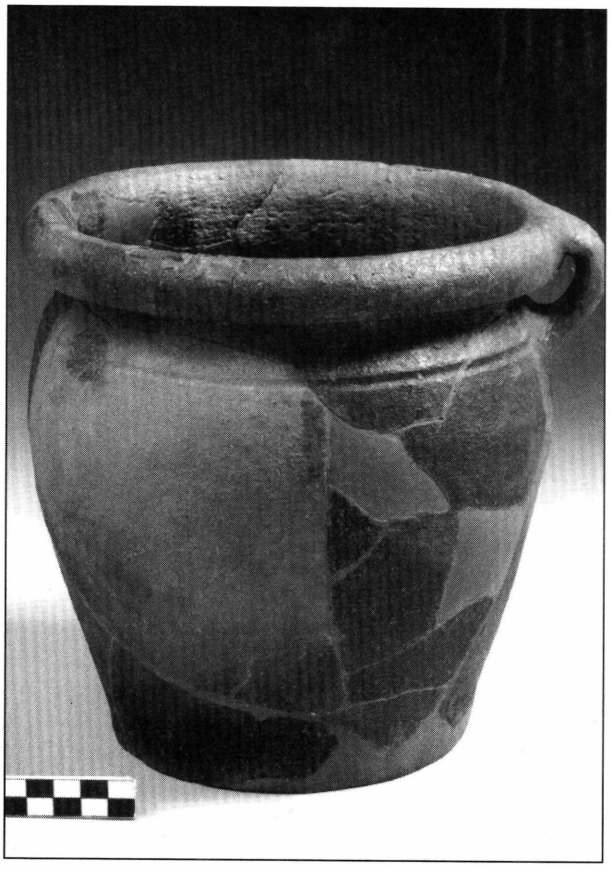

4. kép. Fazék keresztes és pólyás bécsi bélyeggel a Lajos u. 167.-ből.

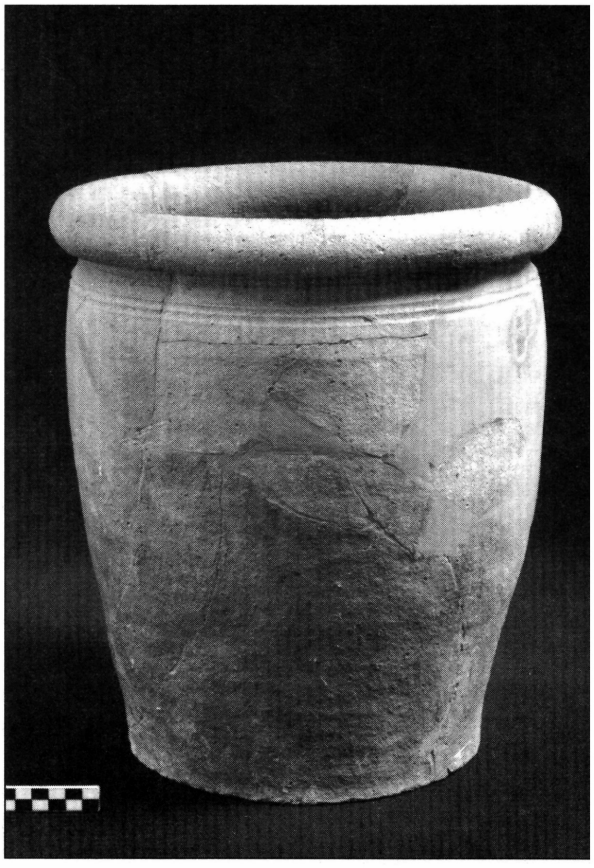

5. kép. Tárolóedény keresztes és pólyás bélyeggel a Névtelen u.-ból.

6. kép. Fazék benyomott „V" és ismeretlen műhely bélyegével a Lajos u.-ból.

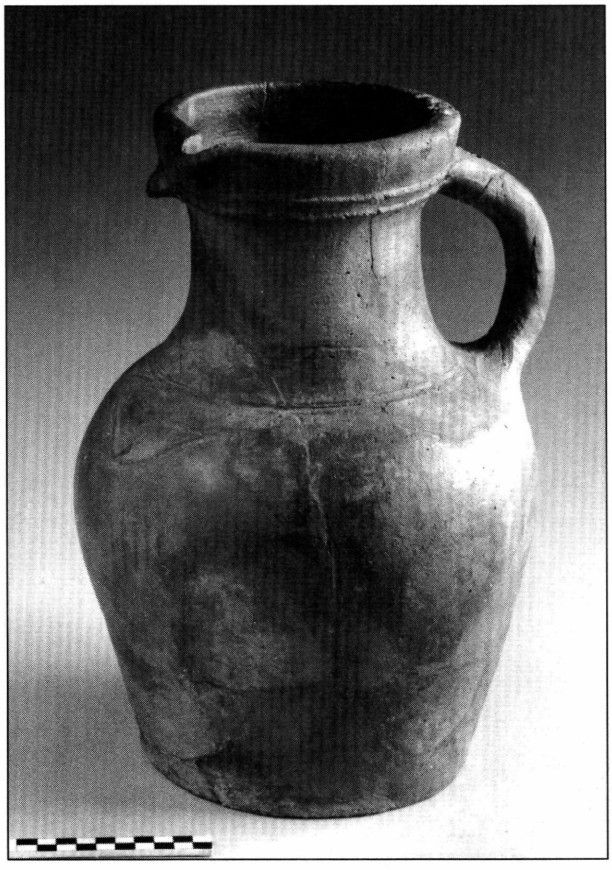

7. kép. XV. századi korsó tullni és ujjbenyomásos bélyeggel a Lajos u. 167.-ből.

8. kép. Passaui bélyeggel szürke vízvezetékcső a Bécsi út 166. helyén a középkori pálos kolostorból.

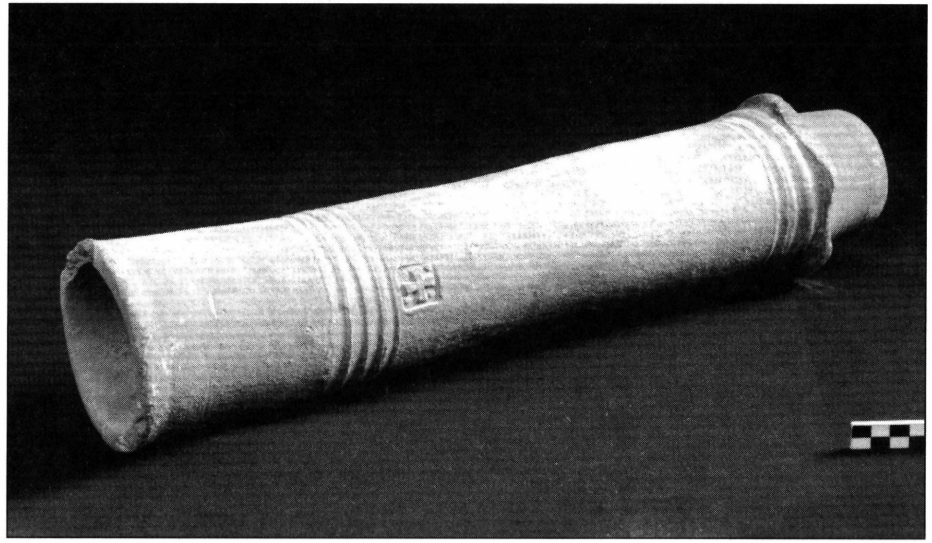

9. kép. Szürke vízvezetékcső passaui bélyeggel a Bécsi út 166. helyén a középkori pálos kolostorból.

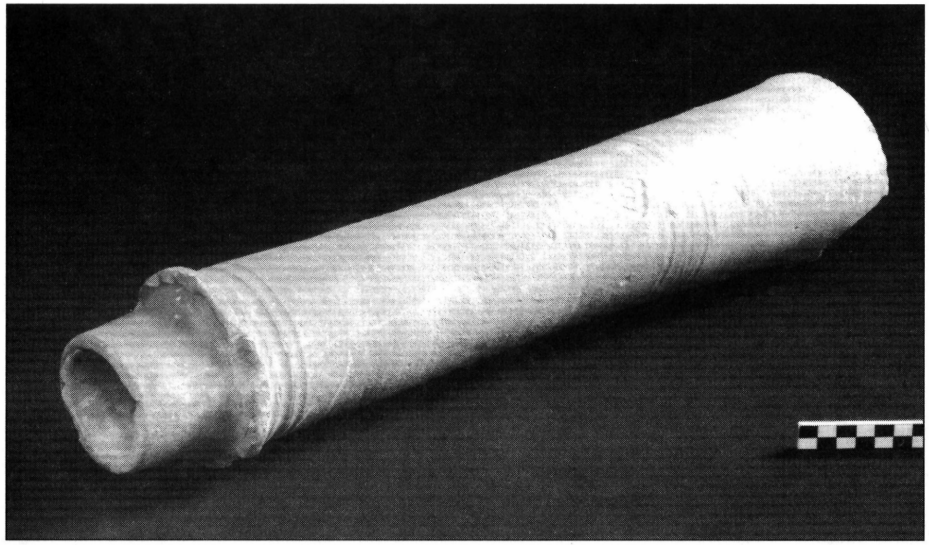

10. kép. Ismeretlen fazekasműhely bélyegével vízvezetékcső Óbudáról. (Bécsi út 166).

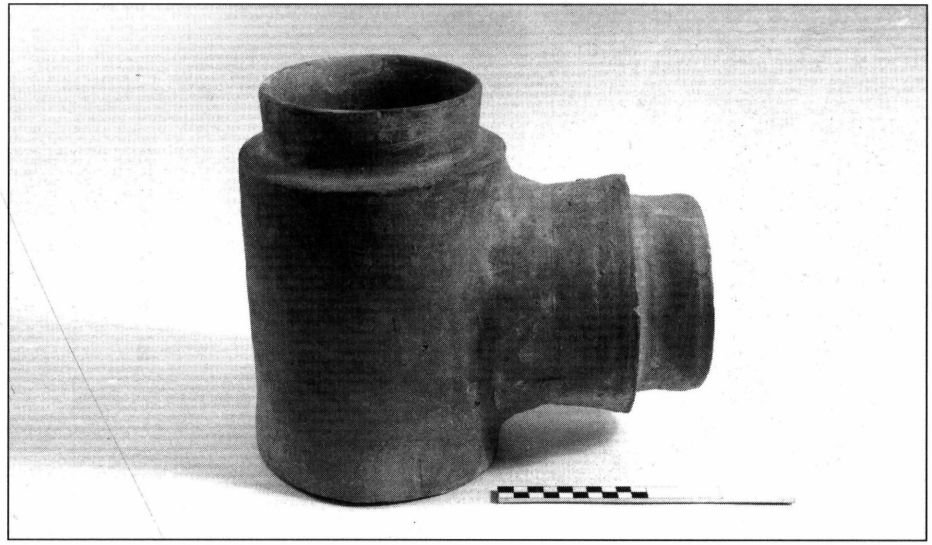

11. kép. Szürke római vízvezetékcső a klarisszakolostor Ny-i udvarának ÉNy-i sarkában feltárt vízvezetékfalból.

1. tábla. XIII. századi bécsi fazék bevágott András-kereszttel a Lajos u. 163-ból, leltári száma:89.177.1

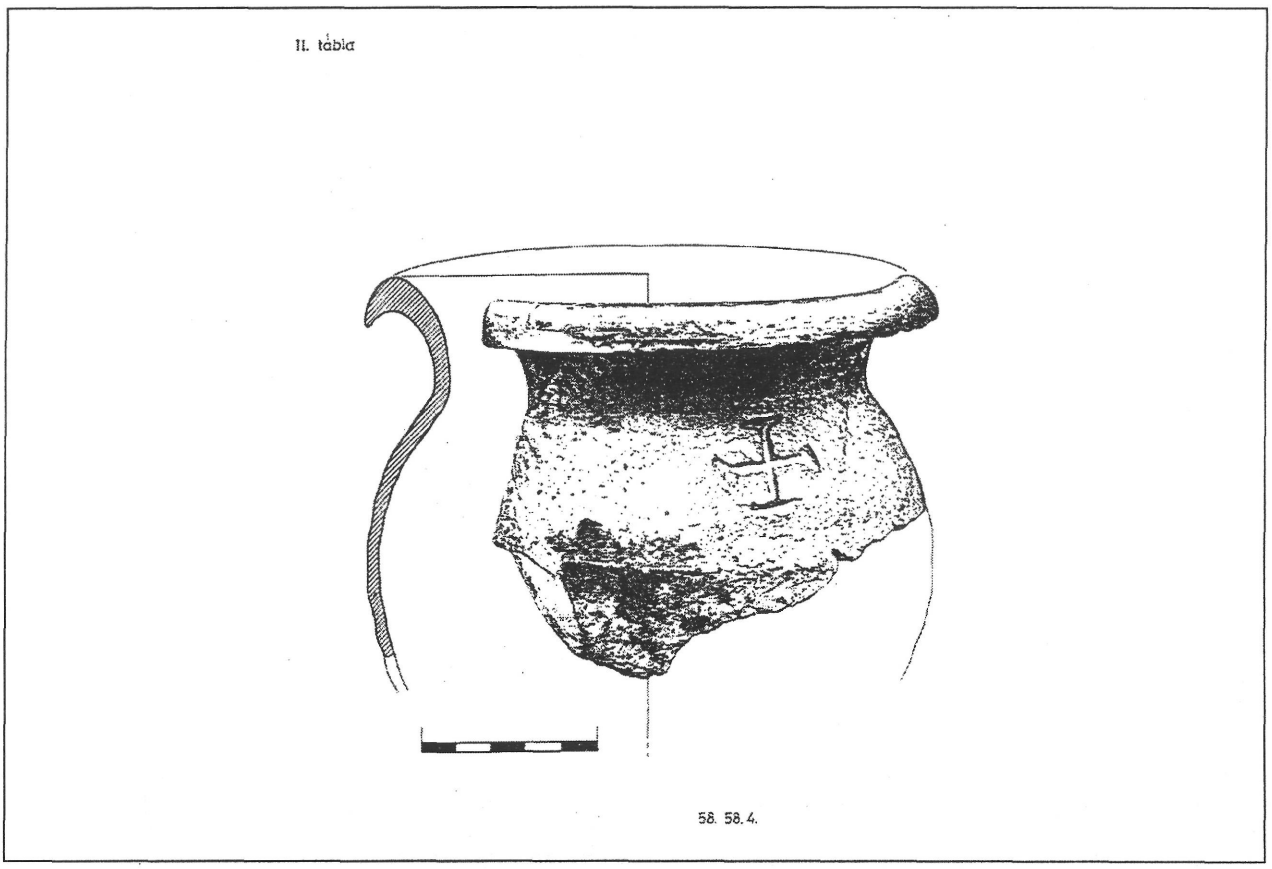

II. tábla. XIII. századi szürke cserépfazék töredéke, mankós, keresztes bélyeggel. Lelőhelye: Lajos u. 23-25., leltári száma: 58.58.4.1.

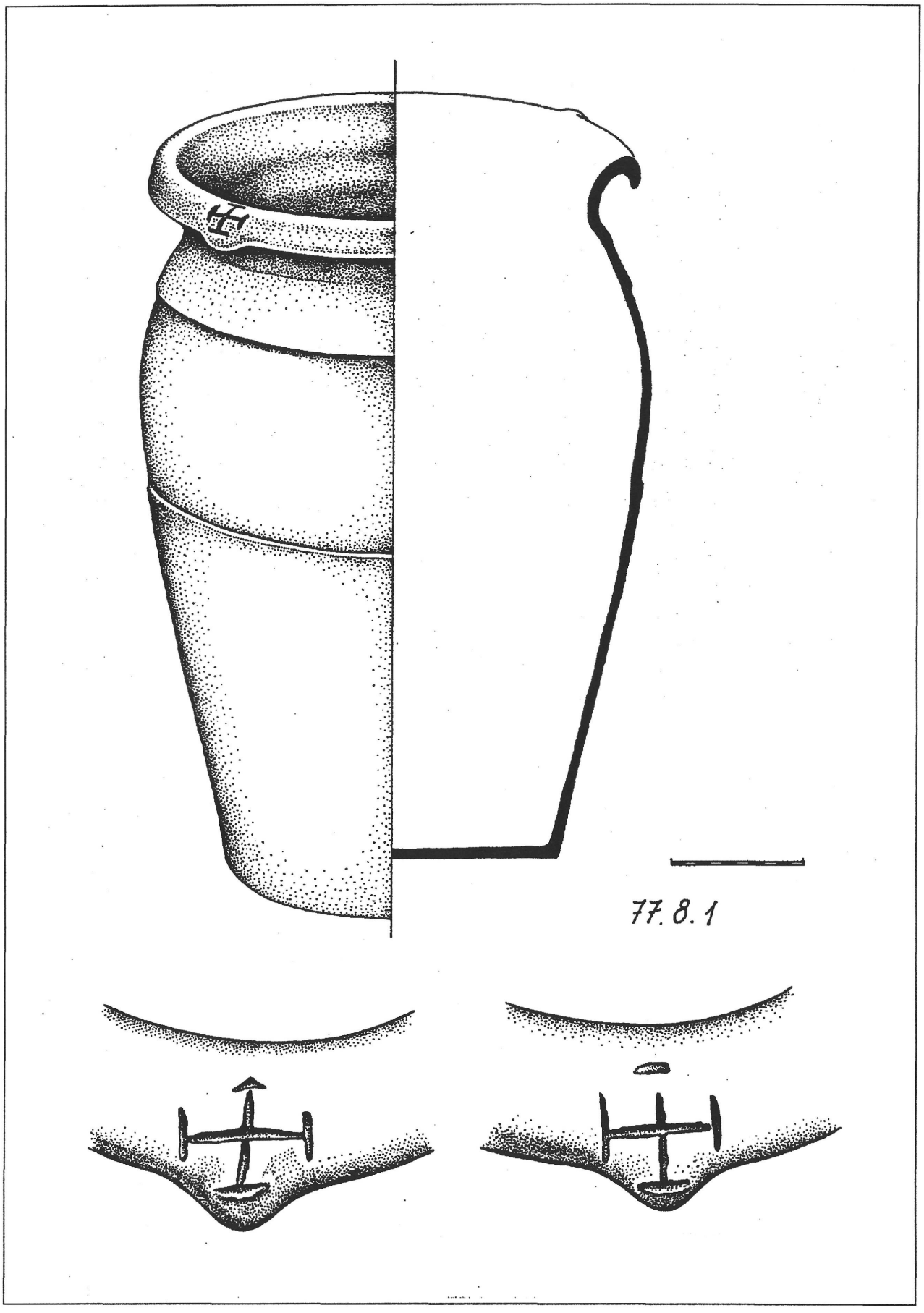

III. tábla. Tárolóedény bevágott, mankós, keresztes, bécsi bélyeggel a Lajos u. 158.-ból, leltári száma: 77.8.1.l.

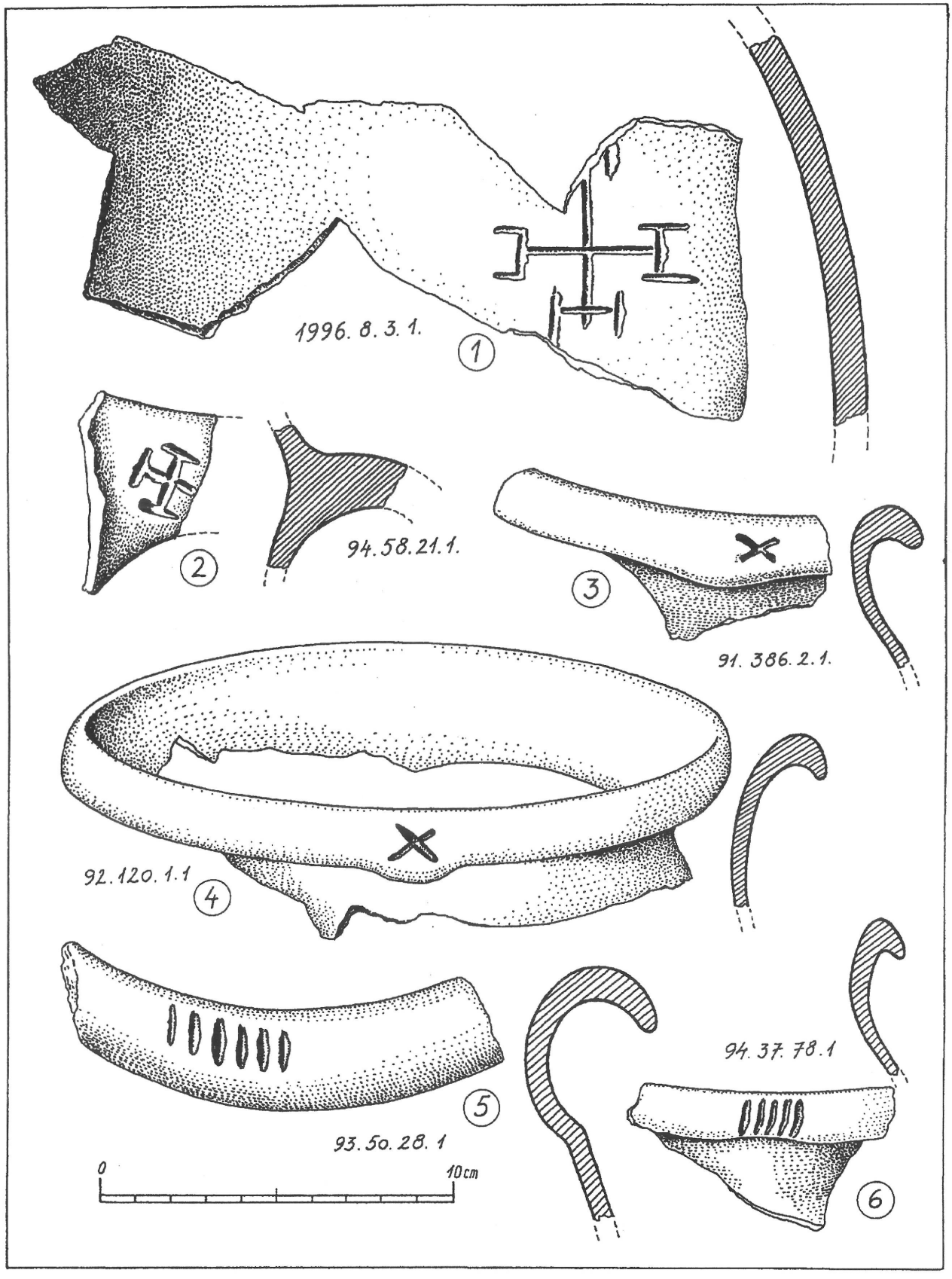

IV. tábla. 1. Tárolóedény-töredék, mankós, keresztes bélyeggel a Zichy u.-ból, leltári száma: 96.8.3.1. 2. Korsófül részlete bevágott, mankós, keresztes, bécsi bélyeggel a klarisszakolostor alatti Kovács Vicusból, leltári száma: 94.58.21.1.; 3. Fazék peremtöredéke, bevágott András-kereszttel a Lajos u. 165.-ből, leltári száma: 91.386.2.1.; 4. Fazék peremtöredéke, bevágott András-keresztes műhelyjeggyel a Lajos u. 152–156.-ból, leltári száma: 92.120.1.1.; 5. Fazék peremtöredéke, bevágott vonalakkal a Lajos u. 174.-ből, leltári száma: 93.50.28.1.; 6. Peremtöredék, bevágott vonalakkal a Szentlélek térről (Korvin Ottó tér), leltári száma: 94.37.78.1.

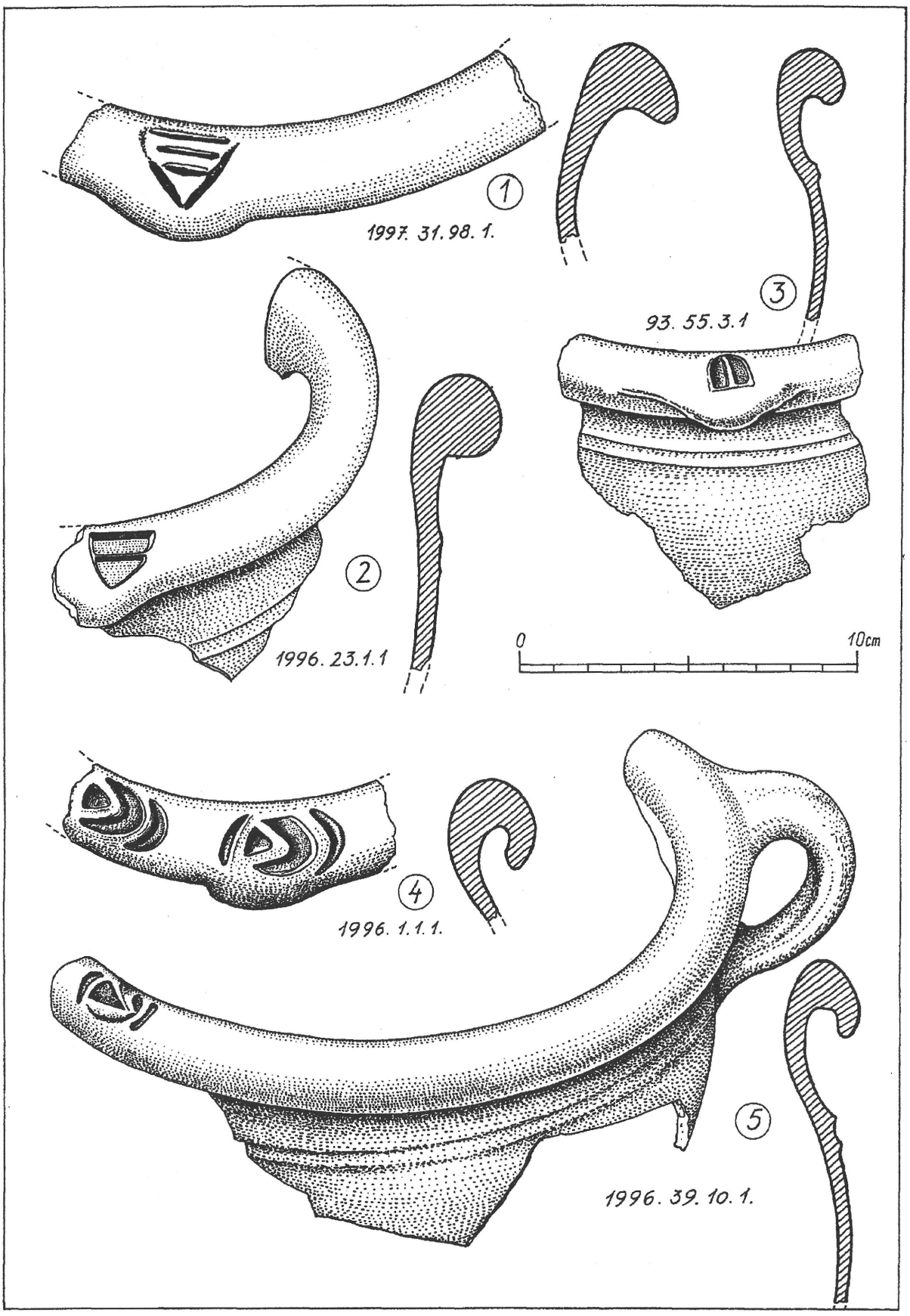

V. tábla. 1. Bevágott rács, bécsi fazekasműhelyjeggyel a Lajos u. 165.-ben előkerült peremtöredéken, leltári száma: 97.31.98.1. 2. Fazékperem, benyomott bélyeggel: pajzsban vízszintes pólya. Lelőhelye: Dugovits Titusz tér 2., leltári száma: 96.23.1.1.; 3. Fazékperem bevágott bélyeggel, melyben függőleges pólya van, a Lajos u. 174.-ből, leltári száma: 93.55.3.1.; 4. Benyomott „V" bécsi bélyeges fazékperem töredéke a Flórián térről, leltári száma: 96.1.1.1.; 5. Fazéktöredék, peremén benyomott „V" bélyeggel a Lajos u. 167.-ből, leltári száma: 96.39.10.1.

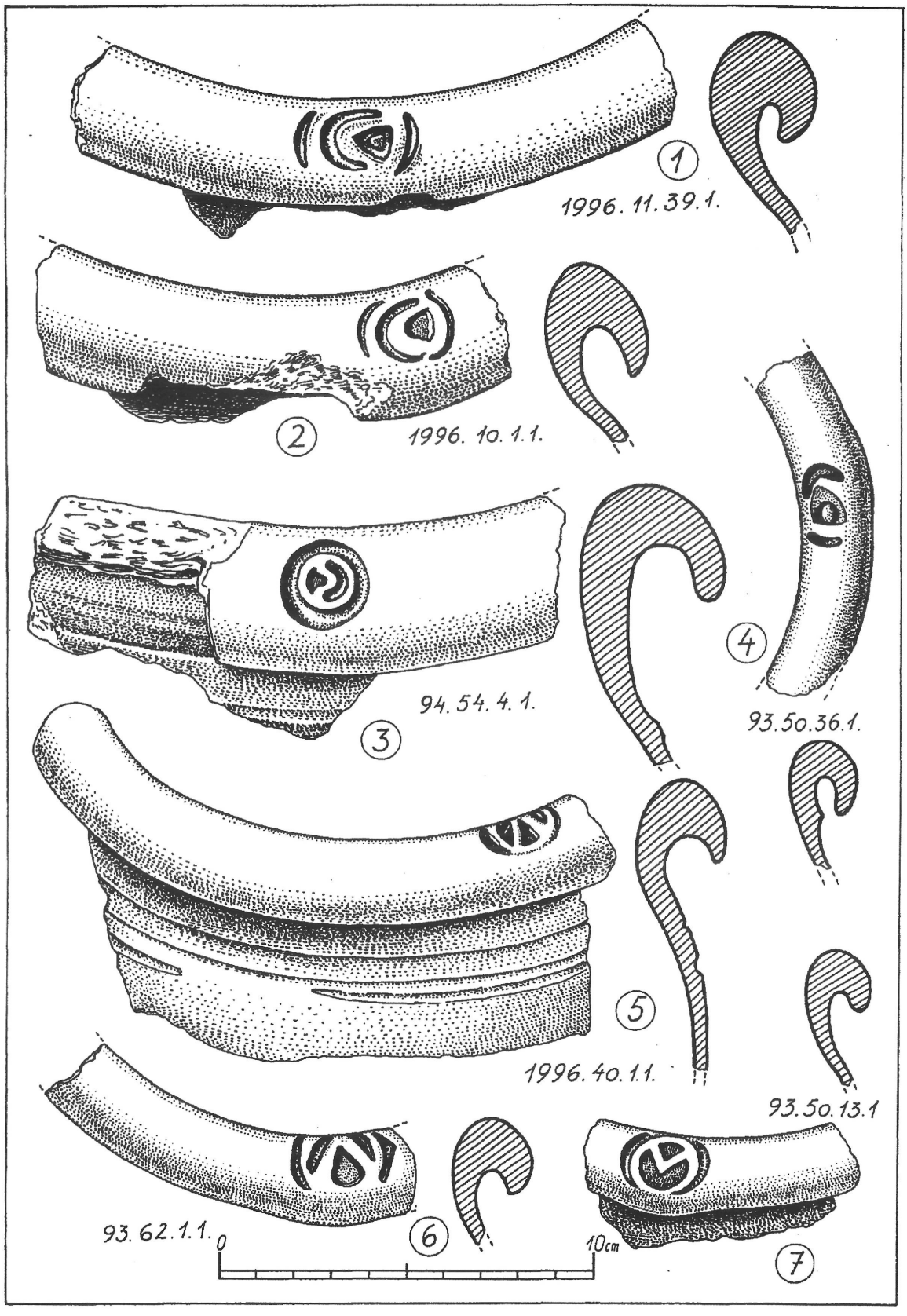

VI. tábla. 1. Fazékperem töredéke, benyomott „V" bélyeggel. A „V"-ben egy ponttal, a Templom u.-ból, leltári száma: 96.11.39.1. 2. Fazékperem töredéke. „V" bélyeggel a Zichy u.-ból, leltári száma: 96.10.1.1.; 3. Fazékperem töredéke „V" bécsi bélyeggel a Szentlélek térről (Korvin Ottó), leltári száma 94.54.4.1.; 4. Fazékperem töredéke „V" fazekasműhelyjeggyel, a „V"ben egy ponttal, a Lajos u. 174.-ből, leltári száma: 93.50.36.1.; 5. Fazékperem töredéke „V" bélyeggel a Lajos u. 163.-ból, leltári száma: 96.40.1.1.; 6. Fazékperem töredéke, bécsi „V" bélyeggel a Lajos u. 174.-ből, leltári száma: 93.62.1.1.; 7. Fazékperem töredéke „V" bélyeggel a Lajos u. 174.-ből, leltári száma: 93.50.13.1.

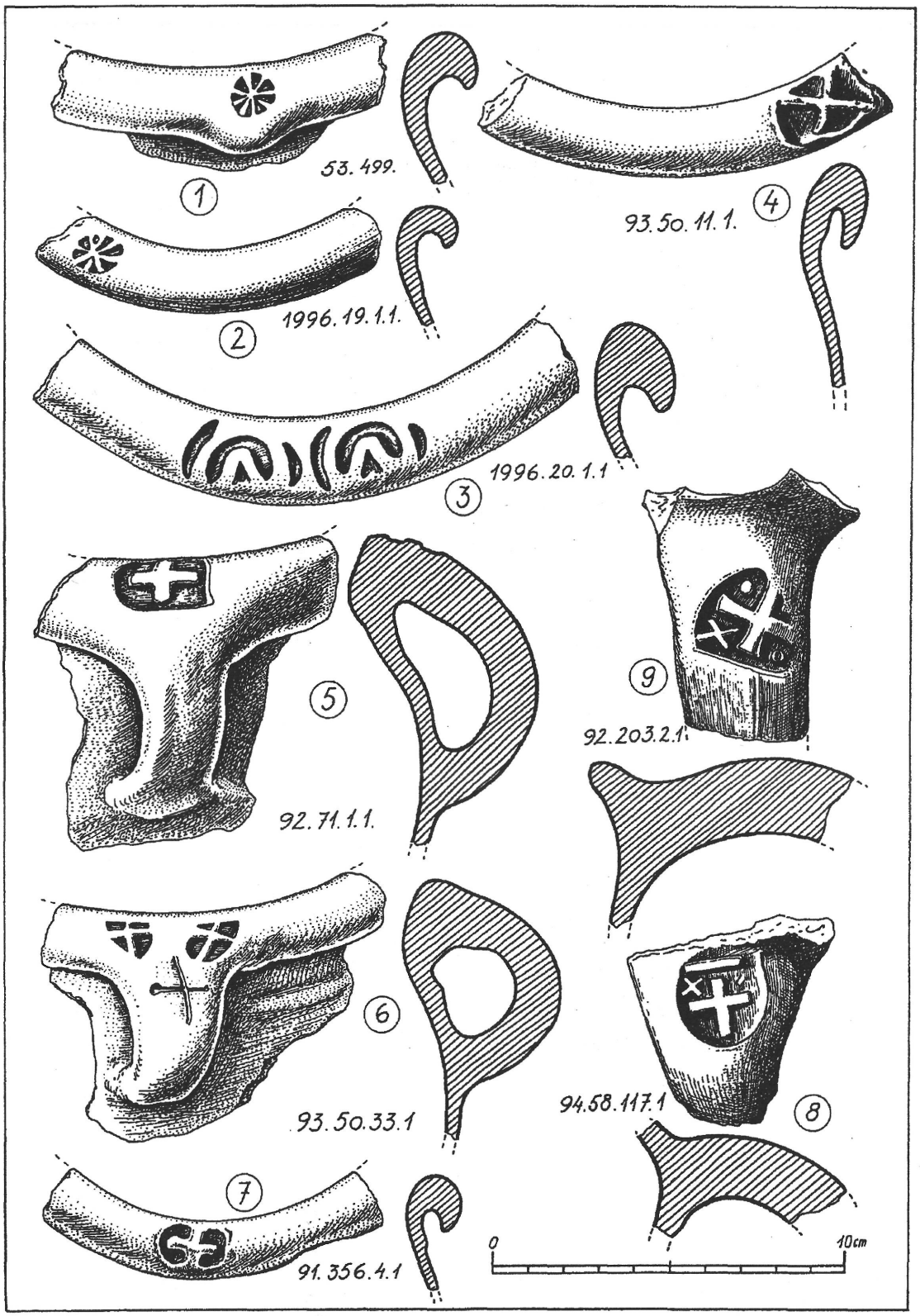

VII. tábla. 1. Fazékperem töredéke rozettás bécsi bélyeggel. Óbuda, szórvány, leltári száma 53.499. 2. Fazékperem részlete. Rozettás fazekasműhelyjeggyel a Lajos u. 181.-ből, leltári száma: 96.19.1.1.; 3. Fazékperem töredéke, talán „V" fazekasműhelyjeggyel, az Árpád fejedelem útjáról, leltári száma: 96.20.1.1.; 4. Fazékperemrészlet András-keresztes bélyeggel a Lajos u. 174.-ből, leltári száma: 93.50.11.1.; 5. Fazékperem töredéke. Görög keresztes bécsi bélyeggel a Lajos u. 158.-ból, leltári száma: 92.71.1.1.; 6. Fazékperem töredéke, latin keresztes fazekasműhelyjeggyel, a Lajos u. 174.-ből, leltári száma: 93.50.33.1.; 7. Fazékperem töredéke, görög keresztes bélyeggel, a Lajos u. 163.-ból, leltári száma: 91.356.4.1.; 8. Korsó töredéke, fülén keresztes, pólyás, András-keresztes bélyeggel, a Szentlélek (Korvin Ottó) térről, leltári száma: 94.58.117.1.; 9. Korsófül részlete, talán passaui fazekasműhelyjeggyel, a Névtelen u.-ból, leltári száma: 92.203.2.1.

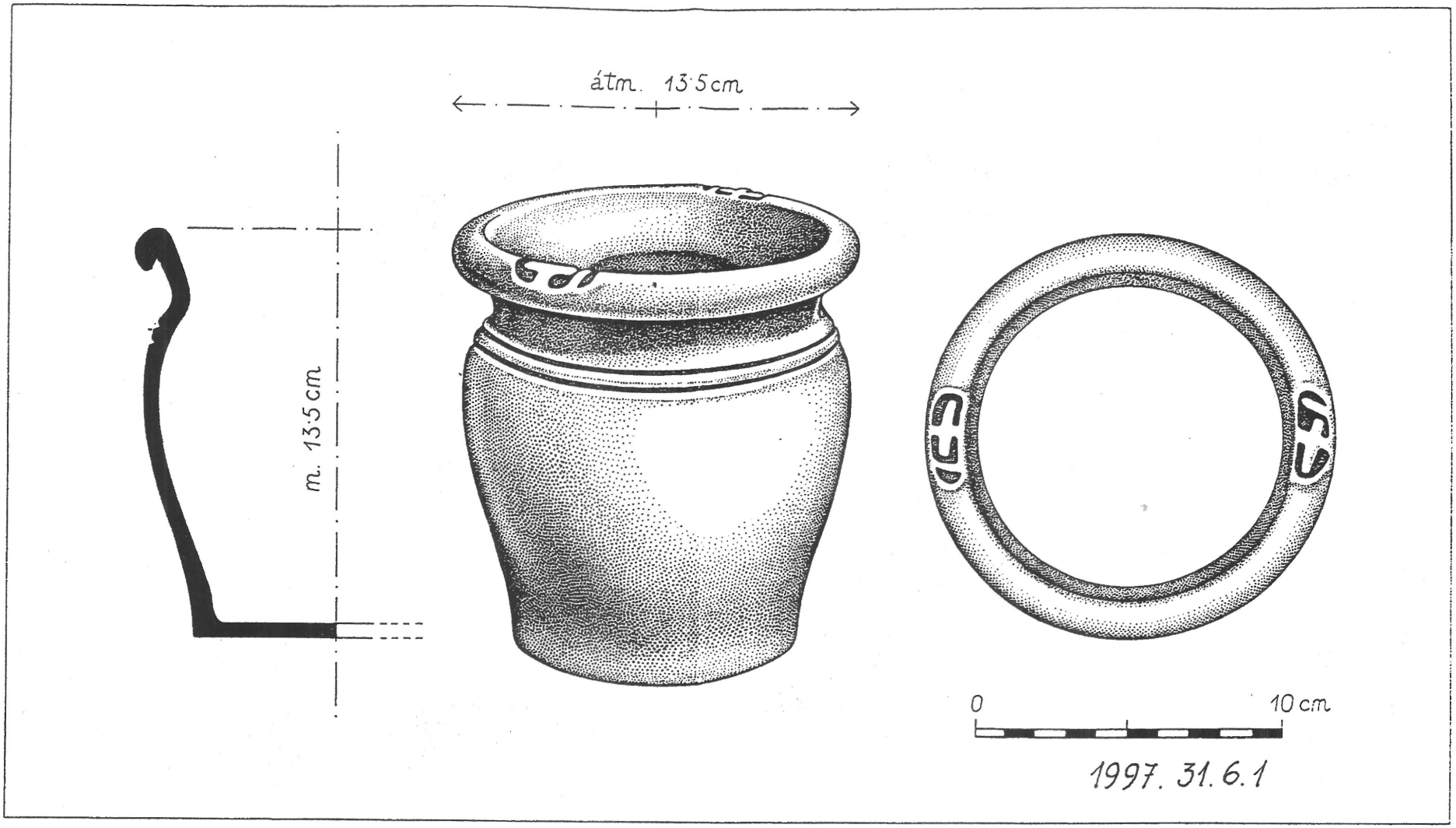

VIII. tábla. Fazék peremén kereszt és pólyás bécsi bélyeg, a Lajos u. 167.-ből, leltári száma: 97.31.6.1.

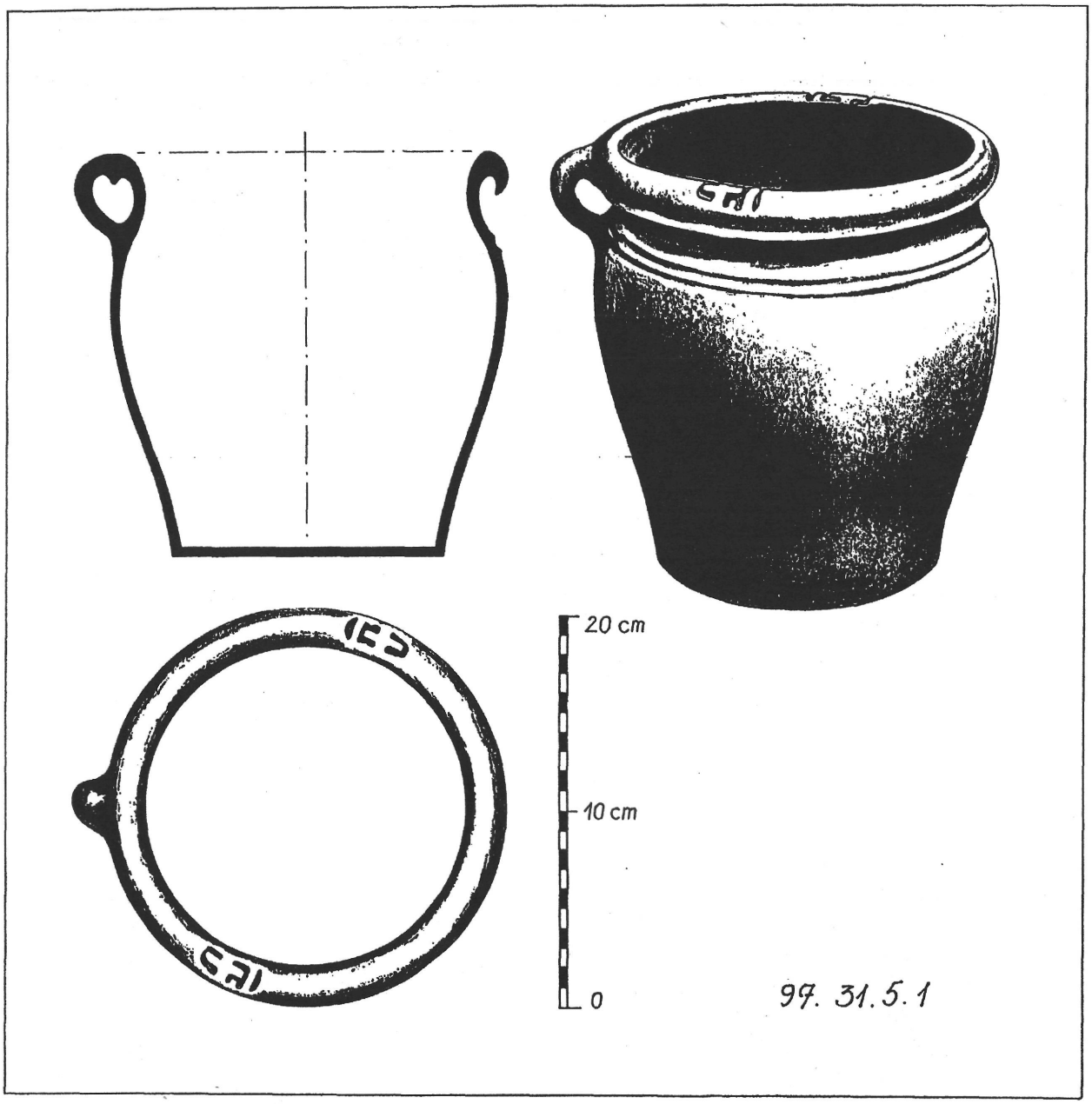

IX. tábla. Fazék peremén kereszt, pólya és egy pont fazekasműhelyjeggyel. Lelőhelye: Lajos u. 167., leltári száma: 97.31.5.1.

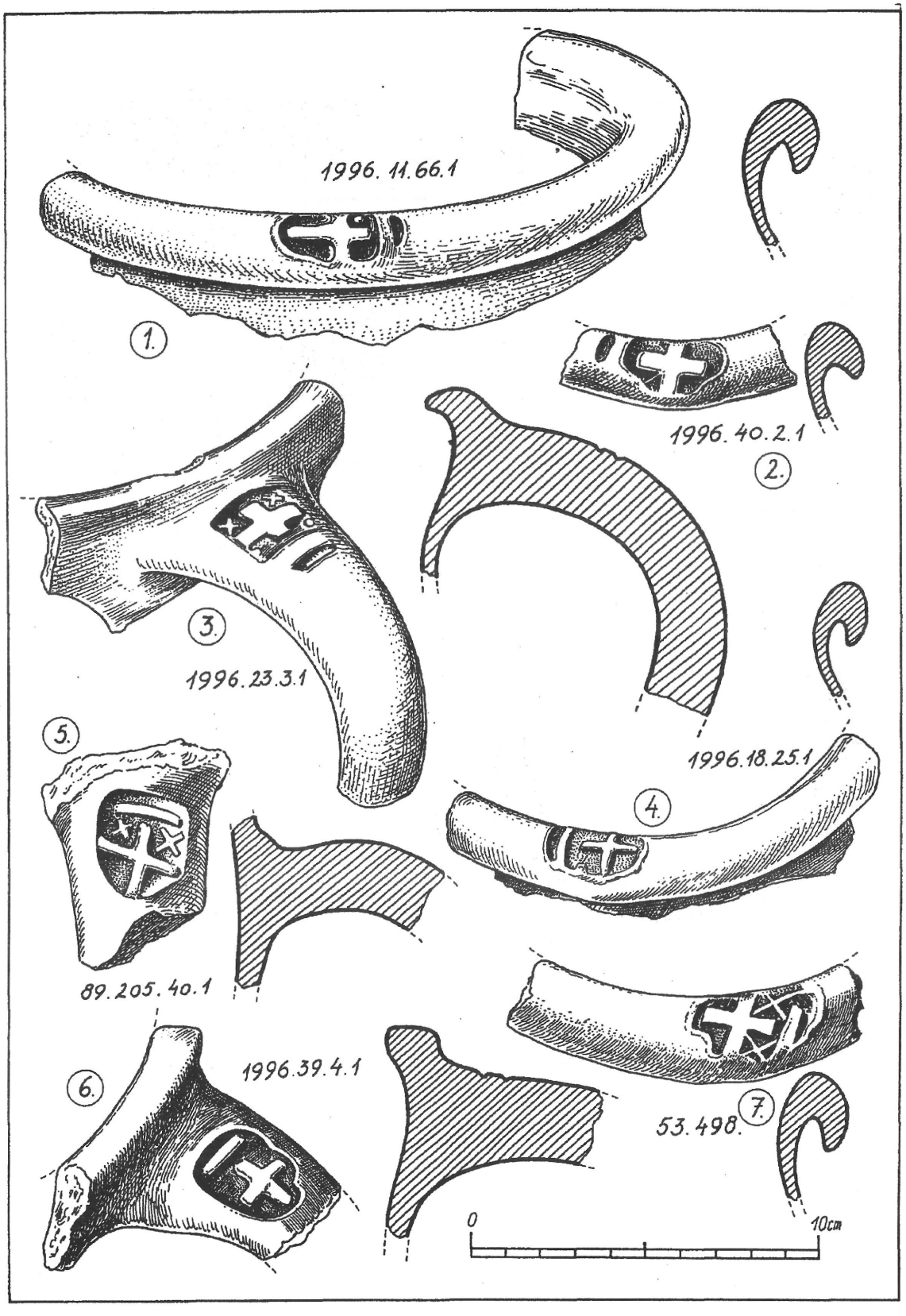

X. tábla. 1. Fazékperem töredéke. Kereszt, pólyás, egypontos fazekasműhelyjeggyel, a Templom u.-ból, leltári száma: 96.11.66.1. 2. Fazékperem részlete, kereszt, pólya és vonalas bélyeggel, a Lajos u. 163.-ból, leltári száma: 96.40.2.1.; 3. Korsófül részlete, kereszt, pólya, András-keresztekkel és pontokkal. Lelőhelye: Dugovits Titusz tér 2., leltári száma: 96.23.3.1.; 4. Fazékperem részlete, kereszt, pólyás, bécsi fazekasműhelyjeggyel a Lajos u. 179.-ből, leltári száma: 96.18.25.1.; 5. Korsófül részlete kereszt, pólya és András-keresztes bélyeggel a Szentlélek (Korvin Ottó) térről, leltári száma: 89.205.40.1.; 6. Korsófül részlete bécsi fazekasműhelyjeggyel, kereszt és pólyával, Lajos u. 167.-ből, leltári száma: 96.39.4.1.; 7. Fazékperem részlete, kereszt és pólyás, András-keresztes bécsi bélyeggel. Óbuda, szórvány, leltári száma: 53.498.

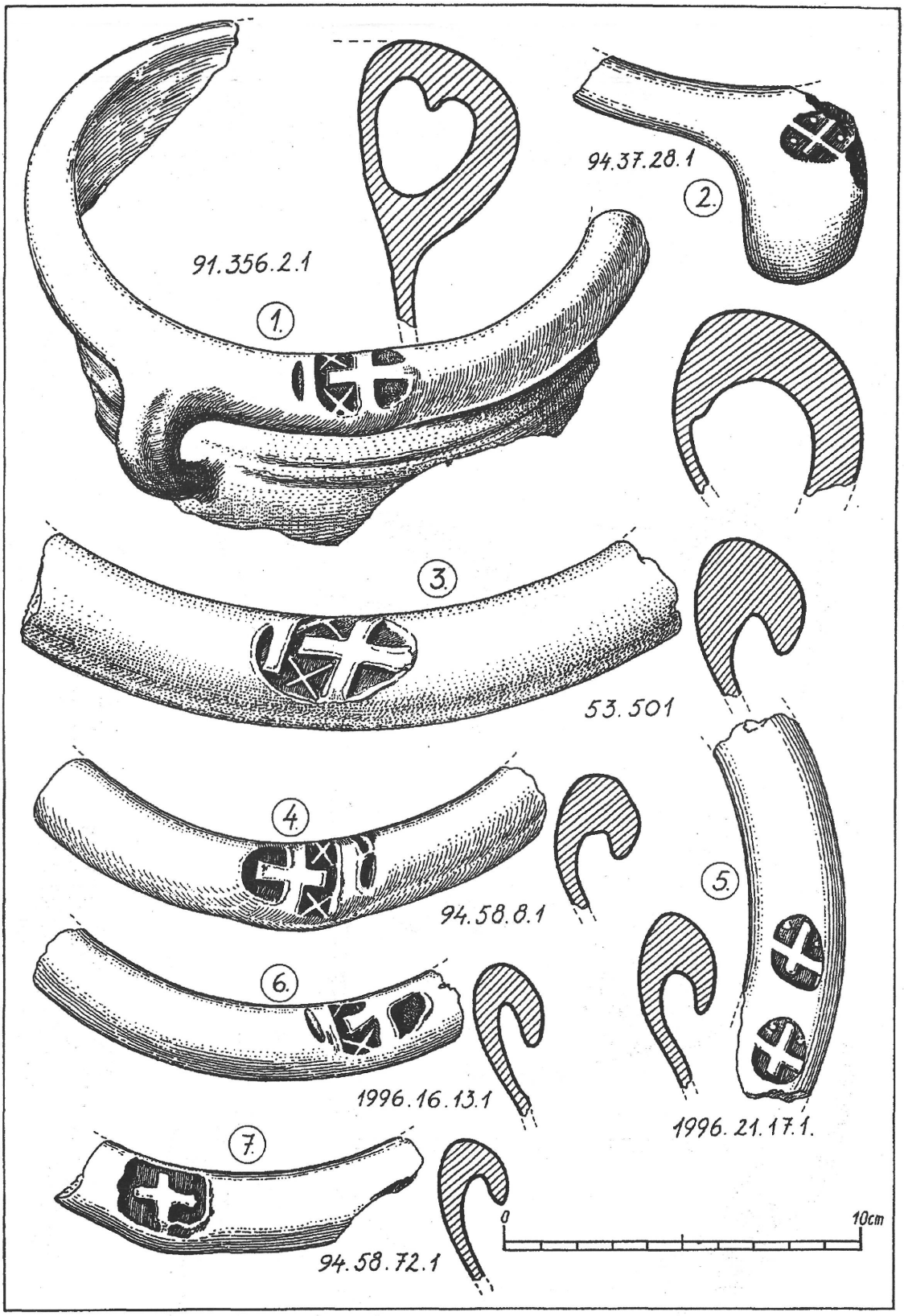

XI. tábla. 1. Fazékperem részlete. Kereszt, pólya és András-keresztes bélyeggel a Lajos u. 163.-ból, leltári száma 91.356.2.1. 2. Fazékperem részlete a fülön latin keresztes bélyeggel a Szentlélek (Korvin Ottó) térről, leltári száma: 94.37.28.1.; 3. Fazékperem töredéke. Kereszt, pólya és András-keresztes bécsi bélyeggel. Óbuda, szórvány, leltári száma: 53.501.; 4. Fazékperem töredéke bécsi bélyeggel, kereszt, pólya, András-keresztek a klarisszakolostorból, leltári száma: 94.58.8.1.; 5. Fazékperem töredéke. Kereszt és pontos fazekasműhelyjeggyel az Árpád fejedelem útjáról, leltári száma: 96.21.17.1.; 6. Fazékperem töredéke, bécsi bélyeggel: kereszt, pólya, András-keresztek a Hídfő u.-ból, leltári száma: 96.16.13.1. ; 7. Fazékperem töredéke, görög keresztes bélyeggel, a klarisszakolostorból, leltári száma: 94.58.72.1.

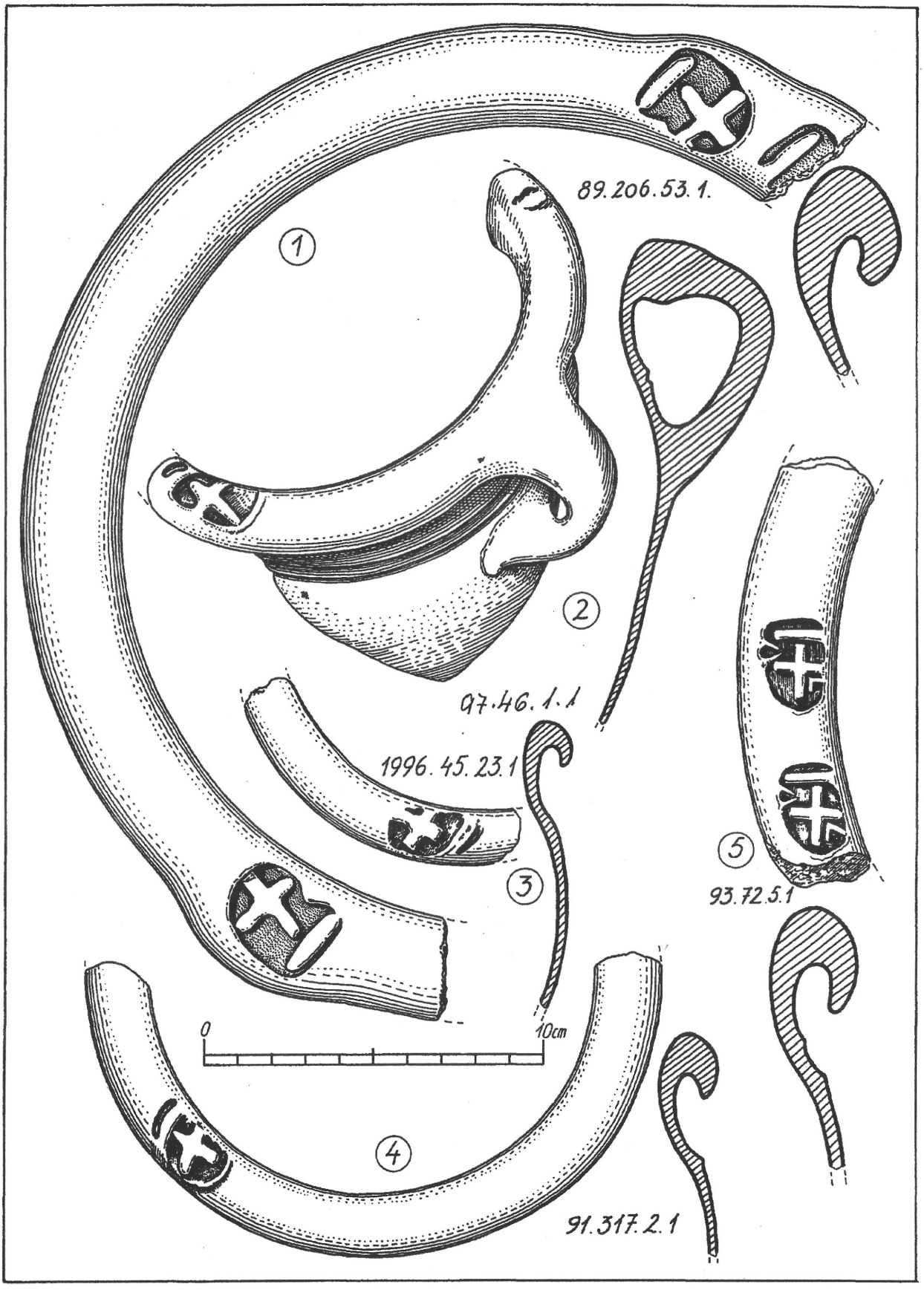

XII. tábla. 1. Fazékperem töredéke, kereszt, pólyás, bécsi fazekasműhelyjeggyel. A Szentlélek (Korvin Ottó) térről, leltári száma: 89.206.53.1. 2. Fazékperem részlete, bécsi bélyeggel: kereszt, pólya, a Lajos u. 169.-ből, leltári száma: 97.46.1.1.; 3. Fazékperem töredéke, kereszt és pólyás bélyeggel a Lajos u. 167.-ből, leltári száma: 96.45.23.1.; 4. Fazékperem töredéke bécsi fazekasműhelyjeggyel: kereszt, pólya, leltári száma: 91.317.2.1. ; 5. Fazéktöredék peremén két bélyeggel: kereszt, pólya, vonal és háromszög, a Lajos u. 174.-ből, leltári száma: 93.72.5.1.

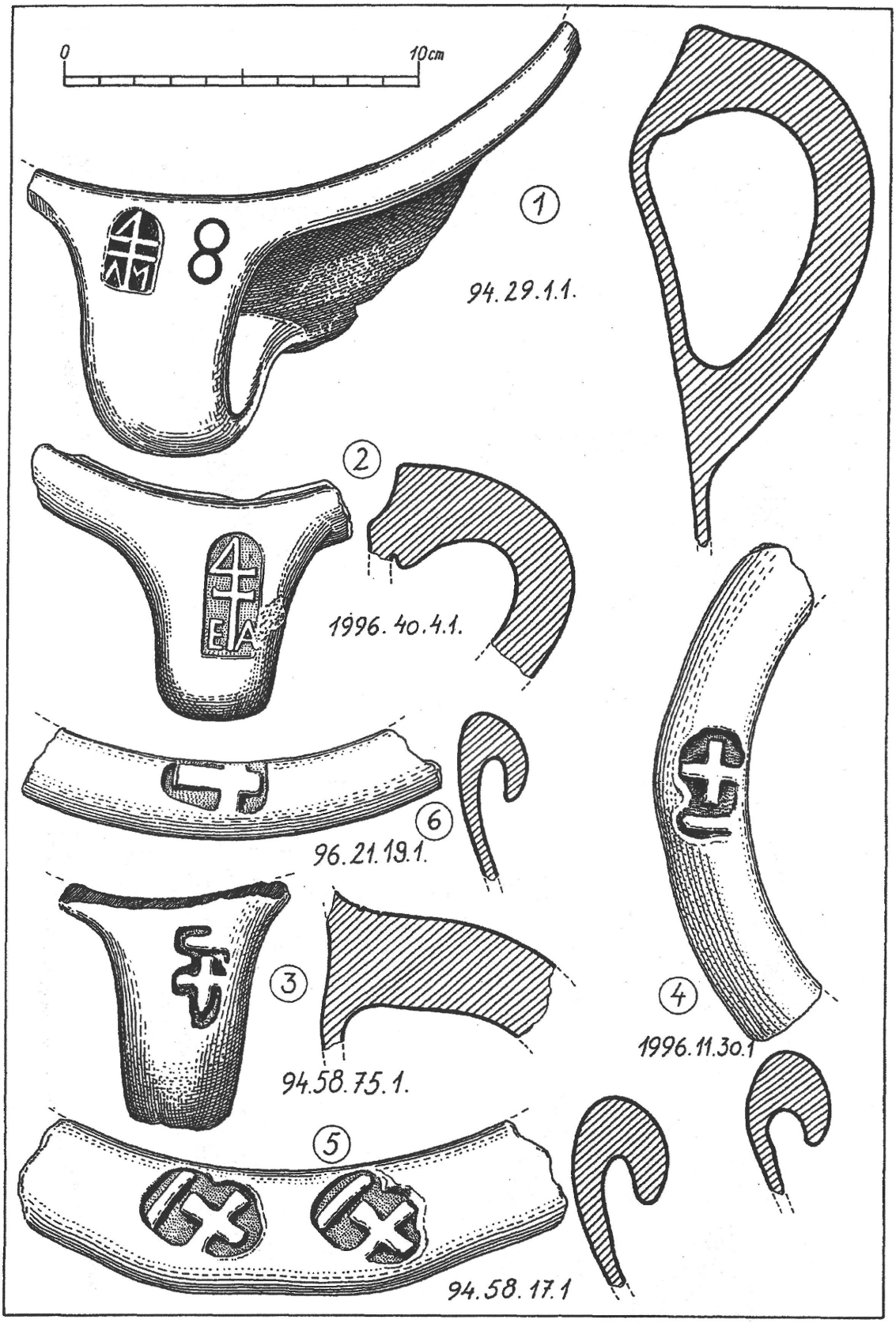

XIII. tábla. 1. XVII. századi fazéktöredék fülén kettős keresztes bélyeggel, „A", "M" betűkkel és „8"-as számmal, Bécs, a Hídfő u.-ból, leltári száma: 94.29.1.1. 2. XVII. századi fazékrészlet, fülén bécsi fazekasműhelyjeggyel, kettős kereszt, „E", "A" betűkkel a Lajos u. 163.-ból, leltári száma: 96.40.4.1.; 3. Korsófül töredéke, bécsi bélyeggel: kereszt, pólya, a klarisszakolostorból, leltári száma: 94.58.75.1.; 4. Fazékperem részlete, kereszt, pólyás bélyeggel a Templom u.-ból, leltári száma: 96.11.30.1.; 5. Fazékperem töredéke bécsi fazekasműhelyjeggyel: kereszt, pólya, a klarisszakolostorból, leltári száma: 94.58.17.1.; 6. Fazékperem töredéke latin keresztes bécsi bélyeggel, az Árpád fejedelem útjáról, leltári száma: 96.21.19.1.

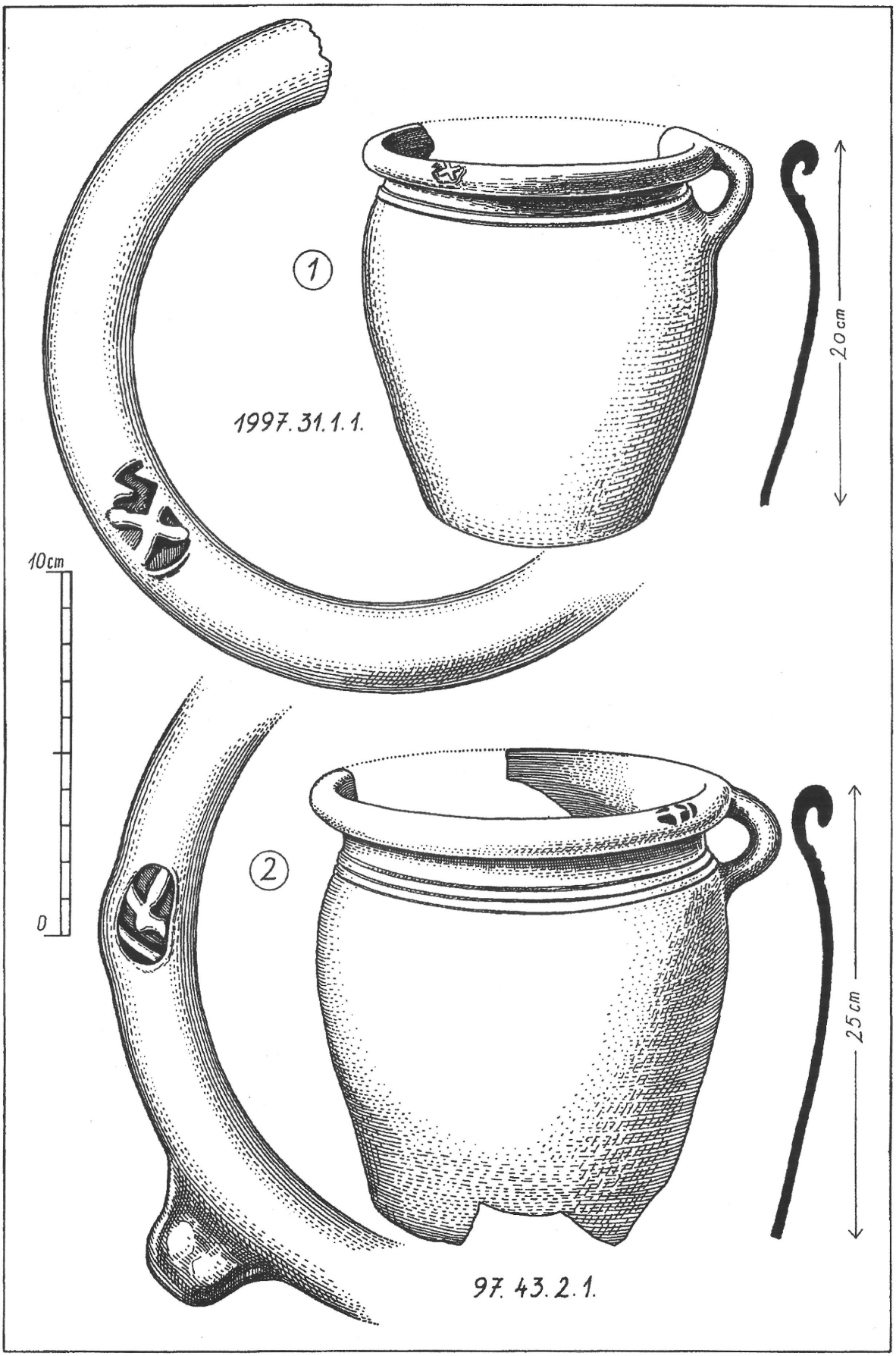

XIV. tábla. 1. XV–XVI. századi grafitos fazék, keresztes fazekasműhelyjeggyel a Lajos u. 167.-ből, leltári száma: 97.31.1.1.
2. XV. századi grafitos fazék, keresztpólyás bécsi bélyeggel a Lajos u. 163.-ból, leltári száma: 97.43.2.1.

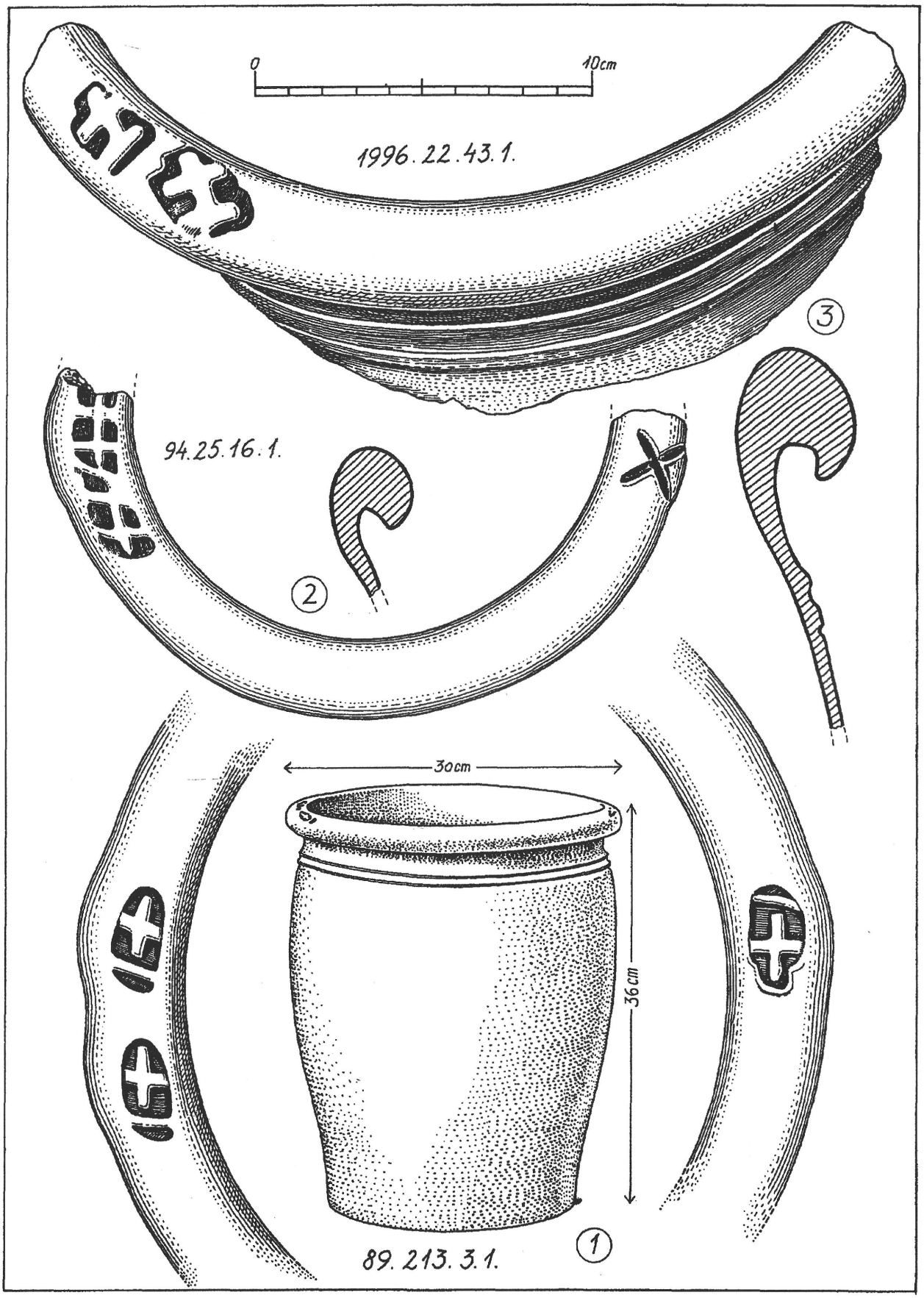

XV. tábla. 1. XV. századi grafitos tárolóedény, keresztpólyás, bécsi fazekasműhelyjeggyel a Névtelen u.-ból, leltári száma: 89.213.3.1. 2. Fazékperem töredéke. Ismeretlen bélyegekkel és egy bevágott András-kereszttel a Laktanya u.–Kő u.-i területről, leltári száma: 94.25.16.1.; 3. Kettős keresztes bécsi bélyeggel, grafitos fazékperem töredéke a Mókus u.-ból, leltári száma: 96.22.43.1.

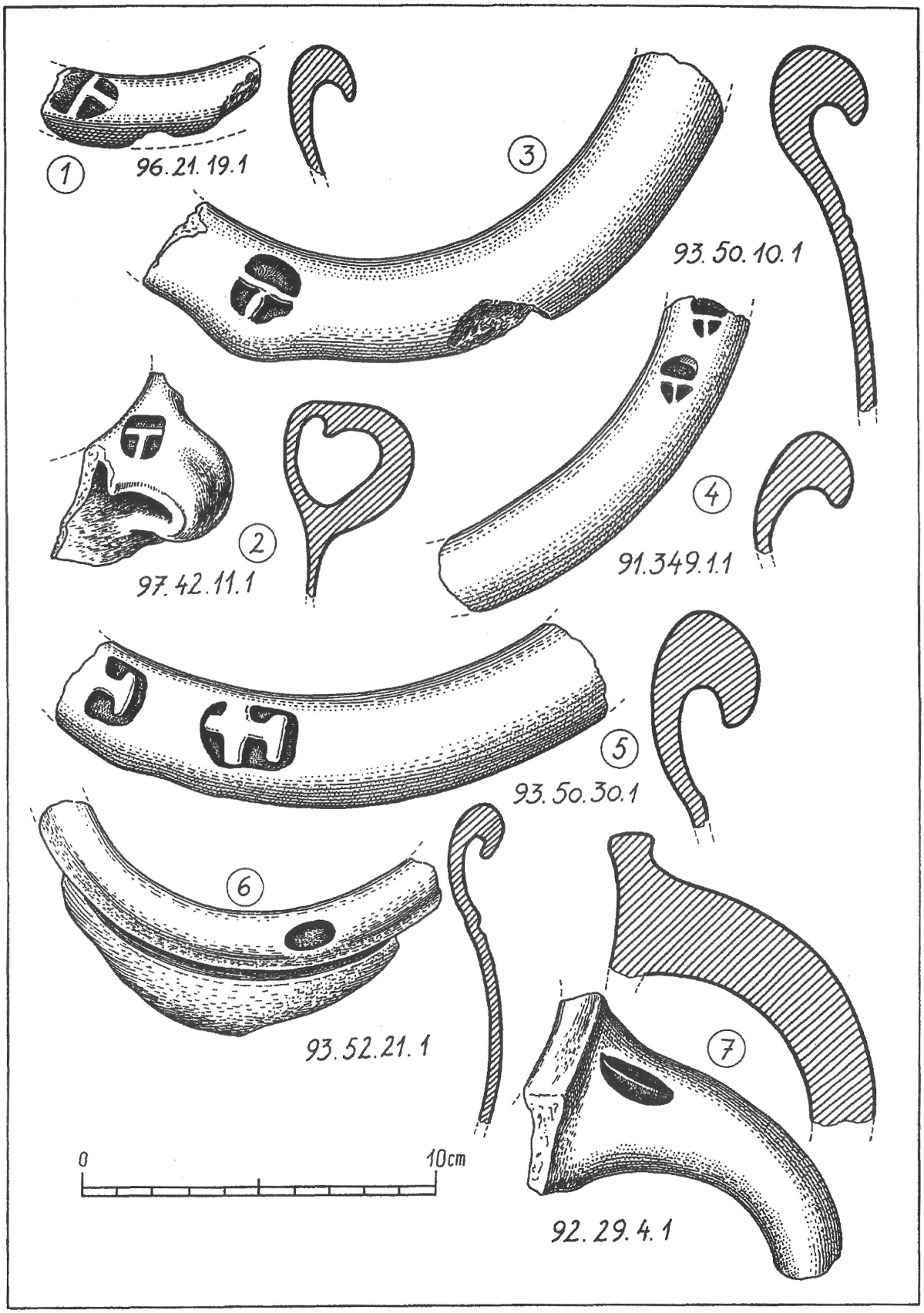

XVI. tábla. 1. Fazékperem töredéke, talán tullni fazekasműhelyjeggyel, az Árpád fejedelem útjáról, leltári száma: 96.21.19.1. 2. Szalagfül tullni bélyeggel a Lajos u. 174.-ből, leltári száma: 97.42.11.1.; 3. XV. századi fazékperem töredéke a Lajos u. 174-ből, leltári száma: 93.50.10.1.; 4. XV. századi fazékperem töredéke, két tullni bélyeggel, a Lajos u. 163-ból, leltári száma: 91.349.1.1.; 5. XV. századi fazékperem töredéke, kettős keresztes, bécsi fazekasműhelyjeggyel a Lajos u. 174.-ből, leltári száma: 93.50.30.1.; 6. Ujjbenyomásos fazékperem a Lajos u. 174.-ből, leltári száma: 93.52.21.1. ; 7. Ujjbenyomásos korsófül a Lajos u. 158.-ból, leltári száma: 92.29.4.1.

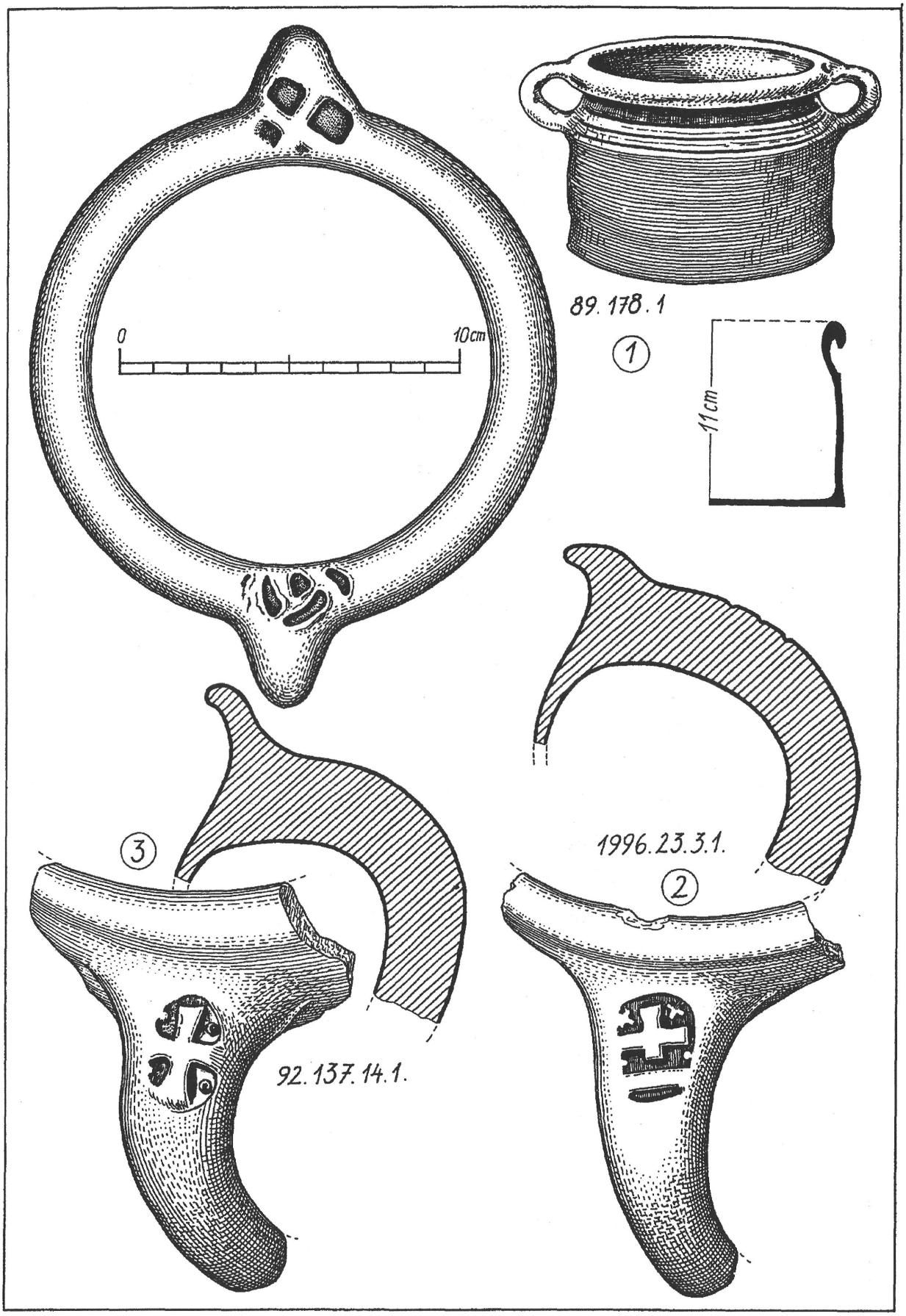

XVII. tábla. 1. XV–XVI. századi fazék a Lajos u.-ból, fazekasműhelyjegyekkel, leltári száma: 89.178.1.
2. Korsóperem részlete a hurkafül indulásával, a fülön valószínűleg passaui fazekasműhelyjeggyel, a Dugovits Titusz tér 2.-ből, leltári száma: 96.23.3.1.; 3. Korsóhurkafül részlete passaui bélyeggel a Névtelen u.-ból, leltári száma: 92.137.14.1.

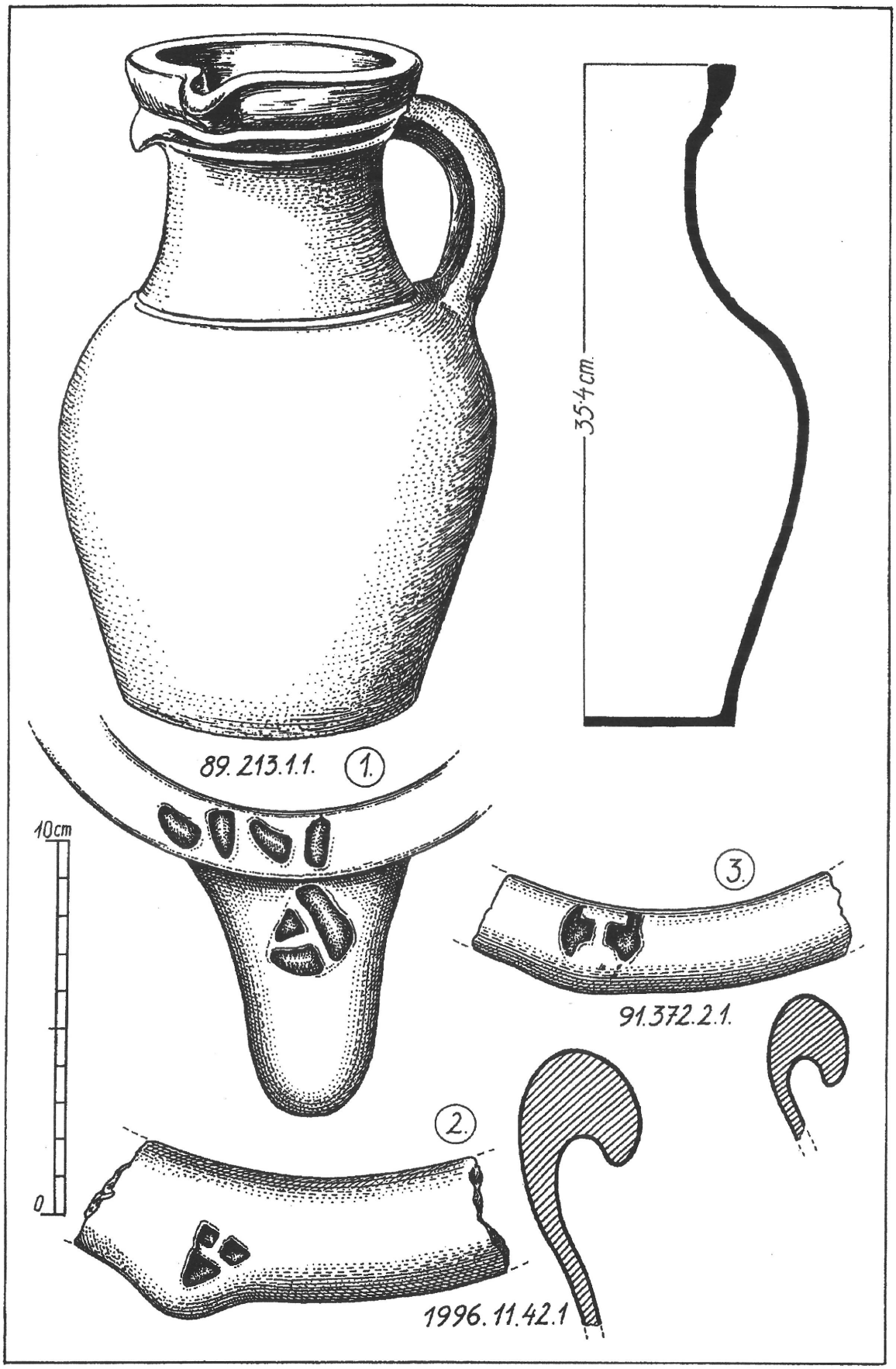

XVIII. tábla. 1. Tullni bélyeges XV. századi korsó a Lajos u. 167.-ből, leltári száma: 89.213.1.1.
2. Valószínűleg tullni bélyeges fazékperem töredéke a Templom u.-ból, leltári száma: 96.11.42.1.
3. Ismeretlen fazekasműhelyjeggyel XV. századi fazékperem töredéke a Lajos u. 165.-ből, leltári száma: 91.372.1.

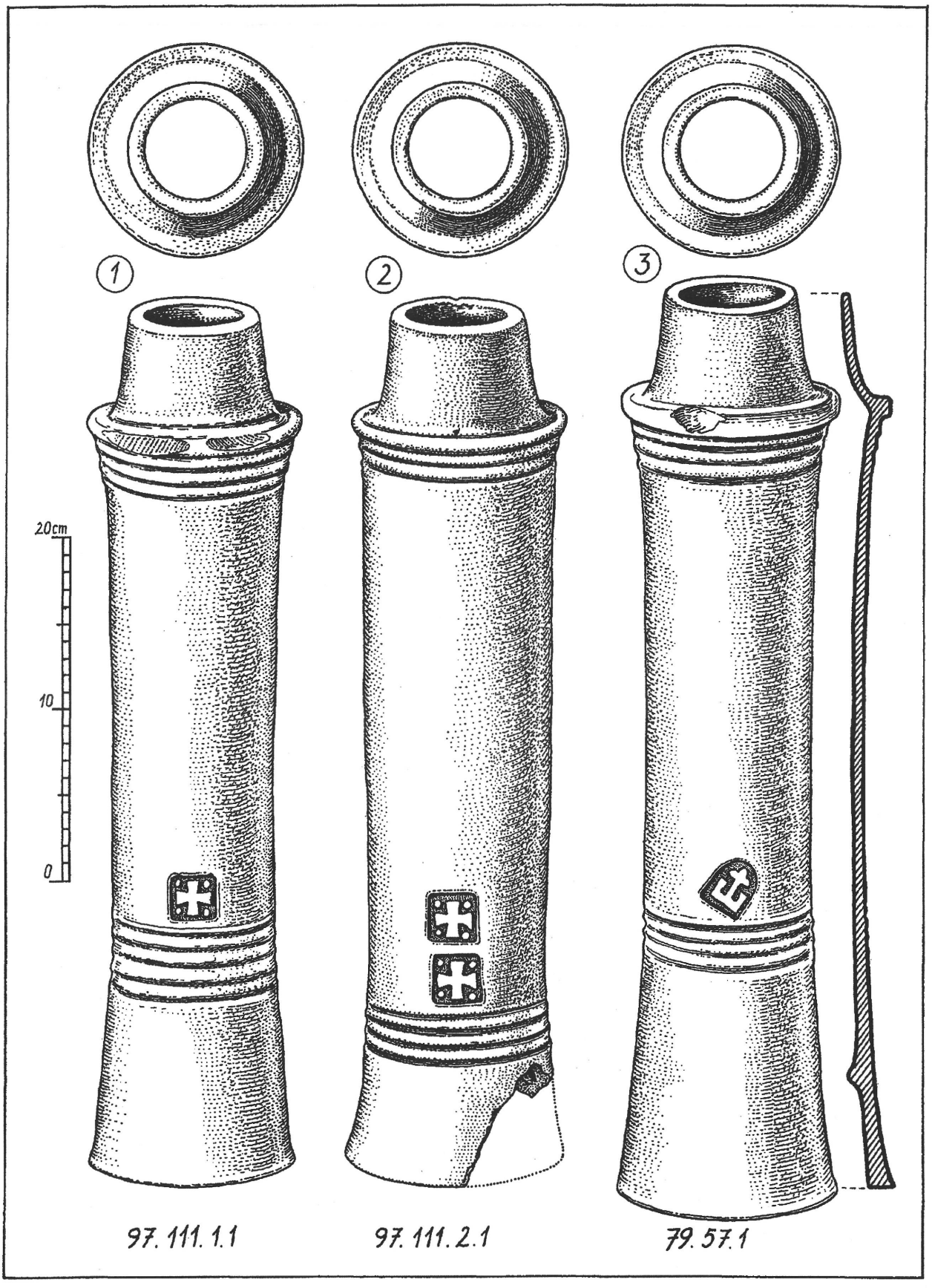

XIX. tábla. 1. Szürke vízvezetékcső az óbudai pálos kolostorból, a csövön passaui fazekasjegy, leltári száma: 97.111.1.1.
2. Középkori szürke vízvezetékcső passaui bélyeggel a Bécsi úton feltárt pálos kolostorból, leltári száma: 97.111.2.1.
3. Középkori vízvezetékcső az óbudai pálos kolostorból, ismeretlen fazekasműhely-bélyeggel, leltári száma: 79.57.1.

BERTALAN VILMOSNÉ

XV–XVII. SZÁZADI DÍSZEDÉNYEK ÓBUDÁRÓL

Az óbudai lakótelep építési munkái és az azt megelőző bontások során 1978 és 1980 között végzett ásatásoknál és leletmentéseknél 8 lelőhelyen (1.,1/b térkép), a középkori és a XVII–XVIII. századi anyagot tartalmazó rétegben XV–XVII. századi díszkerámia került elő.[1] A töredékek zömét tálak, tányérok, néhány füles kancsó és gömbhasú, szűk hengeres nyakú füles korsók alkották. Anyaguk túlnyomórészt sárgásfehér, de rózsaszínes cserép is szerepel az anyagban. Díszítésük részben „metélt" eljárással készült,[2] többszínű ólommázzal. Egynéhány plasztikus, illetve benyomott díszítésű töredék is szerepel a leletek között. Hasonló leleteket találtak a budai palota feltárásánál is, melyeket összefoglalva Irásné Melis Katalin dolgozott fel és publikált.[3] Az óbudai töredékek zömében 7 lelőhelyen, a középkori királynéi város területén fordultak elő. Egy lelőhelyen volt a káptalani városban díszkerámia.

III. KERÜLET, LAJOS U. 174., 1. TÉRKÉP, I-ES LELŐHELY

1979-ben és 1980-ban folyt ásatás a Lajos u. 174-es saroktelken.[4] A feltárás során az elbontott újkori ház alatt jelentős középkori épület maradványai kerültek elő, melyeket azonosítottunk az 1335-ös és 1437-es óbudai határjárás egyik fix pontjával, Tumpa László házával.[5] (1. térkép, I. lelőhely) A mai szint alatt a ház felmenő falainak tetejét 80–120 cm mélységben bontottuk ki. A több helyiségből álló saroklakóház, melyet a XIV–XV. század folyamán építettek, belső szintje 2 m, illetve 2,45 cm mélységben húzódott. A díszedénytöredékek a 79/l, 79/5, 80/2, 80/3, 80/4 és 80/5-ös árkokban kerültek elő 190–330 cm mélységben. A réteget XIV–XV. századi mázatlan és mázas edények, ausztriai grafitos fazekak, budai majolikatöredékek, XVI–XVII. századi mázas fazekak és korsók, szürke kályhaszem, továbbá török kályhaszem, korsó és talpas tál töredékei, XVII. századi folyatott díszű mázas tál részletei, a középkori falazótégla töredékei és fémanyag alkották.[6] A réteg felső részében, 90–190 cm között három tál töredéke (93.69.1.1–2., 96.17.33.l. leltári számú) került elő. A tálak anyagukban és méreteikben azonosak, de díszítésükben eltérnek a többi díszedény maradványától (I., II., III. tábla). Ezeket a tálakat a XVI. század végére, a XVII. század elejére datáljuk. 90 és 140 cm között találtuk azt a táltöredéket, amelynek egyik darabja perem-, másik darabja fenékrészlet volt. Díszítésében és profiljában eltér a XVI. századi díszedényektől. Leltári száma: 93.69.1.1–2. (I. tábla, 1. kép) A ferdén álló egyenes oldalrészletet legömbölyített, megvastagított peremszél zárja le. A sík fenékrészlethez a ferdén álló egyenes oldal maradványa csatlakozik. Díszítése fehér máz alapon barnával meghúzott kacsos levélrészletek, kerek, zöld színű gyümölcsökkel váltakoznak. A fenékrészen azonos motívum kékes gyümölccsel. Felületén színtelen máz. Rózsaszínű cserép, kívül rózsaszínes engob-bal. A tál peremátmérője 28 cm, a fenékátmérője 10,8 cm, rekonstruált magassága 6,5 cm.

A másik tál két oldalrészlete került elő, 160–190 cm mélységben. Leltári száma: 96.17.32.1–2. (II. tábla, 2. kép) A ferdén álló egyenes oldalrészlet a felálló peremszegéllyel zárul. A sárgás alapon a barnával meghúzott körökön belül hullámvonalas díszítés. A tál másik darabja egyenes ferde oldalrészlet azonos motívummal díszítve. A hullámvonalak közét barnás szín tölti ki. Kívül sárgás engobe, sárgásfehér cserép. A tál peremátmérője 26 cm, rekonstruált fenékátmérője 9 cm, rekonstruált magassága 8 cm.

A harmadik tál maradványa az előző tállal azonos mélységből származik, leltári száma: 96.17.33.1. (III. tábla, 3. kép). Ferde egyenes oldalrészlet, felálló peremszegéllyel, koncentrikus körökön belül, kívül sárgás engobe borítja. Sárgásfehér cserép. Felületén átlátszó máz. Peremátmérője 28 cm, rekonstruált magassága 7 cm, rekonstruált fenékátmérője 10 cm.

195–270 cm között került elő egy negyedik dísztálrészlet, mely díszítésében eltér a többi díszedénytöredéktől. Leltári száma: 93.68.1.1. (IV. tábla, 4. kép) a táltöredék sík fenékből kiinduló öblös és egyenes oldalrészletből áll. A peremszegély felálló, gömbölyűre visszanyomott. A tálon kívül egy kis akasztófül. Az egyenes peremrészen gyöngysor sárgásfehér festéssel. A girlandokban elhelyezkedő gyöngysort két vonal között futó hullámvonal keretezi. A girlandok közepén háromszirmú virág sárgásfehérrel, a vörösbarna alapon. A fenéken fehérrel meghúzott sugarak és pöttyögetett díszítésű levelek, melyek egy csigavonalból indulnak ki a vörösbarna alapon. Kívül a tálon sárgásbarna engobe, sárgásfehér cserép, ragasztott, részkiegészítéssel. Felületén átlátszó máz. Peremátmérője 34,2 cm, fenékátmérője 15 cm, magassága 7 cm.

190–330 cm között több XVI. századi dísztál töredéke került elő. Az egyik tál öblös részlete függőlegesen felál, tagolt peremszéllel maradt meg. A peremen foltokban zöldes, illetve sárgásbarna máz van. A ferde egyenes oldalrészleten mezőkben 4 sorban álló, függőleges, fogazott, benyomott, félkörökből álló díszítés szerepel. Az öblös rész sárgásbarna mázú. Kívül sárgásbarna engobe fedi. Anyaga sárgásfehér cserép, peremátmérője 28 cm, rekonstruált magassága 8,5 cm. Leltári száma: 96.17.5.1–3. (V. tábla, 5. kép) Teljesen azonos díszítésű tál töredékét találták a budai palota ásatási anyagában (MELIS, 1984. 45-ös sorszám). A másik töredék lapos talpkarimán álló, öblös tányér részlete függőlegesen felálló peremszéllel. A ferdén álló egyenes oldal-

részleten mezőkben egy sor függőlegesen álló, fogazott, benyomott kör, mely félköríves sorban álló díszítmény közét tölti ki. A perem, az öblös falrészlet és a fenék barnás ólommáz borítású. A fogazottminta-részletek körül a ferdén álló peremrészlet zöldes árnyalatú a barna mázban. A tányér peremátmérője 24 cm, a fenékátmérője 11,2 cm, rekonstruált magassága 7 cm, anyaga sárgásfehér cserép. Leltári száma: 96.17.12.1–2. (VI. tábla, 6. kép) Azonos díszítésű és színezésű tál ismert a budai palotából (MELIS, 1984. 45-ös sorszám). A további töredékek: lapos fenekű, öblös tányér részletei felálló peremszegéllyel. A peremszélek sárgásbarna mázúak. A tál ferde, egyenes oldalrészletén „metélt" eljárású girland sárgásfehér színben, melyhez zöld mázkitöltés csatlakozik. A fenékrészen sárgásfehér és zöld színben rombuszok. A rombuszok köze sárgásbarna mázú. Kívül sárgás engobe, anyaga sárgásfehér cserép. Rekonstruált peremátmérője 20 cm, fenékátmérője 9 cm, rekonstruált magassága 11 cm. Leltári száma: 96.17.3.1–3. (VII. tábla, 7. kép) Hasonló színezésű és technikájú táltöredéket ismertet Melis Katalin a budai Vár anyagából (MELIS, 1984. 36., 37., 38., 39., 40. sorszám alatt). Ugyancsak ebből a mélységből kerültek elő egy lapos fenekű, öblös tál részletei, felálló peremszéllel. A peremszél sárgásbarna mázú, a ferde, egyenes peremrészen sárgásfehér girlandok zöld mezős kitöltéssel, „metélt" technikával. A hátoldalon sárgásfehér engobe. Anyaga sárgásfehér cserép. Rekonstruált peremátmérője 30 cm, fenékátmérője 9 cm, rekonstruált magassága 6,5 cm. Leltári száma: 96.17.4–13. (VIII. tábla, 8. kép) Hasonló a budai töredékekhez.

Lapos fenekű tál részletei. A tál öblös részét sárgásfehér színű girland díszíti, melyet zöldes és barnássárga kitöltés fog közre. Az öblös rész másik darabján barnássárga girland sárgásfehér mezőkkel. A fenék zöld máz borítású, külső felén sárgás engobe, anyaga sárgásfehér cserép. Rekonstruált peremátmérője 28 cm, fenékátmérője 12 cm, rekonstruált magassága 8 cm. A tál két darabja más-más szelvényben került elő, a 79/1-es és a 80/4-es árkokban. Leltári száma: 96.17.6.1. és 93.73.5.1. (IX. tábla, 9. kép). Ugyanebből a rétegből kerültek elő: öblös tál töredékei a ferdén kihajló, egyenes, felálló peremszéllel, az egyenes peremrészen sárgásfehér girland barnás színű kitöltéssel. Az öblös részen sárgásfehér girland zöld mezővel. A girland közét barnássárga máz tölti ki, „metélt" technikával készült. Külső felén sárgásfehér engobe. Anyaga sárgásfehér cserép. Rekonstruált peremátmérője 25 cm, rekonstruált magassága 9,2 cm. Leltári száma: 93.56.4–12. (X. tábla, 10. kép).

TOVÁBBI DARABOK:

Függőlegesen felálló peremszélű tál töredéke ferdén álló egyenes és öblös tálrész indulásával került elő. A peremszél és részben a perem barnássárga mázú, mely zöldes színbe megy át. Az öblös rész zöld ólommáz borítású. Hasonló töredékek a budai palotából és a tabáni ásatásokból kerültek elő (MELIS, 1984. 43-as sorszám, továbbá a Szárazárok 2-es rétegéből származó 58.54.32. leltári számú és a 69.260.1. leltári számú darabok). Az óbudai tál peremátmérője 22 cm, rekonstruált magassága 7 cm. Leltári száma: 96.17.30.1. (XI. tábla, 11. kép).

Ugyancsak „metélt" díszítés nélküli, sárgás máz borítású tál két peremrészletét találtuk a 79/1-es és a 80/3-as szelvényben, a Tumpa-féle ház területén. A tál peremszéle felálló, ferdén álló oldalrészlettel. Külső felületén sárgás engobe, anyaga sárgásfehér cserép. A sárgás ólommáz borítás hólyagos. A peremátmérője 28 cm, rekonstruált magassága 6 cm. Leltári száma: 93.68.2.1. és 93.72.3.1. (XII. tábla, 12. kép). Hasonló, csak sárgászöld mázú tányér került elő a budai palota 31-es számú szemétgödrének rétegében. Leltári száma: 51.1445. A tálak és tányérok mellett a középkori ház feltárásánál a 80/5-ös árokban azonos anyagú és mázú füles korsó szerepelt a rétegben. A sárgásfehér gömbtestű edény válla és nyaka, valamint a nyak és váll közötti szalagfül sárgásbarna mázú. Leltári száma: 93.57.22.1. (XIII. tábla). Hasonló színes korsókat találunk a budai palotában is (MELIS, 1984, 16.), továbbá az 58.56.25-ös leltári számú a Szárazárok 4-es rétegéből és a 70.93.1–2. leltári számú, valamint a 80.618.7. leltári számú darabot. Egy kis füles köcsög oldalrészlete szerepel még a díszített edények között. Felületén függőlegesen álló, fogazott, benyomott díszítés. A fogazott mezőt két bekarcolt vonal zárja le. Színeiben a zöldes máz barnássárga foltokba megy át. Anyaga sárgásfehér cserép. Leltári száma: 93.73.3.1. (XIV. tábla). A Lajos u. 174.-ben előkerült díszedényanyagban egy kis tál fenékrészlete mutat még „metélt" eljárást. A sík fenéken függőleges, „metélt" vonalakkal zöld, sárgásfehér, barnás és szürkészöld máz. Külső oldalán sárgásfehér engobe. Anyaga sárgásfehér cserép. Leltári száma: 96.17.7.1.

LAJOS U. 179. II-ES LELŐHELY
(1. térkép II.)

A töredékeket az É–D-i középkori utca K-i szélén álló középkori lakóház Ny-i részének betöltésében, 30–160 cm mélységben, a 80/1-es K–Ny-i árokban találtuk. A középkori épület Ny-i falára a XVII–XVIII. században ráépült az újkori ház Ny-i fala. Díszedénytöredékek, füles korsók és tálak kerültek itt elő. Az egyik korsónak fenék- és oldalrészletét találtuk meg. A fenéken kevés barnamáz-lecsorgás van.

Az oldalrészlet sötétbarna színű, sárkánytaréjos díszítésű, mely fehér ónmáz alapon húzódik. Ezt a sávot „metélt" technikájú csíkozás zöld és barnássárga színekkel fogja közre. Rózsaszínes cserép. Hasonló korsót publikált Melis Katalin a budai Várból (MELIS, 1984. 18.). Az óbudai töredék leltári száma: 96.18.4.1–2. (XV. tábla, 13. kép).

A másik füles kancsó maradványa egy oldalrészlet, a részleten „metélt" eljárással függőleges csíkozás, melynek egyik sávjában benyomott pontsor van, a másik sávban szamócás rátét díszítés szerepel zöld mázzal. Sárgásfehér cserép, hasonló a budai Várból ismerthez (MELIS, 1984. 3.). Az óbudai kancsó maradványának leltári száma: 96.18.20.1. (XVI. tábla, 14. kép).

A harmadik füles korsó egy fenékrészlet, a talpkarimáján benyomott díszítés, az oldalrészleten „metélt" csíkozás, fehér ónmáz, sárgásbarna és zöld színekben. Sárgásfehér cserép. Leltári száma: 96.18.10.1. (XVII. tábla, 15. kép).

Az anyagban előkerült táltöredéken részben „metélt" eljárással készült díszítés, részben csak ólommáz borítás van.

Az egyik tálnak két részlete került elő. A tál peremrészén „metélt" eljárással girlandok és háromszögek szerepelnek sárga, zöld és barnássárga mázzal. Kívül sárgás engobe. Rózsaszínes cserép. A peremátmérője 25 cm, a fenékátmérő 11 cm, rekonstruált magassága 9,5 cm Leltári száma: 96.18.11.1–2. (XVIII. tábla, 16. kép).

Egy másik tál azonos díszítésű peremrészlete került elő, a ferde, egyenes oldalrészlet felálló peremszegéllyel zárul, „metélt" eljárással háromszög- és girlanddíszítés van rajta. Zöld, sárga és barnássárga. Kívül sárga engobe. Rózsaszínű cserép. Peremátmérője 26 cm, rekonstruált fenékátmérője 11 cm, rekonstruált magassága 9,5 cm Leltári száma: 96.18.22.1. (XIX. tábla, 17. kép). Hasonló darab van a budai palotából (MELIS, 1984. 36.). Ólommáz borítású tál részlete került elő itt. A ferde, egyenes oldalrészleten függőlegesen felálló peremszegély csatlakozik az öblös rész indulásával. Barnás ólommáz fedi, melyben sárgásbarna foltok vannak. Az öblös rész zöld mázas. Kívül sárgás engobe, rózsaszínes cserép. Peremátmérője 30 cm, rekonstruált fenékátmérője 10 cm, rekonstruált magassága 13,5 cm. Leltári száma: 96.18.5.1. (XX. tábla, 18. kép).

Hasonló másik tál két oldaltöredékét találtuk, felületén zöld és barna mázborítással. Kívül sárgásfehér engobe, sárgásfehér cserép. Rekonstruált peremátmérője 27 cm, rekonstruált fenékátmérője 9,5 cm, rekonstruált magassága 10 cm. Leltári száma: 96.18.12.1–2. (XXI. tábla, 19. kép).

III. KERÜLET, NÉVTELEN U., III-AS LELŐHELY
(1. térkép, 1/b, alaprajz III.)

A középkori piactérről kivezető É–D-i és ÉK–DNy-i középkori utca sarkán álló, középkori lakóház betöltésében, a 80/1-es szelvényben találtuk a tál töredékeit 80–220 cm mélységben. A középkori házra ráépült a XVIII–XIX. századi lakóház.[7]

Egy tál két darabja került itt elő. A tál peremrészlete felálló, kissé behúzott peremszéllel, barnás máz borítással, hátoldalán sárgás engobe. Rózsaszínű cserép, peremátmérője 30 cm, rekonstruált fenékátmérője 10,5 cm, rekonstruált magassága 10 cm. Leltári száma: 92.137.21.1. és 92.137.31.1. (XXII. tábla, 20. kép).

III. KERÜLET, LAJOS. U. 160., IV-ES LELŐHELY
(1. térkép, 1/b alaprajz IV.)

A háromszög alakú középkori piactér É-i oldalán álló lakóház K-i részének betöltésében, az É–D-i árok D-i végében, 70–210 cm mélység között bontottuk ki a töredékeket. A középkori házra a XVII–XVIII. században lakóház épült.

A XVII. századi betöltésben dísztál töredéke került elő. A ferde egyenes oldalrészlet ferde, kissé megvastagodó peremszéllel zárul. Barnás ólommáz borítja. Peremátmérője 26 cm. Leltári száma: 95.27.19.1. (XXIII. tábla, 21. kép).

A másik táltöredéken a tál öblös részlete is megmaradt. Barnás ólmmáz borítású. Az öblös rész zöldes ólommázas. Kívül sárgásfehér engobe. A budai palotából hasonló töredék került elő (MELIS, 1984. 43., 44.). Az óbudai töredék peremátmérője 21 cm, rekonstruált fenékátmérője 8,3 cm, rekonstruált magassága 11,5 cm. Leltári száma: 95.27.18.1. (XXIV. tábla, 22. kép).

Barnás ólommáz borítja a másik tál töredékét is, melynek egyenes, ferde oldalrészlete felálló peremszegéllyel került elő. Peremátmérője 28 cm, leltári száma: 95.27.17.1. (XXV. tábla, 23. kép).

Azonos profilú, de más díszítésű tál töredéke is előkerült a rétegből. Egyenes, ferde oldalrészlet, felálló peremmel, az öblös rész csonkjával. Sárgás alapon, barnával meghúzott hullámvonalas díszítés. A tál öblös részén azonos mustra zöldes színben. Színtelen ólommáz borítással. Kívül kopott, sárga engobe, sárgásfehér cserép. Peremátmérője 29 cm, rekonstruált fenékátmérője 10 cm, rekonstruált magassága 12 cm. Leltári száma: 95.27.20.1. (XXVI. tábla, 24. kép).

III. KERÜLET, LAJOS U. 163., V-ÖS LELŐHELY
(1. térkép 1/b alaprajz V.)

A középkori piactér K-i oldalán álló lakóház betöltéséből került elő a tál töredéke. A területen szórványként került elő két dísztál töredéke. Az egyik tál ferde, egyenes oldalrészlete maradt meg a felálló peremszegéllyel. Felületén sárgásbarna ólommáz. Kívül sárgás engobe, sárgásfehér cserép. Peremátmérője 32 cm, leltári száma: 96.40.17.1. (XXVII. tábla, 25. kép). A másik tál töredéke szintén egyenes, ferdén álló peremrészlet, felálló peremszegély. Hólyagos, barna ólommáz borítja. Leltári száma: 96.40.16.1. (XXVIII. tábla, 25. kép).

III. KERÜLET, LAJOS U. 158., VI-OS LELŐHELY
(1. térkép, 1/b alaprajz VI.)

A középkori piactér Ny-i oldalán álló lakóház betöltésében 0–100 cm mélységben, a ház D-i falánál, a 79/2-es árokban találtuk a tál két töredékét. A lakóházat régészeti és okleveles adatok alapján Kapás Antal óbudai polgár lakóházával azonosítottuk.[8] A középkori házra épült rá a Lajos u. 158. számú lakóház D-i részlete a XVII–XVIII. században.

Egy dísztál két részlete került elő a betöltésben. Ferde, egyenes oldalrészlet, felálló peremszéllel, felületén barnás ólommáz borítással. A másik darab az öblös rész indulásával, zöldes ólommázzal. Hátoldalán sárgás engobe. Sárgásfehér cserép. Peremátmérője 32 cm, rekonstruált fenékátmérője 11 cm, rekonstruált magassága 12,5 cm. A töredék leltári száma: 92.31.1.1–2. (XXIX. tábla, 26. kép).

III. KERÜLET, DUGOVICS T. TÉR 2., VII-ES LELŐHELY
(1. térkép, VII.)

A középkori Nagy utca – mely a klarisszakolostorhoz vezetett – Ny-i oldalán álló lakóház.[9] A középkori lakóház pincéjét átboltozva a XVII–XVIII. században felhasználták.

A töredékeket ettől az újkori háztól É-ra, a 80/1-es árokban és a XVII–XVIII. századi ház téglapadlója fölött, a 80/2-es árokban találtuk. A ma álló ház a XVII–XVIII. századi házra épült rá A 80/1-es árokban, 40–80 cm között egy füles korsó oldalrészlete került elő. Feketés színű, függőlegesen álló fogazatú (sárkánytaréj) díszítéssel. A sárkánytaréjos sort félkörben benyomott pontsor keretezi, zöldes ólommáz borítással. Hasonló díszítésű korsót publikál a budai Várból Melis Katalin (MELIS, 1984. 18–19-es sorszám). Az óbudai töredék leltári száma: 96.23.2.1. (XXX. tábla).

A másik itt előkerült töredék egy tál peremrészlete. Ferde, egyenes oldalrészleten két bekarcolt vonal, mely a peremszegélyt kíséri. A ferde tálrészlethez öblös részlet csatlakozik, felületén sárgásbarna ólommáz borítás. Fehér cserép. Peremátmérője 26 cm, rekonstruált fenékátmérője 10 cm, rekonstruált magassága 12,5 cm. Leltári száma: 96.23.4.1. (XXXI. tábla, 27. kép).

III. KERÜLET, SZENTLÉLEK TÉR (KORÁBBAN KORVIN OTTÓ TÉR) NY-I PARKRÉSZLET, VIII-AS LELŐHELY
(1-es térkép, VIII.)

A XIV. századi Mária-templomtól D-re feltárt középkori lakóházak egyikében (14. ház), a ház betöltésében, a 78/1-es árok É-i rábontásában került elő a töredék, a középkori ház K-i falától Ny-ra, a középkori terazzo padlóján. A középkori házra ráépült a XVII–XVIII. századi lakóház.[10]

A középkori ház betöltésében, 260–280 cm mélységben találtuk a díszedénytöredéket. Egy tál ferde, egyenes oldalrészletét, a felálló peremszegéllyel. Belső felületén zöldes ólommáz borítás. A máz kissé foltos. Hátoldalán sárgásfehér engobe, sárgásfehér cserép. Peremátmérője 32 cm, rekonstruált fenékátmérője 11 cm, rekonstruált magassága 11,5 cm. Leltári száma: 88.145.2.1. (XXXII. tábla, 28. kép).[11]

JEGYZETEK

1. A díszedények datálására Voit Pál a Nógrád megyei topográfiában egy vegyes mázas, „metélt" eljárással készült korsót a XVI. század közepéről származtat. VOIT 1954. 99. 24. kép. Ugyancsak ő egy, az egri várból származó „metélt", vegyes mázas korsót a XVII. századra datál. VOIT 1969. 104. 82. kép. Szerinte a „metélt" eljárással készült fehér, zöld, barna sávozású edények tömegével árasztották el Egert. Nyilván nemcsak a várbeliek, hanem a városi kúriák háztartásai is ezeket használták. VOIT 1969. 101. A sajátosan magyar díszedényáru a XVI. század első felének terméke. Eddig ismeretlen helyen működő fazekasműhely készítménye. VOIT 1954. 98. Melis Katalin a budai palotából előkerült díszedénytöredéket a XV. század végére, a XVI. század első felére teszi. MELIS 1984. 218.
2. Voit Pál használta a „metélt" eljárás kifejezést a budai díszkerámia egy csoportjára. VOIT Pál–HOLL Imre: Hunyadi Mátyás budai majolikagyártó műhelye. BudRég 17. 1956. 132.
3. MELIS 1984. 205–224.
4. BERTALAN Vilmosné; XV–XVI. századi díszedények a III. kerület, Lajos u. 174. számú ház feltárásából – kézirat.
5. BERTALANNÉ 1981. 419–429., BERTALANNÉ 1995. 181–182.
6. BERTALANNÉ 1996. 549–552.
7. BERTALANNÉ 1995. 178.
8. BERTALANNÉ 1997. 324. 1., 344. 1. IV. t. 8., 9. ábra
9. BERTALANNÉ 1982. 156. 24. jegyzet
10. BERTALANNÉ 1992. 29. 181–184.
11. MELIS 1996. 225. 1. 13. kép, 1., 2., 3. ábra

IRODALOMJEGYZÉK

BERTALANNÉ=BERTALAN Vilmosné: XV–XVI. századi díszedények a III. kerület, Lajos u. 174. számú ház feltárásából – kézirat.

BERTALANNÉ 1981=BERTALAN Vilmosné: Óbuda 1355-ös és 1437-es határjárásának régészetileg meghatározott határpontjai. BudRég 25. 1981. p. 419–429.

BERTALANNÉ 1995=BERTALAN Vilmosné–ALTMANN Júlia: A középkori Óbuda. In: Óbuda évszázadai. Bp. 1995. p. 181–182.

BERTALANNÉ 1995.a=BERTALAN Vilmosné: Piactér. In: Óbuda évszázadai. Bp. 1995.

BERTALANNÉ 1996=BERTALAN, HERTA: Budaer Majoliken im Óbuda (Altofen). ActaArchHung 48. 1996. p. 549–552.

BERTALANNÉ 1997=BERTALAN Vilmosné: III., Lajos u. 158. sz. ház feltárása. BudRég 31. 1997. p. 323–348.

BERTALANNÉ 1982=BERTALAN, HERTA: Das Klarissinenkloster von Óbuda aus dem 14. Jahrhundert. ActaArchHung 1982. p. 152-176.

BERTALANNÉ 1992=BERTALAN Vilmosné: Középkori lakóházak a budai káptalan területén. BudRég 29. 1992. p. 181–184.

BERTALANNÉ 1997=BERTALAN Vilmosné: Bp. III., Lajos u. 158. sz. ház feltárása. BudRég 31. 1997. p. 1.

MELIS 1984=IRÁSNÉ MELIS Katalin: XV–XVI. századi díszedények a budai palotából. CommArchHung 1984. p. 206–222.

MELIS 1996=IRÁSNÉ MELIS Katalin: Középkori lakóházak és vargaműhely kutatása a pesti belvárosban. CommArchHung 1996. p. 211-2338.

VOIT 1954 =VOIT Pál: Kerámiai emlékek. In: Nógrád megye műemlékei. Bp. 1954. p. 94-100.

VOIT 1969=VOIT Pál: Eger és Heves megye művészettörténete XVI–XIX. század. Végvári élet – végvári művészet. In: Heves megye műemlékei 1. Bp. 1969. p. 91-302.

Az 1. számú térképet és 1/b alaprajzot Kuczogi Zsuzsanna és Láng Andrea készítette. A táblák rajzai Major Jánostól származnak. A fotókat Bakos Margit készítette.

HERTA BERTALAN

ZIERGEFÄßE AUS ÓBUDA (ALTOFEN)

Bei den Abrissarbeiten und Bauarbeiten des Neubauviertels aus Óbuda, beziehungsweise in den Jahren 1978–1980 wurden bei den Ausgrabungen und Rettungsgrabungen in 8 Fundorten (Bild 1) in den mittelalterlichen Schichten, und in den Schichten aus dem 17–18. Jahrhundert Zierkeramikgefäße aus den 15–16. Jahrhunderten gefunden[1]. Die meisten Bruchstücke stammten aus Schüsseln, Tellern, Kannen beziehungsweise aus engen zylinderförmigen, kugelbäuchigen Krügen. Die Fundgüter sind meistens gelblich – weiß, aber es gibt im Fundmaterial auch rosafarbige Scherben. Verzierungen wurden teilweise mit "eingeschnittenen" Verfahren mit mehrfarbiger Bleiglasur[2] verfertigt. Unter den Funden waren auch einige plastisch, beziehungsweise eingestempelt verzierte Bruchstücke zu finden.

Fundmaterialien, die den Fundgütern aus Óbuda ähneln sind aus den Budaer Palast, aus Tabán, Pest und aus anderen Städten des Landes bekannt. Ihr Alter ist laut der Analogien auf das Ende des 15. auf den Anfang des 16. Jahrhunderts zu setzen. Die Ziergefäße können mit einigen Stücken aus dem 17. Jahrhundert zusammen Produkte einer Töpferei aus Ungarn sein, die bis jetzt auf einem, bis heute nicht bekannten Ort ihre Tätigkeit ausübte.

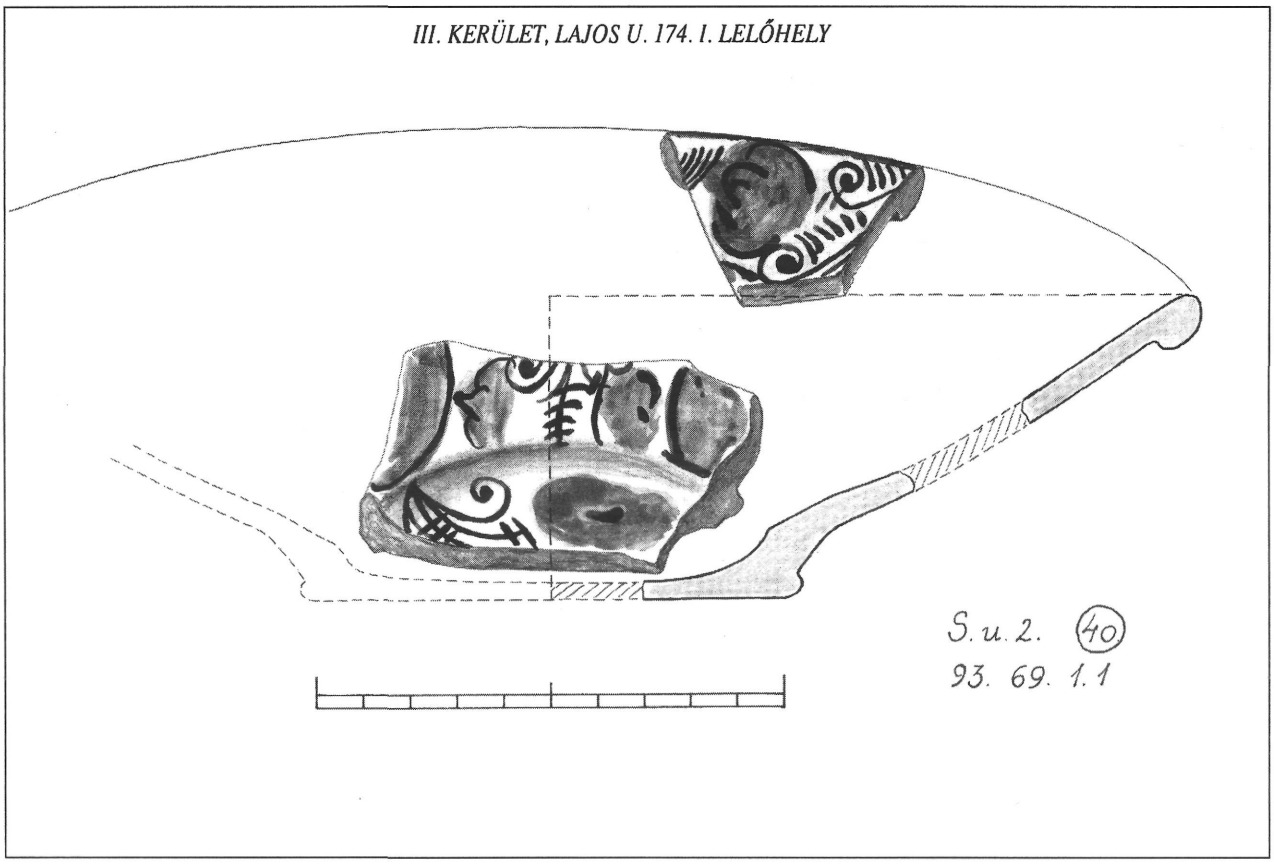

I. tábla. A 93.69.1.1–2. leltári számú, XVII. század elejéről származó tál részlete

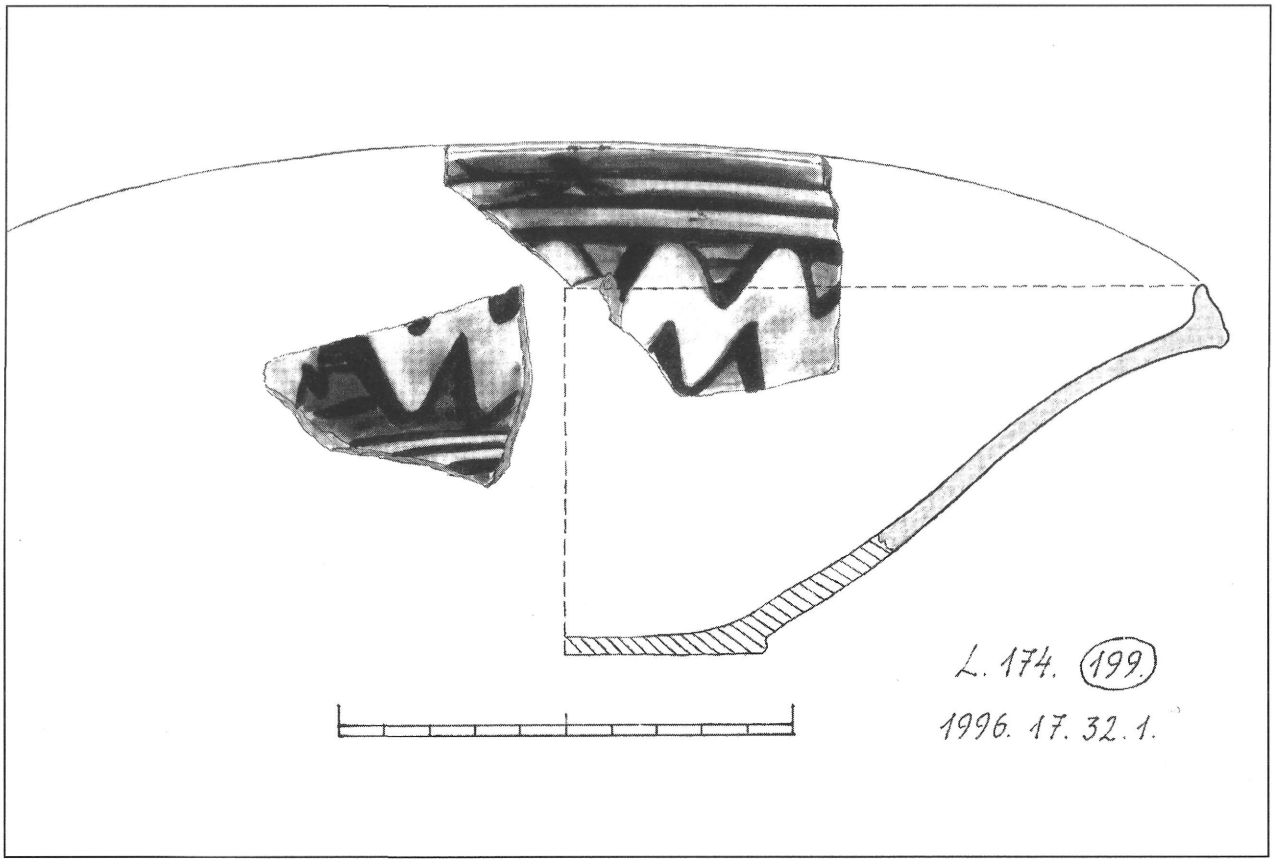

II. tábla. A 96.17.32.1–2. leltári számú, a XVI–XVII. század elejéről származó tál részletei

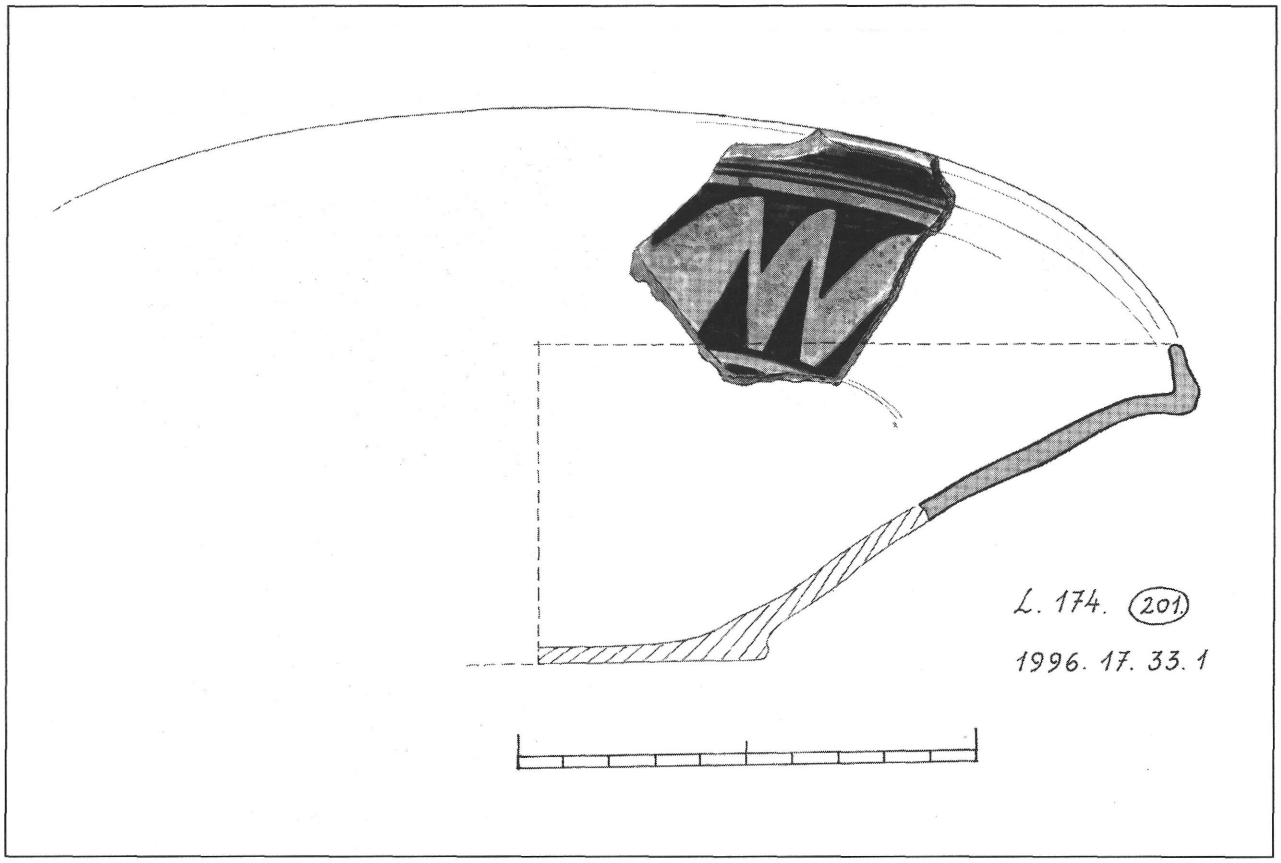

III. tábla. A 96.17.33.1. leltári számú, XVI–XVII. század elejéről származó tál töredéke

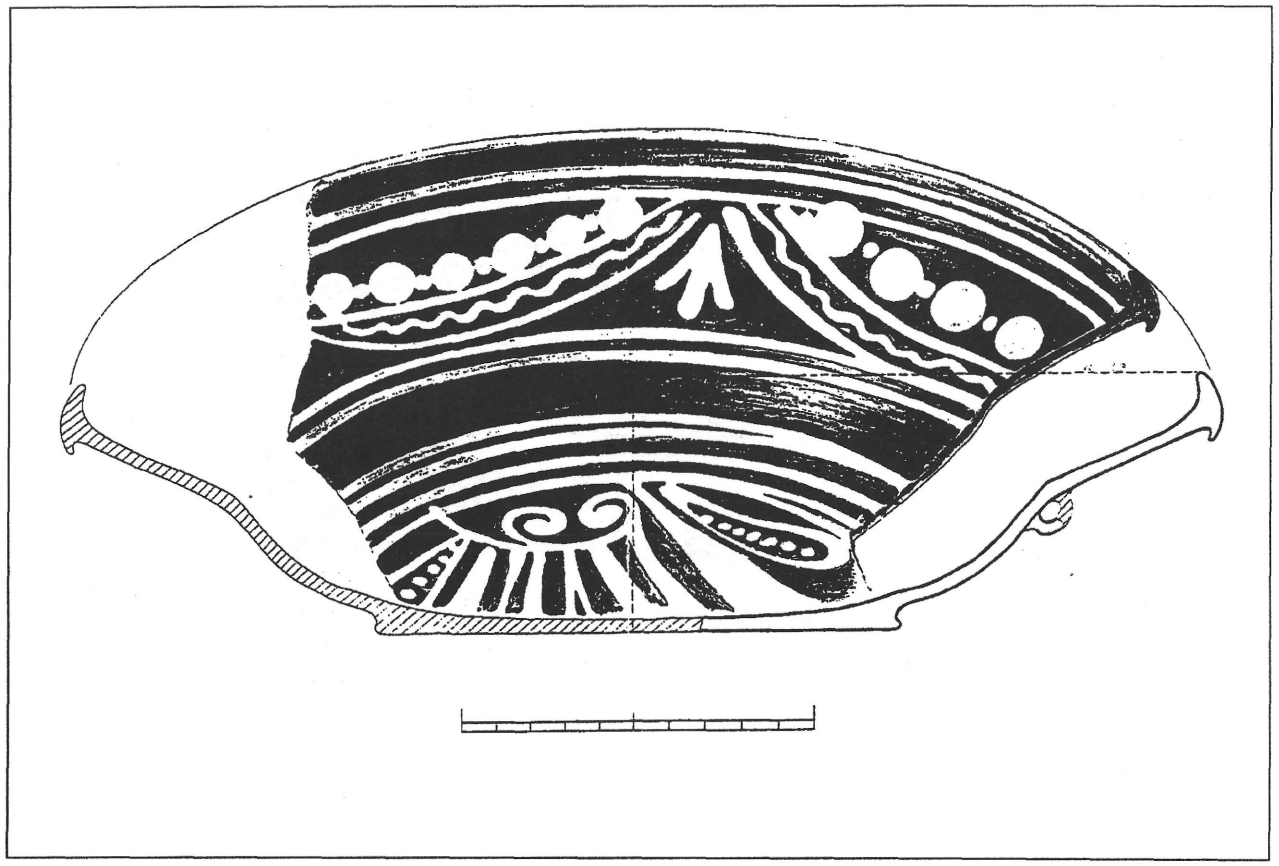

IV. tábla. A 93.68.1.1. leltári számú, XVII. század elejéről származó tál töredéke

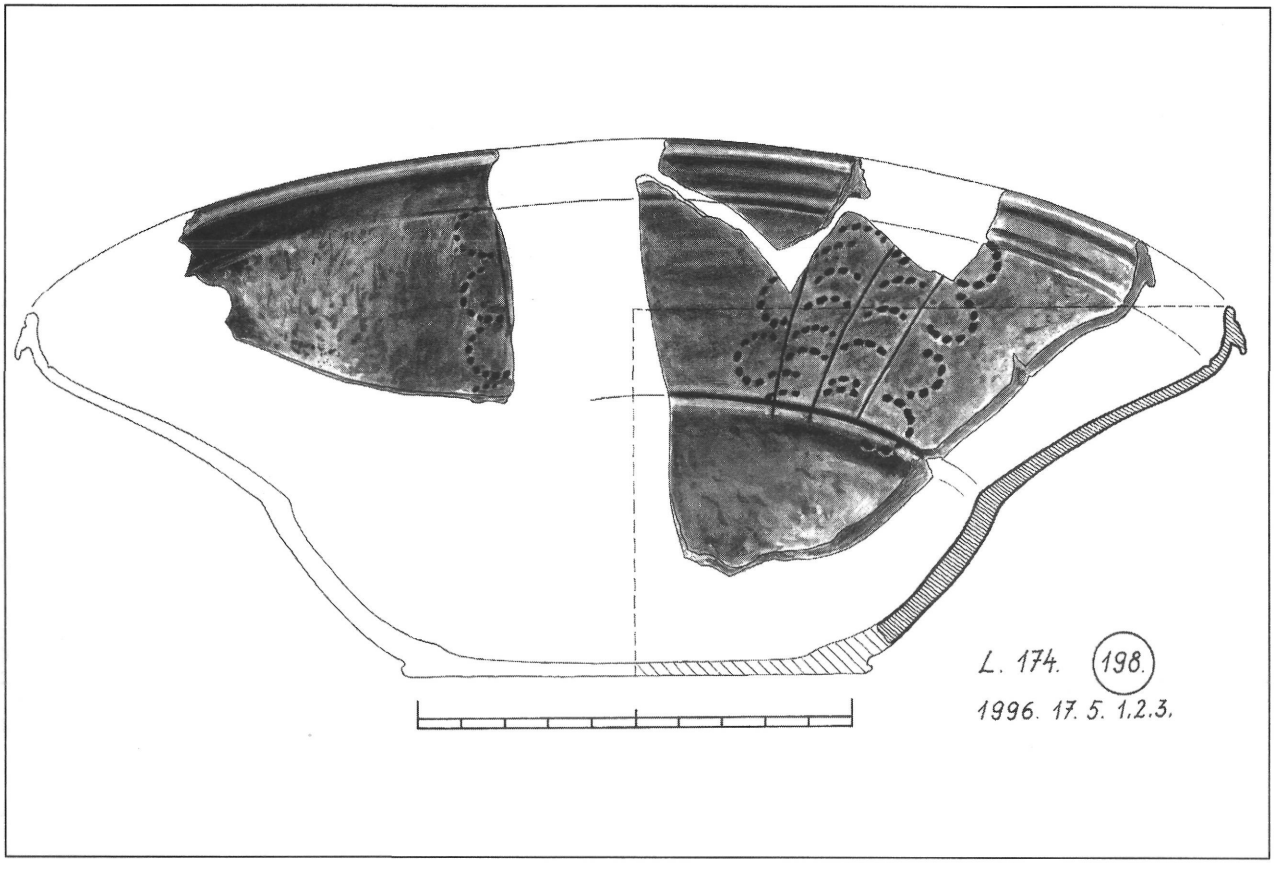

V. tábla. A 96.17.5.1–3. leltári számú, XV–XVI. század elejéről származó tál töredéke

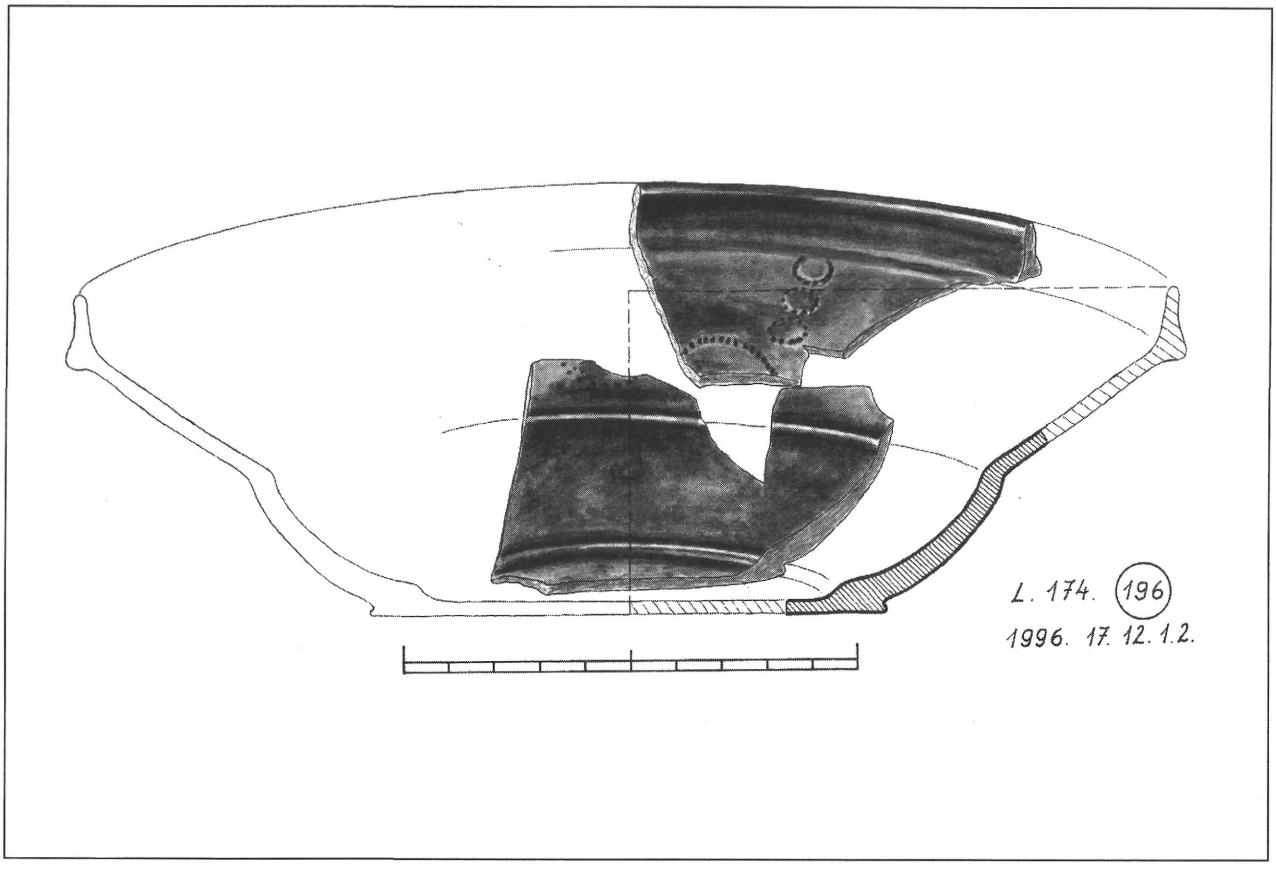

VI. tábla. A 96.17.12.1–2. leltári számú, XV–XVI. század elejéről való tál részletei

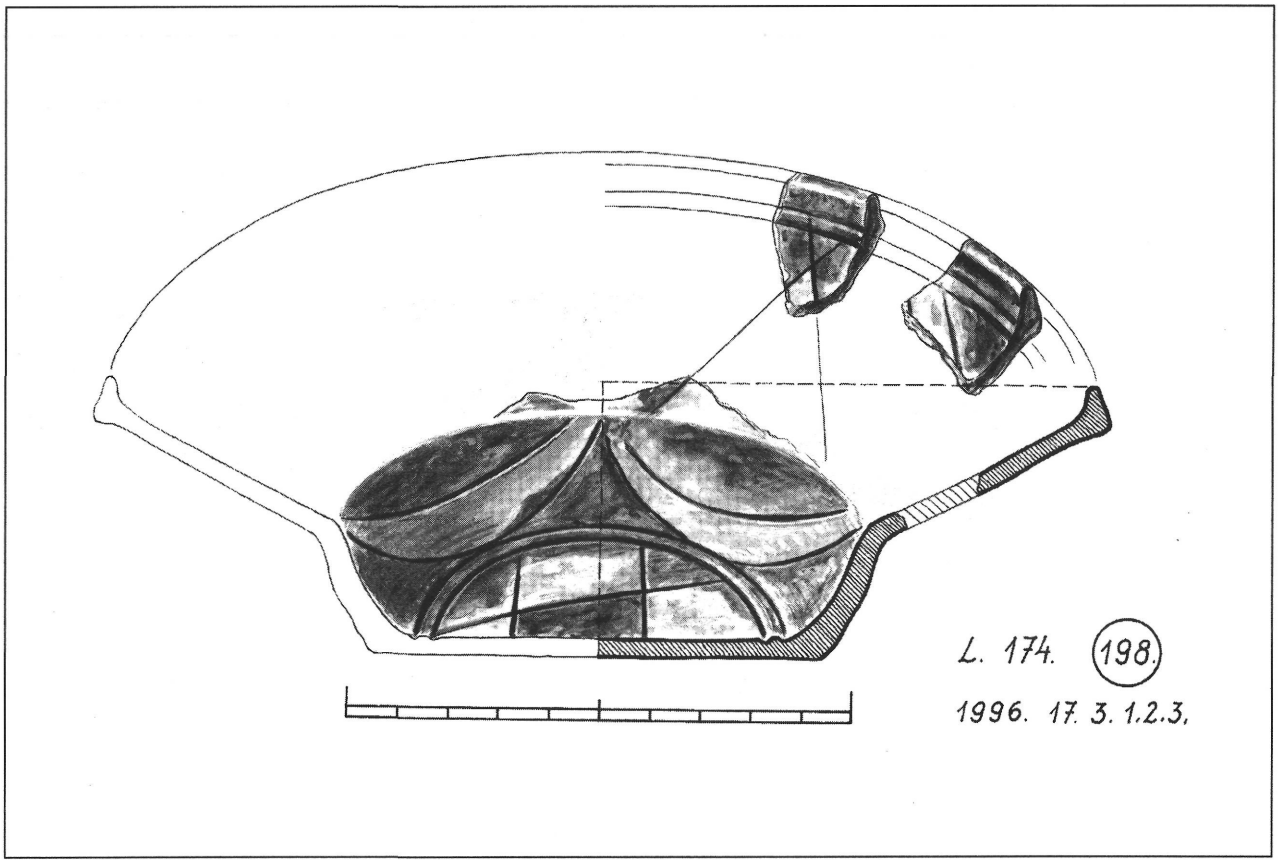

VII. tábla. A 96.17.3.1–3. leltári számú, XV–XVI. század elején készült tál töredékei

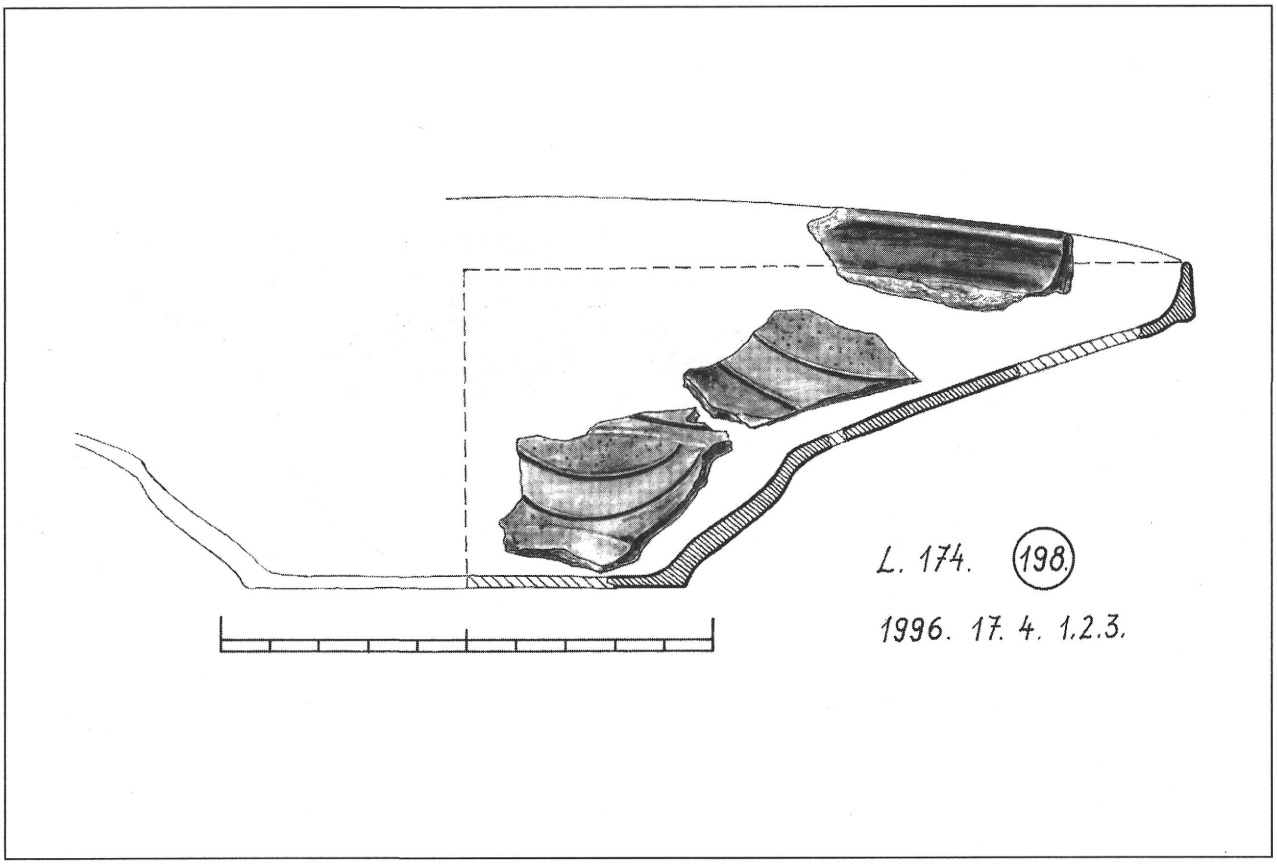

VIII. tábla. A 96.17.4.1–3. leltári számú, XV–XVI. század elejéről származó tál töredékei

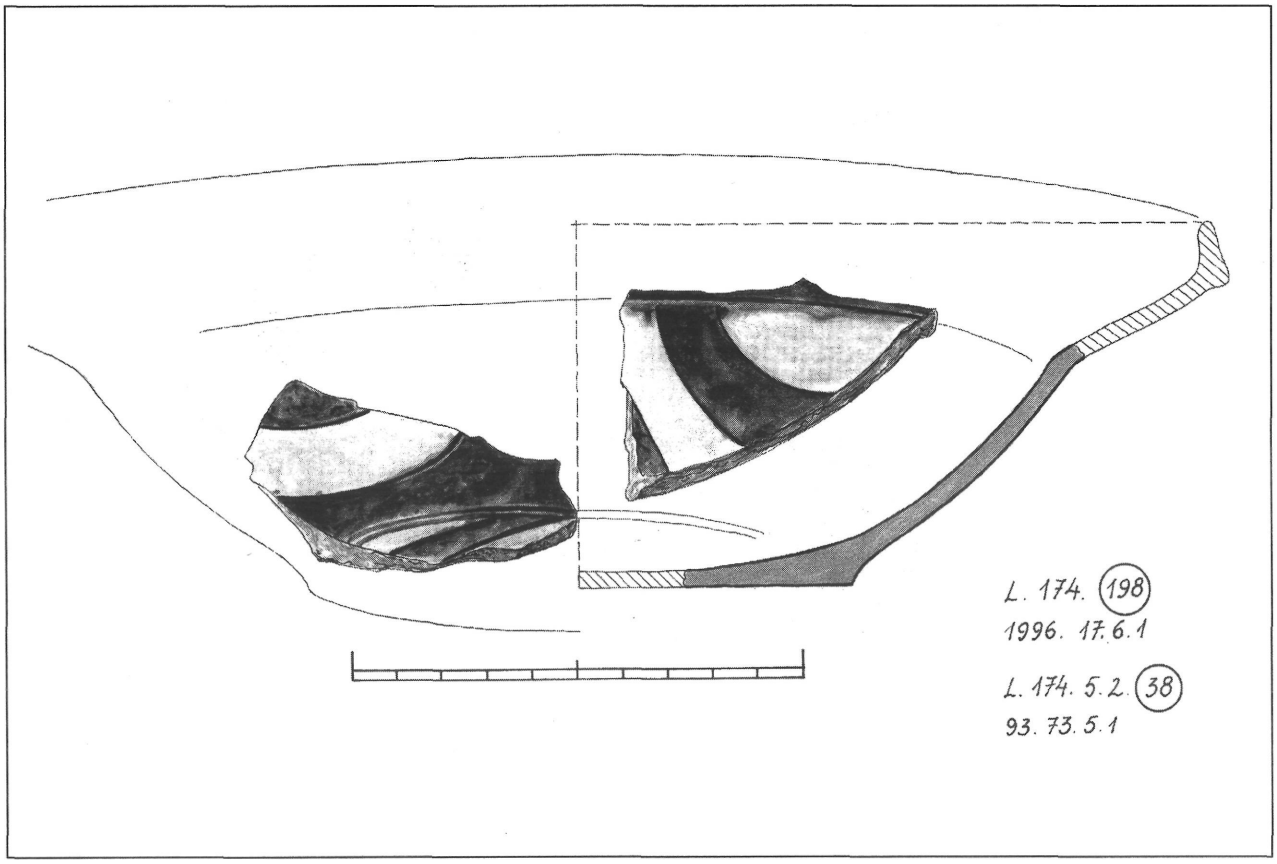

IX. tábla. A 96.17.6.1. és a 93.45.21. leltári számú, XV–XVI. századból való tál töredékei

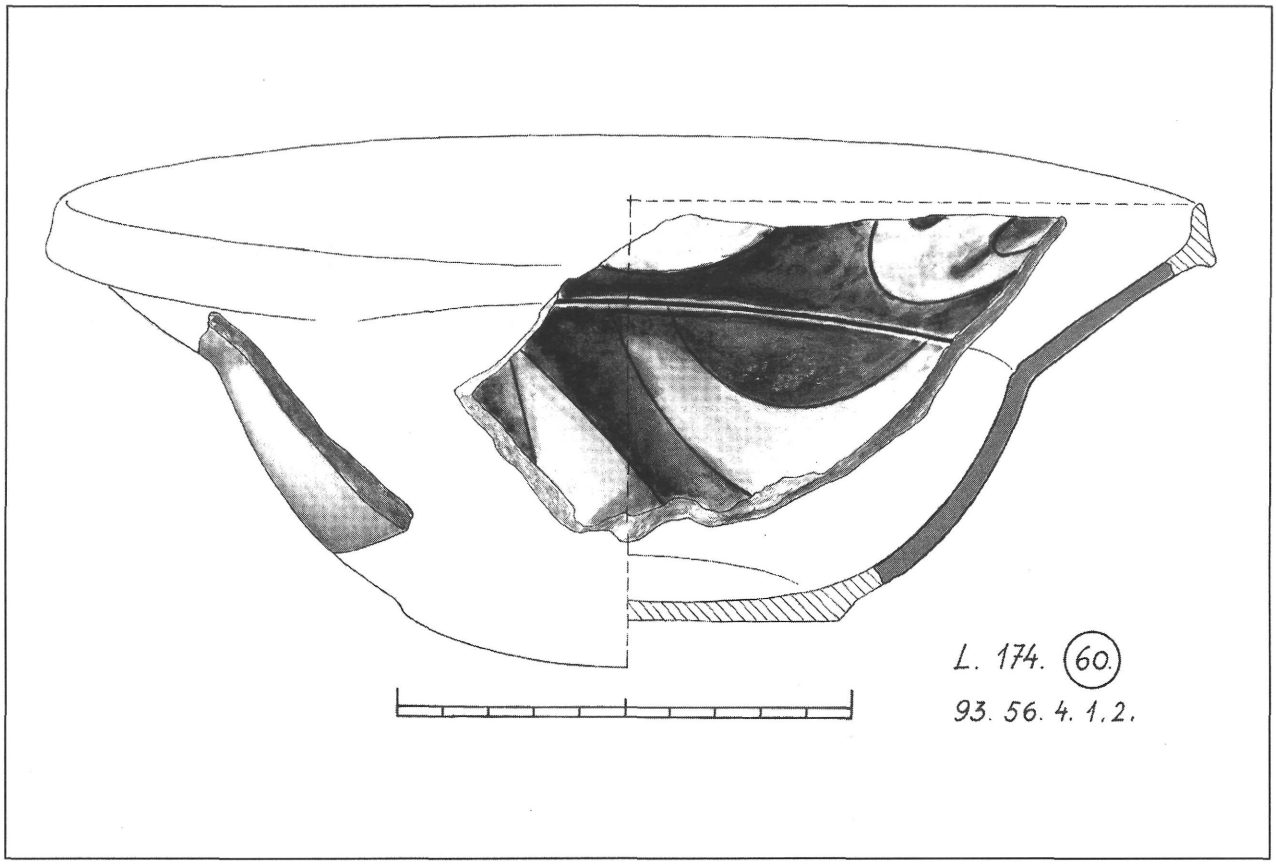

X. tábla. A 93.56.4.1–2. leltári számú, XV–XVI. századi tál részletei

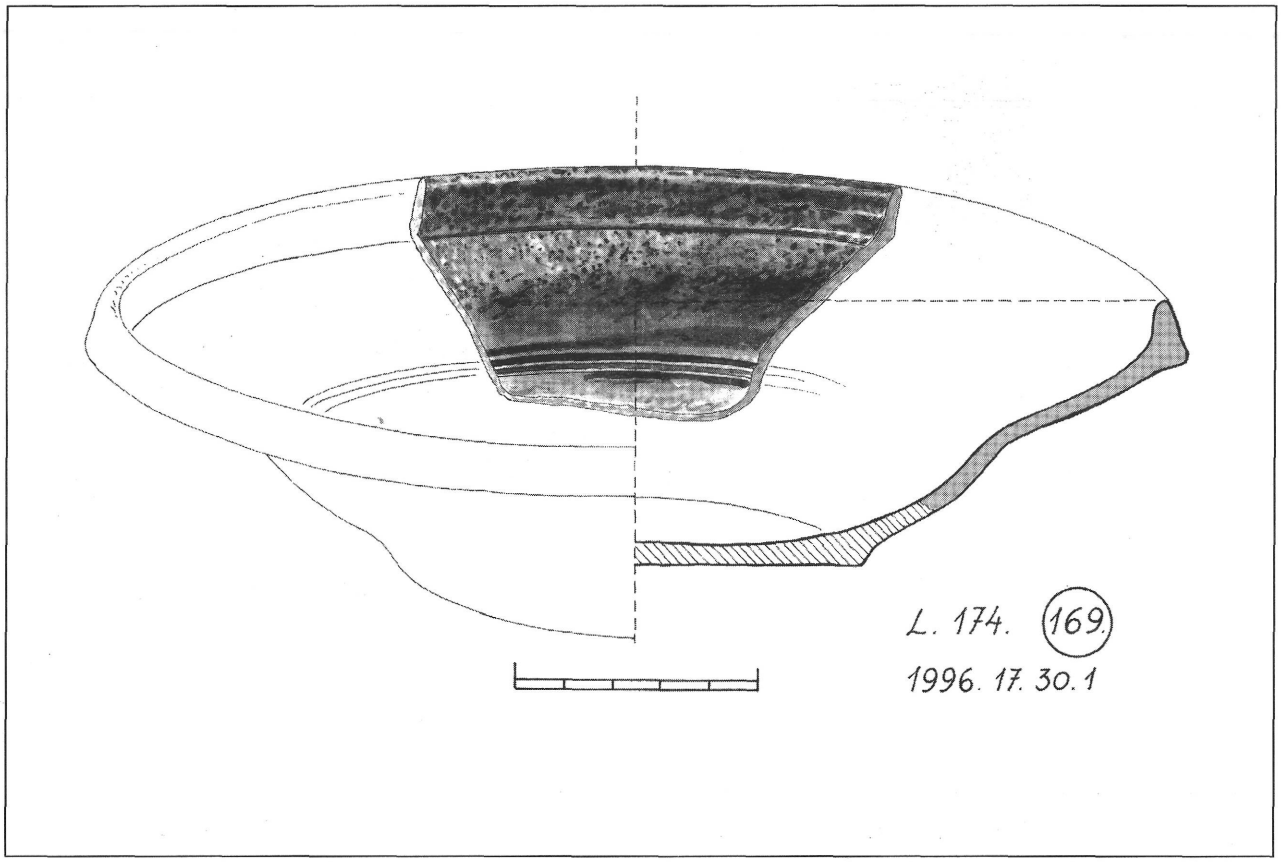

XI. tábla. A 96.17.30.1. leltári számú, XVI. századi tál részlete

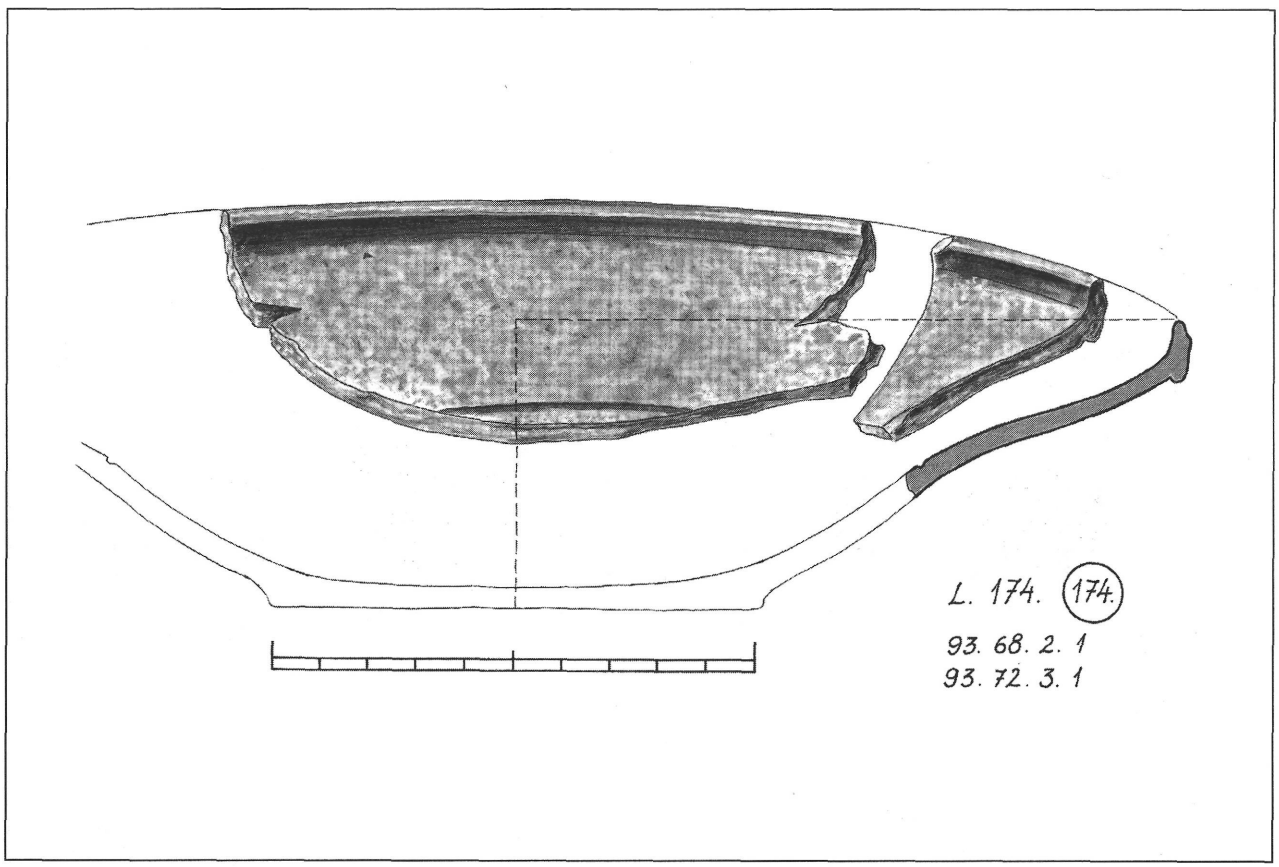

XII. tábla. A 93.68.2.1. és a 93.72.3.1. leltári számú, XVI. századi tál részletei

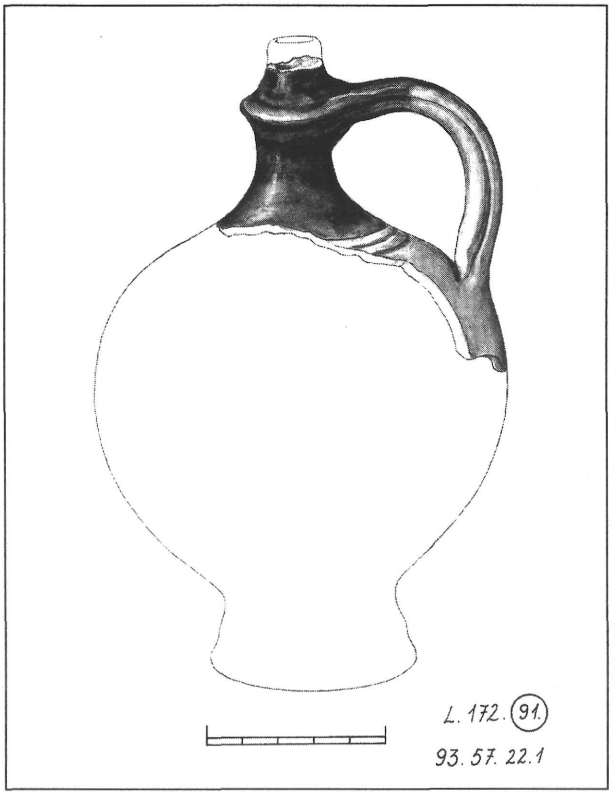

XIII. tábla. A 93.57.22.1. leltári számú, XV–XVI. századi korsó részlete

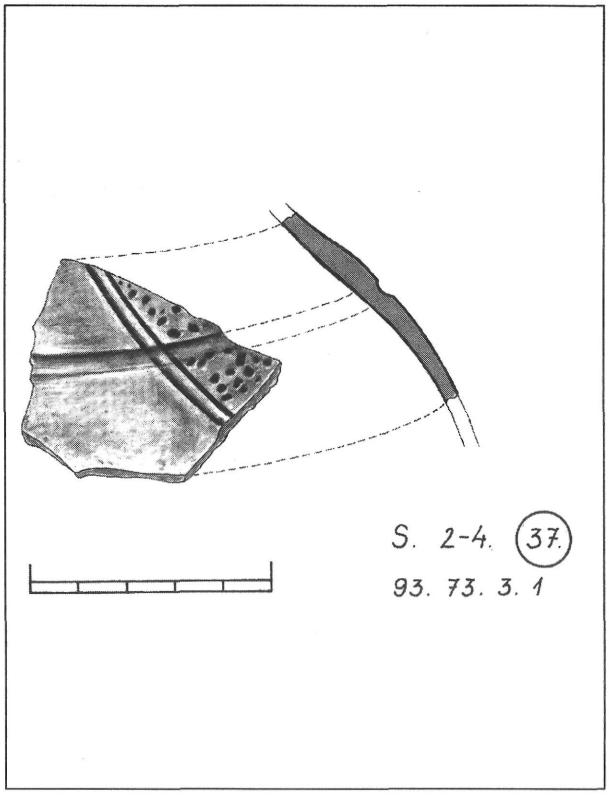

XIV. tábla. A 93.73.3.1. leltári számú, XV–XVI. századi kis kancsó részlete

A III. KERÜLET, LAJOS U. 179., II. LELŐHELY

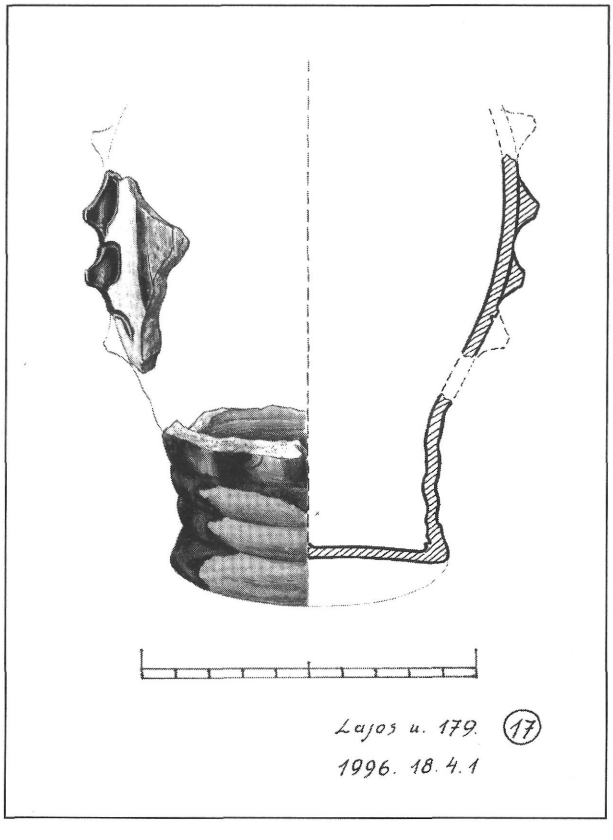

XV. tábla. A 96.18.4.1–2. leltári számú, XV–XVI. századi füles kancsó részletei

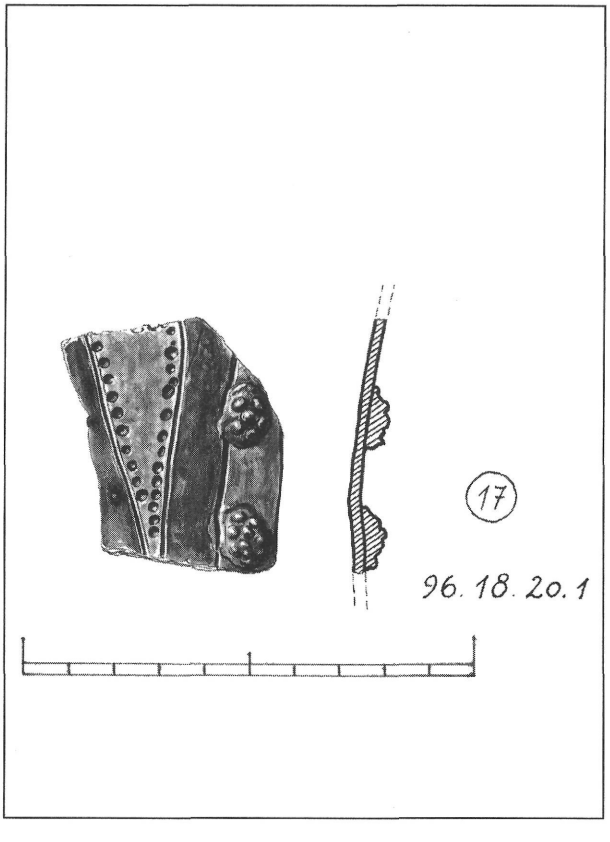

XVI. tábla. A 96.18.20.1. leltári számú, XV–XVI. századi füles kancsó részlete

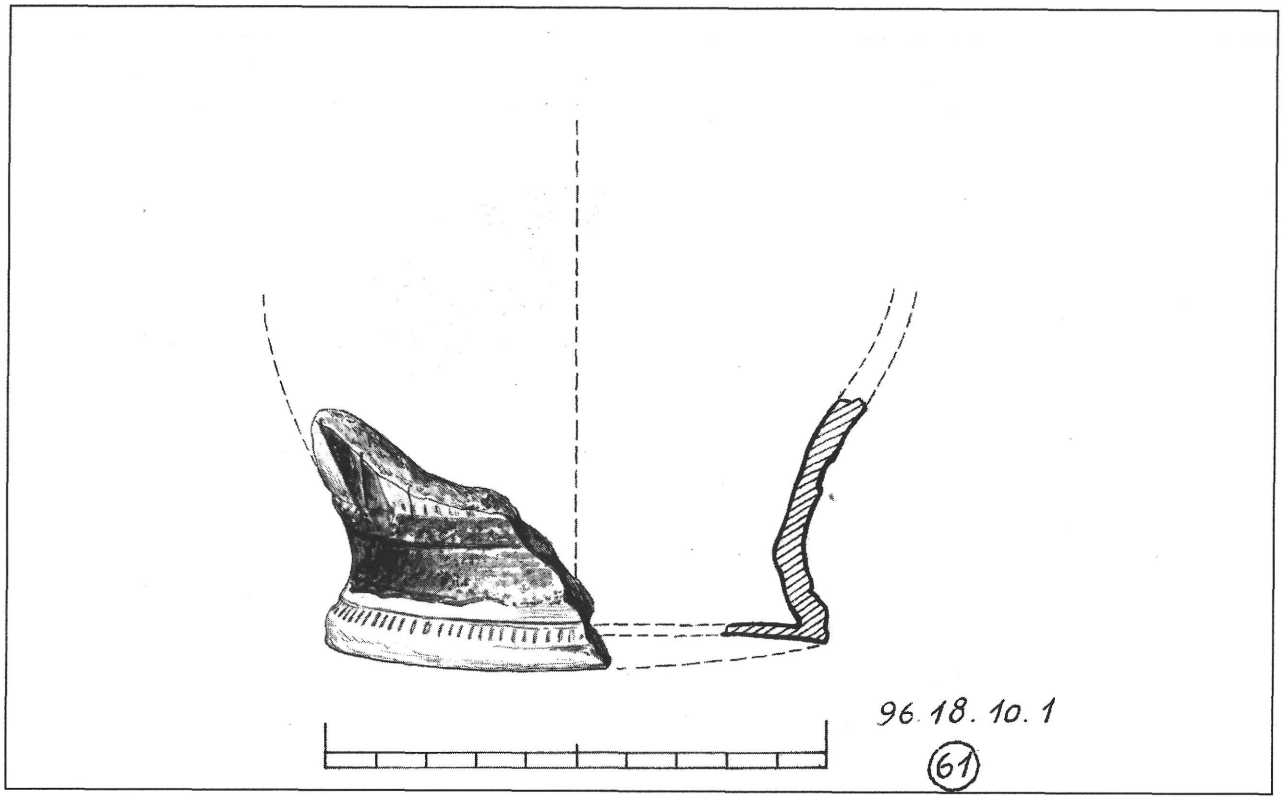

XVII. tábla. A 96.18.10. leltári számú, XV–XVI. századi füles kancsó részlete

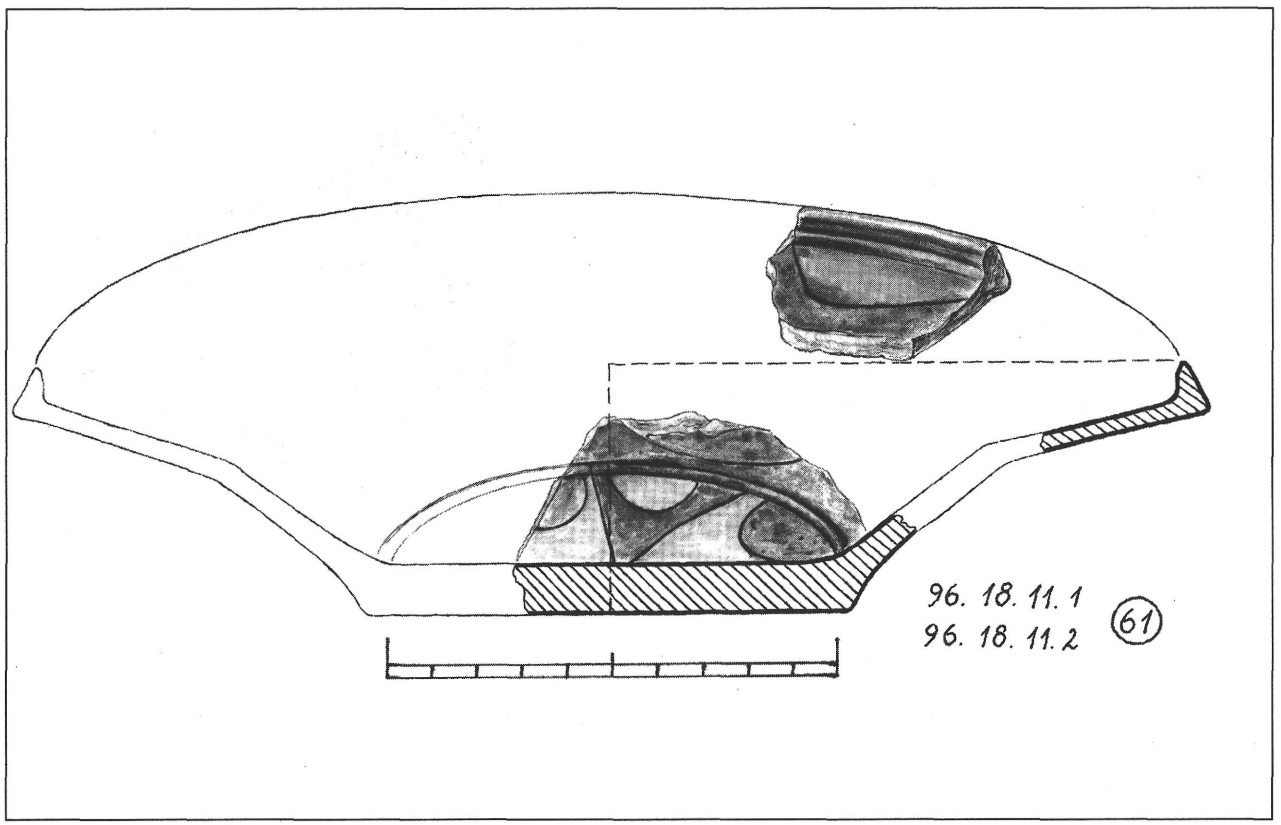

XVIII. tábla. A 96.18.11.1–2. leltári számú, XV–XVI. századi tál részletei

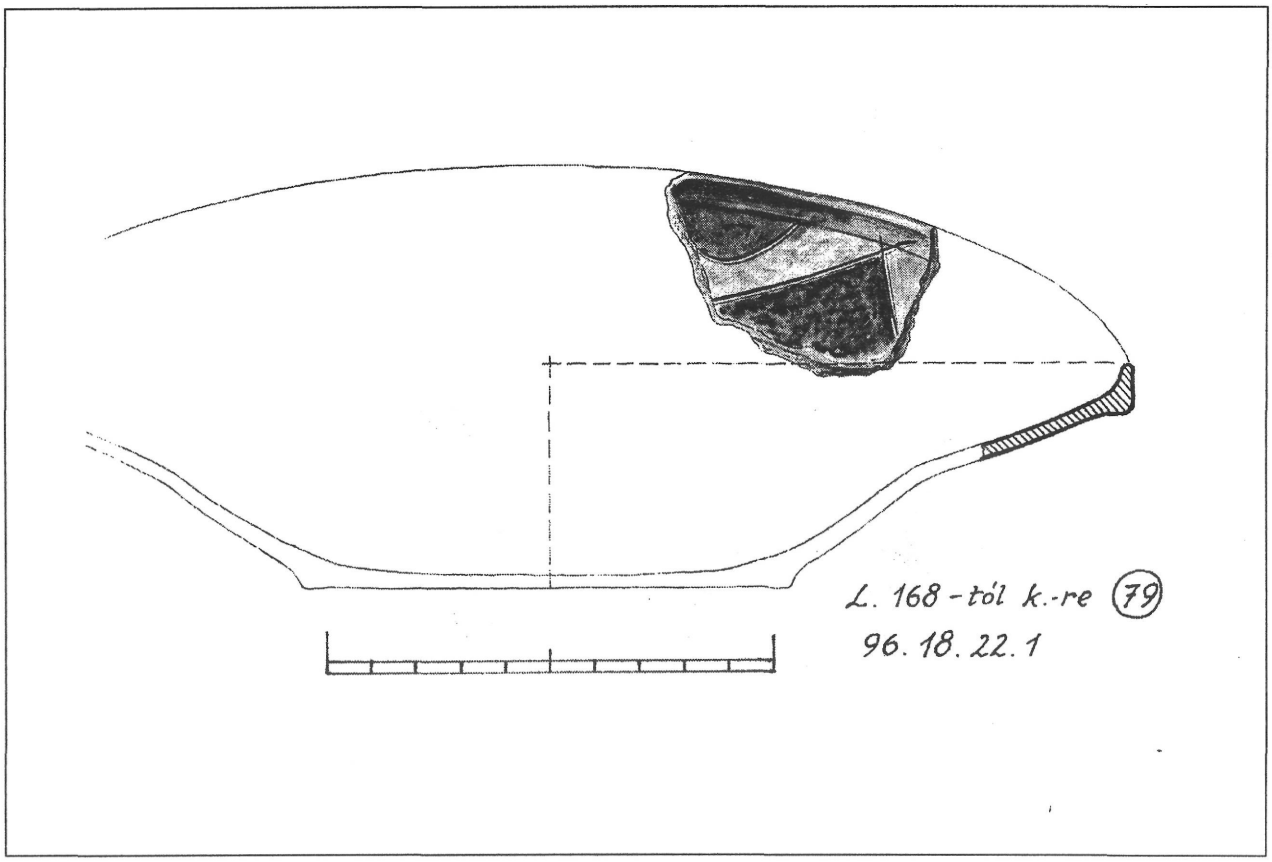

XIX. tábla. A 96.18.22.1. leltári számú, XV–XVI. századi tál részlete

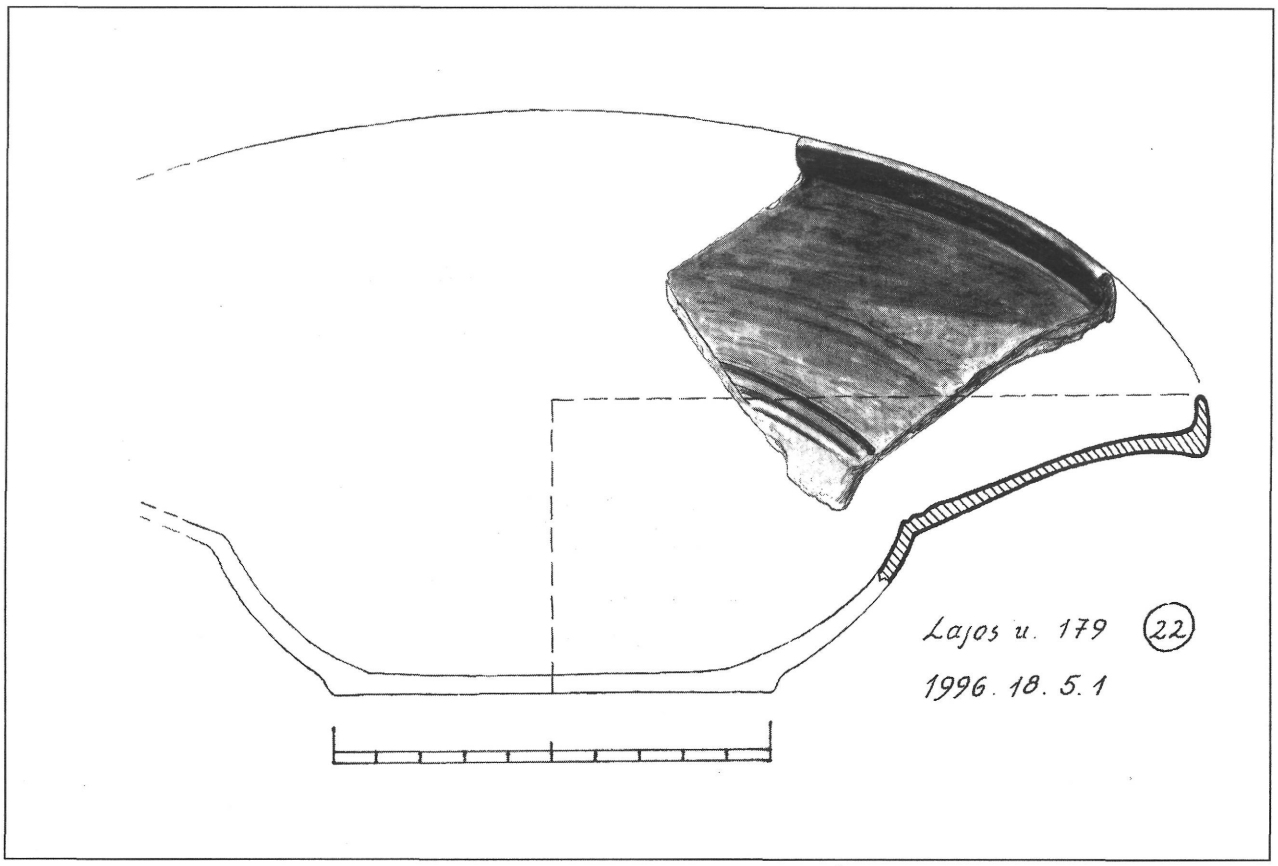

XX. tábla. A 96.18.5.1. leltári számú XV–XVI. századi tál részlete

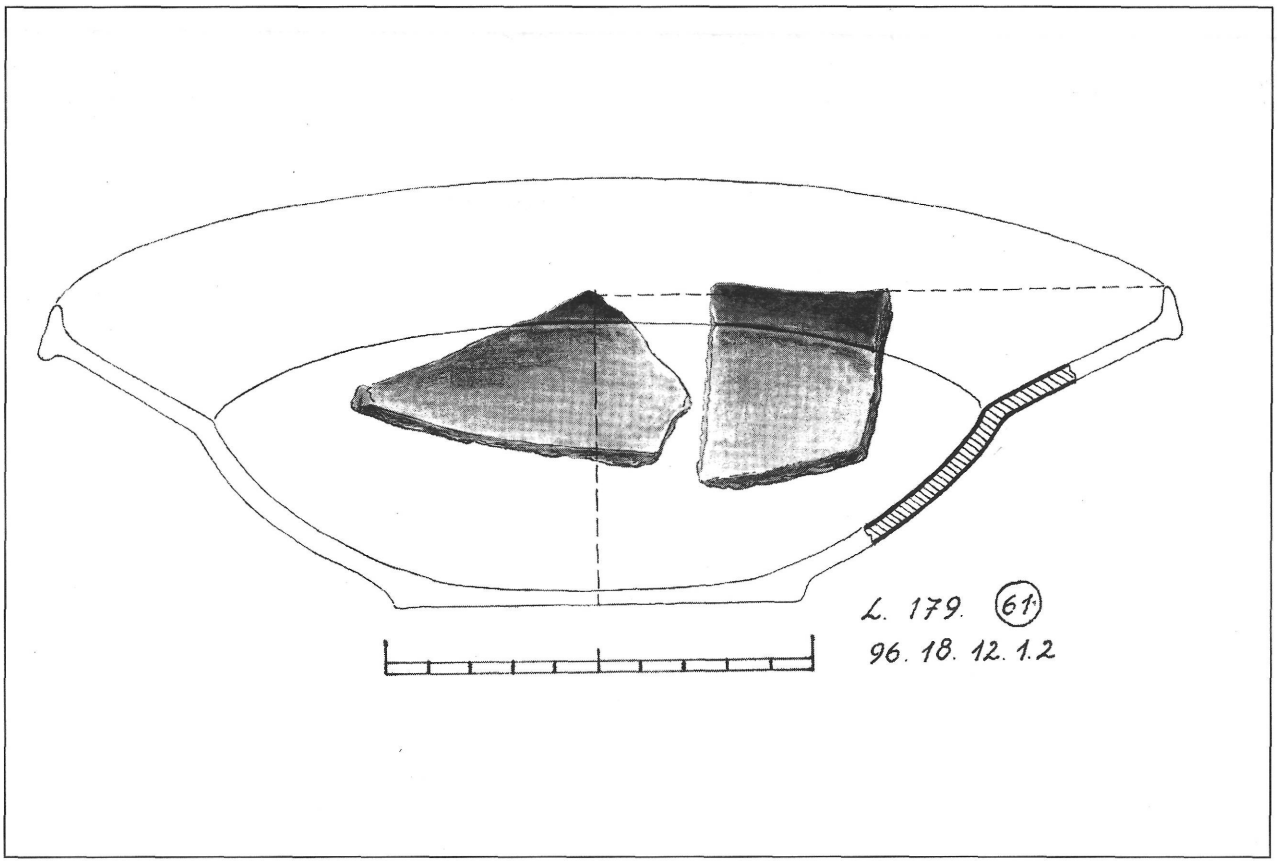

XXI. tábla. A 96.18.12.1–2. leltári számú, XV–XVI. századi tál részletei

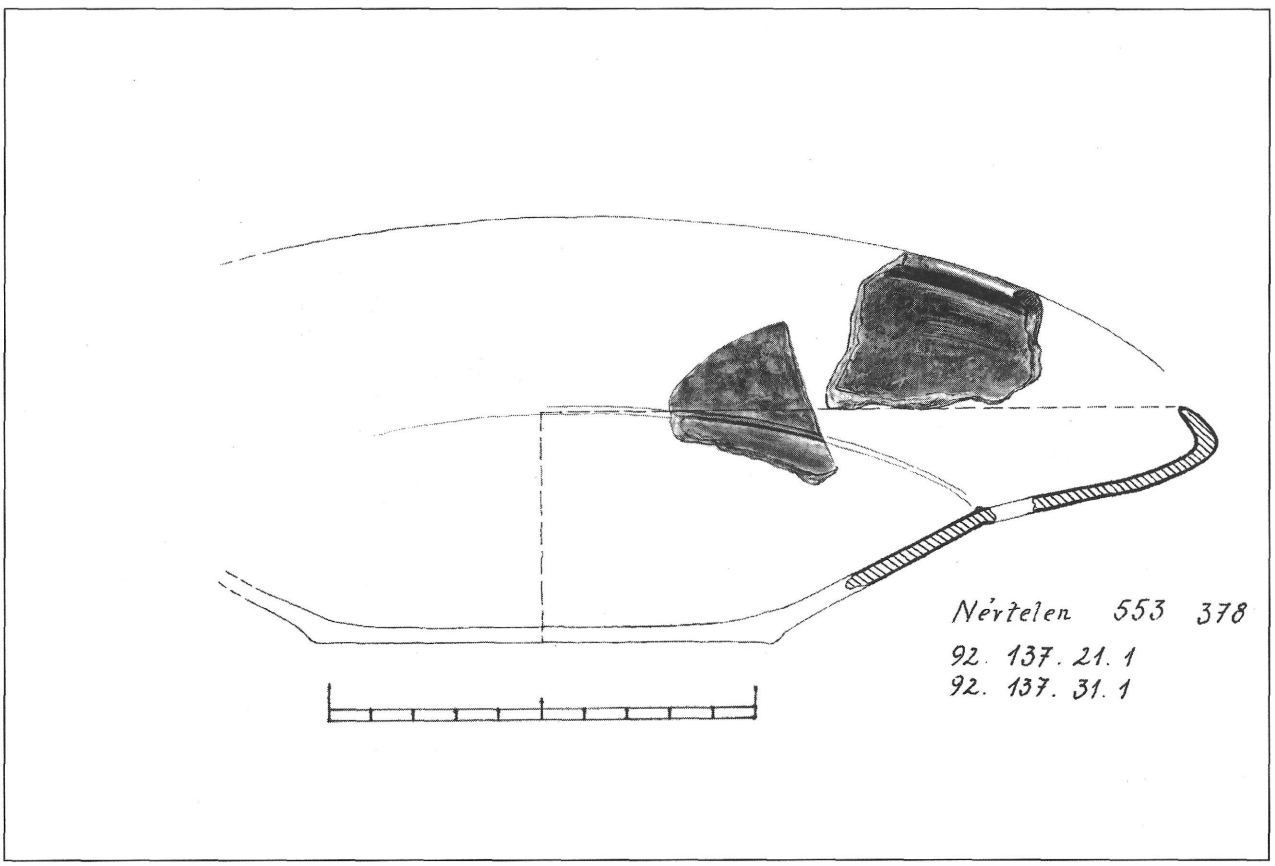

XXII. tábla. A 92. 137. 21. és 92. 137. 31. 1. leltári számú XVI. századi tál töredékei

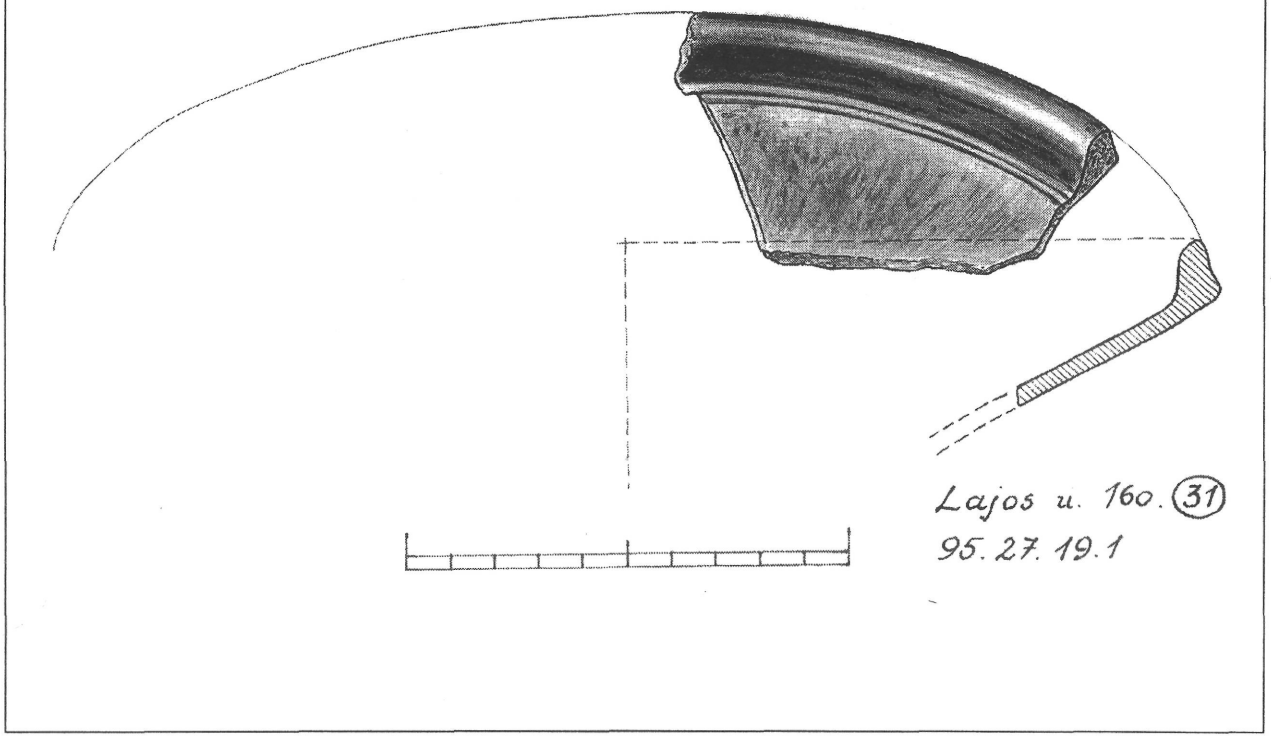

XXIII. tábla. A 95.27.19.1. leltári számú, XV–XVI. századi tál részlete

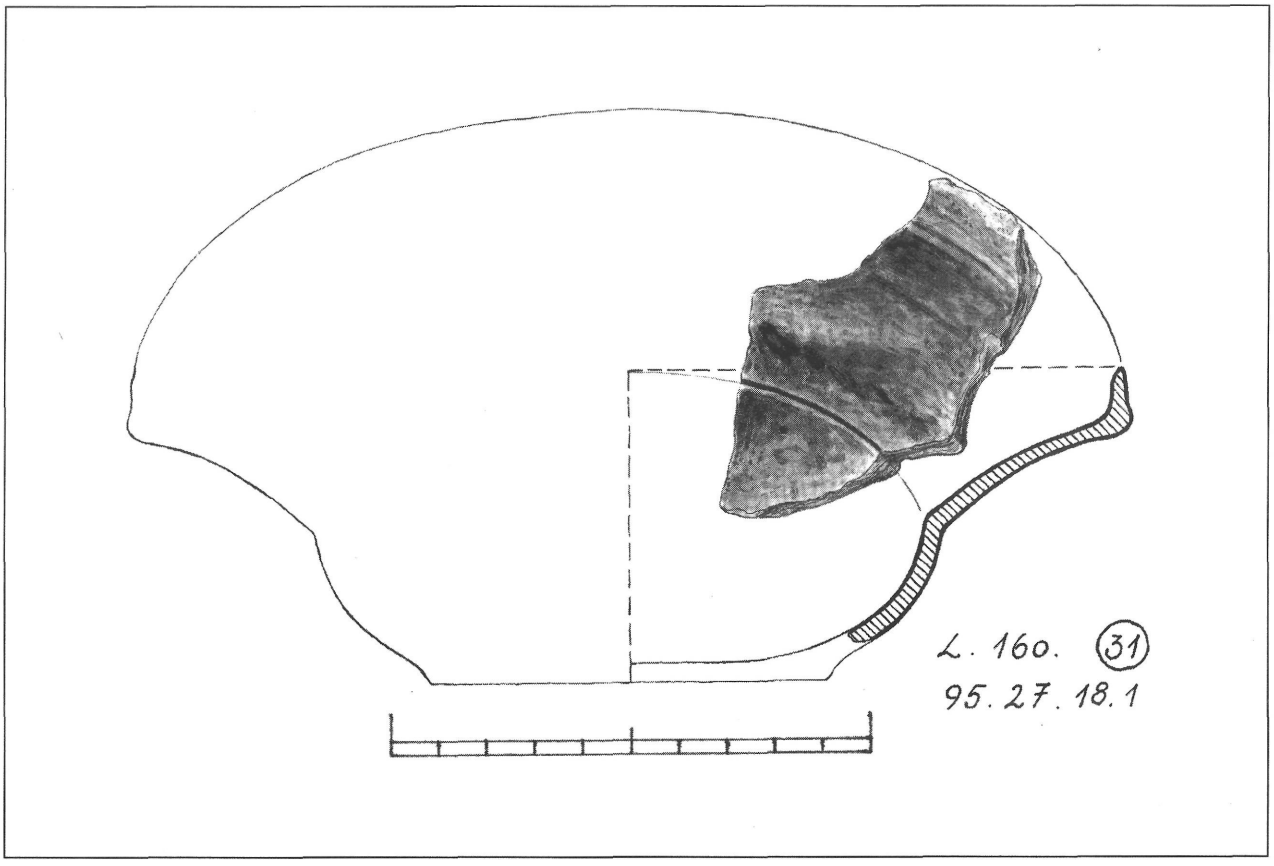

XXIV. tábla. A 95.27.18.1. leltári számú, XV–XVI. századi tál töredéke

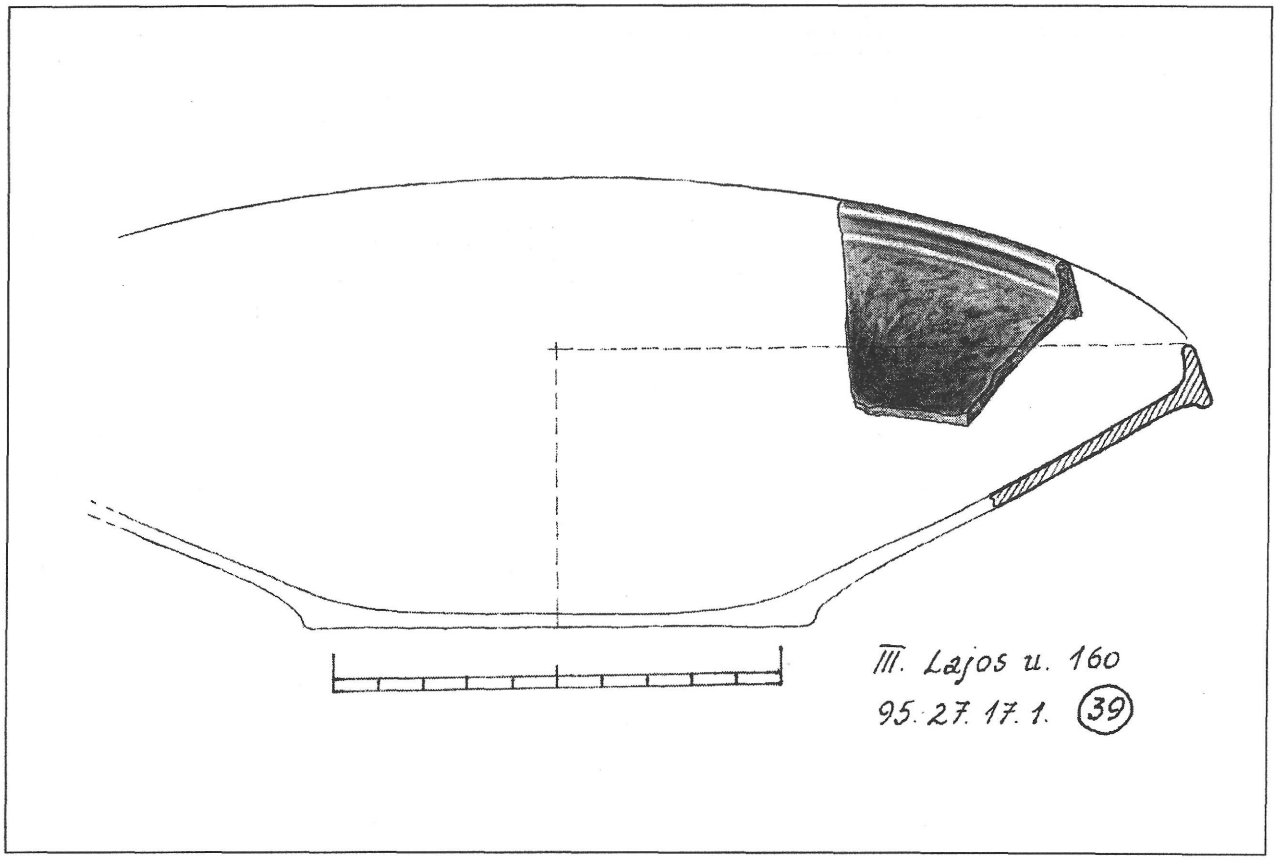

XXV. tábla. A 95.27.17.1. leltári számú, XV–XVI. századi tál maradványa

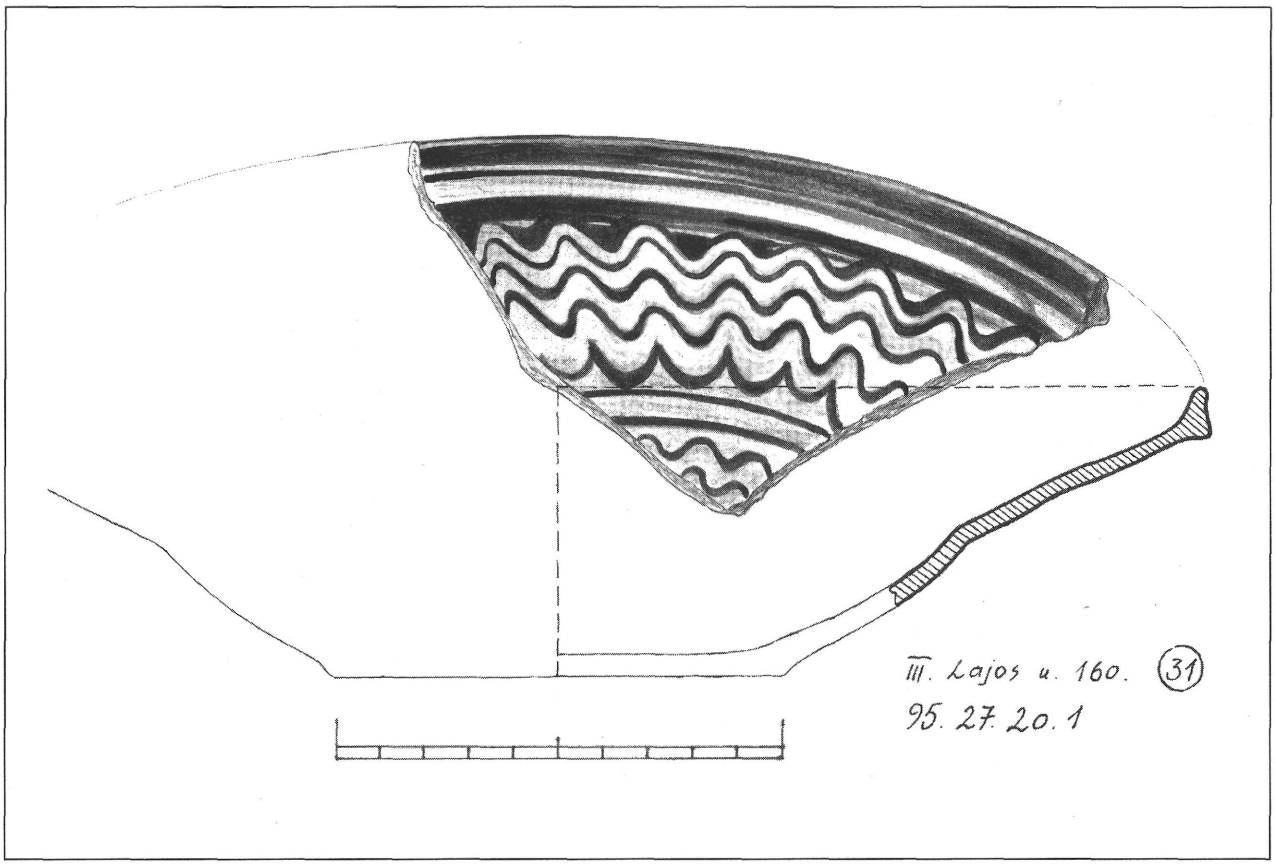

XXVI. tábla. A 95.27.20.1. leltári számú, XVII. századi tál részlete

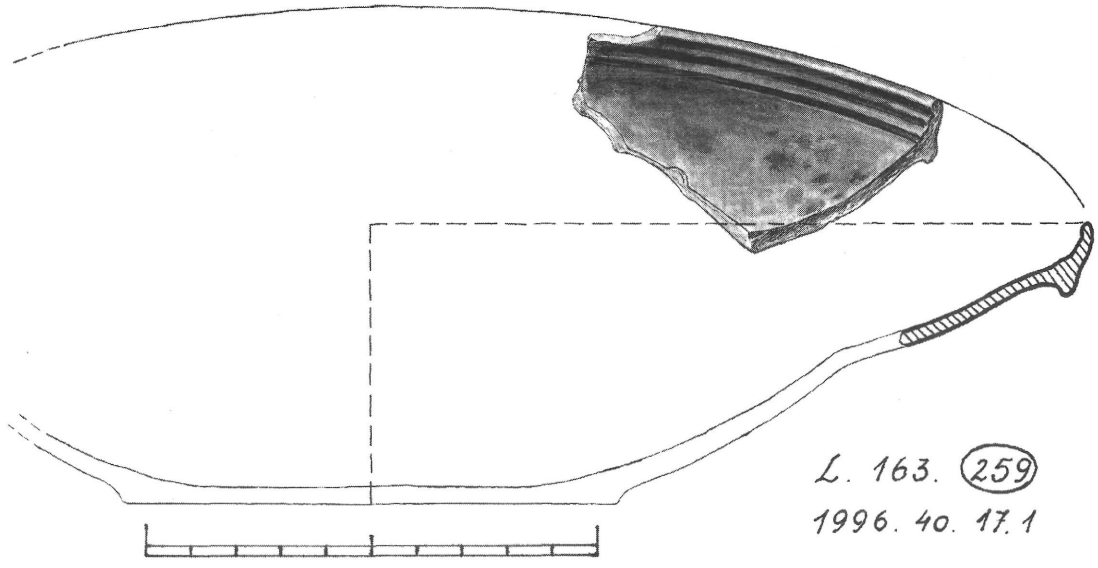

XXVII. tábla. A 96.40.17.1. leltári számú, XV–XVI. századi tál részlete

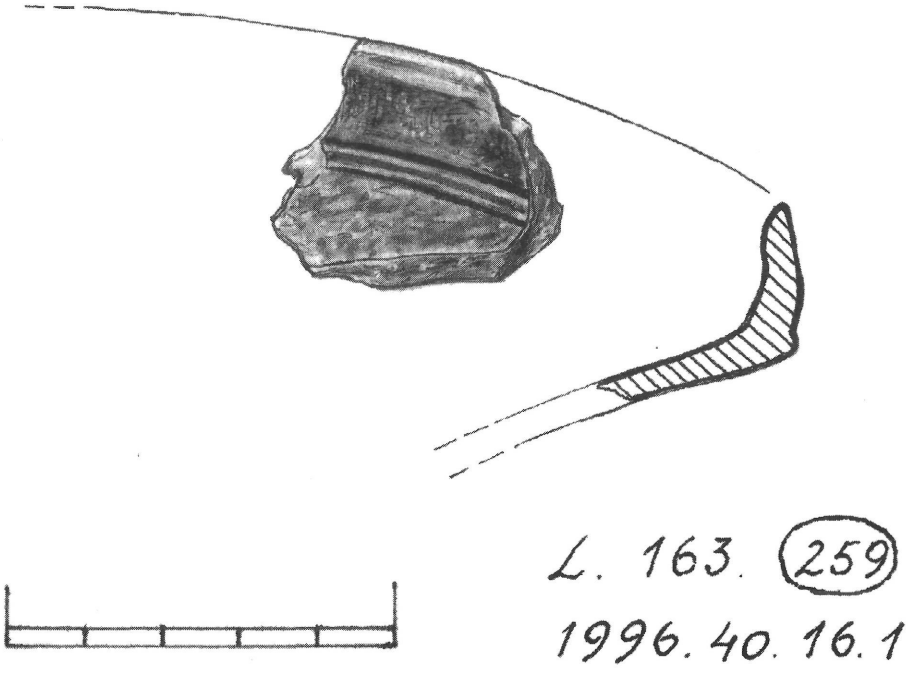

XXVIII. tábla. A 96.40.16.1. leltári számú, XV–XVI. századi tál részlete

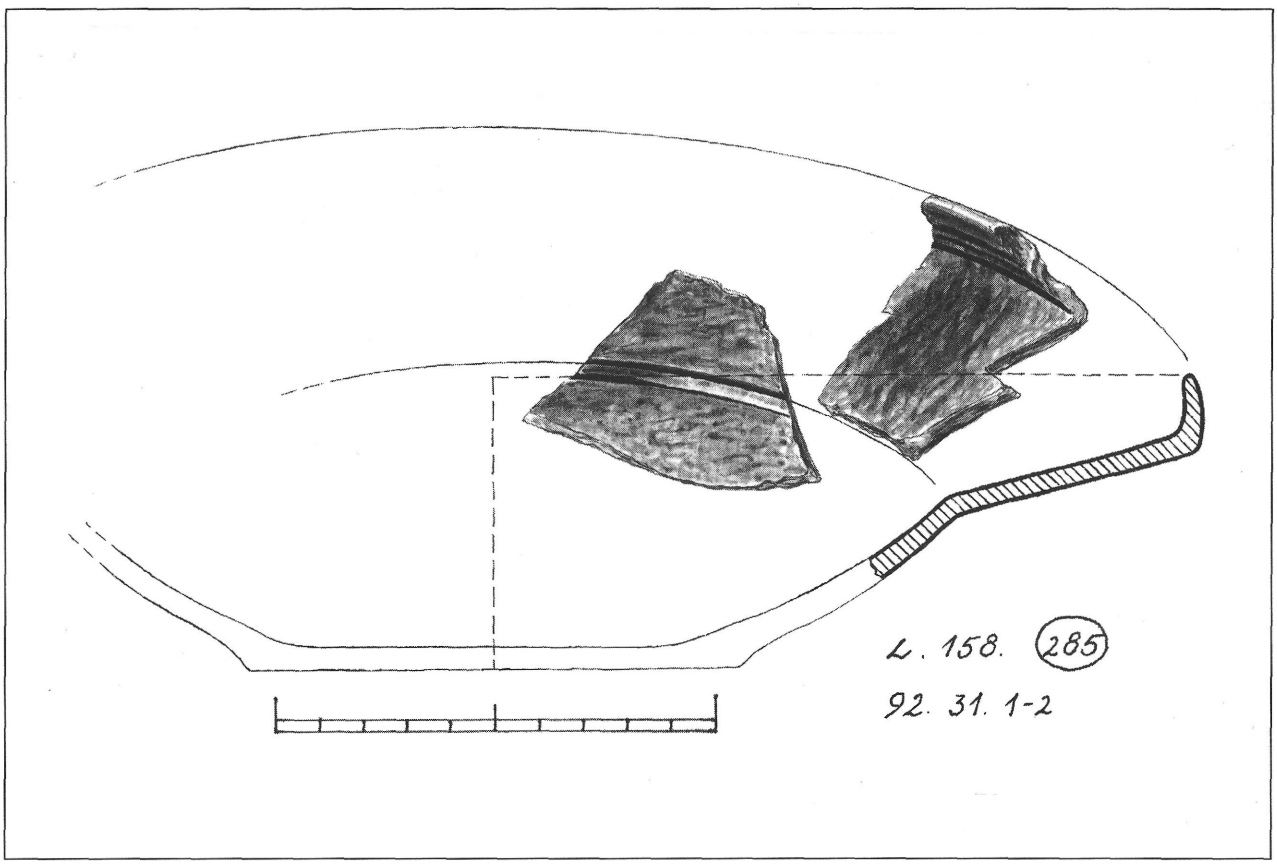

XXIX. tábla. A 92.31.1–2. leltári számú, XV–XVI. századi tál részletei, III. kerület, Lajos u. 158., VI. lelőhely

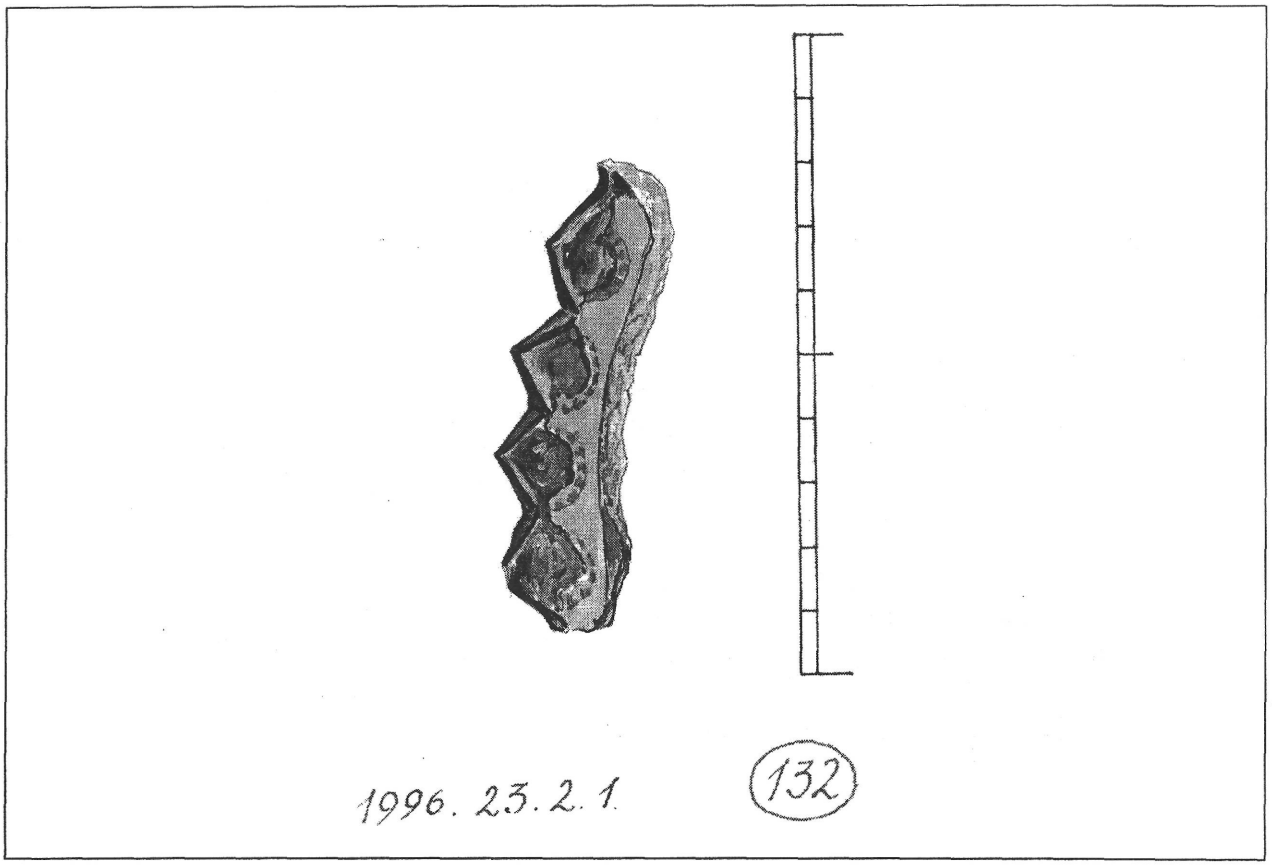

XXX. tábla. A 96.23.2.1. leltári számú, XV–XVI. századi füles kancsó töredéke, III. kerület, Dugovics T. tér 2., VII. lelőhely

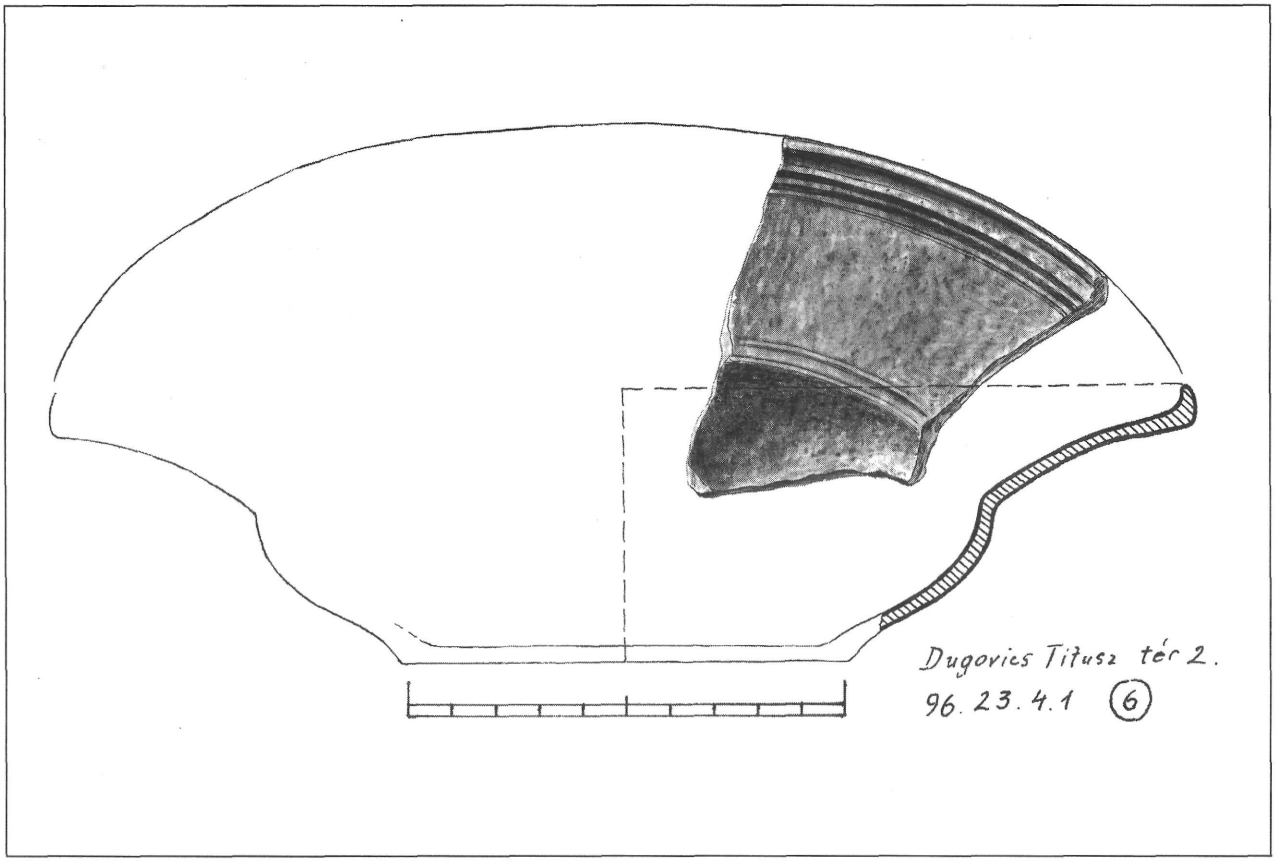

XXXI. tábla. A 96.23.4.1. leltári számú, XV–XVI. századi tál részlete, III. kerület, Dugovics T. tér 2., VII. lelőhely

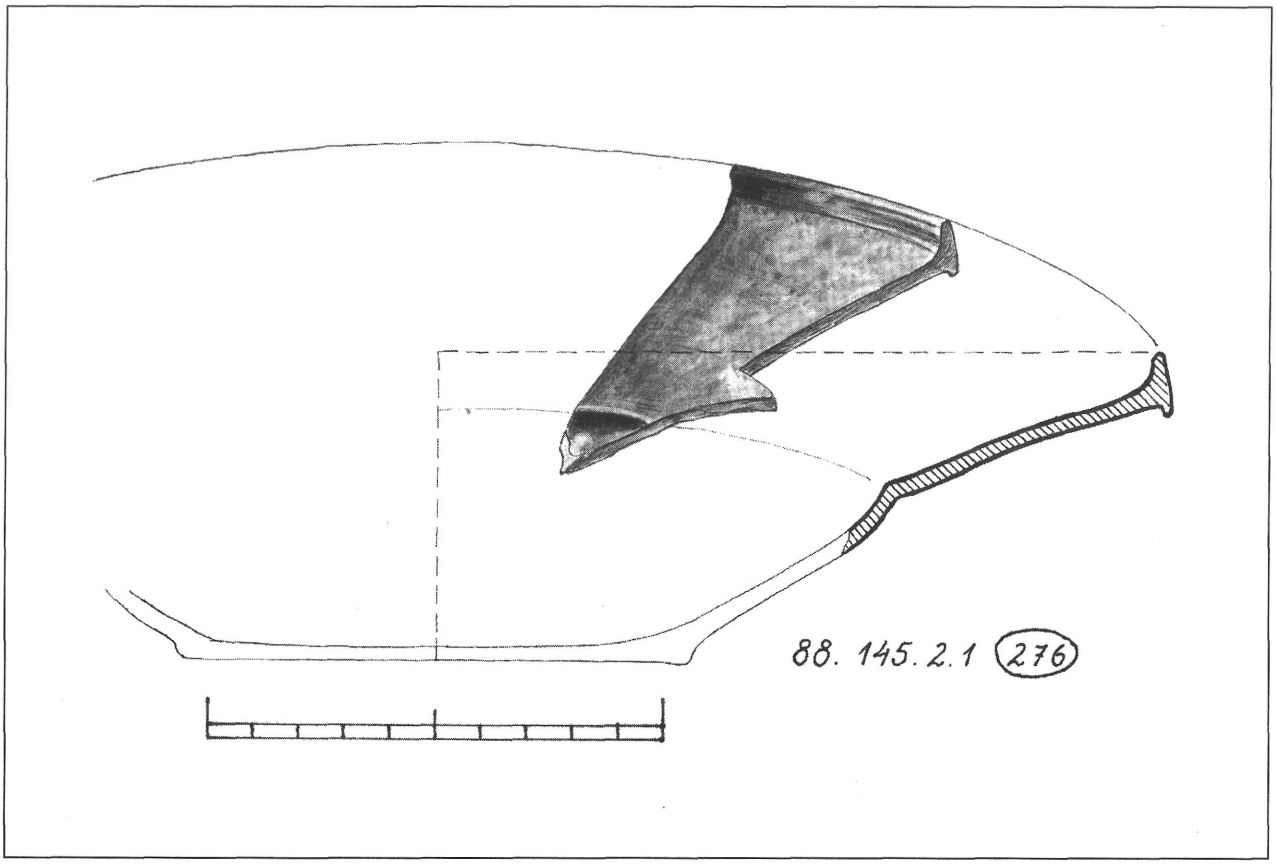

XXXII. tábla. A 88.145.2.1. leltári számú, XV–XVI. századi tál töredéke, III. kerület, Szentlélek (volt Korvin Ottó) tér, VIII. lelőhely

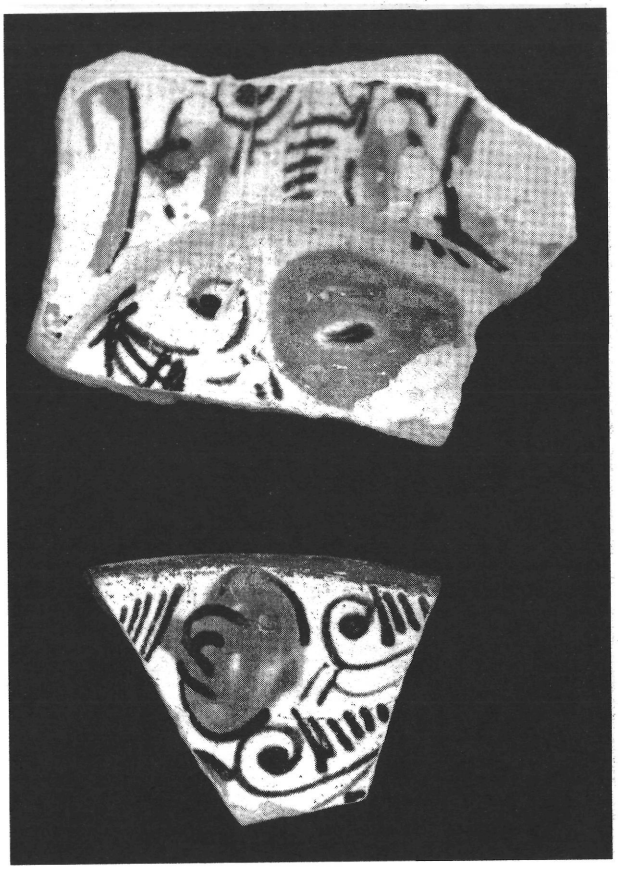

1. kép. A 93.69.1.1–2. leltári számú tál töredékei

2. kép. A 96.17.32.1–2. leltári számú tál töredékei

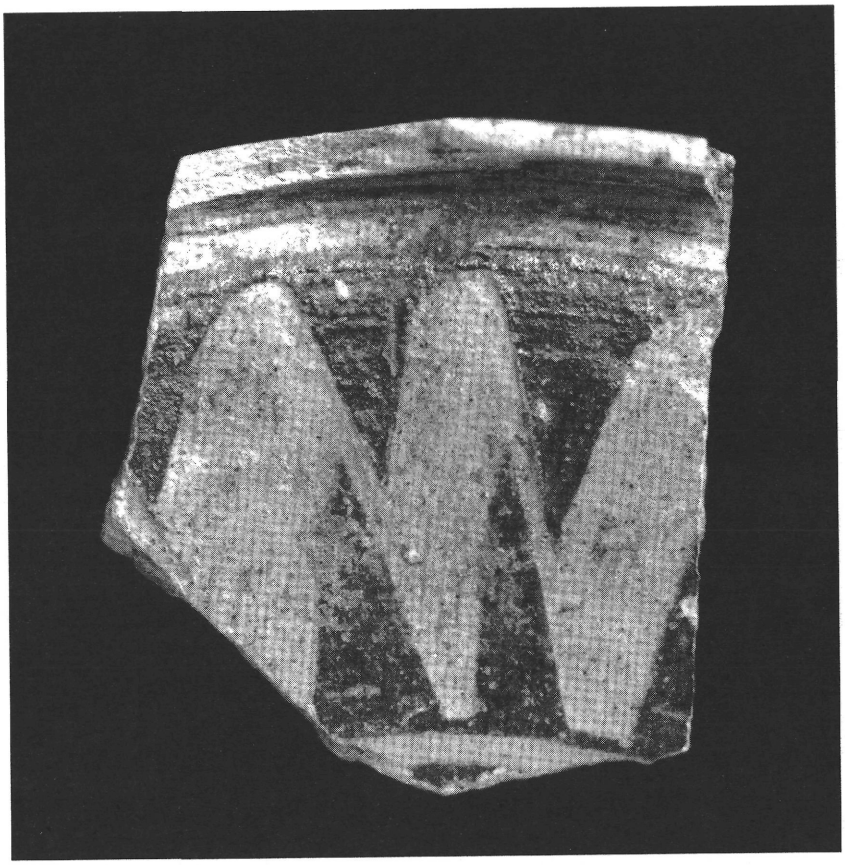

3. kép. A 96.17.33.1. leltári számú tál töredéke

4. kép. A 93.68.1.1. leltári számú tál töredéke

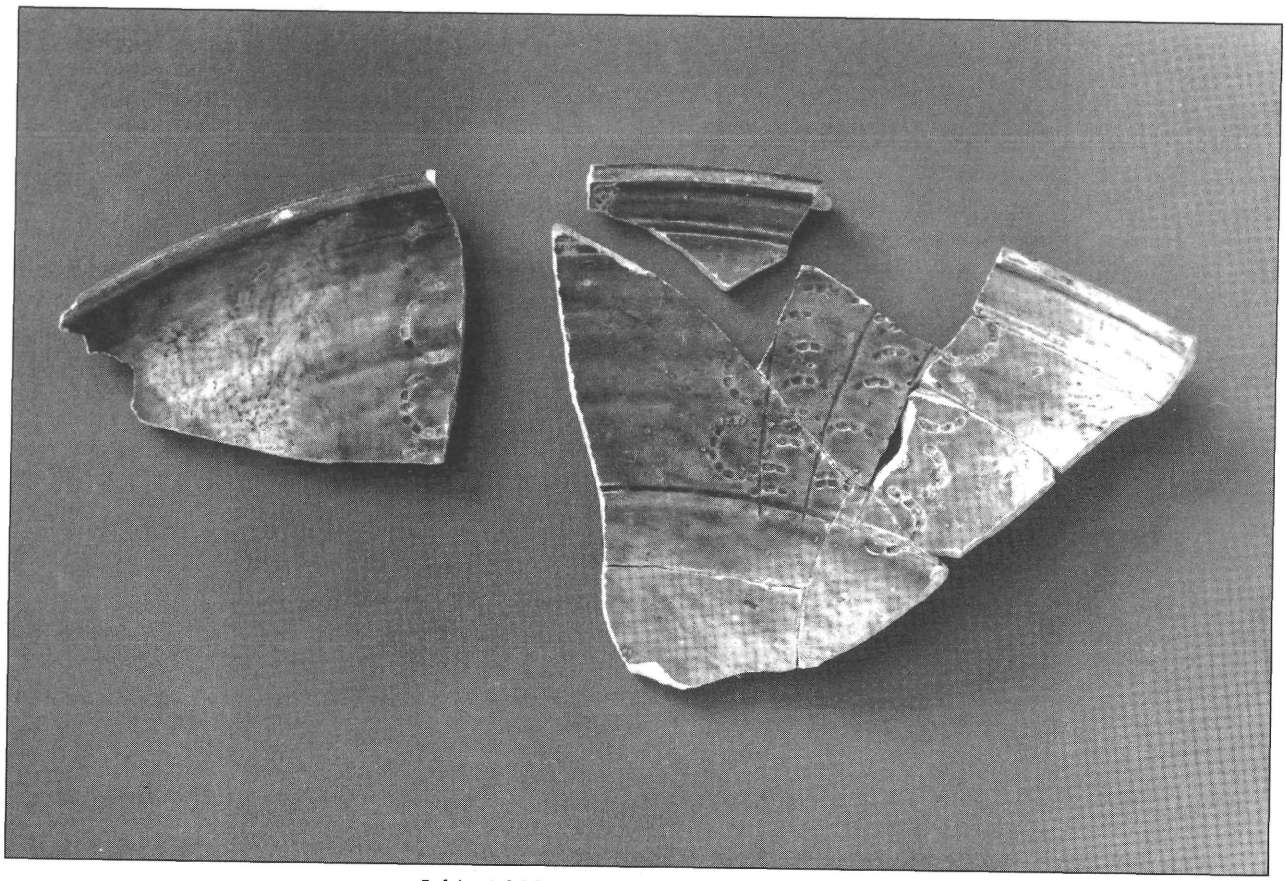

5. kép. A 96.17.5.1–3. leltári számú tál töredéke

6. kép. A 96.17.12.1–3. leltári számú tál töredékei

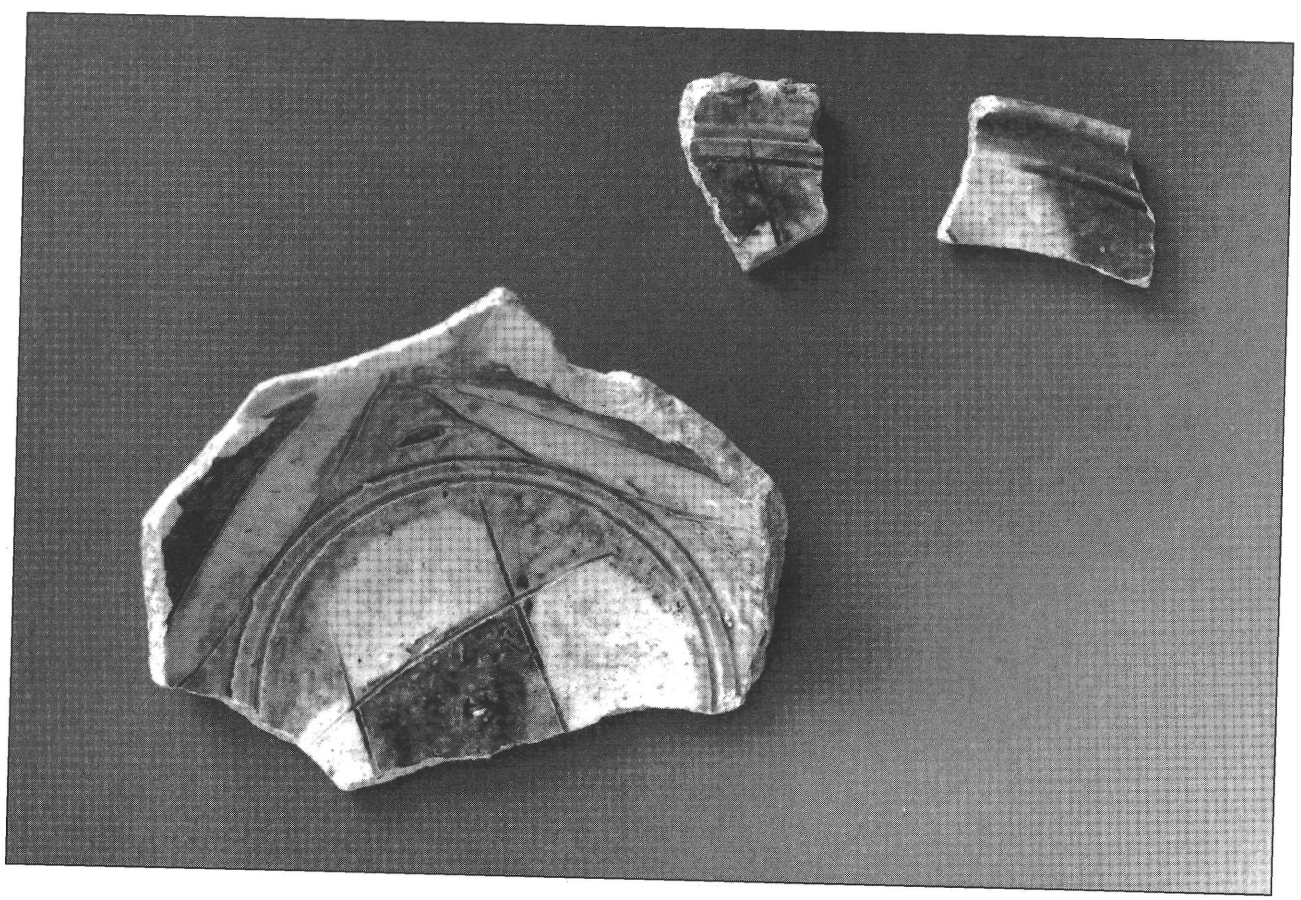

7. kép. A 96.17.3.1–3. leltári számú tál töredékei

8. kép. A 96.17.4.1–3. leltári számú tál töredékei

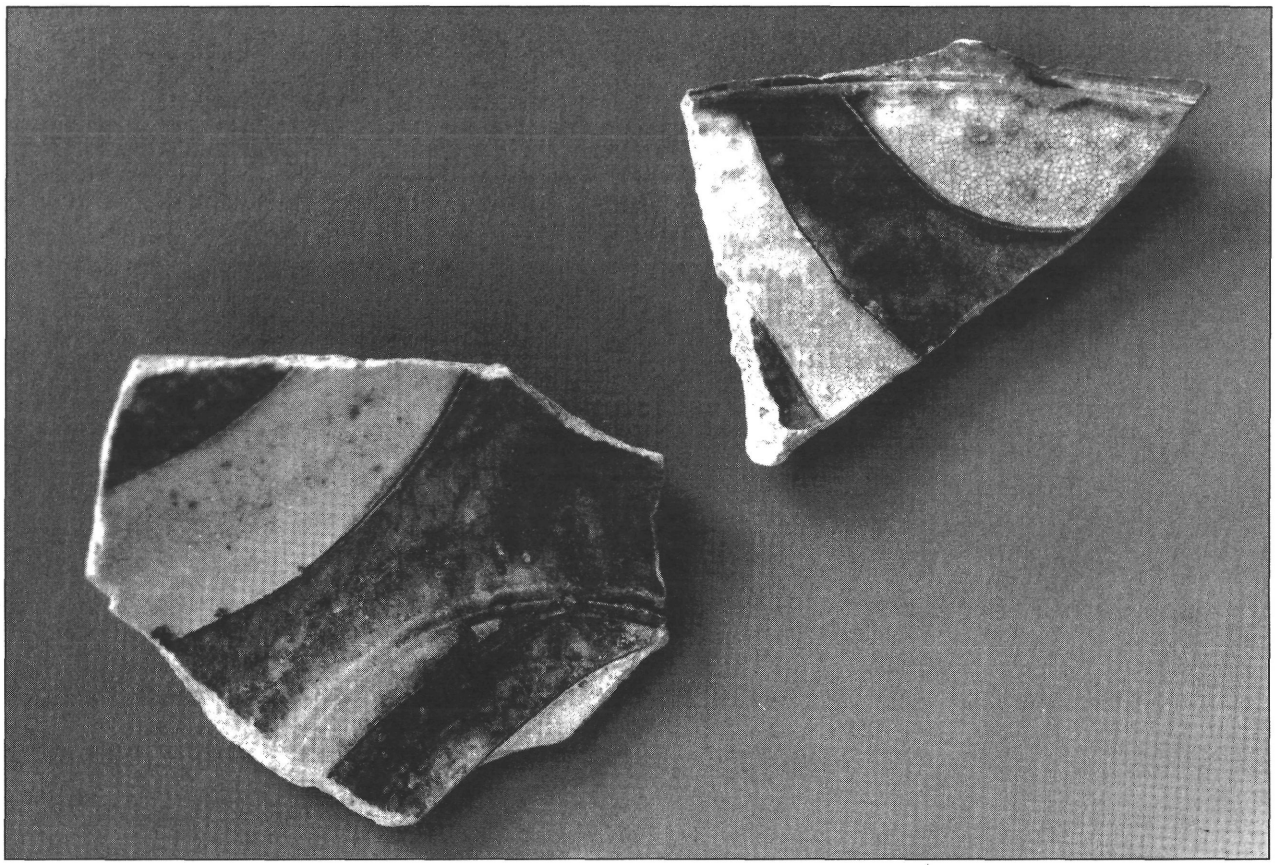

9. kép. A 96.17.6.1. és 93.73.5.1. leltári számú tál töredékei

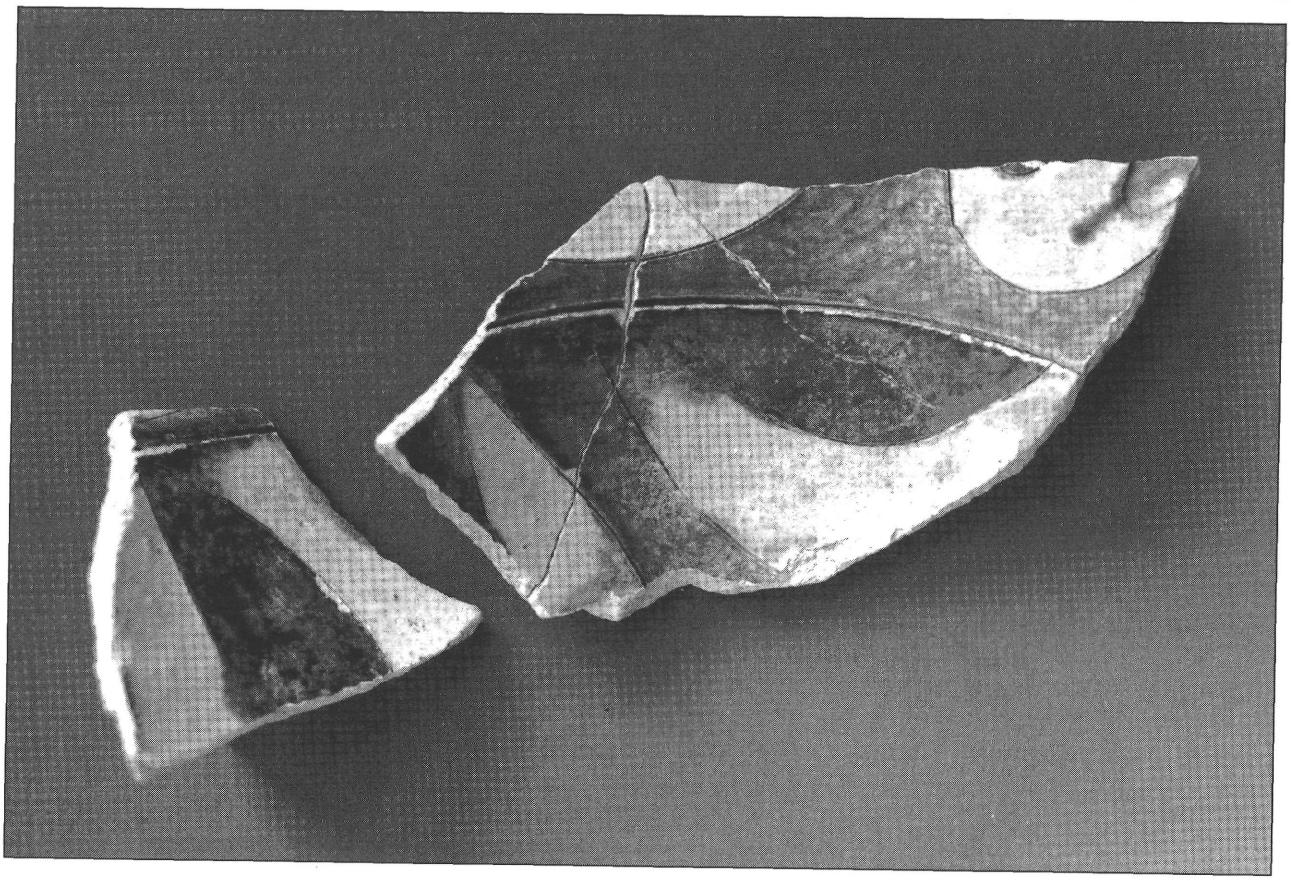

10. kép. A 93.56.4.1–2. leltári számú tál részletei

11. kép. A 96.17.30.1. leltári számú tál részlete

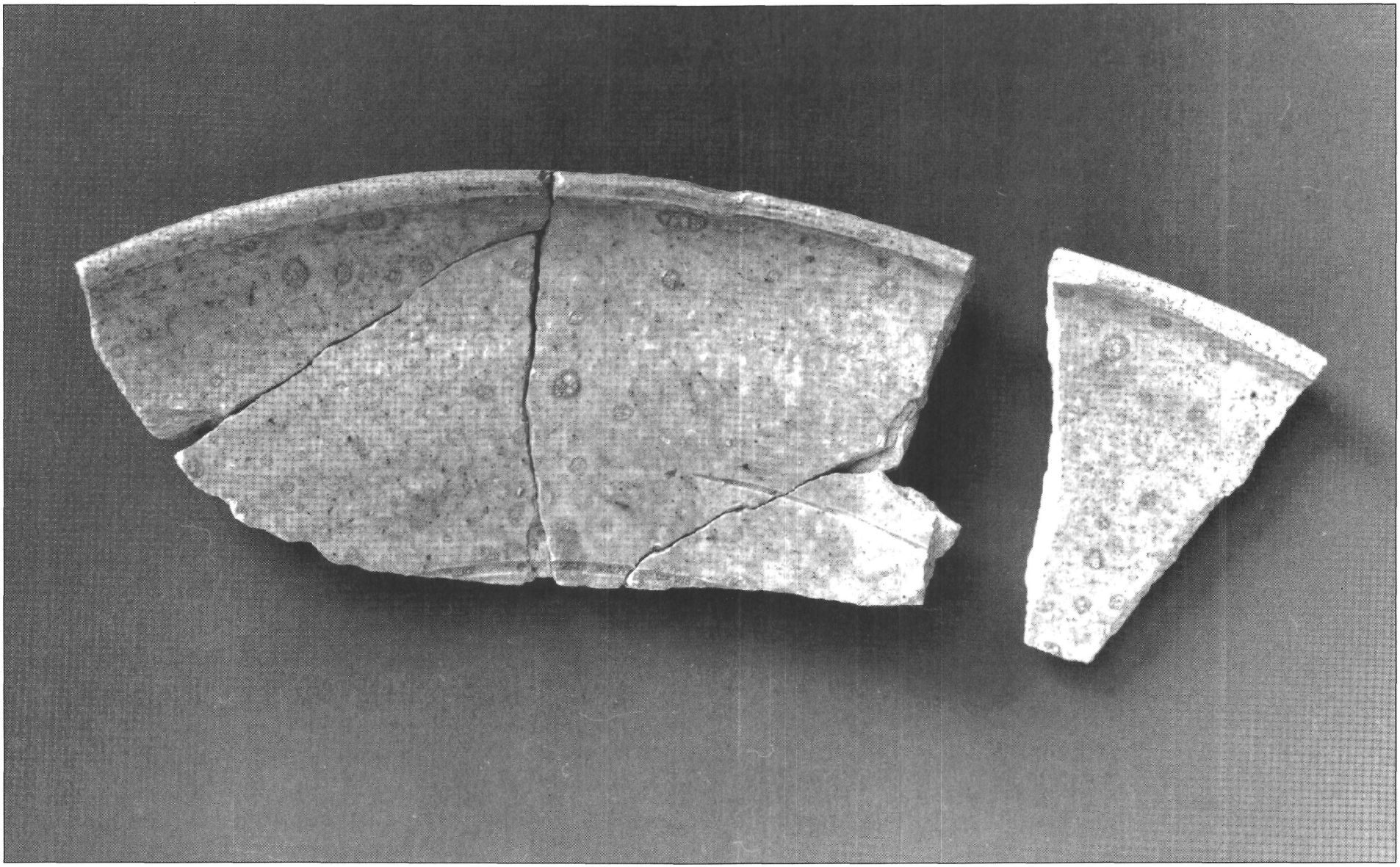

12. kép. A 93.68.2.1. és a 93.72.3.1. leltári számú tál töredékei

13. kép. A 96.18.4.1–2. leltári számú füles korsó töredékei

14. kép. A 96.18.20.1. leltári számú füles korsó töredékei

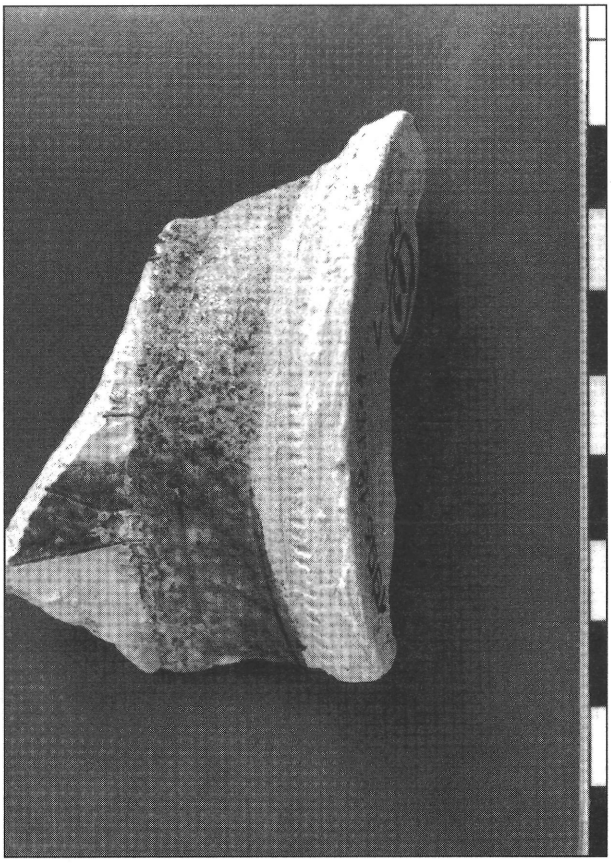

15. kép. A 96.18.10.1. leltári számú füles korsó töredékei

16. kép. A 96.18.11.1–2. leltári számú tál töredékei

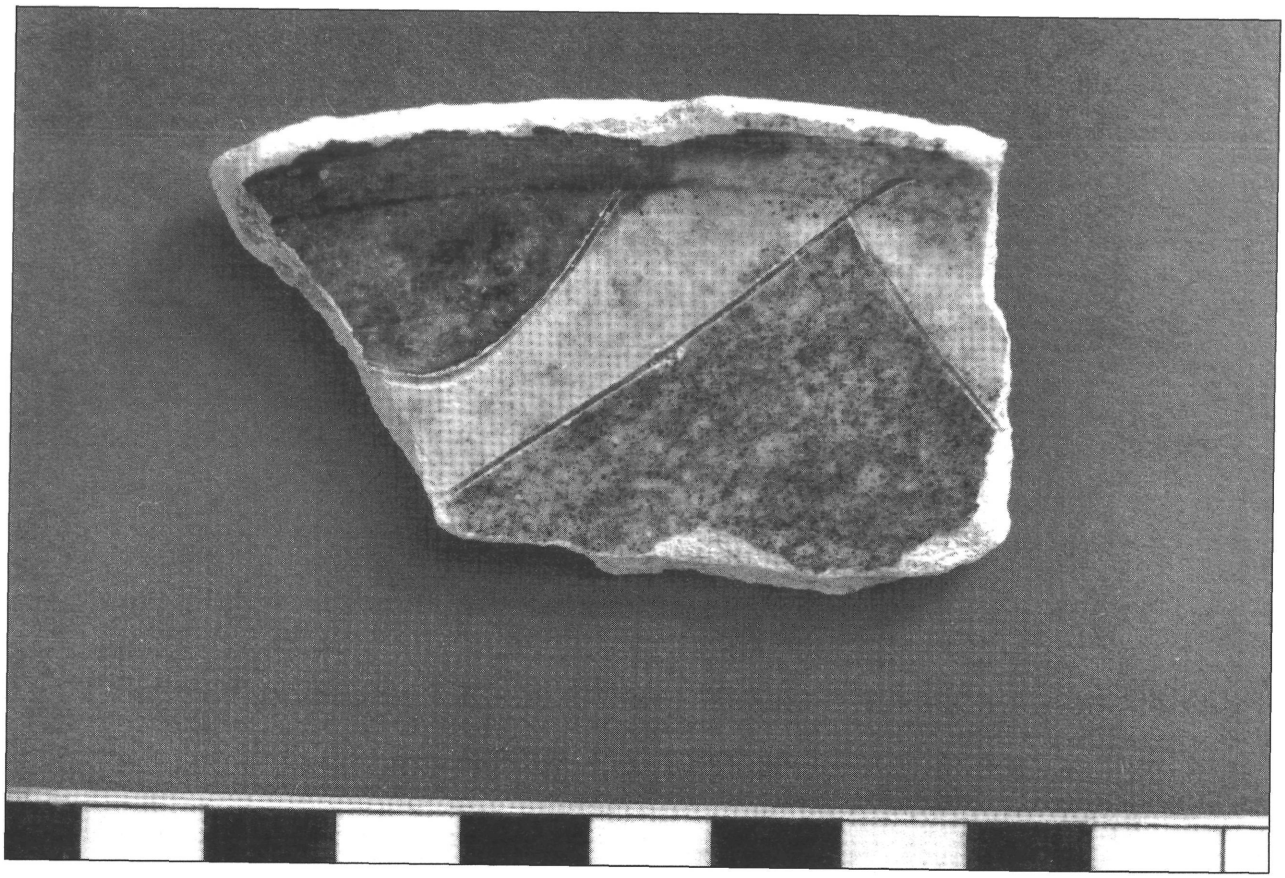

17. kép. A 96.18.22.1. leltári számú tál töredéke

18. kép. A 96.18.5.1. leltári számú tál töredéke

19. kép. A 96.18.12.1–2. leltári számú tál töredékei

20. kép. A 92.137.31.1. és a 92.137.21.1. leltári számú tál töredékei, III. kerület, Névtelen u., III. lelőhely

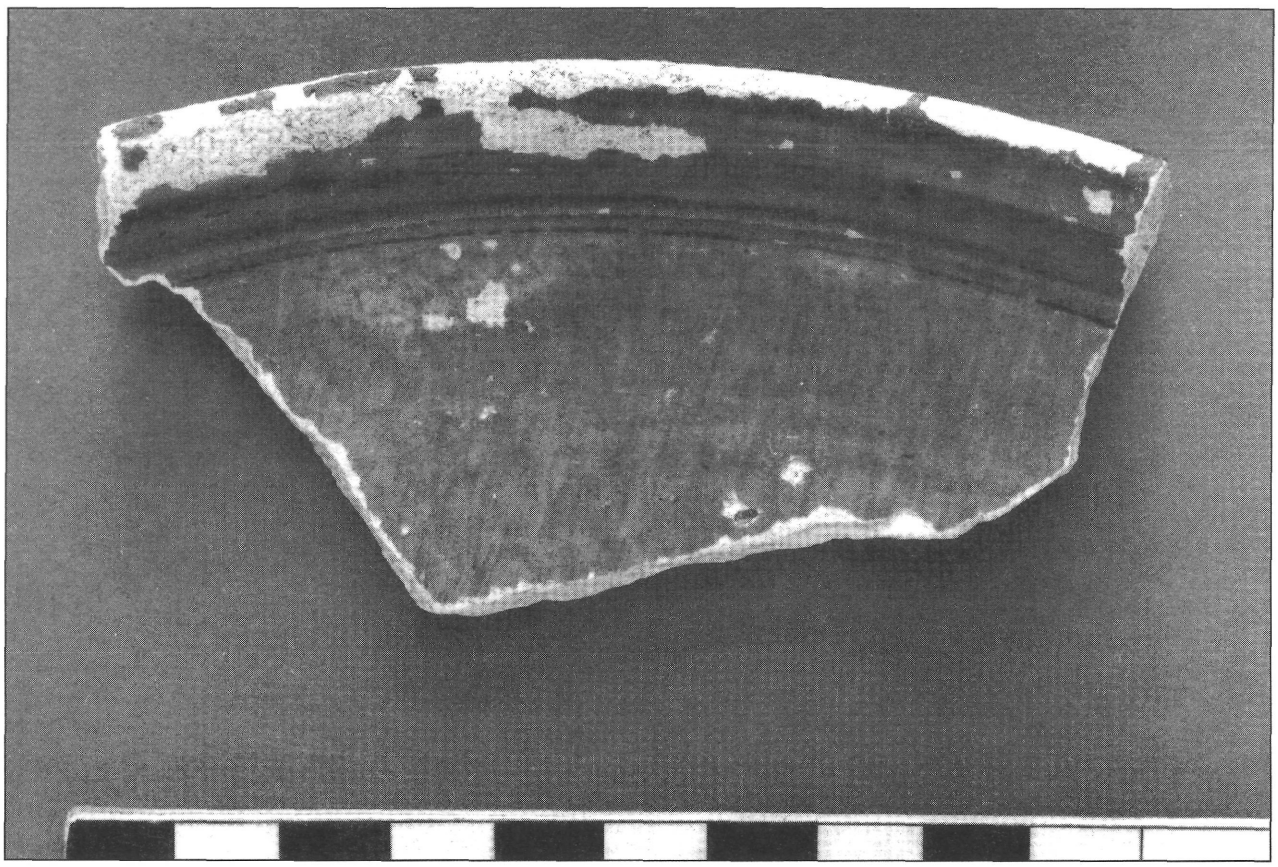

21. kép. A 95.27.19.1. leltári számú tál töredéke, III. kerület, Lajos u. 160., IV. lelőhely

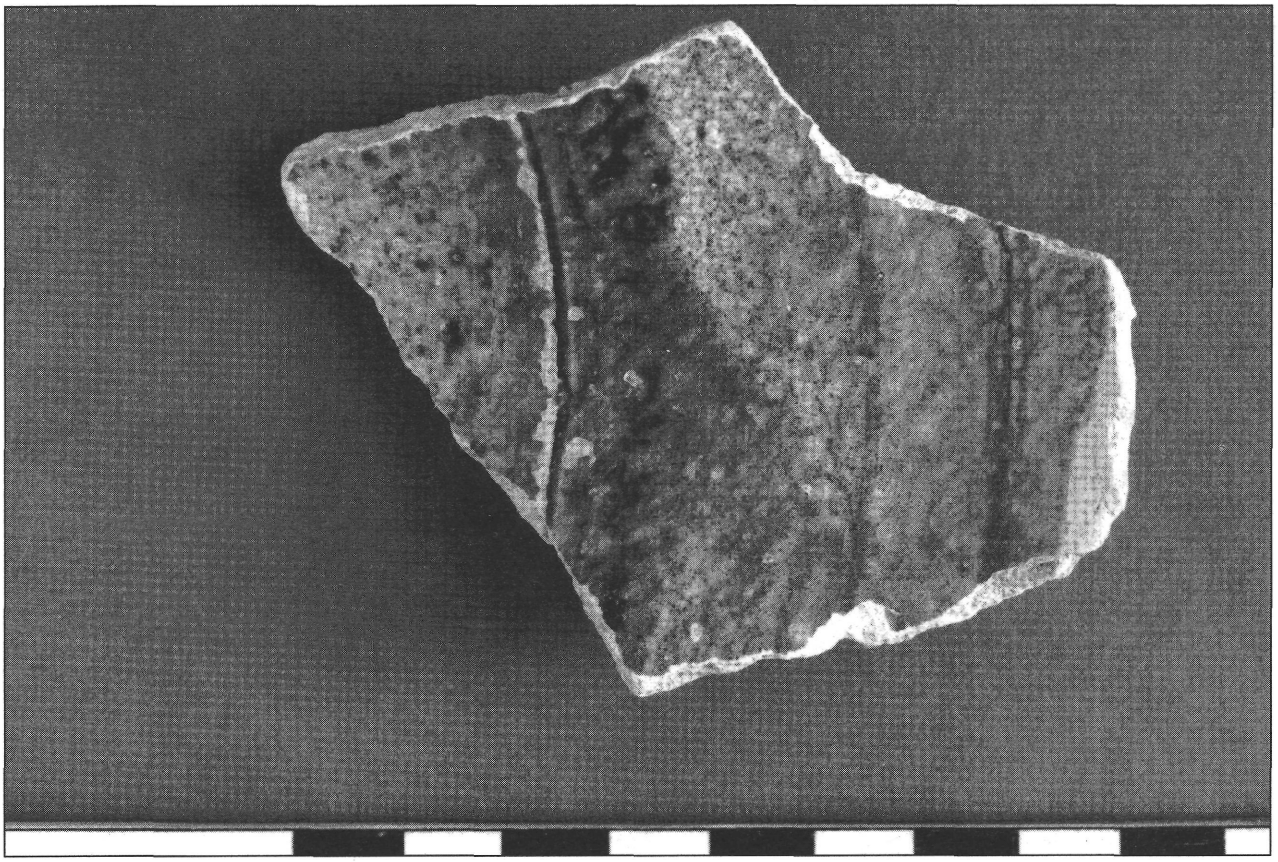

22. kép. A 95.27.18.1. leltári számú tál töredéke, III. kerület, Lajos u. 160., IV. lelőhely

23. kép. A 95.27.17.1. leltári számú tál töredéke, III. kerület, Lajos u. 160., IV. lelőhely

24. kép. A 95.27.20.1. leltári számú tál töredéke, III. kerület, Lajos u. 160., IV. lelőhely

25. kép. A 96.40.16.1. és a 96.40.17.1. leltári számú tál töredékei, III. kerület, Lajos u. 163., V. lelőhely

26. kép. A 92.31.1–2. leltári számú tál töredékei, III. kerület, Lajos u. 158., VI. lelőhely

27. kép. A 96.23.4.1. leltári számú tál töredéke, III. kerület, Dugovics T. tér 2., VII. lelőhely

28. kép. A 88.145.2.1. leltári számú tál töredéke, III. kerület, Szentlélek (volt Korvin Ottó) tér, VIII. lelőhely

GARÁDY SÁNDOR

BUDA KÖZÉPKORI ÉS ÚJKORI VÍZMŰVEI, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A SVÁBHEGY–VÁROSKÚT KUTATÁSÁRA[1]

ELŐSZÓ

Garády Sándor[2] kéziratban megmaradt és nyomtatásban most publikálásra kerülő művét 1938-ban kezdte írni a svábhegyi vízművek 1937-es feltárása után. Szándéka szerint azonban nemcsak ennek az ásatásnak az eredményeit akarta ismertetni, hanem egy összefoglaló munkát tervezett Buda középkori és kora újkori vízműveinek történetéről. Ehhez komoly levéltári kutatásokat is folytatott.[3]

Ma már nem lehet megállapítani, hogy meddig jutott el a feldolgozásban, mert a kézirat[4] töredékes állapotban került 1977-ben az adattárba. Eredetileg fotók és Garády saját kezű rajzai tartoztak még hozzá, de ezeknek sajnos nyoma veszett.

Annak ellenére, hogy Buda vízellátásának másik módozatáról, a dunai, emelőszerkezetes vízművekről szóló részből csak igen kevés maradt fenn – valószínű, hogy eredetileg sem fejezte be a szerző –, úgy gondolom, a kézirat megjelentetése fontos, hiszen alapvető forrásmunkáról van szó, amely teljes egészében tartalmazza a svábhegyi középkori vízmű ismertetését annak XVIII. századi utóéletével együtt.

A hiányzó rajzokat az ásatási dokumentáció összesített rajzos tábláiból vett részletekkel próbáltam rekonstruálni. Mivel ezek is Garády Sándor eredeti rajzai, a feliratokat, régies voltuk ellenére, igyekeztem megőrizni. A fényképeket a BTM középkori osztályának fotótárából válogattam ki azok közül, amelyek Garády működése idején készülhettek. A dolgozatban vannak olyan részletek, amelyeket a szerző korábbi élő előadásainak anyagából ollózott. Ezeknek a szófordulatait, bár nem igazán illenek egy nyomtatásra szánt szövegbe, mégis meghagytam, mert ez a fajta szöveghűség nem von le semmit a cikk szakmai értékéből.

A Kiscelli Múzeum iratanyagai között 1926–27-ből fennmaradt egy levelezés,[5] melyben a Svábhegy alján, a vízművek tulajdonában lévő Béla király kútjánál beépített román kori pillérfejezetet[6] (1. kép) kéri a Fővárosi Múzeum a halászbástyai lapidárium számára. Az I. kerületi elöljáróság engedélyezte is, hogy a múzeum kiszedje a forrásház falából azzal a kötelezettséggel, hogy illően pótolja a kő helyét. Az eredeti, 1926-os állapotról fennmaradt egy fotó, amelyből kiderül, hogy a kérdéses kő a kútház ablaka fölött szolgált szemöldökkőként (2. kép).

A pillérfejezet származásának kutatása indította Garády Sándort arra, hogy 1937-ben elkezdje ásatását a Városkút környékén. Ennek eredményei ma már pótolhatatlan dokumentumok, hiszen például az alsó kútház a második világháború alatt megsemmisült, a régészetileg védett lelőhelyet megkurtították, építkezésekkel az addig bolygatatlan területek jó részét elpusztították. Csak a forrásház 1973-as helyreállítása előtt folyt itt kisebb hitelesítő ásatás Zolnay László vezetésével.

A budai vízművek összefoglaló monográfiája azóta sem készült el, de számos cikk jelent meg, mely Buda vízellátásával foglalkozik. Úgy gondolom, hogy ezeknek a szintézisre törekvő munkáknak az alapján nem lenne helyénvaló Garády Sándor sokkal korábban keletkezett, be sem fejezett dolgozatához kiegészítő megjegyzéseket fűzni. Így csak arra szorítkozom, hogy lábjegyzetben felsoroljam azokat, melyek érintik a svábhegyi forrásokhoz kapcsolódó vízvezetéket is,[7] Garády kéziratának ismeretében és kutatásainak eredményeit felhasználva.

GYURICZA ANNA

A székesfőváros megbízásából és áldozatkészségéből 1937. év őszén a Svábhegyen, főleg a Városkút környékén végeztünk ásatásokat.

Az ásatások célja elsősorban annak a kolostornak és templomnak, helyesebben maradványainak felkutatása lett volna, amelynek meglétéről egyrészt a Városkúti forrásház falába falazott faragványok, másrészt egy budai polgár XVIII. század eleji följegyzései tanúskodnak.[8]

A faragványokról egy ideig az a vélemény járta, hogy a Szép Juhásznénál volt pálos kolostorból valók. Ennek azonban ellene szól, eltekintve az egyik faragott kő több métermázsás súlyától (kb. 3,4 q) és a nagyobb távolságtól (légvonalban kerek 3,8 km) éppen ennek a faragványnak a kora, a XIII. század eleje. A Szép Juhászné táján volt Szt. Lőrincről elnevezett pálos kolostort és templomot ugyanis a XIV. század elején kezdték el építeni.

Ez a faragvány alighanem kapubéllet fejezete (1. kép). Falombozat között egymásba fonódott nyakú madarak, s egy kéttestű, közös fejű szörnyeteg a főalak, amelyhez oldalt egy-egy emberalak csatlakozik. A kő mindkét vége le van törve, s így az emberalakok alig vehetők észre. A bal oldalinak bal keze az egyik madár lábát fogja. E torz alakok a késői román, helyesebben átmeneti stílusnak kedvelt motívumai. Így például a zsámbéki premontrei templom oszlopfőin is ilyenek vannak. Ezek azonban jóval szabatosabb munkájúak.

A faragványok között van egy a forrásablak alatti –, amelyből joggal következtethetünk arra, hogy a keresett templom háromhajós volt. A forrásház ablakánál jobbra és balra is látható egy-egy faragvány, de XIV. századbeli pillérlábazat (3. kép). Ugyanilyet a forrásház északi oldala mellett is kiástunk (4. kép).

A rendelkezésre állott kutatási területen a sejtett templom és kolostor nyomaira nem sikerült ráakadnunk. Azok alighanem vagy valamely szomszédos magánterületen, vagy inkább a Normafa és Eötvös út között, a víztorony közelében lévő 9193/43–45 régi hrsz. telkek valamelyikén rejtőznek. Ez

utóbbi föltevés egy régi térképen alapszik, amelyen e hely tájékán romok vannak.

E romok helyett azonban a Városkút forrásháza és kútháza közötti területen különböző falak, tégla- és kőárok, valamint fa csővezeték nyomaira akadtunk. Azonkívül egyrészt a forrásházból, másrészt alóla kiinduló boltozott föld alatti folyosóra, amelyek vízgyűjtőkül szolgáltak (1. rajz).

A forrásház és a belőle kiinduló folyosó többé-kevésbé ismeretes volt. Miután azonban a levezető cső eldugult, helyesebben gyökér nőtt bele, a víz a folyosó legelején mintegy 60 cm magasra emelkedett, és a száraz lábbal való közlekedést lehetetlenné tévén, annak terjedelme feledésbe merült. Voltak a helybeliek között, akik azt állították, hogy messze benyúlik a hegybe. A folyosó egyébként 1,23 m széles és a boltív tetőpontjáig 1,80-1,87 m magas, tehát, a benne megduzzadt víztől eltekintve, kényelmesen járható (2. rajz 3.).

Eleintén mi is csak vízálló csizmában tudtunk behatolni és megállapítani terjedelmét. Amint az az alaprajzon látható, a forrásháztól megtört irányban kerek 18 méternyire nyúlik a hegybe, és a végén két egymástól fallal elzárt helyiséggé szélesedik. A belső helyiségből a padlótól a mai talajszintig mért 5 méter magas körmetszetű 0,80 méter átmérőjű szellőzőakna nyúlik föl (5. kép). Meglelvén a lefolyását, a lefolyócsőbe benőtt fa gyökerét eltávolítottuk, mire a víz lefolyt és a folyosó száraz lábbal járható lett (4. rajz).

Feneke faragott kőlapokkal van borítva, amelyekbe a folyosó falába vágott nyíláson át több helyről kicsorgó víz elvezetésére kerek 5 cm mély, félkör alakú csatornák vannak bevésve. Az ellenfalak faragott kövekből, az enyhe csúcsíves boltozat téglából készült. Az ellenfalak vastagsága a szivárgókon át mérve 0,65–1 méter között váltakozik, sőt egy helyen 1,5 m-t is elér.

A fenekébe mélyítve 5 iszapfogó medence van. Ezeket iszappal telve találtuk, sőt a folyosó fenekét is vékony iszapréteg borította. Ezt természetesen eltávolítottuk.

A belső helyiségek téglából készült dongaboltozattal fedettek. Magasságuk a belső bolttetőig (intradosa) mérve 2,97 méter (a külsőé), illetve 2,85 méter (a belsőé). A belső helyiség boltozata középen egy 0,95 m széles, 0,20 m vastag, befelé álló bordával van megerősítve (2. rajz 1–2.). A boltozatok vastagságát – tekintettel arra, hogy a számbavehető bontási munkálatokkal járt volna –, nem állapítottuk meg. A belső helyiség boltozatán a tetőponton SZI betűből álló, korommal rajzolt monogramot találtunk (3. rajz).

A folyosó közepe táján befelé haladva, balra egy 0,8 m hosszú elágazás van. Ezt valószínűleg az ott levő forrás jobb foglalása miatt készíthették. Nem lehetetlen, hogy valamikor hosszabb volt.

A forrásház előtt ásott kutatógödörben több, nagyobbrészt terméskőből készült falra akadtunk. Ezek a falak tulajdonképpen két egymástól elkülönített csoportra oszlanak. Az egyik csoport a délkelet felé eső, amelynél a faragványok 1,94–1,94 m nagyságú teret zárnak le. E falak vegyesen kőből és téglából mészhabarcsba rakva készültek. Alsó részükben középkori, a felsőben újkori téglák vannak a falazatban (6. kép). E falak egyike a forrásház alá látszik nyúlni. Erről azonban a forrásház veszélyeztetése nélkül nem győződhettünk meg.

A falmaradványok második nagyobb csoportja a gödör északnyugati felébe esik. Itt nagyobbrészt agyagba rakott falak kerültek elő, de annyira összevissza ágazóan, hogy egyrészt azért, másrészt mert nagyobbára agyagba rakottak, alig különíthetők el egymástól.

Északkelet felé függélyesen levert pallókból készült szádfal határolja e falakat. E szádfal mentén a falak egy négyszögű tért látszanak bezárni. Valamikor talán víztartó medence volt. Ennek ellenkező oldalán egy négyszögű keresztmetszetű cölöp és melléje vízszintesen elhelyezett palló, ugyancsak egy szádfal nyomai. Mélyebbre e helyeken a mindenütt feltörő víz és a talajcsuszamlás volta miatt nem tudtunk behatolni.

E falmaradványcsoportnál négy különböző magasságban fekvő vízvezető csatorna nyomaira akadtunk. Ezek közül az egyik a keresztszelvényű középkori téglákból készült (7. kép).

A téglák mérete átlagosan 24x17,5 cm. E csatorna egy darabkáján újkori téglákkal van lefedve, egyébként fedetlenül találtuk. Belső szélessége 19 cm, belső magassága három fekvő téglaréteg, kereken 17 cm. Érdekes, hogy az oldalfalak téglasorait rézsútosan széjjelhúzva találtuk meg. Bizonyítéka ez annak, hogy valamikor talajmozgás, földcsuszamlás volt e helyen.

A többi három vízvezető csatorna kövekből készült. Ezek közül a már említett téglacsatorna alatt volt az egyik, valószínűleg a legrégibb. Jobban kiásni a téglacsatorna lebontása nélkül nem lehetett. Feneke 1,1 m-rel mélyebb a téglacsatornáénál.

A másik két csatorna magasabban fekszik. Ezek egyikének belső szélessége 0,32 m, a külső 0,85 m, magassága ismeretlen, mert az oldalfalakból csak egy réteg kő maradt meg, a lefedésből semmi (8. kép). E csatornának kiásott végéhez közel (D pontnál) egyes ottani lakosok szerint kútnak kell lennie. Erről azonban az ott lévő fa és a Béla király útja miatt nem győződhettünk meg. A másik csatornának egy darabon megmaradt a boltozata is, amely csúcsívben rakott kövekből áll. Belső szélessége 0,5 m, az oldalfalak magassága 0,30–0,35 m, az egész nyílás magassága a bolttetőig 0,45–0,50 m. Az oldalfalak agyagba rakottak, a boltozat mészhabarcsos Duna-homok.

E nagy kutatógödörben lévő falakról áttekintő képet nyújt a következő fénykép. Balra a forrásház sarka, tőle jobbra a G2H2 csatorna két fala és az azokat keretező fal, középen a háttérben a téglacsatorna, mögötte a Béla király útja (9. kép). A forrásház sarkainál közvetlenül egy kútnyílás (10. kép). Ez nem egyéb, mint az alsó folyosó egyik lejáróaknája. Ugyanezt jobban láthatjuk a következő képen. Ennek az aknának a felső nyílását egy mészkőlap zárta el, és e fölött még egy mintegy 30 cm vastag földréteg takarta úgy, hogy egyáltalán senki sem tudott létezéséről. A nagy kutatógödör ásása közben úgy bukkantunk rá, hogy e helyen zúgó hang hallatszott. Kutatván a hang okát, megtaláltuk a lejáróakna falának külső oldalát. Ez aknából két irányban fülke, két irányban pedig folyosó nyílik. A folyosók egyike az akna szélétől 1,2 m távolságban a forrásház alá, másika ellenkező – ÉK-i irányban – 9,85 m-re, a másik lejáróaknáig nyúlik. Első alkalommal nem lehetett végigmenni rajta, mert térdig érő iszappal volt tele.

Ez a folyosó keskenyebb a felsőnél, csak 0,73–0,75 m széles. Magassága 1,55–1,63 m közt váltakozik. Köríves dongaboltozattal van befedve (2. rajz 4.). Teljesen faragott kövekből épült, kivéve a fenekét, amely lapjukra fektetett újabb kori (XVIII–XIX. századi) téglákkal van teknőszerűen bur-

kolva. A fenék átlagos esése kereken hét százalék. Itt is, a folyosó közepe táján, egy méter hosszú elágazás van, a felsőhöz hasonlóan délkeleti irányban.

Az oldalfalakon kilenc-kilenc 14–20 cm széles, 50–80 cm magos rés van kivágva, sőt az I. lejáróaknához legközelebb eső 100 cm magos, de újkori téglákkal berakva, helyesebben befalazva. Olyik rés kettős: alul egy 20 cm magos és fölötte 21–22 cm-re egy 50 cm magos rés. A nagyobbik rések alsó éle a fenék szélétől 42–65 cm magosan van. Elhelyezésük tehát eltérő a felső folyosón lévő résektől, amelyek mind a folyosófenéktől vagy ahhoz nagyon közel nyílnak. E rések eredeti rendeltetése a forrásvizek bevezetése lehetett. Minő okból falazták be később, nem tudhatjuk. E folyosó felső végén az I. sz. lejáróaknától 0,7 m-re annak teljes szélességében 0,6 m mély iszapfogó medence van.

A folyosó alsó végéhez csatlakozik a 0,8 m átmérőjű II. sz. lejáróakna (11. kép). E lejáróakna felső nyílását egy külön ezért ásott kutatóárokkal sikerült megtalálnunk. Itt aránylag nagyobb munkát kellett végeznünk, mint az I. lejáróaknánál, mert az aknát felső kőlap fölött kerek egy méteres feltöltés volt. Ezt az aknát négyzet alakú, szépen faragott vörösmárvány keret koronázza. E keret felső belső élén horony van, bizonyságul arra, hogy eredetileg ezt az aknanyílást a keret hornyába illeszkedő vörösmárvány lap fedte (5. rajz). Ennek egy töredék darabját a kutatóárok ásása közben meg is találtuk. Most a nyílást a keretre ráfekvő, két egymáshoz hornyolással illeszkedő félből álló kör alakú mészkőlap, ún. kútkő zárja el A lejáróaknán túl a föld alatti folyosónak még egy méter hosszú folytatása van. E folyosórész az aknával együtt közös fenékkel iszapfogó medencévé van alakítva. Ennek feneke a folyosó fenekétől 1,7 m-rel mélyebben fekszik.

Ebben a mélységben azonban a fenéken még mindig sárga, iszapos agyag mutatkozott, az oldalfalak alapjait pedig nem sikerült megtalálnunk. A tűzoltó-parancsnokság által rendelkezésünkre bocsátott szivattyúval sem sikerült a mindenhonnan odaáramló vizet annyira kiszivattyúznunk, hogy a feneket mélyebbre is kikotorhattuk és az oldalfalak alapját elérhettük volna. A folyosó vak végén, az iszapfogó medence elért feneke fölött mintegy 1,2 m-re lilásbarnára égetett agyagcsövön át távozott a víz a medencéből. Ebbe a csőbe is fagyökeret találtunk benőve. Ezt lehetőség szerint vasrúddal eltávolítottuk.

A levezető csövet természetesen nem tudtuk egész hosszában követni, azonban az minden valószínűség szerint a Béla király útteste alatt az alsó kútházig ér.

Erről a szivattyúzás alkalmával győződtünk meg. Mikor ugyanis az iszapfogó medencében a vízszint a levezető cső alá süllyedt, az alsó kútházban is leapadt a vízszint, és a belőle táplálkozó csurgó teljesen elapadt, helyesebben vizet nem adott. Amint azonban megszüntettük a szivattyúzást, ismét az eredeti állapot állott helyre.

Az alsó kútház a föld színe fölé érő 2,8 m hosszú, 2,23 m széles téglaépítmény, amelynek teteje félhenger alakú, kétoldalt vízszintes párkánnyal. Újkori téglákból készült, de erősen repedezett állapotban volt (12. kép). Ebbe vezet egy lejárólépcső a mellette lévő 2,88 m x 1,94 m belvilágú négyszögletes vízmedencéhez. Benne 1,7 m magosan áll a víz, úgyhogy közelebbről megvizsgálni nem lehetett. A medencétől kerek tizenegy méterre van a csurgó, amely az összes víznek csak egy részét adja, a többi bizonyára az odavezető csatorna hiányos volta miatt szertefolyik és a csurgó alatti árok fenekén buggyan ki (6. rajz).

Mielőtt az ásatások ismertetésében továbbmennénk, szeretnék megemlékezni a forrásház előtti kutatógödörben talált érmekről. Összesen 33 darabot találtunk a legkülönbözőbb korokból. A legrégebbiek (5 db) rómaiak. Ezek közül a legkorábbi Valentinianus (Kr. u. 253–259), a legkésőbbi Nagy Konstantin (306–337) idejéből való, tehát a harmadik század második, a negyedik század első feléből. Találtunk ugyan egy Septimius Severus-érmet is, ez azonban modern hamisítvány. Eltérően a többitől, jóformán a föld színén hevert. Miután ezeken kívül csak egy féltenyérnyi sima terra sigillata darab került elő, és egyéb határozottan római nyomra nem akadtunk, azt hisszük, hogy ezeket az itt tanyázó kelták hozhatták magukkal. A kelták kétségtelen jelenlétét az itt talált kelta cserépedény-töredékek bizonyítják.

Visszatérve az érmekre, a rómaiak után következő legközelebbi érem Hunyadi Mátyás denárja. Utána korban I. Ferdinánd három ezüstdenárja következik. Az egyik egykorú hamisítvány. Találtunk egy XV–XVI. századbeli török akcsét is Rudolf korából két hamisítvány, II. Mátyás király (1608–1619) korából kettő (1616 és 1620 évjegyű), II. Ferdinánd király (1619–1635) korából kettő (1523, 1635), a többi későbbi időszakból való. Az idegen érmek közül említésre méltó egy 1610-ből való lengyel és egy 1626-ból való litván garas.

Az a körülmény, hogy Hunyadi Mátyás korából csak egy, a megelőző és a közvetlenül utána következő uralkodók korából pedig egy érem sem került elő, csak annak tulajdonítható, hogy ennek a kornak kisebb értékű érmei aprók és rossz ezüstből valók voltak, tehát egyrészt a föld alatt könnyebben mállottak és töredeztek széjjel, másrészt apró és töredezett voltuk miatt az ásatások alkalmával kikerülő földben nehezebben vehetők észre.

A többi érem a XVIII. és XIX. századból való.

A talált érmek mindenesetre arról tanúskodnak, hogy, eltekintve a római kortól, a forrásokat Hunyadi Mátyás korától napjainkig állandóan látogatták.

De a Városkút távolabbi környékén egyéb leletekre is akadtunk. A templom és kolostor fölkutatása miatt összesen 33 kutatóárkot ástunk a Városkút környékén, amint már említettem, eredménytelenül (7. rajz).

Akadtunk azonban egyéb leletekre. Így a IX., X. és a XIV., XIX. és XXI. kutatóárokban neolit kori kova-, jáspis-, obszidiánnucleust, vakarót, nyílhegyet és szilánkokat, díszítetlen cserépedény-töredékeket találtunk, sőt a XVIII. árokban két darab diluviális eredetűnek látszó csonteszközre akadtunk, bár nem eredeti helyükön, mert a fekete földben találtuk. Valószínűleg az itt található sárga agyagból följebbről mosták ki a csapadékvizek.

A La Téne korszakba tartozó kelta edénycserepeket már említettem. Ilyenek főleg a Kaufmann-villa telkén kiásott XXXI. árokból kerültek elő.

Találtunk azonkívül népvándorlás kori hullámos díszű cserépedény-töredékeket is

Mindezek bizonyítékai annak, hogy a Városkút környéke legalábbis a neolit kortól kezdve lakott volt. Lehet, hogy további, e célból folytatandó kutatások a fennálló korbeli hézagokat is kitöltő leleteket eredményeznének.

De visszatérve előadásunk tulajdonképpeni céljára, a vízműre, az idevágó leletek fölsorolásával folytatom.

A XIV. és a XXII. kutatóárokban ráakadtunk az egykori fa csővezeték nyomaira (13. kép), azonkívül a XXII. és az V. árokban égetett cserépcsövek töredékeire.

A XIV. árokban talált favezeték egy két oldalról kőfallal övezett favályúban végződik (14. kép). A favályúból a falon vágott lyukba helyezett vasszűrőn át folyott egykor a víz a fa csővezetékbe. Ma itt víznek nyomát nem találtuk, sem a válun túl a fa csővezeték további nyomára nem akadtunk.

Egy másik fa csővezeték nyomát a XXII. árokban leltük meg. Ez a forrásház felé irányul, de az alsó folyosóval nem lehetett kapcsolata, mert magasabban fekszik. Ennek folytatását kétfelé, egyrészt az úttest, másrészt az oda fölhalmozott kiásott földanyag és az előrehaladott őszi idő miatt nem kutathattuk ki Ugyanabban a kutatógödörben a fa csővezeték fölött összevissza hányva vörösre égetett cserépcsövek töredékeit találtuk. Ebből arra lehetne következtetni, hogy a cserépcsővezeték megelőzte a fa csővezetéket. Erre még később majd rátérünk.

Annyi bizonyos, hogy a Városkút vizét különböző időkben bevezették Buda várába. Erre írásos bizonyítékokon kívül egyéb kézzelfogható adataink is vannak.

A Vízművek igazgatóságának közlése szerint az Istenhegyi út évek előtt történt átépítése alkalmával az Óra út és a Nógrádi út közötti szakaszon háromféle: fa-, égetett agyag és öntött vascső vezetékre akadtak. Sőt két egymástól elhajló irányban futó égetett agyag csővezeték került elő.

E helyütt özv. Kisbaári Ferencné telkén végzett kutatás során meg is találtuk az egyik agyagcső és a fa csővezeték egy darabját. (8.rajz) A fa csővezetéket éppen egy illesztés helyén ástuk ki, ahol az illesztéseknél a vasgyűrű is a helyén feküdt (15. kép). Ilyen vasgyűrűt egyébként a másik két vezeték mentén is találtunk. A vasgyűrű kovácsolt vasból készült, középen bordával. Két vége ki van élesítve. A két szomszédos facső falába, tehát nem a cső nyílásába verték. Ezt bizonyítja, hogy a vasgyűrűnek úgy a belső, mint a külső oldalára köröskörül odatapadt farostokat találunk.

Az agyag csővezetékben, amelyet nyolcadfél méter hosszban ástunk ki, kétféle fajta csövet találtunk (16. kép). Az egyik galléros, a másik gallér nélküli, végén gyengén kiemelkedő bordával. A galléros teljesen azonos a Halászbástyáról lehozott csonka csődarabbal. Mindenikén domború vagy bekarcolt „P" betű van, a Váralja utcából előkerült csövön még más jelzés is van, azonban a cső nem állapítható meg teljesen. Csupán három görbített vonás részlete látható (17. kép).

A galléros cső hossza 45,5 cm, a bordásé 87 cm, de egy fele hosszúságú darabot is találtunk. A galléros cső belső átmérője egyik végén 10,5, másikon 14 cm, a bordásé egyik végén 5,5–5,8 cm, a másikon 8,5–9 cm Elkészítésük módja is különböző. Ez külső felületükből megállapítható. A galléros cső külseje elárulja, hogy korongon idomították, a bordás cső felületén ellenben a bepréselődött durva szövet lenyomata kétségtelen bizonyítéka annak, hogy nem készülhetett korongon. A cső szájnyílása is sarkosan van lefaragva. A korongon készítés különben a cső hossza miatt is nehézségekbe ütközött volna. A csövet alighanem olyan módon készítették, hogy a még nedves, lágy agyagot rányomkodták valamilyen korongra. A korong lehetett fából vagy égetett agyagból, esetleg más anyagból is. Hogy a lágy agyag alakját ne változtassa, szövetet tekertek a csőre, és a száradásig, helyesebben addig, amíg a korongról le nem húzták, rajta hagyták. A cső kúpos alakjánál fogva a korong kihúzása nem járhatott különösebb nehézséggel. Azután a szövetet eltávolítva tették a csövet az égetőkemencébe.

Az egyik galléros agyagcső oldalán utólag, valószínűleg tisztogatás céljából, hosszúkás léket vágtak.

A kétféle agyagcső az általunk kiásott darabon vegyesen volt lerakva, de a Vízmű-igazgatóságtól szerzett értesülés, amennyire visszaemlékeznek rá, az egyik vezetéknél csak galléros, a másiknál csak bordás csövek voltak. Saját tapasztalataink az ellenkezőt bizonyítják. Tömítőanyagot a csövek illesztésénél nem találtunk.

A vas csővezetéket e helyütt az idő rövidsége miatt már nem kutathattuk ki. Megtaláltuk azonban a vas csővezetéket ezt megelőzően már egyebütt, a Városkúti út és a Béla király útja közt fekvő telkeken, nevezetesen a Városkúti u. 17–19. sz. Horváth Sándor-féle és a 21–23 sz. dr. Winter Ernő-féle telken. A talált csöveket a tulajdonosok szíves engedelmével mindenütt kivettük, kivéve a facsöveket, amelyek széjjelestek volna.

Az öntöttvas csövek teljes hossza karmantyúval együtt 1035 mm, belső átmérő 2–5,5 cm. Súlyuk 17 kg. Azonkívül találtunk két darab 57 cm hosszú csövet, amelyek tetején hosszúkás nyílás van. Az egyik darabnál a nyíláson az elzáró fatuskót is megtaláltuk. A Vízmű-igazgatóságtól nyert értesítés szerint elég sűrűn, mintegy 25 méterenként találtak ilyen csődarabokat. Ezek a csöveknek iszaptól való megtisztítására szolgáltak. Ezeken a csöveken liliomot ábrázoló bélyeg van, a többin azonban semmiféle jelzést nem találtunk. A liliom Anjou-liliomhoz hasonló.

A vascsövek karmantyús illesztésének tömítése valamilyen ragacsba ágyazott apró faékekkel történt.

Mielőtt a Vízmű történeti taglalására áttérnénk, még megemlítendőnek tartjuk, hogy a Városkút környékén a kutak egész csoportja keletkezett.

A CD csatorna kiásott vége tájékán állítólag volt kutat már említettük. Egy másik, B-vel jelzett kút nyilván ma is látható az alsó kútház közelében (18. kép). Belső átmérője eredetileg 1,60 m volt, ma felsőbb részében ellipszis alakú, mert a mellette kinőtt juharfa összenyomta. Fala is tele van nőve gyökérzettel. A kútház felőli oldalán 1,95 m mélységben vascső nyúlik bele, ebbe a csőbe is gyökér nőtt. Mai mélysége 26,1 m. Feneke kőtörmelékkel telt. Egyik oldalon ezt a kőtörmeléket 1,35 m mélyen eltávolítottuk, de még mindig kőtörmeléket találtunk, s a kút falazata sem ért véget. Mélyebbre menni nagyobb munkát és berendezkedést igényelt volna, s ezért mellőztük azt. A kút korát megállapítanunk nem sikerült. A kútkövek megdolgozási módja régies, de ez nem biztos alap a kor meghatározására.

Egy másik kutat (a D jelzetűt) a Városkúti út mellett ástunk ki. Belső átmérője 1,28 m, ugyancsak faragott kövekből készült, 8,1 m mély, a vízállás benne 1937. szept. hó 10-én 3,8 m volt. Egy harmadik kutat a Kaufmann-villa telkén sikerült találnunk. Egy nagyjából megmunkált terméskövekből készült, 1 m belső átmérőjű és régi szeméttel van tele. A szemetet 1,60 m mélységig eltávolítottuk, de azon alul még mindig szemetet találtunk.

Azonkívül az ottani öreg emberek emlékezete szerint még négy kútnak kell a tájékon lenni. Az egyiknek a IX–X. kutatóárok táján kell lennie, de nem tudtunk ráakadni. Ehelyett egy kőből összeállított csatorna maradványaira, kő- és középkori téglákból készült burkolatdarabokra akadtunk. Az A jelzetű burkolatnak – két oldalon élükre állított téglákból – kiemelkedő szegélye is volt. A két burkolatrész között agyagban rakott kőburkolat mutatkozott. Egyébként pedig 1,20–1,50 m mélységben mindenütt fakadó víz jelentkezett.

A második kútnak a XXIII. sz. kutatógödör táján, a harmadiknak a 9568 hrsz. számú telken kellene lenni, sőt a D kúttól nem messze észak felé is volna egy negyedik kút. Mi csak a második kút kikutatását kíséreltük meg, de a kiásott kutatóárokban nem találván meg, a további kutatást mellőztük.

Ezek szerint a megtalált három, és a még rejtőzködő öt kúttal együtt ezen a tájon nyolc kútból álló csoport volt. A B kutat kivéve a többit valószínűleg azért ásták ki, hogy az elvezetett forrásvizek okozta vízhiányt pótolják. A B kút szerepe különlegesen nagy méreténél fogva és a bele nyúló vas csővezeték miatt, valamint azért is, mert valódi mélységét sem ismerjük, nem tisztázott.

Meg kell ezenkívül még emlékeznünk a Városkúttól kerek 700 méterre északnyugat felé fekvő Béla király kútjáról, vagy ahogyan régebben nevezték, Királykútról (19. kép).

A Béla király kútja elnevezés egyébként 1847-ből való, amint azt a forrásház ajtaja feletti vörös márványtábla elárulja. „Béla király kuta (állítatá e jelkövet) Koics Pál hites ügyvéd 1847-beli június 12 napja emlékéül, melyben sz. k. Buda nemes fővárosa kegyes és magyar néven kihírdetteté".

A Béla király kútjánál lévő vízmű egyébként hasonló rendszerű, mint a város-(orvos)-kúti, de kisebb. A forrásház nyílásán ajtó nincsen, csak vasrács. A vasrács fölött vörös márványtábla 1847-ből való felirattal. A vasrácsot ki kellett vésnünk, hogy bemehessünk. A forrásházban iszapfogó medence. Ehhez csatlakozik egy 14,25 m hosszú, 0,90 m széles, 1,65–1,69 m magas, faragott kövekből épült folyosó, mely újkori téglákból készült félkörű dongaboltozattal fedett. A folyosó a forrásnál végződik. A forrás sziklából tör elő. Ott egy szellőzőakna nyílik a szabadba, amely vasráccsal van lefedve. A folyosónak mai állapotában tulajdonképpen semmi célja nincsen, mert vizeket nem gyűjt. Fenekén egy félkörű, 125 mm belvilágú öntöttvas vályú vezeti a vizet a forrásházban lévő, már említett derítőmedencéig. Innen vascsövön folyik le a víz a mintegy 3 méterre a forrásház előtt lévő fedett medencébe, amelyen szivattyús kút van. Innen túlfolyócsövön távolodik el a fölös víz és folyik az út alatt a völgybe. Nem messze lejjebb, a völgyben, a 9122/2 régi hrsz. telken egy kis tóban terül szét, hogy aztán ismét tovább folyjon. Ez a tó alighanem régi medence maradványa, amelynek falai a föld alatt rejtőznek (9. rajz).

A Városkútnál talált apróbb leletek közül még megemlítendőnek tartjuk az V. sz. kutatógödörből kikerült köldökös üveg töredékét és az alsó folyosó második lejáróaknájánál lévő iszapfogó medencében az iszapban talált vörösréz szűrőkosarat.

Áttérve már most a vízmű történetére, kétségtelen, hogy a Városkút már a középkorban, helyesebben a reneszánsz korban is használt volt. Erre mutatnak elsősorban a felső föld alatti folyosó téglái, az ilyenekből épült csatorna, a talált köldökösüveg-töredékek.

De erre utal Koppeler Rudiger Gáspárnak, Buda főváros tanácsnokának a fővárosi levéltárban megtalált 1733. szept. 25-én kelt kézirata, amelyben elmondja, hogy Everling Eberhard tábori törzsorvos Budának töröktől való visszafoglalása után jó barátaival katonai kísérettel gyakran megfordult a forrásnál, és a vizet tanulmányozta (des Wasserprobiert hat). „Dies Wasser ware von villen Jahrn her durch ein gewelb per 28 Clafter lang bis zu seinen durlauf versechen ist ausgeflossen in einem gleich dabey gemachten alten Teicht." Ez a víz sok évvel ezelőtt egy 28 öl=kerek 53 m hosszú boltozaton át folyt egy mellette készített régi medencébe.

Ha mindezeket összevetjük Bonfini Antal közismert munkájában foglaltakkal,[9] amely szerint a királyi kútba majdnem nyolc stádiumnyiról szurkosfenyő és ólomcsöveken át vezették a vizet, nem gondolhatunk másra, mint a svábhegyi forrásokra.

Igaz, hogy a nyolc stádium, ha görög stádiumra gondolunk, jóval kisebb távolság, mint amennyire a svábhegyi források Buda várától vannak, de a Duna vizére nem gondolhatunk, mert egyrészt jóval közelebb, alig 200, helyesebben 300 méternyire volt Mátyás király és II. Ulászló vízműve a palotától, másrészt a nagy nyomás miatt ehhez facsöveket nem használhattak. A budai hegyekben pedig közelebb Buda várához, mint a svábhegyiek, sehol források nincsenek.

Haeuffler szerint ugyan Hunyadi Mátyás király idejében a Király- és Svábkút vizét vezették be a Várba, de nem mondja meg, mi az alapja ezen állításának. Annyit említ csak meg, hogy a Király-forrás házának architektúrája utal Mátyás király korára. Ilyen kétségtelen építészeti nyom azonban ma a forrásházon nem látszik.[10]

Nem lehetetlen, hogy Hunyadi Mátyás idejében mind a három forrás vize be volt vezetve a Várba. Erről azonban a fentebb már ismertetett adatokon kívül egyéb bizonyítékunk egyelőre nincsen.

A Sváb-forrás, ahogy azt a XVIII–XIX. században nevezték, a Kissvábhegy délnyugati oldalán, azon a tájékon volt, ahol a Szervita-kunyhó állott. Körülbelül a mai Nógrádi útnak az Istenhegyi útba való betorkollásánál. Az Istenhegyi út szabályozása és a vízlevezető árok beboltozása alkalmával betömték úgy, hogy ma látható nyoma nincsen.

A Király-forrás elnevezés Marsigli Alajos Ferdinánd gróf gyűjteményében levő török térképen is meg van örökítve „Király bunár bájri"=Királyforrás dombja alakjában.[11] Ugyancsak e térképen a Város- vagy Orvos-(doktor)-kút „Kászim pasa cseszmeszi"=Kászim pasa csorgókútja néven szerepel. Helyük a térképen is nagyjában megfelel egymáshoz való fekvésüknek, bár a térkép erősen elrajzolt.

Mindez bizonyság arra, hogy e források a török hódoltság alatt ismertek és használtak voltak, sőt a Király-forrás neve a hódoltság előtti időkből átszármazottnak látszik, mert a törökök e nevet csak az itteni lakosságtól vehették át.

Buda várának a svábhegyi forrásokon kívül még két vízműve volt a Dunából. Az egyik a mai Várkert-kioszk tájékán, a másik a Széchenyi Lánchídtól északra, kb. a mai elöljárósági épület előtt állott. Ez utóbbit állítólag II. Ulászló készíttette volna,[12] és Evlia Cselebi tanúsága szerint a török is használta. Bámulva írja le a csodálatos művet, amelyet egy frank mesterember remekelt, s amelynek vize a basa palotájának udvarán lévő kutat táplálta.

Budának tehát már a középkor végén, az újkor hajnalán nem is egy, hanem három vízvezetéke volt.

Buda visszafoglalása után, alighogy megalakult a budai adminisztráció, és alig népesedett be Buda, főleg a katonaság sürgetésére megindultak a munkálatok, elsősorban a dunai vízemelő újjáépítésére, majd a svábhegyi források bevezetésére.

Messze vezetne, ha itt teljes képet akarnánk adni e vízművek fejlődéséről, és az idők folyamán bekövetkezett átalakulásáról. Eddig úgy tudtuk, hogy a svábhegyi források vizét többszörös sikertelen kísérlet után Kernhausteiner Konrád jezsuita fráter vezette be 1718-ban a várba.[13] Így ír róla Miller és Haeuffler is. A dunai vízemelőről pedig legfeljebb azt említik meg, hogy megvolt, készítőjéről hallgatnak.

Erre nézve végzett – főleg levéltári – kutatásaim terjedelmes, eddig nagyrészt ismeretlen, helyesebben a nyilvánosság elé eddig nem került adatgyűjtemény birtokába juttattak. Ez adatok, ha itt-ott, főleg rajzok tekintetében hézagosak, mégis az eddigieknél sokkal bonyolultabb munkafolyamatról és főleg arról adnak felvilágosítást, mennyi és minő változáson estek át a fentebb említett vízművek.

A dunai, a Lánchíd tájékán, attól kissé északra fekvő régi vízemelő művet s a vele kapcsolatos vízvezetéket először Lindner Virgilius salzburgi, magát Wasserkünstlernek (vízi művésznek) nevező molnármester igyekezett helyreállítani, sikertelenül.

A befejezést 1689. december 19-én bekövetkezett halála is megakasztotta. Utána Diez Ádám János császári vízi építőmérnök (Wasserbauingenieur) ajánlkozott, hogy 6000 forint költséggel ló- vagy ökörerőre elkészíti a vízemelő-berendezést. A vízemelő-berendezés alatt mindig a dunait kell érteni, mert a svábhegyinél természetszerűleg vízemelő gépre nem volt szükség, hiszen még a legalacsonyabban fekvő Svábforrás is magasabban feküdt a budai Vár szintjénél. Itt tehát a víz a közlekedőcsövek ismert természeti törvényének megfelelően saját erejéből jutott fel a Várba.[14]

Diez ajánlatára a közben megélénkült török háború miatt csak 1695-ben került sor, és megbízatván annak elkészítésével, 1696-ban üzembe is került. A vízemelő gép rajzát Bánrévy dr. fővárosi levéltárnok úr a bécsi udv. kamarai levéltárban meg is találta, és azt több ott lévő irat másolatával együtt rendelkezésemre bocsátotta. Kedvességéért ezúttal is köszönetemnek adok kifejezést.

A vízemelő gép egyébként, mint valószínűleg a többi későbbi is, járgányszerű, 4 ló vagy ökör körben hajtásával működésbe hozható szerkezet volt, amely fogaskerék-áttétellel négy szívó-nyomó dugattyúval, sárgaréz dugattyúhengerekkel. A víz ólomcsöveken át került a Várba, a mai Várszínházzal szemben, a mai Honvédelmi Minisztérium épületének helyén épült víztoronyba és onnan később szurkos fenyőfa csöveken át a Dísz térre állított kútba.[15]

Diez innen egyéb természetű ügyekben – elsősorban 300 000 forint pénzkölcsön megszerzésére – Németországba küldetett, majd a kölcsön sikeres megszerzése után Bécsbe került, és csak 5 év elteltével ismét Budára. Ez alatt a vízművet jól-rosszul egy budai kútmester kezelte, s annak működését az egyik dugattyúhengernek időközben történt megrepedése is, de az is nehezítette, hogy a vízmű hajtási költségeihez senki se akart hozzájárulni. A katonaság ingyen kapta a vizet, a polgárságtól a kezelő jogosítva volt akónként egy krajcárt beszedni, de nemigen volt, ki azt megfizesse, mert az az aránylag kevés számú polgár (Schmall 1714-ben a kaszárnyákban kívül lakott katonatiszteket és állami tisztviselőket is beleértve 1325 személyre becsüli),[16] akinek fizetnie kellett volna, inkább saját fuvarjával hozta föl a Dunából a vizet.

Midőn Diez visszakerült, megjavította a vízművet, úgyhogy az 1701. szeptember 22-én megtartott bizottsági próbán óránként 40 akó, vagyis 24 óra alatt 1000 akó vizet adott. A svábhegyi források vizének a budai Várba való bevezetését először Everling Eberhard tábori kórházi orvos ajánlotta. Amint már említettem, Kappeler Rudiger Gáspár szerint ő fedezte föl a mai Városkutat, amely róla neveztetett el Doctor=Orvos-kútnak. 1693-ban nyomát találjuk az iratokban[17] a Király-forrás kijavításának. Ugyanez év októberében[18] a budai kamarai adminisztráció a bécsi udvari kamarához intézett fölterjesztésében javasolja, hogy Lilinsch János György császári mérnök százados, aki Karánsebesre átutaztában a környéket megvizsgálta és a Svábhegyen levő tiszta és jó forrásvizeket legfeljebb 6000 forint költségen a Várba fölvezethetőnek tartja, Karánsebesről rendeltesse a hadi tanács útján vissza Budára és az említett vízvezetéket engedélyezze. Lilinsch saját állítása szerint nemcsak a bajor Pfalzban mint főmérnök jó szolgálataival tűnt ki, hanem Ausbachban, Münchenben, Salzburgban és Augsburgban a hercegi kutakat kijavította, hanem Bécsben gr. Ötting őexcellenciájánál is sikerrel működött.

Ugyancsak Diez Ádám ajánlotta a svábhegyi források bevezetését, már azért is, hogy a dunai vízemelő szerkezet kíméltessék.

I. Lipót király 1702. márc. 4-én a budai adminisztrációnak kiadott parancsában el is rendelte a svábhegyi források bevezetésére szükséges vízmű elkészítését,[19] amelyre Diez szerint a robotmunkán kívül 3000 forint elegendő. Diezt 1200 forint évi fizetéssel le is küldte Budára. A költségek fedezésére pedig a még hátralékos szolgálati és telekkönyvi illetékek behajtására adott utasítást.

JEGYZETEK

1. Garády Sándor nem adott címet cikkének, így ez a meghatározás látszott a legésszerűbbnek. Az írást sajtó alá rendezte Gyuricza Anna.
2. Garády Sándornak a Székesfővárosi Múzeumban folytatott tevékenységével, hagyatékával, rövid életrajzával foglalkozik GEREVICH László: Garády Sándor 1871–1944. BudRég 15. 1950. p. 596–597., G. SÁNDOR Mária: Garády Sándor régészeti munkássága. Műemlékvédelem 5. 1961. p. 217–223., GYURICZA Anna: Garády Sándor hagyatéka. In: Pest-budai Hírmondó 3. A Budapesti Történeti Múzeum Könyvtárának és Adattárának ismertetése. Budapest, 1991. 88–100.
3. A Fővárosi Levéltárban és az Országos Levéltárban végzett

adatgyűjtésének cédulaanyaga a BTM Adattárának hagyatéki gyűjteményében található, ltsz.: H 80/79. 43., H 122–126/79. 276.

4. BTM Adattár, ltsz.: H 43/79. 25.
5. BTM Adattár, Kiscelli Múzeum iratanyaga 1926. XI. 30., 1927. III. 29.
6. A XIII. századi kő szakirodalma: ÉBER 58., 4. kép; GEREVICH 23., X. tábla 25. kép; ALTMANN–BERTALAN 127., kat. 148.
7. KUBINYI 1984. 636–643.; KUBINYI 1990. 65–73.; RADNAI 40–41.; ZOLNAY 1958. 1–3., 1–15.; ZOLNAY 1961. 16–55.; ZOLNAY–JAKAB 179–184.; ZOLNAY 1966. 11–13.; ZOLNAY 1972. 9.; ZOLNAY 1973 a. 37., ZOLNAY 1973 b. 254–261.; ZOLNAY 1974. 337–353.; VUKOV 151–152.
8. GARÁDY 115–133., 122–123.
9. BONFINI 79.
10. HAEUFFLER 11., 6. j.
11. VERESS 150., 2. térkép
12. KÁROLYI 170.
13. KÁROLYI 170., 1. j.
14. Cod. Adm. Ofen. Exped. 1693. július 14.
15. A víztornyot Lindtner Virgilius építette. Cod. Adm. Ofen. Exped. 1696. nov. No. 17.
16. SCHMALL p. 214.
17. Cod. Adm. Ofen Exped. 1693. Sept. No. 101.
18. Cod. Adm. Ofen Exped. 1693. Okt. No. 104.
19. Az adat az Udvari Kamarai Levéltárból való, minden közelebbi meghatározás nélkül.

IRODALOMJEGYZÉK

ALTMANN–BERTALAN=ALTMANN, Júlia–BERTALAN, Herta: Óbuda im Spätmittelalter. In: Budapest im Mittelalter. p. 185–200.

BONFINI=BONFINI, Antonius: Rerum Ungaricarum decades 4. Ed. Fügel–Iványi–Juhász. Leipzig, 1936. 300 p.

ÉBER=ÉBER László: Középkori és renaissance emlékek Budapest területéről. BudRég 8. 1904. p. 49–84.

GARÁDY=GARÁDY Sándor: Egy budai polgár feljegyzései. In: Historia 4. 3–4. 1931. Pest-budai Emléklapok p. 115–133.

GEREVICH=GEREVICH László: The Art of Buda and Pest in The Middle Ages. Bp. 1971. 146 p.

HAEUFLER=HAEUFLER, Joseph Vincent: Buda–Pest, historisch–topographische Skizzen von Ofen und Pest und deren Umgebungen 1. Pest, 1854. 322 p.

KÁROLYI=KÁROLYI Árpád: Buda és Pest visszavívása 1686-ban. Átdolg.: Wellmann Imre. Bp. 1936. 406 p.

KUBINYI 1984=KUBINYI András: Városi vízellátási problémák a középkori Magyarországon. TSz 27:4. 1984. p. 636–643.

KUBINYI 1990=KUBINYI András: Les problemes d'approvisionnement en eau dans les villes en Hongrie au Moyen Age. In: Environment and Society in Hungary. Bp. 1990. p. 65–73. (Études historiques hongroise)

RADNAI=RADNAI Lóránt: A budai Városkút. Budapest 17. 1979. 3. p. 40-41.

SCHMALL=SCHMALL Lajos: Adalékok Budapest Székesfőváros történetéhez 2. Bp. 1899. 379 p.

VERESS=VERESS Endre: Marsigli jelentései és térképei Budavár 1684–1686-iki ostromairól. BudRég 9. 1906. p. 103–170.

VUKOV=VUKOV Konstantin: A Városkút forrásházának helyreállítása. In: Műemlékvédelem 19. 3. 1975. p. 151–152.

ZOLNAY 1958=ZOLNAY László: Vízművek a magyar középkorban. In: MTA Műszaki Tudományos Osztályának Közleményei 22. 1–3. 1958.

ZOLNAY 1961=ZOLNAY László: Buda középkori vízművei. TSz 4:1. 1961. p. 16–55.

ZOLNAY 1966=ZOLNAY László: Emlékezés a régi budai vízművekre. In: Budapest 4:9. 1966. p. 10–11.

ZOLNAY 1972=ZOLNAY László: Helyreállították a XII. kerület egyetlen gótikus emlékét, a Városkút kútházat. In: Hegyvidék 2:3. 1972. p. 9.

ZOLNAY 1973 a.=ZOLNAY László: Helyreállították a Városkút 500 éves forrásházát. In: Budapest 11:3. 1973. p. 37.

ZOLNAY 1973 b.=ZOLNAY László: Középkori díszkutak Budán. MűÉ 22:4. 1973. p. 254–261.

ZOLNAY 1974=ZOLNAY László: L'approvisionnement en eau des villes et châteaux-forts. Acta Technica 76:3–4. 1974. 337–353.

ZOLNAY–JAKAB=ZOLNAY László–JAKAB Árpád: Városaink és váraink vízellátása a középkorban. In: Épületgépészet 14:5. 1965. p. 179–184.

SÁNDOR GARÁDY

DIE MITTELALTERLICHEN UND NEUZEITLICHEN WASSERWERKE AUS BUDA MIT BESONDERRSER ACHTUNG AUF DIE ERFORSCHUNG DES SVÁBHEGY–VÁROSKÚT

Sándor Garády begann 1938 seine Studienarbeit über Wasserwerke zu schreiben. Er wollte laut seiner Pläne die Monographie der mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Wasserwerke schreiben, und sammelt dazu eine riesige Menge von Archivmaterialen (Note 2) Sein Werk blieb wegen seinem Tod unvollendet, aber die Aufarbeitung, und Behandlung des Wasserwerkes des 15. Jahrhundert, der das Wasser der Quellen von Svábhegy in die Budaer Burg leitete, ist als vollendet zu betrachtet.

Sándor Garády führte 1937 Ausgrabungen in der Gegend von Svábhegy-Városkút. Auf Grund der freigelegten Spuren folgte er auf die Tatsache, daß die Überreste der Wasserwerke, die die mittelalterliche Stadt mit Wasser versahen, auf diesem Gebiet zu finden sind.

Auf der Oberfläche standen damals drei Bauten: das untere und obere Quellenhaus von Városkút, und das Quellenhaus des Brunnens von König Béla (Bild 3., 12., 19.) Als Resultat der weit ausgebreiteten Ausgrabungen legte man das ganze wassersammelnde Kanalisierungssystem, sowie die

dazu gehörenden Wasserleitungsüberreste die sich zu den Brunnen von Városkút und zum Brunnen des Königs Béla knüpften frei. (Zeichnung 1., 7., 9.)

Die Spuren der mittelalterlichen Leitungen aus Holz, Keramik und in der Neuzeit aus Eisen, konnten wir in der Umgebung der Istenhegyi út und des Orbán tér folgen.

Auf Grund der freigelegten Überreste stellte Sándor Garády fest, daß die Stelle der Quellenanlage, die mindestens aus 8 Brunnen bestand, schon in der Urzeit und im Altertum bekannt war. Das Wasserwerk, das auf dem Prinzip der Gravitation funktionierte, wurde zur Zeit von König Matthias ausgebaut. Darüber sprechen auch literarische Daten.

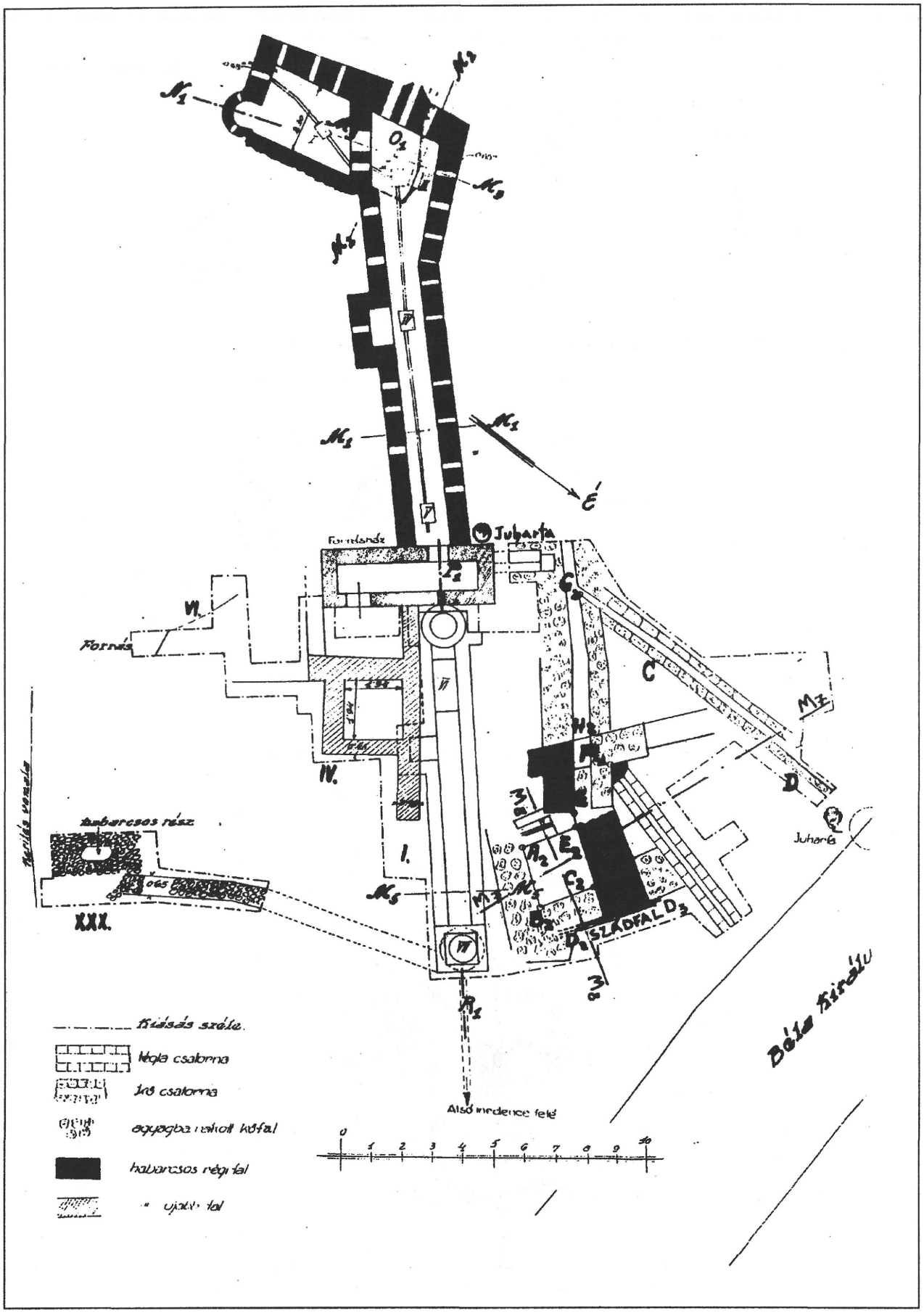

1. rajz. Svábhegy-Városkút forrásházának és környezetének helyszínrajza

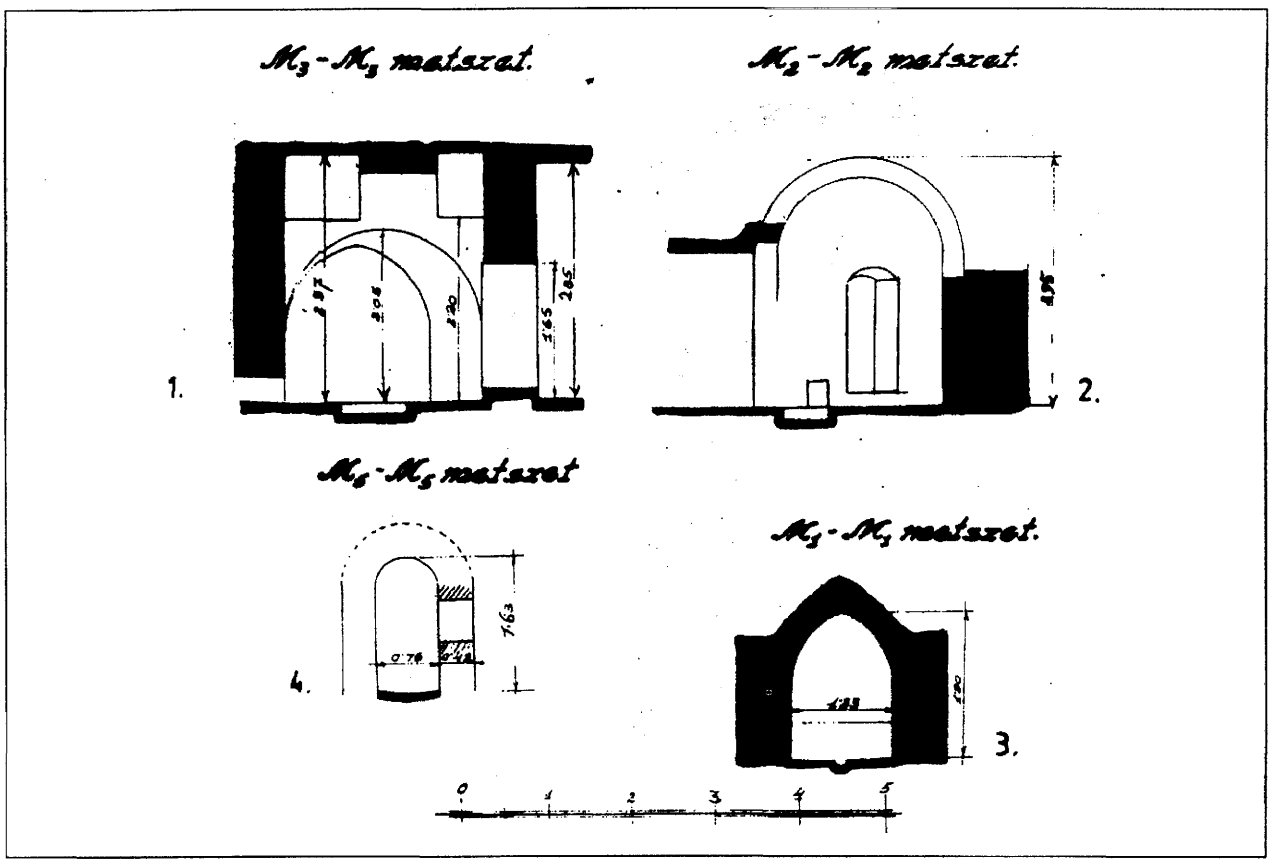

2. rajz. A forrásház folyosóinak metszetei:1. a felső folyyosó végében lévő kamra metszete;2. A felső folyosó végében levő kamra hosszmetszete;3. A felső folyosó keresztmetszete;4. Az alsó folyosó keresztmetszete

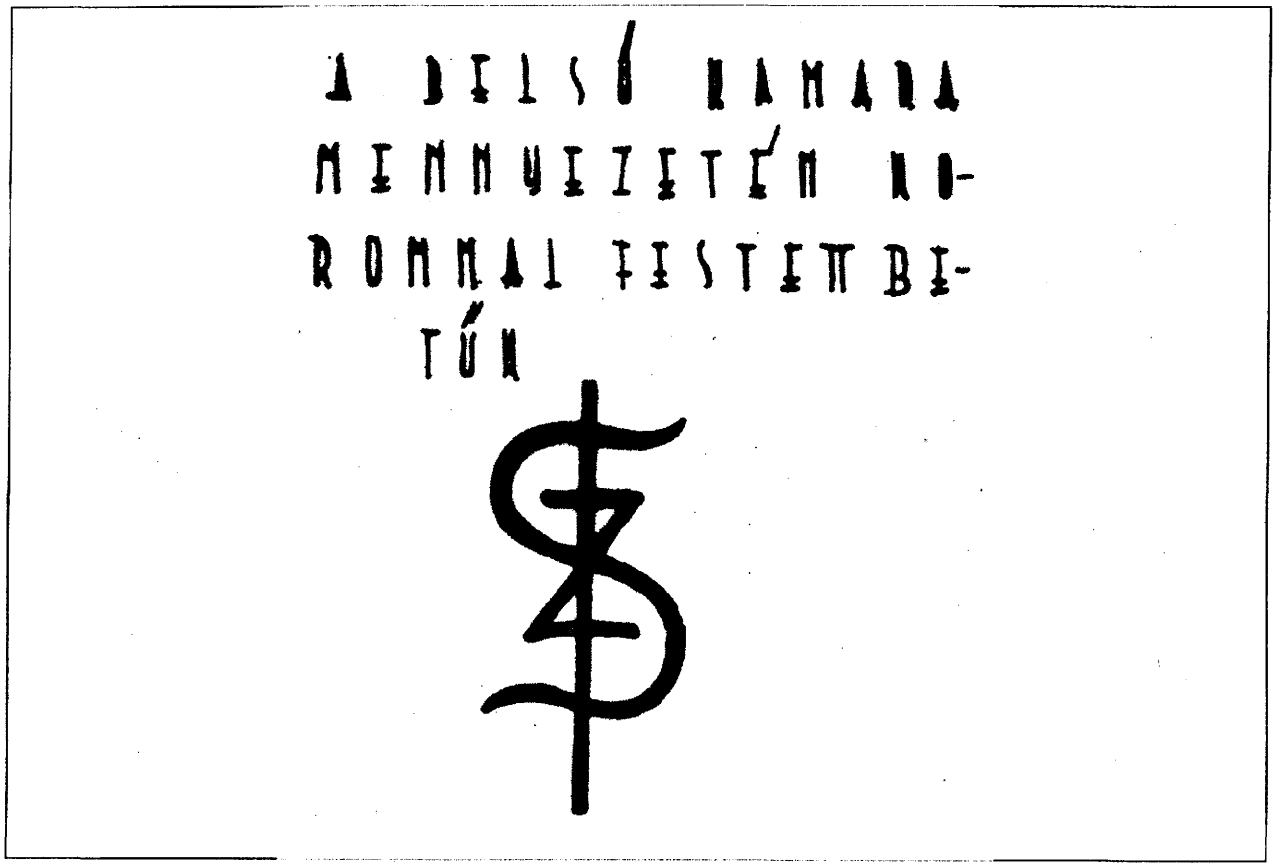

3. rajz. A felső folyosó végében levő kamra mennyezetén talált betűk

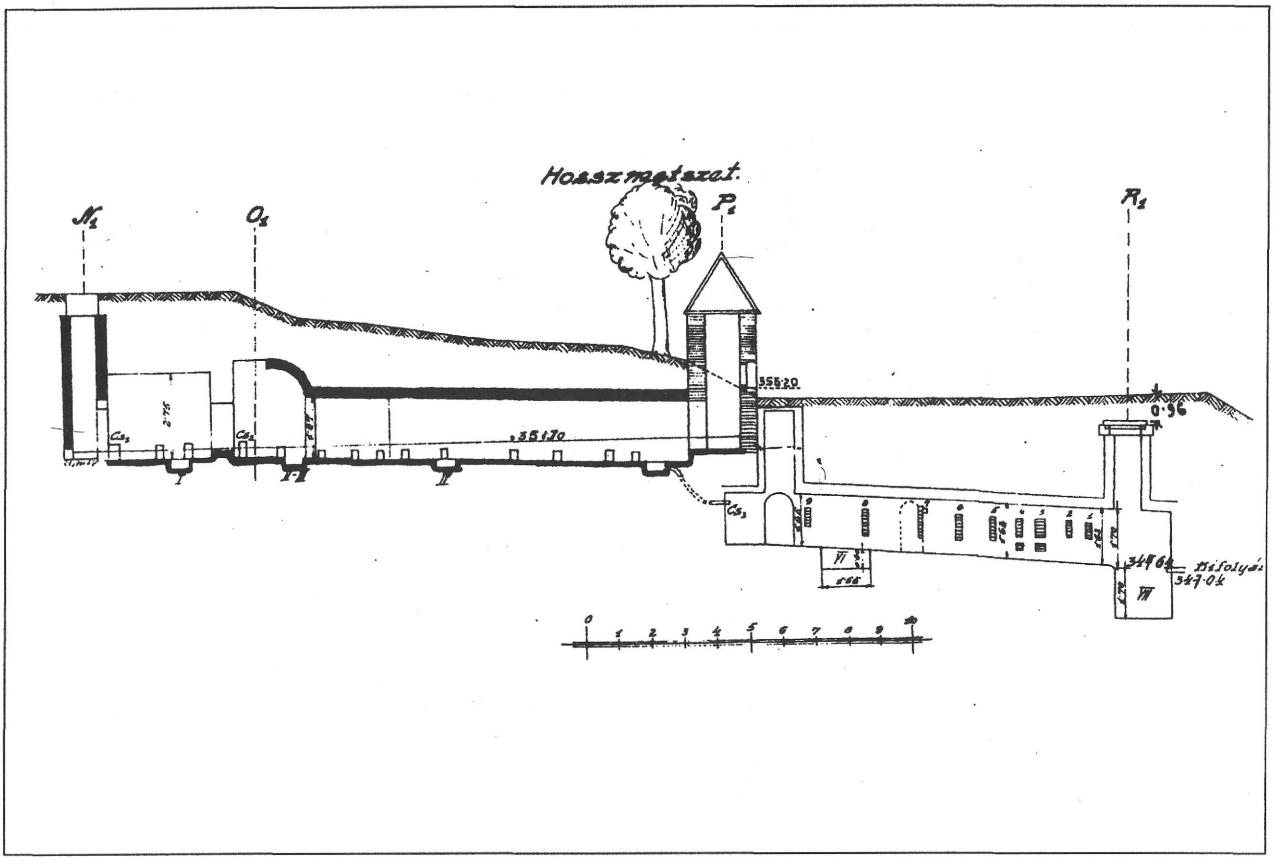

4. rajz. A forrásház, a felső és alsó folyosó hosszmetszete

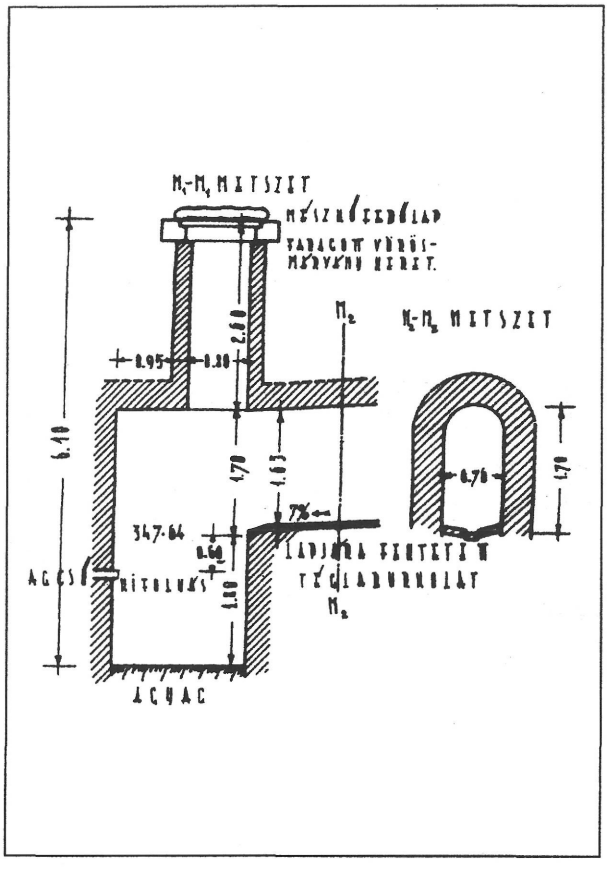

5. rajz. a II. sz. lejáróakna metszetei

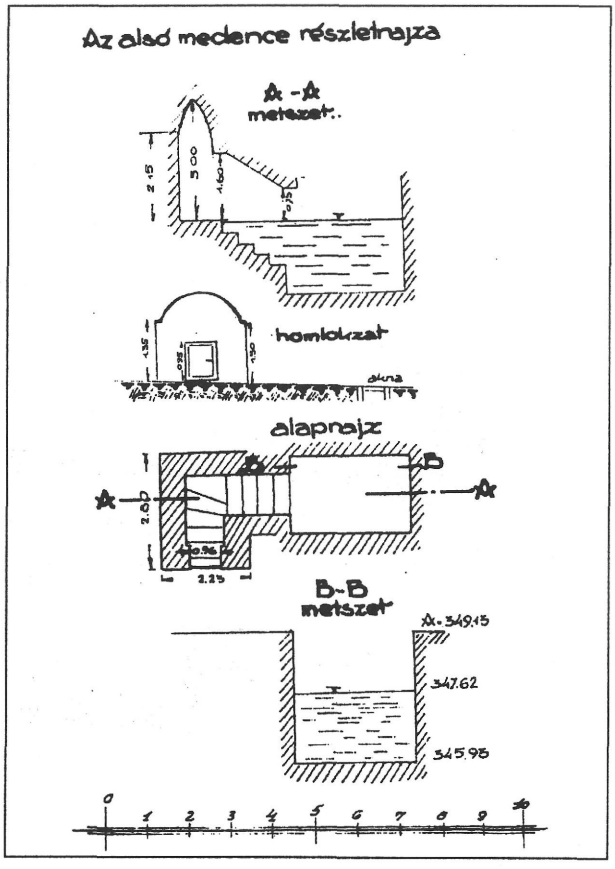

6. rajz.

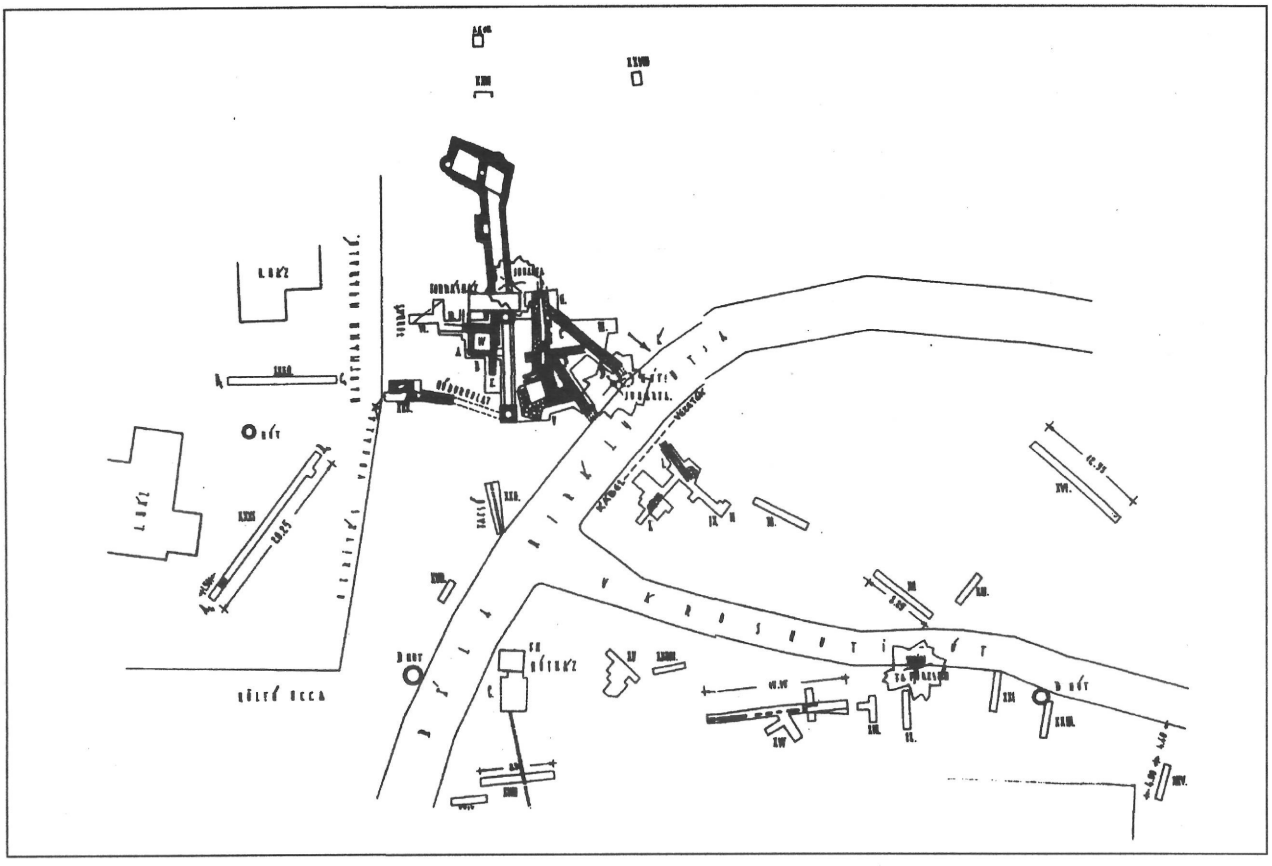

7. rajz.

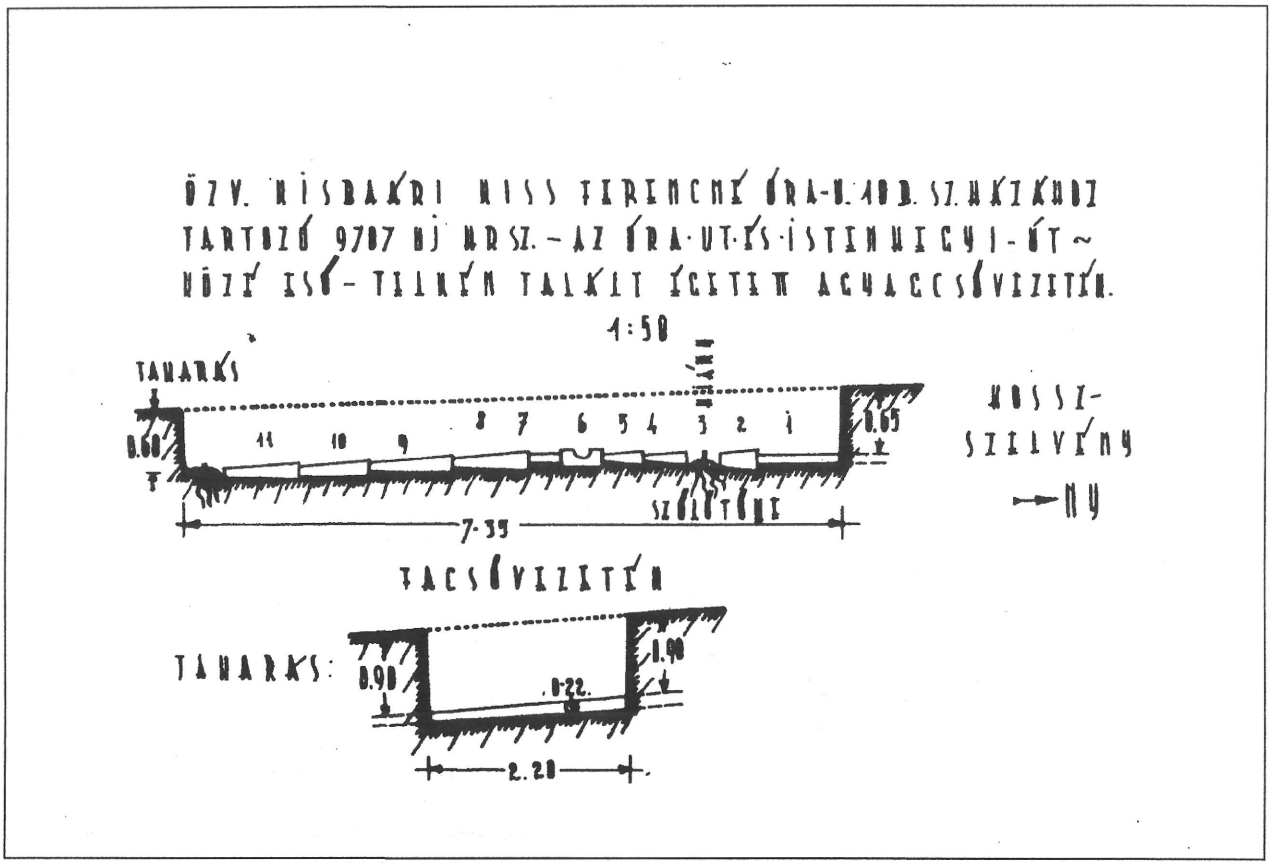
1:50
TAHARÁS
0.60
11 10 9 8 7 6 5 4 3 2 1
0.65
7.35
SZÖLŐTŐNE
FACSÖVEZETÉN
TAHARÁS:
0.90
0.90
0.22
2.20

8. rajz.

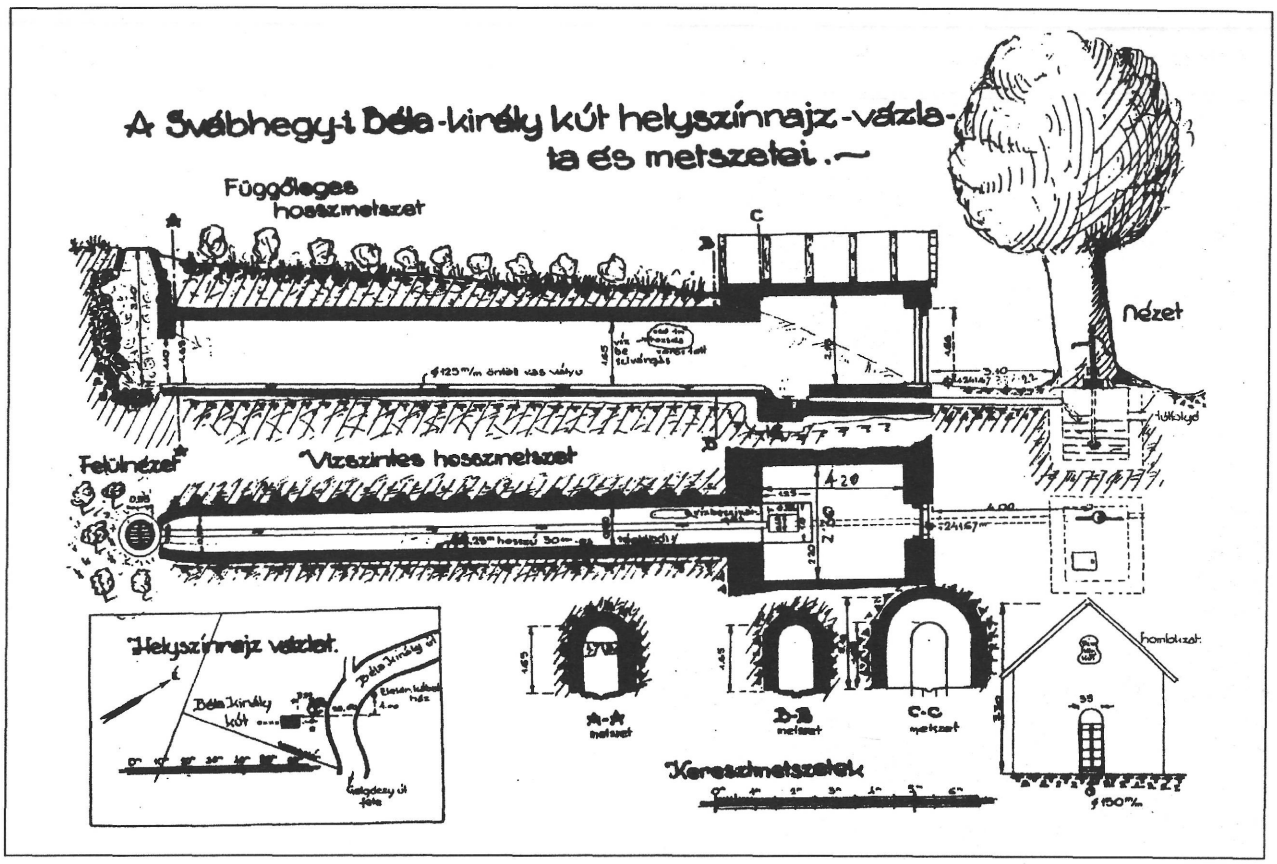

9. rajz.

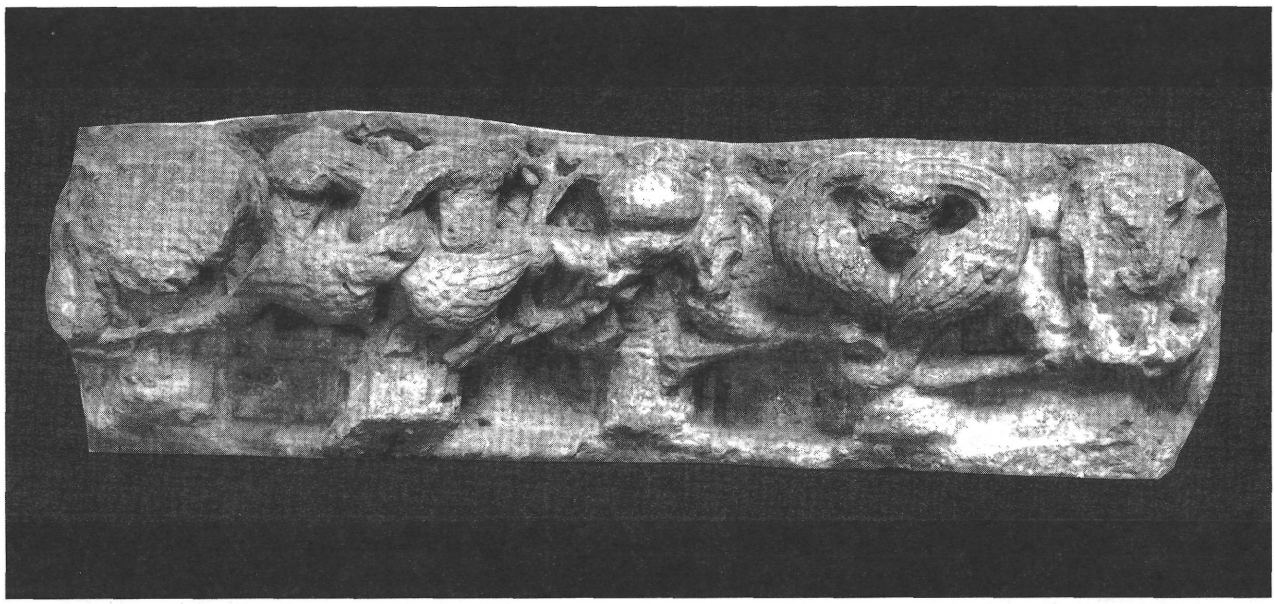

1. kép. XIII. sz-i pillérfejezet a Svábhegy–Városkút forrásházából

2. kép. Svábhegy–Városkút forrásháza (1926. előtti felvétel)

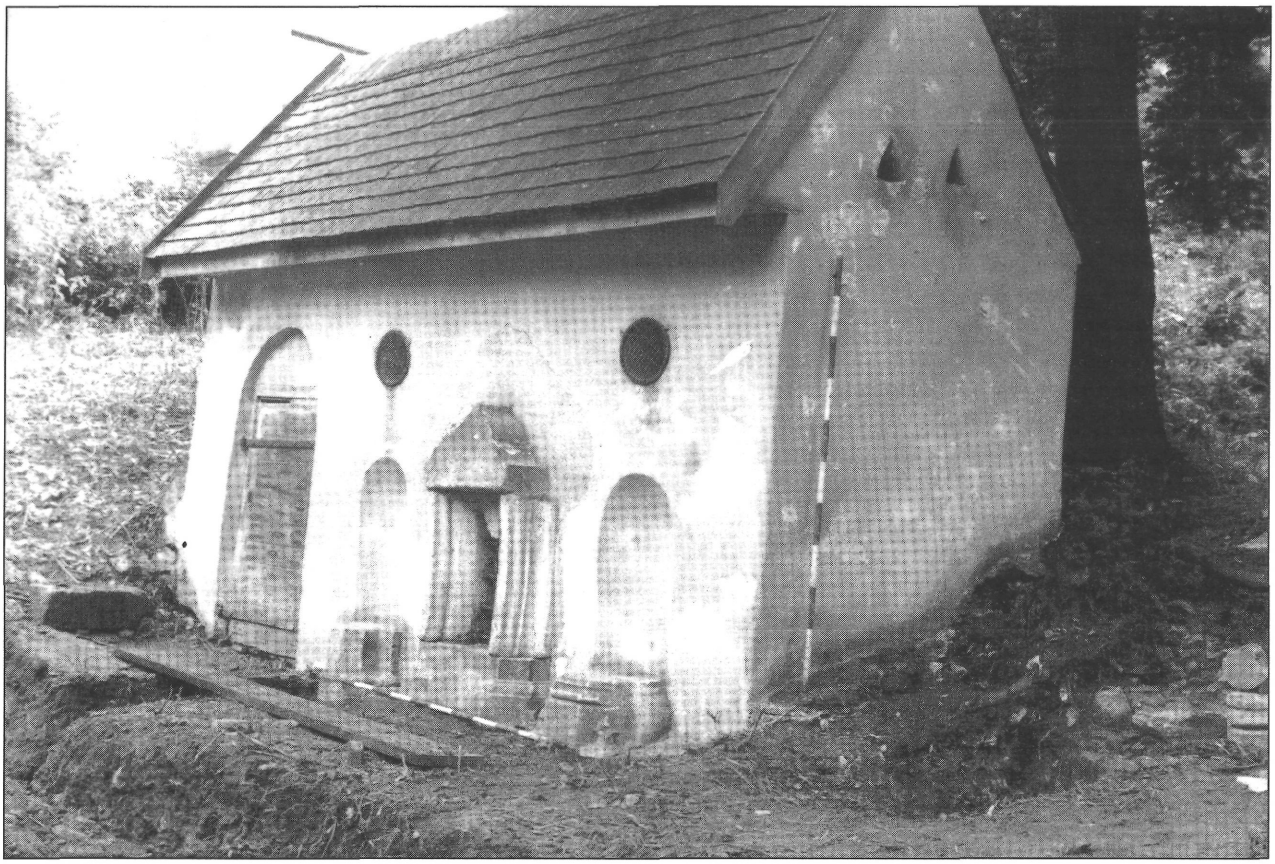

3. kép. A Városkút forrásháza 1937-ben

4. kép. XIV. századi faragvány a forrásház északi oldala mellett

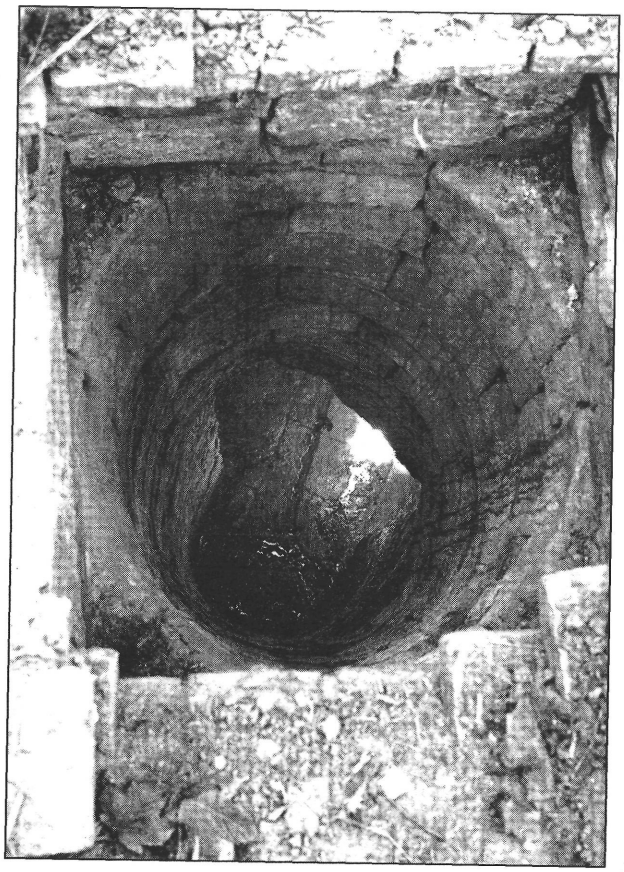

5. kép. A felső vízvezető folyosó szellőzőaknája

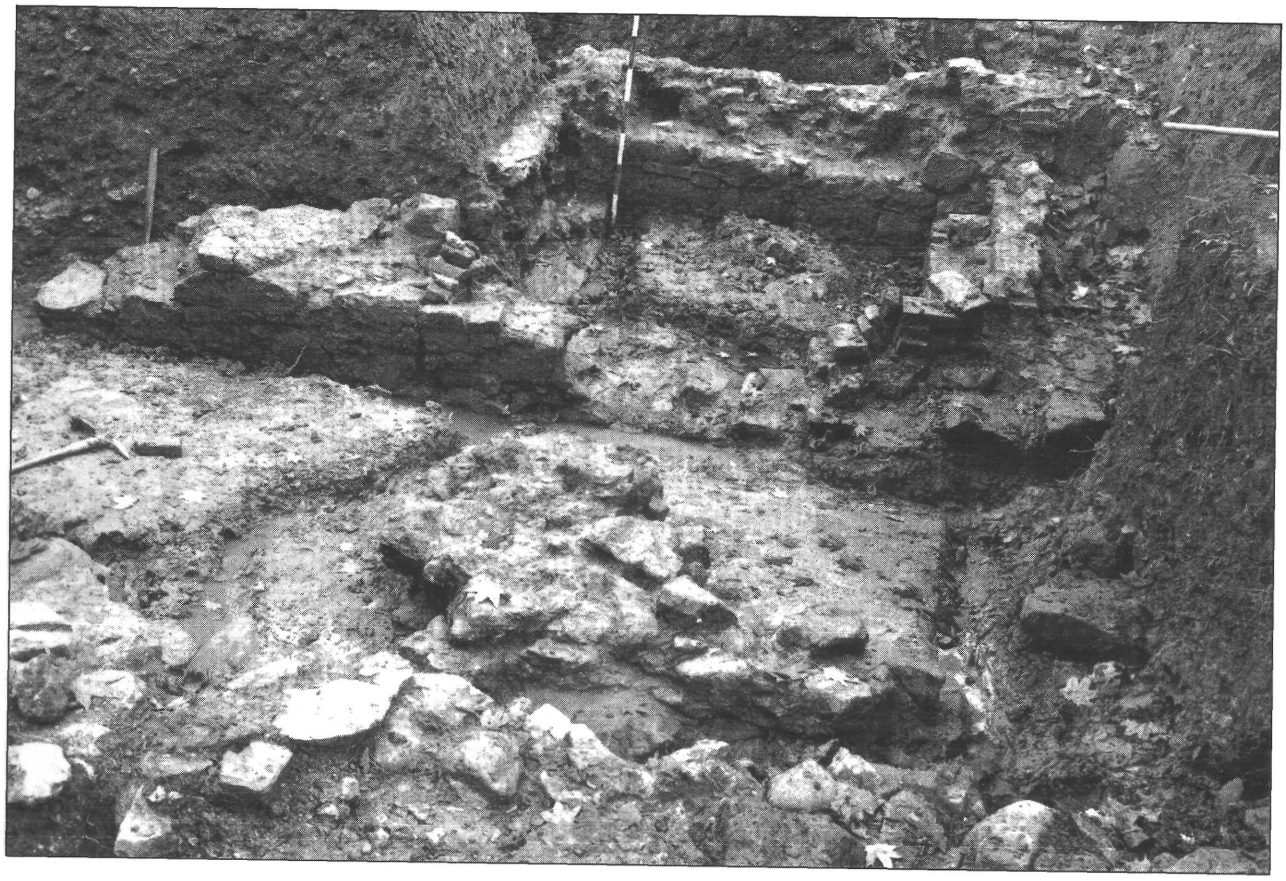

6. kép. A IV. kutatóárokban talált épületmaradvány É-NY-ról nézve

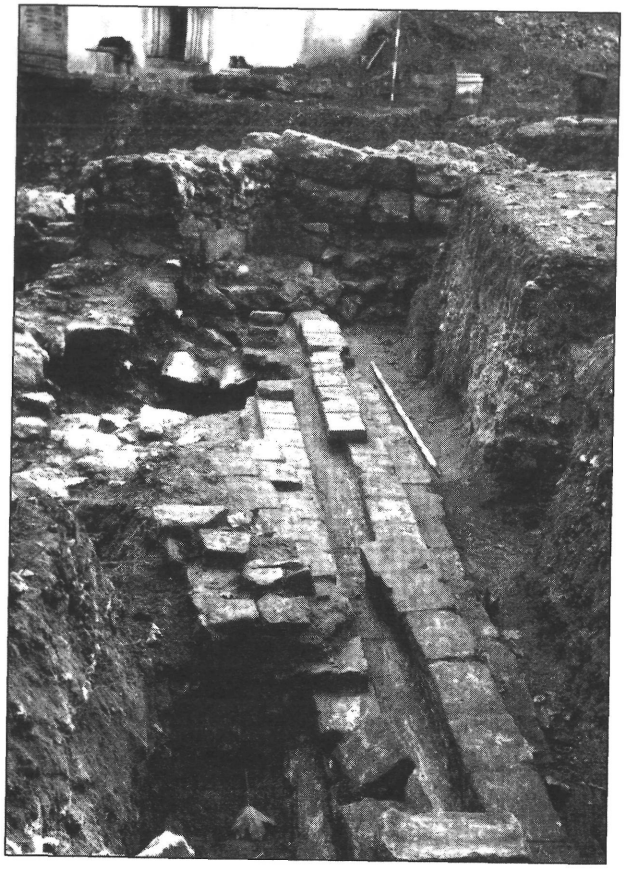

7. kép. Középkori téglacsatorna É-ról

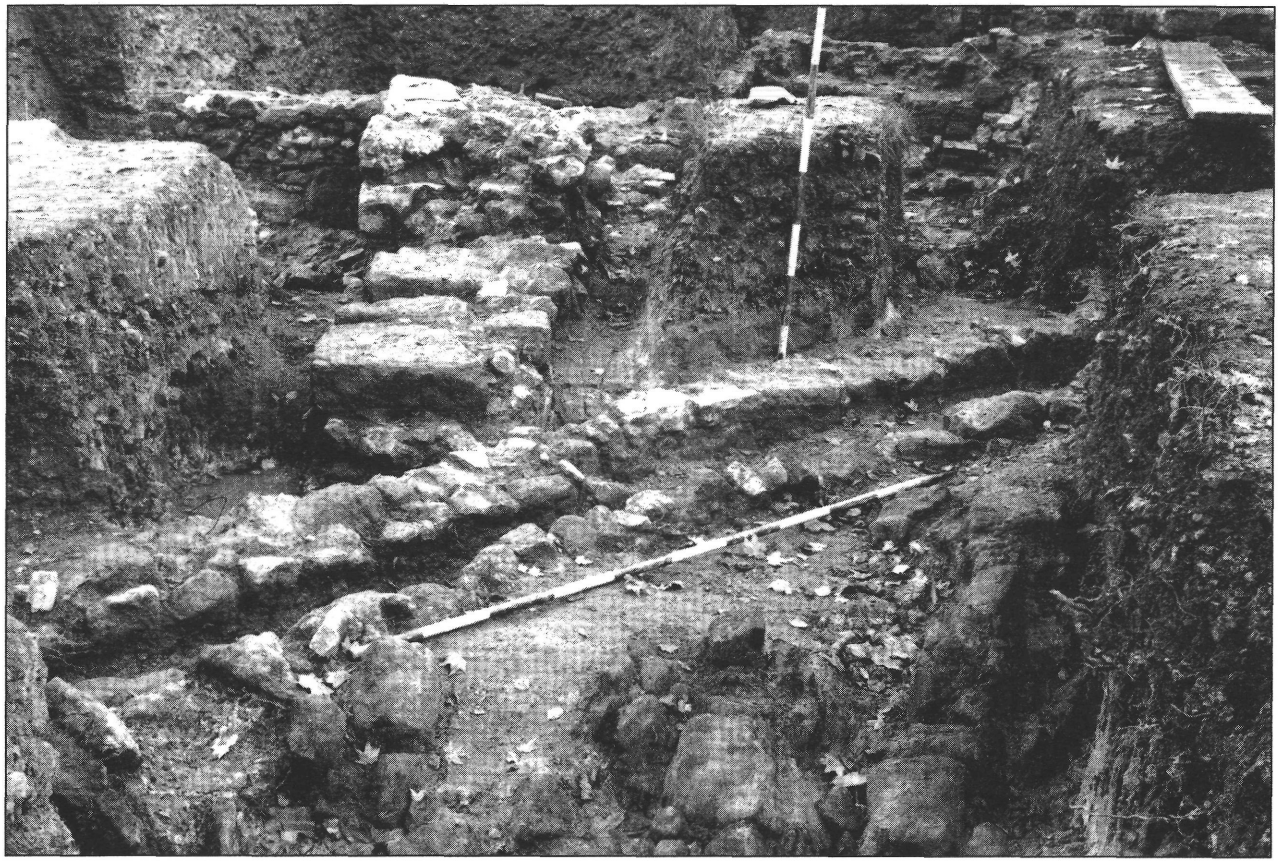

8. kép. C–D csatorna É–NY-ról

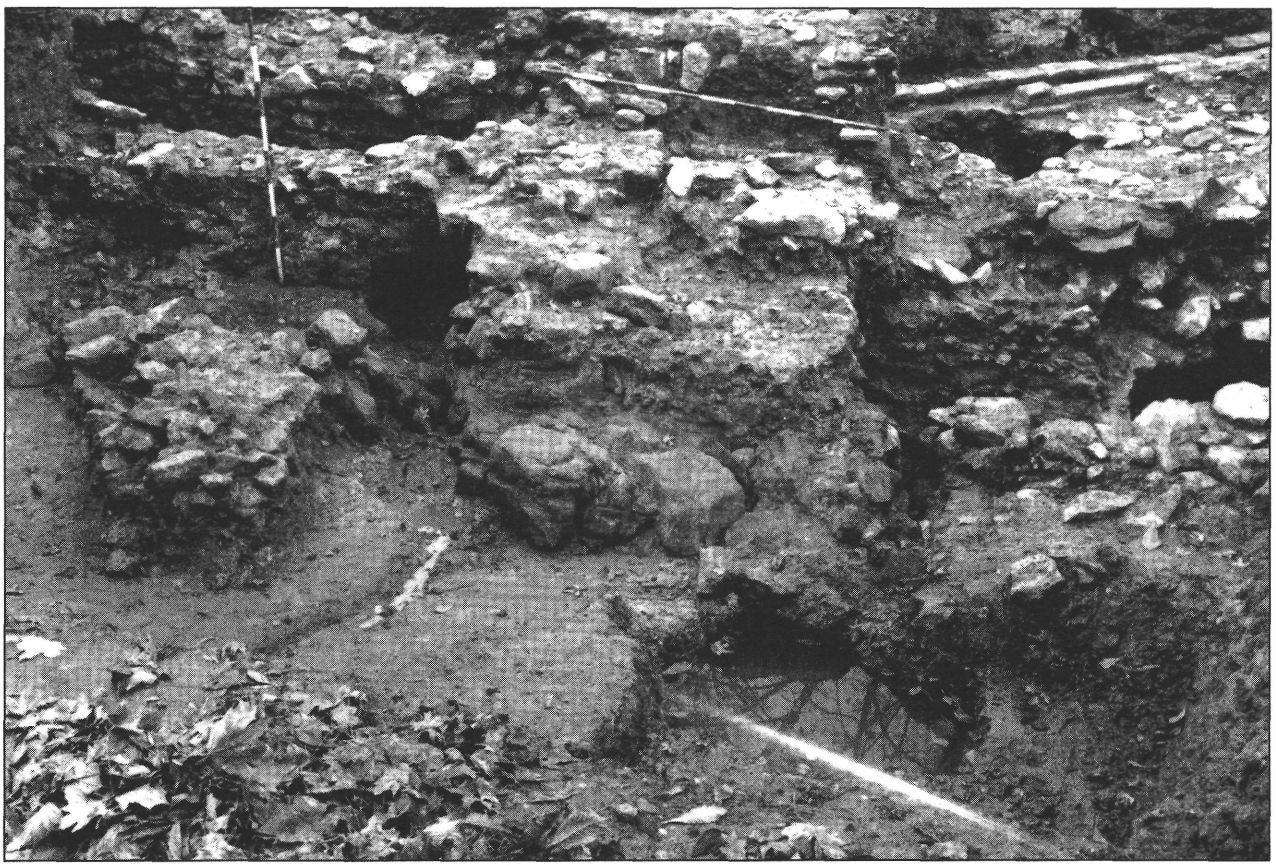

9. kép. Az V. árokban talált falak és csatorna maradványok D–K felől

10. kép. A forrásház előtti kútnyílás

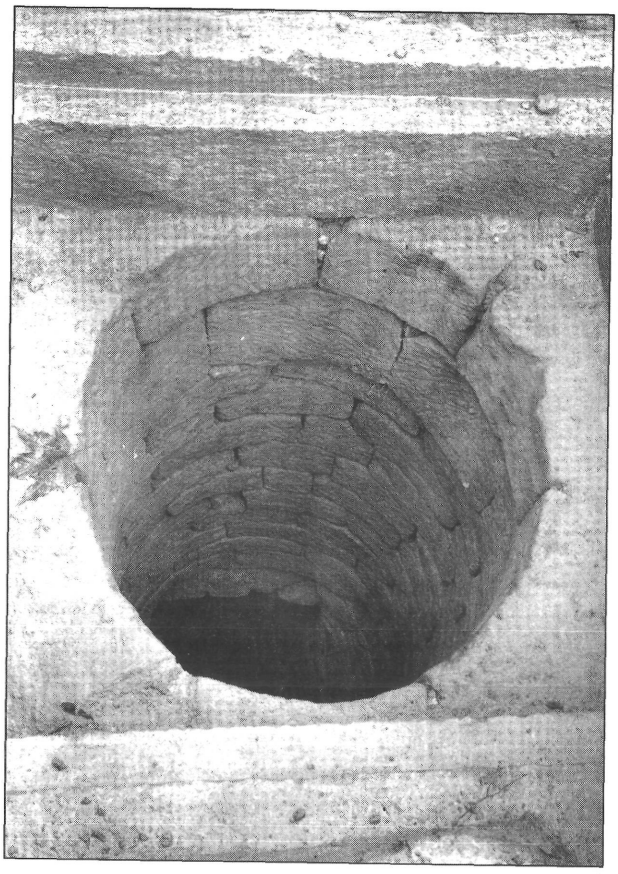

11. kép. Az alsó folyosó II. sz. lejáróaknája

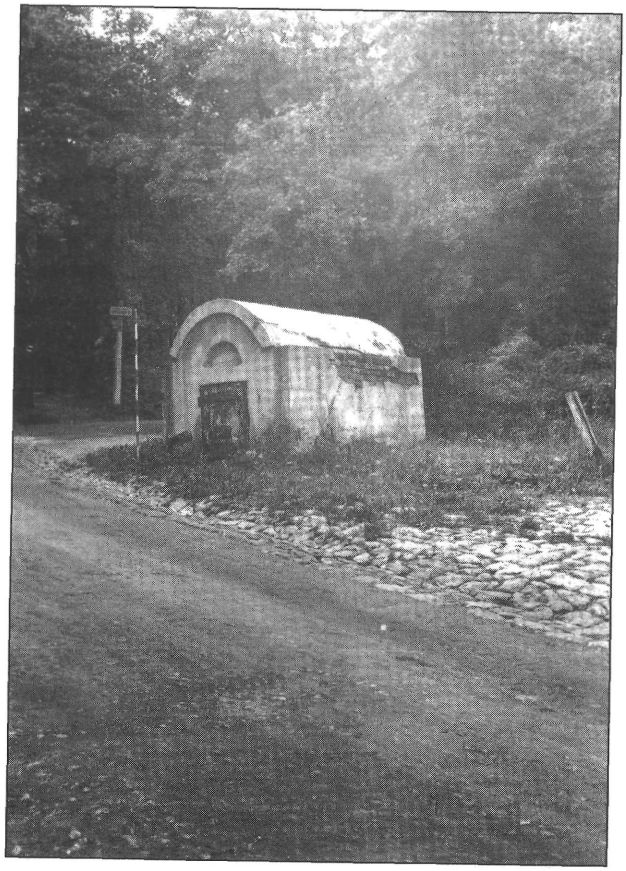

12. kép. Városkút alsó kútháza
(a II. világháború alatt megsemmisült)

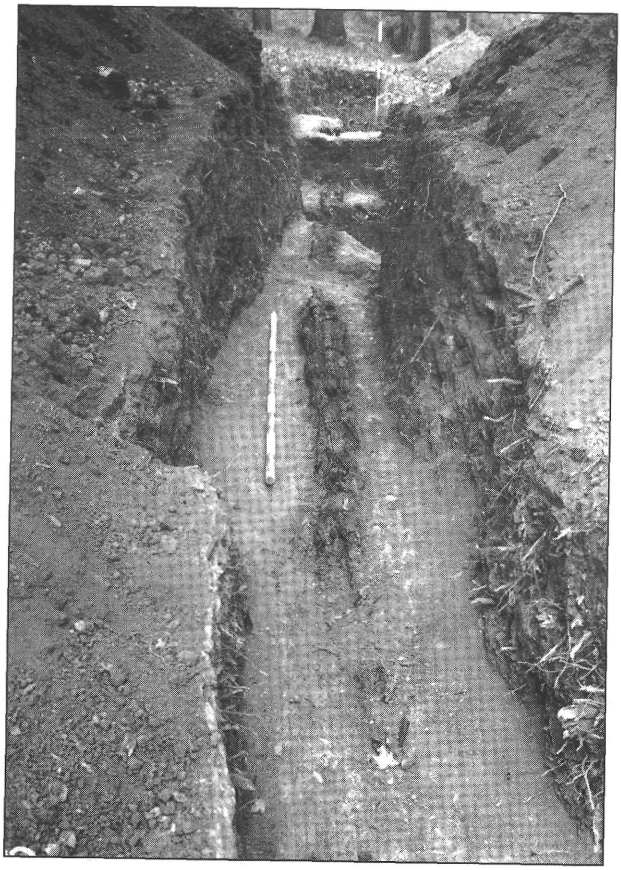

13. kép. A XIV. kutatóárok
a facsővezetékkel

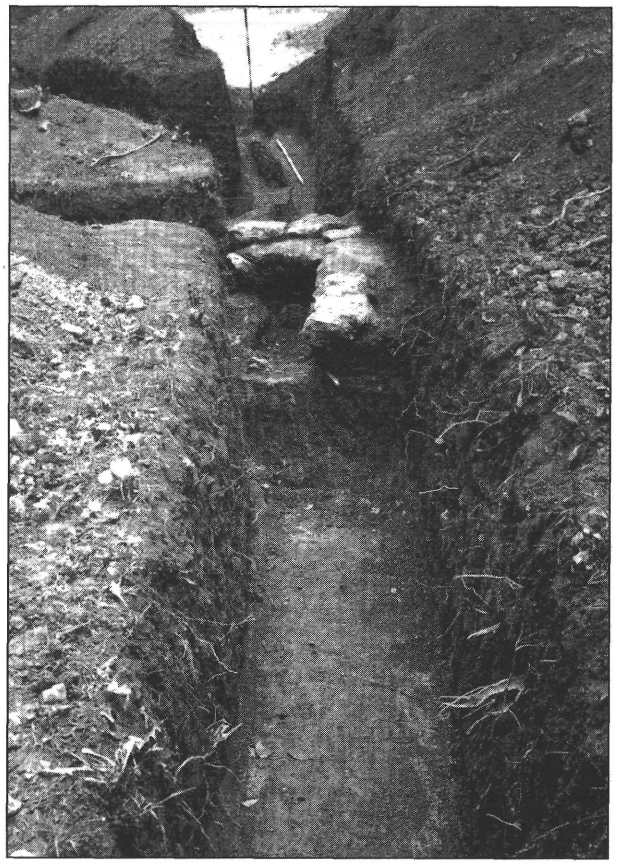

14. kép. A XIV. kutatóárok a facsővezeték végződésével

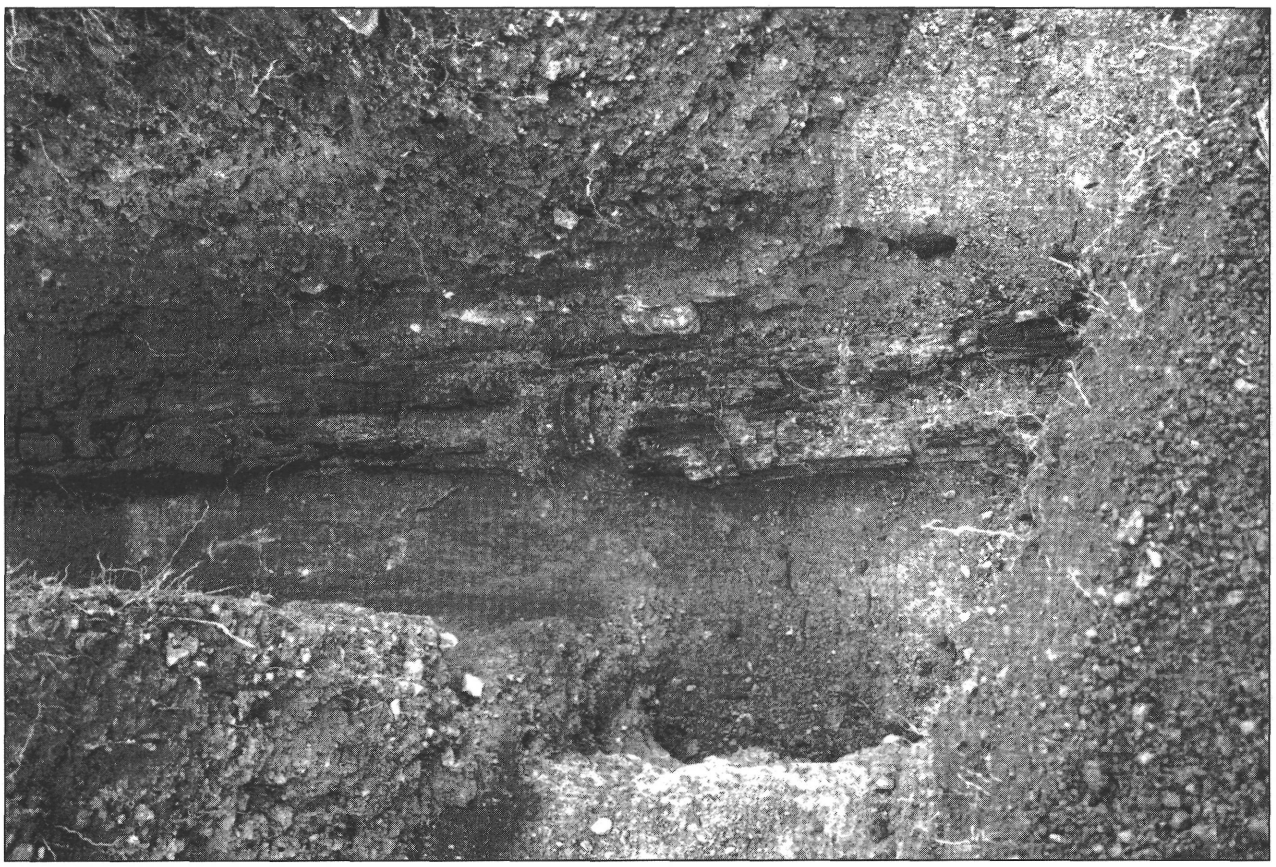

15. kép. A facsővezeték az illesztés helyén a vasgyűrűvel

16. kép. Agyagcsővezeték özv. Kisbaári Ferencné telkén

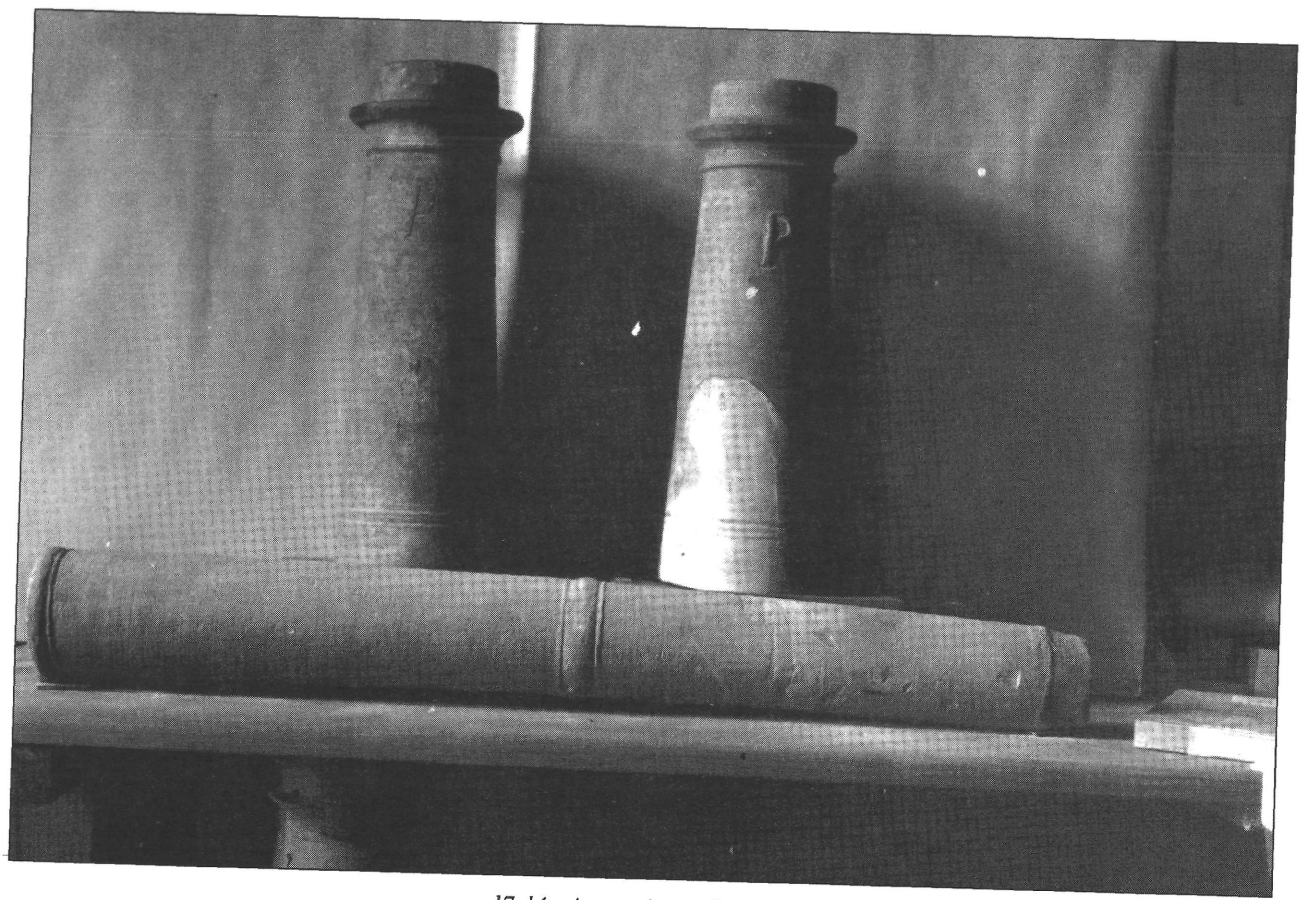

17. kép. Agyag vízvezetékcsövek

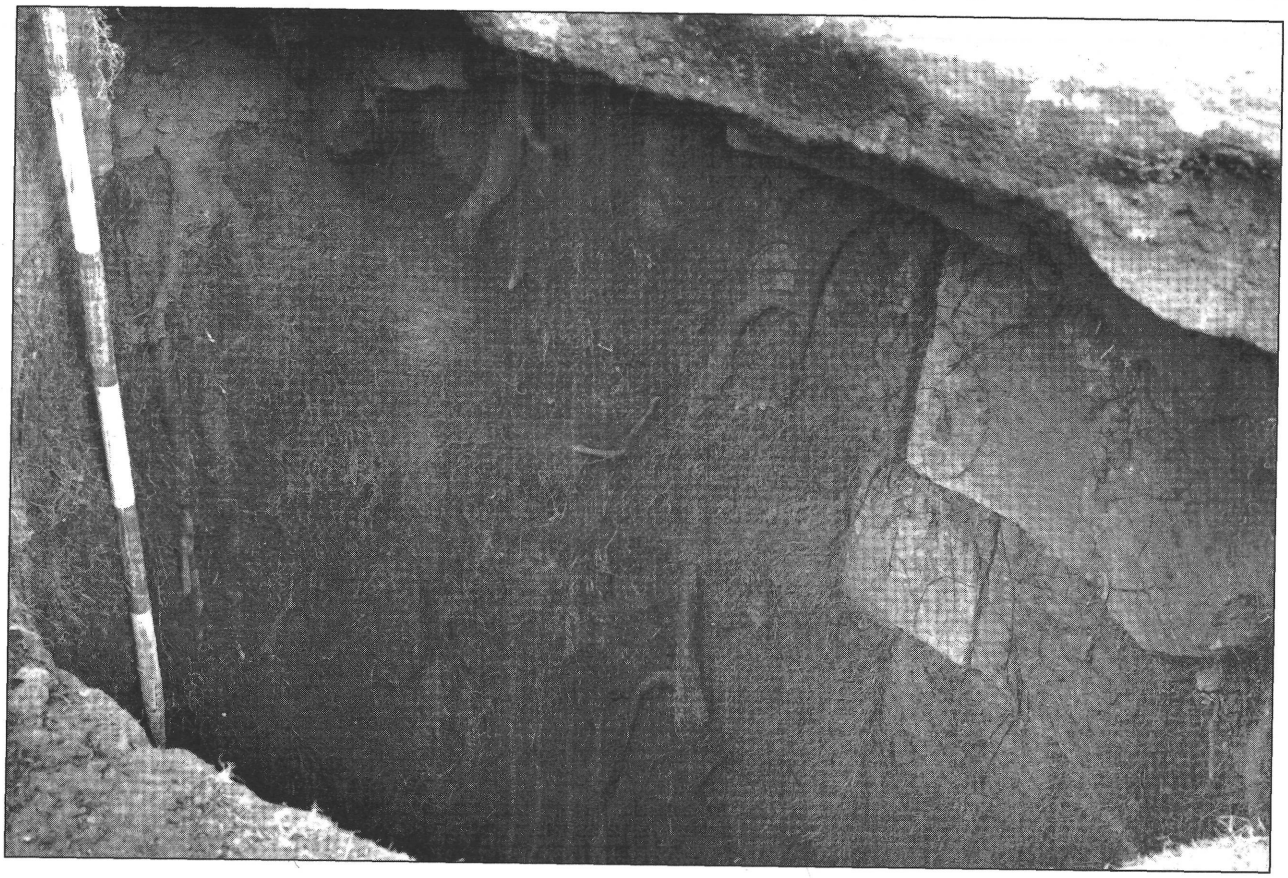

18. kép. B. kút nyugati oldala

19. kép. Béla király kútjának forrásháza

H. GYÜRKY KATALIN

AZ ABLAKOK ÜVEGEZÉSÉRŐL ÉS AZ ABLAKÜVEGFESTMÉNYEKRŐL A KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁGON

Európa országai mérhetetlenül sok pompás üvegablakfestménnyel dicsekedhetnek, amelyeknek csak egy részéről tudósítanak a Corpus vitrearum medii aevi eddig megjelent vaskos kötetei. Ezekhez képest szerények és semmitmondók azok a töredékek, amelyek eddig Visegrádon[1] és Budán régészeti feltárásoknál kerültek elő. Mivel azonban ezek a töredékek mégis egykori ablakfestmények létezéséről tanúskodnak – úgy gondolom –, érdemes a töredékeket is ismertetni. A középkor tárgyi kultúrájának szinte minden darabja töredékesen kerül elő országunkban, ám ezeknek rekonstrukciója által Európa többi országának kultúrájával egyenértékűt sikerül felvázolni, amelyet a különösen nagy mértékű háborús pusztítások semmisítettek meg.

Festett ablaküveg-töredékeink ismertetése előtt azonban tágabb körben kívánom az ablaküvegezés régészeti emlékeit vizsgálni, amelyhez Budán és országosan végzett anyaggyűjtéseim nyújtanak segítséget. Az ablakok üvegezésének legkorábbi emlékeit csakis a régészeti kutatás tudja felmutatni.[2] Az ablaküvegezésnek két fajtáját külön kívánom tárgyalni: a síküvegekét és a „köldökös", másként: „tányér"-üvegekét. Budai leletanyagunkban a síküveg korábban jelenik meg, mint a tányérüveg, de a kétféle üvegezés egykorúságát vidéki leletek igazolják. Mindkét esetben a kisebb darabokat ólomba foglalva helyezték bele az ablakkeretbe. Ismeretes ugyanis, hogy síküvegből nagy méretet nem tudtak előállítani. A budai leletanyagban a legnagyobb tábla 19x20 cm méretű. Ebből két táblára való töredék került elő a királyi palota előudvarán feltárt középkori lakóház konzolos pincéjének (a továbbiakban csak „konzolos pince") betöltéséből.[3]

Ablaküvegleleteink legkorábbi darabjai a következők:

XIII. századi síküvegek kerültek elő a budai királyi palota keleti homlokzata előtti XII. számú szemétgödörből.[4] Mint a mellékelt ábránk mutatja (1. kép), ezek nem töredékek, hanem szabott darabok (van, amelyik ívesen szabott). A középkorban még nem használtak gyémántvágót, hanem megtüzesített vassal vágták, illetve esetenként a megfelelő formához igazítva lecsipdesték az üveget. Különösen az íves kivágásból arra lehet következtetni, hogy egy megrajzolt kompozícióhoz szabták ki, tehát egy ablakmozaik része volt. Ezeknek a daraboknak az eredeti színe zöld, de a felületük romlott, barna, és az eredeti szín csak ott látszik, ahol a romlott réteg lepattogzott. A lemezek vastagsága 3 mm, és az egyik lemeznek megvastagított és legömbölyített széle van. Feltehetően ez a szél illeszkedett bele az ablakkeretbe. A gödör minden lelete XIII. századi volt, beleértve azt a 12 darab üvegedény-töredéket is, amelyek az ablaküvegeken kívül ebből a gödörből kerültek ki. Egytől egyig ahhoz a bizánci stílusú csoporthoz tartoztak, amelyek a budai leletanyagban 1300-ig fordulnak elő, és amelyek közül a csoportra igen jellemző golyvás nyakú palack a polgárváros területén 200 darab került elő. 1300 körül ezeket az üvegeket kiszorították a velencei üvegek. Az ablaküvegeket nagy valószínűséggel ugyanaz az üveghuta készítette, mint az edényeket, és ez egyre erősebben azt a nézetet támogatja, hogy bizánci fennhatóság alá tartozó területről bevándorolt mesterek itt, Magyarországon készítették. A bizánci típusú üvegárut korábban csak Budáról ismertük, illetőleg egy palacknyakról tudtunk Bélapátfalváról. Újabban Miklós Zsuzsa a Tolna megyei Váralja-Várfőn talált egy cseppes pohártöredéket a bizánci típusból.[5] Lassan oldódik ennek a leletfajtának az elszigeteltsége.

Nem ezek az egyetlen – bizonyítottan – XIII. századi síküvegleletek. Holl Imre ásatási naplójának 1957. I. 9-i bejegyzésében olvasható, hogy a szárazároktól délre lévő XIII. századi patkótoronyhoz csatlakozó XIII. századi városfal belső oldala mellett, a XIII. századi szint felett előkerült egy kisebb, téglalap alakú, eredeti szélekkel rendelkező vastag ablaküveg. Az ebből az első kultúrrétegből kikerült többi lelet is mind XIII. századi volt.

Zolnay Lászlónak a palota előudvarán végzett ásatásánál, a 81/5-ös számmal jelölt kutatóárkából került elő az a néhány sötétkék üvegtöredék, amelyből egyet korábban már rajzban is publikáltam.[6] Ezek 4 mm vastagságú üvegek, és a szélük megvastagított, legömbölyített. Sajnos a lelőhely rétegviszonyai és az ablaküvegek rétegek szerinti elhelyezkedése nem ismert, ezért itt a lelőhely nem korhatározó, csupán az üvegek vastagsága és legömbölyített széle alapján tartjuk ezt is korai, XIII. századi ablaküvegnek. A zöld és kék, szabott üveglapokból ólomkeretbe foglalt mozaikablak egy templom vagy kápolna létezését feltételezi.

A XIII. század egyébként nem „korai" időpont az ablakfestmények esetében, hiszen számos ennél jóval korábbi, máig fennmaradt festett üvegablakot ismerünk. Például ismerjük az augsburgi dóm 1010–1050 körül készített, Mózest és Dávidot ábrázoló üvegablakait, a chartres-i katedrális híres XII. századi üvegablakait, és ismerünk irodalmi adatokat is. Például Suger, Saint Denis apátja leírta az 1144-ben felszentelt apátsági templom üvegablakait,[7] sőt verseket is költött az egykori jelenetekhez, levonván azokból az erkölcsi tanulságokat. Ostiai Leó leírásaiban, melyeket Desiderius, montecassinói apát építkezéseiről írt, olvashatók a következő sorok: „Valamennyi ablakot a templom hajójában, mind a szentélyben – ólomból, üvegből összerakott és vasakkal megerősített táblákkal zárta el."[8]

Üvegablakok ilyen korai időből csak templomokból maradtak meg, úgyszintén a leírások is. Világi épületek ablakainak üvegezéséről csak egyetlen XII. századi említéssel találkoztam (nem eredeti leírásban), amely Elzász vidékén lévő kastélyok üvegablakairól tud.[9] Természetesen világi épületek ablakainak üvegezésére csak régészeti leletekből lehetne következtetni.

A budai királyi palota előudvarán Zolnay László ásatásának 81/12/B jelzésű gödréből kerültek elő még XIII. századinak tartható ablaküveg-töredékek. Itt is az üvegek korát nem a stratigráfia, hanem a többi korai üvegedény-töredék segítségével lehet csak meghatározni. A palota udvarán korábban feltárt XL-es jelzésű gödör üvegleletei bizánci és velencei üvegek voltak, ezért a gödör a XIII–XIV. század átmeneti korszakában keletkezett, így az ablaküveg-töredékek is vagy XIII., vagy XIV. századiak.[10]

Színes ablaküvegek kis töredékei kerültek elő a budai domonkosok kolostorában, a pilisszentkereszti ciszterci kolostorban és Vértesszentkereszten. A domonkos leletek közül két darab kivételével a többi pontosan nem korhatározható, csak annyira, hogy középkoriak. A két domonkos üveg 4 mm vastagságú, szélük legömbölyített, ezért ezek elfogadhatók XIII. századi üvegeknek.

A legnagyobb mennyiségű színes és festett ablaküveg-töredék ugyancsak vegyes korú leletanyag között került elő a budai királyi palota előudvarán, Zolnay László ásatásánál az ún. konzolos pince feltöltéséből. A festés nélküli színes üvegek színei a következők: vörös, lila, zöld, kobaltkék, halványzöld. A festett üvegek ritkaságnak számítanak. Visegrádon kívül sehonnan sem publikáltak eddig ilyeneket, jóllehet feltételezhető, hogy számos helyen voltak. Festett töredékeink bemutatása nem könnyű. Többségükben ornamentális díszítésűek, csupán két darab volt figurális ábrázolás tartozéka. Több töredék pedig figurális mező keretelése. Ezeket külföldi ablakok példái bizonyítják. Az ornamentális részletek többet elárulnak korukról, mint a figurálisak, akkor, amikor a lelőhely nem határozza meg a korukat, és akkor, amikor kicsi töredékekről van szó. Arra nem alkalmasak, hogy az ablakfestmény kompozícióját rekonstruálni lehessen belőlük. Ezek a kompozíciók rendkívül gazdagok és bonyolultak. Az ablakfestmények esetében csakúgy, mint minden más középkori művészeti ágban, egy-egy stíluskorszak hosszabb ideig tart, sőt amikor megjelennek új stílusok, a régi itt-ott még továbbél. Ezért midőn kísérletet teszünk egy-egy díszítőmotívum kielemzésére, csak megközelítőleg tudjuk a korát meghatározni.

A budai töredékek semmiképpen sem tartozhatnak egyetlen ablakhoz. Nemcsak stílusbeli, hanem technikai különbségek is vannak közöttük. Ezek a különbözőségek időben eltéréseket is sejtetnek. Vegyvizsgálatukra eddig nem kerülhetett sor, ezért sem az üvegek anyagösszetételére nézve, sem a festékekre vonatkozóan hiteles adatokkal nem szolgálhatok.

A töredékeknek van egy csoportja, amelyekről úgy vélem, egy ablakhoz vagy legalábbis egy épületnek azonos időben, azonos mestertől készített ablakaihoz tartoztak. A díszítőelemek 6 típusát választottam ki a festett töredékek közül, amelyeknek analógiáit az ún. szőnyegstílus ablakainak díszítésében találtam meg. A „szőnyegstílusról" a következőket kell tudni: Európában az üvegablak-festészetnek két országban – Franciaországban és Németh onban – alakultak ki egymástól eltérő stílust képviselő műhelyei. A „szőnyegstílus" a német iskolához köthető, és a XIII. században készültek legszebb alkotásai, illetve ez a stílus uralkodó volt még a XIV. század közepéig. A lényege az volt, hogy ornamentális elemek ismétlődésével szövött szőnyegre emlékeztető mintával borították be az adott üvegfelületet, amelyből egy kerek medalion vagy hosszúkás, karéjos mező emelkedett ki, és ebben helyezték el a figurális ábrázolást, amely vagy egy figurából állott, vagy figurák csoportjából. Az alakok hátterét is gyakran ornamentika képezte, és így azokat nem térben helyezték el, hanem síkban. Hiányzott a perspektíva. Mivel ebben a stílusban az ornamentikának igen nagy szerepe volt, több elemét is megtaláltuk benne a mi töredékeinken láthatóknak. Az egyes típusok tárgyalásánál az analógiaként felsorolt üvegablakok korának említéséből látható, hogy 1340-ig éli virágkorát a stílus. Az a néhány példája, amely ennél idősebb, kb. 1360–1370-ből való, és rajtuk csekély változás figyelhető meg, amennyiben az egyes díszítőelemek rajzai bonyolultabban lettek. A stílus megváltozását a szakirodalom a Parler-művészet hatásának tartja. Ekkor kezdték a figurális ábrázolást perspektivikus térbe helyezni. Az építészeti részlet, amely korábban csak egy-egy alak kerete volt, most már egy-egy jelenet helyszínéül szolgáló perspektivikus belső tér is lehetett. A díszítőelemek ugyan teljesen nem tűntek el, de megváltoztak. A geometrikus formák (a szőtt szőnyegeket utánzó alakzatok) helyett élő növényzetet utánzó indás-leveles díszítés szinte az egyetlen eleme lett egy-egy olyan felületnek, amelyet a kompozíció egyébként üresen hagyott.

Festett ablaküveg-töredékeink felületei romlottak, de azokon a helyeken, ahol a romlott réteg levált, láthatók a színek: vörös, sárga, kék, halványkék, színtelen, enyhe zöldes árnyalattal. A szakirodalomban olvasható,[11] hogy nagyon vékony rétegekben színes és színtelen rétegeket helyeztek felváltva egymás fölé. Egyik töredékünkön ez a módszer felismerhető volt. Itt sárga szín váltakozott színtelennel. A szakirodalom szerint a vörös színt mindig az üveg felületén alkalmazták. A kék ezzel szemben – saját tapasztalataink szerint – az üveg teljes vastagságát színezte. Nem tudjuk, hogy a barnára romlott felületi rétegeknek eredetileg volt-e és milyen volt a színe? A barna színről, hogy valójában volt-e ilyen szín, csak egyetlen töredék esetében bizonyosodott be (BTM 96.61.5.), amelynél egy korábbi (helytelen) restaurálás leszedte a romlott felületi rétegeket.

Ismeretes, hogy a kontúrokat egy fém-oxidokból készített (réz, vas, cink), ún. Schwarzlottal rajzolták meg, és ennek hígított változatával tudtak árnyékolni, plasztikát érzékeltetni. A mi töredékeinken ennek nincs nyoma. Ennek ellentétét, az ún. Silberlotot később kezdték használni, állítólag 1350 körül.[12] A mi töredékeinken nem a mintát, hanem annak alapját festették fehérrel, vékony rétegben. Magának az üvegnek a színe pedig a mintán látszott át. E festék anyagát azonban kémiai analízis hiányában egyelőre nem tudjuk megállapítani. Kérdés, hogy azonosítható-e a „Silberlot"-tal? Íme az a hat típus, amelyről feltételezem, hogy az ún. szőnyegstílus jegyében készült ablakhoz tartozott:

1. típus. (BTM 74.160.1–10., 2. kép)

29 töredék van belőlük. A legépebb két darab mérete: 4,5x5,5 cm. Vastagságuk 2 mm. Díszítésük: 4,3x3,4 cm méretű kereten belül 3,7x3 cm méretű felületben a sarkok felé mutató négy levél. Az alap a festett, a leveleken az üveg színén keresztül hatolt be a fény. A töredékek színei: sötétkék, vörös (csak kevés példányon) és – feltehetően – sárga. Ezek a darabok ugyanis átvilágítás esetén barnának látszanak, amely valószínűleg a romlás színe.

Ez a díszítőelem már igen korán kedvelt volt. Általában nagyobb felületet töltöttek ki vele, például egyes magukban

álló alakok hátterét alkotta, vagy egy alak ruháját borította, mint például az augsburgi dóm Mózest ábrázoló üvegablakán Mózes ruháját (1010–1050 között) vagy a XII. században készült másik ablakon Oseas próféta ruháját. A svájci Romont plébániatemplomából származó, 1295-ben készült ablakon egy püspök alakjának hátterét alkotják ezek a díszítőelemek.[13] Ugyancsak háttér Szent Katalin alakja mögött a heiligenkreuzi ciszterci templom szentélyének egyik ablakán, amely 1310–1320 között készült.[14] Ugyancsak a hátteret alkotó „szőnyeg" mintája a klosterneuburgi kerengő 1330-ban készült üvegablakán, ahol a háttér elé helyezett kerek keretben Jézus látható az írástudók körében,[15] valamint a lengyelországi Torun domonkos templomában lévő, 1335-ben készült ablakon, amely Jézust Pilátus előtt ábrázolja.[16]

Függőleges szegélydíszként, illetőleg a háttér szőnyegmintájának egy sávjában látható ez az elem a karintiai St. Leonhardból származó, Szent Tamást ábrázoló ablakon.[17] Ez az ablak 1340-ben készült. Ugyanebből az időből való egy königsfeldeni, egy frauenfeldi és egy freiburgi ablak is.[18] Mindezeket csupán azért említem sok más hasonló közül, hogy elterjedését és alkalmazását időben is bemutassam. 1340 után is előfordul, ám – amennyire meg tudtam ítélni – a rajz egyszerűsége már megváltozik, cifrábbak a levelek. Maga a kompozíció is, amelybe belehelyezik, egy korábbi, már letűnő stílusnak emléke.

Ezt a díszítőelemet egyébként meg lehet találni korai kódexfestményeken is, például egy Kr. u. II. századból származó tekercsen a szöveget szegélyező szalagot díszíti. A szöveg a keleti egyház liturgiáját tartalmazza.[19] A speyeri dóm 1196-ból származó evangeliáriumának egyik ábráján az alvó háromkirályok fejpárnáját díszíti, és ez a motívum kereteli Berthold von Weingarten apát missaléjában a Krisztus bevonulását Jeruzsálembe ábrázolást, amely 1200-ból való,[20] továbbá egy aldersbachi kolostorból származó kézirat egyik ábráján szereplő, a Philosophiát ábrázoló alak ruháját. Az ábrázolás a XIII. század elejéről való.[21] A halberstadti dóm kincstárában őrzött fa szentélyszék belső táblájára festett Szent Katalin ruháját is ez a motívum díszíti[22]

Az itt felsorolt példákat természetesen nincs lehetőség bemutatni, de nem is szükséges, hiszen a mi töredékeinkkel közvetlen kapcsolatuk nincs. Az az egy-két példa is csak a díszítőelemek alkalmazásának módját illusztrálja. A díszítőelemeknek ez az – általunk – 1-es számmal jelölt típusa igen korai, és a „szőnyegstílus"-ba csak később, a XIII. században „nő bele", mivel igen alkalmas arra, hogy a figurális ábrázolásoknak semleges, szőnyegszerű hátteret alkosson. A „szőnyegstílusnak" és ennek a díszítőelemnek késői változatát – amelyről már említettem, hogy rajzolatában is eltér a koraiaktól – a krakkói Mária-templom két ablakán találtam meg, amelyek 1370-ből valók,[23] illetve ugyanitt másik két ablakon, amelyek az 1400 körüli időben készültek.

A freskó az a műfaj, amelyben nem található meg ez a díszítés, kivéve egy helyen, a felső-magyarországi Felsőzugon (Vysne Ruzbachi), ahol egy 1450-ből származó táblaképen az Angyali üdvözleten Mária trónusát díszíti.[24] Az ok talán abban rejlik, hogy ennek a korai, dekoratív stílusnak falfestményben nem maradtak emlékei? Vagy inkább abban keresendő, hogy a festők, akik ablaküvegfestéssel foglalkoztak és akik falfestéssel, nem voltak azonosak?

2. típus (BTM 74.160.11-26., 3. kép)

Egy szegélydíszítésről van szó, amely a szőnyegmintás háttérből kiemelkedő figurális mezőt keretezte. Mivel ezek a töredékek íveltek, esetükben is erről volt szó. Máskor ez a motívum korona pántját vagy palást szegélyét díszítette. A román ötvösművészetben gyakori ékkövekből és gyöngyökből álló díszítést utánozta.

Töredékeink száma: 32. Szélességük 3,6 cm vagy 3,8 cm. Fehér festékkel alapozott sávban, melyet mindkét oldaláról egy-egy 2 mm széles fehér csík követ, egymást váltva következik egy rombusz alakú és egy mindkét végén lekerekített, henger alakú forma, köztük esetenként kerek foltocskák vagy indák háromlevelű lóhere motívumával. Színek: kék, vörös, sárga, halványzöld, sötétzöld.

A merseburgi dóm két kerek ablaküvegének keretezésében (4/b. kép) minden elem más színű – mint az ékkövek.[25] Ez a színváltás a mi töredékeinken nincs meg. Az egymást követő formákon mindig ugyanaz az alapszín világít át. A rombusz- és hengerformák között töredékenként más és más apróbb díszítőelem is arra enged következtetni, hogy a töredékek vagy több ablakból származnak, vagy egy ablakon több keretelt mező helyezkedett el. Több töredék esetében a romlás miatt az eredeti szín már nem határozható meg.

A merseburgi példa különösen azt sugallja, hogy a díszítés különböző ékkövek utánzata. Eredete részben az ötvösségre vezethető vissza, részben ékkövekkel szegélyezett palástokra. A középkor korai szakaszában bőkezűen bántak az ékkövekkel, sőt a rombusz és henger alakú elemek között található kis kerek foltocskák igazgyöngyöket ábrázoltak.

A szászországi Paretz falusi templomában – feltehetően másodlagos elhelyezésben – található két kerek üvegablak.[26] Az egyiken mellkép (Obödientia). A fején lévő korona pántján láthatók hasonló ékkövek gyöngyökkel. A másik ablakon egy szent gallérját díszítik. Az ablakok a XII. század végéről, legfeljebb a XIII. század elejéről származnak. Hasonló mintájú szegély díszíti a – korábban már említett – Dávid- és Mózes-alak palástját is az augsburgi dóm 1010–1050 között készült üvegablakain és a romonti (Svájc) ablak püspökalakjának palástját is. Igen korán kerülhetett át az ötvösségből a díszítőművészetbe, mivel a ravennai San Vitale Theodora császárnét és kíséretét ábrázoló mozaikképének keretelésén már a VI. században megjelent ez a motívum. A szobrászatban is a korona ékköveinek ábrázolására szolgált, mint ahogy a reimsi Musée Lapidaire-ben őrzött Lothar-fej koronáján[27] vagy azon a halberstadti szentélyszéken látható, festett Szent Katalin fején lévő koronán, amelyet korábban már említettünk. Falfestmény műfajában is megtalálható és egyértelműen ékkő ábrázolásának látszik a salzburgi Nonnberg 1140–1450 között készült Szent Gergely-alakján lévő palást szegélyének díszítése.[28]

Leginkább maguk az ötvösművek szolgálnak bizonyítékul. Egy XI. századi bizánci evangeliárium borítólapja ötvösmunka.[29] Ugyancsak bizánci munka az a patena, amelynek peremét ékkövekkel díszítették, és amelyet Konstantinápoly 1204. évi kifosztása után a velenceiek vittek a San Marco kincstárába.[30]

Azok számára, akik kétségbe vonnák, hogy az üvegablakok esetében is ékkövek ábrázolásáról van szó, idézem Theophylus presbyter 1110–1150 között írt munkájának egy fejezetét.[31]

XXVIII. fejezet. „A drágakövek, amiket a festett üvegekre tesznek. Ha azonban az ablakok üvegén az ablakokra, a keresztekre, a könyvekre, vagy a ruhák ékszereire elütő színű drágaköveket akarsz tenni ólom nélkül, nevezetesen jácintot, vagy smaragdot, a következő módon járj el. Amikor a kereszteket a megfelelő helyen, a fejek dicsfényeiben megcsináltad, vagy egy könyvet, vagy a ruhaszegélyek díszrészét, amelyet a festményeken aranyból, vagy auripigmentből lennének, azokat itt az ablakoknál világos, sáfrányszínű üvegből készítsd. Miután ezeket az ötvösmunkák módjára megfestetted, határozd meg azokat a helyeket, ahová köveket akarsz rakni és világos zafirkék üvegből tégy azokra a helyekre, amelyek a jácintnak felelnek meg és zöld üvegből azokra amelyek a smaragdnak úgy, hogy két jácint között mindég smaragd álljon. Miután az üvegeket gondosan helyére illesztetted és rögzítetted, sűrű festékkel, ecsettel kend körül vigyázva, hogy a festék a két üveg közé ne folyjon be. Így égesd a többi darabokkal együtt a kemencében, és azok úgy megtapadnak, hogy soha többé le nem esnek."

Meg kell jegyeznem, hogy a budai ablak mestere a kivitelezést tekintve felületesebb volt, mint más külföldi társai. Az említett merseburgi ablakokon is ékkövenként változnak a színek. A budai ablakoknál az ékköveket nem helyezték bele a kompozícióba külön-külön, ezért a színek sem változnak ékkövenként. Mint említettem, a díszítőmotívum alapját festék le vékonyan fehér színnel, kihagyván a festésből az ékkövekre utaló formákat, amelyeken az üveg színe átvilágított. Vannak különböző színű töredékeink, de azt nem lehet megállapítani, hol váltottak a színek, vagy pedig lehet, hogy a töredékek nem egy ablakhoz tartoztak. Festőnk nem volt az üvegfestményeknek kiváló mestere, csak utánzó. Esetleg más műfajban (táblakép vagy falfestés) volt otthon, és az üveg esetében a kényes technikai megoldásokat kerülte.

3. típus. (BTM 96.52.1–6., 5. kép)

Gyöngysorkeret. Az ún. szőnyegstílusnak elmaradhatatlan eleme. Ez a keretek kerete. Például az előbbiekben leírt keretdíszítést kíséri, vagy a figurális ábrázolás hátterét alkotó szőnyegminta sorait választja el. Legtöbbször egyazon ablakon belül is többféle változata van, kisebb-nagyobb gyöngyszemekkel vagy a gyöngyszemek között kisebb méretű gyöngyök, vagy S alakú vonal látható. Ez utóbbi megtalálható a lengyelországi Kaliszban talált töredéken, amely XII. századi,[32] Paretzben (XIII. század első fele), Torunban, a domonkosok templomában (1335), a merseburgi dóm kerek ablakfestményein (XIII. század 3. negyede), a brandenburgi Szent Katalin-templom Krisztus keresztre feszítését ábrázoló ablakának szegélyén (XIV. század közepe).[33]

A gyöngysor nagyobb szemei között két kisebb gyöngyszem előfordul ugyancsak az imént említett brandenburgi ablakon, Mühlhausenben (Blasiuskirche), a Menekülés Egyiptomba jelenetet ábrázoló ablakon 1330-ban.[34] Ezeken kívül még számos helyen. Nem jellemző viszont a XIV. század második felének és a XV. század ablakfestményeinek kompozícióra.

A „szőnyegstílus" korszakának ornamentikáját egyes esetekben nem a megszokott helyen alkalmazták, például a mi 1. számúnak nevezett díszítésünket nem háttérborításnak, hanem korona pántjának, máshol egy köpeny szegélyének díszítésére használták, de ez már inkább a német és a francia stílus területének határán fordult elő. Hozzánk ez a stílus feltehetően Szászország területéről, szász telepesekkel került át.

Gyöngysor díszítésű töredékeink között egyenes és ívelt is megtalálható, és a méretnek és a gyöngysorok közötti díszítéseknek is több változata.

4. típus. (BTM 74.160.27–36.; 96.52.8–11., 6. kép 1–6.)

Egyetlen levél csúcsívben végződő keretben. A díszítmény alsó fele V alakban, keretelés nélkül végződik. 21 töredékünk van ebből a típusból. Kétféle levéltípus különböztethető meg. Az egyik tölgyfalevél, a másik stilizált, szögletesebb rajzú. Az egyik rekonstruálható töredéken mért méretek a következők: magasság: 8,6 cm és legnagyobb szélesség: 6,8 cm.

Itt is az alapot festették fehérre, és a csúcsíves formát 2 mm távolságra még egy 2 mm szélességű fehér csík kísérte. Töredékeink között több sötétkék és kevés halványkék színű van, valamint a romlás miatt meg nem határozható színű.

A „szőnyegstílus"-ban rendkívül gyakoriak a levélminták. Eléggé változatos a rajzuk. Egyes esetekben természetben előforduló fajtákat utánoznak, más esetekben stilizáltak. Az is gyakori, hogy csúcsban találkozó íves keretbe helyezik őket, sőt az is általános, hogy a forma alsó fele V alakban vágott. Nagyon változatos módon illesztették bele a szőnyegminta kompozíciójába, ezért nagyon nehéz arra következtetni, hogy a budai töredékek hogyan helyezkedtek el. Olykor pikkelymintához hasonlóan fedik egymást. Ilyenkor egy fa lombozatát kívánják velük ábrázolni. Máskor egyesével függőleges sort képeznek,[35] és sok másféle változatban illesztik bele őket a kompozícióba.

5. típus. (BTM 96.52.12–13., 6–7. kép)

Kör alakú keretben, melynek átmérője 6,7 cm, virág. Négy töredékünk van belőle. Egymással nem érintkező töredékek, ezért nem biztos, hogy egyazon darabhoz tartoznak, de a kör sugara mindegyik töredéknél ugyanaz, így hát összerajzoltuk őket. Feltehetően így 6 szirom helyezhető el a körben. A szirmok között kis kerek foltocskák találhatók. Itt is a virág alapját festették fehérrel és a kerek foltot kísérő vékony körvonalat. Eredeti színe a romlás miatt nem látható, de feltételezhető, hogy sárga volt, ugyanis a vörös és a kék szín a romláson keresztül is felismerhető.

Igen jellegzetes eleme a „szőnyegstílus"-nak. Jól beleilleszkedik például a merseburgi dóm kerek üvegablakainak karéjaiba (XIII. század harmadik negyede), de előfordul ismétlődő háttérmintaként is, mint például az imént említett naumburgi Mária Magdaléna ablakánál, a dóm nyugati szentélyében, vagy Heiligenkreuz ciszterci kolostortemplomának szentélyében, Sámuel próféta alakja mögött(1295).[36] Előfordul a colmari ferences templom ablakát díszítő koronggon is[37] a XIII. század második feléből megmaradt részleten.

6. típus. (BTM 96.52.14., 6–8. kép)

Egyetlen kis töredék maradt belőle, amelyen egy csúcsos levélvégződés látható, ugyancsak csúcsos keretben. A keret csúcsban találkozó ívei homorúak. Egy helyen a felületi romlás rétege levált, és két réteg között színtelen üveg látható. A romlott rétegek átvilágítva zöldesbarna színűek. Annak ellenére, hogy töredékünkön a levélnek csak kis részlete látható, talán merésznek ítélhető kiegészítéssel rajzoltuk meg, ahogy

ez a levélforma a „szőnyegstílus"-ban elő szokott fordulni – méghozzá elég gyakran. Ez a levélforma (egy ágon három levél) található a Klosterneuburg kerengőjében lévő ablakon, amely Krisztust az írástudók társaságában ábrázolja, és 1330 körül készült.[38] A „szőnyegstílus"-hoz tartozó díszítőelemek környezetében tehát ez a részlet csak így oldható fel. Ez a levélforma a korabeli használatban három levél összekapcsolásával volt népszerű. Erre mutat egy svájci freskón lévő hasonmása: Ziefen plébániatemplomában az 1330–1340 között készült Utolsó vacsora freskó szegélyén is ez a minta látható.[39]

A szövegünkben 1–6-ig sorszámozott díszítőminták nagyon jól azonosíthatók az ún. szőnyegstílus elemeivel. Viszonylag könnyen korhatározható darabok még akkor is, ha nem az üvegablakfestmények klasszikus technológiájával készültek, hanem részleteiben csak utánozták azt. Mivel a középkorban még nem tudták az üveget nagy táblákban előállítani, feltételezhető, hogy itt is egy előrajzolt kompozíció szerint szabták ki a különböző színű üveglapokat, de csak a legfontosabb, figurális részletek színeinek elválasztására fordíthatta figyelmét festőnk, és nem bíbelődött a díszítőminták aprólékos szétválasztásával. Azokat csak festette. Figurális festményrészlet nem maradt, de az íves keretdarabok tanúsítják, hogy itt is – a szokás szerint – a figurális ábrázolást kiemelték az alapból. Van még egy töredékünk, amelyik figurális ábrázolást bizonyít. Ez egy glória két töredéke (BTM 96.52.30., 7–1. kép). A két töredék külső körívének sugara 7,5 cm. A küllők a kör középpontja felé tartanak. Hasonlóképpen ábrázolták egy korai román üvegablakon az ausztriai Steinben[40] és Strassburgban, a Münster déli oldalhajójában lévő ablakon a gyermek Jézust tartó Mária feje körül.[41]

A „konzolos pince" üvegablakleletei között elkülönítettünk egy másik, nagyobb csoportot. Ezek olyan töredékek, amelyeken bizonyos jelekből arra következtettünk, hogy tányérüvegekből álló ablaktáblákkal voltak kapcsolatban. Például három kis töredék volt levél- és virágmintával, amelyeken a díszítés 2 mm vastagságú, fehérrel festett körív külső oldala mentén helyezkedett el (9. kép). Véleményem szerint a festett köríven belül ólomkeretbe foglalt tányérüveg helyezkedett el. Sajnos egyik töredékről sem lehet megállapítani, hogy a tányérüvegek között háromszögű vagy négyszögű volt a díszített síküveg. Feltételezésünket leginkább a margitszigeti, domonkos apácák kolostorából előkerült[42] töredékek egy épen maradt darabja (15. kép) igazolja. A három kis töredék (BTM 96.52.15–17.) a szőnyegmintás csoporthoz hasonlóan a fehér festékkel festett alapból rajzolódott ki. A technológia tehát azonos, de a levélrajzok lágyabbak. Hasonlóságot csak az egyik töredéken lévő háromlevelű lóhere mutat a szőnyegstílusnál tárgyalt keretminta (2. típus) némely töredékén az „ékkövek közé" elhelyezett inda- és lóheremotívummal hasonlóságot. A töredékeken lévő festett kereten belül, az ólomkeret figyelembevétele mellett, az egyiknél 6 cm, a másik kettőnél 8-8 cm átmérőjű ablaktányér képzelhető el, s ezek a méretek igazolható, valós méretek a régészeti leleteinknél.

Mielőtt folytatnánk a konzolos pince és a királyi palota területén más lelőhelyen talált festett ablaküveg-töredékek ismertetését, kis kitérőt kell tennünk. A budai palota területén a legkorábbi ablaküvegleletek – mint az előzőekben már említettük – síküvegek. A legkorábbi kerek tányérüveg töredékben az északkeleti kaputorony mellett ásott kutatóárok 5–6. rétegéből került elő.[43] A kaputornyot Zsigmond korában, a XV. század elején építették, és a kutatóárok említett rétegeiben Anjou-kori épületbontásból származó, XIV. századi leletanyag volt. Más XIV. századi (velencei) üvegtöredékek között került elő a tányérüveg kis töredéke.

A palota területén és a budai polgárvárosban ennél későbbi lelőhelyről igen sok tányérüveg került elő, melyekről üvegkatalógusomban[44] részletes jegyzéket készítettem. A legkorábbi tányérüveg-töredék országos viszonylatban a Tolna megyei Váralja-Várfőn került elő Miklós Zsuzsa leleteként.[45] Ez a XIII. századi vár a század végén már elpusztult. Az itt előkerült kis töredék kristályüveg minőségű, velencei üveg volt, 11 cm átmérőjű. A velencei ablaküvegek laposak, szemben a későbbi – egészen más minőségű – ablaküvegekkel, amelyeknek a közepén a megvastagított gyűrű középpontjában kis mélyedés, „köldök" található, amiért „köldökös üvegnek" is szokták nevezni. Ezeket már Magyarországon is előállították – bár tudunk németországi importról is.[46] A velencei ablaküvegeknek tömör, míg a más fajtáknak visszapödrött, üreges a széle. A méretük is más. A velencei tányérok nagyobbak. A „konzolos pincében" talált nagy mennyiségű ablaktányér között van 9,6, 11, 13, 14 cm átmérőjű. A Margitszigeten előkerült velencei tányérüvegek 10,5 és 12,7 cm átmérőjűek. Ugyanitt a romlott – feltehetően hazai – üvegek átmérője: 8,1 cm. A budai királyi palota LIV. gödréből előkerült romlott üvegek átmérői: 8,4 cm, 9,8 cm és a legnagyobb 9,9 cm volt, ami pedig a XXX. gödörből került elő, annak átmérője 8 cm. Az erősen plasztikus üvegtányérokon romlatlan állapotukban sem lehetett átlátni, csak a fényt eresztették be. A kerek ablaktányérok közeit kitöltő háromszögeket közönségesen eltört, kerek üvegekből vágták ki. Amikor a tányérok közé díszített síküveget helyeztek, az már igényes kivitelezésnek számított. A margitszigeti apácakolostor esetében feltételezhető, hogy a festés éppen azt a célt szolgálta, hogy az üvegen ne lehessen átlátni. Máshoz ezzel is a díszítést kívánták megvalósítani. Az ozorai várkastélyban például a tányérüvegek közötti felületeket zöld színű üvegek töltötték ki.[47] Ilyen díszítésre utaló nyom volt Budán a konzolos pince leletei között egy sötétkék szegélydarab (BTM 96.52.38.). Az ilyen ablaktáblák összeállítása nem igényelt művészt.

A tányérüvegekből készült ablakok csak mesterségbeni tudást igényeltek, és ezért szélesebb körben alkalmazták őket. A középkori templomokban sem volt minden ablak festett. A tányérüvegekből álló ablakok templomi és világi célokra egyaránt készültek. Erről később még bővebben szólunk.

Tányérüvegek közötti teret kitöltő elem volt minden bizonnyal növényi indákkal díszített töredékünk (10–3. kép). Hasonlít a margitszigeti töredékekhez (BTM 96.61.2.) (15–5. kép).

Analógia teljes hiányában nem dönthető el pontosan, miként nézett ki az az ablak, amelyhez a következő töredékek tartoztak (11. kép) (BTM 96.52.18–29.; 96.61.6/a–c). A töredékeken levélminta látható, sajnos mindegyiken csak a levelek gömbölyű végződése. Némely töredéken kettő, sőt három ilyen végződés látható egymás közelében, amelyből következik, hogy egy száron vagy indán elhelyezkedő levelekről van szó. Ilyen ábrázolásra több példa is van olyan üvegfestményeken, amelyek a XIV. század közepe után készültek. Ugyancsak a hátteret töltik ki. Az inda és levelek már nem egy geometrikus, hanem inkább egy naturális ornamentikát képvisel-

nek. A festés technológiája azonban nálunk még mindig az előző stílushoz hasonló, azaz a levelek hátterét festették. Széles ecsetnyommal festették körül a levelek körvonalát, ezen túl pedig a felületet rácsmintával festették le. Mindez fehér színnel történt. Itt tehát nem az emberi alakok hátterét töltötte ki a leveles ág vagy inda, hanem az egész adott felületet ornamentálisan díszítették. Ehhez a csoporthoz sorolhatók azok a töredékek, amelyek önálló, keretelt egységek, és keretelésük homorúan ívelt oldalai miatt azt is fel lehet tételezni, hogy kerek ablaktányérokhoz illeszkedtek. Ezeknek a töredékeknek is romlott a felszíne – amelyről természetesen nem tudjuk, hogy színes volt-e vagy színtelen. A két felület alatt azonban minden egyes töredéknél színtelen üvegréteget, illetve halványkékes vagy halványzöldes árnyalatú, színezetlen üveget találtunk. Ezért ez az ablak a színtelen üvegen fehér festéssel csipkeszerű lehetett – természetesen csak abban az esetben, ha felületi rétegei is színtelenek voltak. Ennél az ablaknál – amint az a töredékeken látható – nem csupán az ablaktányérok közötti kis síkfelület lehetett a díszített, hanem a síküveg nagyobb területet foglalt el. Töredékeink között vannak szegélyrészletek is. Távoli analógiaként olyan példákat lehet említeni, amelyek még az ún. „szőnyegstílus"-ból valók, amikor a háttér egy részletét tányérüvegekhez hasonló sokszögletű üvegsejtek összekapcsolása alkotja – például Erfurtban, a ferencesek templomában, a Simon lakomáját ábrázoló ablakfestményen (1230–1325).[48] Heiligenkreuzban, a szentély Sámuel prófétát ábrázoló ablakán az alakos ábrázolás hátterében kerek ablaktányérokból és azok közeiben elhelyezkedő négyzetlapokból összeállított szőnyegminta van.[49] Az előbbi és az utóbbi esetekben is ezek a lapocskák festettek. Természetesen két különböző technika alkalmazásáról lehet szó, amennyiben a síküveg lapokat az előrajzolt ábrázolás szerint kivágták, míg a kerek ablaktányérokat vagy a sokszögletű üvegsejteket formába fújva, tömegesen állíthatták elő. Ily módon talán nem is lehet egyik vagy másik technikának időben elsőbbséget tulajdonítani, csupán ez utóbbi arra is alkalmas volt, hogy leegyszerűsítse és sokkal általánosabbá tegye az üvegablakok alkalmazását és elérhetővé tegye egyre szélesebb rétegek számára. A rácsmintás hátterű, levéldíszes töredékekkel kapcsolatban még meg kell jegyezni, hogy a levélrajzok nem egyformák, kétfajta típusuk van.

A „konzolos pince" leletei között van két kis töredék (BTM 96.61.19.), amelyeknek megvastagított pereme egy sokszög tompaszöget bezáró két oldala. A perem megvastagított. A töredékek keresztmetszetben két összehajtott réteget mutatnak meg, és azt, hogy a darab enyhén íves: a hátoldal domború volt, az előlap homorú, és itt mutatkozik meg erőteljesen a perem. A darab (az összehajtott rétegek következtében) meglehetősen vastag, és így beilleszthető a legkorábbi üvegeink közé is (10/1. kép).

Több töredékünk van, amelyek olyan kicsik, hogy nem könnyű meghatározni őket. Persze ezek között is van, amelyik emlékeztet valamire. Minden felelősség nélkül hasonlítom két kicsi töredékünket (7., 6–7. kép; BTM 96.61.3.), amelyeknek különlegesen finom díszítése van egy olyan ornamentikához, amelyet ugyancsak a „szőnyegstílus"-ban, a medalionokban kiemelt figurális ábrázolások hátterében lehet egyes esetekben látni. Például Erfurtban, a ferences templomban lévő ablakon Szent Ferencet III. Honorius pápa előtt ábrázoló jelenet hátterében (1230–1235).[50] Olyan apró és finom rajzolat látszik töredékeinken, hogy nehéz elképzelni, hogyan festették csak a hátterét. A festéknek itt már nincs más nyoma, csak az üveg felmart felszíne. Messziről már szinte nem is látható finomságú díszítés.

A konzolos pince üvegleletanyagából van néhány töredék, amely az előző darabokkal szemben ellentétes technikával készült, amennyiben nem a díszítés alapozását festették ki vékonyan fehér festékkel, hanem magát a motívumot rajzolták meg vastag fehér ecsetvonásokkal (11–13. kép). Ebből a fajtából csak néhány darab maradt. Olyan kevés, hogy ennek alapján analógiát sem lehet találni. Egyelőre a koruk is meghatározhatatlan.

Van azonban egy igen érdekes töredék. Mielőtt azonban ezt bemutatnánk, ismertetnem kell néhány más töredéket, amelyek a királyi palota ásatásakor, a palota területén (pince) kerültek elő. Korábban már publikált leletekről van szó[51] (10/5. kép). Ezek a csúcsíves keretbe foglalt tipikus, gótikus levélformák minden kétséget kizáróan későbbiek, mint az ún. szőnyegstílushoz tartozó töredékek. Technikájuk is különbözik azokétól. Kémiai vizsgálat nélkül, pusztán szemrevételezés alapján úgy látszik, hogy a fehérrel festett díszítmény alatt van egy elsődleges festés, amelynek a színe ma már elbarnult, eredeti színe egyelőre nem ismert. Ez a kétrétegű festés jelentkezik egy töredéken a konzolos pincéből. Itt még 3 réteg is felfedezhető. A töredéken lévő ábrázolás egy korona részlete (7/3. kép). A koronát ablaküvegfestményen többféleképpen is ábrázolták, de ehhez hasonló ábrázolás is gyakran előfordul kb. a XIV. század közepe és a XV. század első fele közötti időben. Mellékelt képünk (14. kép) az ausztriai Weitenből származó, Szent Katalint ábrázoló üvegfestmény részlete 1390-ből.[52] Példának hozhatnánk fel ezenkívül egy üvegfestmény ábrázolását Salzwedelből és egyet Erfurtból a XIV. század közepéről. Egy Madonna sugárkeretben jelenik meg egy Halberstadtban található üvegfestményen (8. kép). Ezt 1420-ra határozták meg.[53] Ez az ábrázolásforma is nagyon gyakori üvegfestményeken. Nekünk is van egy töredékünk sugárkeret részletével (7/2. kép), ezért érdemes még egy-két példát említenünk a halberstadtin kívül. Előfordul Strassburgban is 1474-ben vagy Lautenbachban 1486-ban.[54] Mivel mindhárom részlet (7/1–3. kép) a halberstadti Madonnán együtt is előfordul, feltehető, hogy összetartoznak, és hasonló ábrázolás részei.

Visszatérve koronarészletet ábrázoló töredékünkre, ennél a koronát egy – ma már megbarnult – alapra festették fehér színnel, de a korona liliomainak közepét egy harmadik – az alapnál sötétebb, ugyancsak megbarnult – színnel festették meg. Ugyancsak többrétegű festés állapítható meg a királyi palota „pince" jelzésű lelőhelyéről származó – már ismertetett –, gótikus levéllel díszített töredékein (10/5. kép), valamint egy töredéken a margitszigeti domonkos apácák kolostorából (15. kép). Ez a festésmód nem engedte át a fényt. Alkalmazásának célját egyelőre nem ismerjük. Láthatjuk tehát, hogy a konzolos pince betöltésébe meglehetősen vegyes korú üvegleletek kerültek bele. Egyesek a XIII. század második felétől 1340-ig terjedő időszakból valók, mások későbbi – már gótikus – stílusúak, és vannak töredékek, amelyek a XV. század végénél, illetve a XVI. század elejénél korábbiak nem lehetnek. Ajánlatos ezt a vegyes korú leletanyagot is figyelembe venni, amikor

a szárazárok betöltésének korát határozzuk meg. A színes és festett ablaküvegek nagyobb része templomhoz vagy kápolnához tartozhatott, különös tekintettel a figurális ábrázolásokhoz tartozó részletekre, de nem szabad kizárni az egyes palotaépületeknél a színes üvegablakok alkalmazását. Naldo Naldinak 1484–1486-ból származó és Pierre Choque 1502-ből való leírásaiban ugyanis említés történik a budai Vár színes üvegablakairól.[55] Az előbbi Mátyás király könyvtárának színes üvegablakairól szól: „compositae vitreisque coloribus". Persze kérdés, hogy üvegfestményeket lehet-e ez alatt érteni vagy pedig üvegtányérokból és a köztük lévő színes síklapocskákból összetett üvegkompozíciót, mint amilyet az ozorai várkastélyban[56] és a visegrádi királyi palotában találtak, illetve amelyből egyetlen kék üveglapocska a budai leletanyagban is megtalálható (BTM 96.52.38.). Színes üvegablakokból megmaradt töredékek kerültek elő a budai domonkos kolostor feltárásánál, továbbá a Tárnok u. 11. és a Tóth Árpád sétány 8. számú telkeken.[57] Meggyőződésem, hogy országosan sokkal több hasonló leletnek kellene lenni, és csak a feldolgozás hiánya vagy késése miatt nincs róluk tudomásunk.

Az ablakok üvegezésének a síküvegen kívül a másik lehetősége az ólomkeretbe foglalt, ún. tányérüvegekből összeállított ablak volt. Legkorábbi példányát (egy tányérüveg kis töredékét) Miklós Zsuzsa találta a Tolna megyei Váralja-Várfőn, amely kis vár a XIII. század végén már el is pusztult.[58] Ez a kis töredék romlatlan, teljesen átlátszó „kristályüveg" volt. A mi meggyőződésünk szerint velencei üveg. Eredeti átmérője 11 cm volt. A budai leletek igen bőségesek és sokfélék, így itt jól meg lehetett különböztetni a különböző műhelyek ablaküvegeit. A velenceinek tartott kristályüveg karikák nagyobbak minden más ablaküvegnél. Méreteik: 9,6; 10,5; 11, 12, 13, sőt 14 cm. Teljesen laposak, nincs „köldökük", a peremük gömbölyű és tömör. Ezzel szemben a tányérüvegek nagyobbik része romlott, méretük: 8, 8,1; 8,2 cm, a legnagyobb méret 8,9 cm. A széltől a közép felé vastagodik, és pontosan a központjában mélyedés, „köldök" van. A szegélye visszapödrött. A budai leletanyagban a legkorábbi datálható tányérüveg romlott üveg volt. Az ÉK-i kaputorony előtt ásott kutatóárok 5. rétegéből került elő, amely réteg kizárólag Anjoukori leletanyagot tartalmazott. Meg kell azonban jegyeznem, hogy a „konzolos pince" színes és festett ablaküvegei mellett is kerültek elő jó minőségű (velencei), nagyobb méretű ablaktányérok töredékei, és hasonlóak bukkantak elő a margitszigeti apácakolostornál is. A „konzolos pincéből" előkerült háromszög alakú, festett töredék (9/3. kép) feltehetően ablaktányérok közeit töltötte ki. Stílusa nagyon hasonlít egyes margitszigeti leletekhez (16–5. kép). Jó minőségűek voltak azok a füstszínű, lila és halványkék tányérüveg-töredékek is, amelyek kisebb mennyiségben a budai királyi palota feltárásánál kerültek elő.[59] Ezeken kívül előkerültek plasztikus díszítéssel készült üvegtányérok is, sugaras vagy sejtmintás plasztikával színtelen kristályüvegből nemcsak a palotában, hanem az előudvarban, sőt az egyik külvárosban is (Tölgyfa utca). Vidéken pedig a Vác városi ásatásoknál.[60] Ismerünk hasonlót a X. századból a spanyolországi Cabrából (feltehetően az arabok révén került ide). Dubrovnikból (középkori Ragusa) származik egy XV. századinak meghatározott darab.[61] Verena Han szerint oklevelek bizonyítják, hogy Dubrovnikban is gyártottak kerek ablakszemeket színes és színtelen változatban is. A velencei üvegesek és Ragusa között közvetlen kapcsolat volt. A színtelen és színes, jó minőségű ablaküveg tehát Ragusából éppúgy jöhetett Budára, mint Velencéből.[62] Hasonló színes vagy plasztikus díszítésű tányérüvegekről nincs tudomásom az Alpokon túli országok régészeti leletanyagából, arról azonban van egy 1395-ből származó híradás, hogy a regensburgi Runtinger kereskedőház Velencéből szállított ablaküveget.[63] Az ilyen díszített üvegek kis száma arra enged következtetni, hogy nem egész ablakokat üvegeztek velük, hanem csak a sima üvegek közé helyeztek egy-két darabot díszítésül.

Az ablaküvegek különböző minősége is azt mutatja, hogy különböző helyekről importálták, s azzal egyidejűleg hazai huták is gyárthatták, hiszen ebből az áruból igen sok kellett.

A különböző minőségek megkülönböztetése kiderül egy későbbi, XVII. századi adatból is: a Teleki Mihály uzsdiszentpéteri udvarházának berendezéséről készült leltárban például az olvasható, hogy a pitvar és az ebédlőpalota ablakai „parasztüvegből" voltak, ugyanakkor az úr házának és az írószobának ablakai „kristályüvegből".[64] Azoknak az ablaktányéroknak a romlottságát, amelyek nem Velencéből érkeztek, nem feltétlenül földbe kerülésük okozta. Egy 1646-ban készült leltárban – amely az erdélyi Nagybükkösön Kemény Péter udvarházának berendezéséről készült – ezt olvashatjuk: „... a pince feletti kis házon ... az három üvegablakon az üvegtányérok elromladoztak ...".[65] Sok XVII. századi erdélyi leltárban olvashatunk ablakokról, amelyekről egy-egy tányér már hiányzik. Az ólomkeretek elég jó védelmet biztosítottak egy viharos széltől becsapódó ablak számára, amelyről legfeljebb egy-két tányért kellett kicserélni, ezért egyik-másik lelőhelyen lehetnek különböző minőségű, különböző eredetű és különböző időből származó darabok. Ilyen ablaktányérokból álló ablakot sokáig, még a XVII. században is használtak, s mivel a festett üvegablak minden bizonnyal drága volt, még a templomokban sem volt ilyen minden ablakon. A tányérüveget pedig egyházi épületeken kívül világiakon is alkalmazták.

Magyarországon a középkori ásatásoknál sok tányérüveg kerül elő, különböző minőségben. A Hess András tér 1. sz. telken feltárt lakóház emésztőgödréből velencei minőségű üvegtányér-töredékek kerültek elő[66] (igaz, ezek idekerülhettek a közeli Nagyboldogasszony-templomból is). Hasonló minőségű üvegek kerültek elő az I., Fortuna u. 18. sz. polgárház kutatásánál is. A Dísz tér 8. sz. ház kútjából kétféle minőségű üvegtányérokat találtak.[67] Budán, a Tölgyfa utcában egy polgári telken plasztikus díszítésű töredék került elő.[68] A Csalogány utcán és a Rudas fürdő mellett gyengébb minőségű üvegek kerültek napvilágra.[69] Ugyanilyen minőségű üvegeket találtak a pécsi domonkosok feltárásánál,[70] Székesfehérvárott, a Géza fejedelem terén (itt is egyházi épületről származhatott) és a palotai külváros Selyem utcájában, ahol egykor a johanniták kolostora állott.[71] A kánai apátság temploma mellett, Győrben, a Káptalan-dombon,[72] sztergomban, a várban és Vértesszentkereszten, a kolostornál,[73] Segesd-Pókaföldön, az egykori város területéről,[74] Felsőnyék várából.[75] A kőszegi várban és a visegrádi palotában velencei minőségű ablaktányér-töredékek kerültek elő.[76] A mogyoródi bencés apátság területéről,[77] a váci Széchenyi utcában feltárt polgári városrész (német város) területéről, ahol plasztikus díszítésű tányérüveg is előfordult.[78] Márianosztra-Toronyalja lelőhelyen egyszerre kétfajta minőségű üveget is talált a feltáró régész.[79] Ab-

lakok üvegezéséről a leleteken kívül értesülni lehet egyes városok szerencsésen megmaradt számadáskönyveiből is. Igaz ugyan, hogy az nem mindig derül ki, hogy kerek ablaktányérokból álló ablakokról van-e szó vagy színes, síküvegekből készült mozaikokról. Ahol azonban a szövegből mégis kiderül, ott már következtetni lehet arra is, hogy készítője egyszerű mesterember vagy művész volt-e.

Sopronban egy bizonyos Klaus festőnek 1424, 1426, 1427, 1429 és 1431 években fizettek a városháza ablakaiért. Az 1427-ben kifizetett összeg kapcsán kiderül, hogy az emeleti nagyterem ablakairól van szó („item Klaus dem maler hab ich geben von meiner herrn wegwn 1 tal. und X den wiener, das er die glas im rathaws für die grossen stübvenster bemacht hat" – Schadendorf Tamás számadáskönyve 1421–1428 között).[80]

Az első városházáról van szó, amely 1422–1459 között a Kolostor u. 9.–Új u. 12. szám alatt volt. Ugyanez a Klaus festő 1459 után a második városháza számára is dolgozott. Ez utóbbi a Tábornok-házban működött.[81] Utóbbi hely esetében azonban a szöveg nem utal ablakfestményre. Ugyancsak az első városháza számára a toronyszoba ablakára 1433-ban csináltattak egy bizonyos André mesterrel üvegablakokat (zwei glas), amelyekért 15 solidust fizettek. 15 solidus egyenlő volt 450 denárral. Ugyanebben a szobában készített egy másik mester kályhát VI. sol. X. denár értékben, azaz átszámítással 190 denárért. Az ablakkal végzett munka tehát értékesebb volt, ezért lehetett festett üveg is?![82]

A számadáskönyv 1433-as bejegyzéséből azonban kiderül, hogy az első városháza emeleti nagytermének ablakai nem voltak mind üvegezve.

„Item umb VII räm [ablakkeret] zu den venstern in der vordern stuben im rathaus und umb papir zu sliemen [ablakra való hártya] LII den." Itt jegyzem meg, hogy 1437-ben a soproni kórház kiadásaival kapcsolatban szó van ablakra való hártya (slimen) kifizetéséről.[83] Az üvegezés tehát nem volt általános ekkor még.

Schöttel Mihály soproni polgármester és kamarás számadáskönyvében 1499. január 22-én bejegyezték, hogy a „taczhaws" ablakaira részben ablakhártyákra, részben üvegezésre (glasscheiben) adtak ki pénzt.[84] A ház az adószedéssel volt kapcsolatos épület.

1490-ben a soproni harmincad bevételei között három ízben is szerepel ablaküveg behozatala. 1518-ban a kolostor üvegezésével kapcsolatban háromszáz ablaktányért vásároltak XII sol. den értékben. Mivel 1 solidus 30 denár volt, következésképpen 1 üvegtányér 1,2 denárba került.[85] Az oklevél „glaser"-nek nevezte azt, aki az üvegezés munkáját elvégezte.

1524-ben a felső fürdőház (Oberes Bad) ablakait üvegezték be. A fürdő a városé volt, a munkát is a város végeztette. A fürdőház az Ikva partján állott.[86]

Stornó Ferenc a soproni Szent Mihály-templom újjáépítése során talált részben díszítményekkel, részben alakos ábrázolásokkal festett üvegablak-töredékeket.[87] Nagy kár, hogy ezek a töredékek ma nincsenek meg. A soproni polgárok igen sok adományt tettek a templom javára, így például 1403-ban Stichenwinkwl István végrendeletileg a Szent Kereszt-oltár feletti ablak üvegezésére adományozott.[88]

Pozsonyból a XV század első feléből vannak adatok üvegablakok készítésére. 1434-ben már a hóhér lakásán is üvegablak volt. Ebben az évben 3 üvegesről is említés történt: Niclas, Nicolas és Gaspar, akik az ablakot üvegezték. 1441-ből van egy végrendelet, amelyben a Szent Miklós-templom ablakainak üvegezésére hagyományoztak pénzt. 1442-ben egy bizonyos Teginger Miklós – akit festőnek neveztek – kapott pénzt a víztorony ablakának üvegezéséért. 1451-ben ő készítette a városháza ablakainak vasrácsait. Az 1451. évi számadáskönyv a városháza üvegablakainak említésénél arról is szól, hogy azok festett üvegablakok voltak. Nem tudni, hogy ennek a készítését is Teginger festő végezte-e? Az mindenesetre kitűnik az adatokból, hogy többféle mesterséget is el tudtak látni.[89]

1365-ből van egy adat egy bizonyos Miklós festőről, aki kassai polgár volt, és aki szerződést kötött a leleszi préposital avégett, hogy a leleszi egyház részére 4 üvegablakot készítsen 100 arany forintért.[90] A kassai Szent Erzsébet-székesegyház leégett, és a XIV. században épült újjá. Ennek ablakairól 1460-ból és 1469-ből van adat:

1460: „Item eodem die Stephanus Helt dictus de Brunna vitreator adeptus est ius civile, tenetur laborare in ecclesia parochiali in vitris fenestrarum."

1469: „Niclas von Perga feria secunda ante Fabiani et Sebastiani martyram adeptus est ius civile tenetur laborare fenestralia in ecclesia beatae Elisabeth."[91]

Meglepő, hogy Eperjesen 1447-ben a fürdőháznak is festett üvegablakai voltak: „Item pictori de fenestris in balnes".[92] 1486-ból az eperjesi kórház építési számadásaiban esik szó a kórház üvegablakairól (a szövegből nem derül ki a milyensége). Feltehetően nem festett, hanem tányérüvegekből álló ablakról lehetett szó. 1489-ben pedig Mátyás eperjesi polgár hagyott végrendeletileg bizonyos összeget a Szent Miklós egyház üvegablakaira.[93]

Bártfán a Szent Egyed-templom ablakainak üvegezésére 1458-ból és 1497-ből maradtak elszámolások. Az utóbbi évben két festő, Valentinus pictor és Bartholomeus pictor számolt el több ízben is ablaküvegezésért pénzt. A szövegből nem derül ki, hogy festett üvegablakok voltak-e, de erre lehetőség van, mivel mindkettő festő volt.[94]

Egerben, Estei Hippolit számadáskönyvében 1500-ban és 1501-ben üvegablakok készítéséért kifizettek egy bizonyos „Kismester" nevű mestert („magistro qui vocata Kysmester"). 1508-ban pedig ugyanilyen munkáért ennek a felesége kapott pénzt, aki nemcsak a várban, hanem a Szent Jánostemplomban is üvegezett ebben az évben egy másik, Martinus de Bodon nevű mesterrel együtt. Ablakfestményeket a szöveg nem említ, tehát feltehetően tányérüvegekből rakott ablakokról volt szó.[95]

1496-ban Kolozsvár város számadásai között található ablaküvegeztetésre kiadás. Ezúttal nem csupán a mester nevét jegyezték fel, de az ablak minőségére is pontos leírást kapunk: „Item Gothardo super discos vitrorum pro fenestris ad consulatum dedimus 1 fl."[96]

1492-ben a kolosmonostori apát kötött egyezséget egy Kolozsváron lakó Lukács nevű mesterrel, hogy a Szűz Mária-templomra és a barátok házára „ablakokat, képeket és más egyházi szereket" készítsen.[97] A szövegből kitűnik, hogy a középkori mesterek milyen sokoldalúak voltak. A szövegből itt ugyan nem derül ki, hogy az ablakok is „képek" voltak-e, de Lukács mester mindenképpen festő is lehetett, s talán ötvös is

A XV. század végéről azonban van egy adat egy bizonyos Nicolaus pictorról, aki a városi plébániatemplom számára üvegfestményen dolgozott.[98] Ebben a városban és más városokban, többek között Budán is, laktak polgárok, kiknek a neve mellé a számadáskönyvek vagy más városi okiratok az „üveges" jelzőt illesztették, de nem szóltak arról, milyen munkákat végeztek. Nem tudni, ablakok üvegezésével, ablakfestmények készítésével foglalkoztak-e, avagy olyan mesterek voltak, kiknek a város közelében hutájuk volt, és az év bizonyos szakában előállították azt a sokféle üvegárut, melyek ásatásaink során kerültek felszínre. Előző példáinkból látható, hogy a középkori mesterek igen sokoldalúak voltak, ugyanakkor ennek ellenkezőjére is van példa, ti. egyfajta áru előállítását többen végezték. Velencei okmányokból értesülhetünk arról, hogy alkalmanként az üveg anyagának az előállítása és az üvegfúvás külön-külön mesterség volt, miként az üvegpoharak festését is más végezte, mint az üvegfúvást.

Mátyás király kancelláriájának 1476. évi irataiból kitűnik, hogy az üvegablakot készítők a festőkkel és a gemmakészítőkkel közös céhben tömörültek.[99] Entz Gézának az erdélyi mesterekről gyűjtött adataiban pedig 1520-ban a szebeni festőcéhről olvasható a következő: a festőlegénynek el kellett készíteni egy Mária-képet és egy üvegképet. Ugyanitt olvasható 1523-ból, hogy a brassói festőcéhbe tartoztak még az asztalosok, az üvegesek és a képfaragók is.[100]

Németországban, Franciaországban, Svájcban, Ausztriában, Csehországban annyi középkori üvegfestmény maradt fenn, hogy közös elhatározással elkezdték a „Corpus vitrearum Medii Aevii" vaskos köteteinek kiadását, amelyekből eddig már jó néhány jelent meg. Bizonyára ezekben az országokban is sok alkotás pusztult el, de még mindig érdemleges mennyiség maradt meg. Okleveleinkből – mint láttuk – kiderül, hogy Magyarország egyházi épületeiben is szép számmal lehetett üvegfestmény. Ezekből mégsem maradt meg semmi, kivéve néhány töredéket Visegrádon és azokat, amelyeket itt, Budán hozott felszínre a régészeti kutatás. Városaink szinte valamennyi gótikus templománál előfordultak nagy tűzvészek, és gyakoriak voltak a katolikusok és a protestánsok közötti villongások a törökök által meg nem szállt területeken. Utóbbi esetekben feljegyezték a templomi berendezések pusztítását, de üvegfestmények pusztulásáról sehol sem tettek említést, pedig mindkét esetben elég ok volt arra, hogy az üvegablakok is elpusztuljanak.

Bemutatott leleteink korát nem minden esetben tudjuk meghatározni. Leginkább a korai darabok esetében lehetett a korukat megközelíteni. Tág határok között a figurális ábrázoláshoz tartozó töredékek is meghatározhatók. Ezeknél a többrétegű festés azzal magyarázható, hogy ezek a részletek egymást fedő alakos kompozíciókhoz tartoztak. A technológiák minden korszakban analógiákat nélkülöző helyi szokásokra utalnak. Az irodalmi emlékekből az olvasható ki, hogy voltak „festők" és voltak „üvegesek" (vitripar, Glaser), vagyis mesterek. Jóllehet a festők is sokoldalúak voltak, hiszem, hogy képességeiket megkülönböztették már a maguk korában is. Úgy vélem továbbá, hogy a kerek ablakszemekből álló ablaktáblák díszítéseiről e csekély maradványok is sokkal többet elárulnak, mint amennyit ezekről tudtunk. Datálásuk azért is nehéz, mivel nincsenek analógiák.

JEGYZETEK

1. MESTER 193–194. és 124–126.; ZOLNAY 42., 81. és a 125-ös jegyzet említi az ún konzolos pince lelőhelyet. A leletek részletes tárgyalása helyett azonban csak arról ír, hogy a palota előudvarán lévő házakat Zsigmond korában, a palota északi bővítésével és az erődrendszer északra tolásával kapcsolatban bontották le és töltötték fel szeméttel. A leletanyag későbbi, részletes feldolgozásai során azonban a feltöltés sokkal későbbinek bizonyult. Magam is 66 lelőhely üveganyagát vizsgáltam meg, és azt tapasztaltam, hogy a legalsó, XIII. századi és eredeti kultúrréteg kivételével minden árok feltöltésében XIII–XVI. századig terjedő leletanyag volt, ami azt jelenti, hogy a házak lebontására és a terület feltöltésére a XVI. század eleje előtt nem kerülhetett sor. GYÜRKY 1987. 47–68.
2. GYÜRKY 1986; GYÜRKY 1991a
3. A legnagyobb méretű ablaküvegek töredékeinek leltári száma: BTM 74.58.1–100.
4. GEREVICH 389. ábra a XII. gödör teljes leletanyagát ábrázolja.
5. Miklós Zsuzsának ezúttal köszönöm, hogy megismertette velem a leletét.
6. GYÜRKY 1987. Göttingentől délre, Bramwaldban feltártak egy 1200–1240 között működő üveghutát, amelyből hasonló, 4 mm vastagságú, legömbölyített és megvastagított peremmel rendelke
7. WOLTMANN–WOERMANN Abb. 13/a–b.
8. ÉBER L.: Művészettörténeti tanulmányok. Bp., 1909
9. SALCH Ch. L.: La clef des chateau forte d'Alsace. Dictionnaire. Lichtenberg, 1995
10. BTM 1952.41. A XL. sz. gödör többi üvegleletének felsorolását l. GYÜRKY 1986. 117.
11. FRENZEL–FRODL–KRAFT 93–114.
12. GOETZ 19.
13. GANZ Abb. 160.
14. WENZEL H.: i. m. (1949) 53. Abb. 15.
15. BALKASS–BUCHOWIECKI–FEUCHTMÜLLER Abb. 160.
16. Polskie szklo. Wroclaw 1987. II. színes tábla.
17. FRODL–KRAFT Abb. 4.
18. Königsfelden, kolostortemplom, Szent Ferenc-ablak (1325–1330). Az egymás fölé helyezett keretekbe foglalt jelenetek mindegyikén a háttérminta. GANZ Abb. 161.; BURGER–SCHMITZ–BETH Abb. 195. 397. 403.
19. 2000 Jahre Christentum. Hg. Stemberger. G. Salzburg 1983. 29.
20. FISCHER Abb. 24. 30.
21. KARLINGER Taf. 20.
22. Kunst des Mittelalters im Sachsen. i. m. 1967. 300.
23. Polskie szklo i. m. 1987 Abb. 142–143. 145.
24. RADOCSAY XLVI. tábla.
25. DRACHENBERG–MAERKER– RICHTER Abb. 28–29.
26. MAERKER 200. Abb. 2–3.
27. SOUCHAL 82.
28. OETTINGER K.: Österreich. Kunst und Kunstschätze.

Insbruck-Frankfurt am Main, é.n.
29. Würzburg Universitätsbibliothek. 2000 Jahre Christentum. Salzburg, 1983. 720.
30. Ua.
31. Az idézet a Budapesten 1983-ban megjelent magyar nyelvű fordításból való.
32. DABROWSKI 395. A St. Pawla-templom ásatásából származó üvegablak-töredékek, amelyeknek pontosan ugyanolyan a festési technikájuk, mint a budai daraboknak, ti. hogy a hátteret festették fehér színnel. A polskie Szklo do polowy XIX. wieku. Warszawa 1987 című kötet 137–140. képei ebből az ásatásból származó több töredéket is közölnek, amelyeken még több hasonlóság fedezhető fel a budai töredékekkel.
33. DRACHENBERG–MAERKER– RICHTER Abb. 63.
34. Mint az előbbi, Abb. 65.
35. WENZEL H.: (1949) i. m. Abb. 7.
36. FRODL–KRAFT 309. Abb. 3.
37. BECKSMANN 287. Abb. 1–4.
38. BALKASS–BUCHOWIECKI–FEUCHTMÜLLER Abb. 27.
39. GANZ Abb. 152.
40. WENZEL H.: (1949) i. m. Abb. 1. Egyébként a glóriát falfestményeken is igen gyakran ábrázolták ily módon, például a veszprémi Gizella-kápolnában a két apostol falképén (XIII. század). A visegrádi királyi palota leletei között is van egy freskótöredék glóriás fej ábrázolásával hasonló megoldással. Ez nyilvánvalóan a XIV. századnál nem korábbi.
41. WENZEL H. (1949) i. m. Abb. 9.
42. Feuer Istvánné ásatása
43. GEREVICH 74–75. kép
44. GYÜRKY 1986. 1–2. típus. 10–11. p.
45. Miklós Zsuzsának ezúton köszönöm, hogy leletét felhasználhattam.
46. KOVÁTS 133.
47. GYÜRKY 1991a. 45. 44. kép
48. DRACHENBERG–MAERKER– RICHTER Abb. 8.
49. FRODL–KRAFT Abb. 3.
50. DRACHENBERG–MAERKER–RICHTER Abb. 9.
51. GYÜRKY 1986. XLV. tábla, 2. kép p. 10. I/1 típus, b) változat 1 tétel.
52. BALKASS–BUCHOWIECKI–FEUCHTMÜLLER Abb. 55.
53. DRACHENBERG–MAERKER–RICHTER Abb. 117.
54. Bilder aus Licht und Farbe. Meisterwerke spätgotischer Glasmalerei. „Strassburger Fenster" in Ulm und ihr künstlerisches Ufeld. Ausstellungskatalog Ulmer Museum 1995. Abb. 24., 26., 26/1., 34. Az Abb. 82. képen Mária koronája is hasonló ábrázolás.
55. BALOGH J.: A művészet Mátyás király udvarában. Bd. I. Bp., 1966.
56. Feld István régész lelete. GYÜRKY 1991a. 43., 44. kép. 54. p. Visegrád
57. GYÜRKY 1986. 9. I/1 típus, a) változat
58. Miklós Zsuzsa lelete. Köszönetet mondok a felhasználásért.
59. GYÜRKY 1986 i. m. 12. I/2. típus b) változat
60. Előbbi, 59. jegyzet 12 c) változat. GYÜRKY 1991a 65. kép
61. La collection de verres musulmans de fabrication loacale conserées dans les Musées de Tunise. Bulletin de l'association internationale pour l'histoire du verre. 6 (1971–72.) 90. Abb. 71. HAN V. Verre á vitre découvert dans la ville haute de Belgrade. Bulletin de l'association internationale pour l'histoire du verre. 6 (1971–72.) 151–153. Fig. 120.
62. HAN 1973. 132.
63. EIKENBERG 80., 131.
64. NAGY 141.
65. NAGY 80.
66. A lelőhely valamennyi leletét az ActaArchHung 34 (1982) számában publikálták, kivéve ezt az ablaktányérleletet. Ennek mérete: 11,7 cm.
67. A Fortuna u. 18. sz. ház feltárását Altmann Júlia és Zádor Judit végezték, az üvegleletekről szakértői véleményt készítettek. Ez ideig publikálatlan. A Dísz tér 8. sz. kút 3 lelete publikálva: GYÜRKY 1986. 12 a) változat, 12. sorszám. Méreteik: 7 cm, 9 cm, 11,6 cm.
68. Kocsis Edit lelete. Publikációja előkészületben a Budapest Régiségeinél.
69. Szent Péter templom H. Gyürky K. feltárása, a Rudas fürdő melletti kis templomot Lócsy E. tárta fel. Az ablaküvegleleteket egyik esetben sem publikálták. Első említés: GYÜRKY 1986
70. Kárpáti Gábor feltárása. GYÜRKY 1991a. 31.
71. Siklósi Gyula feltárása. GYÜRKY 1991a. 33.
72. Szőke B.–Szőnyi E.–Tomka P. ásatása. GYÜRKY 1991a. 35. Meg kell jegyezni, hogy itt nagyméretű – átm.: 10 cm – velencei üvegek kerültek elő.
73. GYÜRKY 1991a. 39. (Esztergom) – ua. 39. (Vértesszenkereszt)
74. GYÜRKY 1991a. 41. Magyar Kálmán feltárása
75. GYÜRKY 1991a. 42. Miklós Zsuzsa ásatása
76. GYÜRKY 1991a. 54. Újabb, teljes felsorolás: MESTER 1997. 19., 24.
77. GYÜRKY 1991a. 58. Kvassay Judit leletmentése
78. GYÜRKY 1991b. 109. Kép: 3. tábla. A kép késő középkori üveg, romlott; 4. tábla, 7–8. kép: plasztikus díszítésű velencei üvegek; 6. tábla, 3. kép: 11 cm átmérőjű velencei üveg töredéke. Miklós Zsuzsa ásatása.
79. Miklós Zsuzsa ásatása. Publikálatlan.
80. HÁZI 1931. 375.; Schadendort Tamás számadáskönyve 1427–1428. (idézett sorok 1427-ből).
81. MOLLAY 237.
82. HÁZI 1933. 15.
83. HÁZI 1933. 10., 60.
84. HÁZI 1938. 90.
85. HÁZI 1936. 345. és 249.
86. HÁZI 1938. 428–431. 434.
87. HENSZLMANN 42.
88. HÁZI 1921. 148.
89. ORTVAY 317.
90. A leleszi bizottság jelentése: ArchÉrt (1871) 620.
91. KEMÉNY 341.
92. IVÁNYI 1917. 4.
93. IVÁNYI 1932. 255.
94. MYSKOVSZKY 17.
95. Estei Hippolit püspök egri számadáskönyve 1500–1508. Eger, 1992
96. SZABÓ 571.
97. BARABÁS 81.
98. ENTZ 259.
99. KOVACHICH M. G.: Formulae Solennes Stylii in Cancellaria, Curiaque Regum. Pestini 1799 Pars II. 91–98.
100. ENTZ 259.

2000 Jahre Christentum. Hrg. Stemberger, G. Salzburg, 1983.

BALKASS–BUCHOWIECKI–FEUCHTMÜLLER=BALKASS, P.–BUCHOWIECKI, W.–FEUCHTMÜLLER, R.: Gotik in Österreich. Wien, 1961.

BALOGH=BALOGH Jolán: A művészet Mátyás király udvarában 1. Bp. 1966.

BARABÁS=BARABÁS Samu: Egy kolozsvári képíró a középkorban. ArchÉrt 18. 1898. p. 81.

BECKSMANN=BECKSMANN, R.: Bemerkungen zu einer gotischen Ornamentscheibe aus der colmarer Franciskanerkirche, in der Sammlung Bremen. Bonner Jahrbücher 116. 1966.

Bilder aus Licht und Farbe. Meisterwerke spätgotischer Glasmalerei. „Strassburger Fenster" in Ulm und ihr künstlerisches Ufeld. Ausstellungskatalog Ulmer Museum, 1995.

BURGER–SCHMITZ–BETH=BURGER, FR.–SCHMITZ, H.–BETH, I.: Die österreichisch-bayerischen Lande 2. Die deutschen Malerei. In: Handbuch der Kunstwissenschaft. Berlin, 1917.

DABROWSKI=DABROWSKI, K.: Wczesnosredniowieczne witraze z Kalisza. In: Kwartalnik Historii Kultury Materialnej 9. 1961.

DRACHENBERG–MAERKER–RICHTER=DRACHENBERG, E.–MAERKER, K. J.–RICHTER, K.: Mittelalterliche Glasmalerei in der DDR. Berlin, 1979.

ÉBER=ÉBER László: Művészettörténeti tanulmányok. Bp., 1909.

EIKENBERG=EIKENBERG, W.: Das Handelshaus der Rutinger zu Regensburg. In: Veröffentlichungen des Max-Planck Instituts für Geschichte 43. Göttingen, 1976.

ENTZ=ENTZ Géza: Művészek és mesterek az erdélyi gótikában. In: Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára. Kolozsvár, 1957.

FISCHER=FISCHER, O.: Geschichte der deutschen Malerei. Deutsche Kunstgeschichte 3. München, 1942.

FRENZEL–FRODL–KRAFT=FRENZEL, G.–FRODL–KRAFT, E.: Auf der Tagung „Corpus vitrearum medii aevii" Erfurt, 1982. Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpfläge 17. 1963. p. 93–114.

FRODL–KRAFT=FRODL–KRAFT, E.: Die „Figur im Langpass" in der österreichischen Glasmalerei. In: Kunst des Mittelalters in Sachsen. Festschrift Wolf Schubert. Weimar, 1967.

GANZ=GANZ, P.: Geschichte der Kunst in der Schweiz. Basel, 1960

GEREVICH=GEREVICH László: A budai Vár feltárása. Bp., 1966.

GOETZ=GOETZ, O.: Die Technik mittelalterlicher Glasmalerei. Meisterwerke mittelalterlicher Glasmalerei aus der Sammlung des Reichsfreiherrn von Stein. Hamburg, 1966.

GYÜRKY 1986=H. GYÜRKY Katalin: Az üveg. Katalógus. In: MHB 5. Bp., 1986.

GYÜRKY 1987=H. GYÜRKY Katalin.: Mittelalterliche Glasfunde aus dem Vorhof des königlichen Palastes von Buda. ActaArchHung 39. 1987. p. 47–68.

GYÜRKY 1991a.=H. GYÜRKY Katalin: Üvegek a középkori Magyarországon. In: BTM Műhely 3. Bp. 1991.

GYÜRKY 1991b.= H. GYÜRKY Katalin: A váci Széchenyi utca középkori üvegleletei. In: Váci könyvek 5. Vác, 1991.

HAN 1971.=HAN, V.: Verre á vitre découvert dans la ville haute de Belgrade. Bulletin de l'association internationale pour l'histoire du verre. 6. 1971–72.

HAN 1973=HAN, V.: Die Lsaerzeugung des 14. und 15. Jahr in Dubrovnik. Organisation und Technologie. In: La formation et le developpement de métiers au Moyen Age (V-XIVe siecle). Colloque internationale organisée par le comité des récherches sur les origines des villes. Bp. 1973.

HÁZI 1921=HÁZI Jenő: Sopron szabad királyi város története. Sopron, 1921.

HÁZI 1931=HÁZI Jenő: Sopron szabad királyi város története. 2/2. Sopron, 1931.

HÁZI 1933=HÁZI Jenő: Sopron szabad királyi város története 2/3. Sopron, 1933.

HÁZI 1936=HÁZI Jenő: Sopron szabad királyi város története 2/4. Sopron, 1936.

HÁZI 1938=HÁZI Jenő: Sopron szabad királyi város története 2/5. Sopron, 1938.

HENSZLMANN=HENSZLMANN Imre: Magyarország csúcsíves stílű műemlékei. Bp. 1888.

IVÁNYI 1917=IVÁNYI B.: Eperjes, szabad királyi város műtörténeti adata. 1. Középkori festők. Bp., 1917.

IVÁNYI 1932=IVÁNYI B.: Eperjes szabad királyi város és levéltára. 2. Szeged, 1932.

KARLINGER=KARLINGER, H.: Die hohromanische Malerei in Regensburg. München–Berlin–Leipzig, 1920.

KEMÉNY=KEMÉNY L.: A kassai Szent Erzsébet egyház története. ArchÉrt 10. 1890. 341.

KOVÁTS=KOVÁTS F.: Nyugat-Magyarország áruforgalma a XV. században. Bp. 1902.

MAERKER=MAERKER, K. J.: Zwei romantischen Rundscheiben in Paretz. In: Kunst des Mittelalters im Sachsen. Festschrift Wolf Schubert. Weimar, 1967.

MESTER 1994=MESTER Edit: A visegrádi királyi palota kápolnája és északkeleti épülete. In: Visegrád Régészeti Monográfiái 1. Visegrád, 1994.

MESTER 1997=MESTER Edit: Középkori üvegek. Visegrád, 1997.

MOLLAY=MOLLAY Kálmán: Három középkori városháza. Soproni Szemle 1977.

MYSKOVSZKY=MYSKOVSZKY V.: Bártfa középkori műemlékei. A Szent Egyed-templomnak műrégészeti leírása. In: MonHungArch.. 4. 1. rész. Bp., 1879.

NAGY=B. NAGY, A.: Várak, kastélyok, udvarházak. Bukarest, 1973.

OETTINGER=OETTINGER, K.: Österreich. Kunst und Kunstschätze. Insbruck-Frankfurt/Main, é. n.

ORTVAY=ORTVAY Tivadar: Pozsony város története. 2/1. Pozsony, 1895.

RADOCSAY=RADOCSAY Dénes: A középkori Magyarország táblaképei. Bp. 1955.

SALCH=SALCH Ch. L.: La clef des chateau forte d'Alsace. Dictionnaire. Lichtenberg, 1995.

SOUCHAL=SOUCHAL, F.: Das hohe Mittelalter. Baden-Baden, 1968.

STEPHAN–WEDEPOHL–HARTMANN=STEPHAN, H. G.–WEDEPOHL, K. H.–HARTMANN, G.: Die Gläser der hochmittelalterlichen Waldglashütte Steimcke. Berichte über die Grabungsergebnisse. ZfAM 20. 1992. p. 89–123.

SZABÓ=SZABÓ Kálmán: Művelődéstörténeti adatok. Kolozsvár város 1496. számadása. Történelmi Tár, 1883.

WENZEL H: Glasmahler im Mittelalter. ZfK (1949)

WOLTMANN–WOERMANN=WOLTMANN–WOERMANN: Die Malerei des Mittelalters 2. Leipzig, 1916.
ZOLNAY=ZOLNAY László: Az 1967–1975. évi budavári ásatásokról és az itt talált gótikus szoborleletről. BudRég 24:3. 1977.

Katalin Gyürky

Über die Verglasung der Fenster und über die Glasmalerei im mittelalterlichen Ungarn

Ungarn war Jahrhunderte lang ein von Kriegen und fremden Belagerungen verwüstetes Gebiet, wo mittelalterliche Andenken kaum zu finden sind, und nicht einmal eine einzige echte Glasfenster die Zeiten überlebte. Ihre Erwährung ist nur in relativ späteren schriftlichen Quellen zu finden. Die Überreste kamen bei archäologischen Ausgrabungen ans Tageslicht. Die reichsten Fundstellen befinden sich auf dem Gebiet des budaer königlichen Palastes.

Hier wurden die ältesten Flachglasfragmente in einer Abfallgrube entdeckt, dessen Fundmaterial aus den 13. Jahrhundert stammte, und auch Gefäßbruchstücke byzantinischer Art enthielt. Diese letzten kamen in Ofen nur bis 1300 vor.

Die Fensterscheiben waren dick geformt, grün und auf Maß geschnitten (Bild 1.). Glasscheiben ähnlicher Art fand man auch in dunkelblauer Farbe. 6

Von einer Fundstelle gemischten Alters – im Mittelalter aufgefüllt – stammt eine große Menge von farbigen und bemalten Fensterglasbruchstücke. Sie stammen aus verschiedenem Zeitalter. Eine Gruppe ist (Bilder 2–6.) mit Ornamenten versehen Die einzelnen Motive ahmen den verbreiteten "Teppichstyl" des deutschen Sprachgebiets nach. Die Blütezeit dieses Styls ist auf die Periode zwischen dem 13. Jahrhundert und dem Jahr 1340 zu setzen.

Zwar sind Figurale Bruchstücke nicht übrig geblieben, aber einige bogenförmige, Edelstein nachamnde Stücke stammen aus Rahmen von figurellen Darstellungen. Die am meisten verwendete Farbe war blau, es gibt aber auch rote und gelbe Exemplare. Ihre Technik ist nicht die "klassische Glasmalereitechnik", sondern nur eine nachamende "Pseudotechnik", die Motive heben sich aus einem weißen Grund hervor und lassen das Licht durch das gefärbten Glas.

Deshalb denken wir, daß diese Fensterscheiben nicht von Glasmalern ververtigt wurden, sondern von so einem Maler, der in einem anderen Kunstzweig bewandert war, zum Beispiel in der Freskenmalerei. Er dürfte wahrscheinlich nach einem Musterbuch gearbeitet haben. Unter den Funden sehen wir drei Fragmente, die Teile von figuralen Darstellungen sind. Einer der Fragmente stammt aus einem Glorienschein (Bild 7/1), der andere aus einer gotischen Krone (Bild 7/3) und er kommt auf Darstellungen aus dem 14. Jahrhundert vor. Der dritte ist ein Strahlenkranzbruchstück (Bild 7/2), der in der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts oft in der Komposition "Heilige Jungfrau in Mandorle" umgab. Die bisher aufgezählten Bruchstücke gehörten so wahrscheinlich zu Darstellungen mit religiösen Themen, und waren Teile der Fenster des mittelalterlichen königlichen Palastes. (Die vom Fundort bißchen weiter entfernte Heilige Sigismund Probsteikirche wurde erst am Anfang des 15. Jahrhunderts erbaut, so könnten Fensterbruchstücke aus dem 13-14. Jahrhundert keineswegs hinzugehören.) Die mit gotischen Blättermuster verzierten Bruchstücke, die auf dem Gelände des Palastes gefunden worden waren, sind ehemalige Teile der Fenster aus dem 14. Jahrundert gewesen. (Bild 10/5)

Das Alter der anderen bemalten Glasfragmenten kann man nicht bestimmen. Ich fand keine Analogien für ihre Verzierung. Die spitzenartigen Muster wurden ungewöhnlicher Weise auf das farblose Glas mit weißer Farbe gemalt. Bei einigen Exemplaren konnte es vorkommen, daß das Flachglas mit Rundscheiben kombiniert wurde. Diese Tatsache können wir nur in einem Fall, als bewiesen betrachten, und zwar bei einem Glas, das im Kloster der Domonikanernonnen auf dem Margareteninsel gefunden wurde (Bild 15).

In meiner Studie untersuche ich neben der Glasmalerei auch die Verwendung der einfacheren Rundscheiben. Da diese Fenstergestaltung vermutlich billiger war, wurde sie öfter verwendet. Die runden Scheiben wurden in Blei einge-rahmt. Bei der Ausgrabungen wurden solche Stücke in großer Anzahl gefunden. Ihr Alter ist in meisten Fällen schwer be-stimmbar, sie wurden eine ganz lange Zeit, sogar im 17. Jahrhundert verwendet, denn wenn ein Teil davon ins Bruch ging musste man nur die einzelnen Teile erstzen. Ein, be-stimmt auf das 13. Jahrhundert datierbares Exemplar wurde doch in einer Burg des Komitates Tolna vorgefunden (Fund des Susanne Miklós), die bereits im 13. Jahrhundert zerstört wurde. Es war ein Glas aus Venedig. Unter den Funden kann man das unverdorbene, größere, flächere reine, durchsichtige venediger Glas von dem kleineren, stark plastischen, dickeren, grünlichen oder gelblichen, oft korrodierten Glas unterscheiden. Diese letzten stammen aus deutschem Einfuhr, konnten aber auch in ungarischen Glashütten hergestellt werden. In der Hinsicht des Fensterglases war auch eine Wahl möglich. Im Inventar eines siebenbürgischen Herrensitzes unterscheidete man "Kristallglas" und "Bauernglas" voneinander.

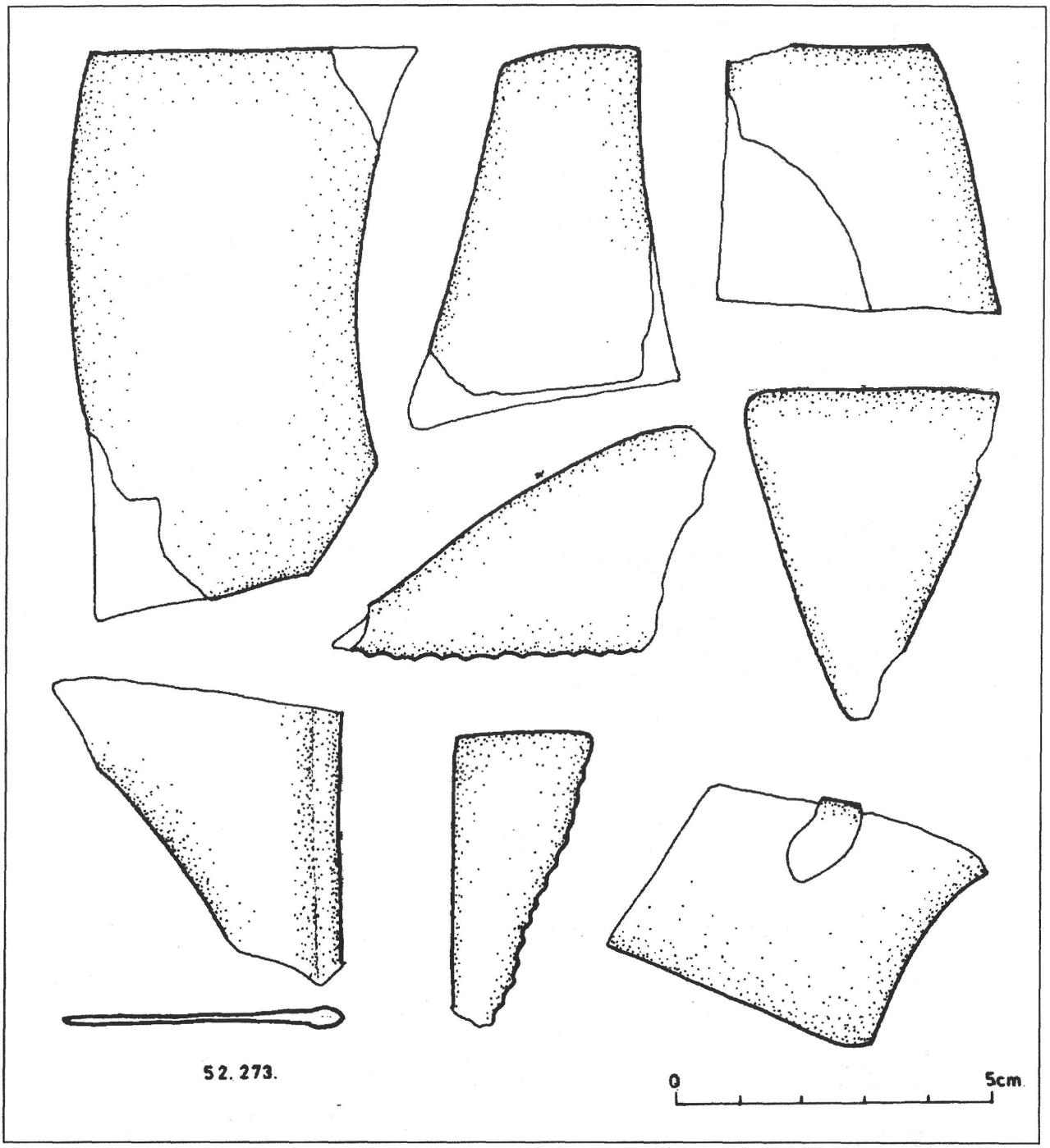

1. kép. Zöld színű, szabott síküveg lapocskák. XIII. századi ablaküveg a budai királyi palotából

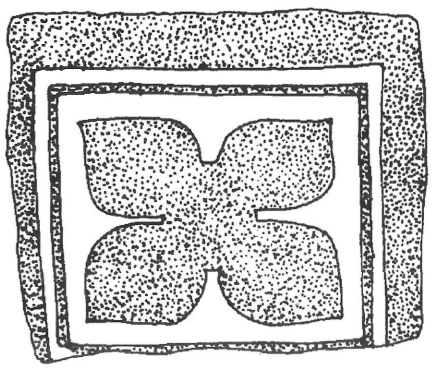

1 74.160.1.

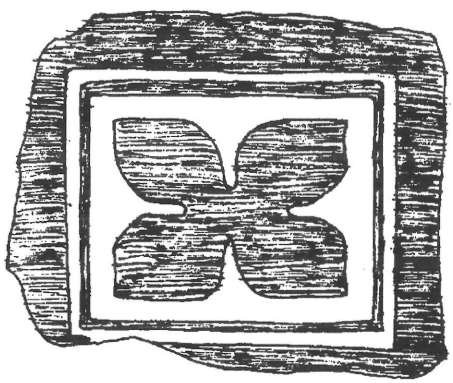

2 74.160.2.

3

0 5cm

JELMAGYARÁZAT A SZÍNEKHEZ

romlott

kék

bordó

barna

sárga

szintelen

AZ ÜVEGEKET FELMÉRTE ÉS REKONSTRUÁLTA:
H. GYÜRKY KATALIN

GRAFIKA: KUCZOGI ZSUZSANNA

OTKA TÁMOGATÁSSAL KÉSZÜLT

2. kép. Ún. szőnyegstílusban festett ablak egyik díszítőelme: 1. típus. Kb. az 1250–1340 közötti időből

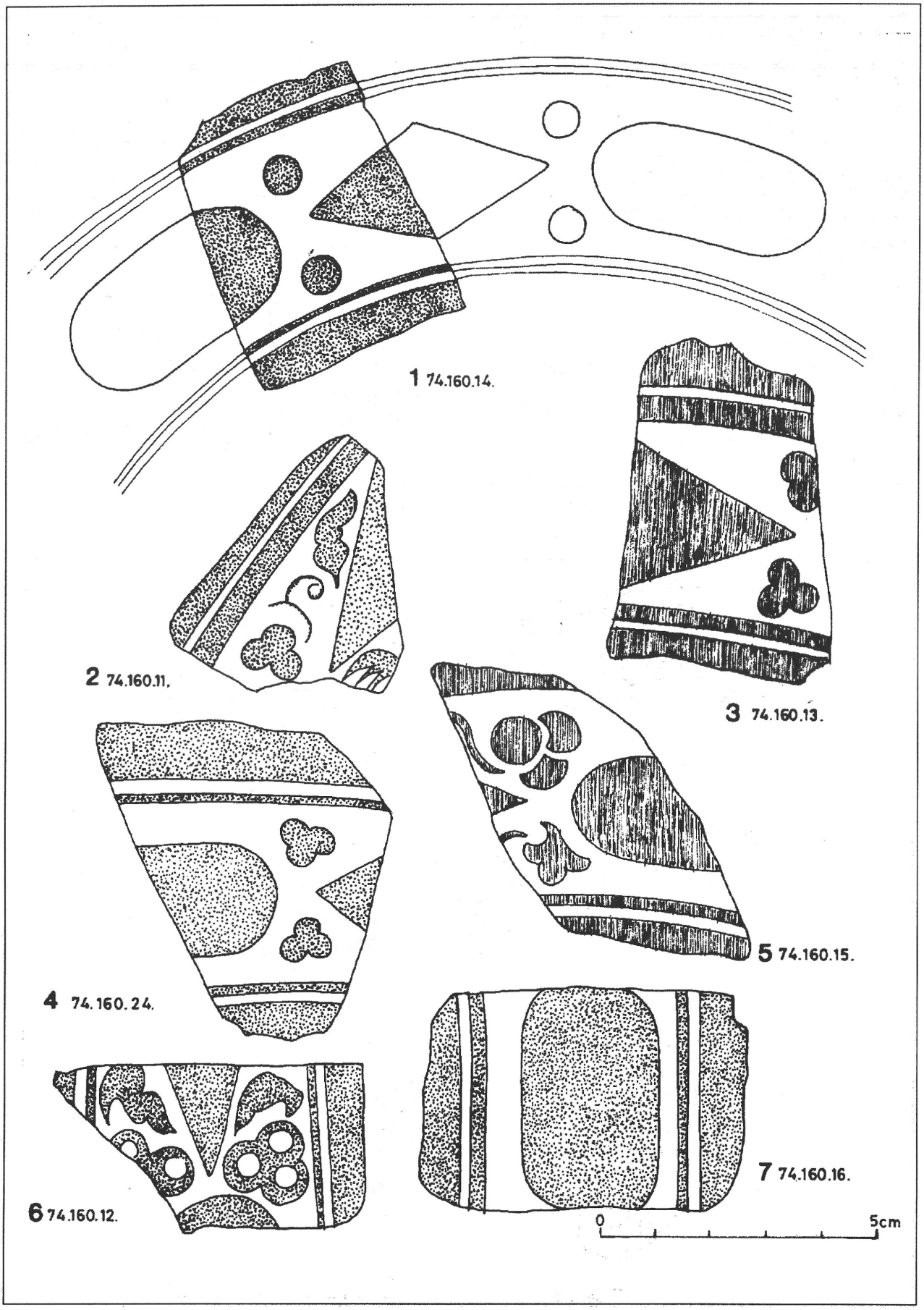

3. kép. „Szőnyegstílus" -ban, a figurális, kiemelt mező keretdíszítése. 2. típus. Kb. az 1250–1340 közötti időből

a. *4/a. kép. Részlet a kappeli ciszterci templom üvegablakából, 1310–20.* *b.*
4/b. kép. Részlet a merseburgi dóm egyik üvegablakából. XIII. század 3. negyede

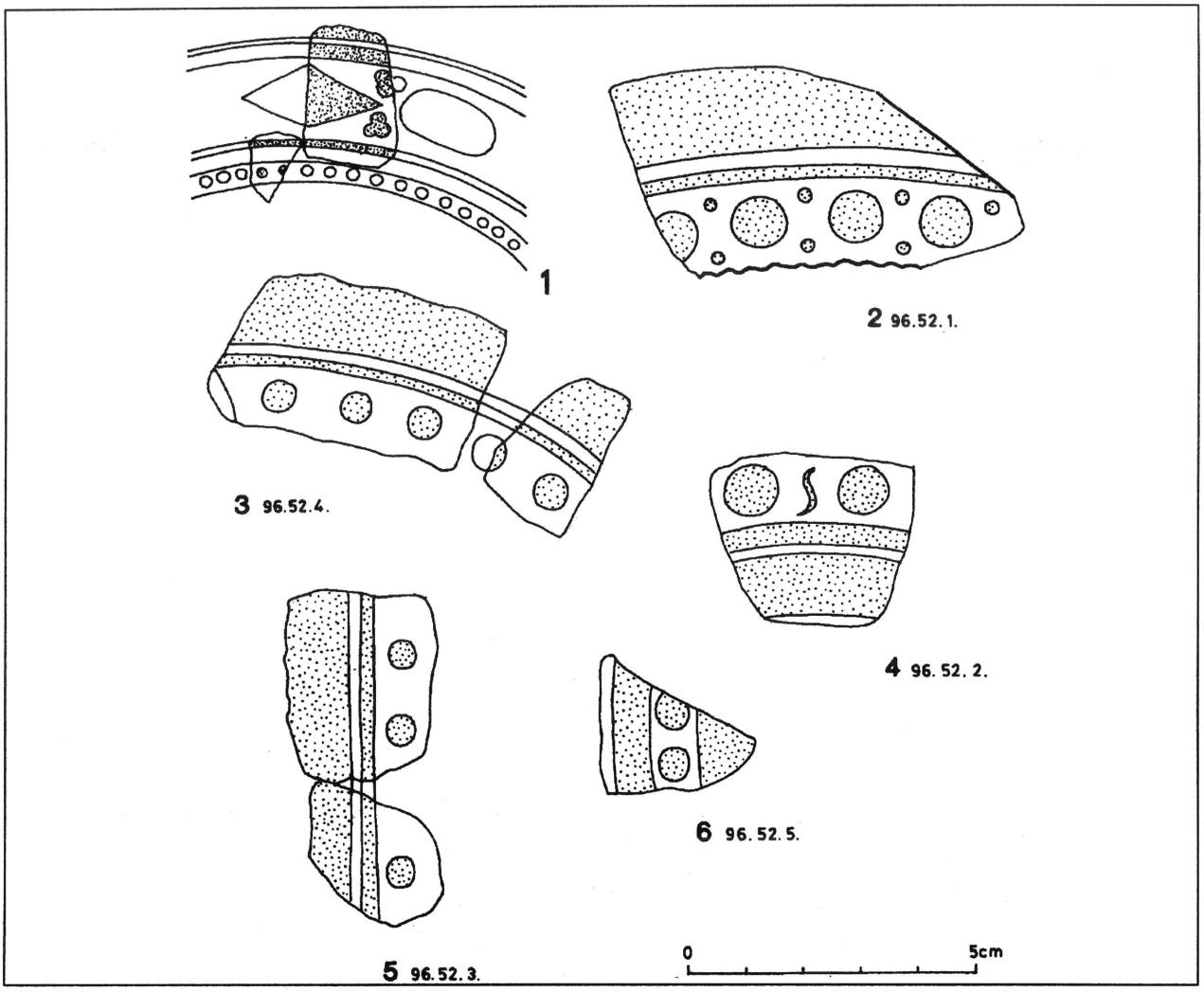

5. kép. Gyöngysorkeret változatai. A „szőnyegstílus" elmaradhatatlan elemei. 3. típus

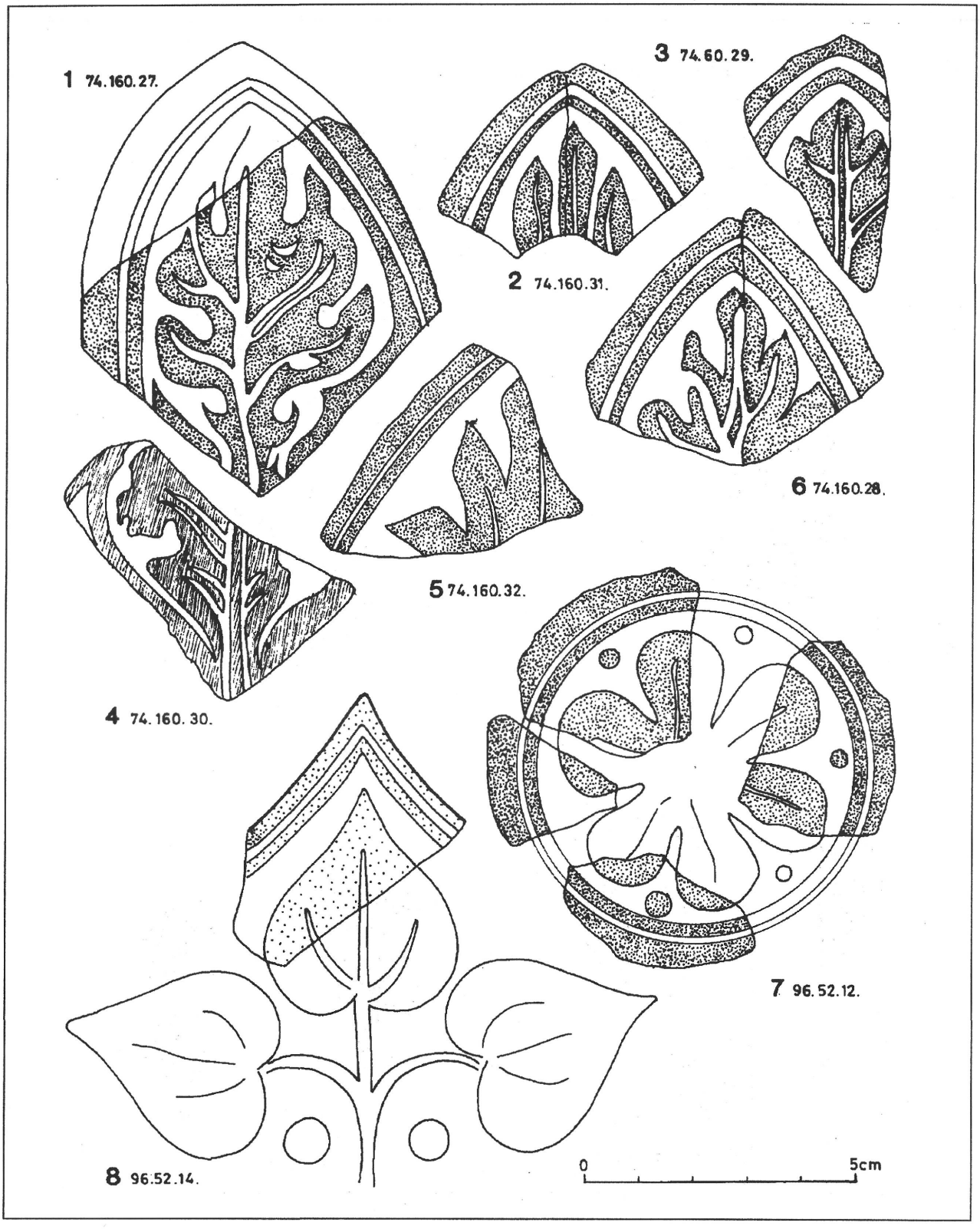

6. kép. (1–6) Tölgylevél. 4. típus. (7. ábra) Kerek virág. 5. típus. (8. ábra) Töredék, hegyes levél ábrázolásával. Kiegészítés a „szőnyegstílusban" gyakori motívum alapján. 6. típus

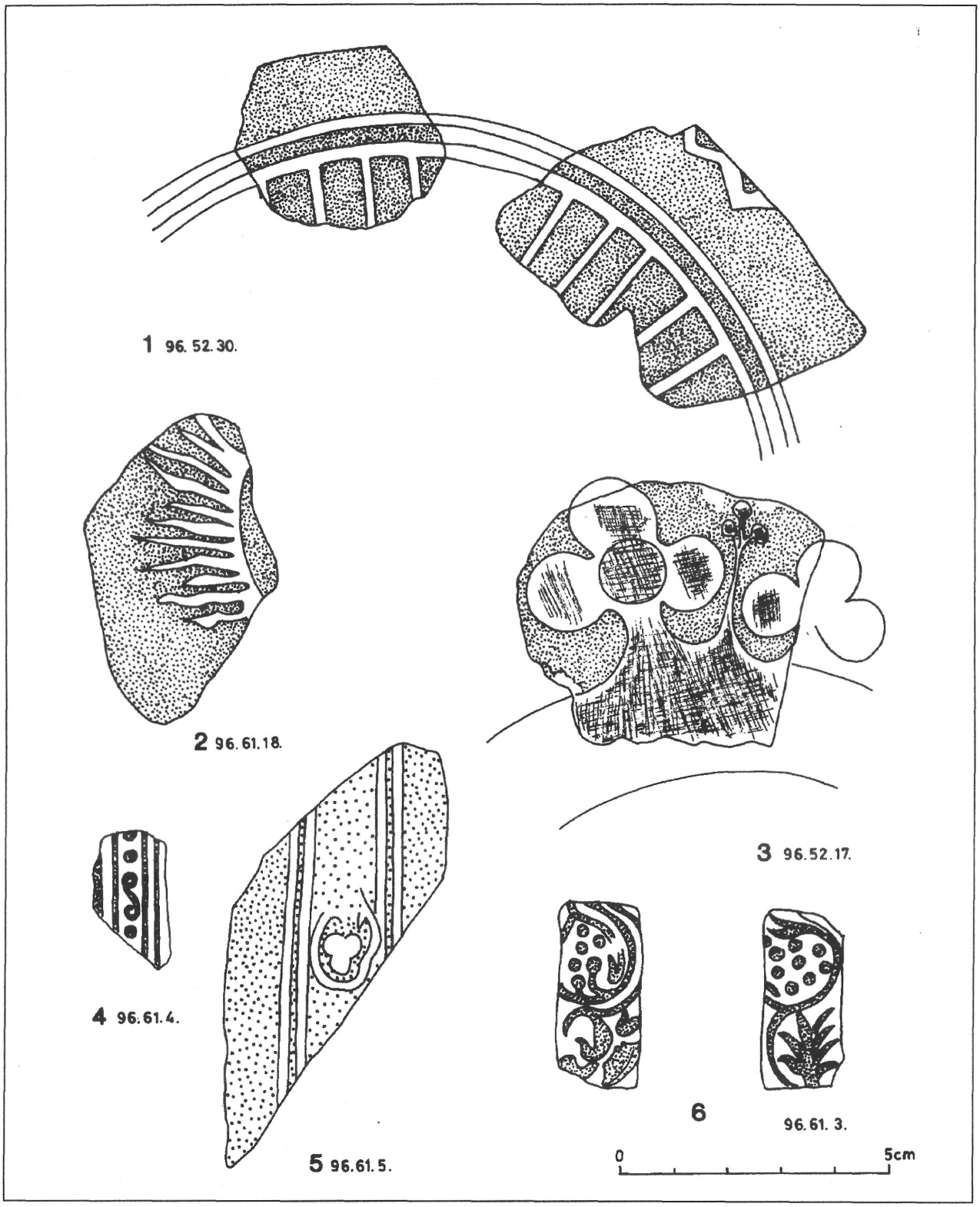

7. kép. (1. ábra) Glória 2 töredékben. (2. ábra) Sugárkoszorú – feltehetően Madonnát ábrázoló kép körül. (3. ábra) Korona részlete. Az 1–3-ig sorszámozott részletek feltehetően egyazon ábrázoláshoz tartoztak. XV. század (4–7. ábra) Különböző díszítésű töredékek

8. kép. Madonna sugárkoszorúban. 1420. Halberstadt, dóm analógia a 7. kép 2. ábrájához.

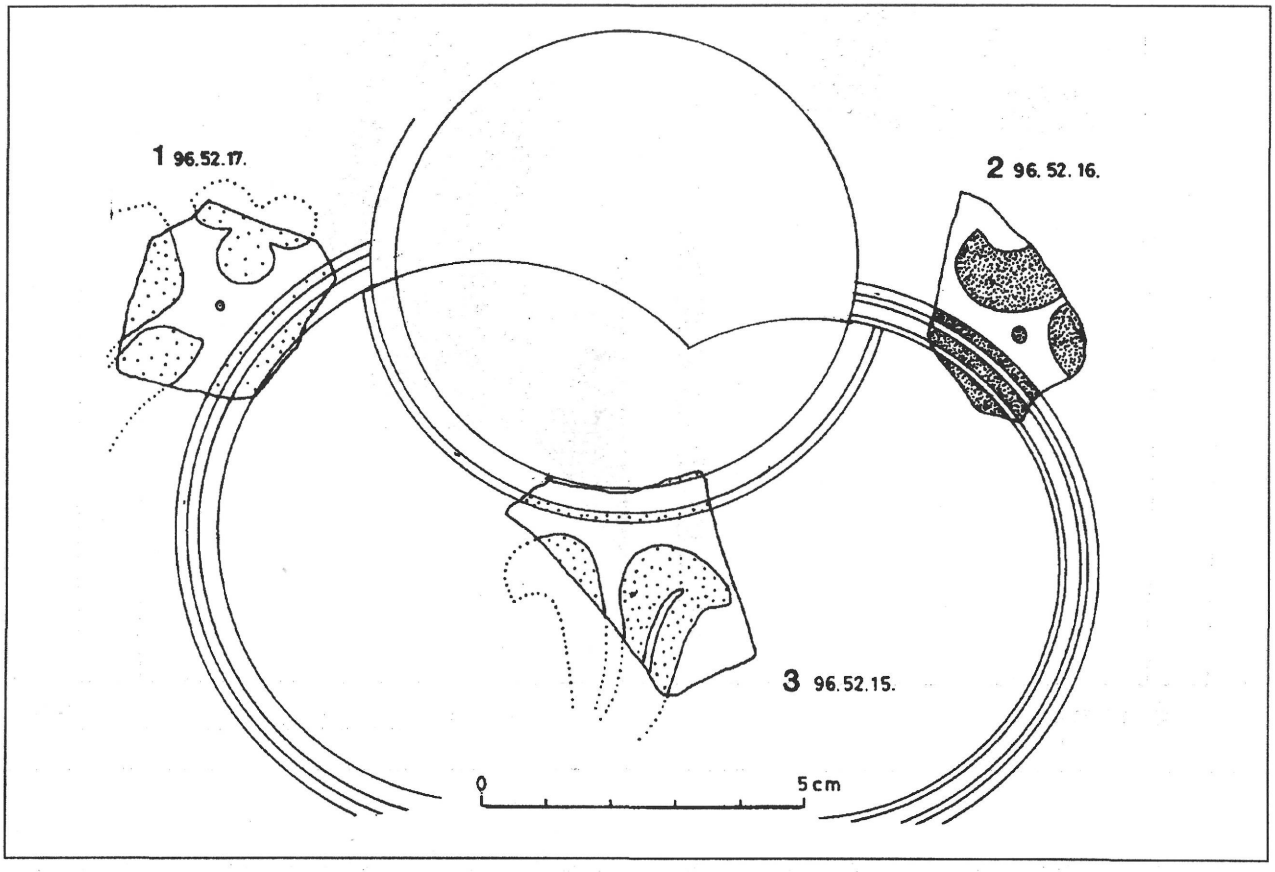

9. kép. Kerek ablakszemek közeit kitöltő festett síküvegdarabkák

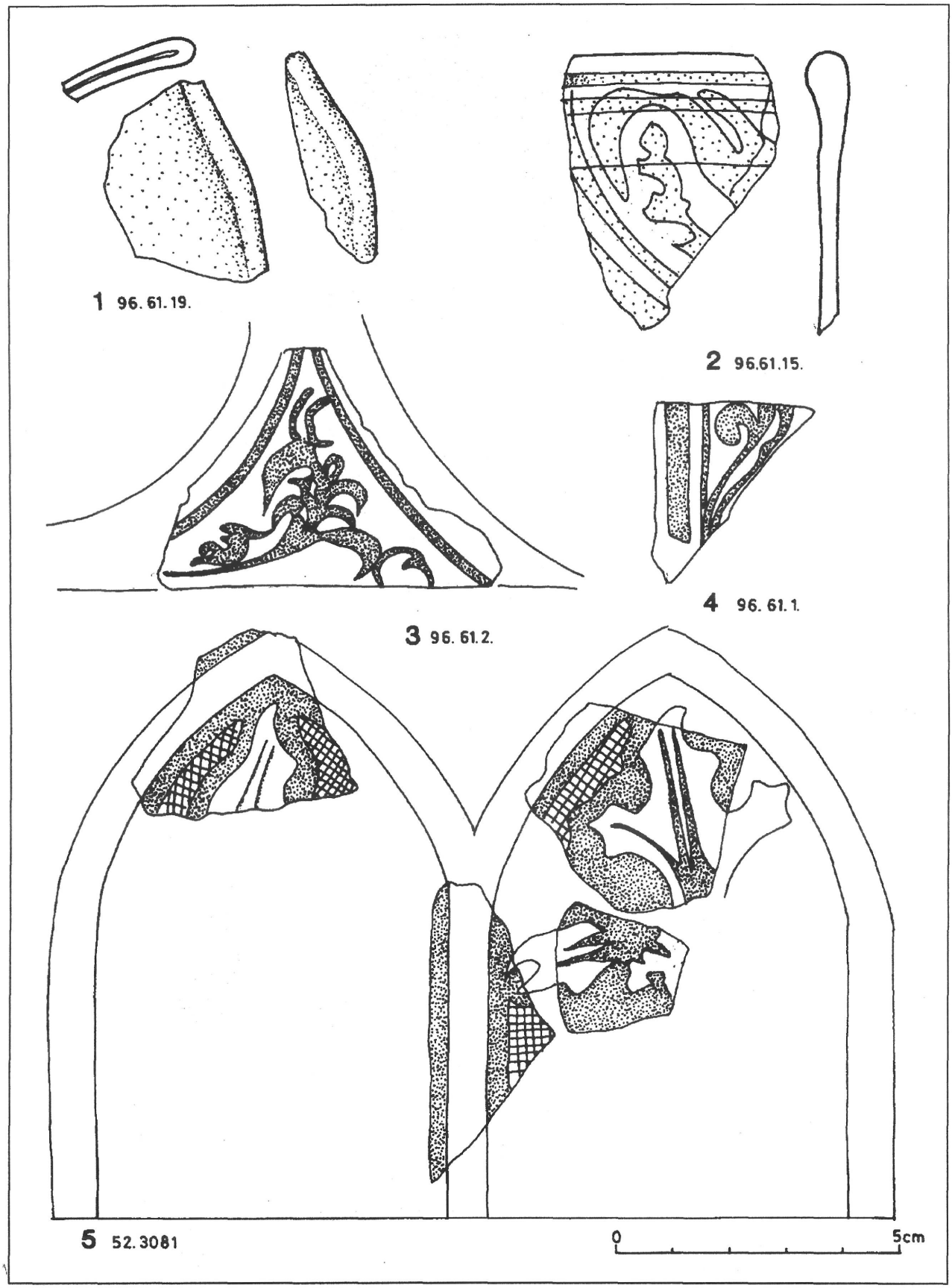

10. kép. (1. ábra) Többszögletű ablaktányér töredéke. (2. ábra) Töredék megvastagított szegéllyel és indás festéssel. (3. ábra) Kerek ablakszemek közötti háromszög. Síküveg, festéssel. (4. ábra) Indadíszítésű ablaküveg-töredék. (5. ábra) Gótikus levéldísszel csúcsíves keretben festett töredékek a királyi palotából

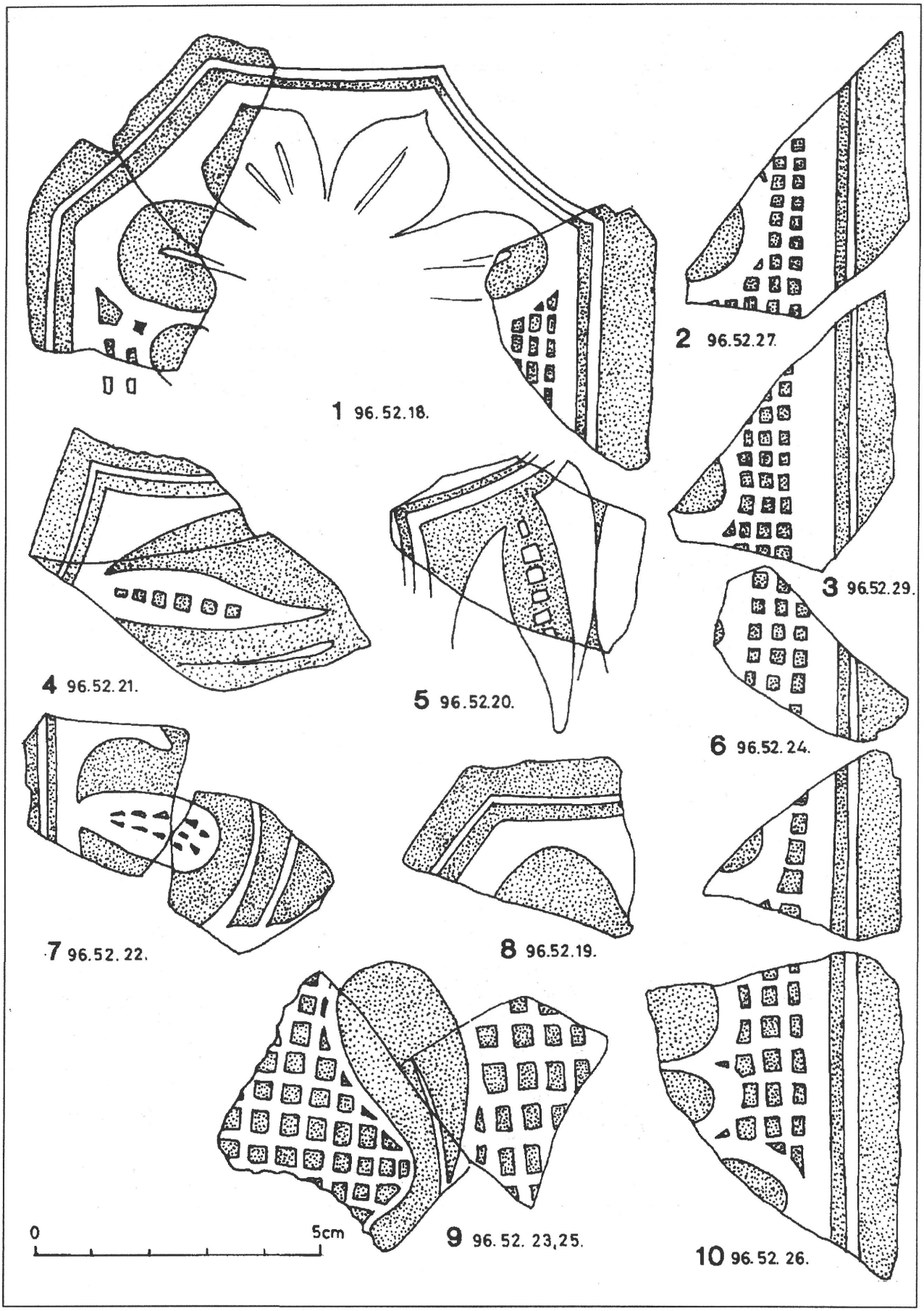

11. kép. Színtelen üvegre fehérrel festett rács- és levélmintás töredék

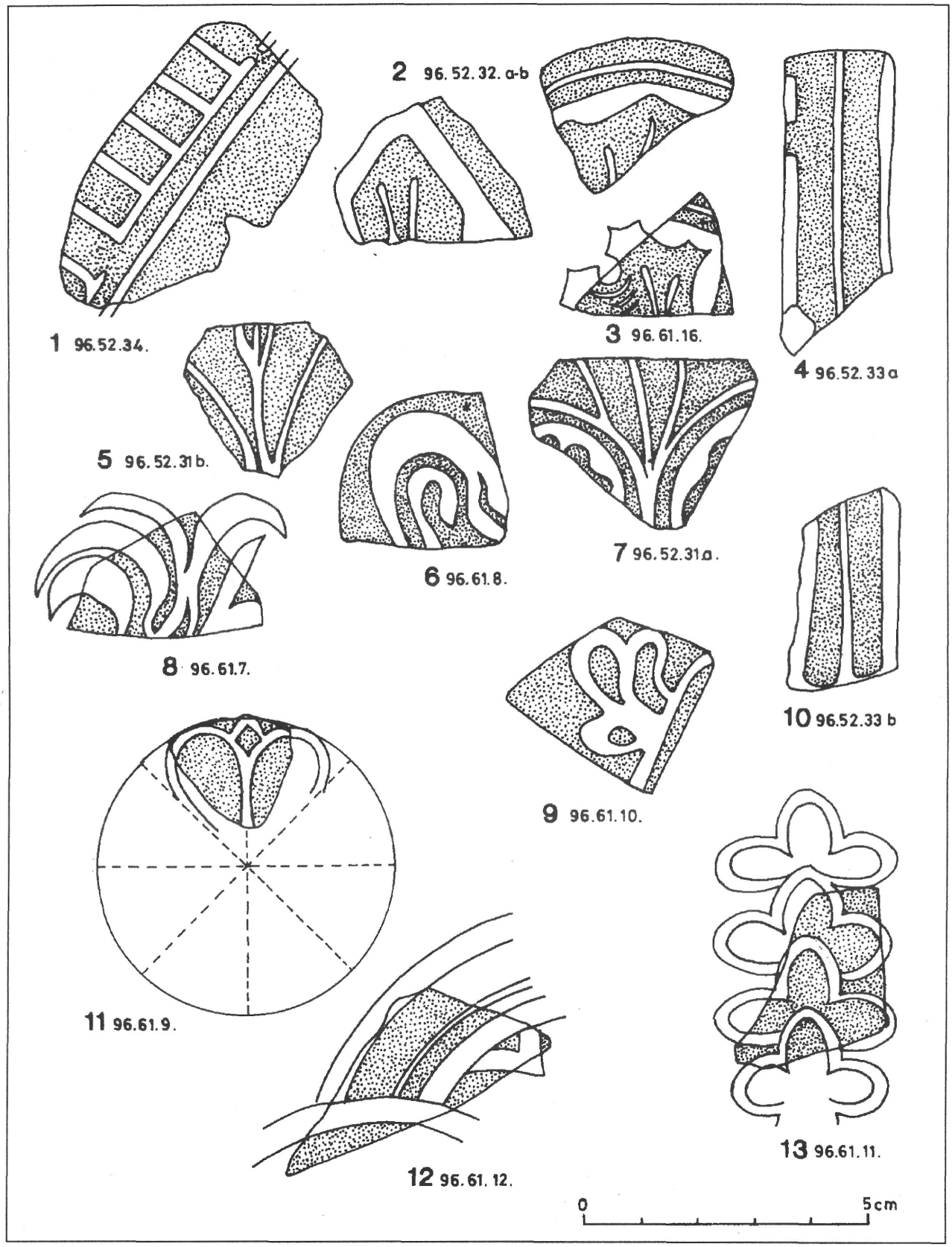

12. kép. Különböző töredékek. A 6–13. ábrákon a díszítés fehérrel festett

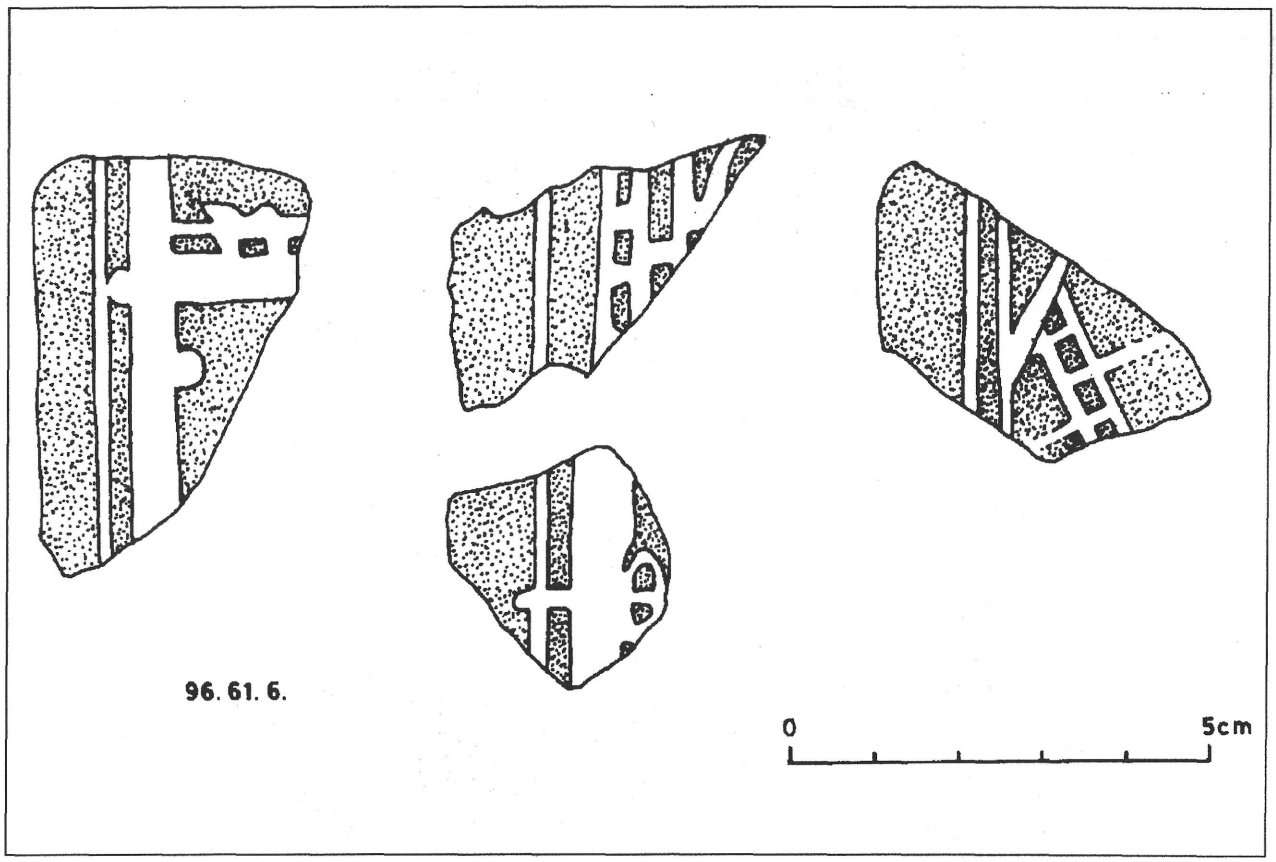

13. kép. Töredékek fehérrel festett rácsmintával

14. kép. Szent Katalin megtagadja a bálványimádást című ablakfestmény részlete. Weiten (Ausztria) 1390

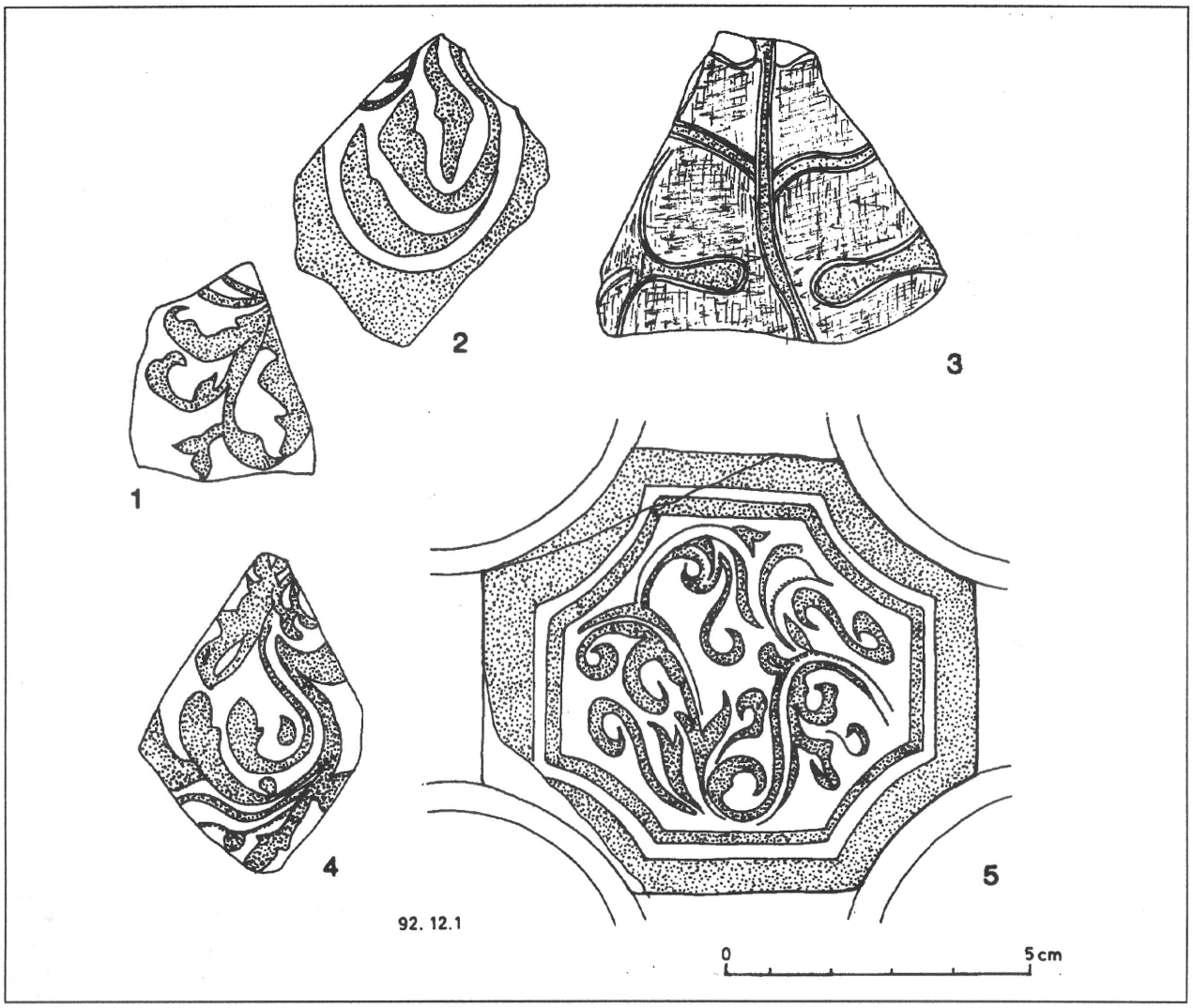

15. kép. Festett üvegtöredékek a margitszigeti domonkos apácák kolostorából

16. kép. Fénykép a koronarészletet ábrázoló töredékről (l.: 7-3. kép), fényképek a 12–14. kép és 10–3. képek töredékeiről

HOLL IMRE

KÖZÉPKORI KÁLYHACSEMPÉK MAGYARORSZÁGON VI.

A SZÜRKE, REDUKÁLT ÉGETÉSŰ KÁLYHACSEMPÉK KÉRDÉSÉHEZ

BEVEZETÉS

Ez a feldolgozás több szempontból tér el a korábbiaktól (I–V.), amelyek kronológiai, illetve műhelyek szerinti csoportosításban adták a középkori Buda királyi palotájának (és a más helyekről előkerült azonos leleteknek) kályhacsempéit. Azok ugyanis zömmel helyi műhelyekben készültek, vagy külföldről hozatták, esetleg ajándékozták őket; az összetartozó típusok egymás korát is bizonyították, néha feltételezhető rekonstrukciókat is lehetővé tettek. Itt viszont olyan csempéket mutatunk be, amelyek Budán csak néhány példányban kerültek elő (egyes típusuk feltalálható más helyütt is a középkori Magyarországon), egymással nincsenek kapcsolatban, és nem köthetők jól meghatározható csoportokhoz sem. Így kevés kivételtől eltekintve keltezésük is bizonytalan. Közös vonásuk viszont, hogy aligha köthetők helyi műhelyekhez, többüknél bizonyos, hogy külföldi kályhások-fazekasok készítették és szállították a magyarországi piacokra. Bemutatásukkal erre a kérdésre akarjuk a kutatás figyelmét ráirányítani.

Amint az elterjedési térképen is látható, az eddig közölt darabokkal együtt az analógiák lelőhelyei nagy szórást mutatnak, nagyobb részük a Duna vonalához köthető, és így a kereskedelmi útra is utal.

TECHNOLÓGIA

E csempék készítése azonos módszerrel történt: a világos színűre, szürkésfehérre égő, (csak kevés grafitot tartalmazó) cserép a redukáló-(oxigénhiányos)-égetés során felületén sötétszürke-fekete, néha fémesen csillogó színt kapott (ez főleg a simára eldolgozott felületen érvényesül). Ugyanilyen általában az egyszerű, négyszögű szájú, tál alakú kályhaszemek nagy része is a XIV–XV. században (a komáromi fazekasok „bécsi kályhának" nevezték); ezek zömét Ausztriából importálták.

A zárt előlappal készített szürke csempék kis száma egy-egy helyen valószínűleg azzal magyarázható szerintünk, hogy ilyenekből nem építettek teljes kályhát: az előbb említett egyszerű kályhaszemekkel együtt használták őket, csupán egy-egy sort alkottak velük (például az alsó tüzelőtér legfelső sorában), ha valamivel igényesebb megoldásút akartak egy várban, polgárházban, vidéki kúriában állítani. Az ilyen takarékos megoldásra jó példákat találunk a vörösre égetett vidéki kályhák esetében is.[1]

Ritkább az a megoldás, amikor a kályhacsempe külső felületét grafitos réteggel borították (néha már később, használat közben szépítve); még kivételesebb, amikor az egész előlap nagyon sok grafittal kevert agyagból készült. (Ez – ugyanúgy, mint a főzőedényeknél[2] – a jobb tűzállóságot, tartósságot segítette.)

Felsorolásunkat egy olyan szürke kályhacsempével kezdjük, amelynek típusát eddig csak egyetlen példánya képviseli: négyzet alakú előlapján az egyszerű, léces profilú kereten belül geometrikus szerkesztésű díszítését félkörös ívekkel képezték, ezeken belül ismét két-két kisebb félkörrel tagolva. A minta gazdagítását a domború profilú íveket kívül-belül kísérő vonalak és a szabad mezőket kitöltő kis, háromszögű gömböcskék adják. Világosszürke, gyengén redukált égetésű cserép (helyenként az utólagos kiégés miatt szürkéssárga); a negatívba kézzel benyomkodva készült. (M: 21,7 cm 1. kép1.) – Lelőhely: Pest, Piarista-telek.

A csempe keltezését tágabb időhatárok között az ugyanott előkerült más kályhacsempék alapján jelenleg a XIV. század második fele és a XV. század közepe közé tehetjük.[3]

A következő csempe díszítését a töredékek alapján rekonstruálhatjuk: gyengén kidomborodó, vonalas hatású mérműszerkesztés, körbeírt hat csúcsívvel. Lelőhely: Buda, királyi palota, két példány töredékei. (M: 23x23 cm,1. kép 2.) Világosszürke cserép. Bár hátsó fiókrésze letört, látható, hogy oldalt vagy alul volt a fiókon egy kivágott nyílás, nem pedig a fenékrészen. Ugyanilyen megoldást mutat a következő csempetípus is és más szürke csempék (1. kép 1.2. kép 1.,5. kép 1.a–b. és 11. kép 3.a–b. képen). Lelőkörülményei a XV. századra keltezik.

A harmadik és negyedik csempetípus rokon jellegét ismét az egyszerű, vonalas megoldású, szerkesztett dísz adja: a 3. képen láthatónál négy karéj, közepén kör és kis négy karéj. (M: 22,8x23 cm) A 4. típus esetében a négy karéjt már nem vágja le a keret, befelé a karéjok liliomos végződésűek, és a középső kör kisebb (M: 27,6x27,7 cm).

A 4. típus szürke cserepében 25-szörös nagyításnál látható a finoman elosztott apró szemcsés grafit (2. kép 2.).

Mindkét esetben a mérműves tagozat profilját kívül-belül 1–1 vonal kíséri. A 3. típusból 5–6 példány, a 4.-ből 2 példány töredékei kerültek elő a budai palotából, az utóbbiak kísérő leletei a XV. század második felére utalnak.

Az 5. típus díszítése is szerkesztett mérműmintát követ, de a bemutatottak közül ez a legszebb megoldású. A csúcsíves négy karéj belsejét háromkaréjos tagolás kíséri, befelé álló végződésein szépen formált liliomokkal. Jellemzője a szabályosan tagozott többszörös profil, a csempekeret is lapos horonyban folytatódik (M: 23x23 cm, 3. kép 1.). Cserepe világosszürke. A palotából 4 példány töredékei alapján rekonstruálva. Ezeken kívül ismert még a Fortuna u. 18. sz. ház ásatásából[4], Vác várából[5] és Pozsonyból[6], de vörös cserépből Visegrádról[7] is.

Keltezését megkönnyíti az Alsó-Ausztriában, a S. Maria in Paradyso ferences kolostorának ásatásakor előkerült analóg töredékek alapján rekonstruált darab. (3. kép 2.j) Ez azonban zöld mázas.[8] A kolostort 1456-ban alapították, a többféle,

szép díszítésű kályha röviddel ezután készülhetett, a század második felében.

Az utóbbiakban hivatkozott analógiák elterjedése már jól utal arra a következtetésre, hogy ilyen esetben nem gondolhatunk valamilyen helyi, városi műhelyre, hanem a Duna vízi útját kihasználó osztrák fazekasság (vagy attól importáló hazai fazekasok) útján kerülhettek ilyen csempék ide. Alátámaszthatja ezt például a 2. típus analóg töredéke, ugyancsak Pozsonyból (4. kép 1.). Egy másik pozsonyi csempe vonalas négy karéjmintájával (4. kép 1.) közeli rokonságban áll a 3. típus szerkesztésével.[9] De ilyen jellegű töredék Sopronban is előkerült.[10] Az osztrák eredetet a melki múzeum kiállításának két szürke kályhacsempéje bizonyítja. Ezek az 1. típus, illetve a pozsonyi négykaréjos (közepén címerpajzzsal) pontos párhuzamai (4. kép 4–5.).[11]

A külföldi eredetű csempék közé soroljuk azt a típust is, amelyet Zsigmond király négyelt pajzsú címere díszít, körülötte a Sárkány rend állatának furcsa alakjával (vékony, hosszú nyak, hátán denevérszárny jellegű megoldással); felül gótikus betűk sora. A budai palotából egy példány töredékei kerültek elő, a kompozíció rekonstrukcióját a pozsonyi nagyobb töredék segíti, amely a felső részből maradt. A redukált égetésű csempe vastagabb megformálású, mint a többiek, előlapja pedig sok grafittal kevert agyagból készült. Rekonstruált mérete 23x24 cm, a fiókrész nyílása alul és fölül volt (5. kép 1a–b.). Több körülmény utal idegen eredetére. A legfeltűnőbb a sok grafittal kevert előlap, amely technológiájában teljesen eltér a hazai csempéktől. De meggondolásra késztet a Zsigmond-címer megoldása is: a négyelt pajzs vágásai olyan sűrűek, hogy majd kétszer annyit ábrázolnak, mint a magyar címerben. Ha tekintetbe vesszük, hogy Zsigmond címerének alkalmazása a hazai csempeanyagban mennyire általános gyakorlat volt – és heraldikai szempontból mindig helyesen történt –, arra következtethetünk, hogy a készítő idegen volt, aki a hazai megoldásokat nem látta. A felirat alkalmazása ugyancsak eltérő, idegen jellegű.

További példákat keresve a külföldi eredetű kályhacsempékre, ismét a melki (Alsó-Ausztria) múzeum egyik darabjára hivatkozhatunk. A szürke kályhacsempét jobb felé lépő lovon ülő, kalapot viselő alak díszíti, karddal és sarkantyúval, jobb keze fölött madár (sólyom?), a ló lábai alatt kutya. A szépen kidolgozott kompozíciót félköríves keret határolja, amelyet gazdag, csavarodó, gótikus levelek borítanak. A csempe korát főleg ez a keretelés árulja el: a korábban szokásos mérműtagolású keret itt már naturális-leveles díszítést kap, ami a XV. század végére jellemző (6. kép 2.). Ilyen csempék töredékeit több helyről ismerjük. A budai palotából két vagy három példányából találtunk töredékeket. A szürke cserép kaviccsal és finom grafitszemcsékkel kevert, a felület helyenként fekete. Részleteiben helyenként élesebb, mint a melki példány (6. kép 1.). A Baranya megyei Nagybodolya (Bodola, Jugoszlávia) lelőhelyről a Nemzeti Múzeum őriz egy ilyen csempetöredéket[12], míg egy másik, ma már elpusztult példány Tolna megyéből a szekszárdi múzeumban volt.[13] Magam a pécsi Városi Múzeum leltározatlan töredékei között találtam meg egy további szürke, mázatlan példány töredékét (a jellegzetes kalapos fej és ív részletével)[14]. Alsó-Ausztriából még egy szürke (kívül fekete színű) darabot ismerünk: ez a töredék annyiban tér el, hogy a ló szügye előtt egy mankós végű kereszt kiemelkedő vonala látható.[15]

A RAURISI CSEMPÉK KÉRDÉSE

A gazdagabb, figurális kompozícióval készült csempék sorában osztrák mester munkája lehet a lándzsás vadász jelenlétét mutató csempe. További vizsgálatot igényel, hogy a két helyről is előkerült[16] zöld mázas példánya (Buda, palota, 3. kép 3.a–b) importkályhákhoz tartozott-e, vagy negatívkészletével itt megrendelésre dolgozó mester alkotása. Bizonyos azonban, hogy ilyen csempék (vagy a másolatuk?) Alsó-Ausztriában is felhasználásra kerültek a század végén. Egy teljes, mázatlan példány Ebendorf, (Melk, Stadtmuseum, Inv. 1068.) lelőhelyről ismert[17]. A szürke csempén bal felé lépő csizmás vadász látható, a jobb kezében tartott vadászkürtöt fújja, lándzsájáról hátára az elejtett nyúl lóg; három vadászkutya ugrál a lábai mellett (M: 22,5 cm, 6. kép 4.). Rosszabb kivitelű (másolat példánya?) zöld mázas darabját a bécsi iparművészeti múzeum őrzi.[18] Amíg a korábban tárgyalt csempék bármilyen kisebb alsó-ausztriai műhelyből is származhatnak, az utóbbi két csempe kivitele jelentős, a művészi kvalitásra ügyelő mesterekre (illetve megbízásukra dolgozó mintázó-faragókra) vall. A visegrádi töredék ráadásul egy gazdag sorozat egyik példánya. Ezek általában vegyes mázas technikával készültek, bár egyes csempéket csak zöld mázas megoldással ismerünk. (7. kép.)

A Mátyás király palotáiba (Buda, Visegrád, Tata) szállított vegyes mázas kivitelű kályhák egyik jellegzetes csoportját már korábban annak az ausztriai (talán salzburgi?) műhelynek, illetve mester munkájának határoztuk meg[19], akinek több kvalitásos kályhacsempéjét Raurisból vásárolták a volt Figdor-gyűjtemény számára. A kürtös vadász alakjával díszített csempe visegrádi töredékén is látható egy olyan jellegzetes technikai megoldás (az alak zekéjét kis, benyomkodott köröcskékkel díszítették), amely erre a műhelyre jellemző.[20]

A budai palota egy másik töredéke szintén a kürtös vadász csempéjéhez tartozik: ezen a vadász mögötti kutya részlete látható, amint a hátul lógó nyúl felé ugrik. De ez a töredék egy színes mázas csempéből maradt, barna alapon barna kutyával, a nyúl lába pedig fehér (6. kép 3.a–b). Eszerint e kompozíciót nemcsak egyszínű, zöld mázas kivitelben készítették el.

E csempecsoport kérdésére azért térünk itt ismét ki, mert az ebendorfi másolati példány bizonyítja, hogy e kvalitásos csempéket valahol Ausztriában szürke, mázatlan kivitelben is készítették, tehát valamelyik műhely ott is hozzájuthatott eredeti darabokhoz. Nem ez az egyetlen csempetípus ebből a körből, amelynek ausztriai másolása bizonyítható: a színes mázas, életfaindás budai[21] (illetve zöld mázas tatai) csempék mázatlan, szürke, előlapjukon grafittal bevont másolatait az egykori bécsi Figdor-gyűjteményből már Walcher közölte.[22]

A budai palota egy további lelete ugyancsak e kérdés másféle értelmezését adja. A világosszürke cserépből jó minőségű, redukálóégetéssel fekete felületű (hátoldalán fémesen csillogó) csempét készítettek. Díszítését bal felé lépő oroszlán képezi, a töredékeken csak a feje, egyik mellső mancsa, hátának és farkának részlete maradt meg. (A külső felületen finom grafitszemcsékkel kevert!)

A raurisi csoportba sorolásához a csempe hornyolt profilú keretelésének megoldása segít, egyrészt az itt elhelyezett plasztikus kis rozetta, valamint a keret belsejének vékony, ro-

vátkolt pálcatagja (8. kép 1.). Ez a kereteléses díszítés ugyanis a raurisi csempék egyik csoportjára jellemző. A budai palotából ismerünk olyan – sajnos csak töredékes – zöld mázas csempéket, amelyek ilyen megoldásúak. Az eddig közöletlen leletek[23] alapján sok különböző, dekoratív, figurális díszítés ismerhető fel: vadember(?), griff, unikornis, madár. A budai szürke kályhacsempe párdarabjának töredékét Alsó-Ausztriából (Mannersdorf-Wildstein, Melk körzet) közölték, egy valószínűleg már a XV. század végén elpusztult településből[24] (8. kép 2.). Sem a budai példány, sem az osztrák töredék nem tűnik azonban másolatnak; a részletek éles rajza ennek ellentmond.[25] Eszerint a raurisi műhely készíthetett szürke, mázatlan csempéket is?

Az ausztriai eredetű szürke csempék körét két olyan – korábban már közölt[26] – típussal zárjuk, amelyek analógia nélkül is bizonyíthatóan oda sorolhatók. Mindkettő a mérműves díszítésű, áttört előlappal ellátott csempék legegyszerűbb megoldását mutatja: a négyzet alakú nyílásba mindegyik oldal közepéről egy-egy orrtag nyúlik befelé, amivel négykaréjos nyílás keletkezik. Az egyik ilyen csempe a budai domonkos kolostor ásatásánál a XV. század elején végzett átépítés során keletkezett rétegben feküdt, XIII–XIV. századi leletekkel.[27] Az orrtagok tetején benyomott T bélyeg látható – véleményünk szerint ez a Tulln város címerét használó fazekasok jele, és hasonló alakú bélyegként a XIV. század második felére keltezhető, grafitos anyagú főzőfazekakon is használták hitelesítő jelükként. A sötétszürke felületű (belül világosszürke cserép) kályhacsempét is a XIV. századra keltezhetjük (10. kép 1.).

A másik, ehhez hasonló kialakítású, szürke, redukált égetésű kályhacsempe töredékein is benyomott bélyegek láthatók, de itt az alsó-ausztriai pólyás címert használták (egy esetben pedig kerek mezőben keresztet). Ezek a töredékek a királyi palota előtt, az É-i oldalon húzódó korai városrész területén kerültek elő, az ottani XIII–XIV. században épült házakhoz tartoztak, és már a XV. században szemétbe kerültek. A kétfajta fazekasbélyeg közül az első analógiáját ugyancsak a XIV. századra keltezhető, redukált égetésű fazékperemről ismerem, a másodikat pedig szintén redukált égetésű fazékperemről, lelőhelye alapján ez is a XIV. századba tartozik[28] (10. kép 2.). Véleményem szerint alsó-ausztriai, talán bécsi fazekasok használták ezeket a jegyeket egy olyan időszakban, amikor a későbbi pólyás-keresztes fazekasbélyegek még nem alakultak ki.

Úgy a tullni, mint az alsó-ausztriai, egyszerű kialakítású csempék talán jellemző módon nem a királyi palotába szállított kályhák körébe tartoztak, hanem a polgári-kolostori használatra készült olcsóbb áruk sorába.

Készítési helyét tekintve egyelőre semmiféle támponttal nem rendelkezünk egy már régóta ismert csempetípusnál. A Budától É-ra fekvő Békásmegyer középkori pusztatemplománál végzett ásatás során került elő három teljes példánya is[29] egy középkori lakóház helyén. Négyzet alakú csempék, hátsó fiókrészük a XV. századi nyitott tál alakú, jól ismert kályhaszemekkel egyező kialakítású, de kivágott nyílásuk alul van. A redukált égetésű csempék előlapját jobbfelé lépő lovon ülő mellpáncélos lovag díszíti, kezeiben kardot és pajzsot emelve. Fején magas tetejű vaskalapot (Eisenhut) visel. A hátteret a ló mögött, előtt és lábai alatt stilizált leveles-ágas növények töltik ki. Az egyik példány előlapját vastag, grafitos bevonat borítja (M: 22 cm, sz.: 21 cm, mélység: 11,7 cm 11. kép 1–3.) A feldolgozás elején említett pesti lelőhely leletegyüttesében is előfordul ez a csempetípus: két példányból származó töredékei sötétszürke felületűek, kopottabb (a negatív hosszabb használata után készült) példányok (12. kép 1.a–b).

Egy ugyanilyen szürke csempe saroktöredéke került elő a budai domonkos kolostor ásatásánál[30] is. Úgy az előlap, mint a hátrész agyagjába finom szemcsés grafitot kevertek, ami szabad szemmel alig látható (vastagsága: 0,8–1,2 cm, 12. kép 2.).

A csempék stílusa a Magyarországról ismert ilyenféle témájú daraboktól eltérő, inkább alsó-ausztriai és csehországi lovas ábrázolásokkal vethető össze. A lovas fején látható magas tetejű vaskalap[31] a csehországi huszita témájú csempéken tűnik fel a XV. század közepén, a leveles ágak növénydísze ilyen stílusban alsó-ausztriai és sziléziai csempéken fordul elő (11. kép 4.); ezekre jellemző a lóalak lábainak ilyen naiv rajza is.[32]

A redukált égetésű, mázatlan kályhacsempék készítésének technológiája a közép-európai fazekasság egy részének gyakorlata, főleg a XIV–XV. század folyamán. Az ilyen csempék készítése azonban korántsem terjedt el mindenütt. Csehországban a vörös-sárga-barnára égetett (oxidálóégetés), mázatlan csempék voltak általánosak. Morvaországban ugyanígy – de itt, ha ritkábban is, már készültek redukált égetésű, sőt grafittal kevert agyagból is csempék.[33] Ezek divatjának követését néha egyszerű, grafitos angób bevonattal oldották meg, nemcsak a szürkére égetett cserép esetében, de sárga színűeknél is. Máskor a grafit pótlásaként a külső felületet .csillámporral vonták be Jóval általánosabb lehetett a redukált égetésű csempék készítése Alsó- és Felső-Ausztriában (ahol a grafitos háztartási edények készítése mindennapos gyakorlat volt). Sajnos a kutatás hiányai miatt a csempekészítő műhelyek pontosabb meghatározására még várnunk kell, de az eddig közzétett anyag nyilvánvalóvá teszi, hogy az alsó-ausztriai fazekasok egy része a helyi felhasználás mellett közelebbi-távolabbi kereskedelem számára termelt. Jellemzőnek tartjuk, hogy például a „Kamptal – Horner Becken" vidéken, Alsó-Ausztriában regisztrált, mázatlan, XV. századi csempék öt lelőhelye esetében a Duna mellett és É-ra mind redukált égetésűek (sötétszürke, kaviccsal soványított, jól kiégetett cserép, törésfelületük világosszürke). Ugyanez vonatkozik Tulln múzeumának csempéire is, de itt a sötétebb szürke cserép gyakoribb, és grafittal bevont felületű is található.[34]

Bemutatott csempéink egy részét is innen származtatjuk, két esetben műhelyüket (Tulln, Bécs) is bizonyítva. A raurisi csempekör kivétel – ezek távolabb készülhettek.

Az ausztriai technológia hatása magyarországi műhelyeknél is jelentkezett már a XIV. század második felétől. Először talán a királyi udvar számára dolgozó műhelyek alkalmazták, nyilván ausztriai mesterektől tanulva (többször még grafitot is használva).[35] A század közepétől kezdve, úgy látszik, már vidéki, dunántúli műhelyek is készítenek szürke kályhacsempéket. Ezek egy része az ún. népies stílusú körbe tartozik (cseh oroszlán, szarvas, rozetta, leveles-indás mustra, Szent György)[36], a század második felében és végén készültek vidéki udvarházak és várak (Sümeg, Veszprém) kályháihoz. Másik jelentős részük a királyi udvar számára készült csempék legkedveltebb motívumait veszi át, lenyomatként másolva

azokat.[37] Hogy ezek készítése több, egymással csak laza kapcsolatban álló (talán mezővárosi) műhelyben történt, azt az is bizonyítja, hogy sok minta fordul elő a szokásos vörös vagy sárga cserépből is, a mintakincset egymástól kölcsönözték (ezért egyes típusokból többféle variációt is használtak). Különböző mesterekre vallanak a csempék fiókrészei is, mert nagyon eltérő megoldásokat alkalmaztak. Egy részük az előbb említett csempetípusokkal együtt, azonos leletegyüttesekből került elő.

Az előadottakból levonható az a következtetés, hogy pusztán a technológiai jelleg alapján a helyi és az importeredet nem választható szét; biztos műhelyleletek felbukkanásáig csak a külföldi analógiák alapján valószínűsíthetjük, mi került kereskedelmi úton ide. A pozsonyi harmincad adatok is bizonyítják, 1457–58-ban a közönséges fazekasáru értékét meghaladó értékben szállítottak kályhacserépárut. (Például a hainburgi Slegl fazekas fekete és zöld mázas kályhához, még nagyobb értékben a budai „Mert Haffner", míg „Kunz Haffner von offn" ugyanazon a napon fazekakat és öntőtégelyeket hozott. Az 1459–60. évi kamarai számadás szerint Pozsony város ugyancsak Slegl fazekasnak fizetett 1 aranyat, sajnos nem részletezik, miért[38]). Az általunk osztráknak tartott szürke csempék stíluskülönbségei miatt több, legalább 6–7 különböző műhelyre következtethetünk, amelyek saját mintakinccsel rendelkeztek; egy közülük másolással pótolta ezt, egy másik pedig a cseh–morva–sziléziai stíluskör hatása alatt dolgozott.

EGY SZOMBATHELYI CSEMPE SZIMBOLIKUS JELENETTEL

A középkori Magyarország területén eddig csak a Felvidék Ny-i részén találkozunk olyan kályhacsempékkel, amelyek a cseh–morva csempék stíluskörével szorosabb kapcsolatban állnak;[39] megjelenésük jóval ritkább, mint ahogy a politikai-társadalmi-kereskedelmi kapcsolatok alapján várhatnánk. A budai és a cseh királyi udvar közvetlen kapcsolatát eddig csak egy kályha néhány töredéke bizonyítja II. Ulászló korából.[40]

Meglepő, hogy ugyanakkor a Nyugat-Dunántúlon fordul elő egy olyan csempe, amelynek ritka tematikája csehországi párhuzamokat mutat. Szombathelyen, a középkori vár területén régebben végzett ásatások során került elő egy reliefdíszes csempe töredéke. A hornyolt keret belső szegélyét csavarodó, gótikus levélsor kíséri. A plasztikus belső jelenetnek csak kis részlete maradt meg, de az analógiák alapján mégis felismerhető: jobb felé forduló griff alatt fekvő emberalak, a griff karmai az alak testét és fejét fogják (sárgásvörös cserép, 25x25 cm, 13. kép 1.) A csempe készítése során alsó részén, a rosszul sikerült lenyomás miatt, rajza elmosódott.[41]

E téma ábrázolása vallásos szimbolika: a jó győzedelme (a griff rendszerint Krisztus erejének jelképe). A kompozíció kétféle variációját ismerjük Csehországban. Jobb felé forduló képe Karlstein várának egyik csempéjén látható (31. kép). Itt a griff alatt fekvő alak egy sisakos katona, megjelenítése a XV. század közepén gyakran feltűnő huszita harcosok alakjával egyező.[42] A másik csempe Časlau városában került elő[43], egy fazekasműhely gazdag anyagában. Ezen a griff bal felé fordul, a karmai alatt fekvő alak részletei nem kivehetők (13. kép 3.).

Ha e csempéket összevetjük, kitűnik, hogy a kompozíció fő vonásaiban egyező, de egymástól jelentősen eltérő a részletek kidolgozásában. Mint oly sok esetben, itt is arra gondolhatunk, hogy az eredeti mintát készítő faragómesterek egy általuk ismert előképet (metszetet, mintakönyvet?) használtak. A karlsteini csempe esetében azt is megállapíthatjuk, hogy mestere egy vallásos tematikájú csempesorozat készítője: a sorozatot az evangélisták jelképei (Lukács: szárnyas bika, Márk: szárnyas oroszlán, János: szárnyas sas, Máté: szárnyas angyal) díszítik; Prágából különböző helyekről kerültek elő példányaik.[44] A sorozat kedveltségére mutat, hogy többféle variációban készültek, és itt is előfordulnak ellenkező irányba néző alakok (talán a készítő egy meglévő csempét utánzott negatívba faragva?). A csehországi csempéket a XV. századra, illetve a század második felére keltezik. A szombathelyi példány esetében a (csak ennél előforduló) belső levélsoros keret árulkodik korára és talán műhelyének helyére. Ilyen stílusú, lapos, csavarodó levélsor az 1490–1500 körüli, valószínűleg alsó-ausztriai csempéken látható.[45]

Az utóbbi támpont alapján ausztriai-bécsi (?) műhelyre következtethetünk, amelynek mestere a korszak csehországi készítményeit is ismerte. Biztosabb következtetésekhez ez esetben is az osztrák csempék alaposabb kutatása segíthet.

JEGYZETEK

1. Lásd például a két rekonstruált kályhát a XV. sz. második feléből Külsővat (Veszprém m.) udvarházából. IlON–SABJÁN 77–140. – Ezeknél ugyan többféle díszített előlapú mázatlan csempét is felhasznált, de a vidéki műhely láthatóan más műhelyek mintakincsének átvételével, leutánzásával tudta csak változatosabbá tenni alkotását. – Már az egyik XV. századi kőszegi kályha esetében is feltételeztük, hogy a kétféle díszített szürke csempe együtt szerepelhetett egyszerű szürke kályhaszemekkel: HOLL 1992. 145. kép.
2. A grafit használata nemcsak a vízáteresztést gátolta, de a cserép tartósságát is segítette; a terhelésnek is kitett csempe előlapja nem repedt el. – Itt hívnám fel a figyelmet arra, hogy a cserépanyag megítélése puszta szemmel nem elegendő, csak erős nagyítással látható a finoman elosztott aprószemcsés grafit például a világosszürkére égő agyag esetében.
3. BTM Vármúzeum 53.274. ltsz. Nagy Lajos ásatása. Itt előkerült kályhacsempék Nagy Lajos és Zsigmond címereivel: HOLL 1958. 14., 29. kép; szürke kályhaszemek: 5. kép, 14. sz. m. feléből.
4. Altmann Júlia ásatása, feldolgozatlan.
5. Tettamanti Sarolta ásatása, 93.3.183. ltsz. TETTAMANTI 34.tábla. 6.
6. POLLA XV. tábla 3. és 5. szürke színű – Itt 8. kép.
7. Közöletlen, az újabb ásatásokból.
8. K. BORS, In: Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich 6. 1990. 25–42., Tf 8. (Ez kivételesen egy dongáshátú fél sarokrész az elvágott mintával.) K. BORS, In: FÖ 27. 1988. 333–334., Abb. 798. – Itt hívjuk fel a figyelmet arra, hogy ez a

szép vakmérmű minta szerepel – de nagyobb méretben – a Mátyás címer-sorozatos kályhák egyik csempetípusaként. Ezeknél azonban a csempe középső részén egy magas plasztikájú címerpajzs van. Visegrád palotájából a régi és az új ásatások során kerültek elő barnamázas példányai: KOCSIS 148.; 1. típus 31x30,5 cm mérettel. A budai palotában mázatlan vörös cserépből fordul elő, az egyik példány 45°-os szögben átlósan elvágva! E csempetípusoknak nincsen hátsó fiókrésze, nem is kormosak, tehát valamiféle burkolólapokként alkalmazták őket. Régebben is hangsúlyoztuk, hogy ez a Mátyás-kori műhely másoktól átvett mintakinccsel gazdagította saját anyagát: HOLL 1994, 392–393.

9. POLLA 82. kép 3 és 80. kép 1. HOLČIK 36. kép. (A karéjos-címeres csempe mérete 23x23.5 cm Polla szerint.)
10. Nováki Gy. ásatása az Orsolyita zárda kertjében, 1963., közöletlen.
11. A melki városi múzeum régebbi kiállításán szereplő szürke kályhacsempék lelőhely adatát sajnos nem tudtam megkapni. Fotóikat a kiállítás rendezése alkalmával, 1959-ben küldték meg.
12. MNM 10/1907. 3. ltsz. Említi: MÉRI 194. – Castellum Bodola 1424 óta a Maróthiaké. 1481-ben B.mezőváros erősségének már nincs adata. CSÁNKI Dezső: Magyarország történeti földrajza. 2. k. 461.
13. Szekszárd, Múzeum 5.936.1. ltsz. A háború alatt elpusztult. M: 18x18 cm(?). Említi MÉRI uo. Höllrigl J. vázlata alapján.
14. A töredék más csempedarabokkal együtt, azóta elkallódott.
15. A Niederösterreichisches Landesmuseum leltározatlan anyagában láttam 1956-ban. A töredék szélessége 13 cm a lovas alakjával, felül az ív mentén tört el. Lelőhely: Reith(?).
16. A visegrádi palotából az új feldolgozás során meghatározott csempék sorában szerepel az a töredék, melyen a kompozíció jellegzetes részlete: a vadász lába és két kutyája látható. KOCSIS 47. kép. A csempe mérete: 27.8x28 cm
17. Képe: Die Kuenringer. Zwettl, 1981. Katalógus Nr. 803., JARITZ–ENGLISCH alapján. M: 22.5 cm (Melk, Stadtmuseum Inv. 1068.) Kisebb mérete szerint ez a szürke csempe már lenyomat útján készült másolat lehet.
18. STRAUSS K.: Die Kachelkunst des 15. und 16. Jahrhunderts. 2. Teil. Basel, 1972. Tf 148:6. Wien, Museum für Angewandte Kunst. Későbbi elmosódott másolat, amelyen az egyik kutya már hiányzik. Strauss tévesen éjjeliőr alakjának tartotta.
19. A raurisi csempekör meghatározásáról: HOLL 1983. 217–225.
20. Lásd például a vadembert ábrázoló csempén, az Aristoteles és Phillis alakon, az alsó-ausztriai és a bajor címeren: HOLL 1983. 32, 34–37. kép
21. HOLL 1983. 39. kép
22. WALCHER 311, Abb. 77. M: 20 cm
23. Egy további feldolgozásban szeretnénk ezeket bemutatni, ha már rendelkezünk a neutronaktivációs cserépelemzések eredményeivel.
24. BORS K. FÖ. 30. 1991. 331–332. Abb. 1185. Az elpusztult falu területéről XIV–XV. századi leletek, köztük redukált égetésű szürke kályhacsempe töredékek kerültek elő. A lelőhely mintegy 9 km távolságra van Melktől.
25. A keret kis rozettája viszont nem olyan szép rajzú, mint a mázas példányokon.
26. HOLL 1974. 129–150., Kat. Nr. 13, Tafel 50:1. – BOLDIZSÁR 104–106., Abb. 21–22. A szerző itt már utalt arra, hogy az e területen gyakori szürke kályhacsempék készítői ausztriai műhelyekkel állhattak kapcsolatban.
27. GYÜRKY Tafel 13:6., 9.
28. HOLL 1963. 377, 75. kép 4. (Anjou-kori kályhacsempékkel, 14. sz. végi betöltés.) – A másik bélyeg: HOLL 1955. 184, a 38/1. számú bélyeg, 14. sz-i rétegből, 1329-39 közötti éremmel. (A kereszt a XIII. sz. végétől Bécs város címere, ekkor már éremképként is használt.)
29. GARÁDI Sándor: BudRég 15. 1950. 437–448. Itt azonban nem ír az 1930. évi ásatásának leleteiről; ezek első említése kép nélkül: NAGY L.: BudRég 12. 1937. 274. A csempék képe: HORVÁTH 35. tábla alján. – Az egyik szürke csempén kun lovasnak értelmezett kép látható, ez stílusával eltér a másik három példánytól. Utóbbiak rajza nem egyformán éles, a második és harmadik példány a közepén látható vonal szerint már az eltört negatívból készült, a harmadik pedig egészen elmosódott és utólag grafitos bevonattal fedték. A szürke cserép fiókrésze szürkésbarnára égett. U. itt egyszerű tálalakú kályhaszemek is előkerültek.
30. GYÜRKY Taf. 12:4.
31. A vaskalap általában a gyalogos harcosok felszerelése volt, de ritkábban lovasok is viselték. Egy frankföldi példányát a 15. sz. harmadik negyedére keltezik: ESSENWEIN A.: Die Helme. Nürnberg, 1892. Fig. 33., de egy 1441-re keltezett kódex rajzain is ábrázolják már.
32. Prágai kályhacsempéken a XV. század közepén: RICHTEROVÁ J.: Středoveké kachle. Praha, 1982. T. 55. Alsó-ausztriai szürke csempék Tulln és Eggenburg múzeumaiban: CECH 1989. T. 39–40. CECH 1987. T. 92. – Sziléziai csempe a Muzeum Narodowe, Warszava gyűjteményében. Vörös cserép. (Képét K. Michalowski igazgató szívességének köszönöm. E csempe azonos lehet a Boroszlóban talált példánnyal: GÜNDEL Ch.: Altschlesien 4. 1934. 289, T. 23:3. A század harmadik negyedére keltezve.)
33. FRANZ A.: Alte Ofenkacheln. Mitteilungen aus den kunsthistorischen Sammlungen des Franzenmuseums. – Zeitschrift des Mährischen Landesmuseums. 3. 1903. Brünn. – Ebben az alig ismert feldolgozásban a Brno városi gazdag leletanyag máig egyetlen alapos közlését találjuk. Már a XIV. századból is ismert itt redukált égetésű és grafitos angóbbal bevont csempe. A brnoi csempék között azonban nem találunk olyan hátul zárt és csak az oldalán kivágott csempéket, mint amilyenekre a most közölt darabok utalnak. Stílusuk a csehországiakkal rokon.
34. Cech idézett feldolgozásai. A Kamp-völgy esetében az öt lelőhelyről 32 csempetöredék mind redukált égetésű. – Felső-ausztriai műhelyre (Wels, Pfargasse 9, Hafnerhaus) bizonyíték tálalakú szemek kíséretében egy jobbralépő párduc alakjával díszített, kvalitásos plasztikájú grafitos agyagú csempe (rontott töredékekkel): WIESINGER F.: in: Jahrbuch des oberösterreichischen Musealvereins 87. 1937. 152–153. Itt bélyeges grafitos fazekak töredékei is.
35. HOLL 1958. 21–22. kép, 28–29. kép; HOLL Imre: Neutronenaktivierungsanalyse II. ActaArchHung 47. 1995. 281–282. A 15. sz. közepén működő, eredetileg talán Bécsben majd Pozsonyban is dolgozó, végül Budára jövő műhely is készített redukált égetésű csempét kályhái tetejére: HOLL I. BudRég 22. 1971. 151, 161. kép; HOLL I.: Középkori kályhacsempék – Egy közép-európai kályhásműhely alkotásai. Kézirat. Bp. 1996.
36. Újabb leletek: SZŐKE Béla M. és KVASSAY Judit: In: Antae-

us 23. 1996. Taf. 95:1–3, 5–6, Taf. 96:1. Taf. 149. (de itt vörösbarna). PARÁDI Nándor: FolArch 41. 1990. 147–167. (Itt a régebbi irodalom).

37. Főleg a fát őrző oroszlán, a griff és a pelikán alakjával, ritkábban más dekorációk is a Lovagalakos-kályha műhelyétől: Kőszeg, Zalavár, Nagyvázsony, Pécs; Ozora és Hahót-Alsófakospuszta ferences kolostorai; Hahót-Buzádsziget udvarháza. VÁNDOR László, KVASSAY Judit i.m.; PARÁDI Nándor i.m.
38. Item am suntag vor margarethe virginis Mert Haffner von offn furt kacheln für 12 fl. facit 24 gr. dedit gr. 22. – A magas érték miatt vagy nagyon nagy tétel olcsóbb kályhaszem, vagy kevesebb de értékesebb csempe jöhet számításba. – KOVÁTS 133. – ORTVAY 189. – A harmincadjegyzék adatainak tételes vizsgálata talán további eredménnyel járhat.
39. HOLČIK 2–5, 7, 33–34. képen Vöröskő (Červeny Kamen) és Trencsén várából: párkánycsempék, szász választófejedelem címere, Szt. György.
40. E csempék feldolgozása a 35. jegyzetben említett kézirat második részében készült el 1996-ban. (Cseh családok címerei szerepelnek.)
41. Szombathely, a háború előtti ásatásból. Szemináriumi gyűjtemény.
42. NEKUDA, V.–REICHERTOVÁ, K.: Středoveka keramika. Brno, 1968. XLI. t. 8.; 439. 19.5x19.5 cm, vörösesbarna cserép.
43. ČERMÁK, C.: Die alten Töpferstätten beim Deutschbroder Thor in Časlau. MZK Neue Folge 23. 1897. 142–144. Fig. 2. – 15–16. sz.-i leletanyag a városfal belső oldalán mázatlan csempékkel. A szerző apokaliptikus sárkánynak határozta meg az állatot (ennek ellentmond a madárszárny jelleg).
44. A prágai sorozat egy részét az azonos kézre utaló stílusjegyek alapján kötöm ugyanahhoz a mesterhez, mint aki a karlsteini csempét készítette. Képük: BRYCH, V.–STEHLIKOVÁ, D.–ŽEGKLITZ F.: Prazské kachle. Katalógus. Praha, 1990. Nr. 92–94, 96–97, 100–102. Magasság: 19 és 19.5 cm – A kutatás nem foglalkozott avval a kérdéssel: mely ábrázolások keletkeztek huszita ellenes felfogással. A cseh katona alakjának ilyen szerepeltetése az évtizedekig tartó huszita háborúk, kegyetlenkedések visszahatása?
45. Lásd zöldmázas és mázatlan vörös cserépből az e körbe sorolt csempéket: HOLL 1992. 44; 151–152. kép. – A budai, pesti és békásmegyeri kályhacsempék őrzési helye: BTM Vármúzeum

IRODALOMJEGYZÉK

BOLDIZSÁR=BOLDIZSÁR Péter: Gótikus kályhacsempék az újabb budavári ásatás leletanyagából. MFMÉ 1988. p. 104–106.

CECH 1987=CECH, B.: Die mittelalterliche Keramik aus dem Kamptal. ArchA 71. 1987.

CECH 1989=CECH, B.: Mittelalterliche und frühneuzeitliche Keramik aus Tulln. ArchA 73. 1989.

FRANZ=FRANZ, A.: Alte Ofenkacheln. Mitteilungen aus den kunsthistorischen Sammlungen des Franzenmuseums. Zeitschrift des Mährischen Landesmuseums 3.1903.

GYÜRKY=H. GYÜRKY Katalin: Das mittelalterliche Dominikanerkloster in Buda. In: FontArchHung Bp. 1981.

HOLČIK=HOLČIK: Stredoveké kachliarstvo. Bratislava, 1978.

HOLL 1955=HOLL Imre: Külföldi kerámia Magyarországon. XIII–XIV. század. BudRég 16. 1955. p. 147–198.

HOLL 1958=HOLL Imre: Középkori kályhacsempék Magyarországon. I. BudRég 18. 1958. p. 211–300.

HOLL 1963=HOLL Imre: Középkori cserépedények a budai királyi palotából. BudRég 20. 1963. p. 335–394.

HOLL 1974=HOLL Imre: Angaben zur mittelalterlichen Schwarzhafnerkeramik mit Werkstattmarken. MittArchInst 5. 1974–75. p. 129–150.

HOLL 1983=HOLL Imre: Középkori kályhacsempék Magyarországon. III. ArchÉrt 110. 1983. p. 201–230.

HOLL 1992=HOLL Imre: Kőszeg vára a középkorban. Bp. 1992.

HORVÁTH=HORVÁTH Henrik: Budapest művészeti emlékei. Bp. 1938.

ILON–SABJÁN=ILON Gábor–SABJÁN Tibor: XV. századi cserépkályhák Külsővatról. Acta Musei Papensis 2. 1989. p. 77–140.

KOCSIS=KOCSIS Edit: A visegrádi királyi palota kápolnája és északkeleti épülete. Visegrád, 1994.

KOVÁTS=KOVÁTS F.: Nyugat Magyarország áruforgalma. Bp. 1902.

MÉRI=MÉRI István: A nadabbi kályhacsempék. ArchÉrt 84. 1957. 194.

ORTVAY =ORTVAY Tivadar: Pozsony város története. II/4.k. Pozsony, 1903.

POLLA=POLLA, Bello: Bratislava, zapadné suburbium. Bratislava, 1979.

TETTAMANTI=TETTAMANTI Sarolta: A váci vár. Vác, 1994.

WALCHER=WALCHER von Molthein, A.: Die deutschen Keramiken der Sammlung Figdor. II. Kunst und Kunsthandwerk 12. 1909.

MITTELALTERLICHE OFENKACHELN IN UNGARN VI. ZUR FRAGE DER GRAUEN, REDUZIERT GEBRANNTEN OFENKACHELN

Die vorgestellten Kacheln können wir, im Gegensatz mit den früher behandelten nicht gruppieren, oder an eine bestimmte Werkstatt zuordnen. Ihre Technologie weicht charakteristisch von jenen ab: sie sind glasurlose, reduziert gebrannte, graue Kacheln. Manchmal wurden sie aus mit Graphit gemischtem Ton hergestellt. Ihr gemeinsamer Zug ist, daß sie kaum an einheimische Werkstätte zuzuordnen sind. Bei den meisten können wir beweisen, daß sie Produkte ausländischer Töpfer sind. Die gelangten auf Handelswegen – zusammen mit den wohlbekannten grauen, schüsselförmigen Ofenkacheln – auf die ungarischen Märkte. An den einzelnen Fundorten fand man nur eine geringe Menge von ihnen, daraus können wir annehmen, daß nicht der ganze Ofen aus ihnen gebaut worden war. Sie figurierten zusammen mit schüsselförmigen Kacheln, und bildeten wahrscheinlich nur eine einzige Reihe auf den Ofen.

Die Kacheltypen, die auf den Bildern 1–3 zu sehen sind, wurden mit einfachen geometrischen Motiven verziert (nur auf Bild 3.1. sehen wir ein detaillierteres schöner ausgearbeitetes Muster). Die Analogie des 2. Typs ist aus Pressburg (Bratislava) bekannt (Bild 4.1.). Typus Nr. 5. kommt noch in der Stadt Buda (Ofen), auch in der Burg von Vác, sowie in Visegrád und Pressburg vor (Bild 4.2.). Er kommt auch in Niederösterreich in dem Franziskanerkloster S. Maria in Paradiso vor (dort grün glasiert: Bild 3.2.).[8] Ein mit einfachen Maßwerk-Mustern bedecktes, verwandtes Stück befindet sich in Pressburg und Ödenburg (Sopron), deren öster-reichische Analogie befindet sich im Museum der Stadt Melk (Bild 4.5.). Ebenso hier befindet sich auch der Typus 1 (Bild 4.4.).

In Buda und Pressburg wurde je eine mit dem Wappen Königs Sigismund verzierte Kachel gefunden (Bild 5.1.a–b.). Die Vorderseite wurde aus, mit viel Graphit gemischtem Ton gemacht. Zwar hat sie ähnliche Züge mit den wappenverzierten Kacheln aus dem ungarischen königlichen Hof (Buda, Nyék, Visegrád) sind sie doch in Charakter fremd von ihnen. Das Wappen ist aus heraldischer Hinsicht falsch, die Tierfigur des Drachenordens sieht ganz anders aus. Wir meinen, sie seien Produkte eines österreichischen Töpfers. Der österreichische Ursprung ist bei jenem Kacheltyp beweisbar, wo in einem bogenförmigen Blätterkranzrahmen ein nach rechts reitender Falkner steht. Außer den Bruchstücken aus Buda (Bild 6.1.) kommt diese Figur in Süd-Transdanubien (Nagybodolya-Bodola, Jug.); im Komitat Tolna[12-13] als auch unter den Funden aus Pécs vor. Eine ganzes Exemplar daraus ist wieder im Museum aus Melk zu finden (Bild 6.2.), aber es sind noch andere, auch im Fundmaterial aus Niederösterreich.[15]

DIE KACHELN AUS RAURIS

Ich band schon früher eine größere Serie der reich mit Figurenkompositionen illustrierten, grünen oder buntglasierten Ofenkacheln der ehemaligen Figdor Sammlung - Ende des 15 Jahrhunderts – zu dem Meister aus Rauris (Holl 1983). Hier stellen wir Bruchstücke eines Typs vor, die auch im Budaer Palast sowohl in dem Palast vom Visegrád zu finden waren (Bild 6.3.a–b, 7.). Die ganze Komposition war bisher nur auf einen grauen, glasurlosen Kachel sichtbar: ein nach links tretender Jäger bläst ein Horn, auf seiner Lanze gebunden, hängt ein Hase, um seinen Beinen springen Hunde herum. Die Kachel aus Ebendorf ist wahrscheinlich eine glasurlose Kopie, die Einzelheiten sind verwischt (Bild 6.4.).[17] Auf den Bruchstücken einer anderen reduziert gebrannten Kachel sehen wir einen, nach links tretenden Löwen. Die Rosette des kannelierten Rahmens und ihre Strickverzierung gliedert sie in die Rauris-Gruppe ein. (Solche Kacheln mit grüner Glasur und solchen Rahmen sind aus dem Budaer Palast bekannt. Bild 9.) Ein Bruchstück des Paares der Kachel aus Buda (Bild 8.1.) wurde in Mannersdorf gefunden (Bild 8.2.).[24]

Der österreichische Ursprung ist bei jenen schüsselförmigen Kacheln ohne Zweifel beweisbar, die mit vereinfachten vierpass Maßwerk versehen waren. Das Exemplar, das im Dominikanerkloster gefunden war, wurde von seinem Fundumständen auch auf das 14. Jahrhundert datiert. Bruchstücke anderer Exemplare kamen bei den Häusern des nördlichen Stadtteiles ans Tageslicht. Die Vorderteile der Bogenverzierungen wurden im jedem Fall mit eingestempelten Töpfermarken versehen. Sie sind Töpfermarken aus Tulln und Wien, und solche Marken können wir auch auf den Rändern von wohldatierten Töpfen aus dem 14. Jahrhundert finden. (Bild 10.1–2.)[22-28] Ein, mit einer reitenden Figur in Panzer und mit Schwert versehenes, Kacheltyps ist an mehreren Fundorten bekannt. (Bild 11.1–3.)[28-29] Diese sind auch reduziert gebrannt, ein Exemplar von ihnen wurde nachträglich mit Graphitüberzug versehen. (Eine Kachel ist erneurte Abdruck-Kopie, einzige Details wurden aber schäfer neu gestaltet.) Wir haben keinen genauen Anhaltspunkt für die Lokalisierung ihrer Herstellung, aber ihr Stil zeigt mit niederösterreichischen, böhmischen und silesischen Kacheln eine Verwandschaft.

Eine Kachel mit symbolischer Szene aus Steinamanger (Szombathely)

In der Burgregion von Szombathely wurde eine rote Kachel ohne Glasur gefunden, worauf ein Griffvogel über einer liegenden Gestalt steht (Bild 13.1.). Die Analogie der Szene ist aus Böhmen sogar in zwei Varianten bekannt[42-43] (Bild 13.2–3.). Bei einem ist erkennbar, daß die liegende Gestalt die charakteristische Lösung eines Hussiten Kämpfer zeigt (auch auf anderen Kacheln oft auffindbar). Die religiöse Darstellung symbolisiert den Sieg des Guten. Die Blätterreihe des Rahmens hat in Niederösterreich zwischen 1490–1500 öfters solche Lösungen.[45] Vielleicht ist sie auch ein Produkt einer österreichischen (wiener Werkstatt), oder ahmt es mit der Verwendung eines böhmischen Themens nach.

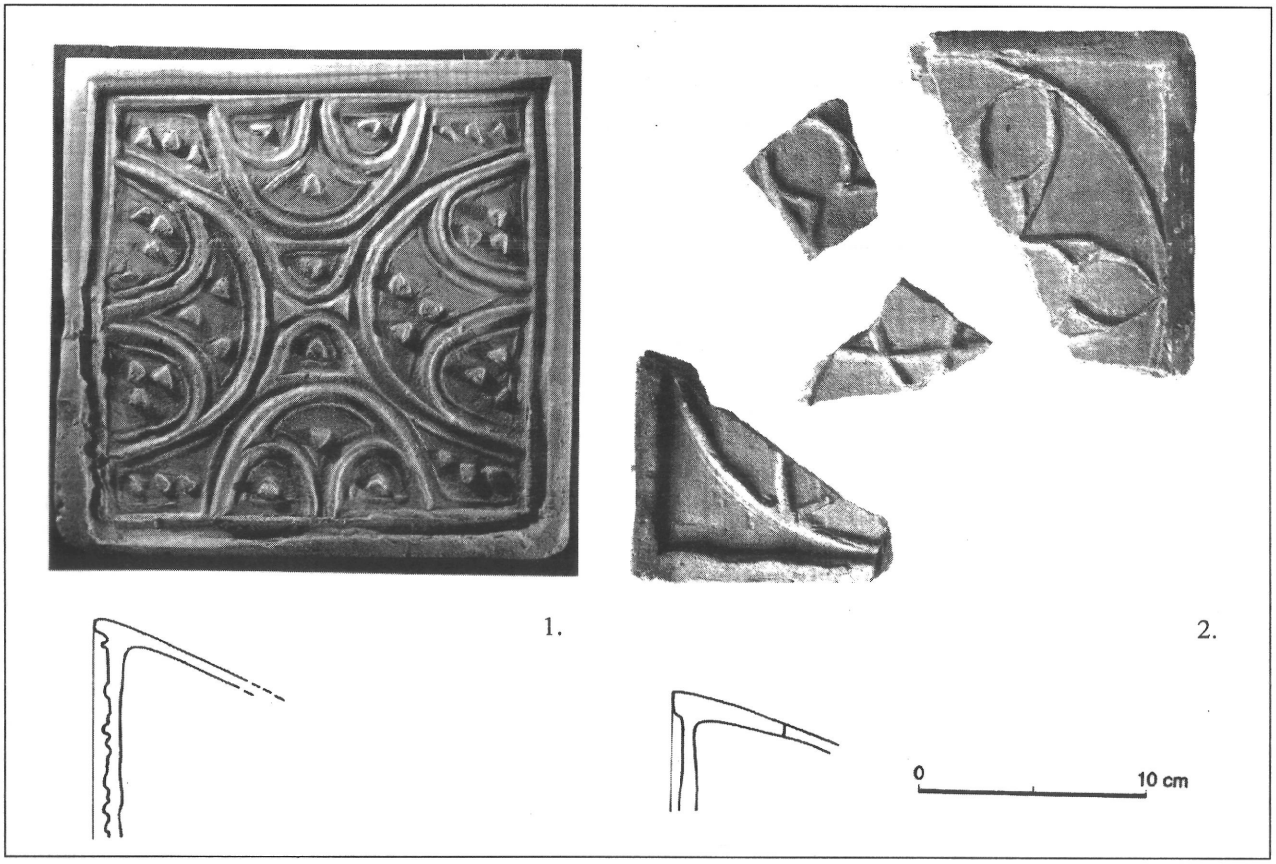

1. kép. Mázatlan szürke kályhacsempék. 1: Pest. 2: Buda, palota

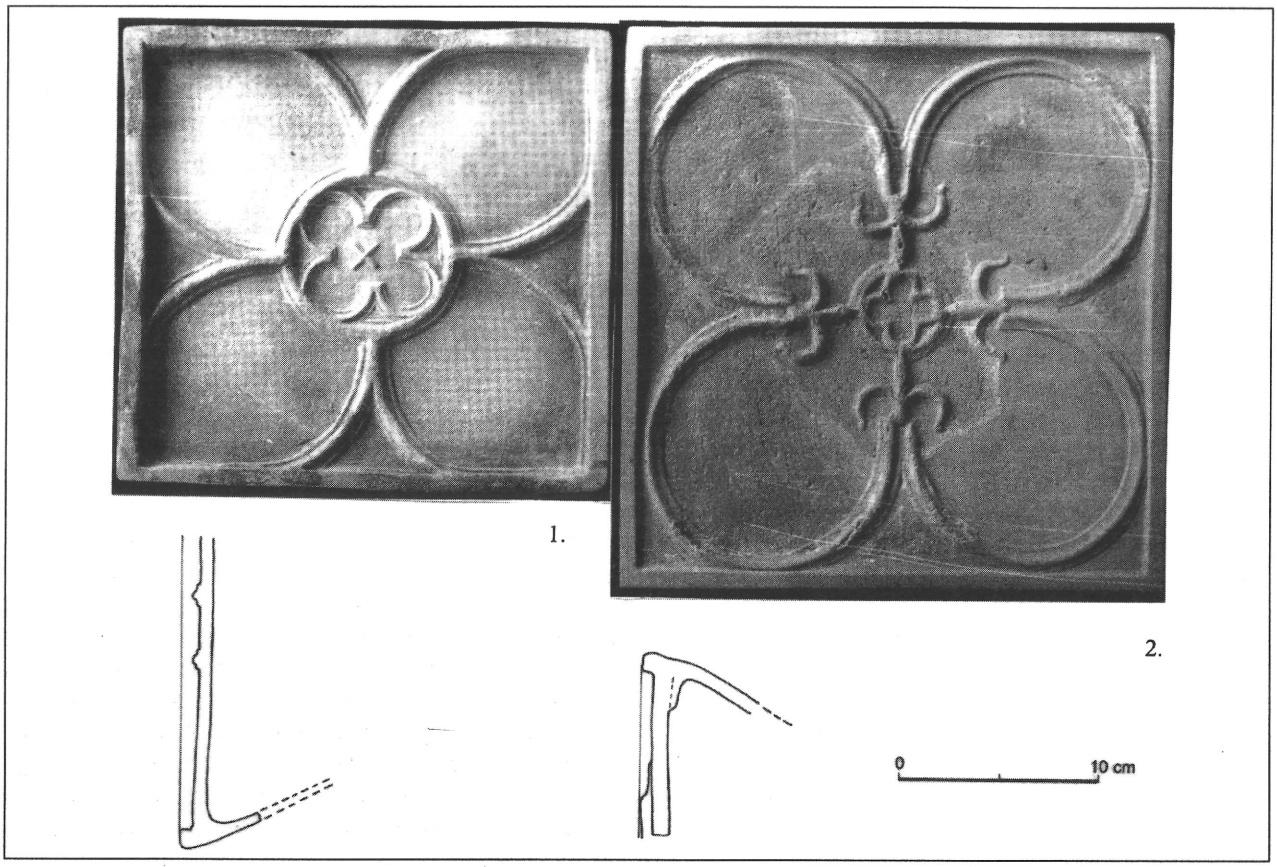

2. kép. Mázatlan szürkekályhacsempék. XV. sz. Buda, palota

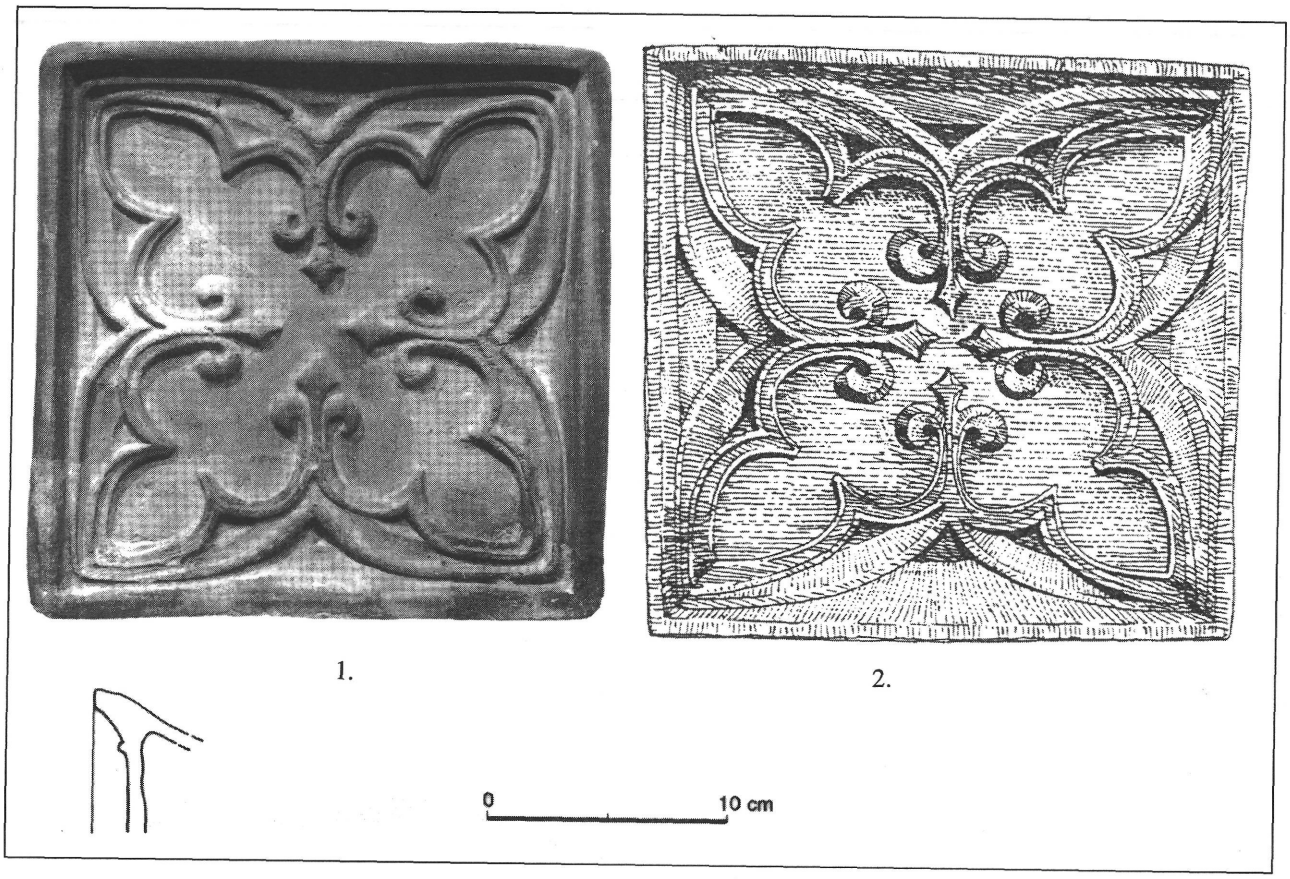

3. kép. Szürke vakmérműves kályhacsempék. 1: Buda, palota. 2: S. Maria kolostor (Ried mellett, Ausztria. K. Bors alapján) 1456 után

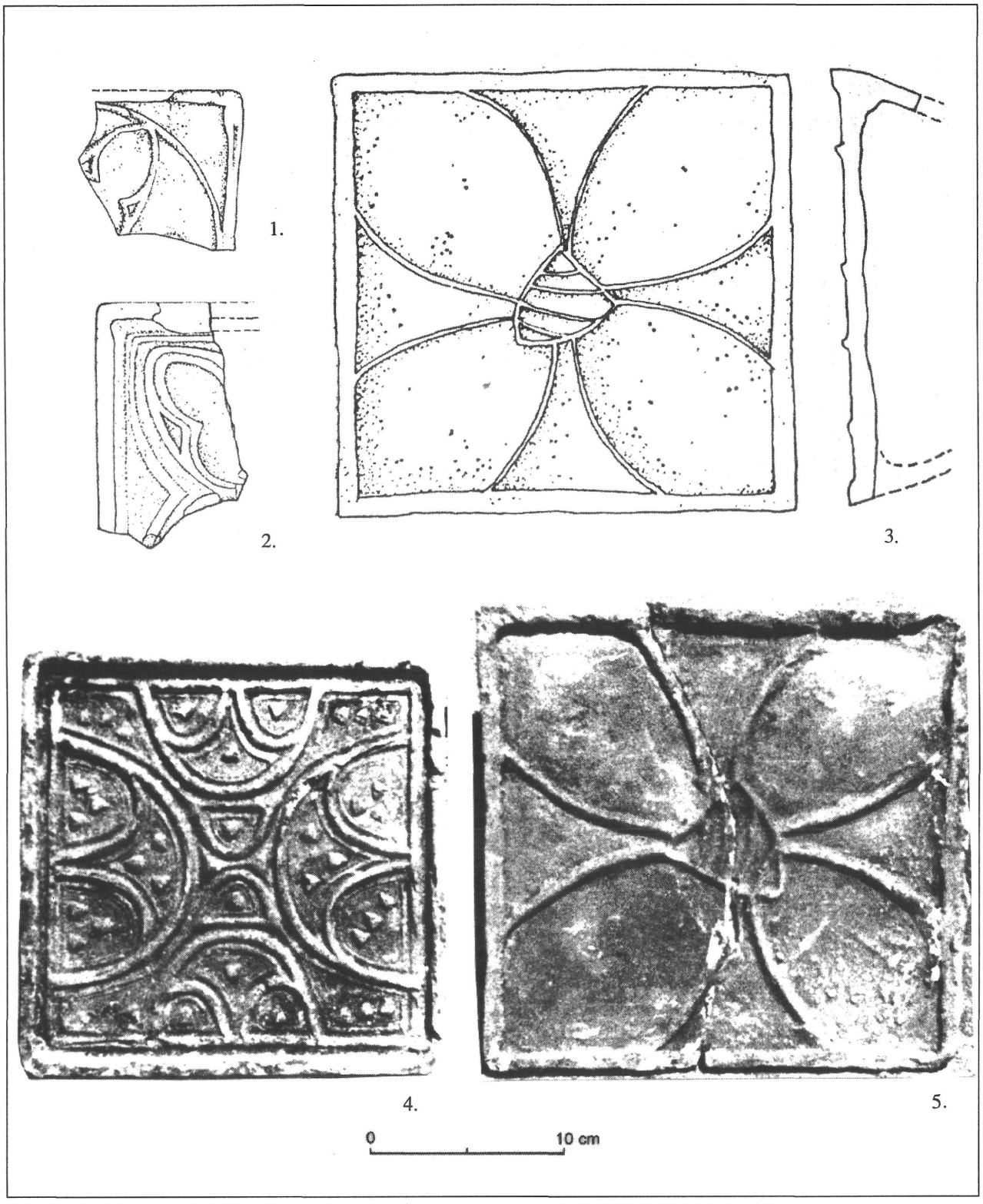

4. kép. Szürke kályhacsempék egyszerű geometrikus és mérműdíszítéssel.
1–5: Pozsony (Bratislava, Polla után). 4–5: Melk, Muzeum

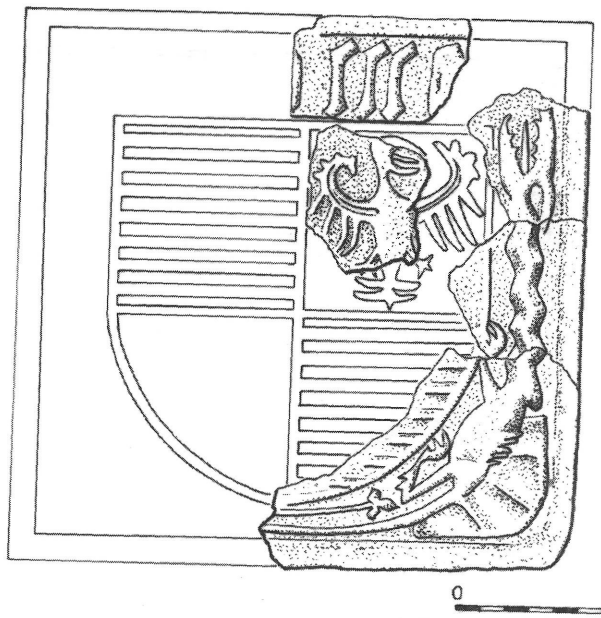

1. a.

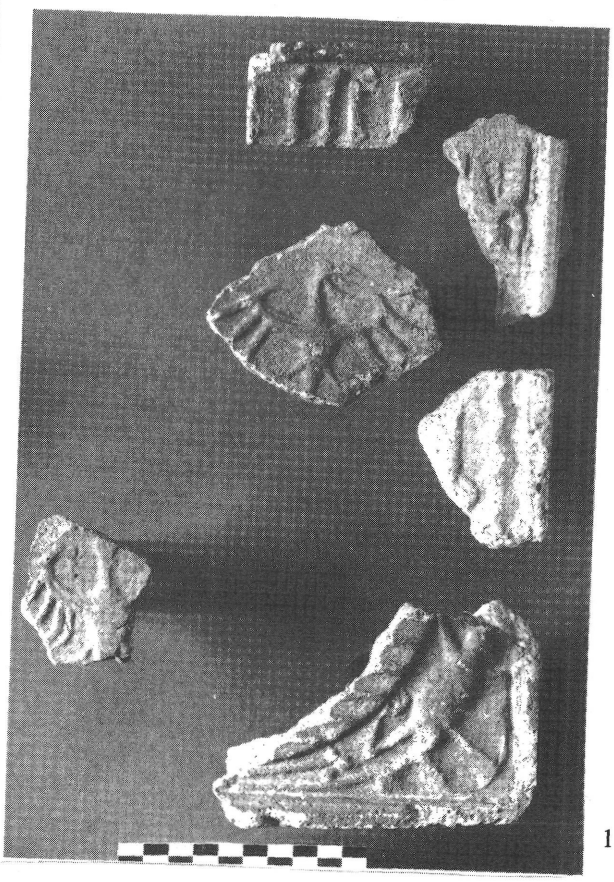

1. b.

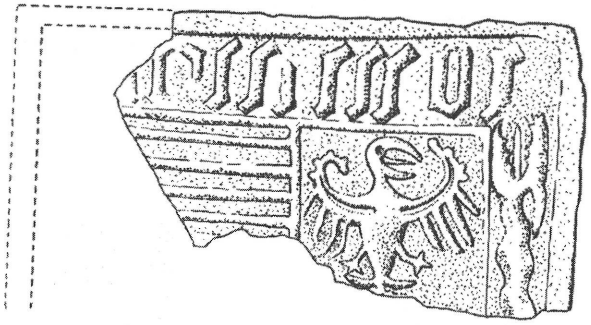

2.

5. kép. Grafitos kályhacsempék Zsigmond király címerével, 1408 után. 1. a–b.:Buda, palota. 2.: Pozsony, városárok (Polla alapján. Ősi S. rajza)

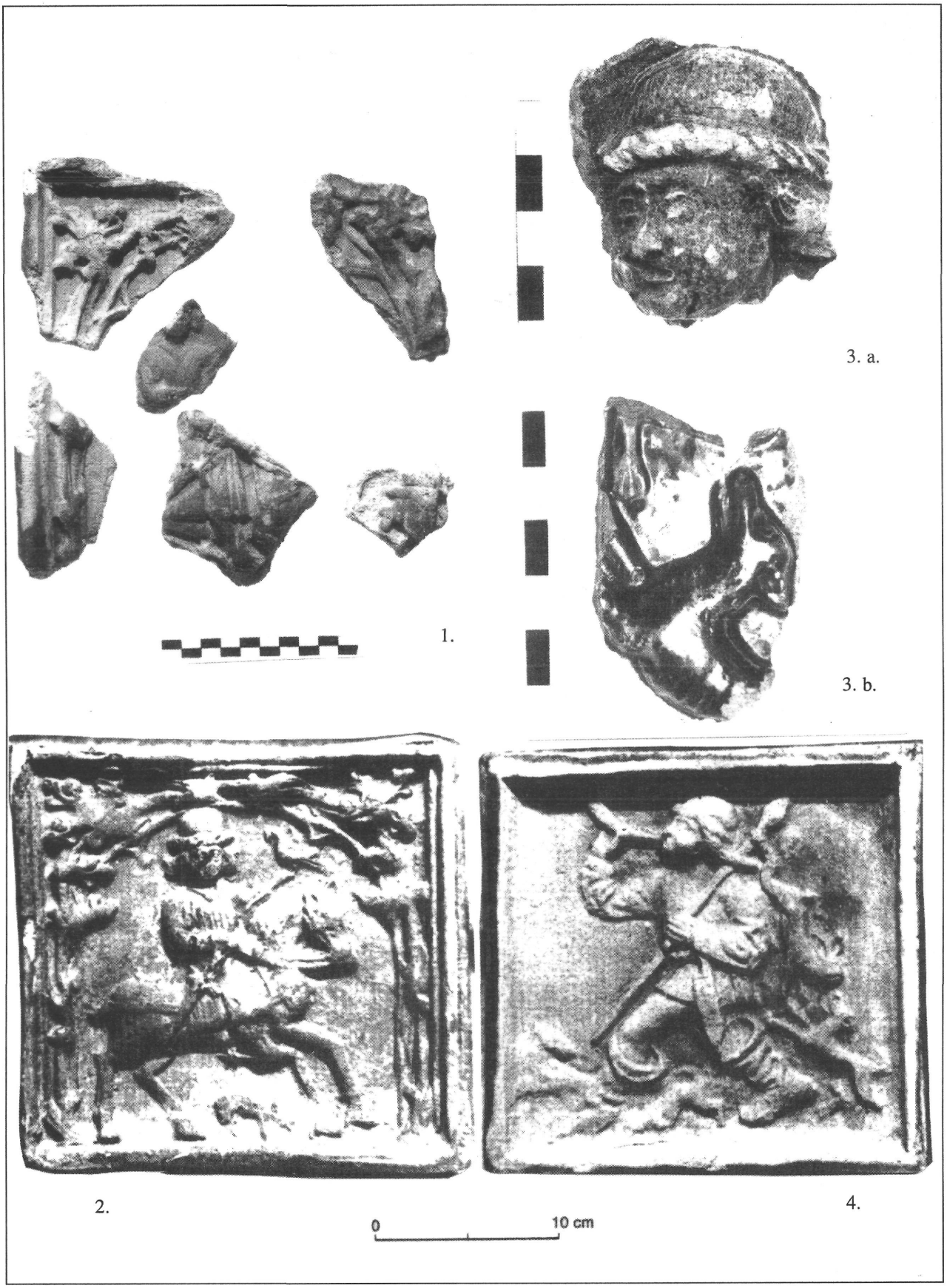

6. kép. Szürke kályhacsempék solymászó lovas alakjával. 1490–1500 körül.
1: Buda, palota. 2: Melk, Múzeum
Kályhacsempék kürtöt fújó vadász alakjával, XV. sz. vége.
3. a–b: Buda, palota (zöld és színesmázas töredék). 4: Ebendorf (Melk, Múzeum, Jaritz alapján)

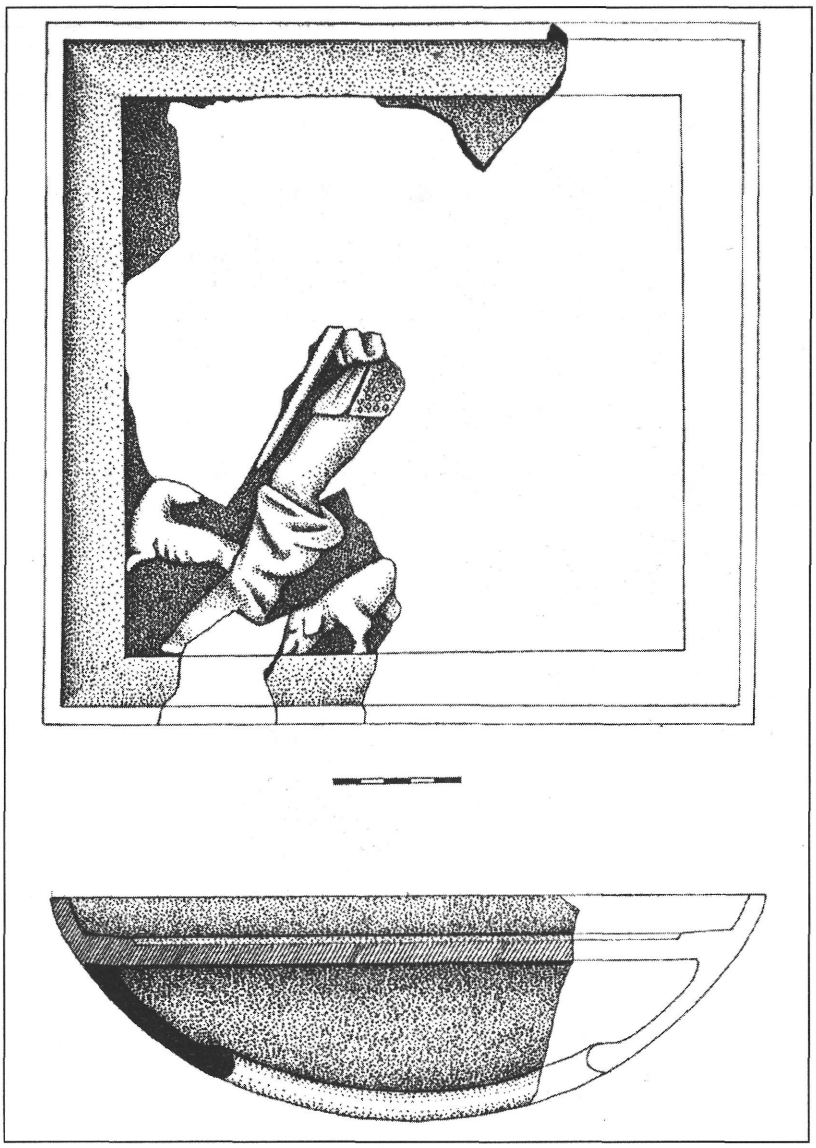

7. kép. Zöldmázas kályhacsempe töredéke a vadász alakjával. Visegrád, ÉK-i palota. (Boldizsár P. rajza, Kocsis E. után).

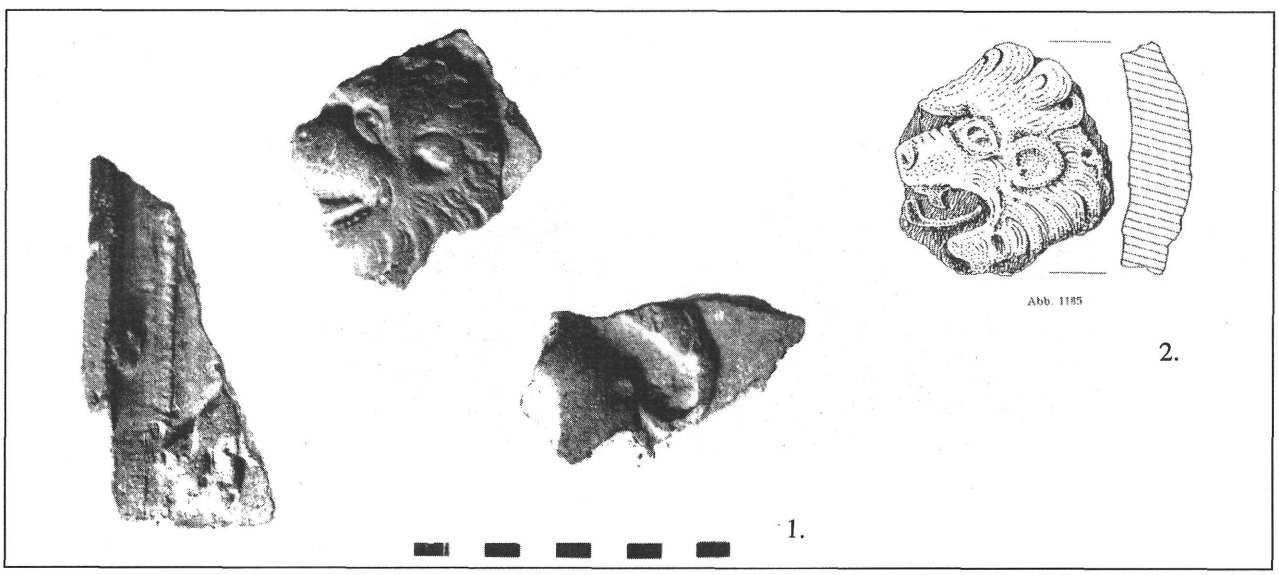

8. kép. Kályhacsempe oroszlán alakjával. XV. sz. vége. 1: Buda, palota. 2: Mannersdorf, A. Ausztria (K. Bors alapján)

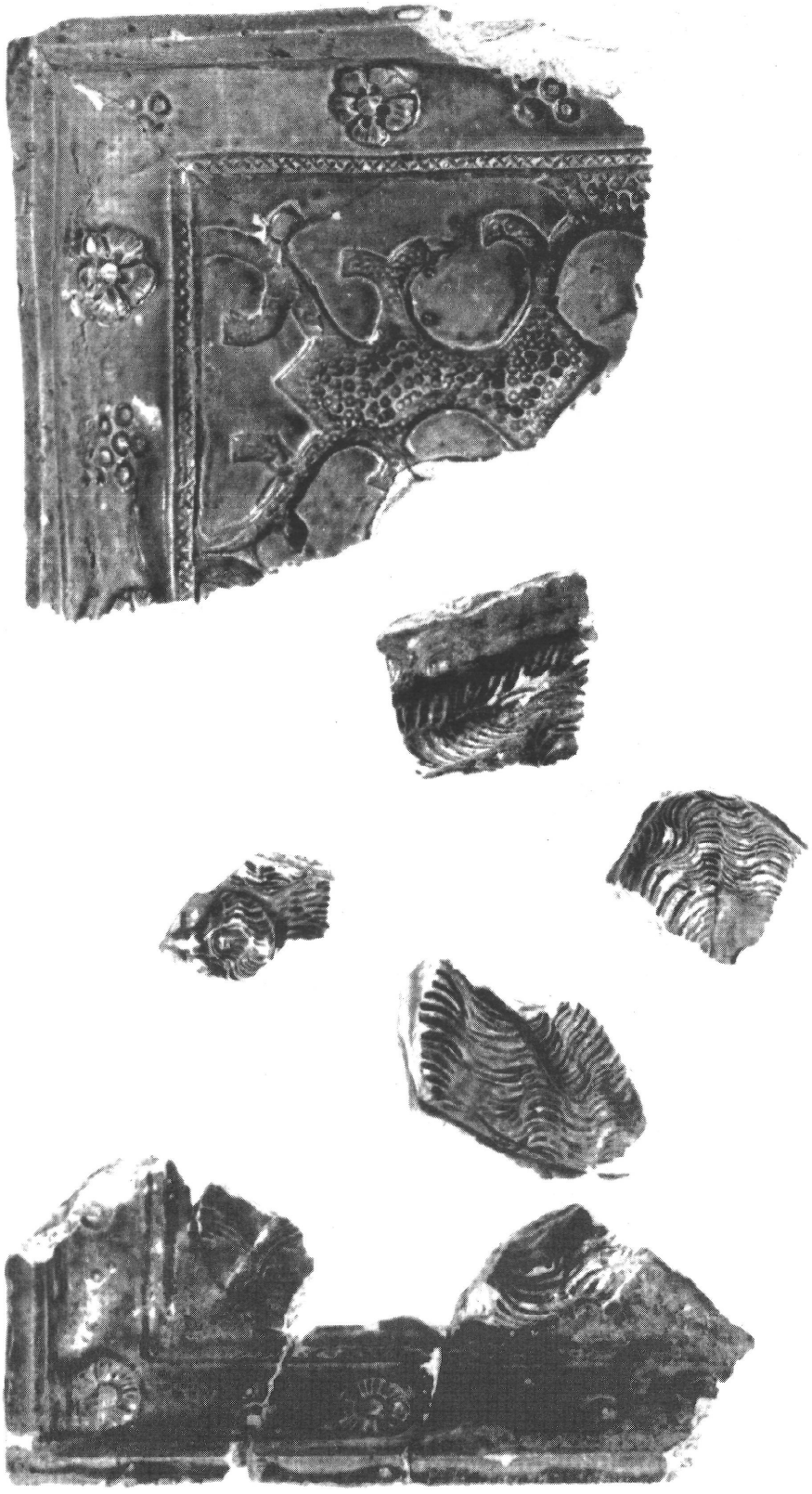

9. kép. Zöldmázas raurisi csempék töredékei, XV. sz. vége. Buda, palota

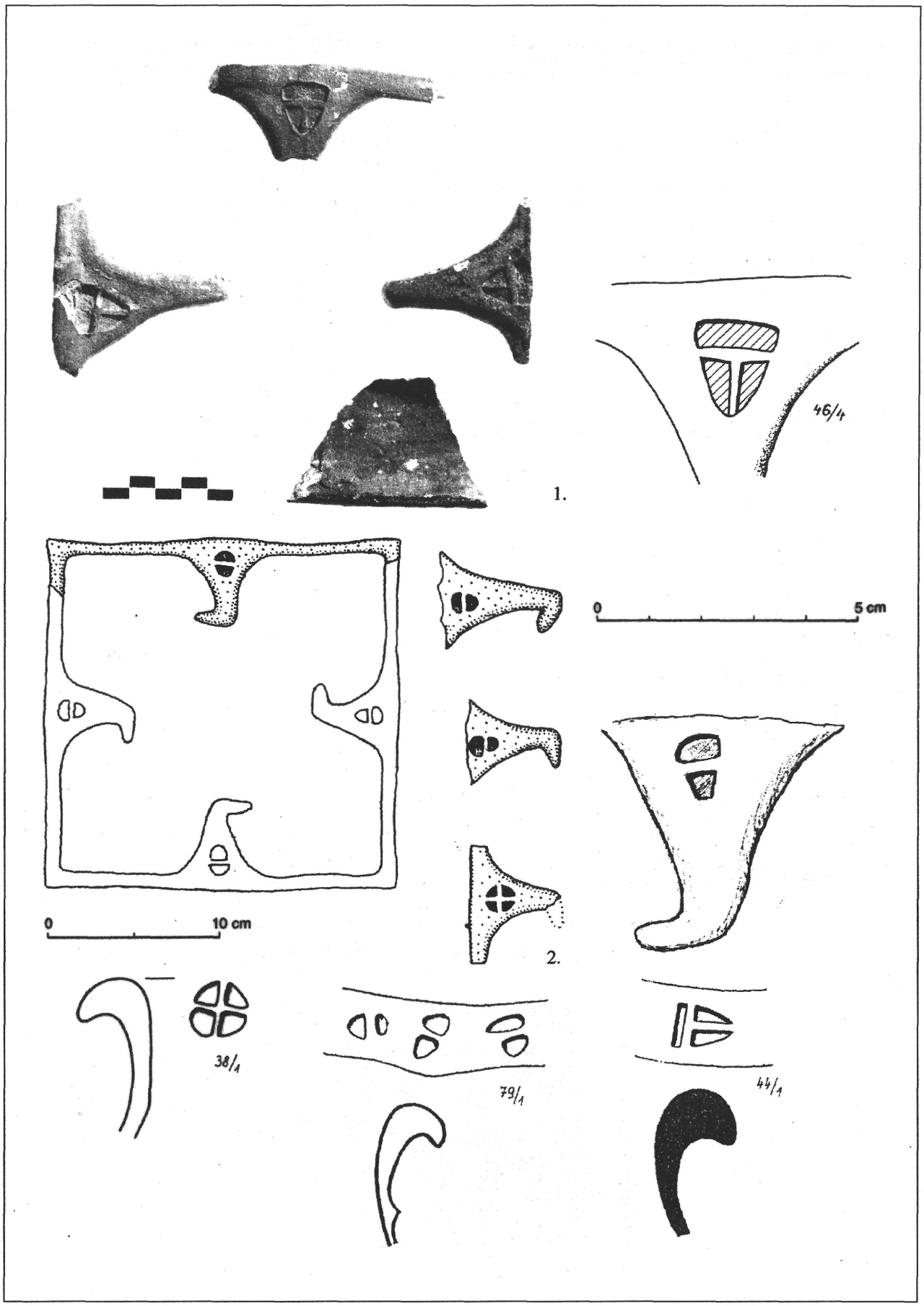

10. Szürke mérműves díszű kályhaszemek, 14. sz.
1: Buda, Domonkos kolostor (Gyürky után). 2: Buda, D-i városrész (Boldizsár után). Alul fazekasbélyegek XIV. sz-i rétegekből

1.

2.

0 10 cm

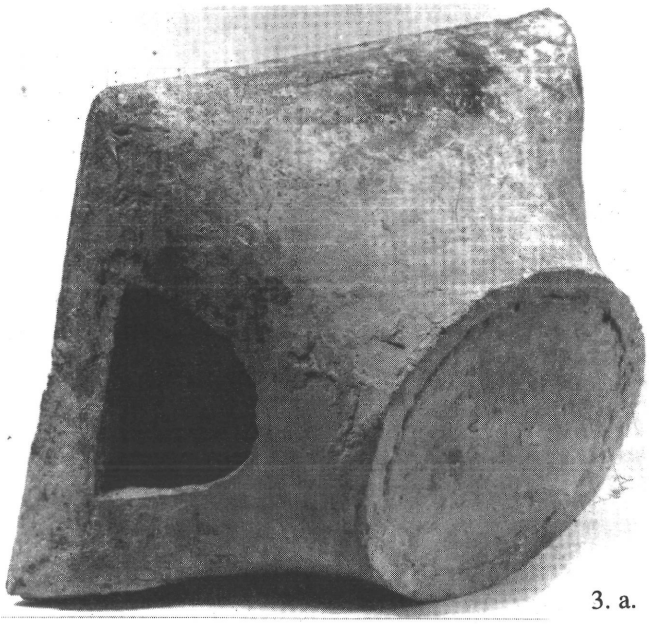

3. a.

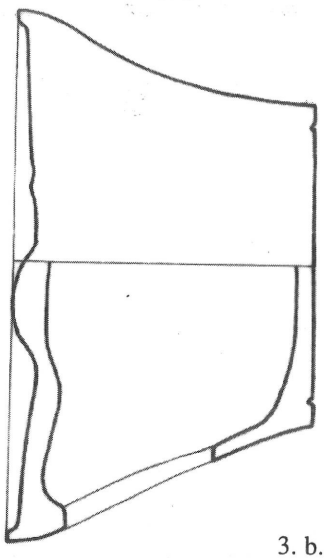

3. b.

4.

11. kép. 1–3. Szürke kályhacsempék fegyveres lovas alakjával. Békásmegyer, Pusztatemplom
4. kép. Solymászó lovas, Boroszló (Varsó, Múzeum)

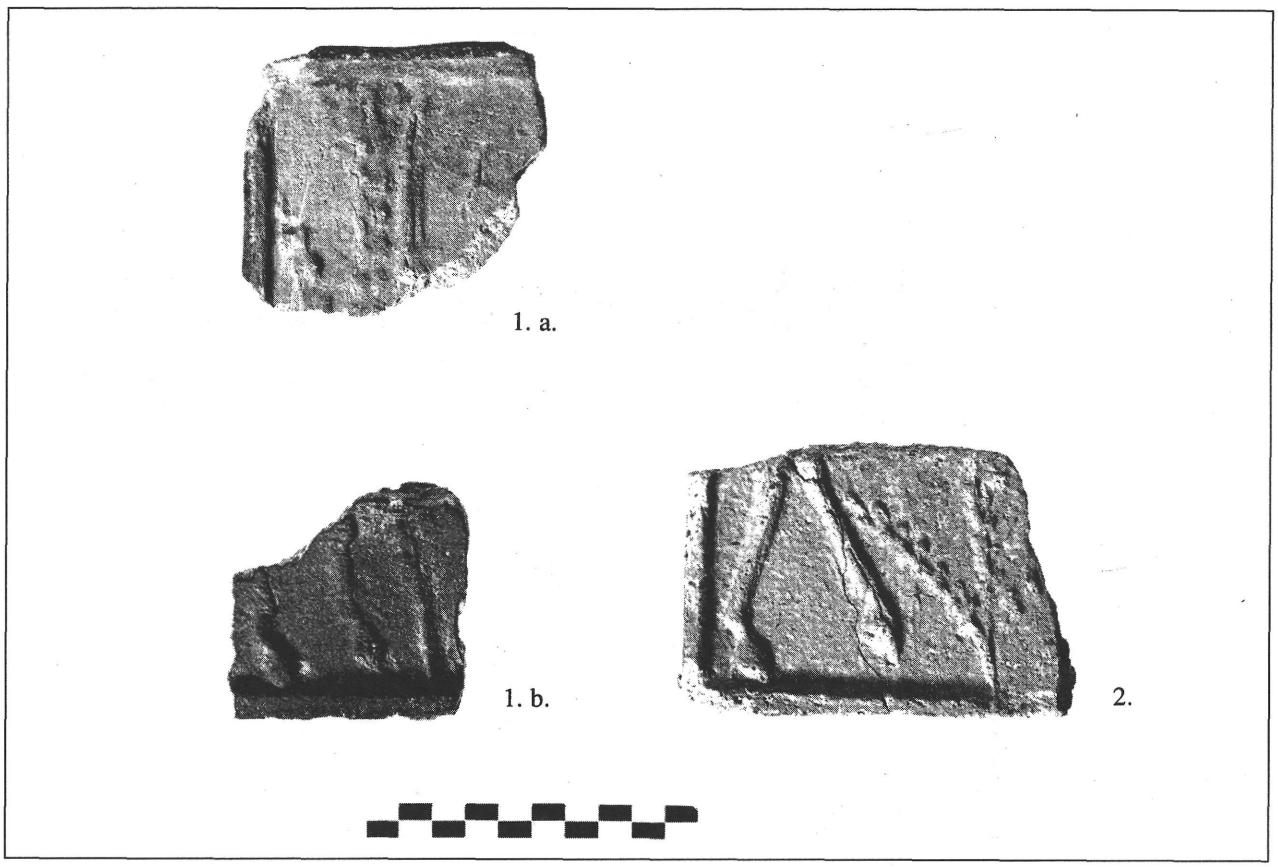

12. kép. Töredékek a lovas-alakos csempékből. 1. a–b.: Pest, Piarista telek. 2: Buda, Domokos kolostor

13. kép. 1. Mázatlan vörös cserép kályhacsempe, Szombathely, vár. XV. sz. vége, 1500 körül
2–3. kép. Csehországi csempék szimbolikus jelenettel. XV. sz. 31: Karlstein váza (Reichertová után). 32: Caslau város (Cermák után)

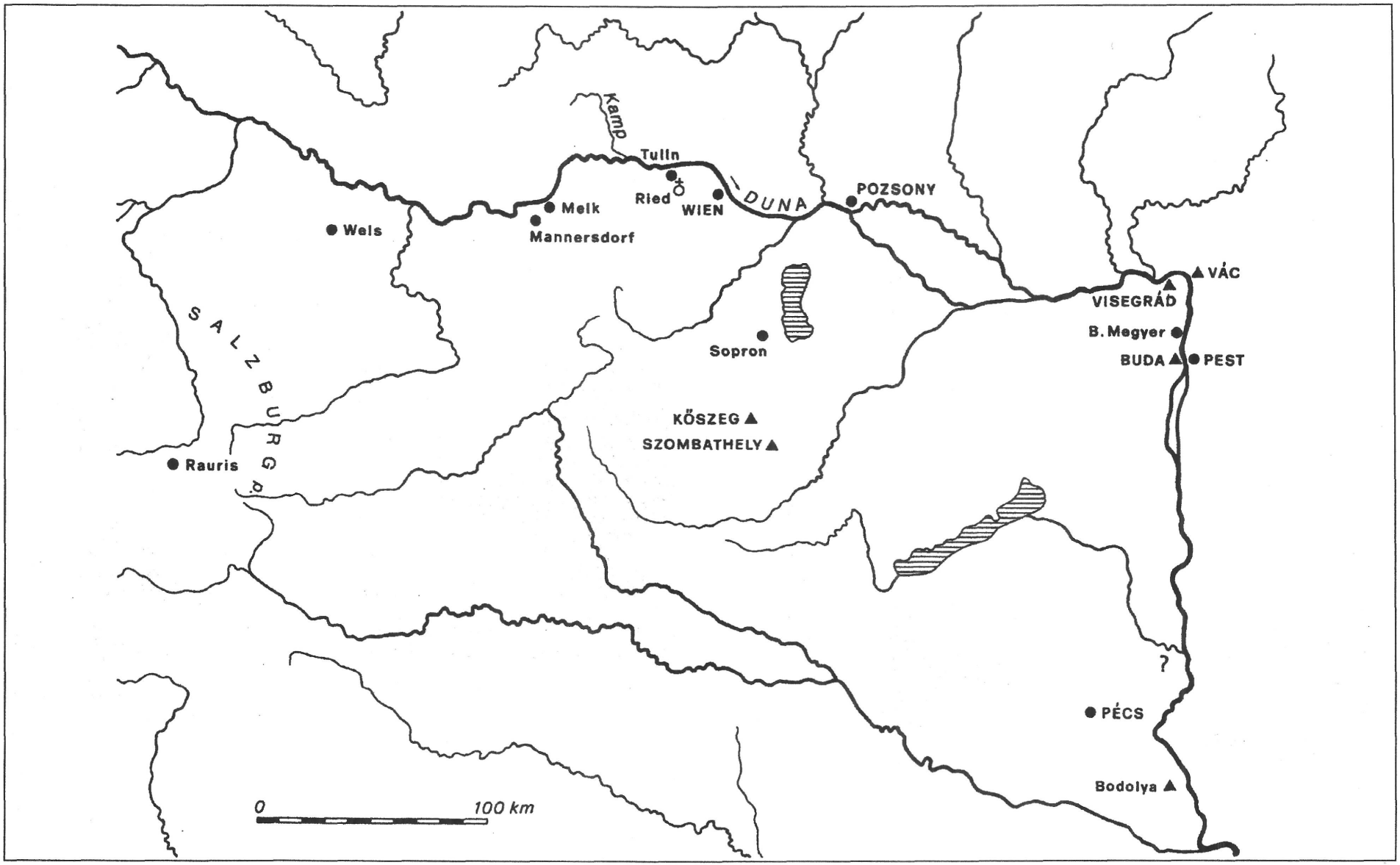

14. kép. Elterjedés térképe

IRÁSNÉ MELIS KATALIN

*RÉGÉSZETI ADATOK A CSEPEL-SZIGET KÖZÉPKORI TÖRTÉNETÉNEK KUTATÁSÁHOZ**

Anonymus, a XII. században élt történetíró a magyarok cselekedeteiről szóló krónikájában részletesen leírta, hogyan zajlott a honfoglalás Budapest térségében. Amikor Árpád és kísérete elérkezett a nagy dunai szigethez, azonnal megtetszett nekik az erdőkkel borított, termékeny, gazdag terület, és elhatározták, hogy ez lesz a vezéri sziget. Árpád vezér iparosokat hozatott, és pompás vezéri házakat építtetett. Elrendelte, hogy az elcsigázott lovakat odavigyék és ott legeltessék. A fejedelmi udvar tagjai áprilistól októberig tartózkodtak a szigeten, majd feleségeiket otthagyva felkerekedtek, és elindultak Pannónia földjének meghódítására.[1]

A Csepel-sziget Árpád fejedelem halála után leszármazottai birtokában maradt, és már az első Árpád-házi királyok uralkodása alatt királyi uradalommá szerveződött. A szigeten volt az egyik királyi ménes őrzőhelye. Két honfoglalás kori és egy kora Árpád-kori temető helyezkedett el a sziget É-i végén, amelyekbe a fejedelmi udvar körül élő, közrendű szabad népek temetkeztek. Az ő feladatuk volt a szigeten folyó állattenyésztés, földművelés, halászat, vadászat mellett a fejedelmi, majd királyi birtokközpont, az utak, és a dunai átkelőhelyek katonai védelmének biztosítása. A birtokközpont a sziget névadó, Csepel falujához kapcsolódott, valószínűleg királyi udvarház is épült ezen a tájon. IV. Béla király (1235–1270) több oklevelet kiadott Csepelen, fia, V. István király (1270–1272) pedig itt halt meg. IV. Kun László király uralkodása alatt (1272–1290) némileg változott a helyzet, mert a király a Csepel-szigeti uradalom használatát átengedte a királynék számára. A királyi, illetőleg királynéi udvar ellátásáról a nagyszigeti ispán gondoskodott, az élelmet pedig azok a királyi népek szolgáltatták, akiknek emlékét a Halásztelek, Szőlős, Födémes helynevek őrzik.[2]

A Csepel-szigeten, néhány egyházi kézen lévő birtokrészt kivéve, az egész középkoron át a király, majd 1412-től, ha volt, a királyné gyakorolta a földesúri jogot. Továbbra is itt őrizték az egyik királyi ménest. A nagyrészt erdőkkel borított sziget a középkori uralkodók kedvelt pihenő- és vadászterületei közé tartozott, sohasem kapcsolták egyik megyéhez sem. A király itteni ispánja – az ispánok között budai polgárokat is találunk – gyakorolta a terület feletti joghatóságot. A sziget lakói eredetileg királyi udvarnokok voltak, leszármazottaik közül többen nemességet kaptak a királytól. A középkor végén sok kisnemesi család élt a sziget falvaiban, mezővárosaiban.[3]

A Csepel-sziget É-i részének legjelentősebb települése az ispánsági központot és a királyi udvarhelyet magában foglaló Csepel falu volt. Legkorábbi okleveles említését 1138-ból ismerjük, amikor II. Béla király (1131–1141) írásba foglalta az atyja, Álmos herceg által alapított dömösi egyház birtokait, szolgáit és jövedelmeit. A szolgák között tíz, Csepel faluban lévő vincellért soroltak fel.[4] A későbbi történeti adatok alapján a falutól elkülönült királyi kastélyra lehet következtetni, amelynek a romjai az 1920-as években tűntek el a Szabadkikötő építkezései közben.[5] II. András (1205–1235) pénzei, néhány középkori edény került elő a helytörténészek által megfigyelt „ősrégi" falak közül. Biztosan tudjuk, hogy a nagy kiterjedésű, Árpád-kori temető a Szabadkikötő vízmedencéinek és darupályáinak építésével pusztult el. Ez lett a sorsa a szigetcsúcs Ny-i oldalán lévő többi középkori épületnek is, de ha véletlenül maradt volna belőlük valami, azokat több méter magas feltöltési rétegek borítják.[6]

A Csepel-sziget É-i részén elhelyezkedő, XIII. századi falvak IV. Béla király (1235–1270) 1264-ben kiadott oklevelében jelennek meg. Ebben az évben az uralkodó a Csepel-sziget Ny-i oldalával szemben lévő Háros szigeten premontrei kolostort alapított. Szolgálatára betelepítette a Duna jobb partján lévő, közeli Csőt falut, és ellátására birtokokat adományozott. Ez utóbbiak közé tartoztak a Csepel-szigeti, addig a király tulajdonában lévő, Felharos és Alharos birtokok. Az oklevél részletes határleírást tartalmaz. Ebből tudjuk, hogy Felharos és Alharos az Onuz fia Bacha faluja és Szentmiklós mellett helyezkedtek el, a határleírás más helyén még egy Csepel-szigeti falu, Födémes is szerepel.[7] A környékre tehető Szőlős falu 1300-ban jelent meg oklevélben.[8] Az 1270-es években a margitszigeti domonkos apácák Taksonyban és Taksony körül egyrészt IV. Béla király, másrészt magánszemélyek adományaiból jelentős birtokokhoz jutottak. Az 1300-as oklevél egyike volt azoknak az okleveleknek, amelyek az apácák itteni jobbágyai és a sziget többi falvának a jobbágyai közötti viszályokkal, hatalmaskodásokkal kapcsolatban keletkeztek. A vitás ügyek helyben történő, gyors elintézése érdekében I. Károly király (1307–1342) 1342-ben elrendelte, hogy a csepeli ispán védelmezze meg az apácák birtokait, és ne tűrje, hogy mások, főként a szentmiklósiak használják a földeket. A késő középkori, csepeli falvak kutatásának egyik legfontosabb forrása is egy ilyen hatalmaskodási ügyből maradt fenn, amikor 1430-ban a szentmiklósi jobbágyok magának a csepeli ispánnak a vezetésével támadták meg az apácák taksonyi jobbágyait.[9]

A középkori falvak helyét ma már elég jól ismerjük. Csepelről már volt szó, s hozzá hasonlóan a középkori Szentmiklóst a mai Szigetszentmiklós területén, a sziget K-i oldalán kell keresni. Szentmiklóstól É-ra helyezkedett el Szőlős, amelynek területén keresztülhalad az M0 autópálya. 1988-ban feltártuk az Árpád-kori falunak az autópálya nyomvonalába eső részét, és lehetőség nyílott arra is, hogy az autó-

*A tanulmány az Országos Tudományos Kutatási Alap támogatásával a T 013705 sz. kutatási szerződés alapján készült

pályától délre elhelyezkedő Fővárosi Vízműtelepen kutatásokat végezzünk. A terepbejárás során azt tapasztaltuk, hogy az itteni Duna-parton 2-3 km hosszú, egybefüggő sávban találhatók régészeti leletek, helyenként az őskori, más helyeken pedig a középkori cserepek találhatók nagyobb számban az erősen bolygatott terület felszínén. A lelőhely D-i vége a vízműtelep D-i oldala körül sejthető, az É-i vége pedig benyúlik Budapest XXI. kerületének külvárosi házai közé.[10]

Ugyanezeket a felszíni régészeti jelenségeket, különböző korszakok feldúlt lelettöredékeit találjuk a Csepel-sziget szemben lévő, Ny-i oldalán is. Itt a Fővárosi Vízművek építkezései során lezajlottak régészeti kutatások, de középkori, bolygatatlan helyről származó leletek csak egy helyen, az itteni avar temető egyik sírja fölött kialakított Árpád-kori kemence tapasztásában kerültek elő.[11] Terepbejárással próbáltuk meghatározni az itteni, ugyancsak több km hosszú régészeti lelőhely kiterjedését, de végül arra a meggyőződésre jutottunk, hogy ezen a partszakaszon több, egymáshoz közeli, középkori falu nyomai keveredtek össze a jelenkori építkezések földmunkáival. Ezen a lelőhelyen is áthaladt az M0 autópálya, és az építkezések megkezdése előtt leletmentést végeztünk. A feltárt objektumok akár Felharos, Alharos, Bacha faluja, vagy akár Födémes faluhoz is tartozhattak. Itt jegyezzük meg, hogy az autópálya nyomvonalában, a sziget belső részein nem kerültek elő régészeti leletek, ez részben alátámasztja a terepbejárások alapján kialakult véleményünket, mely szerint az észak-Csepel-szigeti középkori falvak a Duna partján helyezkedtek el (1. kép).

A sziget Ny-i oldalán kijelölt, feltárásra váró terület felszíne rendkívül bolygatott volt. A házak között sűrűn telepített szőlők és gyümölcsösök voltak. Már a terepjárás során látni lehetett, hogy az itteni késő középkori házak teljesen elpusztultak. A jelenlegi tulajdonosok a szőlőművelés vagy az építkezés közben előkerült köveket kupacokba gyűjtötték, a használható darabokat pedig felhasználták. A felszántott föld tele volt paticcsal, kormos, hamus kemence- és házfaldarabokkal. A cserepek között sok XII–XIII. századi darabot is találtunk.

A leletmentés során csupán 16 gödör alját lehetett feltárni. Az 1–5. és 8. gödör középkori, a többi őskori volt. Az egyes gödrök egymástól olyan nagy távolságban helyezkedtek el a feltárás helyén, hogy nem lehetett közöttük semmilyen összefüggést feltételezni.

1. gödör. Valószínűleg gabonásverem volt. A verem szája a bolygatással elpusztult. A nyesett felszínen jelentkező kör alakú folt átmérője 160 cm. A verem oldala lefelé haladva kihasasodott, legnagyobb szélessége elérte a 180 cm-t. Feneke enyhén homorú volt, a verem formája körte alakúnak mondható. A feltárt részlet 175 cm mély volt, űrtartalma kb. 1,5 m^3.

A nagyobb középkori vermek közé tartozik. A betöltés kiemelése után látszott, hogy a vermet a használatbavétel előtt kiégették, az oldalak 3–4 cm, a fenék 4–5 cm vastagon volt átégve. Belső kiképzés nyomait már nem figyelhettük meg. A betöltés fekete, homokos földdel kevert háztartási szemét és konyhai hulladék volt. A XVI. század első felére jellemző régészeti leletek betekintést nyújtanak egy módos falusi háztartás edény- és eszközkészletébe, étkezési szokásaiba.

2. gödör. Kaptár alakú gabonásverem. A nyesett felszínen jelentkező, kör alakú folt átmérője 130 cm, a kiöblösödés átmérője 185 cm, mélysége 102 cm volt. Lekerekített falú, öblös fenekének az a része, amelyik a verem szája alá esett, vízszintes maradt. Űrtartalma kb. 1 m^3 lehetett, ez is a nagyobb középkori vermek közé tartozott. A betöltésben néhány, a XVI. század elejére tehető cserépdarabot és állatcsontokat találtunk.[12]

3. gödör. Szabadtéri tüzelőgödör. A szabályos kör alakú folt átmérője 82 cm, mélysége 24 cm volt. Kormos, faszenes, fekete föld volt benne. A gödör enyhén homorú alja 3-4 cm vastagon átégett. A betöltésben néhány jellegtelen XIII. századi cserép volt, két darabon bevésett vonaldísz volt.[13]

4. gödör. Szemétgödör. A nyesett felszínen jelentkező kör alakú folt átmérője 114 cm, a gödör mélysége 30 cm volt. Egy 10 cm mély, négyszögletes folt csatlakozott hozzá. Kormos, faszenes, barnásfekete földdel volt betöltve, amelyben néhány jellegtelen XIII–XIV. századi edénytöredéket találtunk.

5. gödör. Szemétgödör. A nyesett felszínen jelentkező, kör alakú folt átmérője 100 cm, mélysége 22 cm volt. Ugyanolyan kormos, faszenes, barnásfekete földdel volt betöltve, mint a 4. gödör, de ebben nem kerültek elő régészeti leletek.

8. gödör. Szemétgödör. A nyesett felszínen jelentkező, kör alakú folt átmérője 70 cm, mélysége 27 cm volt. A betöltés régészeti leletek nélküli, szétmorzsolódott, kormos, paticstörmelékes föld volt (2. kép).

A bemutatott szerény régészeti leletek azért egyértelműen mutatják, hogy ez a faluhely az egész középkoron át lakott volt. A gabonásvermekbe öntött hulladékok pedig azokból a házakból származnak, amelyeknek a romjait a szőlőtőkék és a gyümölcsfák között megfigyeltük. Az 1. gabonásvermet betöltő leleteket aprólékos, figyelmes munkával, darabonként szedtük ki, és így már az ásatás közben szétválogathattuk az egyes edényfajtákat. Feltűnő volt, hogy a rengeteg cserepet szinte csak a nyersanyag vagy a mázszín alapján lehet csoportosítani, mert alig voltak közöttük jellegzetes formákat vagy díszítést mutató darabok. Mindössze 5 fazék, 1 korsó és 6 fedő teljes restaurálását lehetett elvégezni, és ezek mellett csak 51 fazék, 10 bögre és 16 korsó-kancsó jellegzetes darabját találtuk. A fenéktöredékek szinte teljesen hiányoztak. Tehát az edények vastagabb részeit még valamilyen célra felhasználták. A rekonstruálható edények is hiányosak voltak, ezeket is összetörve dobták a szemétre.

CSERÉPEDÉNYEK

FAZEKAK

1. Fehér, vékony falú, közepes méretű fazekak. Perem á.: 16–17 cm, fenék á.: 10 cm, magasság: 27–29 cm. Kihajló, legömbölyített felületű peremük van, az alsó szélen éles borda fut körbe. A peremből indul a fazekak kicsi szalagfüle, amely a díszített sáv alatt simul az edény öblének felső részébe. Díszítés: az edények vállán körbefutó, egyenes és hullámvonalakból kialakított, vö-

rös festésű, sávos minta. Az edények nyakára és a perem külső szélére is festették vörös csíkokat. (3. kép 1–6)
2. Sárgásszürke, vörös, fehér cserépből készült, vékony falú, jó minőségű fazekak. Olyan a formájuk, mint az 1. csoportba sorolt fehér fazekaké, de azoknál lényegesen kisebbek. Perem á.: 12–14 cm, magasság: 18 cm, fenék á.: kb. 10 cm. Előfordulnak az átlagosnál valamivel nagyobb edények (4. kép 3) és ilyen formájú kis fazekak vagy bögrék. (4. kép 5) Az edények többségének külső oldalát sárga engobe borítja, de előfordulnak fehér és világosbarna engobe-ok is. Az edények belsejét sárga, barna, zöld vagy ezeknek a színeknek a keverékeiből készített mázakkal fedték. A színes mázak az edények peremén sűrűek és sötétek, előfordult, hogy a fazekak aljára már nem is nagyon csurgott le a máz. A mázakat a peremek külső oldalára is felkenték. A fazekak nyakán és vállán díszítésként vékony bordák futnak körbe. (4. kép 2–5)

3. Sötétszürke cserépből készült fazekak. Az előbbiekhez képest gyengébb minőségű darabok. Faluk is vastagabb, 0,4–0,6 cm, a többi méretük olyan, mint a 2. csoportba tartozó fazekak mérete. Külső oldalukat világosbarna, szürkéssárga vagy szürke engobe fedi, belsejüket pedig közép- vagy sötétbarna, sűrű, csillogó máz borítja. Ezzel javítják az edény enyhén porózus anyagának folyadékmegtartó képességét. Az edények legfőbb jellegzetessége az erőteljes szalagperem, amelynek átmérője 1–2 cm-rel nagyobb, mint a fazék öblének átmérője. A fazék kis szalagfüle a perem felső széléből indul, és a fazék vállába simul. Az edények nyakán kis, körbefutó borda van, és ez alatt az edény öblét ferde irányú lapos bordákkal díszítették. Erre a csoportra is jellemző, hogy a fazekakkal azonos formájú bögréket készítettek. (5. kép 1., 3–5)

4. Az idesorolt edények anyaga és minősége ugyanolyan, mint a 3. csoportnál. Azonban más peremkiképzésű, vastagabb falú, (0,5–0,7) nagyobb méretű edények voltak. Az edények teljes formáját nem ismerjük, mert ezekből csak peremes oldaltöredékeket találtunk. (5. kép 2., 6–7)

FEDŐK

A magas, kónikus formájú, lapos fogógombos fedők szürke vagy vörös színűek. Méretük nagyjából egyforma, az átmérő 16–18 cm, a veremben talált fazekaknál nagyobb edényekre illenek. (6. kép 5–6)

BÖGRÉK

1. Szürke vagy sárgásszürke cserépbögrék, belső oldaluk általában zöld mázas, de sárga mázasak is előfordulnak. Mindegyik darab töredék, rekonstruálható magasságuk 7–8. cm.Felmagasodó, külső oldalán bordázott vagy kihajló szalagperemük van. Gyakran kis szalagfülük van. A bögrék legfőbb jellegzetessége az edények öblét teljes egészében beborító, fogazott sorokból álló díszítés. (3. kép 7–10)

2. A fazekak 2. és 3. csoportjában a fazekakkal teljesen megegyező formájú bögrék is előkerültek. (4. kép 5., 5. kép 5)

KORSÓK

1. Mindkét oldalán vörös, sötétszürke törésfelületű, mázatlan korsó. Szűk nyaka, egyszerű kiöntősre húzott szájpereme és vastag hurkafüle van. Magassága 28,5 cm. (6. kép 1)

2. Mindkét oldalán vörös, sötétszürke, fekete törésfelületű, mázatlan, kb. 40 cm magas korsók. Karcsú, magas öblük van, (4. kép 1) nyakuk fölfelé haladva kissé összeszűkül, és a perem alatt vastag, éles bordában végződik. Ebből indul a korsó vastag hurka vagy vastag, széles szalagfüle. A vékony, felmagasodó szájperem a nyakon lévő vastag borda fölött van, és cakkos kiöntősre van kialakítva. Az edény nyakán és vállán lapos, körbefutó bordák vannak. (6. kép 2–3)

3. Mindkét oldalán vörös, szürke vagy szürkésfekete törésfelületű, mázatlan edények. Magasságuk kb. 28–30 cm, nyakuk 2–3 cm átmérőjű. Szűk hengeres idom, amelynek a tetején erőteljesen bordázott gyűrűből indul a korsó vastag füle. Vékony, kis kiöntőpereme tölcséresen összeszűkül, a kifolyó átmérője 1,8–2,2 cm. (6. kép 4)

4. Finoman iszapolt, magas kaolintartalmú, vastag falú, fehér kancsók vagy korsók alsó részei. A belső oldalon erőteljes, éles korongolási gyűrűk vannak, amelyek az edények alja felé sűrűsödnek. Kívül sárga engobe, belül világossárga vagy világoszöld máz van. A töredékek külső oldalán mázpettyek előfordulhatnak.[14]

KÁLYHASZEMEK

Különböző méretű, általában sárgásszürke vagy szürke, tál alakú kályhaszemek jellegtelen oldaltöredékei.

Falazó- és padlótégla-töredékek.
Kúpcserép darabja.[15]

KOVÁCSOLTVAS TÁRGYAK

SZÖGEK

1. Ácsszögek. Nagy, vastag szárú, kerek fejű szögek töredékei. A szögek szára téglalap alakú és téglalap keresztmetszetű vaspántból készült. A szögfej átmérője 2,5–4 cm. Mindegyik szögnek letörött a szára, és sérült, deformálódott a feje. (7. kép 5–6)

2. Ácsszögek. T-fejű, vastag szárú, közepes méretű szögek. A szög szárának kerekded, lekerekített sarkú, négyszög alakú keresztmetszete van. Általában a szögek feje hiányzik, a szögek szára 10–11 cm hosszú. (7. kép 10)

3. Szögek. Kerek fejű, T-fejű, kör- vagy négyszög keresztmetszetű, 6–8 cm hosszú szögek törött, deformálódott darabjai. (7. kép 7–9)

4. Sasszög. (7. kép 16)

VASALÁSOK

1. Rúdvasalás. Domborúra hajlított, vastag rúdvasalás egyik vége. Az épségben maradt sarkokban 1-1 szöglyuk van. (7. kép 1)

2. Lemezes borítópántok. Egyenes és különböző formára hajlítgatott vasalások. Különböző szélességű és vastagságú pántok, vannak közöttük visszahajlított és derékszögben behajlított szélű darabok is. Látszanak a felerősítőszögek helyei.

MEZŐGAZDASÁGI ESZKÖZÖK

1. Aratósarlók pengetöredékei. (7. kép 11)
2. Sarlók penge- és nyéltüsketöredékei. (7. kép 3)
3. Juhnyíró olló pengetöredékei.[16]

HÁZTARTÁSI ESZKÖZÖK ÉS FELSZERELÉSI TÁRGYAK

1. Lakatpántok és négyszögletes zártestek darabjai. (7. kép 2)

2. Függesztőkampó. (7. kép 15)

3. Kengyelek darabjai. (7. kép 4)

4. Kések. Vékony, apróra törött pengedarabok rekonstruálhatatlan késpengékből. Egyenes nyéltüskék a késpenge kis darabjával. Jobb állapotban maradtak a kovácsoltvas nyélborítások, amelyeknél felismerhető a két vaslap közé rozsdásodott nyéltüske. Több darabban bennmaradtak a felerősítésre szolgáló szögecsek. A késdarabok 4–6,6 cm hosszúak.[17]

5. Lábbelire erősíthető sarokvasak darabjai. (7. kép 12–14)

6. Ismeretlen rendeltetésű vasalások. Ovális alakú, vékony (5,6–6x2–2,5 cm) vaslapocskák, amelyeknek hosszanti oldalain 1-1, kb. 2 cm hosszú vastüske helyezkedik el. A vastüsköket a lemez széleivel együtt derékszögben behajlították, és így 2–2,5 cm széles felületet fogtak közre. Végül a vasalásokat hosszanti irányban enyhén homorították. Ép és törött, szabályos és deformálódott darabok kerültek elő. Feltűnően sok volt belőlük, hiszen 16 db többé-kevésbé formálgatva, de épségben került elő. (8. kép 1–2)

7. Vörösréz gyűszű. Csonkakúp alakú, palástját és tetejét benyomott pontsorok borítják. Átmérője és magassága 1,7 cm.[18]

ÁLLATCSONTOK

A viszonylag nagyobb darabokra és az egészen apróra vágott állatcsontok között felismerhetők a tenyésztett, vadászott, halászott állatok, sertés, szarvasmarha, juh, madarak, halak csontjai.[19] Feltűnően sok tojáshéj, halszálka, halpikkely volt egy-egy csomóban bedobva a gödörbe, de ezek már nem voltak kiemelhető állapotban. Ugyancsak csomókba dobálva találtuk a folyamikagyló-héjakat. A Csepel-szigeti gabonásverembe öntött háztartási hulladék és a benne lévő régészeti leletek korának a meghatározásában a falusi, XVI. századi pénzleletes edények segítettek bennünket. A Csepel-szigeti fazekak 2. csoportjába sorolt fazékkal megegyező formájú edényben voltak a nagykátai (Pest megye) 2. éremlelet darabjai. A nagykátai vékony falú, belül zöld mázas fazék darabjai között I. Ferdinánd király (1526–1564) 1531-es, 1533-as évekből származó pénzei voltak elrejtve.[20] A szápári (Veszprém megye) bögre az előbbi fazekak kicsinyített mása, ez is zöld mázas volt belülről. 246 db XVI. századi aprópénz volt benne, amelyek közül Matthäus salzburgi érsek 1540-es zweierje volt a legkésőbbi.[21] Ugyancsak a Csepel-szigeti, 2. típusba sorolt fazekakkal mutat rokonságot a nagykátai (Pest megye). 1. éremlelet edénye is. A sárgásfehér, vékony falú, belső oldalán zöld mázas edényrészletben[22] 5600 db, 1520–1530 közötti időszakból származó pénz volt.[23] Ugyancsak a XVI. század első feléből származó pénzeket találtak Szederkényben (Baranya megye), egy barnásvörös, homokkal soványított agyagkorsóban, amelynek hiányzott a pereme és a füle. Ennek ellenére megállapítható, hogy ugyanolyan vékony nyakú, szűk szájú korsó volt, mint amilyenek a Csepel-szigeti korsók 3. típusába tartoznak. A szederkényi éremlelet 9 kg, 16 dkg súlyú ezüstpénzből állt, amelyek között II. Lajos király (1516–1526) 1525-ben vert dénára volt a legkésőbbi.[24] Tehát a felsorolt éremleletek és természetesen a pénzeket tartalmazó edények 1525-ben (Szederkény), 1530-ban (Nagykáta 1.), 1533-ban (Nagykáta 2.) és 1540-ben (Szápár) kerültek a földbe, ami azt jelenti, hogy a pénzes edényekkel megegyező Csepel-szigeti edények is ebben az időszakban voltak használatban. Mivel a Csepel-szigeti cserépedények között a pénzleletes edényekkel rokon darabok kerültek elő a legnagyobb mennyiségben, ezek az 1. gabonásverem egész betöltését a XVI. század első felére, az 1541 előtti évtizedekre keltezik. Ezt a megállapítást az 1565-ös török adójegyzék is megerősíti, a Csepel-szigeti falvak közül már csak Szentmiklóst említik, mert a többi falu erre az időszakra elnéptelenedett.[25]

Korábban említettük, hogy a Csepel-szigeti 1. gabonásveremben talált cserepek legnagyobb része nagyjából azonos méretű, vékony falú, belül zöld, sárga mázas, jellegzetes peremű, majdnem teljesen egyforma fazekakból származik. Azonnal felvetődik az a kérdés, hogy ezen a környéken miért pont ezeket a fazekakat használták ilyen nagy mennyiségben. A főváros több hasonló korú leletegyüttesében is gyakori ez a fazékfajta, de többféle méretben s a többi edényhez hasonló mennyiségben került elő.[26] A következő kérdés akkor merül fel, amikor a mázas edények XVI. század eleji elterjedését vizsgáljuk. Bár még nem készültek e tárgyban nagyobb területeket érintő, összefoglaló tanulmányok, annyit azért lehet tudni, hogy a XVI. század eleji falusi leletek között nagyon kevés a mázas edény, még a Buda és Pest körüli falvakban sem terjedtek el túlságosan.[27] Például a Budapest XXIII., Soroksár-Várhegyen feltárt kerekegyházi, késő középkori falurészletben, azaz az innen származó leletek között is alig akad néhány mázas cserépdarab. A falu ekkor főnemesi család birtokában volt, de mivel lakói szegények voltak, az olcsóbb, egyszerűbb háztartási edényeket használták.[28]

A Csepel-szigeti fazekak rendeltetésének meghatározására a technikai jegyek elemzéséből is ki lehet indulni. A cserepek

nem voltak kormosak, összeégettek, és már egészen vékony faluknál fogva sem voltak alkalmasak a nagyobb igénybevétellel járó konyhai főzésre. Tehát nem valószínű, hogy főztek bennük, bár rövid ideig tartó főzést vagy melegítést biztosan kibírtak. Valamilyen folyékony élelmiszert, esetleg tejet tároltak bennük, az űrtartalmuk kb. 2,5 liter, közel áll az újkori tejesköcsögökhöz. A funkció meghatározását segíti az a tény is, hogy a vermet nem fokozatosan, hanem egyszerre töltötték fel, a benne lévő leletanyag annyira egységes, hogy feltételezhetjük: az a szemétdomb is, amelyet a verembe hordtak, szintén rövid időszak alatt keletkezhetett. Nincs az a paraszti vagy vidéki kisnemesi háztartás, amelyben a napi ételkészítés során tucatszámra ugyanazt az edényfajtát használták volna. Valószínűleg azért volt szükségük sok egyforma edényre, mert nagyobb mennyiségben rendelkeztek olyan élelmiszerrel, tejjel, amelynek tárolási vagy készítési ideje közel egyforma időtartamot vett igénybe, és csak egy kisebb mennyiséget lehetett optimális körülmények között tárolni vagy feldolgozni. Egyáltalán nem elképzelhetetlen, hogy a feltárás környékén a középkor folyamán olyan család vagy családok éltek, akik sok tejelő állatot tartottak, és nagyobb mennyiségű tejterméket készítettek, amelynek egy részét esetleg be kellett szolgáltatniuk, más részét pedig piacon árulták.

A tejtermékek fogyasztása a középkori társadalom minden rétegében elterjedt. A sajtféle gyakran szerepelt a parasztok asztalán is.[29] A böjti napokon gyakran ettek tejes vagy tejtermékből készült ételeket, és ha tekintetbe vesszük, hogy minden felnőtt, egészséges keresztény embernek a nagy egyházi ünnepek előtti böjtök mellett kötelező volt minden héten két napot is böjtölni, így talán el lehet képzelni, hogy a tejtermékekből is nagyobb piaci kereslet volt. A tehetősebb családok azonban nemcsak a böjti napokon főztek vajjal, több főzeléket általában vajjal készítettek, a XVI. századi és a XVII. század eleji szakácskönyvekben találhatók ilyen receptek.[30] A böjti napokon fogyasztott tejtermékek mennyiségeit és a tejtermékekből készült ételek fajtáit a Nádasdyaknak az 1550. év október haváról fennmaradt étrendjéből ismerjük. Hétfői és keddi napokon tartották a heti böjtöket, nagyjából minden héten ugyanazt ették. Az 5–6 fogásos ebédeken és vacsorákon különféle, vajjal készített főzeléknövényeket, vajas-túrós étket, lepényt tejben, vágott tejes étket, gombócot vajjal, köleskását vajjal stb. szolgáltak fel. Természetesen kevés embernek volt ilyen gazdag böjti étrendje, azonban a felsorolt ételek közül bármelyik elkészülhetett a szegényebb emberek konyháján is.[31]

A középkori magyar élelmiszeripar történetével kevesen foglalkoztak, nem ismerjük eléggé a feldolgozás folyamatait, a készítési technikákat, a munkafolyamatokban használt felszereléseket, eszközöket. Kevés szó esett a középkori étkezési szokásokról, az ételekről, a konyhatechnikáról. Reméljük, hogy a középkori életmód-kutatások erre a területre is kiterjednek, mert az egyre szaporodó régészeti leletek is sugallják, hogy ez a témakör sokkal érdekesebb, szerteágazóbb, mint amilyennek a jelenlegi kutatási eredmények mutatják.[32]

JEGYZETEK

1. PAIS Dezső: Magyar Anonymus. Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről. Bp. 1926. 136–137.
2. GYÖRFFY György: Budapest története az Árpád-korban. Budapest Története 1. Bp. 1973. 253., 265., 319.
3. KUBINYI András: Budapest története a későbbi középkorban Buda elestéig (1541-ig) Budapest Története 2. Bp. 1973. 30–31.
4. BÁRTFAI 2.
5. IRÁSNÉ MELIS Katalin: Adatok a pesti síkság Árpád-kori településtörténetéhez. MHB 4. Bp. 1983. 15.
6. PERÉNYI J.: Csepel. Bp. 1934. 14–15. HÖLLRIGL J.: Árpád-kori kerámiánk I. Fenékbélyeges edények. ArchÉrt 44. 1930. 148. 95. kép 1., 150., 97. kép 2.
7. BÁRTFAI 10–11.
8. BÁRTFAI 29.
9. BÁRTFAI 51., 158.
10. IRÁSNÉ MELIS 41–70.
11. Az ásatást dr. Nagy Margit, a Budapesti Történeti Múzeum tudományos munkatársa vezette, az Árpád-kori leletek publikálási lehetőségét itt köszönöm meg.
12. Magyar Néprajzi Lexikon 2. Bp. 1979. 256–257.
13. A dél-pesti határ és a Csepel-sziget Árpád-kori falvaiban általános volt a szabadtéri tüzelőgödrök használata. IRÁSNÉ MELIS 71–174.
14. Ltsz.: 97.55.4/1–2.
15. Ltsz.: 97.52.1/1–4.
16. Ltsz.: 97.51.12.
17. Ltsz.: 97.51.14.
18. Ltsz.: 97.51.18.
19. Az állatcsontokat dr. Vörös István, a Nemzeti Múzeum tudományos munkatársa határozta meg, kutatási eredményeit a régészeti beszámolót követően e kötetben teszi közzé.
20. PARÁDI 210–211., 244., 5. kép 6., 19. kép
21. PARÁDI 211., 244., 5. kép 3., 18. kép 3.
22. Az edénytöredéket fazék öblének gondolom, ilyen vékony falú (0.3–0.4 cm) és ilyen magas öblű (21.3) kancsót, vagy korsót nem találtam a publikált irodalomban.
23. PARÁDI 210., 244. 5. kép 12., 19. kép 5.
24. PARÁDI 210., 244. 7. kép 7., 18. kép 1.
25. BÁRTFAI 408.
26. NAGY L.: Tabán a régészeti ásatások világában (Előzetes jelentés az 1934–1935. évi ásatásokról) TBM 4. 1936. 26–28. CXIV–XV. tábla.; GARÁDY Sándor: Budapest területén végzett középkori ásatások összefoglaló ismertetése 1931–1941. BudRég 13. 1943. 216–228. GARÁDY Sándor: Budapest területén végzett középkori ásatások összefoglaló ismertetése 1931–1941. II. rész. BudRég 14. 1945. 421–438. 30–40. képek.
27. A Veszprém megyei középkori Sarvaly falu XV. sz. végi XVI. sz. eleji háztartási edénysorozataiból is hiányoznak a mázas edények, mindössze 4 kisebb mázas edénytöredék került elő. HOLL–PARÁDI 97–98.
28. A szerző ásatása 1987-ben, a későközépkori leletanyag feldolgozás alatt van.
29. BELÉNYESY 142.
30. RADVÁNSZKY Béla: Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században. 3. Bp. 1879. 37–50.; BELÉNYESY 148–151.
31. BELÉNYESY 143–148., 1–5. tábla
32. A rajzokat Láng Andrea és Major János készítette.

IRODALOMJEGYZÉK

BÁRTFAI=BÁRTFAI Szabó László.: Pest megye történetének okleveles emlékei 1002–1599-ig. Bp. 1938.

BELÉNYESY=BELÉNYESY Márta: Egy XVI. századi főúri étrend kultúrtörténeti és néprajzi tanulságai (A Nádasdyak 1550-ből származó számadásai alapján) Néprajzi Értesítő 40. 1958. p. 133–153.

HOLL–PARÁDI=HOLL Imre–*Parádi* Nándor: Das mittelalterliche Dorf Sarvaly. In: FontArchHung Bp. 1982. 97–98.

IRÁSNÉ MELIS=IRÁSNÉ MELIS Katalin: Kerekegyháza középkori falu Budapest határában. Régészeti kutatások az M0 autópálya nyomvonalán 2. In: BTM Műhely 6. Bp. 1992.

PARÁDI=PARÁDI Nándor: Magyarországi pénzleletes középkori cserépedények (XI–XVII. század). ArchÉrt 90. 1963. p. 206–251.

KATALIN MELIS IRÁS

ARCHAEOLOGICAL DATA ON THE MEDIEVAL HISTORY OF CSEPEL ISLAND

Following the Hungarian Conquest (AD 896), Csepel Island became the property of the sovereign's tribe, and subsequently remained a royal estate until the end of the Middle Ages.

According to written tradition, Grand Duke Árpád moved his horse stocks here at the time of the Hungarian Conquest (AD 896). During the Period of the Árpád Dynasty, the center of the royal estate formed in the island's northern section that today corresponds to the capital's 21st District. This royal outpost may be associated with the medieval village of Csepel. Csepel village was first mentioned in an AD 1138 document, when King Béla the Second transposed ten local wine masters to the Dömös Church District. Members of the royal family often visited this place during the 2nd half of the 13th century, King István the Fifth even died here in 1272. The king's bailiff in Csepel was legally in charge of the entire island.

The names of villages located around the center of the royal estate (Halásztelek, Szőlős, Födémes) all refer to employees of the royal court involved in provisioning. By the end of the Middle Ages (15th and early 16th century), numerous families of the lesser nobility inhabited the villages and small towns of Csepel Island.

Traces of cemeteries for commoners, two from the Period of the Hungarian Conquest (10th century) and another from the 11th century, are known in the northern section of Csepel Island. Remains of houses and the church from the 11th-13th century village of Szőlős, mentioned in a AD 1300 document, were detected on the island's eastern side in the path of the M0 Motorway that will cross the island. On the island's western side, also within the path of the planned motorway, pits from another medieval village, containing 13-14th century finds, were uncovered along a several kilometers long stretch that had been heavily disturbed by modern age construction. The volume of the largest pit was 15 m3. It was identified as Grain Storage Pit 1 and contained thousands of archaeological artifacts (sherds, iron tools and animal bones). On the basis of coin finds hoarded in pots in medieval Hungary, the time of use for Grain Storage Pit 1 on Csepel Island recovered in 1988, may be estimated as the beginning of the 16th century, that is, the decades preceding Ottoman Turkish occupation.

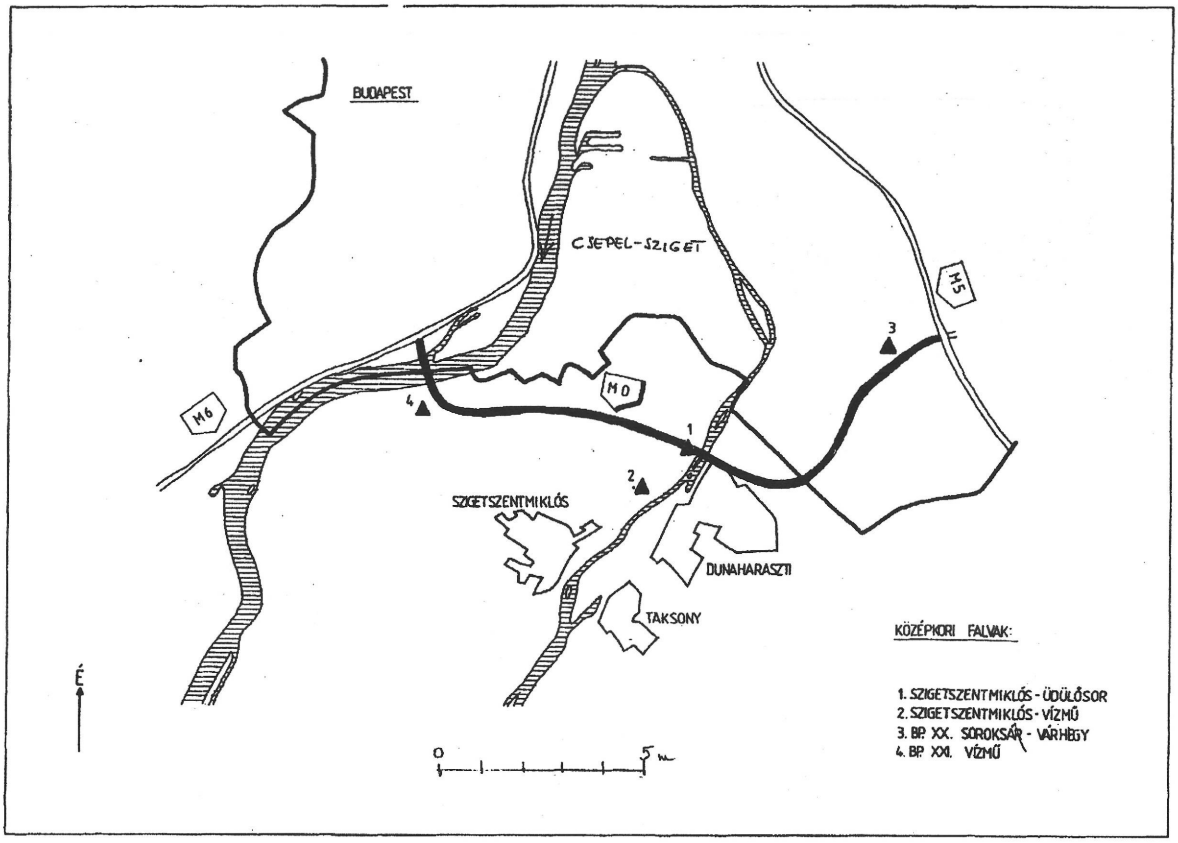

1. kép. Régészeti lelőhelyek az M0 autópálya nyomvonalán (1987–1988).

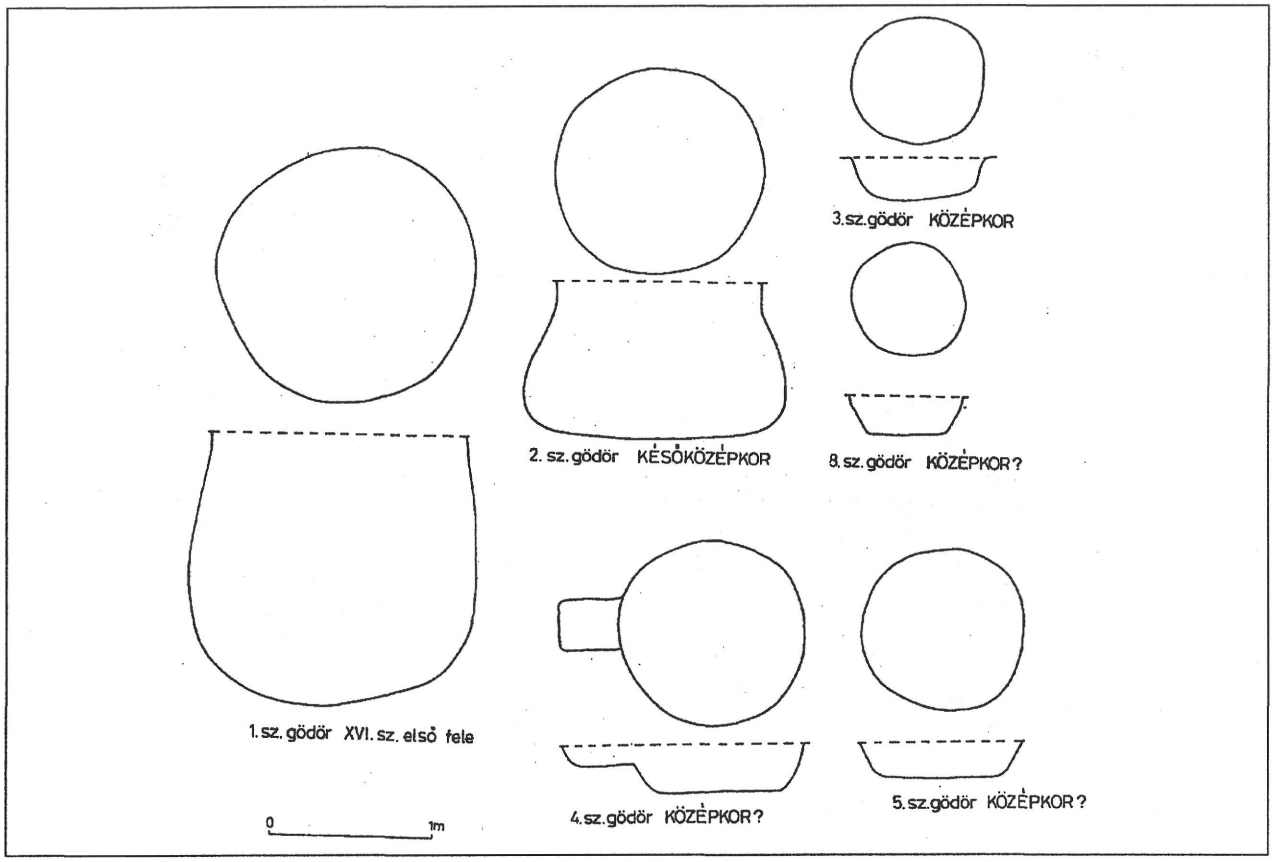

2. kép. Csepel-sziget, nyugati oldal. Az 1988-ban feltárt középkori gödrök.

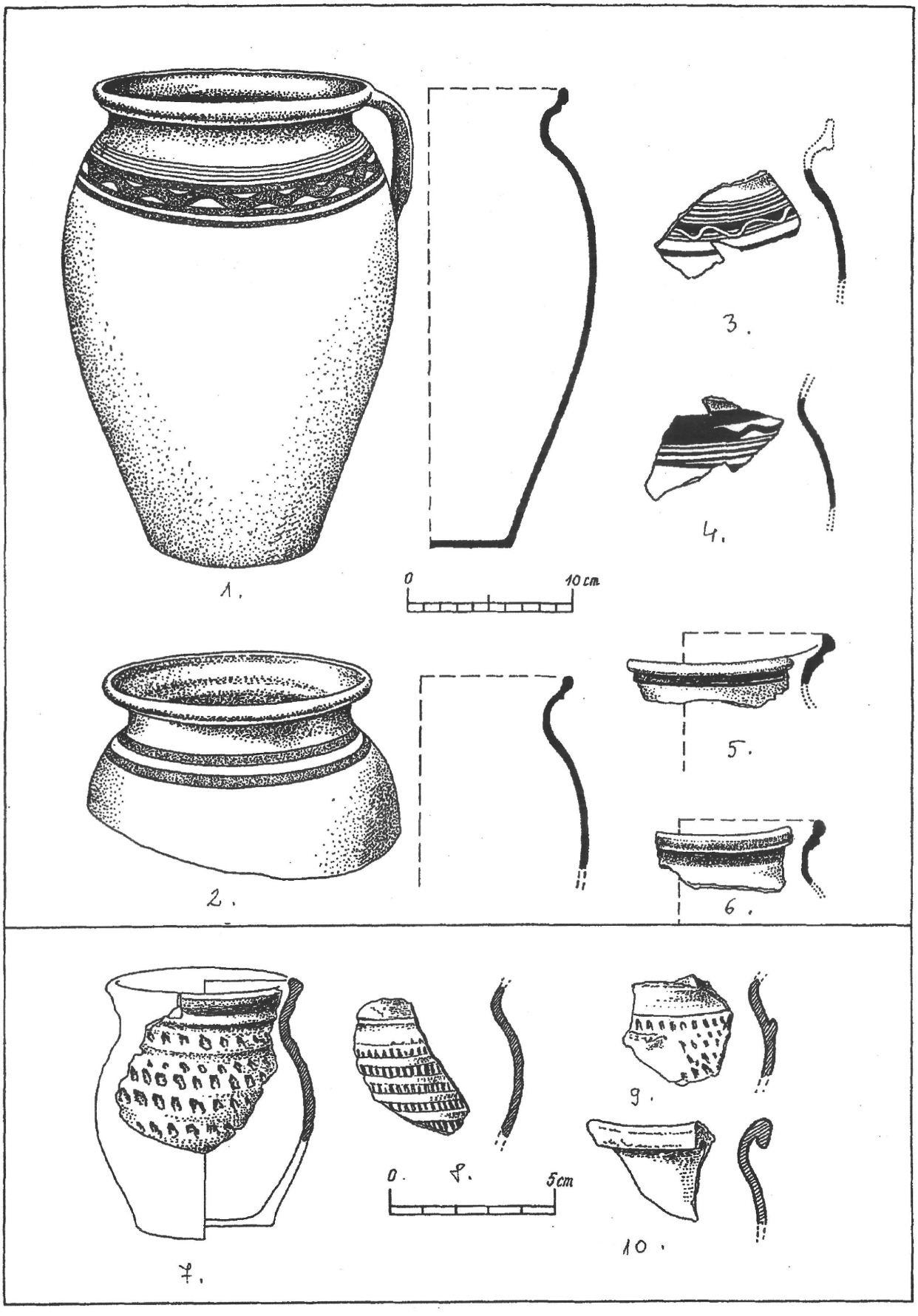

3. kép. Csepel-sziget, nyugati oldal. 1. gödör (1988). 1–6. Fehér, vörös festéssel díszített fazekak. 7–10. Bögrék. XVI. sz. első fele.

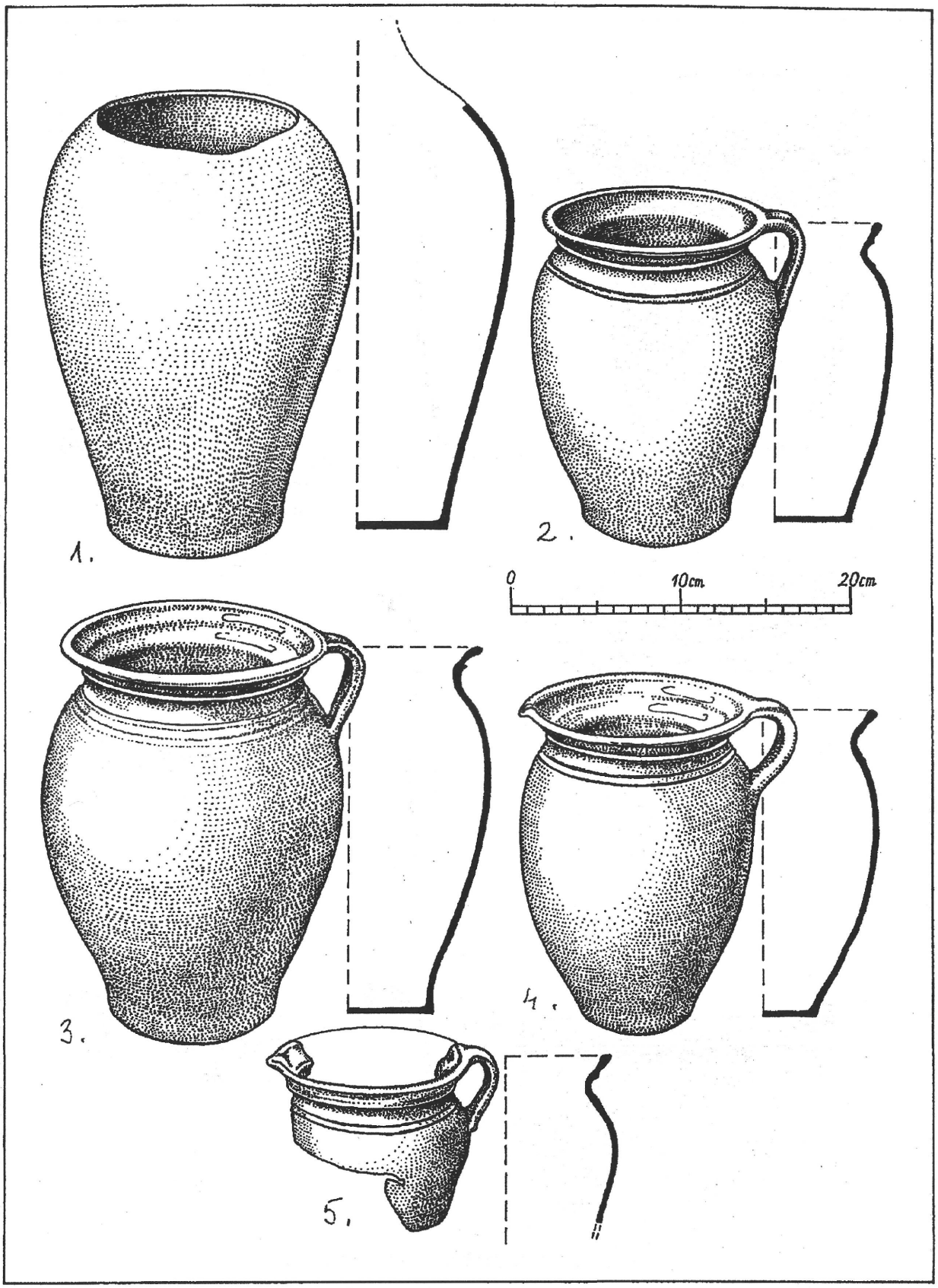

4. kép. Csepel-sziget, nyugati oldal. 1 gödör (1988). 1. Vörös korsó. 2–5. Belül mázas, vékony falú fazekak és bögrék. XVI. sz. első fele.

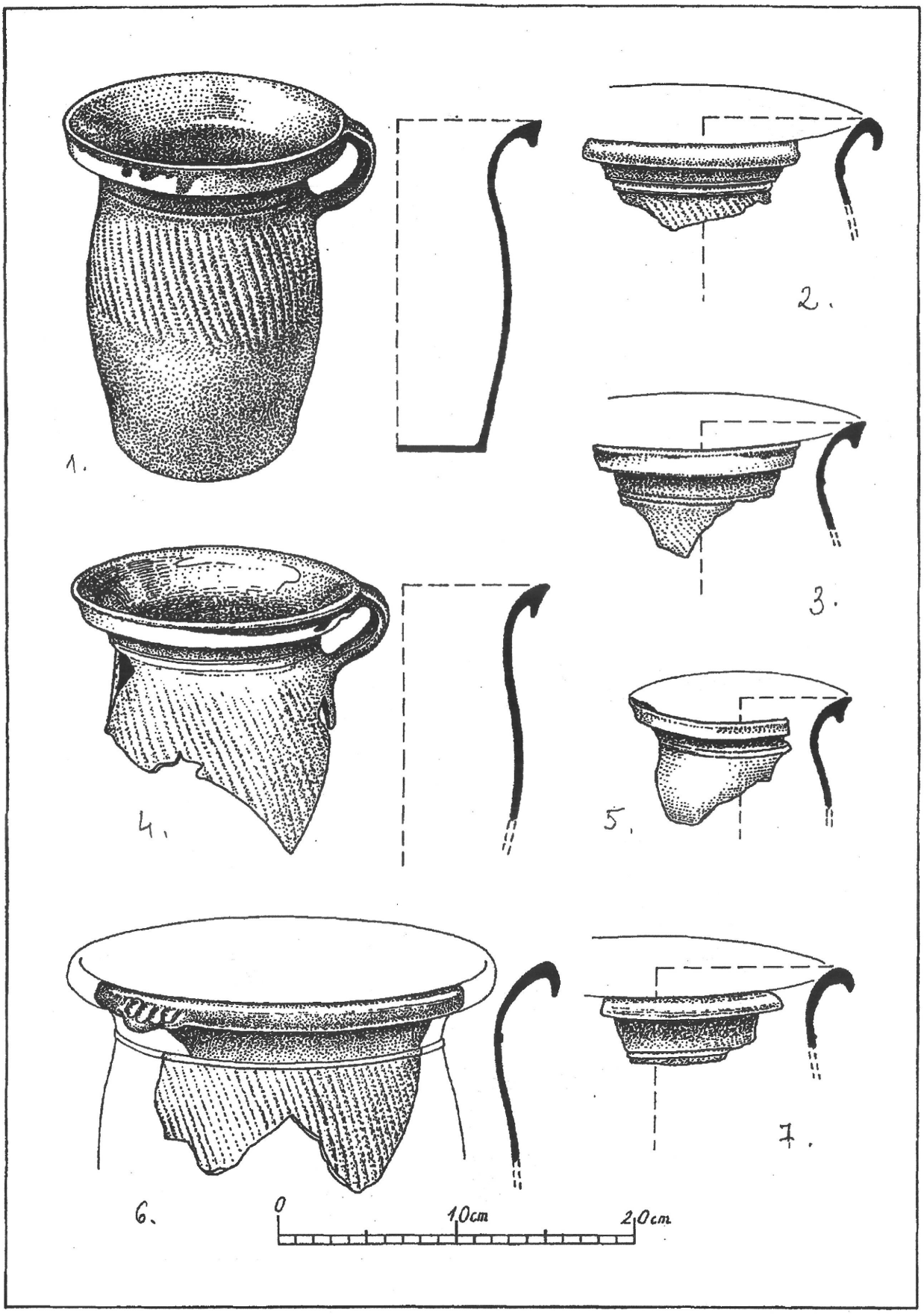

5. kép. Csepel-sziget, nyugati oldal. 1. gödör (1988). 1–7. Belül mázas fazekak és bögrék. XVI. sz. első fele.

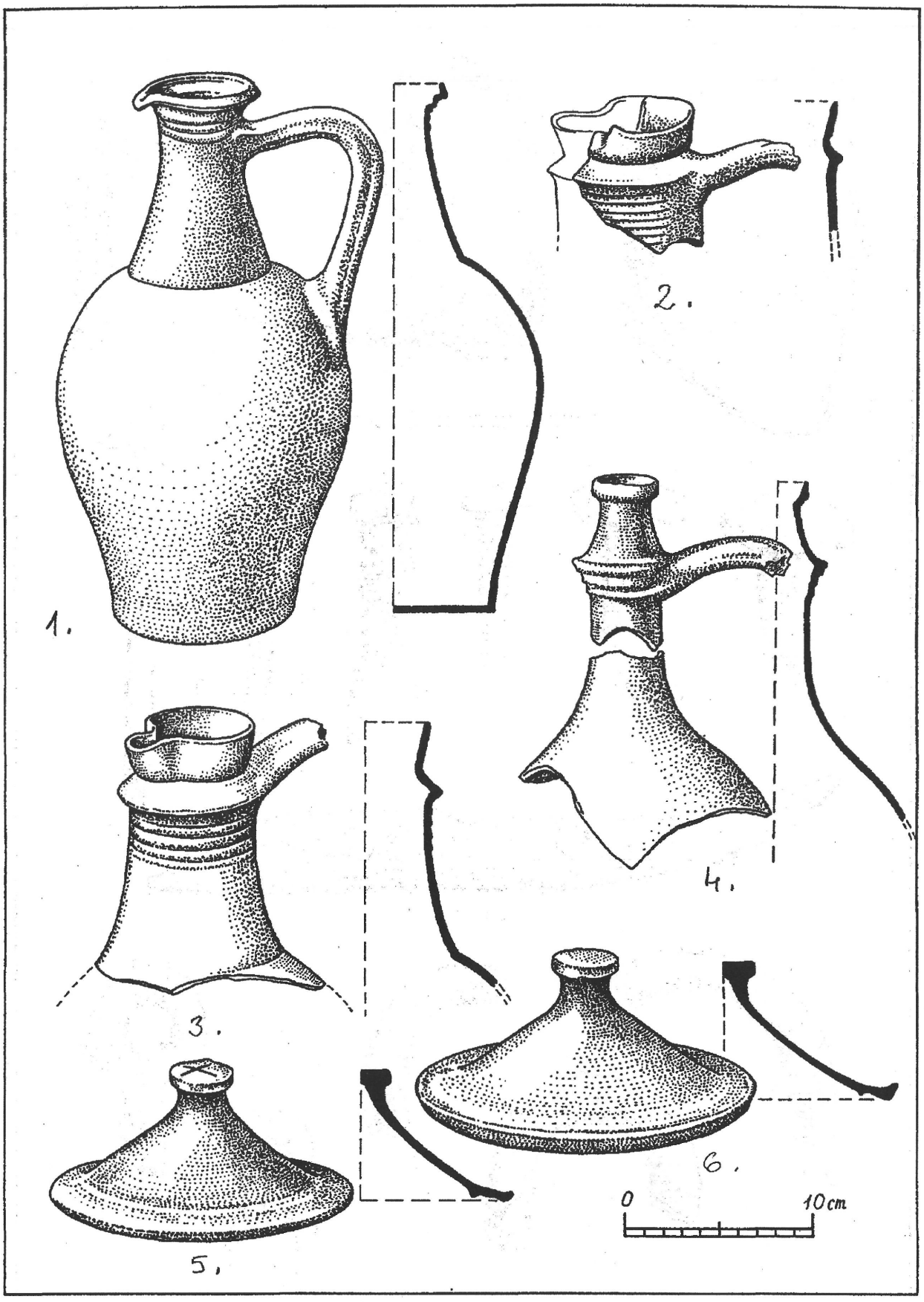

6. kép. Csepel-sziget, nyugati oldal. 1. gödör (1988). 1–4. Vörös kancsók és korsók. 5–6. Fedők. XVI. sz. első fele.

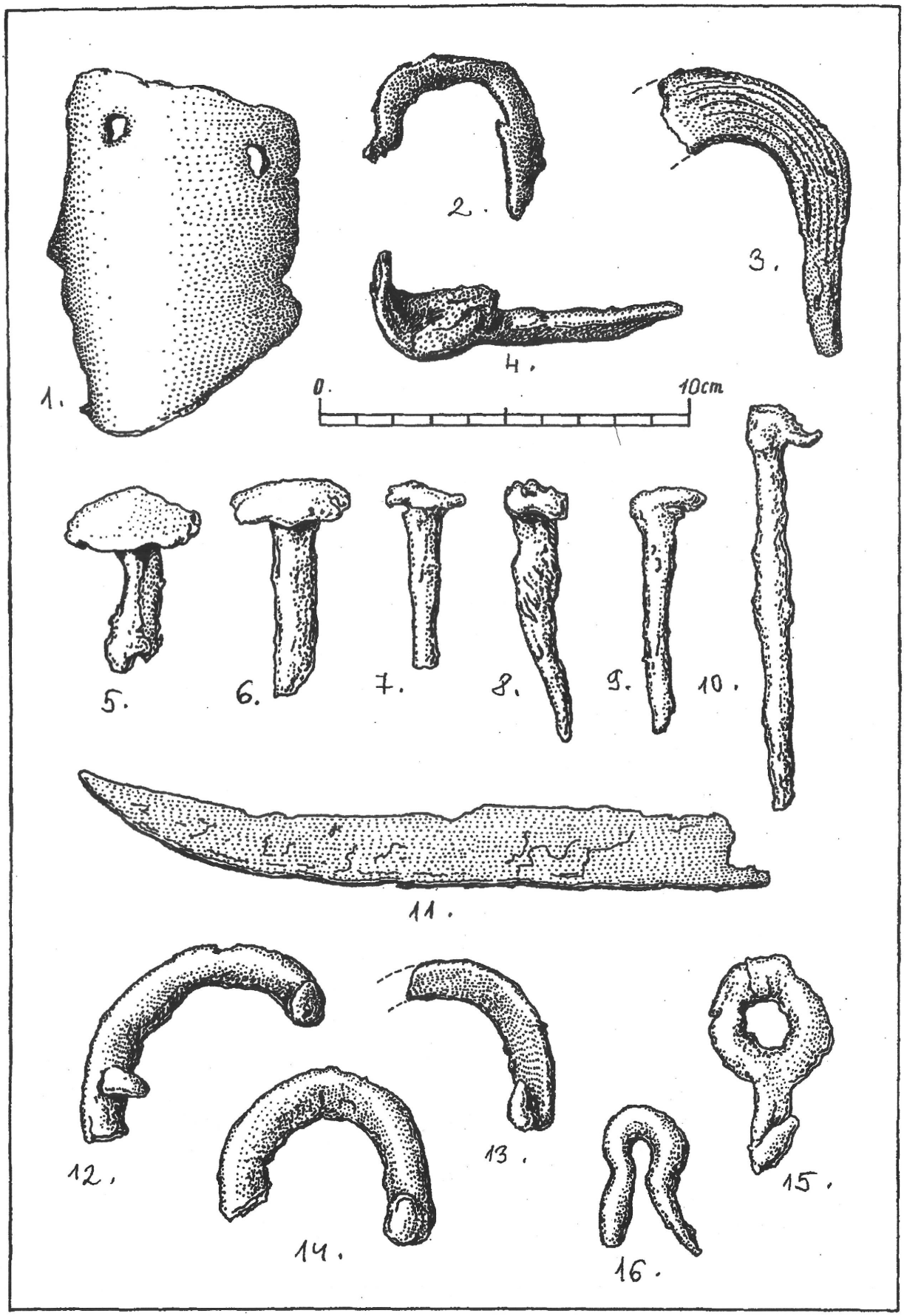

7. kép. Csepel-sziget, nyugati oldal. 1. gödör (1988). 1–16. Kovácsoltvas eszközök és felszerelési tárgyak. XVI. sz. első fele.

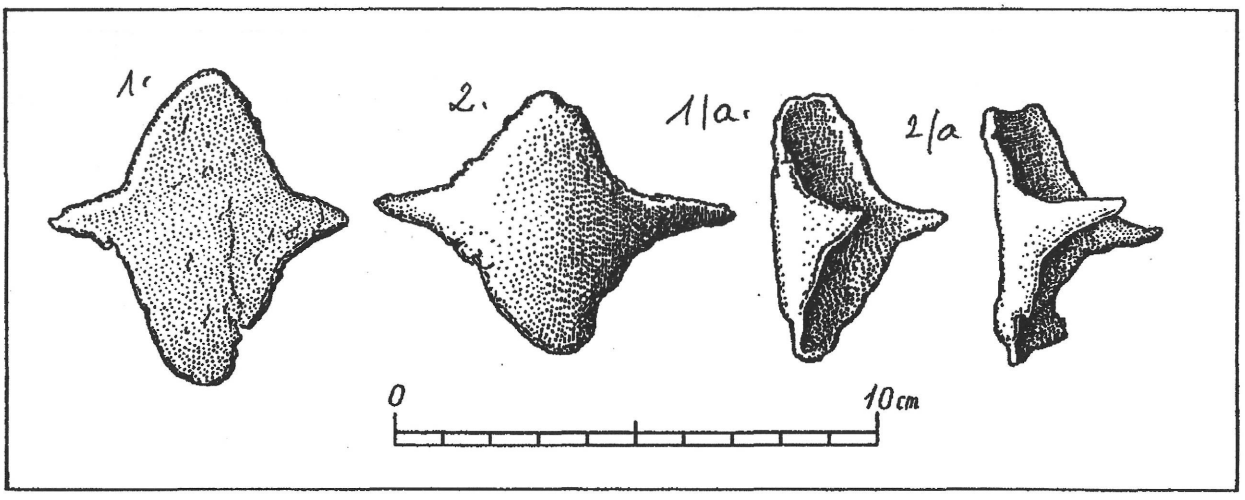

8. kép. Csepel-sziget, nyugati oldal. 1. gödör (1988). 1–2. Vasalások kovácsoltvasból. XVI. sz. eleje.

VÖRÖS ISTVÁN

KÉSŐKÖZÉPKORI GABONÁSVERMEK ÁLLATCSONT LELETEI A CSEPEL-SZIGETEN

A Csepel-sziget Ny-i szélén az M0 autópálya nyomvonalán végzett leletmentő ásatás során őskori és késő középkori települések maradványai és leletei kerültek elő. A Fővárosi Vízművek területén egy középkori falunak a kemencemaradványain kívül két XVI. századi leletanyaggal betöltött gabonásvermét lehetett feltárni.[1] A régészeti leletanyagot Irásné Melis Katalin dolgozta fel, tanulmányát lásd ugyanezen kötetben. A két gabonásveremben összesen 1306 db állatcsont volt. A házi emlős állatok közül csak az ún. haszonállatok maradványai fordulnak elő, ezek: a szarvasmarha (Bos taurus L.), a juh (Ovis aries L.) és a sertés (Sus scrofa domestica Erxl.); a baromfiak közül csak a házityúk (Gallus domesticus L.); a vadászott állatok közül a mezei nyúl (Lepus europaeus Pall.); a vadmadarak közül a csóka (Coloeus monedula L.)[2] maradványai voltak meghatározhatók. A halászat emlékeként nagy számú, különböző fajhoz tartozó halmaradvány került elő. (1. táblázat) A két gödörben 22 db folyami kagyló (Unio crassus) vastag héja, illetve héjtöredéke is volt.

Az állatcsontanyag 89,2%-a az 1. veremben volt. A csontanyag felhalmozódására jellemző, hogy a háziemlősök maradványainak 87%-a, a házityúkmaradványok 94,5%-a és a vadmadár-, illetve halmaradványok 97,6%-a szintén az 1. veremben volt.

Az állatcsontanyag 78,1%-a háziemlős, 13,2%-a vadmadár és hal, 8,5%-a házityúk és 0,2%-a (3 db!) vadászott állat maradványa. A sajátos összetételű állatcsontanyag egy tipikus elsődleges helyen felhalmozódott konyhai és étkezési csonthulladék.

HÁZIÁLLATOK

Szarvasmarha: 460 db – 14 egyed, a haszonállatok 45%-a. A szarvasmarhacsontok fregmentáltságára jellemző, hogy a hosszúcsontok közül csak három darab (mt) mérhető, a többi mind ujjpercek. (5. táblázat) A két kifejlett állat mt. dist. epiph. mérete kisközepes; az os. ph. I. med.-sag. hossza 51–56 mm, n–7, a prox. epiph. sz. 27–29 mm, n–6; az os. ph. II. med. -sag. h. 33–40 mm, n–8, a prox. epiph. sz. 27–31 mm, n–7. A mellső os ph. III. hossza 71–78 mm, a hátulsóé 60–70 mm. Az ujjpercek szintén a kisközepes és közepes mérettartományba tartoznak. A mérhető szarvasmarhacsontok egyértelműen, a töredékes csontok nagy valószínűséggel mind tehénmaradvány. A szarvasmarhacsontok méreteiből alacsony és közepes testméretű, 100–119 cm marmagasságú[3] egyedek rekonstruálhatók.

A szarvasmarhacsontok anatómiai megoszlása aszimmetrikus. (2. táblázat) Feltűnően kevés a fej és az ún. szárazvégtag maradványai. Legtöbb a törzs-rég 261 db – 56,7 %, majd ezt követi az ún. húsosvégtag-régió 103 db – 22,4 % csontjai.[4] (3. táblázat)

A húst reprezentáló törzs és húsosvégtag-csontok 79,1 %-os domináns előfordulásából egyrészt a szarvasmarha húshasznosítására, másrészt az állatoknak a településen kívüli mészárszéki levágására és feldarabolására lehet következtetni. A szarvasmarha fej- és végtagcsontokból legkevesebb 14 egyed volt meghatározható. De meg kell jegyezni, hogy a 261 db feldarabolt törzs-csont nem csak a hat kifejlett egyedhez tartozhatott. Valószínű, hogy a gerincről lehasított összefüggő oldalakat (mellkasrészt, bordasort) külön is szállíthattak a településre. A bordasorokat további 50 mm-es n–49, 60–70 mm-es n–70, 100–130 mm-es n–33, és 150–170 mm-es n–9 sávokra, csíkokra vágták szét. Érdekes, hogy a nagyobb végtagcsontokat is 120–130 mm hosszúságúra darabolták fel. A nagy velőscsontokat (hum, fem) mindig feltörték.

A szarvasmarha egyedek közül hat kifejlett, hat 2–3 éves, és kettő 1–2 éves életkorú volt (4. táblázat).

Juh – 42 db – 7 egyed, a haszonállatok 4,2 %-a

A kiskérődzők közül csak a juh kevés maradványa található a két veremben. A két fiatal egyed csontmérete (5. táblázat) közepes méretű; egy kifejlett egyed astragalus hosszúságméretéből TEICHERT módszerrel[5] számított marmagassága 68 cm, a kos közepes testmagasságú volt.

A juhcsontok anatómiai megoszlására jellemző (2–3. táblázat), hogy sem törzs, sem ujjperc maradvány nem fordul elő; az ún. szárazvégtag csontokból is csak 3 db van. A legtöbb csont a húsosvégtag-régióból származik.

A hét juh egyedből 6 bárány, illetve növendék, egy pedig kifejlett korában került levágásra. (4. táblázat) Az elfogyasztott húst a kifejlett kosból egy húsos lapocka-rész (scapula-hum); a három növendék juhból lapocka-(scapula-humrad/ulna), és com-rész (pelvis-fem-tib); a három bárányból egy fej, valamint két lapocka-rész (hum-rad/ulna) képviseli.

Sertés – 888 db – 19 egyed, a haszonállatok 50,8 %-a.

A vermekben a legtöbb egyeddel és csontmaradvánnyal a sertés van jelen.

A kifejlett sertések humerus dist.epiph. szélessége kisméretű, hasonlóan a fiatal egyedek radius és tibia méreteihez (5. táblázat). Két astragalus hosszúságméreteiből TEICHERT módszerrel[6] számított marmagassági értékek 55,5 és 57,3 cm, mindkettő fiatal egyedé.

Az újszülött malacok csontdiaphysis hosszúság méretei: hum 50, rad 34, ulna 35, fem 52, tib 50 mm. A növendék állatok csontdiaphysis hosszúsága: ulna 103, fem 103, 168 mm Az 1. veremben egy – a dp2/3 között – haránt irányban kettéhasított süldőkoponya aboralis fele, valamint számos malac arc-, és agykoponya töredéke volt. A süldőkoponya varratai még nem csontosodtak el, ezek mentén esett szét. A koponya vastag falu, a profil vonala egyenes. A könnycsont feltűnően nagy: ventralis h. 25 mm, magassága 18 mm. Ez a méret meg-

egyezik a XV–XVI. századi sertések hasonló méreteivel. Hogy a koponya mégsem kifejlett egyedé a foggarnitúra statusa (az M^2 még nem törte át az alveolust), másrészt a zygomaticum magassága jelzi. Ez utóbbi mérete (23 mm) 10 mm-rel alacsonyabb a kifejletteknél.

Egy kifejlett hím egyed felső caninus alveolus átmérője 18 mm, az alsó caninusé pedig 14 mm. A premolaris (P^{2-4}) hossza 52 mm. A corpus mandibulae magas ($P^{2/3}$ között) 45 mm.

A sertések anatómiai megoszlása (2.–3. táblázat) asszimmetrikus, hasonló a szarvasmarháéhoz. Legtöbb csont a törzsrégióba 252 db – 51,2 %, illetve a húsosvégtagrégióba 100 db – 19,3 % tartozik. A relatíve magas fejrégió maradványok (16,2 %) előfordulását a szétesett malac és süldőkoponyák, önálló (kiesett) fogak okozzák.

A sertésegyedek 84,2 %-át fiatal korukban vágták le, ami húshasznosításukat bizonyítja. A sertések között két egyed újszülött, három egyed malac, négy egyed süldő, hét egyed növendék és három egyed kifejlett állat. (4. táblázat) A sertések fej és végtagcsontjaiból tehát legkevesebb 19 egyed volt meghatározható. A sertés esetében is – a szarvasmarhához hasonlóan – a 186 db borda kifejlett állatokhoz; a 76 db csigolya malacokhoz tartozik. Az oldalasok (bordasorok) külön is bekerülhettek a településre. A bordákat 45–50 mm n–57, 50–70 mm n–61, 80–100 mm n–33, és 100–120 mm n–8 hosszúságából arra lehet következtetni, hogy az oldalast felébe, harmadába vágták szét. A vágásnyomok általában a bordák belső felületein találhatók. A végtagcsontokat 2–3 részre vágták szét.

Fogyasztásra a húst az oldalas (bordasort), a részben kicsontozott lapocka (scapula-hum-rad/ulna) és a comb (femtib) csontjai reprezentálják. A malacok esetében a csigolyákat nem fejtették ki

A három malacnak és a négy süldőnek a feje, csigolyái, lapocka és combja, csülke; a hét fiatal sertést 1 fej, 3 lapocka és 5 comb; a három kifejlett sertést pedig 1 fej, 2 lapocka, mellső csülök és 1 comb képviseli.

Házityúk – 110 db – 18 egyed.

Csontmaradványok	db	sin.	dext.	inf/juv.	ad.
clavicula	2				2
coracoideum	13	5	8	5	8
scapula	6	3	3		6
humerus	13	7	6	8	5
radius	2	1	1		2
ulna	9	4	2	3	6
cmc	4		1	3	1
csigolya	3				3
lumbosacrale	4				4
borda	5				5
sternum fr.	12				12
pelvis	5	2	3		5
femur	6	1	5	4	2
tibiotarsus	9	5	4	7	2
fibula	2				2
tarsometatarsus	15	5	5	10	5
				10 egyed	8 egyed

A kifejlett házityúk csontok között egy kappan (tmt) kivételével a többi mind tojó maradványa. A házityúk tojásával és húsával járult hozzá a település lakóinak mindennapi étkezéséhez. A 18 egyed közül 9 kifejlett tojó, 1 kappan, 10 pedig különböző életkorú fiatal egyedek. A csontméreteket a 6. táblázat tartalmazza. Ezek a csontméretek kis és közepes méretartományba esnek.

VADÁSZOTT ÁLLAT

A vadászat vagy vadfogás eredményeként az 1. veremben egy mezei nyúl bal oldali radius/ulna darabja és egy ágyékcsigolyája volt. A robusztus, erős nyúlcsont egyértelműen jelzi, hogy mezei, és nem az üregi, vagy házinyúl maradványa került elő. A nyúl prémes állat, de a középkor, kora újkorban elsősorban a húsáért ejtették el.

HALAK

A Duna partján levő későközépkori településen nem lehet meglepő a halmaradványok előfordulása, de a 89 lelet jelentős mennyiség. A halcsontok több mint a fele (46 db) koponyamaradvány; 31 db borda, 9 db csigolya, 2 db bognártüske és egy nagy méretű rostos csonttöredék. Az eltérő koponyacsontok, és a csigolyák alapján legkevesebb 3 féle faj, közöttük a harcsa (Silurus glanis L.), és – a garatfogak tanúsága szerint – két ragadozó hal előfordulásával kell számolnunk.

VADMADARAK

Csóka – 82 db – 14 egyed

Csontmaradványok	db	sin.	dext.	inf/juv.	ad.
koponya	9			1	8
állcsont	7				7
coracoideum	1		1		1
scapula	1		1		1
humerus	9	4	5		9
radius	9	4	4	1	8
ulna	10	4	5	1	9
lumbosacrale	1				1
femur	6	3	3		6
tibiotarsus	7	4	1	2	5
tarsometatarsus	22	10	11	1	21
				3 egyed	11 egyed

A varjúfélék családjába tartozó csóka többek között a Dunamenti ligeterdőkben, települések épületeiben fészkel. Táplálkozására jellemző, hogy a rovarok fogyasztása mellett a kertek és a gyümölcsösök megdézsmálásával károkat is okozhat. Raff Gy. gyermekeknek írt Természethistóriájában a következőket módja a csókáról: „A csókát könnyen meg lehet szelídíteni 's némelly szavak kimondására tanítani; de mivel ez is nagy tolvaj, 's mindent elvisz, valami csak fényes, nem igen hagyják őt szabadon járkálni a' házban."[7] A csontméreteket a 6. táblázat tartalmazza. Hasonló csontméretű csóka maradványok ismertek Székesfehérvár-Sziget püspöki palota,[8] illetve a svéd Öland szigeti Eketorp leletanyagában is.[9]

A csóka húsa fogyasztásra – a mai ízlésünk szerint – kevéssé alkalmas. Bőre sajátos mosusz-szagú.[10] A csókát esetleg kedvtelésből

is tarthatták. De a csontok anatómiai megoszlása nem a fogságában lepusztult madarak teljes csontvázát, hanem szeparált fej és lábvégek, illetve szárny-, comb-rész maradványok felhalmozódását mutatja. A csontok egy része törött.

A 2. veremben levő töredékes madárcsontokról csak azt lehet megállapítani, hogy nem baromfi maradványok.

KÖVETKEZTETÉSEK

A Csepel-szigeten feltárt gabonásvermek állatcsontanyaga egy tipikus elsődleges helyen felhalmozódott konyhai, étkezési csonthulladék. A funkcióját vesztett gödrökbe bedobált állati maradvány fajösszetétele is, és mennyisége is eltér más helyek anyagaitól. (7. táblázat) A fonyódi[11], a Békés-kastélyzugi[12] várak, illetve a Vác[13] és Székesfehérvár[14] városrészek szemétanyaga másodlagos helyen, tehát nem szemétgödrökben felhalmozódott csontanyagban a húsfogyasztást biztosító haszonállatokon kívül a ló, szamár, kutya és a macska maradványai is megtalálhatók. Ez utóbbi fajok a csepeli vermekből hiányoznak.

A XVI. század elejére keltezhető állatcsontanyag képviselte állatfajok méretben is, és típusban is megegyeznek a megelőző és az azt követő évszázad fajaival.[15] Az állatok mészárszéki bontása és konyhai előkészítése is már egy jól kialakult gyakorlatot követ.[16]

Ha az állatcsontanyag viszonylag rövid idő alatt került a csepeli gödrökbe, akkor a fiatal sertés és juh egyedek mortalitásából valószínűsíthető, hogy azok levágása és a belőlük készült húsétel fogyasztása június-július hónapokban történhetett. A 3–4 hónapos malac és a 8–10 hónapos süldő – esetleges – egyidejű előfordulása pedig a sertésnek évenkénti kétszeri (tavaszi és őszi) ellését jelentené.[17] Az őszi ellés pedig ólas sertéstartást és takarmányozást feltételez.[18]

JEGYZETEK

1. MELIS 1991. 70.
2. A csóka maradványokat dr. Jánossy Dénes határozta meg, melyért ezúton is szeretnék köszönetet mondani.
3. VÖRÖS 1982.133.
4. KRETZOI 1968. 230. Az állatcsontanyag testrégiók szerinti megosztásának KRETZOI-féle módszere in: GÁBORI–CSÁNK–KRETZOI 1968. 230–.
5. TEICHERT 1975.
6. TEICHERT 1969.
7. RAFF 1846 (1986) 114.
8. BARTOSIEWICZ 1983. 171., Table II/c.
9. BOESSNECK et von den DRIESCH 1976. 352-353.
10. KEVE 1973. 10.18.
11. BÖKÖNYI 1974. 361.
12. VÖRÖS 1980. 1. táblázat
13. BARTOSIEWICZ 1995. Table 9.
14. BARTOSIEWICZ 1997. Table XXI.
15. VÖRÖS 1992a, VÖRÖS 1988., BARTOSIEWICZ 1995.
16. VÖRÖS 1988., VÖRÖS 1992a, VÖRÖS 1996.
17. VÖRÖS 1992b, 88. ábra.
18. DORNER 1921. 236–237.

IRODALOMJEGYZÉK

BARTOSIEWICZ 1983=BARTOSIEWICZ, L.: Animal remains from a Medieval cess-pool. Alba Regia 20. 1983. p. 169–179.

BARTOSIEWICZ 1995=BARTOSIEWICZ, L.: Animals in the Urban Landscape in the Wake of the Middle Ages. A case study from Vác, Hungary. Tempus Reparatum. BAR. Internat. Ser. 609. Oxford. 180. p.

BARTOSIEWICZ 1997=BARTOSIEWICZ, L.: A Székesfehérvár bestiary: animal bones from the excavations of the Medieval city wall. Alba Regia 26. 1997. p. 133–167.

BOESSNECK et van de DRIESCH 1979=BOESSNECK, J.–van de DRIESCH, A.: Die Tierknochenfunde mit Ausnahme der Fischknochen. In.: Eketorp. Befestigung und Siedlung auf Öland/Schweden. Die Fauna. Stockholm. 1979. p. 24–421.

BÖKÖNYI 1974=BÖKÖNYI, S.: History of domestic mammals in Central and Eastern Europe. Budapest. 1974.

DORNER 1921=DORNER, B.: A sertés tenyésztése és hízlalása. Budapest. 1921.

KEVE 1973=KEVE, A.: Corvidae – Varjúfélék. In.: Székessy V. szerk.: Aves Madarak. Fauna Hungariae 21. Budapest. 1973. 10.14–10.24.

KRETZOI 1968=GÁBORI–CSÁNK, V.–KRETZOI, M.: Zoologie Archéologique. In: Gábori–Csánk, V.: La Station du Paléolithique Moyen d'Érd-Hongrie. Budapest. 1968. p. 223–244.

MATOLCSI 1981=MATOLCSI, J.: Mittelalterliche Tierknochen aus dem Dominikanerkloster von Buda. In.: K.H. Gyürky.: Das mittelalterliche Dominikanerkloster in Buda. FontArchHung 1981. p. 205–254.

MELIS 1991=I. MELIS, K.: Budapest, XXI. Csepelsziget-Vízművek. RégFüz Ser. 1. No. 42. 1991. 70.

TEICHERT 1969=TEICHERT, M.: Osteometrische Untersuchungen zur Berechnung der Widerristhöhe bei vor- und frühgeschichtlichen Schweinen. Kühn-Archiv 83.3. Berlin. 1969. p. 237–292.

TEICHERT 1975=TEICHERT, M.: Osteometrische Untersuchungen zur Berechnung der Widerristhöhe bei Schafen. In.: A.T. Clason ed.: Archaeozoological Studies. Amsterdam-Oxford-New York 1975. p. 51–69.

RAFF 1846 (1986.)=RAFF, Gy.: Természethistóriája gyermekek számára. Pest 1846. (Reprint, Bp. 1986.)

VÖRÖS 1982=VÖRÖS, I.: The animal bones from the Late La Tene and Roman settlement of Szakály-Réti földek. In.: Gabler, D.–Patek, E. and Vörös, I.: Studies in the Iron Age of Hungary. BAR Internat. Ser. 144. 1982. p. 129–179.

VÖRÖS 1980=VÖRÖS, I.: Előzetes jelentés a Békés-kastélyzugi törökkori palánkvár állatcsont leleteiről, 1975–1978. ArchÉrt 107. 1980. p. 112–114.

VÖRÖS 1988=VÖRÖS, I.: Az ugodi vár középkori állatcsontmaradványai. Pápai MuzÉrt 1. 1988. p. 99–129.

VÖRÖS 1992a=VÖRÖS, I.: Egy 15. századi budavári ház állatcsontleleltei. A Budavári középkori piacok húsellátása a csontleletek lapján. CommArchHung 1992. p. 227–239.

VÖRÖS 1992b=VÖRÖS, I.: A balácai I/6. sz. pince állatcsontleletei. Balácai Közlemények 2. 1992. p. 93–122.

VÖRÖS 1996=VÖRÖS, I.: Egy 15. századi vargaműhely állatcsontleletei Pesten. CommArchHung 1996. p. 239–245.

Táblázatok

1. táblázat: Csepelsziget-Vízművek XVI. századi gabonásvermek állatcsontmaradványai (db)

Fajok	1. gödör	2. gödör	Összesen
Szarvasmarha	366	94	460
Juh	35	7	42
Sertés	487	31	518
Haszonállatok	888	132	1020
Házityúk	104	6	110
Csóka	82	–	82
Vadmadár	–	2	2
Hal	87	2	89
Vadmadár/Hal	169	4	173
Mezei nyúl	3	–	3
Összesen	1164	142	1306

2. táblázat: Csepelsziget-Vízművek. Az állatcsontanyag anatómiai megoszlása (db)

Csontok	Szarvasmarha		Sertés		Juh	
	1. v.	2. v.	1. v.	2. v.	1. v.	2. v.
agykoponya	6	3	29		2	
arckoponya	1	1	24	3	5	
mandibula	8	1	9		2	
fog			15	4		
nyelvcsont					2	
	15	5	77	7	11	
borda	180	39	176	10		
csigolya	30	7	73	3		
stenebra	5		3			
	215	46	252	13		
scapula	24	11	12	3	3	
humerus	6	1	15	1	4	
radius	6	3	17		3	1
ulna	5	2	7	2	2	1
carpus	3	1	3			
metacarpus	11	4	11	1		
	55	22	65	7	12	2
pelvis	9	7	8		5	2
femur	19		21		1	
patella			2		1	
tibia	10		12		4	1
malleolare	1					
fibula			2			
astragalus		1	3		1	
calcaneus	3		2			2
tarsus	2	1				
metatarsus	8	2	7			
metapodium			11	2		
	52	11	68	2	12	5
os ph.I.	8	5	12	1		
os ph.II.	11	3	10	1		
os ph.III.	7	2	3			
sesamoideum	3					
Összesen	366	94	487	31	35	7

3. táblázat: Csepel-Vízművek. Az állatcsontanyag testrégiók szerinti megoszlása (db)

Faj	db	fej	törzs	húsos végtag	száraz végtag	ujjperc
Szarvasmarha	460	20	261	103	37	39
Juh	42	11	–	28	3	–
Sertés	518	84	265	100	42	27

4. táblázat: Csepel-Vízművek. Az állatok egyedszáma, és életkorcsoportok szerinti megoszlása

Faj	db	egyed	neo.	inf. 3-4 hó	inf. 8-10 hó	juv. 1-2 év	subad. 2-3 év	ad.
Szarvasmarha	460	14				2	6	6
Juh	42	7		3			3	1
Sertés	518	19	2	3	4	7		3
Házityúk	110	18		10				8
Csóka	82	14		3				11
Mezei nyúl	3	1						1

5. táblázat: Csepelsziget-Vízművek. Állatcsontok méretadatai (mm)

SZARVASMARHA	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	
metatarsus	–	37,5	17,5	–	35	–	–	juv.
	–	–	–	52	–	26	31	
	–	–	–	41	–	–	28	
os ph. I.	51	28	23,5	25,5	30	16,5	18,5	
	52	27	22,5	25	32	16,5	19	
	52	–	23	24,5	32	17	20	
	52,5	29	24	28,5	32	18	21	
	53	28	23,5	26,5	31	16,5	–	
	53	28	25,5	28	33	19	21	
	56	29	27,5	28,5	33	18	21	
os ph. II.	33	28	21,5	23,5	31	21	27	
	35	–	19	21	28	20	25	
	36	27	20,5	22	30	19	25	
	36	27	21,5	22,5	30	20,5	25	
	37	27	21,5	23	30	20	25,5	
	38	28	23	23	31	21,5	26,5	
	38,5	28	23	23	32	21,5	26	
	40	31	23	25,5	34	23,5	28	
os ph. III.	1.	2.	3.	1.	2.	3.		
	78	25	40	70	23	33		
	77	27	39	66	22	34		
	75	26	40	66	21	33		
	71	24	40	65	23	36		
				60	19	31		
JUH	1.	2.	3.	4.	5.	6.		
radius	–	–	–	25	–	–	19	juv.
tibia	–	–	–	28	–	–	20,5	juv.
	1.	2.	3.					
astragalus	30	20,5	16					

SERTÉS	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	
humerus	–	–	–	33	–	–	–	
	–	–	–	34	–	–	–	
radius	–	23	–	–	17	–	–	
	–	24	–	–	17	–	–	
	–	25	–	–	16	–	–	juv.
	–	25	–	–	16,5	–	–	
tibia	–	–	–	29	–	–	23	juv.
–	–	–	21	–	–	18,5	inf.	
os ph.I.	30	17	13	14	15	8	9	
	37,5	16	13,5	15	17	10	10	
os ph.II.	17,5	14	12	13	14	8	11	
	18	14	12	13	14,5	8	11	
	18	14	12	13	14,5	8	11	
	18,5	14	11,5	13	15	8	11,5	
	19	15	12,5	14	14,5	9	12	
	22	16	12,5	14	16	10	13	
	1.	2.	3.					
astragalus	32	18	17					
	31	17,5	16					

Méretek 1–7. : 1. hossz., med.-sag. hossz., 2. prox. epiph. sz., 3. diaph. legk. sz., 4. dist. epihp. sz., 5. prox. epiph. m., 6. diaph. lgk. m., 7. dist. epiph. m.
Méretek 1-3.: 1. hossz., 2. szélesség, 3. magasság

6. táblázat: Csepel-Vízművek. Madárcsontok méretadatai (mm)

HÁZITYÚK	1.	2.	3.	4.
coracoideum	48			
	48			
	55			
humerus	62	–	6	12,5
	65	18	6	14
	74	19	7	15
	–	17	6	–
	–	–	6	14
radius	63,5			
	63,5			
cmc	42			
femur	72	15	6	14
	–	18	7	-
tibiotarsus	102	14	7	14,5
tarsometatarsus	66,5	12	5	11,5
	67	-	5,5	-
	68	12	5,5	12
	-	-	6	12,5
CSÓKA	1.	2.	3.	4.
coracoideum	36			
humerus	43,5	12,8	4,2	11
	47	13,5	–	–
	49	13,7	4,6	11,2
	49	13,5	4,8	11,2
	49	14	5	12,5
	49	14	4,5	11

1. hossz., 2. prox.sz., 3. diaph.lgk.sz., 4. dist.sz.
radius h.: 55, 55, 58, 58 ulna h.: 49, 52, 59, 60,
femur h.: 43,5, 43,5, 40, 38 tibiotarsus h.: 67, 68
tarsometatarsus h.: 45 n-9, 46 n-3, 46,5 n-2, 47.

7. táblázat: Néhány XVI. sz-i lelőhely állatcsontmaradványai (db)

Fajok	Csepel	Fonyód[1]	Békés[2]	Vác[3]	Székes-fehérvár[4]	Buda[5]
Szarvasmarha	460	357	1024	316	119	62
Juh	42			22	32	
Kiskérődző		17	720	122	36	213
Kecske				8	12	
Sertés	518	119	40	12	8	64
Ló		8	13	1		13
Szamár			1			
Kutya		1	6	15	10	
Macska		3	6	1	1	54
	1020	505	1810	497	218	406
Házityúk	110	13		9	3	
Házilúd		5		2	4	
Baromfi			32			
Pulyka					1	
	110	18	32	11	8	
Gímszarvas		3			1	
Őz		3		1		
Vaddisznó		14	1	1		
Mezei nyúl	3	1	3			1
	3	21	4	2	1	1
Vadmadár	84				9	
Hal	89	1		1		
	173	1		1	9	
Összesen	1306	545	1846	511	236	407

1. vár, BÖKÖNYI 1974., 2. Kastélyzug–Palánkvár, VÖRÖS 1980., 3. város, BARTOSIEWICZ 1995., 4. város, BARTOSIEWICZ 1997., 5. kolostor, MATOLCSI 1981.

István Vörös

ANIMAL BONES REMAINS FROM THE LATE MEDIEVAL GRAIN STORAGE PITS ON CSEPEL ISLAND

Two grain storage pits, with late medieval finds dated to 1500-1510 were discovered on the western edge of Csepel Island, along the path of the planned M0 Motorway (Katalin Melis, Budapest History Museum). The animal bone material in these storage pits was typical culinary and food refuse found in a primary position. Altogether 1306 animal bones and 22 riverine mussel shells were collected. The species identified were as follows: cattle, sheep, pig, domestic hen, brown hare and jackdaw (Table 1). Of the animal bones, 78.1 % originated from domesticates (all of them of economic importance), 13.2 % represented wild birds and fish, 8.5 % were the bones of domestic hen, while 0.2 % came from game.

The anatomical classification of bones from domestic animals is shown in Table 2, while distributions by body region are listed in Table 3. Osteological measurements are summarized in Tables 5 and 6. A remarkably high number of fish remains came to light from Pit 1, which represented at least three species. In addition to the possible keeping of jackdaw as a pet, its meat was also consumed in spite of its relatively unsavory flavor.

The three domestic mammals and domestic hen are similar to those of the previous and subsequent centuries both in terms of types and sizes. The primary butchering and culinary processing of animals shows a well established practice.

VÉGH ANDRÁS

ELŐZETES JELENTÉS A BUDAI SZENTPÉTERMÁRTÍR KÜLVÁROS TERÜLETÉN 1991–1995 KÖZÖTT FOLYTATOTT RÉGÉSZETI KUTATÁSOKRÓL

Buda város középkori régészeti kutatása „fehér foltjainak" számítanak még ma is a mai Várnegyeden, a középkori „castrum"-on kívül elterülő külvárosok, váralji települések. Annak ellenére, hogy egyes objektumok, fontosabb épületek feltárását elvégezték, még távol vagyunk attól, hogy pontos, összefüggő képet alkothassunk például az egykori utcaszerkezetről, beépítettségről vagy a háztípusokról. Különösen igaz ez az állítás a Szentpétermártír külvárosra (vagyis a mai Víziváros Duna-parti, északi részére), a középkorban, az eredeti utcanevek tanúsága szerint, főleg iparosok által lakott polgári városrészre.[1]

A Víziválosnak ebben a negyedében az 1940-es évekig a Fő utcán kívül elsősorban földszintes házak álltak, amelyek egyszerű formái, úgy tűnt, nem rejtettek középkori maradványokat. Műemléki védelemre érdemes XVIII–XIX. századi épület is csak elvétve fordult elő. Az 1940-es években megkezdődött a városrész szanálása és új rendezési tervek szerinti beépítése. Az ebben az időben Buda középkori maradványait lelkesen kutató Garády Sándor éber figyelmét nem kerülték el a munkálatok, és lehetőségeihez mérten igyekezett az új épületek alapozási gödreiben előkerült objektumokat felmérni, a leleteket pedig a Székesfővárosi Múzeumba szállítani. Gondos megfigyeléseinek köszönhetően sikerült meghatároznia a városrész egykori plébániatemplomának helyét, feltárnia több gazdag leletanyagú gödröt és vermet.[2]

Garády Sándor az 1944–45-ös ostrom áldozatául esett. Halálával lezárult egy korszak a külvárosok kutatásának történetében. Az ostrom súlyos pusztításokat okozott a városrészben is, a helyreállításokhoz azonban már nem csatlakoztak régészeti megfigyelések. Csupán egyetlen eset, a negyed egyetlen törökkori műemlékének, a Király-fürdőnek a helyreállítása és kutatása kivétel.[3] A szanálás és az új épületek emelése az 1960-as évek elején vett újabb lendületet. Az építőipari technika rohamos fejlődése azonban ellehetetlenítette a régészek munkáját. Garádynak még volt ideje, hogy a kézi erővel kitermelt alapozási gödörben megfigyelje a régészeti jelenségeket. A gépi erővel végzett földkitermelés azonban jelentősen lerövidítette a megfigyelésre vagy akár az észlelésre alkalmas időt, sőt még helyszíni felügyelet mellett sem tette lehetővé sok esetben a régészeti objektumok vagy leletek felismerését.[4] Ezért a legtöbb esetben a múzeum szakemberei vagy nem is értesültek a római és középkori leletek elpusztításáról, vagy már nem tudtak eredményesen beavatkozni a megkezdett építkezés folyamatába. H. Gyürky Katalinnak rengeteg részmegfigyelése mellett csupán a Szt. Péter mártír plébániatemplom Garády által meghatározott helyén volt lehetősége rendszeres és eredményes feltárásokat folytatni.[5]

A szanálásokat az 1970-es évek elején befejezték, a beépítés azonban sok helyütt elmaradt. Az újabb építkezési hullám az 1980-as évek végén indult, amelybe az akkori II. kerületi tanács kezdeményezésére a Budapesti Történeti Múzeum is bekapcsolódhatott.[6] Kezdeti kutatásaink a Kapás utca 11–15., 19–29., a Medve utca 34–40. számú telkeken nem sok eredményt hoztak, ennek egyik oka a géppel kiásott kutatóárkos módszer volt.[7] 1991-ben azonban mód nyílott a Külügyminisztérium tervezett bővítése kapcsán rendszeres ásatást végeznünk a Gyorskocsi utca 26. számú telken. Az itteni eredmények szükségessé tették a római korral foglalkozó kollégám, H. Kérdő Katalin bevonását a munkákba, akivel közösen végeztük a továbbiakban a feltáró, illetve területfelügyeleti munkát. A Gyorskocsi utcai feltárások alapján még 1991-ben kezdeményeztük a környező terület telkeinek régészeti védelem alá helyezését, amely végül 1994 januárjában jogerőre emelkedett. Az alábbiakban bemutatom az 1991 óta végzett közös feltárásaink középkori tárgyú eredményeit.

GYORSKOCSI UTCA 26.

A II., Gyorskocsi utca 26. számú telken 1991–92-ben, a Külügyminisztérium épületének tervezett bővítését megelőzően, feltárásra került egy középkori lakóépület és környezete. Az ásatás egy utcára merőlegesen épült lakóház pincéit találta meg, mellette foltokban előkerült az udvar kövezete, amelyet számos, az épület fala mellett sorakozó középkori és törökkori szemétgödör vágott keresztül. Figyelemre méltó volt ezenkívül egy földbe vájt „kis pince", feltehetően hűtőtároló, valamint több sütőkemence, illetve tüzelőhely. Sajnos a modern bolygatások jelentősen megnehezítették a munkánkat, elsősorban az északi részen, ahol a Külügyminisztérium építésénél, az 1980-as évek elején szintsüllyesztést végeztek, amelyet csak utólag követett korlátozott régészeti megfigyelés.[8]

A feltárt pince két részre oszlott, közülük a hátsó rész korábban, a középkorban épült, míg az utcára kiérő elülső részt a törökkorban toldották hozzá. A hátsó, középkori pince három oldalát tárhattuk fel, negyedik, déli oldalát elpusztította a mellé épített újkori pince fala. Az egytraktusú építmény téglalap alaprajzú volt, falai tört mészkőből készültek. Belsejében födémnek nem leltük nyomát annak ellenére sem, hogy a falak még több helyen is a külső oldalon megfigyelhető lábazati szint fölé emelkedtek. Boltozásra utaló nyomok híján azonban biztosra vehető, hogy eredetileg síkfödém fedte. Bejárata az utca felé, a keleti falon nyílt. Eredeti helyén találtuk meg a küszöbkövet, valamint az egyik szárkövet is, amelyet középtájon alaposan kikoptattak. A küszöbkő a középkori járószintnél mintegy 60 cm-rel lejjebb feküdt, a pince eredeti járószintje ennél még mintegy 80 cm-rel lejjebb helyezkedett el. Ide kőlépcső vezetett le, a lejáró eredeti formáit azonban elpusztította a törökkori pincebővítmény. Az építmény a telek déli oldalára épült, erre utal az északi oldalon feltárt kövezet, a kövezetbe mélyülő szemétgödrök, valamint az, hogy a törökkori pincelejáró is erre nyílik.

A középkori pincehelyiség a telek belsejében, az utcára merőlegesen tájolva helyezkedett el. Feltehetően nem magában állt, hanem további helyiségek csatlakoztak hozzá a földszinten egészen az utcáig. Ezeket az esetleg csak fából épült helyiségeket azonban nyomtalanul elpusztította a későbbi pincebővítmény. A pince és a fölötte emelkedő kőépület funkciója nyilvánvalóan a biztonságos tárolás volt. Hasonló funkciójú építményt tárt fel H. Gyürky Katalin a Fő utca 16. sz. alatt.[9] Rengeteg példát szolgáltattak a hasonló jellegű építkezésre Miklós Zsuzsa váci feltárásai is.[10]

Sajnos nem sikerült pontosabban meghatározni a pince korát. A pince külső lábazati szintjéhez középkori kövezet maradványai csatlakoznak, ennek pontosabb keltezését azonban nem segítették leletek.

A kövezet alatt kb. 20 cm-rel kavicsos járószintet lehetett mindenütt kibontani, amely annak a humuszos betöltődésnek a tetején feküdt, amely a korábbi római falmaradványokat fedte be. Ez a legelső járószint a leletek tanúsága szerint a XIII. század második feléből származott. A korai szinten csupán néhány sütőkemencét, illetve tüzelőhelyet tárhattunk fel a telek hátsó részén, amely azonban igazolta, hogy a telek ekkor már lakott volt. Ennek a korszaknak az épületnyomait feltehetően a későbbi pincék semmisítették meg.

Kerámialeletekben igen gazdag anyagot tárhattunk fel a telek hátsó részén, két tárolóveremben, valamint egy földbe vájt „kis pincében". Ez utóbbi objektum egy kisebb kőépület belsejében nyílt: földlépcsők vezettek le egy alacsony, apró kis üregbe, amelynek funkciója talán hűtőtárolás volt. Mindhárom vermet a bennük talált pénzek tanúsága szerint a Zsigmond-korban szüntették meg.

A mai Gyorskocsi utca szélén megfigyelhettük a középkori utca egymás fölött sűrűn elhelyezkedő szintjeit is. Így igazolhattuk, hogy az utca a XIII. század második felétől kezdve ugyanitt vezetett. Újra megújított felszíneit egészen a mai burkolatig tárhattuk fel.

A törökkorban az építményeket jelentősen átalakították. A középkori pince padlóját a törökkor elején mintegy 60 cm-rel megemelték, majd később az épület leégett, aminek jele egy faszenes, kormos réteg volt a padlón. Feltehetően ezután készítették el az új pincét az utcai oldalon. A korábbi pince ajtaját vagy ekkor, vagy valamivel később befalazták, a pincét pedig megszüntették és feltöltötték.

A törökkori pince hosszúkás téglalap alakú volt. Falai vegyes, tört kőből készültek, főleg márgából, nyugati falnak a középkori pince falát használták fel. Bejárata a ház északi oldalán nyílt a ház falához épített pincegádorral. A pincegádor fala már ráépült egy törökkori szemétgödörre, bizonyítván a pince törökkori voltát. A pince padlószintjén, a helyiség közepén nagyméretű, a közeli római kori romokból származó kváderköveket helyeztek el, síkfödém mennyezetet alátámasztó faoszlopok számára.

A ház földfelszín feletti felépítményére lehetőségünk nyílott a ház pusztulási rétegeiből következtetni. A pince padlóját ugyanis vastag, elszenesedett gerendákat és deszkákat is tartalmazó égésréteg borította, efölött vörösre égett, paticsos, hamus omladék helyezkedett el, a ház pusztulásának rétegei. Az omladék tanúsága szerint a törökkori pince fölötti falak fából készültek, amelyeket sárral tapasztottak be, az épületet zsindely, nád vagy zsúp fedte. Különös figyelmet érdemelt az eredeti, földszinti helyéről a pincébe zuhant két kályha. Omladékaik kisebb halmokként emelkedtek ki a pince padlóján fekvő pusztulási betöltésből. Számos kályhaszemet és tapasztástöredéket sikerült feltárnunk, amelyek lehetővé teszik az eredeti kályhák rekonstrukcióját.[11] A két kályhaomladék egyben azt is jelzi, hogy a földszint két fűtött helyiségre oszlott. Az omladék további leletei is figyelmet érdemelnek. A kerámiai anyag nagy része az ún. délszláv típusokhoz tartozott, ugyanakkor kínai porcelán-töredékek is előkerültek. A pusztulás egy 1676-os I. Lipót-dénár tanúsága szerint az 1684-es vagy az 1686-os ostrom során következett be.

A pince 1686 után rövid ideig még használatban volt, de a XVIII. század során végleg feltöltötték, és csak D-i falát használták fel a szomszédos újkori pince építésekor. Ekkor a korábbi építmények az udvar alá kerültek, a telekosztás tehát az újkorban a korábbihoz képest eltolódott. Ez a szerencsés körülmény őrizte meg számunkra a telek középkori és törökkori építményeit.

MEDVE UTCA 8–14.

Két hónapos leletmentést végeztünk 1994 telén (január–február) a CIB bank készülő székházának telkén, már a megkezdett építkezés mellett, rendkívül rossz körülmények között.[12] A nagy kiterjedésű építési terület a középkori városrész rendkívül fontos helyén feküdt, szemben az egykori plébániatemplommal. Teljes kutatása nagymértékben gazdagította volna ismereteinket Szentpétermártir központjáról, ilyen körülmények között azonban csak korlátozott megfigyeléseket végezhettünk.

A Medve utca 8–10. számú telkek szolgáltak a legérdekesebb objektumokkal. A telkeket már az újkorban osztották ketté, az 1695-ös házösszeírásban még egy telekként szerepeltek.[13] A telkek belsejében egy háromosztatú kőépület vastag falai kerültek elő. A ház a Medve utcával párhuzamosan helyezkedett el, az egykori közös telek teljes szélességében. Falai tört mészkőből készültek, a mélyre ásott alapozás szintjén 1 méter vastagok voltak. Ebből következőleg az épület feltehetően emeletes lehetett. Pince nem készült a házhoz. Bejárata valószínűleg az utca felé nyílott, bár ezt nem találtuk meg, mivel itt újkori átépítés bontotta meg a falakat, a többi, eredeti középkori falon azonban nem találtunk ajtónyílásra. Az épület egy részét egészen napjainkig, a modern ház lebontásáig használták. Sajnos nem állapíthattuk meg ezen jelentős kőház funkcióját, és nem tudtuk megválaszolni azt az alapvető kérdést, hogy az eredeti telken belül hol emelkedhetett. Vajon rövidebb oldalával a templom előtti térre nézett-e, és így a középkori telkek elrendezése teljesen eltért az újkori telekosztástól? Vagy, az újkori telket azonosnak véve a középkorival, a telek hátsó részén állt ez a jelentős épület? Választ a feltárások nem adtak, mivel az utcai részen régészeti megfigyelés nélkül rombolták szét a rétegeket és az objektumokat. Történeti megfontolásokból következtethetünk csupán arra, hogy a telek feltehetően a középkori telekkel azonos. Az 1695-ben készült házösszeírás ugyanis még a szomszédos Medve u. 2–4. és 6. számú telkeken is megemlékezik régi falakról, sőt pincéről.[14] Tehát a plébániatemplom bejárata előtt közvetlenül eszerint nem volt szabad térség.

A most ismertetett épület utca felőli homlokzata előtt mintegy 13 méterrel egy különleges betöltésű, nagyméretű gödröt tárhattunk fel. A kör alakú gödör egy, a Zsigmond-korban lebontott, használt kályha szemétre vetett anyagát tartalmazta. A csempék nagy része egy kályhához tartozott. Az ebből előkerült összes csempe ábrázolása új típusnak számít. A csempéken látható címerek segítségével készítésüket egyértelműen Nagy Lajos idejére, 1370–1382 közé helyezhetjük. Emellett előkerült néhány Zsigmond-kori ismert típusnak is néhány töredéke, jelezve a bontás idejét. Az Anjou-kori csempéken az alábbi ábrázolásokat láthatjuk: magyar Anjou-királyi címer; lengyel Anjou-királyi címer; kétfejű sasos címer; magyar kettős keresztes címer együtt Szt. Péter-patrocíniumra utaló, keresztbe tett kulcsokat ábrázoló címerrel; szerecsenfejes sisakdísz; sárkány harca oroszlánnal; monogramos csempe.[15]

A kályhacsempelelet elgondolkoztat arról, vajon kié lehetett az a telek, amelyen ilyen jelentős épület állt, udvarán pedig egy olyan kályhát vetettek szemétre, amilyet királyi központokból, esetleg bárók, egyháznagyok palotáiból vagy gazdag apátságokból ismerünk. Egészen biztos, hogy – mivel a királyi birtoklást kizárhatjuk – a telket valamely előkelő tulajdonaként tarthatjuk számon, a történeti források azonban nem elégségesek ahhoz, hogy a konkrét tulajdonost megnevezhessük.

A fent ismertetett objektumokon kívül csak szórványosan bukkantak elő középkori emlékek. A háromosztatú kőépület mögött előkerült egy fából ácsolt kút, valamint egy nagyméretű, törökkori betöltést tartalmazó gödör belsejében egy gerendavázas, sövényfalú verem. A Medve utca 12–14. számú telkeken sajnos nem sikerült a feltárt középkori falrészleteket összefüggésbe hozni, erre nem volt lehetőségünk. Feltárhattunk azonban nagy számban törökkori szemétgödröket, amelyek bizonyítják a telkek folyamatos lakottságát.

A feltárt maradványokat az építkezés teljesen megsemmisítette.

MEDVE UTCA 9–11.

A Medve utcai általános iskola tervezett bővítése tette lehetővé a II. Medve utca 9–11. számú telkek feltárását 1994-ben.[16] A terület az egykori plébániatemplom utcájában, azzal egy tömbben, két telekkel északabbra helyezkedett el. A két telket az újkorban eltérő módon építették be, amely alapvetően befolyásolta megfigyelési lehetőségeinket.

A Medve utca 9. sz. telken valaha álló épület szinte teljesen alá volt pincézve, ezért a pincepadló alatt csak római maradványok kerültek elő, a középkori rétegek a pincék építése során megsemmisültek. Csupán a kicsiny udvaron tárhattunk fel két, nagyméretű szemétgödröt a törökkorból, valamint egy szintén törökkori emésztőaknát.

Sokkal több szerencsével jártunk a Medve utca 11. sz. telken, mivel az itt álló épületek jórészt nem voltak alápincézve, csupán a telek hátsó részén készítettek egy kisebb újkori pincét. A középkori maradványok sorsát viszont rontotta, hogy a mai felszín alatt közvetlenül a késő középkori feltöltés helyezkedett el, ezért az eredeti részleteket későbbi beásásokkal erősen megbolygatták.

A telek déli részén középkori, fából készült lakóépület többször megújított maradványai kerültek elő. Az épület alaprajzát az egykori boronafalak alá tett, agyagba rakott laposkövek alapján ismerhettük meg. A ház az utcára merőleges irányban helyezkedett el, csupán északi hosszanti falát, valamint a helyiségeket osztó keresztfalak részleteit tárhattuk fel. További részleteit elpusztította a Medve u. 9. sz. telek pincéje. Nem áshattuk ki utcai homlokzati falát sem, mivel ez beért a mai utca alá. Az utca felől számított első helyiség északkeleti sarkában téglából épített, négyzet alakú kályhalapra bukkantunk. A környezetében talált szürke, négyzetes, tál alakú kályhaszemek feltehetően ehhez a kályhához tartozhattak. A kályha elhelyezkedése azt mutatja, hogy az eredeti bejárat északon nyílott. A kályhás helyiség mögött következett egy újabb helyiség, majd pedig még egy, amely enyhén a földbe volt süllyesztve, közepét tisztázatlan funkciójú kisebb támfal osztotta ketté. A hátsó rész ráépült egy nagyméretű középkori gödörre, amelyből nagyszámú kerámia mellett I. Mátyás dénárja, majolika padlótégla és aranyozott tetőcserép-töredék került elő. Az épület zárófalát modern bolygatás tette tönkre. A padlószint alatti feltöltésből késő középkori kerámia, I. Ulászló, V. László és I. Mátyás dénárjai kerültek elő, ennek alapján a ház készítésének idejét a XV. század közepére tehetjük. Ez a feltöltés töltötte be a ház építését megelőző karósor, feltehetően egy telekosztó kerítés karólyukait, amely azonban az épület hosszanti falától kissé délebbre húzódott.

A karólyukak alatt egy újabb, korábbi épület feltöltött maradványai helyezkedtek el. Ez az épület szintén fából készült, az alapozás kősorai kerültek itt is napvilágra. A korábbi épület alapozásai pontosan a későbbi épület első és második helyiségének alapozásai alatt helyezkedtek el. Az első helyiségben feltárt kályha alatt előkerült a korábbi épület fűtőberendezése is: egy nyolcszögletű kemence alja és tapasztása. A korábbi ház korát a padló szintje alatti feltöltésből előkerült Zsigmond-dénár keltezi a XV. század első harmadára.

A korábbi épület alatt még további két középkori járószintet figyelhettünk meg, amelyek közül az alsóbb volt az érdekesebb. Az alsó járószint a római romokat befedő humuszos feltöltődés tetején fekszik, amelyet III. András dénárja és kerámia keltezett a XIII–XIV. század fordulójára. Ezen a szinten több sütőkemence- és tüzelőhely-maradványt is megfigyelhettünk.

Megállapíthattuk tehát, hogy a telekhatár a középkorban is a mai telekhatár közelében volt, és a középkor folyamán is többször elmozdult egy kb. 4 méteres sávban. A telek a középkorban nem volt alápincézve, sőt kőépület sem állt rajta, hanem egymást követően fa épületekkel volt beépítve. Nem állt itt még a török időkben sem kőház, pedig a telek valamilyen formában biztosan be volt építve ekkor, erről a Medve u. 9. udvarán talált szemétgödrök és emésztő tanúskodik. Csupán az újkorból származnak a legkorábbi kő alapfalak.

A most leírt épülettől északra udvar terült el. Az udvart kövezet borította, amelyet az épület fala mentén, szinte folyamatosan egymásba ásva, néhány középkori és sok nagyméretű, törökkori szemétgödör vágott keresztül.

A szemétgödrökön túl újabb faépületek alapozási kősorait és sűrűn egymásra rétegződött padlószintjeit tárhattuk fel. A római romokat fedő humuszos feltöltés itt is megmutatta, hogy a romok helye sokáig lakatlanul állt, a réteg évszázadok növényi vegetációjának lassú feltöltődési folyamatában keletkezett. Ennek a rétegnek a felső részéből előkerült néhány

XII–XIII. századi jellegű kerámiatöredék, őrlőkő, III. Béla király dirhem utánzatú verete, a réteg tetején pedig tüzelőhelyek nyomai. Eszerint a tatárjárás előtt számolhatunk már a területen megfordult, de még nem szilárdan letelepedett népességgel. A humusz tetején megfigyelhető járószintre épült rá egy faépület alapozása, illetve feltöltött padlója, amely az itt talált érmek tanúsága szerint az 1270-es évek előtt készülhetett. Az épület környezetéből ugyanis rengeteg rézhulladék, illetve félkész réztárgy, rézdrótok, rézlemezek és egy koralldíszes ezüstcsat mellett nagy számban kerültek elő V. Istvándénár (HUSZÁR 343.), illetve szlavón báni dénárok rézveretei. Úgy tűnik tehát, hogy az építményben vagy annak környékén fémfeldolgozás, illetve hamispénz-verés folyt. A járószintje fölött további két járószint, valamint egy újabb középkori feltöltés – amelynek járószintje már megsemmisült – bizonyította, hogy az építményt a középkor folyamán ismétlődően megújították. A járószintek mellett feltárt kősorok, illetve cölöplyukak pedig arra utalnak, hogy az épületek minden esetben fából készültek. Sajnos túlságosan kis felület állt bolygatatlanul a rendelkezésünkre, ezért az épületek alaprajzát már nem állapíthattuk meg.

MEDVE UTCA 22–30.

Lakó- és irodaház-építést megelőző leletmentést végeztünk ezen a nagy kiterjedésű területen 1992 tavaszán. A terület háromnegyedén az építtetők engedély nélkül, földkitermeléssel megsemmisítették a középkori rétegeket, és a fennmaradó egynegyed részen is csak korlátozott kutatásra volt lehetőség.

Feltárásra került egy körülbelül 3x4 méter alapterületű, a feltáráskor 2 méter mély pontalapozás. Az alapozás váltakozva rakott nagyobb és kisebb törtmészkő sorokból épült, belsejében az egykori gerendarácsos merevítést figyelhettük meg. A kör keresztmetszetű gerendákból néhány kisebb maradványt is feltártunk, és megtaláltuk az egymásra merőleges gerendákat rögzítő, nagyméretű szegeket is Ez az alapozási technika, amely a pontalapot hivatott szilárdítani a rá ható erőteljes nyomással szemben, jellegzetes törökkori építészeti megoldás.[17]

Az alapozás tájolása átlósan helyezkedett el a mai utcák tájolására. A maradványt a törökkori Csemberdzsi aga dzsámi minaretjének alapozásával azonosíthattuk, mivel a jellegzetes tájolású épület több, a törökkor végén készült térkép tanúsága szerint ezen a telken helyezkedett el.[18] A minaretalapozást egy korábbi temető sírjaiba ásták be. Öt melléklet nélküli, sorokba rendezett sírt tártunk fel. A sírokat betöltő földből római kori és középkori kerámiatöredékek kerültek elő.

Sajnálatos módon az építtető nem tette lehetővé a további kutatást, a minaretalapozást pedig az OMVH állásfoglalása ellenére elbontatta.

BEM TÉR 4.

A Külügyminisztérium székházának Bem téri részét 1995 januárjával kezdődően átépítették. Az építkezés során a pincékben szintsüllyesztést hajtottak végre. A pincepadló alól ekkor előtűntek a korábbi újkori pincék és csatornák maradványai mellett az egykori vízivárosi városfalat lezáró ágyútorony vagy rondella jó állapotban lévő falai is. A mai minisztériumi épület a Duna-parton jelentős feltöltésen emelkedik, amely a felső rakpart kiépültekor készült. Ez tette lehetővé, hogy a pincében a rondella felmenő falait tárhassuk fel. A fal külső oldalán kb. 4 méterre lemélyítve sem értük el az eredeti talajszintet, itt azonban feljött a talajvíz, amely megakadályozta a további mélyítést. XVIII. századi térképek tanúsága szerint a rondella és az itteni városfalszakasz előtt árok húzódott, amelyet a Duna vize is kitöltött, ez ad magyarázatot a pincében feltárt, magasan fennálló falakra.

A Külügyminisztérium A, illetve B és C épületei közötti telekhatár az egykori városfal vonalát követi. Ezért a C épület pincéjében a rondella északi félkörívét tárhattuk fel, a déli rész maradványai az A épület beton alaplemeze alatt találhatók meg. A rondella fala függőleges, 5 méter vastag, falazata egységesnek tűnt: tört, durva mészkőből és szilárd mészhabarcsból készített öntött falazat. Belső oldalát nagyméretű mészkőkváderekkel burkolták. Külső homlokzatán azonban hárshegyi homokkőből faragott nagyméretű, de igen vékony kváderburkolatot találtunk. Ez a burkolat egy szakaszon hiányzott, itt a fal burkolatlan magja látszott csupán. A falkiromlás mellé csatlakozó burkolat hézagainak pótlására nagyméretű, újkori téglákat használtak. Ez bizonyítja, hogy a homokkő burkolat a város 1686-os visszafoglalása után készült. A falban két lőrést tártunk fel. Az egyik a Duna felé néző széles, tölcsér alakú ágyúlőrés volt, amelyet az újkori újjáépítés során teljesen befalaztak. Ezért nem tudtuk megfigyelni az eredeti lőrésnyílást sem. A másik lőrés az egykori városkapura nyílt, közvetlenül a városfal mellett. A lőrés tölcsére ezért kissé elnyújtott volt a fal irányába, hogy minél jobban lehessen innen pásztázni a falat, viszont minél kevesebb belövési lehetőséget hagyjon. Ennek a lőrésnek csupán a kilövőnyílását falazták a későbbiekben be.

A rondellának számos török és újkori ábrázolását ismerjük.[19] Ezek alapján megállapítható, hogy a fent leírt ágyúlőrések a rondella földszinti lőréssorába tartoztak. A lőrések helyei megegyeznek a korabeli ábrázolásokon és térképeken látható lőrésekéivel. Az írásos források segítenek a rondella építési idejének meghatározásában is. A feltárásokon ugyanis a nagy mélység miatt nem sikerült az eredeti járószinteket elérni, és azok alá ásva a készítés idejére régészeti adatokat nyerni. A tizenöt éves háború ostromairól szóló források azonban Arszlán budai pasát (1565–1566) nevezik meg a rondella készíttetőjeként, aki így próbálta a Víziváros hadi szempontból addig jelentéktelen városfalát jobban védhetővé tenni.[20] A teljes kör alakú, emeletes, függőleges oldalfalú, de alacsony építmény tulajdonképpen egy kisméretű rondella volt. Elhelyezése a víz partján, önállóan a körítőfal végében még a korábbi, hasonló megoldású ágyútornyokkal rokonítja, amint emeletes volta is.

A rondellát a múlt század elején bontották le, de visszabontott maradványai még e század fordulóján is láthatók voltak. A most feltárt falak egy részét visszatemették, a városkapu felőli lőrést pedig bemutatták a Külügyminisztérium új előcsarnokában.

1. KUBINYI András: Budapest története a későbbi középkorban Buda elestéig (1541-ig). In: Budapest története 2. Bp. 1973. 7–240.; Kubinyi András: Topographic growth of Buda up to 1541. In: Nouvelles études historiques publiées l'occasion du XIIe Congres International des Sciences Historiques par la Comission Nationale des Historiens Hongrois. 1. 1965. 133–157.
2. GARÁDY Sándor: Budapest székesfőváros területén végzett középkori ásatások összefoglaló ismertetése (1931–1941). I. Egyházi célú maradványok és temetők feltárása. BudRég 13. 1943. 206–233.; Jelentés az 1936–42. évben végzett ásatásokról. BudRég 13. 1943. 417–418. 436–438. Valamint Garády Sándor jelentései és ásatási naplói a BTM Adattárában.
3. GERŐ Győző: A törökkori Király fürdő. BudRég 18. 1958. 587–599.
4. A terület újkori pincékkel sűrűn beépített. Ezért a markológépek kanala sokszor egyszerre bontja el a középkori és újkori falakat, amelyeket a gép mellett állva megkülönböztetni szinte lehetetlen.
5. H. GYÜRKY Katalin: Középkori építőáldozat Buda egykori külvárosában. ArchÉrt 94. 1967. 80–83.; Adatok a budai Szent Péter külváros topográfiájához. BudRég 22. 1971. 223–244.
6. Az 1970-es évek kiterjedt óbudai régészeti feltárásainak köszönhetően az építkezéseket megelőző régészeti kutatás lassan ismertté vált ekkorra a kerületi tanácsok építési osztályainak engedélyezési gyakorlatában.
7. A feltárásokat Feld István osztályvezető vezetése mellett végeztem: A Középkori Osztály munkatársainak ásatásai és leletmentései 1981–1991 között. BudRég 29. 1992. 239–240.
8. Ld. Wellisch Márta jelentését a BTM Adattárában.
9. H. GYÜRKY Katalin: A középkori Buda Szent István külvárosa a régészeti kutatások tükrében. ArchÉrt 94.–95. 1987–88. 62–80.
10. Magyarország régészeti topográfiája 9. Pest megye régészeti topográfiája 2. Szobi és váci járás. Bp. 1993. 432–438. MIKLÓS Zsuzsa: XV. századi telepnyomok Vácott a Széchenyi utcában. ArchÉrt 93. 1986. 237–254.; Leletmentés a középkori Vác területén. (Széchenyi u. 3–7.) In: Váci könyvek 5. Vác, 1991. 7–108.
11. A kályha rekonstrukcióját Sabján Tibor végezte el. Az épületet és a kályhát közös tanulmányban kívánjuk ismertetni.
12. A telken az építési munkákat még éppen a régészeti védettség hatálybalépése előtt kezdték meg a múzeum előzetes értesítése nélkül. Határozott fellépésünk eredményeként is csupán arra nyílt módunk, hogy egyes területeket gépi szintsüllyesztés után rövid időre átvizsgálhassunk a régészeti munkára igen alkalmatlan téli hónapokban.
13. NAGY Lajos: A Viziváros XVII. század végi topográfiája. TBM 14. 1964. 181–249. Az 1695-ös vizivárosi Zaiger (házösszeírás) 243. számú telke.
14. Ld. előző jegyzetet. A szomszédos 244. és 246. számú telkek az 1695-ös Zaigerben.
15. Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon (1000–1541). Katalógus. Bp. 1994. 308–310.
16. A feltárásokat a Bp. II. kerületi Önkormányzat finanszírozta.
17. Ugyanilyen alapozása volt a szigetvári Ali pasa dzsáminak, a siklósi Malkocs bej dzsáminak. GERŐ Győző: A siklósi Malkocs bej dzsámi. Építés- és Építészettudomány 1983. 117.
18. FEKETE Lajos: Budapest a törökkorban. Budapest története 3. Bp. 1944. A Marsigli-féle török térkép feltünteti és nevét is megadja. (Bologna, Biblioteca dell'Universitá. Marsigli iratok 8. köt., VERESS Endre: A bolognai Marsigli-iratok magyar vonatkozásai. Bp. 1906. 103–170.) A de la Vigne hadmérnök által 1686-ban készített térkép ábrázolja pontos helyét a vizivárosi utcahálózatban. (BTM Metszettár, RÓZSA György: Budapest régi látképei. Bp. 1963. Kat. 21.); Látképét a Fontana-Nessenthaler metszet (1686) tartalmazza. (BTM Metszettár, Rózsa i.m. 1963. Kat. 27.);
19. Fontosabb ábrázolásai: Ismeretlen festő vízfestménye, 1600 körül (BTM Metszettár, Rózsa i.m. 1963. Kat. 146.); Fontana-Nessenthaler metszete, 1686 (BTM Metszettár, Rózsa i.m. 1963. Kat. 27.); Matthey térképe, 1743. (Wien Kriegsarchiv G.I.h.67.);
20. „Hanc civitatem (i.e. inferiorem) antiquitus absque moenibus fuisse satis constat, sed postquam Solymanus urbem cepisset ab Arslano purpurato, eius jussu, muro circumdatam, non magnopere munito. ... Mox ipse (Kr. e. archidux Matthias) perlustratis locis oportunibus, propugnaculum inferioiris urbis, quos Danubio alluitur, ac attiguos ei muros, eodem die tribus ex aggeribus, quibus vicena quina tormenta inerant, verberari jussit." (ISTVÁNFFY 1724. 450.)
21. Székesfőváros kataszteri térképe, 1898.

ANDRÁS VÉGH

NEW ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS IN THE AREA OF SZENTPÉTERMÁRTÍR – A MEDIAEVAL SUBURB OF BUDA

The suburbs and other minor settlements surrounding the Castle area, i.e. the Mediaeval Castrum, are blank pages of archaeological research of mediaeval Buda. Despite the fact that some major objects and buildings have already been excavated, researchers are far from being able to trace back a complete set of streets, the arrangement of buildings or building types. The above statement is especially true of the suburb named Szentpétermártír, the northern part of today's Watertown, which, according to the names of the streets there, is suppoused to have been inhabited mainly by craftsmen in mediaeval times.

In this area up to the 1940's years there had been mainly small, one-floor housej340

nd there have hardly been any buildings from the 18–19th centuries either that should have been rated as art-historical monument. In the 1940's a reconstruction of this area was started. Sándor Garády, an archaeologist investigating the mediaeval remains of Buda took note of the building site and followed with careful attention the archaeological objects and finds coming from the foundation

trenches of the new buildings. The reorganization of the area was resumed in the 60's. Thus in most cases experts of the museums did not even learn of the destruction of certain mediaeval or Roman finds, or even if heard of it was too late to counteract. Pulling down old buildings was finished in the 70's but construction was not everywhere completed then. A new wave of building was begun in the end oh the 8O's, and on the local council's initiative Budapest Historical Museum was involved in the project.

In 1991 we had the opportunity to conduct a full excavation session at 26 Gyorskocsi Street where the ministry of Foreign Affairs had planned to enlarge its building. The finds coming from this site made it necessary to involve an expert of the Roman period, Katalin H. Kérdő with whom we have been doing further research and supervising over the area since then. On the basis of the results of Gyorskocsi Street in 1991 we have initiated to rate the whole area archaeologically protected by law which was performed in 1994.

26. GYORSKOCSI STREET

Preceeding the construction work a mediaeval house and its surroundings were excavated in 1991–92 on the site of the planned enlargement of the building of the Ministry of Foreign Affairs. The excavations found the cellars of a house built at right angles to the street. The cellar found consisted of two parts. The back part had been built earlier, in the Middle Ages, whereas the front part coming down to the street line was added during the Turkish period.

The mediaeval cellar was at the back of the plot. It should have further rooms on the surface level, extending to the street. These supposed wooden parts had been completely destroyed by the Turkish cellar. The cellar and the late stone building above it must have been used as a safe storage. Unfortunately a proper dating of our building was impossible. The external wall wall of the cellar was connected with the stoned surface of the yard, but unfortunately the dating was not facilitated by other finds.

Below the stone pavement a pebble surface was found hiding a layer of humus covering the earlier ruins of Roman walls. According to the finds from the pebble surface, this very first level dates back to the second half of 13th century. In this occupation level there were only some baking ovens and hearths at the back of the plot, which, however prove that the plot had been inhabited those days. The remains of other buildings from that period must have been destroyed by the later cellar buildings.

At the edge of today's Gyorskocsi Street several layers of the mediaeval street could be observed. Thus it has been proved that the street has been following the same route from the second half of the 13th century on.

The Turkish cellar had a long rectangular shape. The walls were made of random coursed stones of mixed types, mainly sandstone. The entrance was on the northern side of the house. The walls of the entrance was built on the top of a Turkish cess pit. A special attention has to be given to the two fireplaces that have fallen into the cellar due to the destruction. Many oven tiles and plaster pieces were found which make the reconstruction of them possible. The reconstruction – made by Tibor Sabján – resulted an oven type, wich originates from the Balkan. Wittnessed by a denar of King Leopold I from 1676 the destruction of the house took place during the siege of 1684 or 1686.

8–14. MEDVE STREET

A two-month salvage work was done under extremely bad conditions in winter in 1994 parallel with the construction work of the building of CIB bank. The enormous building site was taking a crucial part of the mediaeval suburb right opposite the mediaeval parish church. A full controlled excavation would have contributed much to the general knowledge of Szentpétermártír. However, the given circumstances offered very limited observations.

8 and 10 Medve Street had the most interesting findings. At the inner part of the plot thick walls of a three-part stone house were found. The house had been built parallel with Medve Street. The walls were built of random coarsed limestone and at the deep foundation level they were one meter wide. There was no cellar to the house. The entrance could have been facing the street, though it was not found, because the wall here had undergone several modern reconstructions.

About 13 meters from the eastern facade of the above mentioned building a pit with special deposit was found. The pit was round and contained the remains of an oven destructed during the reign of king Sigismund. As it can be concluded from the coats of arms on them they were all made between 1370 and 1382, under the reign of King Louis the Great. This find has raised the question, whose could this plot have been on which there used to stand such a significant house, and in the yard of which such a unique oven used to be thrown.

Apart from the objects mentioned above there were only some scattered mediaeval remains. Behind the house a woodden well was found and next to it there was a pit with wattle and and daumb structure. As for 12–14 Medve Street, the wall fragments there did not make up a whole structure. Some other pits were also found that prove that the plot used to be inhabited continuously. The archaeological objects found here were completely destroyed by the construction.

9–11. MEDVE STREET

In 1994 enlargement of the schoolbuilding of Medve Street was planned. This brought along archaeological observation of the plot. The site can be found in the same street as the mediaeval parish church, to the north of it. 9 and 11 Medve Street were built in differently in modern times which made archaeologists' opportunities different too.

At 9 Medve Street a moderncellar destroyed the mediaeval contexts, thus there were only Roman finds there. However in the small yards two large Turkish cesspits and a Turkish drain were excavated. At 11 Medve Street there was only one modern cellar at the back of the plot, nevertheless archaeological observation was hard because the original mediaeval context laid just below the recent surface disturbed many times by later objects.

At the southern part of the site a mediaeval house, built of wood, renewed several times was found. The house used to stand at right angles with the street. Only the long northern wall and some other smaller wall fragments between the rooms wer discovered. The facade could not have been excavated either as it extended under the modern street line. In the north east corner of the first room from the street a square brick foundation of an oven was found. The greyish square oven tile pieces found near it could have come from this oven. The position of the oven shows that the

entrance of the house had originally been on the northern side. The filling above the groundfloor contained late mediaeval pottery, denars of King Vladislav I, Ladislav V and Matthias Corvinus. Thus the house can be dated to the middle of 15th century. This deposit also filled the stakeholes of a preceeding phase, the holes of the stakes dividing the plots to the south of the main wall of the building.

There were the remains of another earlier wooden building below the stakeholes. The foundation matched in size the foundation of the first two rooms of the latter building. This older house can be dated back to the first third of the 15th century, due to a denar of King Sigismund found in the filling.

Below this building two further occupation level could be observed. The older one was laying on the top of the humus covering the Roman ruins. The remains of several baking ovens and hearths could be observed there, which could be dated back to the turn of 13rd and 14th centuries due to King Andrew III denar.

North of the building described above there had been a yard. It had been covered in stones and was cut through by several cesspits from the Middle Ages and the Turkish period, cut into one another.

From the occupation level on the top of the humus the foundation of a wooden house and its floor were found. From the coins found here it can be dated back before 1270. Around the building a large amount of copper pieces, semi- finished objects, wires, plates, a silver brooch with pieces of coral were found and a large amount of copper copies of the denars of King Stephen V and the denars of Slavonia. This means, there had been a workshop dealing with metallurgy and counterfeiting too.

Two further floor surfaces and another deposit from the Middle Ages proved that the building was continuously renewed in mediaeval times. The stone foundation and stakeholes show that the buildings h

ad been made of wood. Unfortunately the site was too small for the research to be able to establish the groundplan of the buildings.

22–30. MEDVE STREET

A rapid salvage work had to be conducted here in the spring of 1992. Three Quarter of the site was destroyed by the builders without previous archaeological observation and permission of building. At the rest of the lot there was also a very limited opportunity for researchers.

A two meters deep, 3 score 4 metres foundation was discovered. It had been built of random coarsed limestone layers, altering in their size. Inside the wall a timber frame was detected. Some of these round shaped timbers and the nails joining were also preserved. This foundation structure is typically Turkish. The foundation had been diagonal with the mediaeval street line. This object could be identified as the foundation of the minaret of the Chemberdsi aga mosche as several maps from the Turkish period had indicated it. The foundation had been cut into a previous cemetery. Five graves, parallel with one another, containing no finds were excavated. The earth filling the graves contained pottery from the Roman times and the Middle Ages.

Unfortunately there was no opportunity for further research and the found object was completely destroyed by the builder even against the statement of the National Board of Historical Monuments.

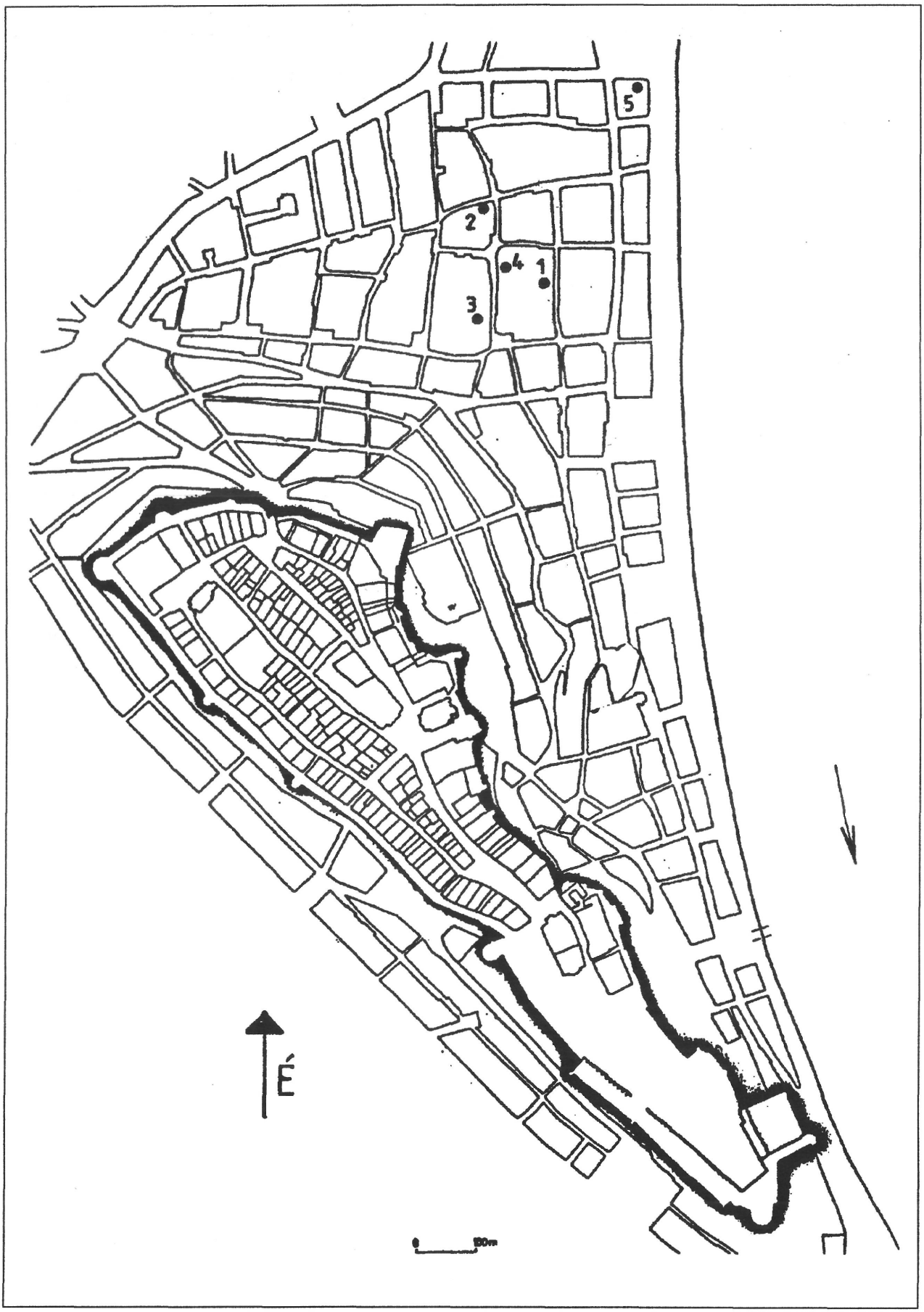

1. kép. A budai Vízivárosban 1991–1995 között végzett régészeti feltárások helyszínei: 1. Budapest II., Gyorskocsi u. 26., 2. Budapest II., Medve u. 22–30., 3. Budapest II., Medve u. 8–14., 4. Budapest II., Medve u. 9–11., 5. Budapest II., Bem tér 4.

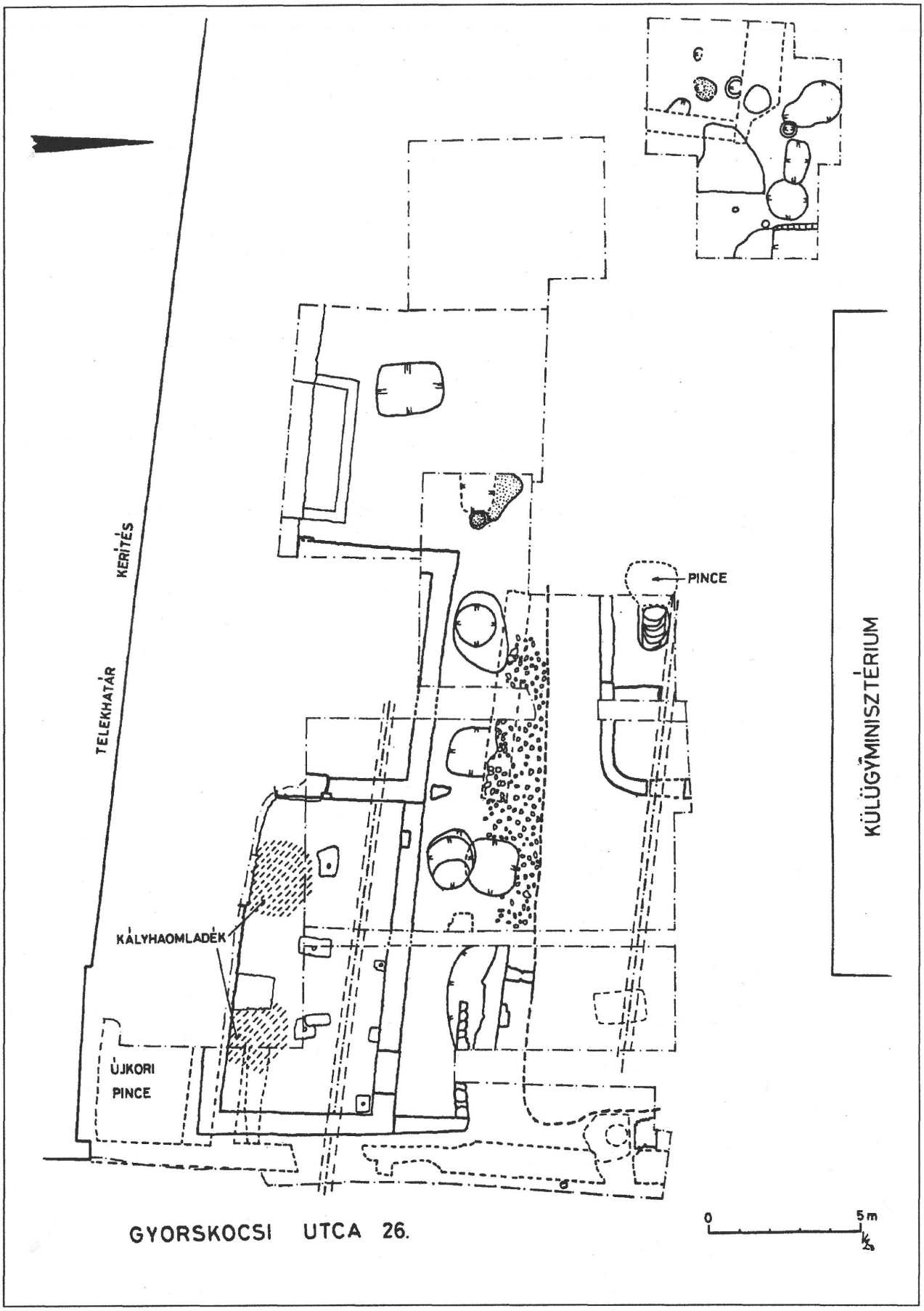

2. kép. Budapest II., Gyorskocsi u. 26. Összesítő alaprajz a középkori és törökkori lakóépületről és a környezetében feltárt egykorú objektumokról. (Kuczogi Zsuzsanna rajza)

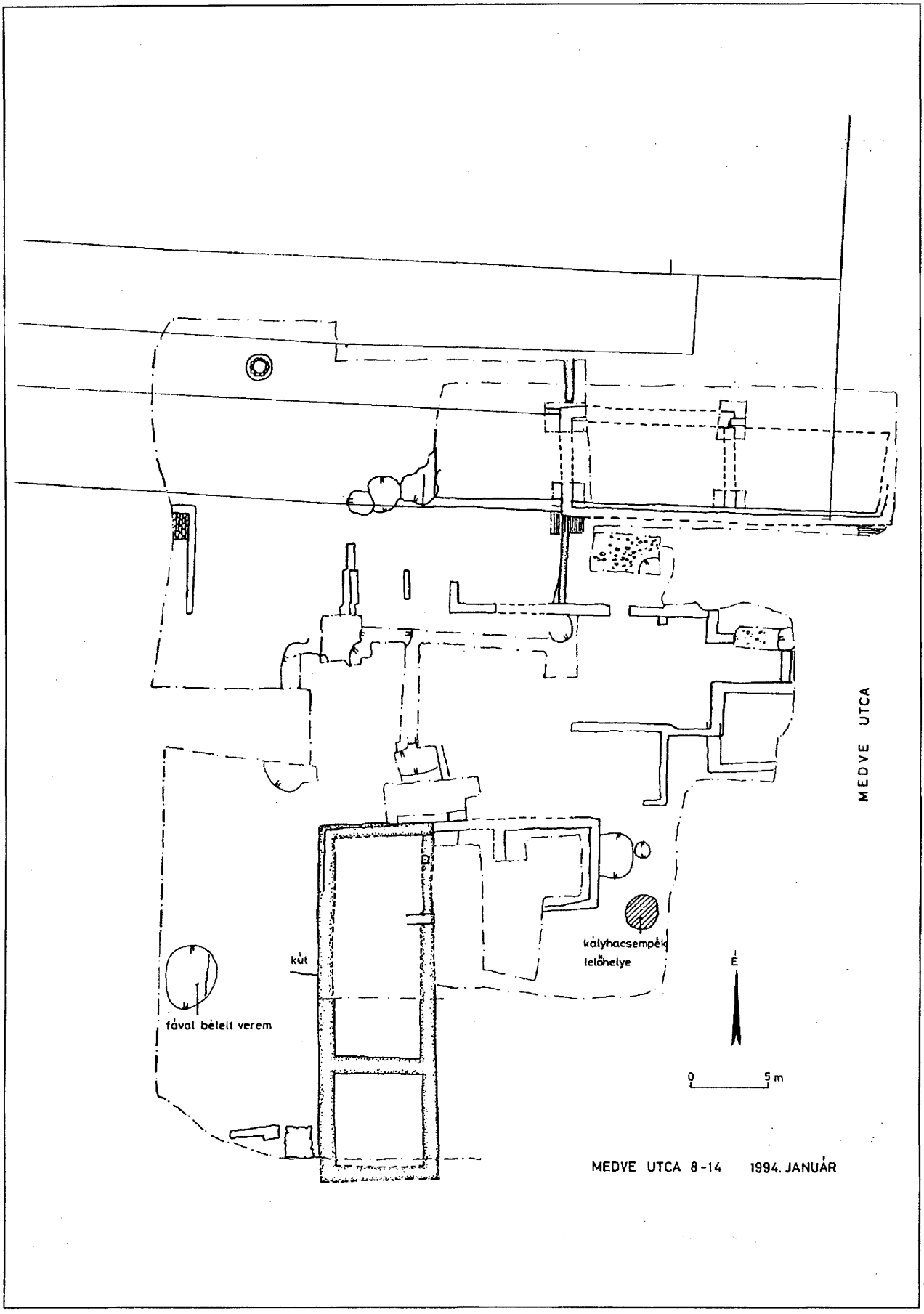

3. kép. Budapest II., Medve u. 8–14. Összesítő alaprajz a középkori, törökkori és újkori maradványokról.
(Viemann Zsolt és Kuczogi Zsuzsanna rajza)

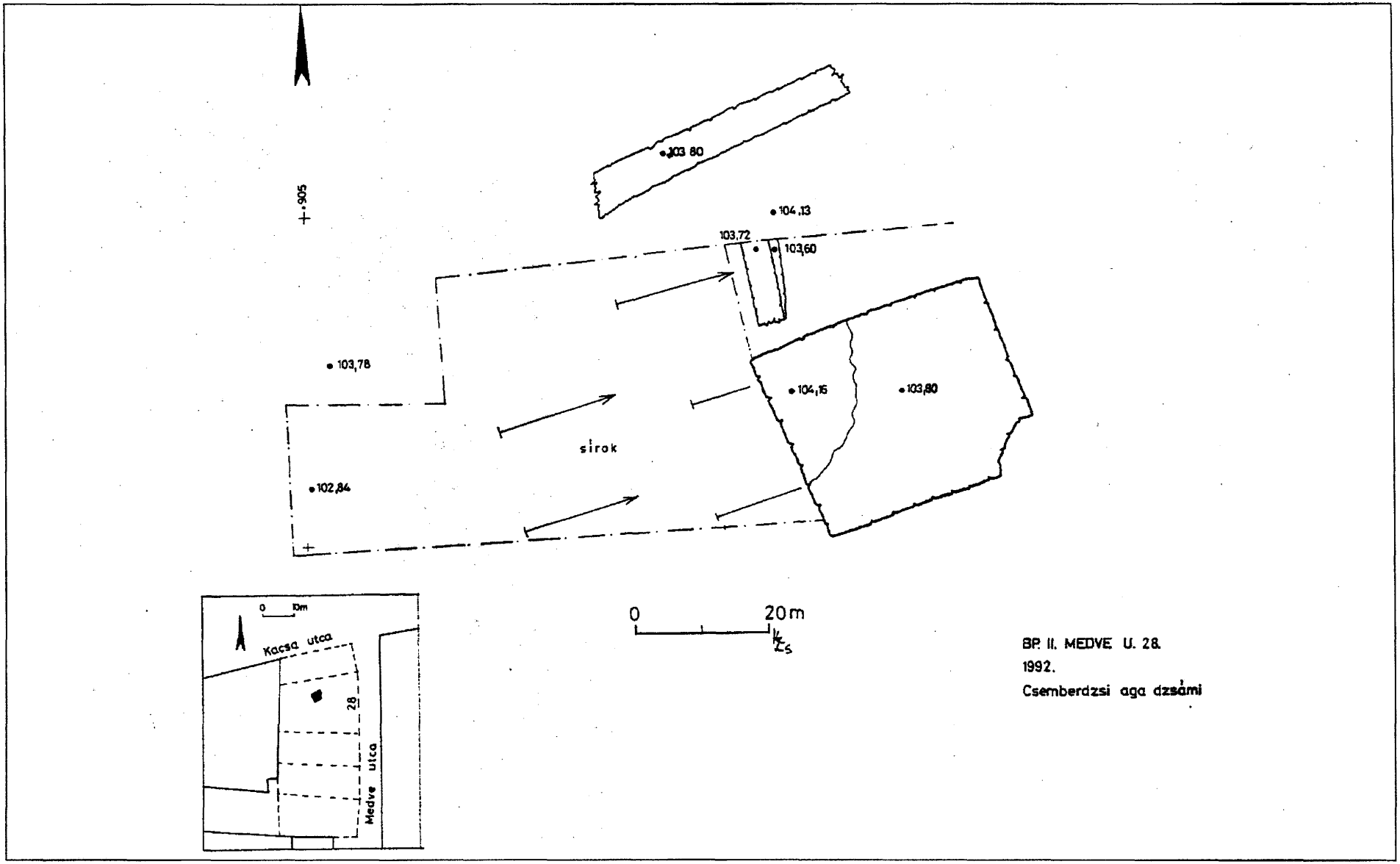

4. kép. Budapest II., Medve u. 22–30. A Csemberdzsi aga dzsámi minaretjének alapozása a környezetében feltárt sírokkal.
(Kuczogi Zsuzsanna rajza)

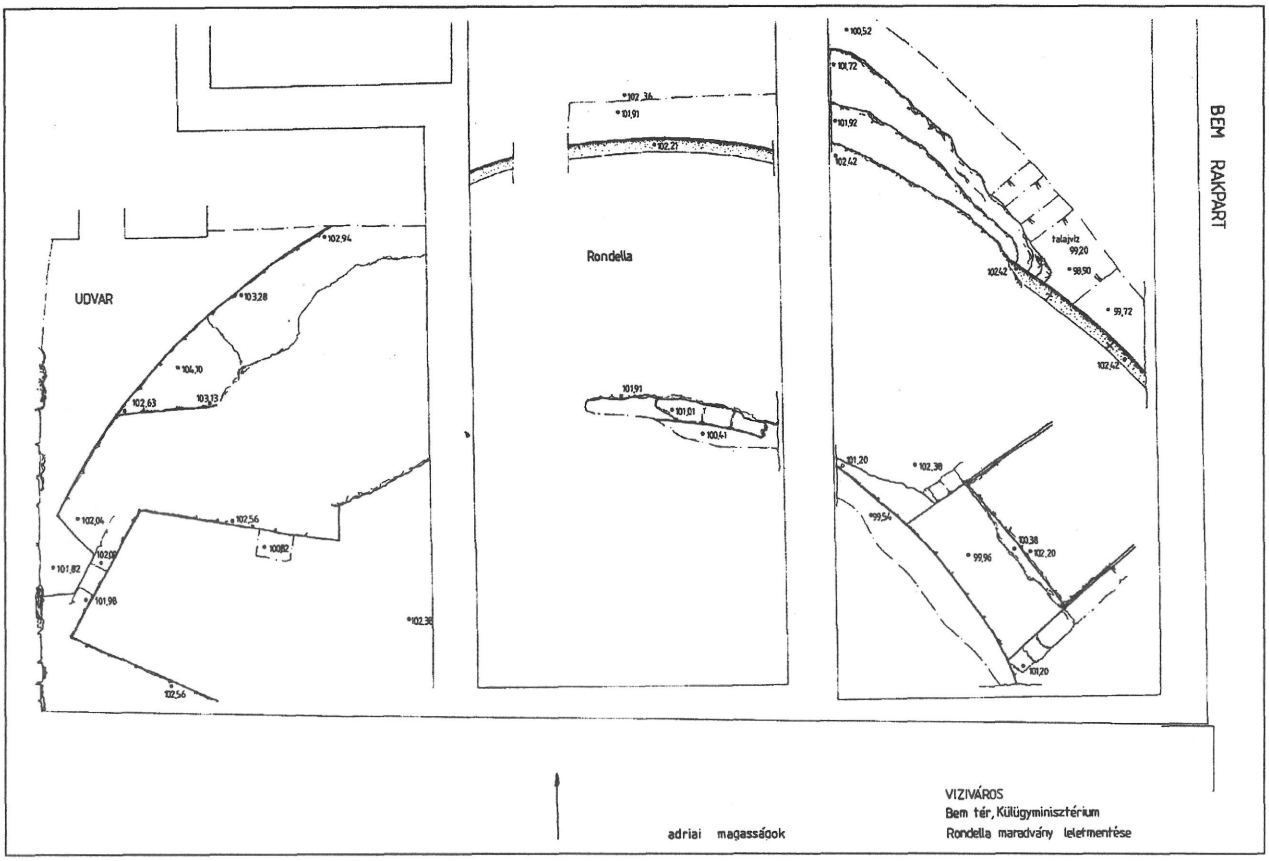

5. kép. Budapest II., Bem tér 4. A külvárosi városfalat a Duna partján lezáró törökkori rondella maradványainak alaprajza. (Viemann Zsolt rajza)

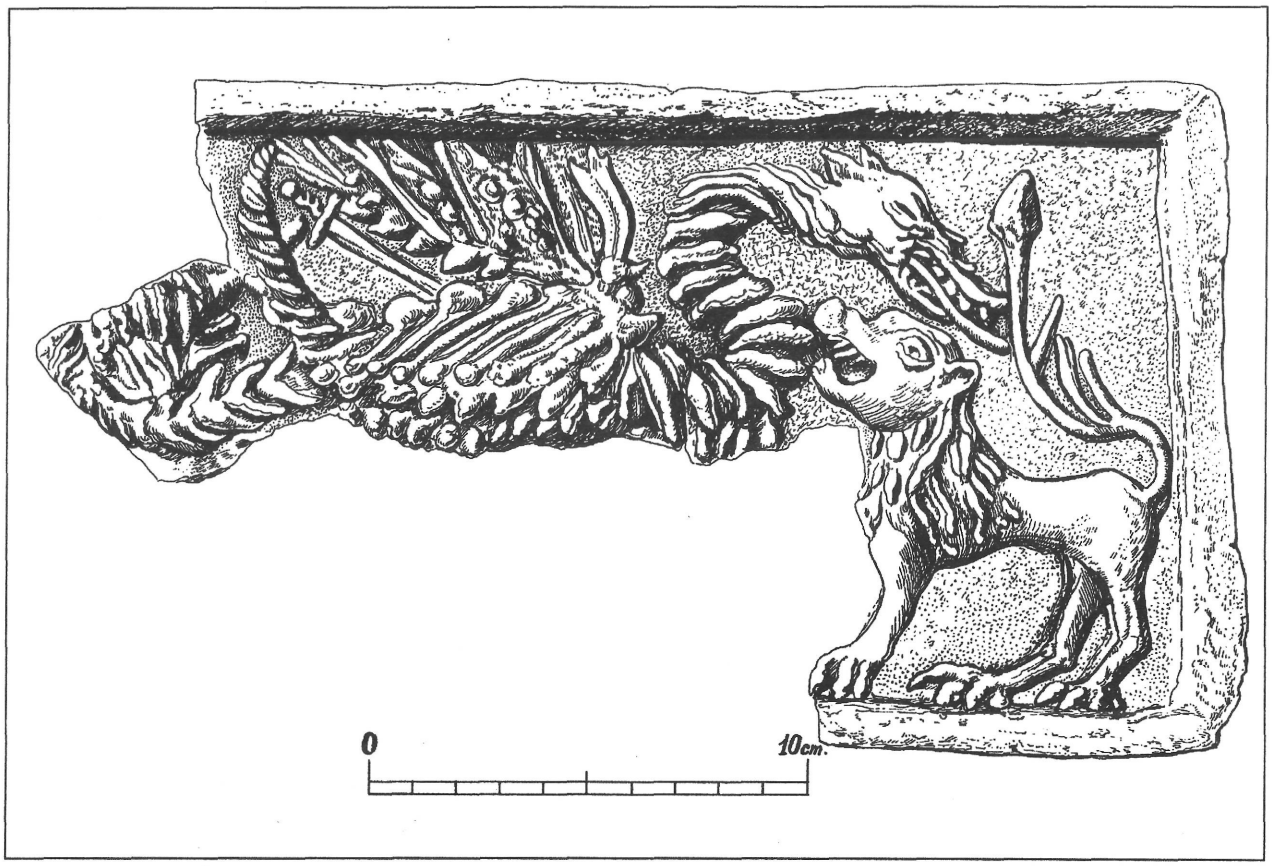

6. kép. Oroszlán és sárkány küzdelmét ábrázoló kályhacsempe-töredék a Budapest II., Medve u. 8–14. sz. telken feltárt kályhacsempeleletből, 1370-es évek. (Viczkó Tamás rajza)

ZÁDOR JUDIT

PINCEKUTATÁS AZ ORSZÁGHÁZ UTCÁBAN

(ADALÉKOK BUDA KÖZÉPKORI TOPOGRÁFIÁJÁHOZ A PINCEKUTATÁS TÜKRÉBEN)

Buda középkori településszerkezetéről és lakóház-építészetéről rendkívül kevés régészeti adattal rendelkezünk. A Várnegyed középkori telekosztásrendszerének rekonstrukciójához az eddig elvégzett régészeti és levéltári kutatások mellett elengedhetetlen a házak alatti, azok legkorábbi építési periódusában készült pincék vizsgálata.[1] Jelen kutatás legfőbb célja annak kiderítése, hogy a sokszori átépítés miatt az eredeti városszerkezetet és városalaprajzot leginkább őrző – és eddig kevésbé feldolgozott – pincerendszer kutatása alapján *a jelenleg ismert állapot mennyire felel meg a középkori utcaszerkezetnek, telekosztásnak és a telekbeépítésnek.*

Munkánk során először a középkori pincealaprajzokat hasonlítottuk össze a XVII. században készült felmérésekkel. Ehhez rendkívül fontos adatokat nyújtott Haüy-Rabatta 1687-ben készült térképe.[2] A felmérés eredményeként megállapíthatjuk, hogy a város mai alaprajzi szerkezete, utcahálózata nagyrészt követi a középkori elrendezést.

Az 1696-ban készült Zaiger über die Vestungban már az újjáépült várost ismerhetjük meg, ahol legtöbb helyen a középkort felváltja a máig is élő barokk telekosztásrend.

Munkánkat az Országház utca közepén, az egykori Olasz utcában kezdjük, ahol lehetőségünk nyílt kisebb feltárásra (Országház u. 20.), továbbá régészeti megfigyelésre (Országház u. 16.).

ORSZÁGHÁZ UTCA 20.

Az utcára merőleges, L alakú, oldalkapus, kéttraktusos épület mai telekmérete megegyezik a Haüy-Rabatta-féle felmérésben megadott 33 lábnyi (10,43 m) teleknagysággal. A középkorban a telek beépítettsége az udvar kétharmad részéig tartott. Ezt a középkori pince régészeti feltárása alapján állíthatjuk, mivel a ma is használt pinceteret lezáró legújabb kori falazatot áttörve megtaláltuk a pince egykori folytatását és nyugati zárófalát.

A PINCE LEÍRÁSA

A pince kelet-nyugati irányú, három helyiségből áll, és a középkori telek északi részét foglalja el, a XIII. század végén, XIV. század elején épült síkfedéssel. Ezt az északi oldalfalban lévő konzolsor első tagja bizonyítja, amelynek további folytatását az újonnan kibontott, elfalazott részben találtuk meg. Később a síkmennyezetet elbontották, és a pincét dongaboltozattal fedték. A török időben nagyalakú kváderkövekkel borították az eredetileg feltehetően téglaboltozatú mennyezetet.

Az épület a török ostromot is átvészelte, mivel az 1696-os Zaigerben a 113. számú házként mint jó fallal, boltozattal és pincével rendelkező épület szerepel.

A pince kialakításánál követték a sziklafelszín vonalát. A déli és az északi oldalak közepes nagyságú mészkövekből rakott, erősen meszes habarccsal kötött, középkori falak, amelyekre kb. 2 méter magasságban fehér mészkőboltozat támaszkodik.

Az utcáról a pince első (keleti) helyiségébe félköríves záródású, élszedett ajtón keresztül lehetett lejutni. Az élszedett ajtókeret csak a pince belsejében látható, északi része még az eredeti középkori falmagban, a déli fele másodlagosan, az újkori falazatba van beépítve. Az ajtókeret déli része az átépítés során megsüllyedt, ezért az ajtó aszimmetrikus képet nyújt.

A második lejárat a kapualj északi falának nyugati végén elfalazott ajtón keresztül vezethetett le a pincébe. A végződését a kutatás folyamán a középső nagy hosszanti helyiség északkeleti falában találtuk meg. Ennek a pincerésznek a nyugati zárófalába vágták bele az újkori átépítés során a jelenlegi lejáratot.

A harmadik helyiség (nyugati) az udvar utolsó harmadáig húzódott, és meghatározta az épület középkori hosszméretét, a telek beépítettségét. Ezt az újkorban lefalazott nyugati pincerészt – amely az I–II. pincehelyiségek folytatása – a régészeti kutatás során találtuk meg. Falait sziklára alapozták. A helyiség északi falában három, déli részén egy konzol maradt meg, ami bizonyítja a kezdeti síkfedést. Később átboltozták, jelenleg pedig újkori tégla-dongaboltozat fedi (1., 2., 3. kép)

AZ ÉPÜLETKUTATÁS EREDMÉNYEI

Az 1957-ben végzett régészeti feltárás[3] eredményeként tisztázódott, hogy a földszinten több helyen megmaradt az eredeti középkori falmag, sőt az északi oldalon egyszerű, tagolatlan keretelésű középkori ablakkeret kövei is előkerültek.

Az emelet kutatása során viszont kiderült, hogy eredeti középkori részek egyáltalán nem maradtak fenn. Feltehetően a török ostrom alatt a felső szint megsérült, ezért teljesen átépítették.[4]

Említésre méltó a kapualj déli oldalán lévő négy lóhereíves ülőfülke. A fülkék orrtagos záradékívein nincs profil, csak élszedés, amely megszakítás nélkül fut le a tartópillérekre.

A 3,5 méter széles kapualj északi oldalán egy 5,8x7,1 mes boltozott helyiséget alakítottak ki. A nagyméretű, gótikus, keresztboltozatos szobába a kapualjból csúcsíves ajtón keresztül lehetett bejutni.[5] A helyiség utolsó negyedét fiókos keresztboltozat fedte, mivel itt még egy, az előzőekhez hasonló, keresztboltozatos osztás nem fért el. A középkorban feltehetően nyitott volt, mivel itt vezetett az emeletre, illetve a pincébe az egyenes karú gótikus lépcső.[6] (Ezt bizonyítja a kapualjba befalazott gótikus bejárat is)

A nagyméretű földszinti helyiséget a lépcsőfeljáró, majd újabb – feltehetően keresztboltozatos – helyiségek követték a pince teljes hosszában. Ezeket ma már csak teljesen átépítve ismerjük.

A második földszinti helyiségből egy lekerekített konzol maradt meg a fagerendás födémszerkezet maradványaként. Az épület déli oldalán elhelyezkedő széles kapualj fölött jelenleg két szoba van, amelyek a középkorban egybetartoztak. Itt lehetett a vári lakóházakban oly gyakran megtalálható díszes – gyakran festett – ebédlőterem. A török ostrom idején elpusztult emeleten kizárólag az újkori átépítés nyomait lehet felismerni.

A két kiugró emeleti erkélyes ház (18. és 22.) között elhelyezkedő ívsoros, párkányos (20.) épületegyüttesen tudatos – középkori – utcaképtervezés nyomai fedezhetők fel.[7]

Ha megvizsgáljuk az utcában álló középkori épületek telekméreteit, ugyanezt a szabályosságot figyelhetjük meg. A telkek – Haüy- Rabatta felmérési adatai szerint – szélesek és nagyméretűek. Az itt álló épületek homlokzati méretei átlagban 50–60 láb (16–19 m), alaprajzi típusaik: 3 tengelyesek, átlagban 3,5 méter széles kapualjjal, amelynek mind a két oldalán 1–1 nagyméretű boltozott helyiség van.[8]

Az Országház u. 20. és közvetlen környezetének épületalaprajzait vizsgálva megállapíthatjuk, hogy az itt álló házak viszont nem követik az eddig leírt alaprajzi rendszert, telekméretük pedig jóval kisebb az utcában álló bármely épületéhez képest.

Az Országház u. 16., 18., 20., 22. sz. épületek homlokzati méretei a Haüy-Rabatta-felmérés szerint: 45–45–33–33 láb.[9] Feltételezhetjük, hogy az egységes építészeti stílusban, tehát egy időben épült, keskeny homlokzati méretű 18., 20., 22. sz. lakóházak két középkori telek három részre osztásakor épültek fel.[10]

ORSZÁGHÁZ UTCA 16.

Az Országház és a Dárda utca sarkán álló Országház utca 16. sz. épületet a Haüy-Rabatta-felmérés mint 45 láb széles telket említi. Ugyanakkor feltűnő, hogy a jegyzékben nem szerepel a saroktelek (Reuter) megjelölés. Úgy tűnik, mintha a telektől délre lévő, kelet-nyugati irányú, 12 láb szélességű keresztutca, a mai Dárda utca, a felméréskor még nem létezett volna.

Az 1697-es Zaiger über die Vestungban viszont már a következőket olvashatjuk: „Sarokház a Sütő utcában, a Kolostor utcába nyúlik, homlokzata 7 öl 3,5 láb, hátsó oldala 7 öl 3 láb, jobb oldala 19 öl 3 láb, bal oldala 19 öl 1 láb. Van még valami régi fala és pincéje. Tulajdonosa Nussbammer Péter."

Nussbammer Péternek a „kiégett sarokházat" 1699. március 13-án a budai kamarai adminisztráció „grátisz" engedte át annak fejében, hogy a tulajdonos három év alatt helyreállítja.[12]

Tehát az épület az 1686-os ostrom alatt súlyosan megsérült, és romossá vált. Ezt bizonyítják az 1957–58-ban végzett régészeti kutatások eredményei.[13]

A feltáráskor kiderült, hogy az épület emeletén kizárólag újkori téglafalazat jött elő, ugyanakkor a földszinten, a falkutatás során, előkerült a középkori falmag. Ez igen rossz állapotban lévő, tört köves mészkő falmaradvány volt. Az épület északi végén erősen megrongált, kváderköves sarokarmírozás jelezte a ház középkori lezárását.

Az épületnek a legépebben megmaradt középkori része a pinceszint 5 helyiségből álló együttese. Mivel itt semmilyen régészeti kutatás eddig nem folyt, kizárólag egyszerű megfigyelés útján tudunk érdekes eredményeket és összefüggéseket levonni a telekbeépítés rendjéről. Ezért néhány általános mondattal jellemezzük az öt középkori helyiségből álló pinceteret.

– A helyiségeket sziklára alapozták.

– Oldalfalaik tört köves mészkőből épültek (kivéve a 2. helyiség déli oldalát).

– Lefedésük tégla-dongaboltozattal történt.

Ellenben *ha a helyiségeket jobban megfigyeljük, a megszokott egységes beépítési rendtől több érdekes eltérést fedezhetünk fel.*

Az udvarról nyíló lejárat az első pincehelyiségbe vezet. A helyiség keleti (Országház utcai) oldala többször átalakított, tört köves, középkori zárófal. Benne középtájon felül, közvetlenül a boltozat alatt és alul, a mai járószinten, egy-egy nagyméretű kő látható. Ezek méretükben és formájukban is eltérnek a falazat jellegétől és textúrájától (4. kép).

Úgy tűnik, mintha ezek a kőmaradványok akár egy korábbi – egykor itt álló – épület másodlagosan felhasznált kövei lennének.

A keleti zárófal déli sarkában kút áll, amelynek az 50-60 cm nagyságú merítőnyílását a pince középkori téglaboltozata félkörösen zárja le. Feltehetően a vizet a helyiség beboltozása előtt nyerhették innen, mivel a jelenlegi szűk hely ezt nem teszi lehetővé. A kúthoz – ami feltehetően közkútfunkciót is elláthatott – az utca felől csúcsíves merítőnyílás tartozik, amit újkori téglákkal megújított mészkőfal zár le (5. kép).

A kút és keleti zárófala túlnyúlik a mai késő középkori épület síkján, és az Országház utca járdaszintje alá húzódik.

Az első pincehelyiségből nagyméretű, késő középkori ajtó vezet át az északra lévő második helyiségbe. A második pincehelyiség déli fala az egyedüli, amelyik nem mészkőből, hanem téglából épült, mivel a falsíkot téglákból álló ívek tagolják négy részre. Jelenleg csak három ív látható, mivel az utolsót áttörve alakították ki a már említett átjárót az első és második helyiség között. Tehát eredetileg a két pincetér között nem volt átjárás, hanem a két teret egymástól függetlenül használhatták.

A téglaívek 70x90 cm széles téglapillérre támaszkodnak. Amíg az ívek élükre állított keskeny téglákból állnak, addig az általuk bezárt részt és a pilléreket vízszintesen rakott téglasor borítja. Itt a téglák hol a hosszanti, hol a rövidebb oldalukkal állnak kifelé (III. rajz).

A második pillér közepén a mai járószinttől 15 cm magasságban egy 15x25 cm nagyságú, 30 cm mélységű nyílást alakítottak ki. Az építmény 10 cm-re áll ki az eredeti falsíkból, amelynek anyagával megegyezik (vízszintesen rakott keskeny téglákból áll).

Úgy tűnik, hogy a második helyiséget, a tégla teherelhárító ívek segítségével, később építették – szinte odatámasztották – az első helyiség északi falához.[14]

A második helyiség keleti (Országház utcai) részét – északi sarkán törmelékre, déli végén márgára alapozott – középkori fal zárja le. A keleti végfal közepén látható az egykori lejáró, a „hordógurító" helye. Ennek középkori falmaradványai kizárólag a déli oldalon maradtak meg, északi lezárására és az egykori lépcsőfokaira csak nyomokban következtethetünk. A középkori lejáratot később elfalazták, és pincenyílásként leszűkítették.

A második helyiség közepén pincelejárat került elő. A középkori lépcsősorból csak két darab – feltehetően az eredeti helyéről kimozdított – mészkő lépcsőfok maradt meg. Az újkorban átalakított lejárat az egykori mélypincébe vezethetett, az eredeti középkori bejáratból csak a félköríves mészkő záródás látható (6. kép).

A második helyiségtől nyugatra nyíló – harmadik – pincetér az előzőnél jóval keskenyebb, a két helyiségnek csak az északi falsíkja van egy vonalban.

A harmadik pincehelyiségből nyílik nyugati irányban az a négyszögletes alaprajzú kis pincetér, amelynek az oldalfalai jóval vastagabbak, mint az eddig ismertetett helyiségeké.

Ha visszatérünk kiindulási helyünkhöz, az udvarról nyíló lejárathoz, ott félszinten, az első helyiségtől nyugatra, kis téglalap alaprajzú teret találunk. A helyiség keleti falában – ami az első helyiség nyugati falával egyezik – az első helyiség északi falának kelet-nyugati falcsonkja és a második helyiség téglaboltozatának lenyomata látható. A nyugati fal északnyugati sarkán pedig 40 cm vastagságban visszabontott középkori falmaradvány került elő (7–8. kép).

A pince leírása után a következő megállapításokat tehetjük az épületről:

Az 1687-es Haüy–Rabatta-felmérésen szereplő 45 lábas telek nagysága és fekvése megegyezik az Országház utca 16-os számú, késő középkori épület mai méreteivel. Ugyanakkor nem jelölték a felmérésen a keresztutcát – a mai Dárda utcát –, mivel a történeti és régészeti kutatások bebizonyították, hogy a Várnegyed első telekosztásánál, úgy tűnik, csak a hosszanti utcák léteztek.[15]

Ha a pincerendszer alaprajzát összehasonlítjuk az épület földszintjének alaprajzával, rögtön feltűnik, hogy a telek keleti részén lévő két pincerész – az egyes és a kettes pincehelyiség – válaszfala pontosan a kapualj közepe alá esik. Tehát a telek mai beépítési rendje minden bizonnyal egy későbbi átépítés eredménye. Az eredeti telekbeépítésre kizárólag – a jelen kutatások alapján – a pincehelyiségeknek az egymáshoz való viszonyításával következtethetünk. Ennek alapján feltételezzük, hogy az Országház utca 16. sz. telken, az ott álló sarokház alatt húzódó pincerendszer alaprajzi vizsgálatának eredményeként, három középkori lakóház állhatott.

Feltételezésünk szerint a telken – a pincekutatás alapján – az egyes épületek a következők szerint helyezkedtek el:

Az I. sz. ház: az első pincehelyiség egésze és a lépcsőlejáró melletti, félszinten lévő kis helyiség déli háromnegyed része.

Az I. számú épület a telek déli részén állhatott. Oldalkapus, kocsibehajtós (a Dárda utca helyén), az Országház utcára merőlegesen álló ház lehetett.

A sziklára alapozott épület földszintjének északi és déli főfala az első pincehelyiség északi és déli falával egyezhetett meg. A pince délkeleti sarkán a kutat feltehetően a ház első építési periódusában használták. Ekkor a pince lefedése – a Fortuna u. 18., Országház u. 20. analógiája alapján – konzolokra támaszkodó sík mennyezet lehetett. A kúthoz feljáró vezethetett, amelynek a helyiség keleti zárófalában sejthetjük a nyomát.

Az I. sz. épület túlnyúlhatott az első pincehelyiségen, nyugati zárófala a lépcső melletti kis helyiség nyugati falában lehetett.

A II. sz. ház: a második pincehelyiség egésze, a 3. helyiség keleti (kétharmad) része és a lépcső melletti kis helyiség északi negyede.

Az első helyiségtől északra lévő második helyiség északi oldalának textúrája megegyezik az első helyiség északi és déli falával. A második helyiség déli falának szerkezete és anyaga viszont teljesen eltér az eddig ismertetett többi falazattól. A téglapillérekre támaszkodó négy széles ív feltehetően teherelhárító funkciót töltött be. Elképzelhető, hogy a már meglévő első helyiség északi falához ilyen módon építették hozzá a második helyiséget.

Tehát a II. sz. ház később épülhetett, mint az első.

A ház nyugati zárófalának eredeti helyét nem ismerjük. A második és a harmadik helyiség közti fal pedig túl vékony a tartófal funkciójának ellátására. A második helyiség sarkában lévő boltozatmódosítás azt bizonyítja, hogy az épület több átalakításon is keresztülment.

A lejárat melletti kis helyiség nyugati lezárásában előkerült visszabontott falsarok és a keleti oldalon lévő – az első helyiségtől teljesen eltérő szerkezetű – falmaradvány azt feltételezi, hogy a második háznak talán itt lehetett a lépcsőlejárója. A kérdés megoldásához csak alapos falkutatás segítségével kerülhetünk közelebb.

Eddigi megfigyeléseink szerint a XV–XVI. században az északi és a déli telekrészt egyesítették és a házakat átépítették. Ekkor szüntették meg a déli oldalon a kocsibehajtót és alakították ki a mai Dárda utcát.

Az első és a második ház egyesítésével, a pincék meghagyásával létrehozták a földszinten *a klasszikus vári alaprajzi elrendezést: a széles, középkapus, két oldalán egy-egy helyiségsoros típust.* Ekkor törték át az I. és a II. sz. pincehelyiségek közti falat és alakították ki a két helyiség között ma is látható kőkeretes átjárót. A III. sz. pincerész déli fala már az új épület alaprajzi elrendezését követi, mivel a föld feletti része az újonnan kialakított udvari szárny déli homlokzati fala lett.

A harmadik helyiségből nyílik a toronyszerűen megerősített vastag falú, négyszögletes alaprajzú kis helyiség. Ehhez kelet-nyugati irányú újkori pincerész kapcsolódik, amelyhez derékszögben, a Dárda utcára merőlegesen széles pinceszárny csatlakozik.

A III. sz. ház. Az észak-déli irányú pince a telek nyugati lezárása. Az 1957-es kutatás eredményeként a pince keleti falában középkori falmaradványok kerültek elő. Ugyanakkor a nyugati oldalon kizárólag vegyes rakású barokk fal mutatkozott.

A pince Dárda utcára merőleges állásából arra következtethetünk, hogy ezen a *telekrészen egy utcára merőleges, tipikus középkori, oldalkapus épület állhatott.*

A ház feltehetően a XV–XVI. században – a Dárda utca megnyitásakor – épülhetett, majd később, a telek egyesítéskor kapcsolják az Országház utcai szárnyhoz. Az 1743-as Matthey-térképen még kivehető a bejárat helye.[16] Úgy tűnik, hogy az épületünkkel szemben lévő Országház utca 14. sz. ház hátsó részén, az épület alatt húzódó, a Dárda utcára merőleges pinceszárny szintén egy korábbi telekosztás része lehetett. Ennek nyomát a pincében egy utólag szabálytalanul bevágott ajtó mutatja.

Az eddig ismertetett telkek 1687-es felmérési adatait összehasonlítottuk az ott álló épületek pincealaprajzával.

A kutatások szerint a Haüy–Rabatta-felméréssel megegyező telekméretek és beépítés.

Az Országház utca 20. sz. épület mai telekmérete megegyezik a Haüy-Rabatta-felméréssel, és pincealaprajza követi az eredeti középkori beépítési rendet. (I. rajz)

Az Országház utca 16. jelenlegi teleknagysága megegyezik a Haüy-Rabatta-felméréssel, de a pincehelyiségek alaprajzi elemzése eredményeként kiderült, hogy az itt álló késő középkori sarokház helyén elképzelhető, hogy három korábban épült lakóház állt. (II. rajz)

Az Úri utca 4. és 6. sz. épületek alatti pincék alaprajzi elrendezése komoly hasonlóságot mutat az előbb említett pincerendszerrel. (IV. rajz)

Vizsgálataink során eddig olyan példákat elemeztünk, ahol a jelenlegi telek nagysága megegyezik a késő középkori állapotot tükröző Haüy-Rabatta-felmérésen mért adatokkal. A következő példáinkban szeretnénk megfigyelni azt a helyzetet, amikor a jelenlegi telekméretek nem egyeznek meg a XVII. század végén mért adatokkal.

A Haüy–Rabatta-felméréssel nem egyező telekméretek és beépítés.

AZ ORSZÁGHÁZ UTCA 5.

sz. épület helyén a Haüy-Rabatta-felmérés alapján két lakóház állt. Az 1696-os Zaiger über die Vöstungban szintén két épületről olvashatunk. Az északi épületről azt írja: „Ház a Sütő utcában, homlokzata 5 öl 3/4 láb, hátoldala 4 öl 3 láb, és mindkét oldala 20 öl egyenlő hosszú. Van még valami régi fala és beomlott pincéje. Jelenleg Reütter főkomisszárius és feleségéé."

A déli épületről pedig a következőt olvashatjuk: „Ház a Sütő utcában, a szomszédos kis utcába nyúlik be, homlokzata 4 öl 4 láb, hátoldala 4 öl 3 láb, és mindkét oldala 20 öl egyforma hosszú. Még jó falai, pincéje van." Tulajdonosként az összeírás ismét Reütter főkomisszáriust és feleségét jelölte meg.

A sarokház udvarán, az északi és a déli oldalon egy-egy lejáró nyílik két középkori pincébe. Feltehetően a visszafoglalás után azonos tulajdonossal rendelkező, két középkori épületnek külön-külön pincéje lehetett, amelyeket a telekegyesítéskor – a barokk újjáépítésnél – márgába vájt folyosóval kötöttek össze (I. rajz).

Az Országház utca 5.-nél is érdekesebb következtetést vonhatunk le a telekosztás és a pincealaprajz összehasonlításából a Dísz tér 14–15. sz. épületek vizsgálatánál.

DÍSZ TÉR 14–15.

A mai telekosztás eltér a Haüy–Rabatta-felméréstől. A jelenlegi két épület helyén a középkorban három lakóház állt. A Dísz tér 14. helyén két középkori telek szerepel: az északi oldalon egy 33 lábnyi (10,43 m), a déli részen pedig a Dísz tér 15. északi felével alkot egy 57 lábas (18,02 m) homlokzati méretű lakóházat. A 42 lábas (13,28 m) harmadik telek a Dísz tér 15. déli részén volt. (V. rajz)

Az 1696-ban készült újabb összeírás a Dísz tér 14. és 15. sz. házak helyén 4 épületet említ.

A Dísz tér 14. déli oldalán álló épületről a következőket olvashatjuk: „Homlokzati mérete 3 öl 2 láb, hátoldala 4 öl, és mind a két oldala 9 és fél öl egyenlő hosszú. Vannak még boltozatai és pincéje."

Az északi ház „homlokzata 5 öl, hátoldala 4 öl 3 láb, jobb oldala 19 öl 3 láb, a bal 20 öl Kevés régi fala van, hogy pincéje van-e, azt nem lehet látni."

Mind a két épület tulajdonosaként Faber Simon komáromi kereskedőt említik.

A Dísz tér 15. déli oldalán álló lakóházról a Zaigerből megtudhatjuk, hogy részben jók a falai, boltozatai, és van egy pincéje. Az épület méretei: homlokzata 7 öl 2 láb, hátoldala 4 öl 3 láb, mind két oldala 19 öl egyforma hosszú.

A Dísz tér 15. északi felén álló épület teljesen elpusztult romhalmaz. Mind a két lakóháznak Weigl Fülöp fakereskedő a tulajdonosa.

A barokk Buda kiépítésekor az 1696-os felmérési rendet vették alapul, és az akkori közös tulajdonú telkek egyesítésével létrehozták a ma is használt ház- és telekosztásrendszert. A középkori telekhatárokat kizárólag a pincetérben lehet megfigyelni. Itt a Haüy-Rabatta-felmérésen jelölt telek-, illetve pincehatárokat az újjáépítéskor elbontották, és az így kialakított pincetereket széles, nagy teherelhárító ívekkel erősítették meg.

Összefoglalásul megállapítható, hogy a vári pincerendszer kutatása – a jelen tanulmányban közölt részeredmények alapján is – igen fontos információkat ad annak megállapítására, hogy a budai Várnegyed jelenlegi telekosztása, beépítése hol és miképp felel meg az vagy tér el az eredeti középkori rendszertől.

JEGYZETEK

1. SEITL 301.
2. WEIDINGEN–HORLER 29–31.
3. NAGY E. 307–308.
4. CZAGÁNY 114.
5. LÓCSY 199.
6. GEREVICH 192.
7. GEREVICH 196.
8. LÓCSY 198.
9. LÓCSY 198.
10. LÓCSY 205.
11. LÓCSY 205.
12. B. HORVÁTH 7–8.
13. BERTALANNÉ 306.
14. Ezúton szeretnék köszönetet mondani Albert Tamás műemlékes tervező kollégának, aki hasznos tanácsaival sokat segített a ház építészettörténeti problémáinak megoldásában.
15. LÓCSY 205.
16. B. HORVÁTH 12.

BERTALANNÉ=A budai vár házainak 1957. évi műemléki kutatásai. BERTALAN Vilmosné: Országház utca 16. BudRég 19. 1959. p. 306.

B. HORVÁTH=HORVÁTH Alice: Budapest I., Országház u. 16. Tudományos dokumentáció, Budapest, 1983. p.1–37.

CZAGÁNY=CZAGÁNY István: Budavári gótikus lakóházépítészet I–II. Kandidátusi értekezés, 1983.p. 1–532.

GEREVICH=GEREVICH László: Gótikus házak Budán. BudRég 15. 1950. p. 121–238.

LÓCSY=LÓCSY Erzsébet: Középkori telekviszonyok a budai Várnegyedben. BudRég 21. 1964. p. 191–206.

NAGY E=A budai vár házainak 1957. évi műemléki kutatásai. NAGY Emese: Országház utca 20. BudRég 19. 1959. p. 307–308.

SEITL=SEITL Kornél: A budai vár házainak 1957. évi műemléki kutatásai. BudRég 19. 1959. p. 301–372.

WEIDINGEN–HORLER=WEIDINGEN György–HORLER Ferenc: A budai Vár 1687. és 1696. évi helyszínrajzai. TBM 11. 1956. p. 29–31.

JUDIT ZÁDOR

CELLAR RESEARCH IN THE BUDA CASTLE DISTRICT

In addition to archaeological and archival research, the study of cellars below the medieval houses representing the earliest construction period of the Buda Castle District is indispensable in the reconstruction of the medieval system of land plots. Cellars, that have not yet been extensively studied, tend to preserve the original ground plan of the city in spite of repeated rebuilding. The main purpose of the current research has been to ascertain the way in which the present situation reflects medieval street systems, plot divisions and phases of construction activity.

During the course of our work, comparisons were made between the present land plot system and the so-called Hauy-Rabatta land division that reflects medieval conditions as well as the ground plans of the studied buildings and the plans of medieval cellars found below them.

On the basis of our research it may be said that the size of lot 20 in Országház Street corresponds to the dimensions established in the Hauy-Rabatta division and that the ground plan of that building follows the original medieval construction pattern.

The present size of lot 16 in Országház Street also corresponds to the 17th century land division system, although the analysis of cellar ground plans has shown that three earlier houses had stood at the place where the late medieval corner house was identified.

Meanwhile, within the construction system, buildings 5 and 16 in Országház Street differ from the lot size recorded in the Hauy-Rabatta land division.

On the basis of the 17th century survey, two medieval buildings stood where the corner house now stands at 5 Országház Street. This is shown, among others things, by two separate cellars that open from its courtyard and which were connected by a corridor dug into the marl at the time of the merger of the two plots.

Three houses are marked at the place of present day 14-15 Diisz Square in the Hauy-Rabatta land-division survey. The original medieval lot borders illustrating this fact could be observed exclusively in the cellars.

On the basis of the observations summarized here it may be stated that the research on the Buda Castle District cellar system provides important information, as is also shown by details presented in this study, concerning correspondences and differences between the present day plot divisions and construction layout and the original, medieval settlement system.

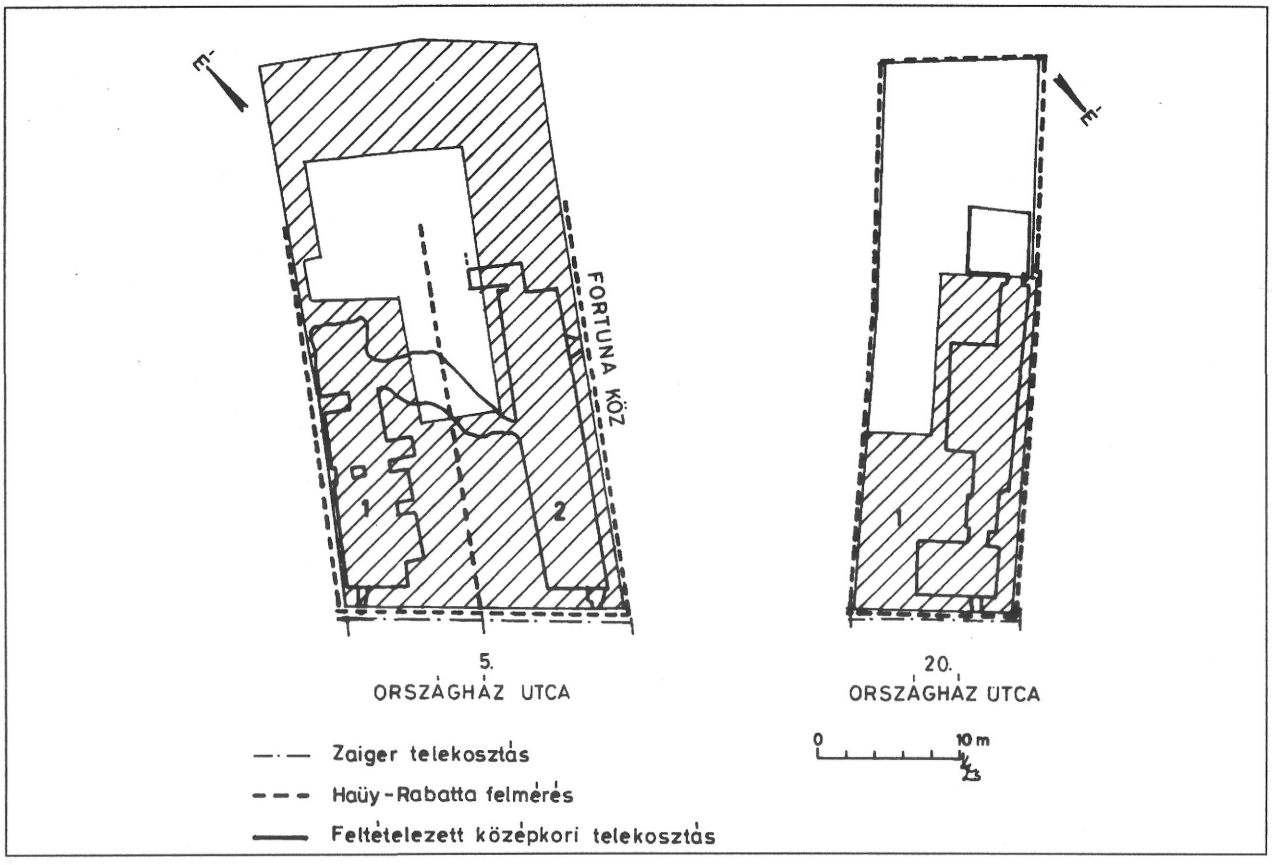

I. rajz. Az Országház utca 20. sz. és 5. sz. épület alaprajza.

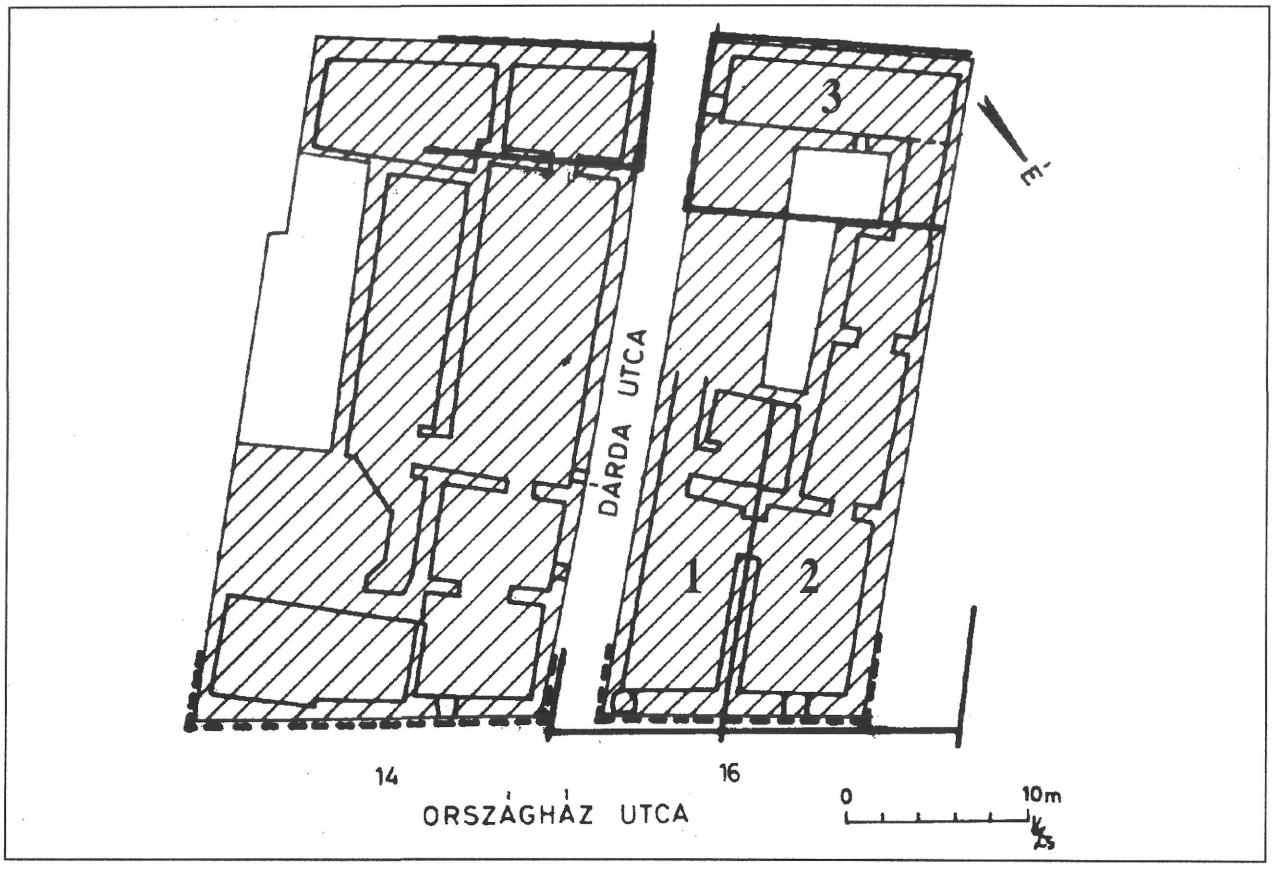

II. rajz. Az Országház utca 14. és 16. sz. épület alaprajza.

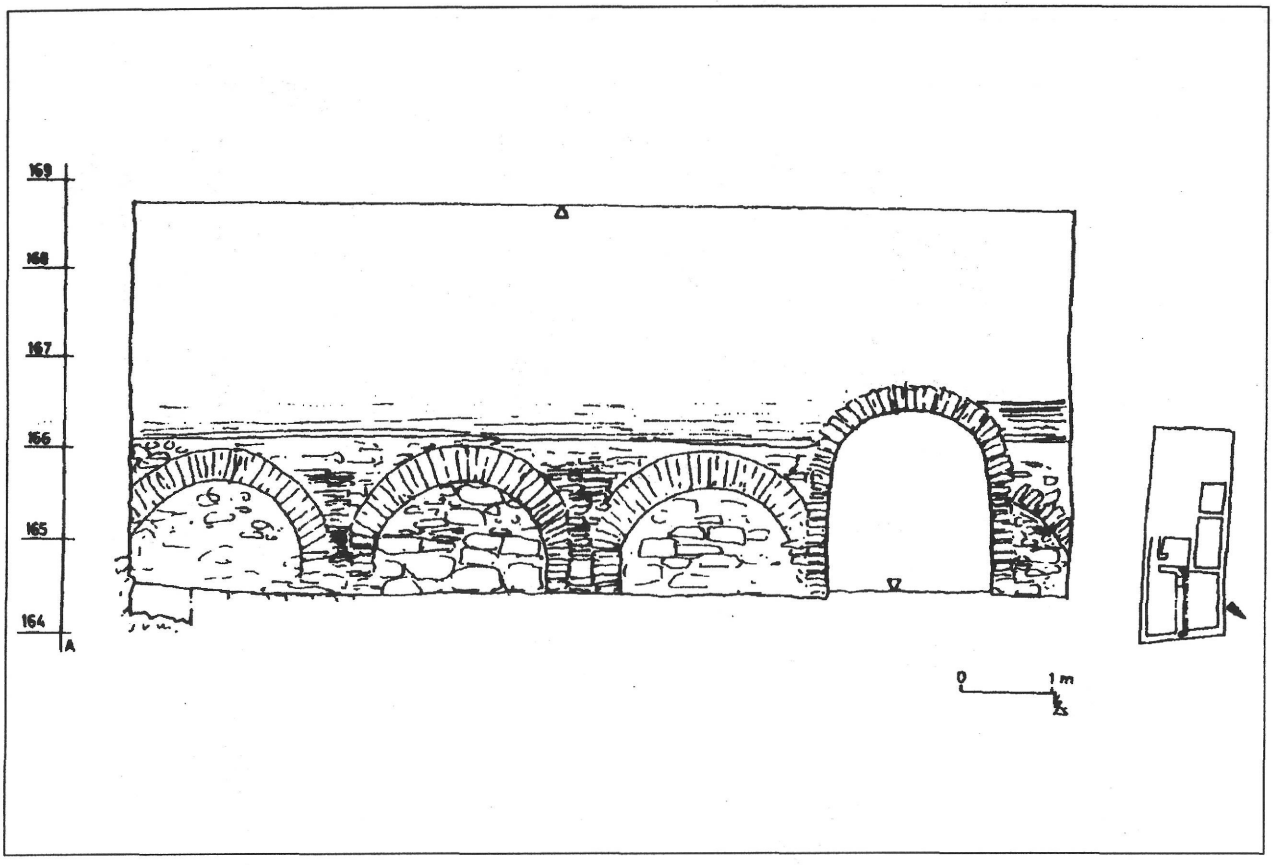

III. rajz. Az Országház utca 16. sz. épület második pincehelyisége, déli falának nézeti rajza.

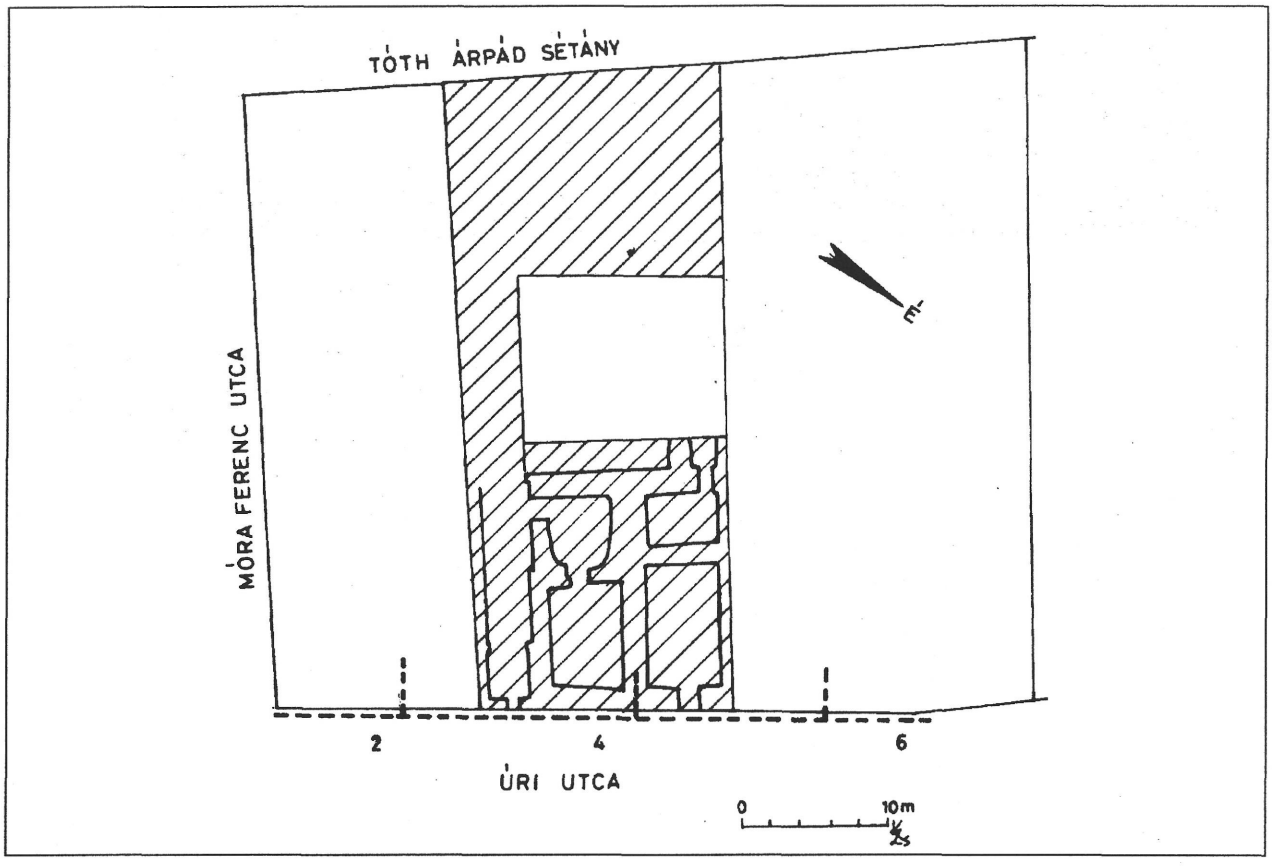

IV. rajz. Az Úri utca 4–6. sz. épület pincealaprajza.

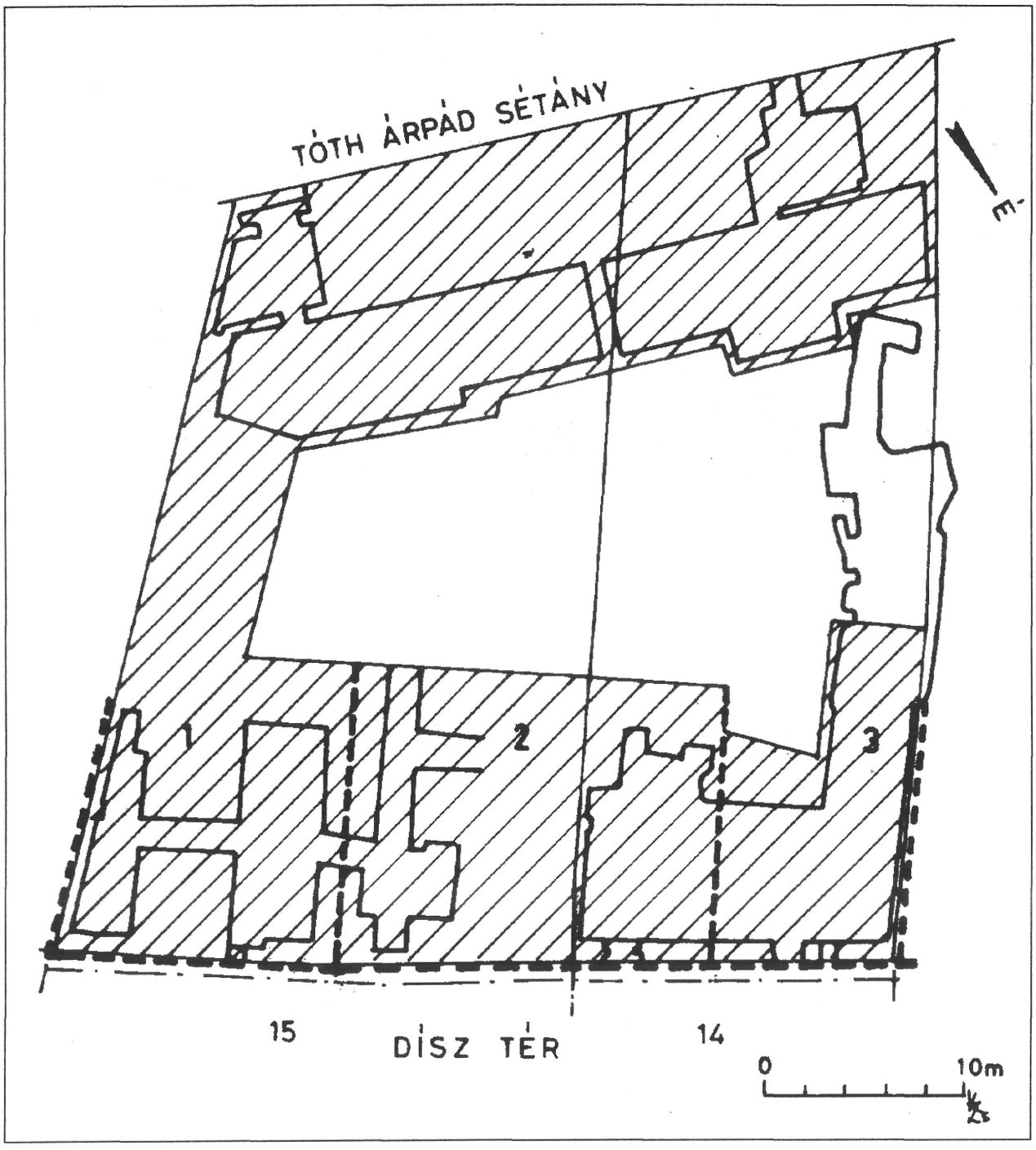

V. rajz. A Dísz tér 14. és 15. sz. épület alaprajza.

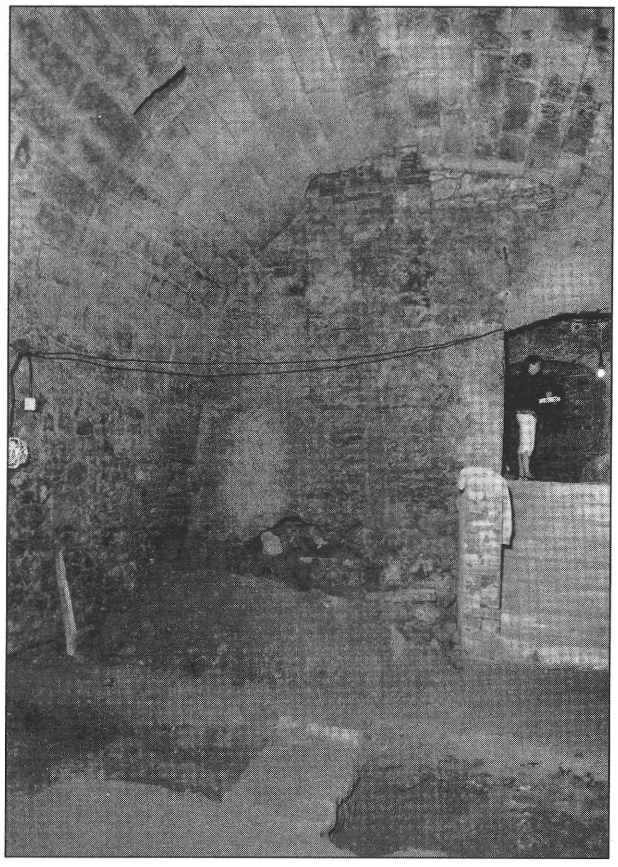

1. kép. Az Országház utca 20. sz. ház pincéje. A második helyiség nyugati zárófala, átjárás a harmadik helyiségbe.

2. kép. Az Országház utca 20. sz. ház pincéje. A második helyiség keleti oldala, a középkori pincelejáró feltárásával.

3. kép. Az Országház utca 20. sz. ház pincéje. A konzolos hármas számú helyiség északi fala.

4. kép. Az Országház utca 16. sz. ház pincéje. Az első számú helyiség keleti zárófala.

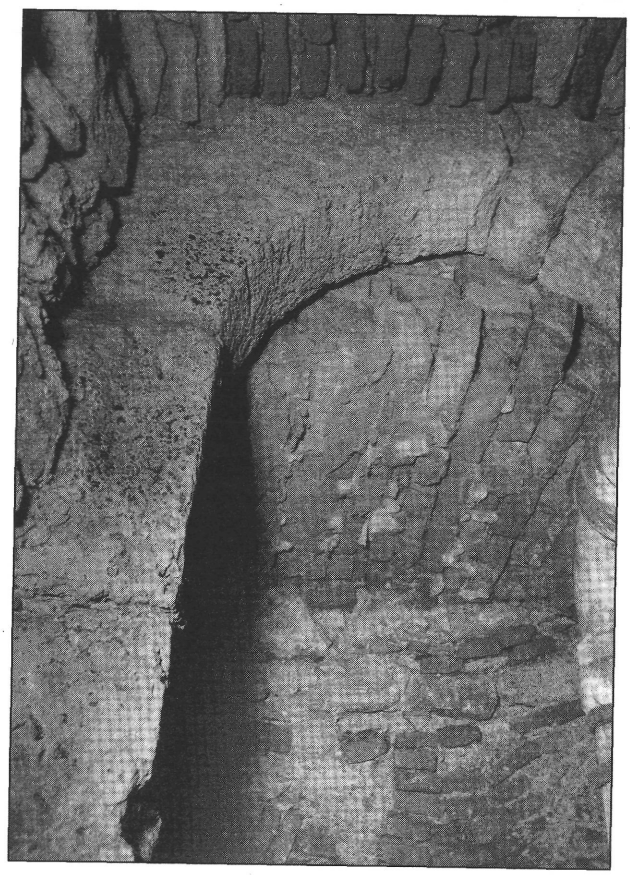

5. kép. Az Országház utca 16. sz. ház pincéje.
Az első számú helyiségben lévő kút merítőnyílása.

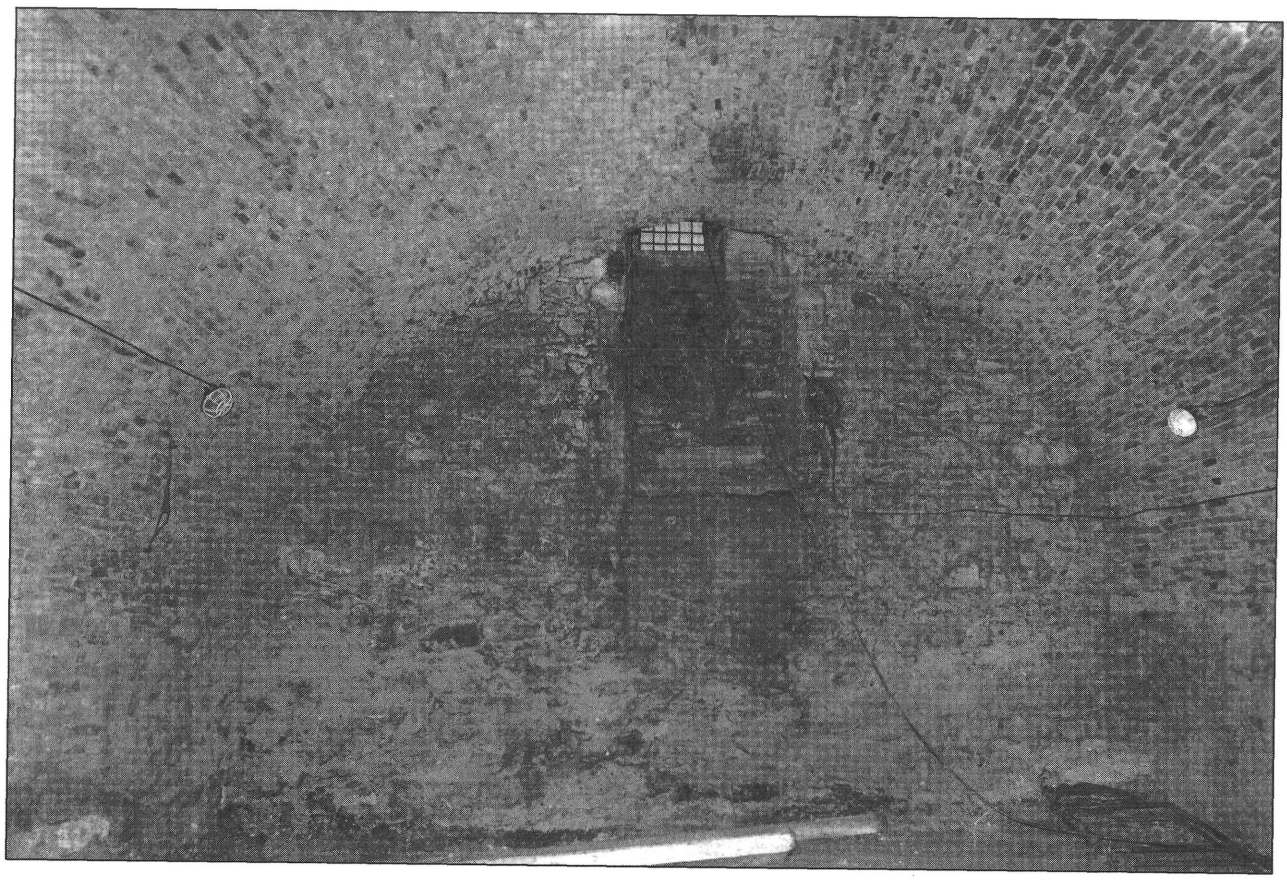

6. kép. Az Országház utca 16. sz. ház pincéje. A második számú helyiség keleti zárófala a hordógurító nyílással.
Középen a mélypincelejárat részletével.

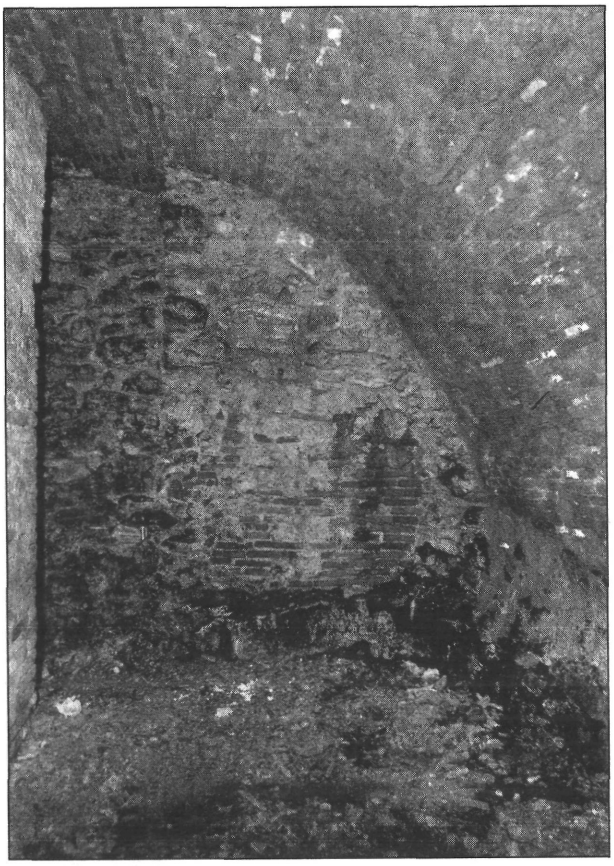

7. kép. Az Országház utca 16. A pincelejárat melletti kis helyiség nyugati fala, a visszabontott középkori falmaradvánnyal.

8. kép. Az Országház utca 16. sz. ház pincéje. A pincelejáró melletti kis helyiség keleti oldala, az első helyiség északi falának visszabontott maradványával és a második helyiség boltozatának lenyomatával.

JUHÁSZ ETELKA

CSERÉPLOVAS TÖREDÉKE ÓBUDÁRÓL

Dr. Bertalan Vilmosné óbudai ásatásán, a III. ker., Lajos u. 158. sz. alatt, az 1. sz. árok nyugati oldalán, 1,40 cm mélységben – sok edénytöredék között – egy lovasalak két darabja került elő. Kézzel formázott, a két darab összeillő. A lóhoz képest az emberfigura kicsinek és merevnek tűnik. Aquamanile nem lehet, belső űrrésze kicsi és durván formált.[1] (1., 2., 3. kép)

Méretei: 10–11 cm hosszú, 12–15 cm széles, a legnagyobb vastagsága 5 cm. Eredetileg – mivel nagysága majdnem megegyezik a dr. Kemény György által a Néprajzi Múzeumba begyűjtött mézeskalácsmintákkal – kb. 22–24 cm lehetett. (6., 7., 8. kép)

Anyaga világos, fehéresszürke, a középkorból is ismert helyi anyag. Mázai: sötétbarna, világoszöld és kékesfehér. A sötétbarna és zöld a középkori anyagban általános, a kékesfehér a XVII. század nagy tájain gyakori. A környezet tárgyai: számtalan, kívül mázatlan fazékperem, dunántúli zöld mázas korsók töredékei, kis, barna, lábas serpenyő, barna, félgömb alakú csésze és barna (a sárga habánnal azonos metszetű) tányértöredék, sok fajansztöredék, végül a XIX. századig használt szürke korsók és tálak sajnos nem adnak pontos időbeli eligazítást.[2] A kis lovast valószínűleg ajándékba készíthették – amint erre a céhek életében több példa volt –, alkalomra vagy barátságból. Feltételezett helyi eredetét erősíti a szomszéd utcából előkerült mintázócsont és lyukasztó. (Ezek mélysége is 30–40 cm) (4., 5. kép).

A viseletből levonható következtetések a XVII. sz. végét erősítik. (1., 2., 3. kép)

A kabát szabályos prémes, zsinóros huszármente. Ez a forma a Rákóczi-szabadságharcban már viselt, a lezáró dátumot Mária Terézia királynő rendelkezései adják – elrendeli a copf viseletét. (Jól látható, hogy itt nem volt.) A magyar könnyűlovasság a XVI. században tér át páncélról a textilviseletre, elhagyják a tárcsapajzsot, rövid és hosszú nyeregtakaró a század végén egyszerre használt.[3]

Segítségemre van egy, a lublini magyar polgárokról szóló cikk,[4] amely hiteles évszámos adatokra támaszkodhat: az 1650 és 1700 között ott élő magyar (köztük sok erdélyi) lakos viseletéről. Természetesen másképp öltözött a szegény mesterember (akinek már lengyel felesége volt) vagy a gazdag kereskedő. Felvették az európai divat gallérját, de a magyarokat mégis mindenütt felismerték: mégpedig „rövid prémes kabátjukról". (9. kép) Ez eredetileg polgári viseletből lett katonaivá, alatta a szűk dolmány, gombokkal vagy zsinórral (még XV–XVI. századi hagyomány), sok változatát minden társadalmi réteg hordta.[5] Ez a forma a Dunántúlon és Erdélyben élt tovább.

A figurán bal oldalon a kardból csak a markolata maradt. Minden stilizáltsága mellett is tökéletes P alakú, XVII. századi forma. Hátul látszik, hogy külön szíjra volt kötve, a szalag vége oldalt a nyeregtakaróra lóg. Nem katonai forma.[6] Nem szabályos huszárszerelvény az öv és tarsolya sem. A tarsoly igen töredékesen maradt meg, barna körvonala jól látható, az öv pedig hátul kettős barna sáv. A lószerszám farhámja azonos a mézesmintákkal, (de már a lovagkortól ilyen), eltérő tőle a rövid nyeregtakaró, s ennek datálását a Zrínyi-metszetek adják.[7] A nyereg sajnos a mézeseken nem látszik, a későbbi betyárnyergekhez hasonló.[8] Talán puha, magas csizmának a sarka érhetett a ló hasához, ott a nyoma.[9] (8. kép)

A lovacska egész Európában elterjedt játékszer volt. Más, játéknak tekinthető tárgy a leletegyüttesből nem került elő, de voltak kézzel formált mázatlan pipák azonos anyagból, és játéknak tekinthetők a kicsi mázas korsók töredékei (4–6 cm), közöttük egy szép tulipános is.

A játékszer előzményének a MNM magyar középkori kiállításán szereplő[10] lovagkori cserépló tekinthető, amely önálló darab vagy sakkfigura egyaránt lehetett.[11] (A középkori ábrázolások száma végtelen, pénz, templomi festmény, szobor, dombormű a román kor óta.) Ki lehetett ez a kis lovag? A már idézett mézesmintákon a legkorábbi évszám 1815. A huszár, amelyik itt szerepel, egy régen megmerevedett forma, de ugyanott megőrizték a török basa emlékezetét is[12]. (A gödöllői kastélyt mint „várat" építették, a köztudatban még sokáig éltek a félelmetes harcok emlékei.)

a) Lehetett volna a „jámbor" barokk korban újjáélesztett magyar szent, de István királyt vagy Szent Lászlót[13] éppúgy páncélban szoktuk meg, mint a Hunyadiakat vagy a hadvezér főhercegeket. Óbudán könnyen lehetett volna Szent Flórián, feje fölé emelt vizesvödörrel vagy a mindenütt népszerű lándzsás Szent György.[14] Katona szent huszárruhában – ez a barokk nézőt nem zavarta volna, hiszen díszmagyart kapott az oltáron Imre herceg is. Vitézi viselet járt Pannónia védőjének, Szent Mártonnak is.[14] A cserépalak törzse kissé hátrahajlik, egyik váll magasabb, a jobb kar vízszintesen indul (nyilván tartott valamit).[15]

b) Lehetett volna népszerű hadvezér, egy a dunántúli főuraink közül, akik kisebb török seregeket sokszor vertek a csatamezőn, például a „fekete bég"-ként tisztelt Nádasdy Ferenc. A Habsburg-vezéreket mindig páncélban, parókával ábrázolták.[16]

c) Valószínűbb azonban, hogy kürtöt, zászlót vagy török fejet tartó egyszerű közvitéz volt. (Példaként a nemesi címerképek szolgálhatnak.) Lehetett ismertebb nevű nemes Erdély bujdosó hadaiból, nem főember. Thököli Imrének még keserves török fogságában is kijárt a bő, nagy gombos köpeny, Rákóczi Ferenc fejedelem páncéling felett palástban van ábrázolva, a kuruc elit párducbőrökkel pompázott.[17]

A történelemből követhető azok útja, akik végül is a huszármentét hordták: a hódoltság alatt mindenki katonává lett a karlócai béke után (1699). Thököli követőit a szultán a bi-

rodalom belsejébe telepíti, a végvári katonaság elbocsátásáról és a várak felrobbantásáról is döntöttek. Az ország belsejéből való katonatömegek erősítették fel a bujdosókat. Elit vezetőiket elvesztették, a törökök többé nem fogadták be az elégedetleneket, nem tűntek nyomtalanul el a birodalomban, mint a magyarok ősei. Újabb feltöltést kapnak 1701-ben a jászkunoktól, akiket jobbágysorba taszít a budai kamarai adminisztráció, majd a levert hegyaljai felkelés menekülőiből (1702). Lipót elrendeli erőszakos besorozásukat, II. Rákóczi Ferenc pedig a szabadságharc kitörése után hoz szigorú rendeleteket a kóborlók és fosztogatók ellen. (Magyarország kronológiája II. 525–528.) Közöttük formálódott valahol a huszármente, a cseréplovas kabátja, ami azután sokáig annyit jelentett, hogy viselője magyar könnyűlovas. (Ezt viseli a fejedelem dobosa is) A korábbi bujdosók katonailag szervezett csapatait, a hódoltság peremein összekovácsolódott „vitézeket", ahol a származás már elmosódott, kemény szabályokkal fogadja be a kuruc sereg.[18] Ennek a szabad haderőnek Mária Terézia alatt nem sok lehetősége maradt: az új jobbágyság (Urbárium) vagy a hivatásos katonaság között választhatott.[19] Utóbbi esetben elvérzett a hosszú külföldi háborúkban. Ehhez a „huszárhoz" a királynő nemesi testőrségének már semmi köze nem volt, csak a díszruha[20] (20. kép). A szegénylegényvilágnak lassan bealkonyult, a falvak újratelepültek, a majorsági gazdálkodás gazdasági felvirágzást, a barokk újjáépítés lehetőségét hozta. A betyár[21] pedig már nem hős, nem ellenséget verő ideál. A török hódoltságtól a Rákóczi-szabadságharcig ívelő „vitézi" élet létalapját vesztette el, emlékük azonban tovább élt. A vitéz irodalmi alakjával is találkoztam, neve Rontó Pál.[22] A hányódó vitéz nagy példája a költő Balassi Bálint (közismert portréja: Horváth I.–Kőszeghy P., 1986). A történelmi lehetőségek tehát a XVIII. század elejére valószínűsítik az alakot, a divattörténet a XVII. század végére. A várostörténet hasonlóan a XVII–XVIII. század fordulójára mutat: Óbuda lakossága a visszafoglalás után magyar – és szegény.[23] Házépítésekre két-három nemzedék gazdagodása után kerülhetett sor. 1738-ig volt erre idő, ekkor Zichy Miklós szerződése a helyi önkormányzatot jobbágysorba nyomta vissza. A másik, nyugodalmasabb korszak 1771-ig tartott, amikor a megerősödött közösség megvédte a szabad bíróválasztást, és 1775-ben Mária Teréziától mezővárosi szabadságot kértek. (Nem kaptak, de ez a lépésük az erejüket mutatja.) A gazdagodó lakosok házaikat felfelé bővítették, a boltozatos kapubejáratok fölé belső erkélyes szoba került, vagy lebontással átrendezték a rendelkezésre álló telket.[24] A kimutatás szerint[25] egy házra átlag kilenc szoba jutott, ebből az emeleten 2–8. Feltehető, hogy itt, két földszintes ház lebontása után – ez történhetett 1710 és 1738 között –, a maradék pincét még sokáig használták, és csak amikor elvizesedett, töltötték fel a másik ház törmelékéből. A feltöltés idejét megadják a híres árvizek dátumai.[26] Ekkor a lakosság ismét erősödőben volt, ereje telt újabb építkezésekre. A pince beomlásakor kerülhettek a későbbi töredékek a törmelékbe, újabb tereprendezés alkalmával. A járványok dátumai nem adnak támpontot az építkezésekhez. Kegyetlen pontossággal söpörtek végig 15–20 évenként. Hogy ki volt a gyermek, arról semmit sem tudhatok, de a városképről, ahonnan a tárgy való, igen. Ha járvány vitte el, Budapest legrégebbi protestáns templomában siratták, vagy a Zichy-kastélyhoz tartozó öreg barokk templomban, de állt már az Újlaki-, akkor új templom is Mikovinyi térképeiről tudjuk, hogy nem épült még össze szorosan Buda, Óbuda és Újlak. Ezt lehet látni Buda ostromának képein is (1684) (Rózsa Gy., i. m. 387. 96. t.). Ha elkerült innen fiatalon kereskedőként, mint hajós vagy kincstári sót fuvarozó, a kápolna körül a hegyoldalba temették. A temető kapuja már elpusztult, a kápolna most romosodik. Ha koldulóbarát lett, a kiscelli kastélyhoz tartozott, véletlen előkerülő sírját csak 1–1 csontgyöngyszem jelzi. Ha óbudai ácsmester, unokái Széchenyivel építették a most megszűnt hajógyárban a reformkori Magyarországot. Békés szőlősgazda vagy mester akinek életét vetíti elénk egy ilyen ház: tenyérnyi utcai bolt vagy műhely, nagy boltozatos pincék, keskeny kert a hegy felé, benne mosó-, füstölő-, aszalóházikó, minden lehetőséget meg kellett fogni, de lehetett. Buda jó helyen volt, rossz történelmi időben is.

A lelethez időben a legközelebb a tabáni kályhacsempe áll.[27] (10. kép) Környezetében XV–XVI. századra keltezett lábostöredékek, kevés török anyag volt, hiányoztak a fajansztöredékek és a XVII. század nagy mázas táljai. A nyeregtakaró rövid, az alak szinte áll puha csizmájában, a ló farka úgy van csomózva, mint cseréplovasunké (valószínű Szt. György). A ló hasa alatt jól látszik a széles szíj. A lovag övéről két szalag lobog hátra. Érdekes, hogy ebben az együttesben játékméretű lábas is volt.

A töredék elvi kiegészítése: a mézeskalács-figurákat durván 150 év választja el a cseréplovastól. A lovastorzót Kozák Károly XVII. századi egri csempéje segítségével tudnám kiegészíteni. (Kozák 53 p. 1. kép)[28] A fej magas fövegje sírokból is ismert ruhadarab, kurucokat ábrázoló festményen ugyanaz. A dolmány azonos (kis zsinóros, zárt). Azonos a kezek tartása is, az egri alak kis buzogányt fog. Az övön lógó kard is megegyezik a cseréplovaséval. Valószínű, hogy a csempén ábrázolt puha szárú csizma is hasonló volt (az 1800-as évekig még használt, a Literatúra siratja el 1926-ban a csizmát). A nyeregtakaró egyformán rövid, a szerszámábrázolásban sincs különbség. Ami hiányzik: a prémes kabát jelzése, de ez nem időpontkülönbséget, hanem az alak polgári voltát jelzi. (Érdekes, hogy Kozák K. is konkrét nevet említ, az alakot ő sem érezte személytelennek.) A lóalak – elfogadva, hogy játék volt – szükségszerűen négy lábon támaszkodhatott, mint a karácsonyi kép gyermekének kezében, kis talpon. A far erőteljes mintázása az ágaskodó alakot sem zárja ki. Asztalon lófigurákkal játszó gyermekek metszetét már a gótikából ismerjük. Talapzatnak elfogadnám a mézesbáboknál látott népies növénymintázatot (ez emlékeztet a festett templomi fatáblák és néhány nemesi levél mintájára). A XVII. század végének ez a kiegészítés megfelelne.

Összefoglalás: a tárgy kora a XVII. század vége és a XVIII. század vége között nem pontosítható, de politikai, gazdasági és divattörténeti megfigyelések miatt inkább a korai dátum valószínű. Hagyományos típusú játékszer, amely adott időben adott, konkrét „vitéz" emlékét is jelenthette. Ez a játéktípus Európában hosszú ideig használatban volt, anyaga szerint helyben készült, ajándék. A Magyar Néprajzi Múzeum hasonlót nem őriz. Ha az 1800-as évek végén még fellelhető lett volna, ismerve dr. Kemény György[29] széles látó- és gyűjtőkörét, bizonyára begyűjtötte volna. Előzményének az MNM XIV. századi cseréplova tekinthető (plasztikus nyergé-

be a mai játékokhoz hasonlóan figura ültethető). Típusát a mézeskalács-figurák (alig térnek el nagyságban) és az ólomkatonák megőrizték. A cseréphuszárt kiszorította a gyerekszobából a pamutállat és a Jancsi bohóc, sokáig maradt még a hintaló, papírcsákó és fakard. De a „vitéz" is eltűnt. A kisfiúk nem akartak többé „huszárok" lenni, mivel ezt a játékot már nem erősítette meg a felnőttek „csodálatos" világa.

JEGYZETEK

1. Az ásatót idézem. Köszönöm a sokéves fegyelmezett munkával ásott anyag átengedését, és a feldolgozáshoz adott segítséget.
2. VADAS 1, 2. kép részlet, KEMÉNY
3. KRESZ
4. Mária Terézia uralkodása 1741–1790. Urbárium 1760.
5. Valahol itt, az akkori „nyugat" határán született a huszármente, akkor amikor a magyar lovasokat már nem nyelte el az oszmán birodalom: JAKIMINSKA 21. kép: magyar lovason rövid dolmány, prémes rövid gombos kabát, zsinórozás nélkül, 14., 15. kép: a lengyel lovasokon zsinóros viselet, 22. kép: a krakkói gyalogos rövid, álló nyakú zsinóros kabátban.
6. Rövid és hosszú ujjas magyar dolmány változatai.
7. Haller gróf testőrtiszti kardjának markolata: TEMESVÁRI I. tábla, 6. kép; LENGYEL 235.
8. Döntőek az időt illetően a Zrínyi-metszetek, mivel még életében készültek. CENNERNÉ 1964., CENNERNÉ 1970.
9. III. tábla, 4. II. tábla, 1., 6., 7., 9. A Literatúra 1926. évi tudósítása: a csizma már „paraszti" viseletnek számít. Még: az egri Rozália kápolna vörös dolmányos férfiruhája.
10. MNM középkori kiállítás, XIV. sz. zöldmázas, stilizált lóalak, szerszám benyomással jelezve, plasztikus nyereg. Egy 6x6 cmes kockán elfér. Sakkészletre az udvarokban már Nagy Károly óta van példa.
11. I tábl. 11. A MNM állandó kiállításán szereplő XIV. sz-i lófigura, stilizált, de nyerge plasztikusan kidolgozott. Könnyen beleültethető és ki is billenthető egy kis háncsfigura asztalon zajló lovagi játék alkalmával. KOZÁK; GARÁDI. Sakkfiguraként is elfogadható, szerszáma jelezve.
12. Török basa figurája a mézesbábok közül, török fej budavári ház kapuja felett, törökbasa-kályha Sopronból.
13. A Szent László pénzeken a ló nem ugrik, hanem első két lábával ágaskodik.
14. A budavári Szt. György dombormű lovának teste meredek helyzetű, az egyensúlyt a hosszú nyelű dárda biztosítja. Tehát többféle helyzet is elképzelhető.
15. A kolozsvári Szt. György szobor testhelyzete meredek.
16. A „felséges divat" GONDA–NIEDERHAUSER 22. ábra: I. Ferenc császár díszegyenruhában, 25. ábra: József nádor, 28. ábra: Ferenc József, 32. ábra: Károly király.
17. II. Rákóczi Ferenc: Edictum militaire, Tábori főstrázsamesternek instrukciója, 1704. Hadi Regula, Instrukció, stb. 1706. Az elégedetlenségről: Két szegénylegénynek egymással való beszélgetése, Szegénylegény-ének. LENGYEL 453. p.
18. II. tábl. 6., 7., 9. Kurucok: tiszt, dobos, tárogatós. Könnyűlovasok: a fejedelem seregének különböző rétegei. A hajdú is előzmény.
19. Mária Terézia Urbáriuma.
20. I. tábla 6–8. Haller gróf testőr-díszegyenruhája, az a forma, ami elitté vált, és egyenruhából lett. GONDA–NIEDERHAUSER; TEMESVÁRI.
21. Küllős I. tábla, 11.: a betyár. 118. p. 21. ábr. Ponyva-címlap: Pesten, 1862. évi júl. 19-én rögtönítélő bíróságilag kivégzett ifj. Bogár Szabó Imrének elhíresedett rablónak életleírása és halála. Élő alak: GVADÁNYI József: Rontó Pálnak egy magyar lovas közkatonának és gróf Benyovszky Móricznak életek. 1793. (verses regény)
23. Budapest Története 3. Bp. 1975. Óbuda mezőváros a XVIII. szban, p. 178–180.
24. Ezek a házak napjainkban tűntek el a Bécsi útról. Az újlaki templommal szemben egy még áll, korabarokk építészeti részletei feltárva. Hasonlót bontottak le az újlaki mozi mellett, ebben üzlet volt a régi kapu helyén. Budapest Története 3. Bp. 1975. p. 178–180.
25. Budapest Története 3. Bp. 1975. 218. p. 54. kép, kimutatás: 274. p.
26. Nagy árvizek dátumai: 1775, 1799, 1809.
27. A tabáni lovasalakos kályhacsempe. Kísérőanyagából a nagy mázas tálak és a fajanszok hiányoznak. Jellegeiben a lovas egyezik a cseréptorzóval – ez a korábbi időpontot erősíti. GARÁDI
28. KOZÁK 439. Az egri csempe sem kimondottan katonafigura. Visszafoglalás dátuma 1687, első céhszabályzat 1767. 1683-tól helyi mester. (Rövid dolmány, magas tollas süveg, övön szablya, csizma.) Ez és a Rozália kápolna vörös ezüstgombos mentéje egyaránt az öltözködés konzervatív voltát bizonyítják. EMBER 1961.
29. dr. Kemény György a MNM Néprajzi Osztályának őreként a mai Néprajzi Múzeum minden gyűjteményét tudományos gonddal, válogatott darabokkal gazdagította.

IRODALOMJEGYZÉK

BÁNKÚTI–HEGEDŰS=BÁNKÚTI Imre–HEGEDŰS László: A Magyar Nemzeti Múzeum egy XVIII. sz-i szekrénye. FolArch 19. 1968. 203–213. p.

CENNERNÉ 1956=CENNERNÉ WILHELMB Gizella: Wiedmann metszetek után készült olajportrék. FolArch 8. 1956. p. 169–183.

CENNERNÉ 1962=CENNERNÉ WILHELMB Gizella: Németországban tanult magyar ifjak litografált arcképei. FolArch 14. 1962. p. 223–228.

CENNERNÉ 1964=CENNERNÉ WILHELMB Gizella: Zrínyi Miklós a költő arcképeinek ikonográfiája. FolArch 16. 1964. p. 188–207.

CENNERNÉ 1970=CENNERNÉ WILHELMB Gizella: Zrínyi Péter arcképei. FolArch 21. 1970. p. 177–191.

DÉVÉNYI=DÉVÉNYI KELEMEN Márta: Magyar süvegre való medál. FolArch 13. 1961. p. 239–249.
EMBER 1961=EMBER Mária: Az egri Rozália kápolna cipői. FolArch 13. 1961. p. 251-268.
EMBER 1966=EMBER Mária: Magyar viseletformák a XVI. és XVII. században. FolArch 18. 1966–67. p. 205–224.
EMBER 1968=EMBER Mária: XVI–XVII. századi ruhadarabok a sárospataki kriptából. FolArch 19. 1968. p. 151–182.
ÉRI=ÉRI István: Adatok a kígyóspusztai csat értékeléséhez. FolArch 8. 1956. p. 137–153.
ERNYEI=ERNYEI József: A Magyar Nemzeti Múzeum Csák Máté hermája. Bp. 1927. Országos Magyar Régészeti Társulat Évk. p. 196–223.
GALAVICS=GALAVICS Géza: Kössünk kardot az pogány ellen. Török háborúk és képzőművészet. Bp. 1986. 180 p.
GARÁDY=GARÁDY Sándor: Budapest területén végzett középkori ásatások összefoglaló ismertetései 1939–1941. II. rész. BudRég 14. 1945. p. 395–441.
GÁBRY=GÁBRY György: A tárogató. FolArch 18. 1966–67. p. 251–262.
GONDA–NIEDERHAUSER=GONDA Imre–NIEDERHAUSER Emil: A Habsburgok. Egy európai jelenség. Bp. 1977. 362 p.
HORVÁTH–KŐSZEGHY=HORVÁTH István–KŐSZEGHY Péter: A reneszánsz és a barokk kora (1550–1750). Képes bevezető a magyar irodalom világába I. Bp. 1986. 41 p.
JAKIMINSKA=JAKIMINSKA, Grazina: Magyarok Lublinban a XV. sz. második felében és a XVII. sz-ban. DMÉ 1989–1990. p. 192–221.
KALMÁR=KALMÁR János: A magyar huszár tárcsapajzs. FolArch 13. 1961. p. 193–211.
KEMÉNY=KEMÉNY György: Mézeskalácsok I. Magyar Népművészet 4. Bp. 1925.
KOZÁK=KOZÁK Károly: Az egri vár XVII. századi alakos kályhacsempéi. ArchÉrt 92. 1965. p. 52–60.
KRESZ=KRESZ Mária: Magyar fazekasművészet. Bp. 1991.105 p.
KÜLLŐS=KÜLLŐS Imola: Betyárok könyve. Bp. 1988.
LENGYEL=LENGYEL Dénes: Mondák a török világból és a kuruc korból. Bp. 1975.
MÁLYUSZ=MÁLYUSZ Elemér: A Thuróczy-krónika és forrásai. Bp. 1967. 206 p. (Tudománytörténeti Tanulmányok 5.)
NAGY L.=NAGY Lajos: Régi pesti és budai játékkártyák. TBM 1. 1932. p. 134–138.
RADOCSAI=RADOCSAI Dénes: Falképek a középkori Magyarországon. Bp. 1977. 182 p.
RÓZSA=RÓZSA György: Budapest régi látképei (1493–1880) In: MHB 2. Bp. 1963. 386 p.
TEMESVÁRI=TEMESVÁRI Ferenc: Haller Ferenc testőrkapitány ezüstszablyája. FolArch 20. 1969. p. 187–205.
VADAS=VADAS Zsuzsa: A karácsonyfa életkora. Nők Lapja 1992. 21. p.

Etelka Juhász

KERAMIKHUSAR

Es ist wohlbekannt, daß wir ein Reitervolk waren. Unsere Sprache bewahrt eine große Anzahl von sprachlichen Andenken, die das beweisen. Es gibt aber nur wenige Objekte, die Pferd und Reiter darstellen.

Aus dem Frühmittelalter finden wir im Ungarischen Nationalmuseum eine vereinfachte Reiterfigur mit fehlerlosem Glasur überzogen, und sie dürfte – ihre Maße betrachtend – entweder ein Spielzeug oder eine Schachfigur sein. Wir kennen auch mittelalterliche pfeifende Pferdchen. Wenn wir die berühmten Aquamanilen (musizierende, jagende Figuren) sowie die Ofenkachel mit reitendem Herold aus Buda, die weniger ausgearbeiteten Fußboden - und Ofenkachel, die Krieger und Falkner darstellen noch dazu zählen erhalten wir eine größere, aber auch nicht eine große Anzahl.

Die Darstellungen haben einen gemeinsamen Zug: sie stellen traditionelle leichtbewaffnete Reiter dar.

Die Keramikfiguren (Bruchstück), gefunden bei den Ausgrabungen von dr. Bertalan Vilmosné, rechnet man in der Zeit als letztes und Unikat, weil sie die Tradition der Völkerwanderung mit der Neuzeit verbindet. Diese Figur ist schon ein ungarischer Husar. Sie wurde in der Wiederaufbauperiode nach der Türkenzeit hergestellt.

(Die Husarentruppen wurden zur Zeit der gegen die Türken geführten Kriegen entwickelt, bis zum Ende der zwei Unabhängigkeitskriegen.) Laut der Ausgrabungsumständen wurde sie zwischen den letzten Jahren des 17. Jahrhunderts und 1730. geformt. Sie konnte Spielzeug, wahrscheinlich ein Gelegenheitsgeschenk gewesen sein. Darauf weisen die zeitgenössischen Töpferordnungsregel hin. Seine Tracht besteht aus einem kurzen Husarenmantel mit Pelz, einem Dolman mit Pelz- und Schnurverzierung, Schulterriemen, Schwert, Satteltasche, ein leichter Sattel mit kurzer Decke. Obwohl sie nur ein Bruchstück ist stellt sie den Husaren ausgezeichnet dar. Seine Haltung weist auf Springen hin, in der Hand konnte er eine Lanze oder eine Fahne halten. In ihren Maßen weicht sie kaum von einer Honigkuchenreiter ab, die am Anfang unseres Jahrhunderts noch gefertigt wurde. Zur Zeit der ständigen Wiedereroberungskriege gewann solch eine Figur immer konkreten Inhalt, über die Helden kann man in der Literatur lesen. Ein Bruchstück aus der späten Renaissance (in einem deutsche Wirtshaus gefunden) wurde noch publiziert, es enthält nur eine Figur. Es wird die Frage gestellt, ob der zum Stadtverteidiger Ritter Roland - in ganz Europa bekannt - eine Parallele hatte. Laut unserer Traditionen könnte er der Heilige Martin von Pannonien oder der Heilige Ladislaus, der verteidigende Ritterkönig Ungarns sein. Auf den Münzen wurde er auch als springenden Reiter dargestellt.

Cserép lovasalak töredékei

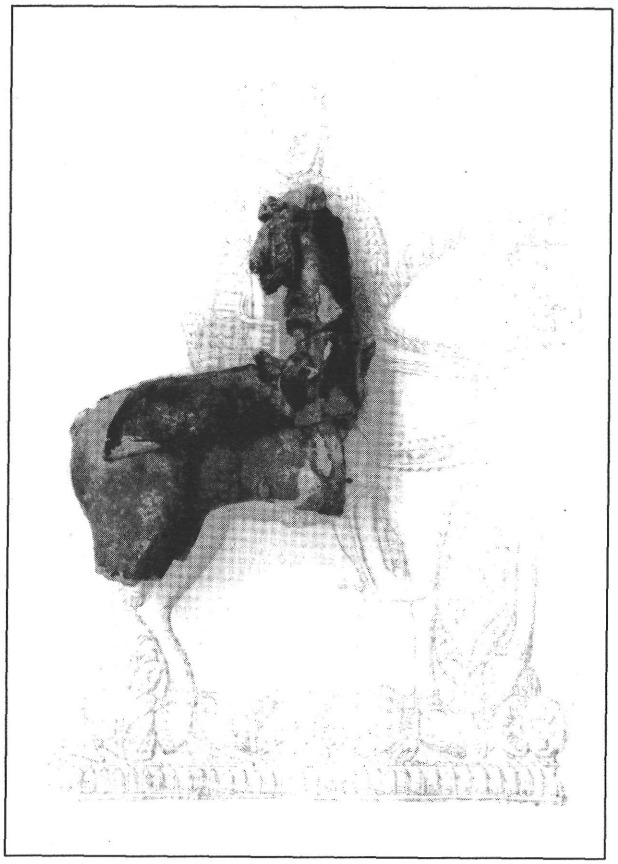

1. kép

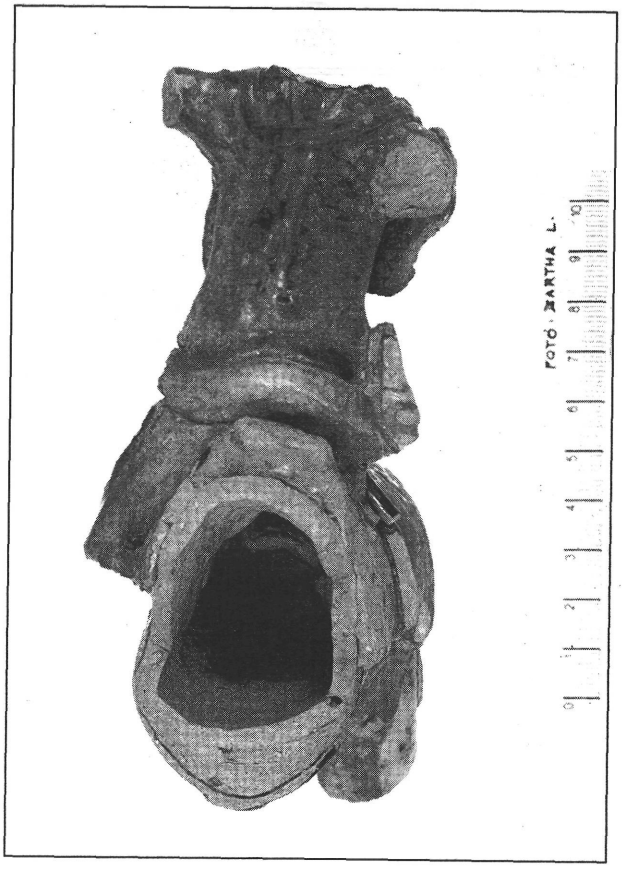

2. kép

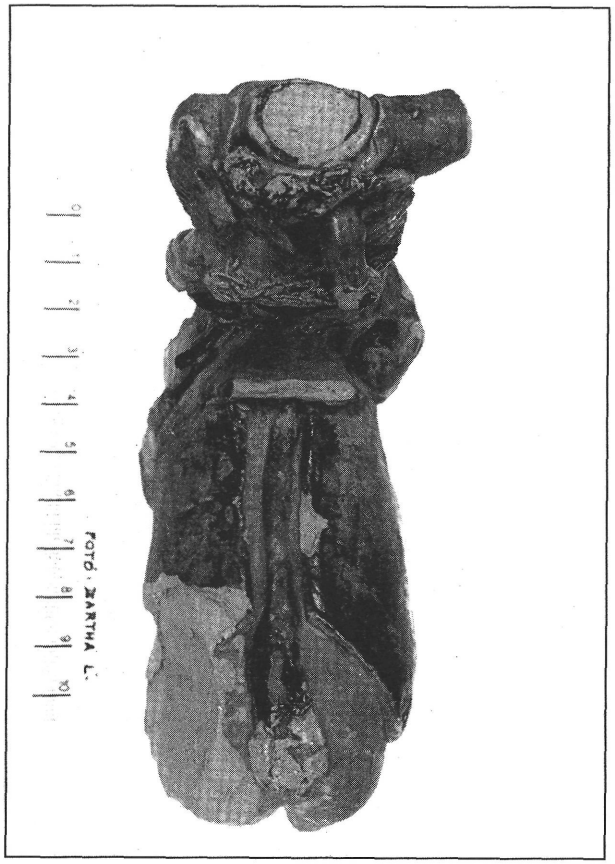

3. kép

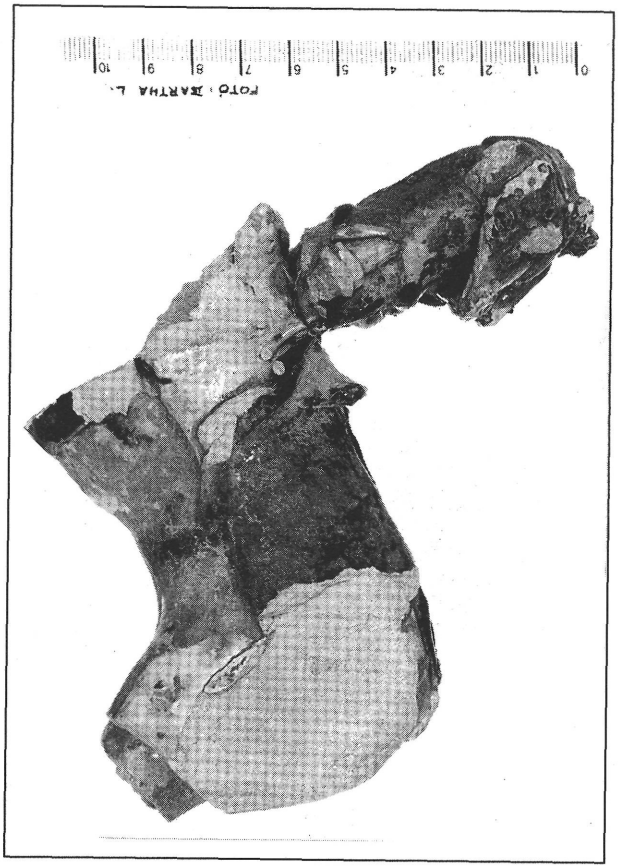

4. kép

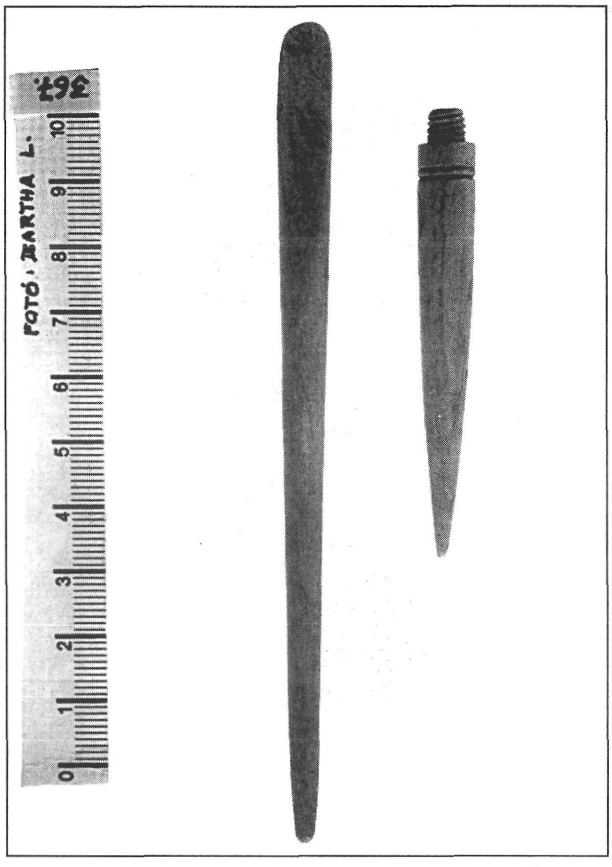

5. kép Csontlyukasztó és mintázó

6. kép Mézeskalács mintával összehasonlított töredék

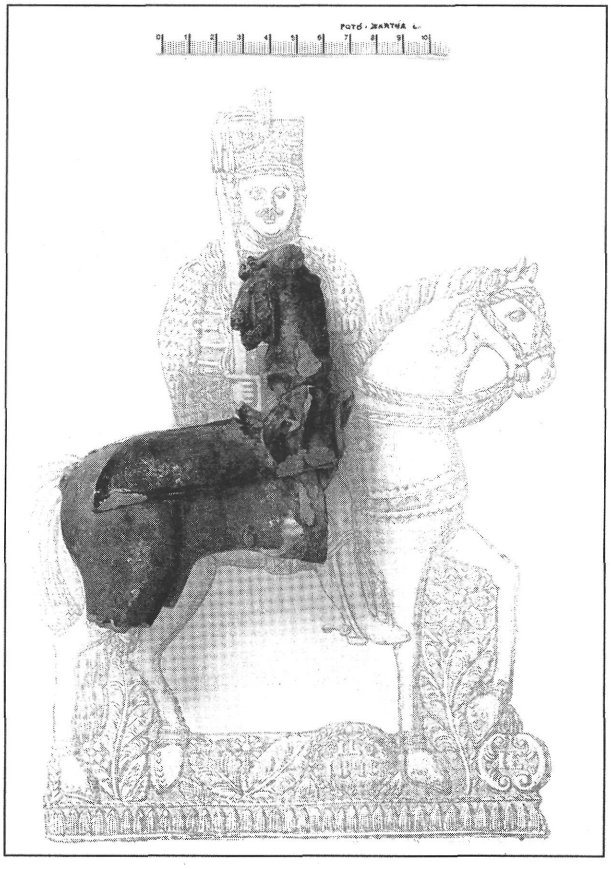

7. kép Mézeskalács mintával összehasonlított töredék

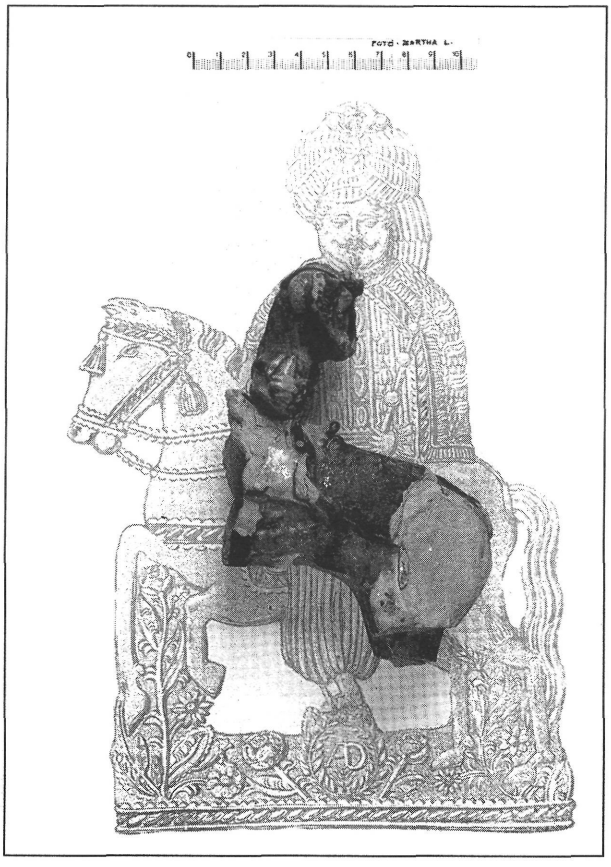

8. kép Mézeskalács mintával összehasonlított töredék

9. kép Arisztokrata ifjú (Nádasdy Tamás) díszmagyarban

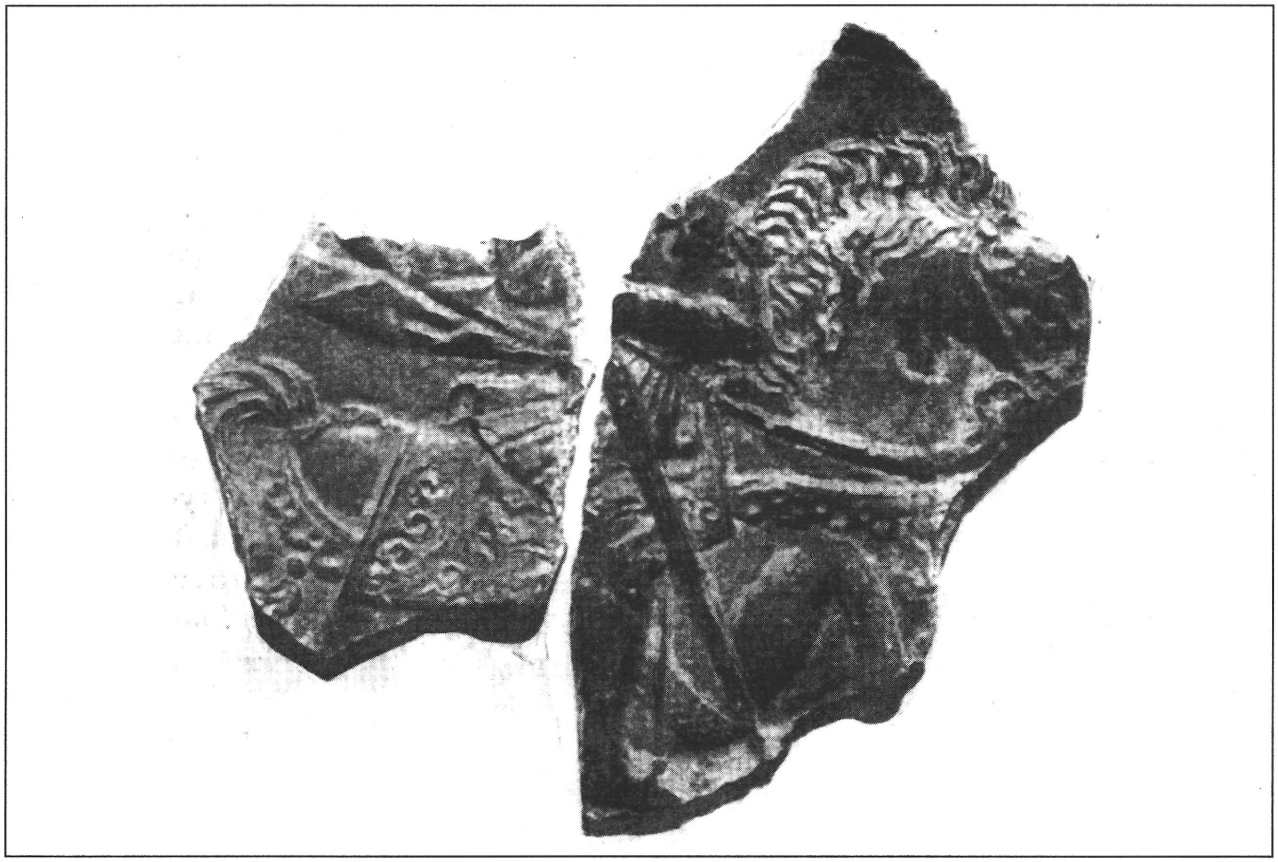

10. kép Lovasvitézt ábrázoló kályhacsempe töredék (Budapest, Tabán)

MEGEMLÉKEZÉSEK

GÁBORI MIKLÓS (1925–1996)

GÁBORI CSÁNK VERONIKA (1929–1996)

Gábori Miklós és Gábori Csánk Veronika 1996-ban bekövetkezett halálával nem csak a Budapesti Történeti Múzeum, a magyar régészet és történelemtudomány veszítette el két jeles, nemzetközi hírű személyiségét, hanem a magyar negyedidőszakkutatás szélesebb tábora is.

Sokoldalú, a társadalom- és természettudományok határterületein végzett munkásságukkal méltó módon folytatták magyarországi ős- és átmentei kőkori régészet s őstörténettudomány legjobb hagyományait.

Tehetségükkel, s nem egy tekintettben iskolát teremtõ új iránti fogékonyságukkal hozzájárultak ahhoz, hogy a hazai kutatás a nemzetközi élvonalban maradjon.

Mindketten az Eötvös Lóránd Tudományegyetem Régészeti Tanszékén szereztek diplomát, majd ugyanitt nyerték el az egyetemi doktori fokozatot 1957-ben, illetve 1958-ban.

Múzeumi pályafutásuk a Magyar Nemzeti Múzeumban kezdődött. Néhány évi váci kitérő után lettek a Budapesti Történeti Múzeum munkatársai, ahol halálukig dolgoztak és alkottak.

A közös életművet mindenek előtt a ságvári, érdi, remete-felső-barlangi, budapest-farkasréti lelőhelyek feltárása, több monográfia, számos tanulmány és népszerűsítő írás megjelentetése; konferenciákon, nemzetközi tudományos szervezetben való eredményes szereplés fémjelzi.

A Gábori házaspár munkássága az 1960-as évektől ívelt egyre magasabbra. 1961-ben Gábori Miklós a magyarországi késői-paleolitikum történetéről írt értekezésével *(Gábori M.: A késői paleolitikum Magyarországon. Régészeti Tanulmányok III. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1964. 85. p.)* szerzett kandidátusi minősítést. Az érd-parkvárosi középső-őskőkori vadásztábor feldolgozásával Kretzoi Miklóssal együtt sikerült megalapozni a vadászati zoológiát, egy új régészeti őslénytani kutatási irányt.

E módszer alkalmazására és továbbfejlesztésére a Tübingeni Egyetemen "Lehrstalh für Jägerische Archäologie" néven külön intézetet hoztak létre.

Az érdi ősemberi település mintaszerű feldolgozásával kapta meg Gábori-Csánk Veronika a kandidátusi fokozatot. *(Gábor-Csánk, V.: La station du Paléolithique moyen d'Érd – Hongrie. Budapest, 1968. Akadémiai Kiadó, 277 p. In: Monumenta Historica Budapestinensia 3.)*

1972-ben, több európai tanulmányút közvetlen kutatási eredményeire építve készítette el és védte meg Gábori Miklós akadémiai doktori értekezését az Alpok és Ural közötti európai térség középső-paleolitikumáról. A munka francia nyelven látott napvilágot 1976-ban *(Gábori, M.: Les civilisations du Paléolithique moyen entre des Alpes et é historique. Budapest, 1976. Akadémiai Kiadó, 279 p.)*, ezúttal is missziót teljesítve. Mindkettőjük életművében kulcsfontosságot kapott ugyanis a középső- és főként, a kelet-európai térség kutatási eredményeinek közvetítése nyugat-európai szakmai világ felé. De ugyanilyen küldetésszerep jellemezte munkásságukat a távoli Kelet felé is. A vietnami Luu Tran Tieu témavezetésükben szerzett Magyarországon kandidátusi, majd akadémiai doktori fokozatot.

Jelentős szerepet vállaltak az újabb kutatógenerációk nevelésében is. Gábori-Csánk Veronika 1970-ben Svájcban a Berni Egyetemen meghívott tanárként a közép-európai paleolitikumról tartott kurzust. Gábori Miklós 1968-tól tanított a budapesti egyetemen, 1981-ben címzetes egyetemi tanárnak nevezték ki oktatói munkássága elismeréséül. Paleolitos tanítványaiknak a tudomány tiszteletét, a kutatás szeretetét, a nyitottság fontosságát adták útravalóul.

dr. Ringer Árpád dr. Mester Zsolt

MIKLÓS GÁBORI (1925–1996), VERONIKA GÁBORI–CSÁNK (1929–1966)

Der Tod von Miklós Gábori und Veronika Gábori–Csánk aus 1966 war nicht nur ein trauriger Verlust des Historischen Museums der Stadt Budapest, beziehungsweise der Archäologie und Geschichtswissenschaft sondern auch ein riesiger Verlust der ungarischen Quaternär die auf zwei international anerkannte Persönlichkeiten verzeichten musste. Sie wurden von all ihren Anhänger vermisst. Mit ihrer mannigfaltigen Tätigkeit, die sie am Grenzgebiet der Gesellschaftwissenschaften und der Naturwissenschaften ausübten setzten sie die wertvollsten Traditionen des ungarischen Paleolitikums und Mesolitikums ihrer Archäologie und Urzeitwissenschaft fort.

Mit ihrem Talent und mit der Abneigung stets das Neue zu folgen, trugen sie aus mehreren Hinsichten zur Schaffung einer Schule bei, und halfen die einheimische Forschung in die erste Linie der internationalen archäologischen Forschung, wo sie auch dank ihrer Aktivität blieb.

Beide erwahren ihre Diplomen an dem Lehrstuhl für Archäologie bei der Wissenschaftlichen Universität Eötvös Lóránd. Ebenfalls hier graduirten sie als Doktoren im Jahre 1957, beziehungsweise 1958. Ihre Museumskarriere begann bei dem Ungarischen Nationalmuseum. Nach einer Abweichung von einigen Jahren in Vác wurden sie die Mit-

arbeiter des Historischer Museums der Stadt Budapest, wo sie ein Leben lang – bis zu ihrem Tod arbeiteten und Schafften.

Ihr gemeinsames Lebenswerk wurde erstens von den Freilegungen der Fundorte aus Ságvár, Érd, Remete- Felsőbarlang (Oberhöhle), und Budapest- Farkasrét gekennzeichnet. Zahlreiche Monographien, Studien volkstümliche Arbeiten publizierten sie, nahmen an Konferenzen und Tagungen internationaler Organisationen teil.

Die Tätigkeit des Gábori–Paares wurde in den Sechziger Jahren immer rangvoller. Miklós Gábori erwarb 1961 mit seiner Dissertation über die jungpaleolitische Geschichte[1] das Kandidatendiplom.

Mit der Aufarbeitung der mittleren altsteinzeitlichen Jägerlagers aus Érd–Parkváros gründete er zusammen mit Miklós Kretzoi eine neue archäologische Richtung, der paleontologischen Forschung, die sogenannte Jägerzoologie.

Für die Anwendung und Weiterentwicklung dieser theoretischen Methode wurde an der Universität in Tübingen ein neues Institut mit dem Namen „Lehrstuhl für Jägerische Archäologie" ans Leben gerufen

Veronika Gábori–Csánk enthielt ihren Kandidatentitel für die tadellose Aufarbeitung und Publizierung der urmeschlichen Siedlung aus Érd.[2]

1972 baute Miklós Gábori seine akademische Doktorendissertation auf die direkten Forschungsergebnisse mehrerer europäischen Reisen auf, und zwar auf die mittlere Altsteinzeit der Gebiete zwischen dem Ural und den Alpen in Europa. Das Werk erschien 1976 in französischer Sprache.[3] Es hatte einen Missionswert. Beide Wissenschaftler schafften Werke worin die Forschungsergebnisse aus Zentral– und Osteuropa die Schlüsselposotion hatten, diese teilten sie der westeuropäischen Wissenschaftlerwelt mit. Ebensolche Mission charakterisierte ihre wissenschaftliche Arbeit im fernen Osten. Der Vietnamese Luu Tran Tieu erwarb in Ungarn unter ihrer thematischen Leitung den Kandidaten und den akademischen Doktorgrad.

Sie spielten eine bedeutende Rolle auch in der Erziehung der jüngeren Wissenschaftlergenerationen. Veronika Gábori–Csánk hielt 1970 in der Schweiz als eingeladener Gastunterrichter an der Universität Bern einen Kurs über die mitteleuropäische Altsteinzeit. Miklós Gábori unterrichtete an der Universität in Budapest seit 1968. 1981 wurde er als Titularextraordinaries als Anerkennung seiner Tätigkeit ernannt. Den Studenten brachten sie die Verehrung der Wissenschaft, die Liebe der Forschungsarbeit und die Wichtigkeit des geöffneten Archäologenwesens bei.

1. Gábori Miklós: A késő paleolitikum Magyarországon. Régészeti Tanulmányok 3. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1964. p. 85

2. Gábori–Csánk Veronika: La station du Paléolithique moyen d'Érd. In: Monumenta Historica Budapestinensia 3. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1968. p. 277

3. Gábori Miklós: Les civilisation du Paléolithique moyen entre Alpes et l'Oural. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1976. p. 270

Hajnóczi Gyula 1920. április 5-én Baján született, elemi és középfokú iskoláit ugyanott végezte. A ciszterci reálgimnáziumban érettségizett, s elkezdte meglehetősen hosszúra nyúlt és a szokványostól jóval eltérő egyetemi tanulmányait.

1938–1940 között Sopronban az Evangélikus Hittudományi Egyetem hallgatója volt, elsajátította a héber nyelvészet alapismereteit, és görög nyelvből érettségit tett. 1940-ben a Pécsi Egyetem Bölcsészettudományi Karára iratkozott át olasz–magyar–művészettörténet szakra. Erdély visszacsatolása után Kolozsvárott folytatta tanulmányait, amelyeket katonai szolgálata szakított meg. Betegség miatt leszerelték, s 1944-ben újabb pályamódosítással a Budapesti Műszaki Egyetem Építészmérnöki Karára iratkozott be. Visszahívták a katonasághoz, a hadifogságból 1946-ban tért haza, s folytatta építészmérnöki tanulmányait. 1950-ben szerzett mérnöki diplomát. Érdeklődési köre ez idő tájt állapodott meg: az ókori építészet és művészettörténet művelését tekintette elérendő céljának. Ennek érdekében – műegyetemi munkája mellett, miniszteri engedéllyel – rendes hallgatóként járt 1952–1957 között az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karára, ahol provinciális régészetből, klasszika-archaológiából és művészettörténetből szerezte második diplomáját. Ezzel zárult felkészülése arra a pályára, amelyre a látszólag ellentétes képességeket igénylő két szakma szerencsés ötvöződése a jellemző. Ma világszerte – néhány év óta Magyarországon is – a műemléki szakmérnöki képzés nyújtja ezeket az ismereteket.

Hajnóczi munkásságában az építész és régész mindvégig jelen van. 1961-ben avatták bölcsészdoktorrá, 1966-ban lett a műszaki tudományok kandidátusa, 1978-ban elnyerte a műszaki tudományok doktora fokozatot. 1968-ban Ybl-díjjal, 1972-ben a Munka Érdemrend ezüst fokozatával tüntették ki, 1984-ben kapott Kossuth-díjat. 1949 óta a Budapesti Műszaki Egyetem Építészettörténeti Tanszékén dolgozik. 1966-ban nevezték ki docensnek, 1978-ban nyilvános rendes egyetemi tanárnak. 1986-ig az Építészettörténeti és Elméleti Intézet igazgatóhelyettese volt. Azóta egyetemi tanárként a posztgraduális oktatásban vett részt, a műemlékvédő szakmérnöki tanfolyamokon a Pannonia római kori építészete című tárgyat adta elő.

A felsorolt adatokból is kitűnik, a pályán az építészvonal vitte előre, s e beállítottságát erősítették tanulmányutakon szerzett tapasztalatai (Itália, 1959, 1960; Görögország, 1961; Egyiptom, 1962, 1964; Irak, 1972). Szakcikkei az építészetelmélet, az egyetemes ókori építészettörténet és provinciális római építészet köréből vett témákkal foglalkoznak. Könyvei: Az építészet története, Ókor (1967 óta öt kiadásban), Egyiptom építészete (1969), Irak építészete (1974), Ursprünge der europäischen Architektur I–II. (1968–1969), Pannonia római romjai (1987), Vallum und Intervallum (1988), az Itinerarium Hungaricum sorozatban Pannonia Hungarica Antiqua (Mezős Tamással, 1995). Könyveiben építészmérnökként hasznosította régészként szerzett szaktudását, ugyanakkor építészmérnöki tapasztalataival szolgálta a provinciális római ásatásokat. 1964-től részt vett a magyar–núbiai UNESCO-misszió feltárásaiban, a műszaki dokumentáció elkészítésében, 1963–1973 között az aquincumi polgárváros feltárásában, az általa szervezett nemzetközi ásatótáborral.

A feltárt romok felmérése alapján Aquincumban műemlékvédelmi tervet készített a pusztulásra ítélt épületmaradványok megmentése érdekében. A Hajnóczi-féle helyreállítások didaktikus szándékától kezdetben a régészek egy része is idegenkedett, a műemléki hatóságok több esetben kifejezetten elzárkóztak. Attól tartottak, hogy a közérthetőségre törekvő látvány a történelmi hűség rovására megy. A savariai Iseum helyreállítása óta eltelt közel négy évtized alatt azonban világszerte megváltozott a római kori emlékek megítélése, a hitelesség megőrzése mellett mindinkább a közérthető látványra törekednek a romok bemutatásánál. A helyszíneken mind több épületrekonstrukció készül. (Korábban az épületrekonstrukció rajz vagy makett formában a kiállítások látogatóinak szólt. Ma a szakcikkekből, ásatási publikációkból sem hiányozhat.)

Európa római alapvetésű országaiban kevés a régész-építészmérnök végzettségű szakember, bizonyára ez az oka annak, hogy külföldön többnyire változtatás nélkül ismétlődnek ugyanazok az ábrák. Magyarországon több mint 30 éve jóformán csak Hajnóczi rekonstrukciós ábrái szerepelnek a római témájú kiállításokon (Magyar Nemzeti Múzeum, Aquincum, Székesfehérvár, Veszprém, Dunaújváros, Győr, Sopron, Szombathely, Pécs stb.). Az idők folyamán műemlékvédelmi tervei is sorra valósultak meg, kerültek kivitelezésre a Dunántúlon. Helyreállításai a szigorúan vett romkonzerválástól (Fenékpuszta) az anastylosis megoldását alkalmazva (aquincumi romterület, aquincumi legiotábor, Gorsium) teljes épületkonstrukciók (Kővágószőllős), valamint a védőépület térhatást keltő megoldása (Balácai-villa), illetve az említett megoldások különféle kombinációi.

Hajnóczi római korral foglalkozó műemléki megoldásai külföldi visszhangra leltek, így kapott H. Gy. szakértői felkérést 1987-ben Carnuntumban (Deutsch-Altenburg, Ausztria) és Cambodunumban (Kempten, NSZK), ahol egy-egy „Archäologischer Park" készül. A Carnuntum Museum megbízásából 1988–1989-ben munkacsoportjával felmérte és dokumentálta a carnuntumi polgárvárosban a „Spaziergarten"-t és a „Palastruine"-t, majd e romterületek újbóli helyreállításához elvi rekonstrukciós tervet készített.

39 évvel ezelőtt Hajnóczi az aquincumi polgárváros romkertjében kezdte el ugyanezeket a feladatokat és tett javaslatot alulírottal a Fővárosi Tanács illetékes osztályán az akkor

még bekerítetlen-gondozatlan ókori műemlékegyüttes megmentésére. Azóta hol az Építőművészet, hol a Műemlékvédelem szakfolyóiratokban, hol éppen a napi sajtóban olvashattuk panaszait a kellően nem értékelt és ezért pusztulásra ítélt ókori műemlékek miatt.

1989-ben Hajnóczi az ICOMOS Magyar Nemzeti Bizottsága vezetőségi tagjaként létrehozta a Magyarországi Régészeti Parkok és Nemzeti Emlékhelyek szakbizottságát. Gyakorlati célja ennek a grémiumnak, hogy a romterületek koncepciózus kialakításán túlmenően segítsen a kezelés, a szinten tartás gondjain, a kulturált bemutatás problémáin, esetenként gazdát és anyagi támogatókat szerezzen. Kitartóan, megalkuvás nélkül haladt elképzelt céljai megvalósításáért.

Kétségtelen, hogy a vele való közös napi feladatokat éppen ez a céltudatossága nehezítette. Elképzeléseitől nem tért el, ugyanakkor a megvalósítást akadályozó problémák, mint például pénzhiány, határidő stb. nem érdekelték. Ezeken a problémákon átlépett, megoldásukat másra bízta.

Más szempontból elszántsága roppant eredményesnek bizonyult. Személye legjellemzőbb vonása, hogy sokoldalúsága ellenére sem vált szétszórttá, mert különböző képességeit, sokirányú érdeklődését céltudatossága pályán tartotta. Szorgalma, kitartása, bámulatos munkabírása segítették érvényesülését. (Ehhez már csak az a háttér kellett, amelyet felesége évtizedeken át biztosított számára.) Így juthatott a felsorolt címekhez, rangokhoz, kitüntetésekhez.

Úgy is mondhatnánk, hogy filozofikus hajlamát egészségesen kiegyensúlyozta veleszületett érvényesülési készsége, aminek természetesen sohasem volt tudatában... Anélkül, hogy diplomatikusan viselkedett volna, öntudatlanul kikerülte az útjában állót, senkit sem bántott, soha senkire sem volt tekintettel. A világot egészen sajátságos szemszögből figyelte és látta. Talán el sem hitte, hogy más a táj, mint amilyennek ő álmodja.

Az a fegyelmezettség, ami a munkájában és műveiben is megmutatkozik, személyes bajainak átvészelésében is segítette. Kivételes türelemmel viselte súlyos betegségét és annak következményeit közel tíz éven át Első műtétekor, még a reménytelenség állapotában, a kórházban fekve kezdett hozzá Pannonia római romjai című könyvének megírásához. Kis rajztáblán vetette papírra az épületrekonstrukciók vázlatát, fejből sorolta fel az egyes fejezetek irodalmát. Ezzel a legendás akaraterővel küzdötte le a következő időszakban a mozgáskorlátozás bizonyos fokú akadályait is, újra terepen dolgozott. Carnuntumban, Ausztriában így mérte fel a római város romterületét és irányította a nem kis fáradsággal járó műszaki feladatot. Kocsival ezután még bejárta Európa legújabb műemléki helyreállításait, s több ízben visszatért Itáliába, utoljára néhány hónappal halála előtt utazott ismételten Rómába.

A magyarországi római kori műemlékügy érdekében tevékenységét sokféle módon fejtette ki. E sokirányú egyéni látásmódjának köszönhette egyébként nemzetközi sikereit is Hiszen más is írt szakkönyvet az ókori építészetről, más is áttekintette Egyiptom építészetétől kedve a görög és római korok fejlődési szakaszait, de egyetlen gondolatmenetre fűzve e folyamatot, a háttérben párhuzamosan futtatva a kor aktuális történetét csak Hajnóczinak sikerült. Ezzel magyarázható, hogy könyvét, akárcsak az ókor térszemléletéről írt építészfilozófiai művét, több nyelvre lefordították, és máig tankönyvként használják például Ausztriában, Németországban, Csehországban.

Szabadidejében naplószerűen önéletrajzi regényt írt. Kikapcsolódásként – haláláig – szintetizátorán zenét szerzett. Ezt a hobbiját így kommentálta: „...az építészt megfagyott muzsikusként becézik, amit sohasem értettem, mert rám inkább a túlfűtött muzsikus jelző illik."

Egyetlen megemlékezés sem mentes a személyes élményektől. Megismerkedésünk H. Gy.-vel – közel 60 évvel ezelőtt kissé viharos volt. Mint rendesen, legalább 15 perc késéssel rohantam az iskolába, amikor egysaroknyira a gimnáziumtól elterült előttem egy idős hölgy a járdán. Nem sikerült feltámogatnom, ezért rákiáltottam a szomszéd kapualjban ácsorgó férfira, hogy segítsen. (Homályosan emlékeztem rá, ugyanis napok óta rám köszönt.) Becipeltük a hölgyet az utca egyetlen nyitott üzletébe, de itt a trafikban sem volt telefon, ezért azt kértem a fiútól, hogy gyorsan hozzon segítséget az innen fél percre lévő városháza portájáról. Ijedten állt, és azt hebegte, ő csak néhány napja van Kolozsvárott, és nem ismeri ki magát. Mire én: „A bajban mindig van megoldás, fusson át az udvaron, ez a varázssapka elvezeti!" És markába nyomtam az iskolasapkámat.

Kereken 40 évet dolgoztunk együtt mindenekelőtt Aquincum műemléki helyreállításán. Három nehéz hivatali periódust vészeltünk át (átlag évtizedenként egy rövid időszakot), s minden alkalommal felidézte a „varázssapkát", ami majd kivezet a bajból.

Utolsó beszélgetésünkkor roppant gondban volt, felesége egészsége aggasztotta, de váratlanul felderült és csak annyit mondott: „Szerencsére még őrzöm a sapkát!" Akkor még nem sejtettük, hogy ez lesz számára a megoldás...

1996. július 26-án távozott az élők sorából. Színtelenebb, szürkébb lett utána a világ.

Póczy Klára

ERINNERUNG AN GYULA HAJNÓCZI

Gyula Hajnóczi wurde am 5-ten April 1920 in Baja geboren. Er beendete seine Grund- und Oberschulstudien in seiner Geburtsstadt. Im Zisterzienser Realgymnasium machte sein Abitur und begann seine ziemlich langdauernde, von der Gewöhnlichen abweichende Universitätsstudien.

1938-1940 war er Student in der Evangelischen Theologie von Sopron erlernte Grundkenntnisse der Hebräischen Sprachwissenschaft und abiturierte aus der griechischen Sprache. 1940 ließ er sich auf die Philologische Fakultät der Universität von Pécs ummatrikulieren. Er studierte italienisch und ungarische Literatur, sowie Kunstgeschichte. Nach der Rückgliederung von Siebenbürgen zu Ungarn setzte er seine Studien in Kolozsvár fort, und unterbrach sie nur wegen seines Militärdienstes. Wegen Krankheit wurde er aus der Armee entlassen und meldete sich danach auf die Architektenfakultät der Technischer Universität von Budapest an. Er wurde wieder in die Armee eingezogen. Aus der Kriegsgefangen-

schaft kehrte er 1946 zurück und setzte seine Studien als Architekt fort. 1950 erhielt er ein Diplom für Architekt-Ingenieur. Damals stabilisierte sich seine Interesse für die Baukunst und Kunstgeschichte der Antike. Um seinen Ziel zu erreichen studierte er -neben seiner Arbeit an der Universität mit ministeriellen Erlaubnis-, als ordentlicher Student an der Fakultät für Sprachwissenschaften der Universität Eötvös Lóránd. Dort erwarb er noch ein Diplom aus provinzieller Archäologie, klassischer Archäologie und Kunstgeschichte. Damit schloss sich seine Vorbereitung für die Laufbahn seines Lebens ab. Zwei Fächer, die scheinbar entgegensetzte Fähigkeiten benötigten, knüpften sich in einer glücklichen Mischung. Heutzutage gibt weltweit die Baudenkmal Fachingenieurenausbildung, seit zwei Jahrzehnten auch in Ungarn, diese Kenntnisse.

In der Lebenstätigkeit von Hajnóczi war der Architekt und der Archäologe immer gegenwärtig. 1961 wurde er Doktor für Provinziell-Archäologie, 1966 wurde er Kandidat der Technischen Wissenschaften, 1978 Doktor der Technischen Wissenschaften der Ungarischen Akademie. 1968 wurde er mit dem Ybl - Preis, 1972 mit dem Silbernen Grad des Arbeits Orden ausgezeichnet. 1994 erhielt er den Kossuth-Preis. Seit 1949 arbeitete er an der Technischen Universität von Budapest auf dem Lehrstuhl Architekturgeschichte. 1966 wurde er zum Dozenten, 1978 zum ordentlichen und öffentlichen Universitätsprofessor ernannt. Bis 1986 war er stellvertretender Direktor des Instituts für Architekturgeschichte und Theorie. Danach arbeite er als Professor im postgraduellen Unterricht, lehrte an den Kursen für Baudenkmalpflege (für Fachingenieure) die "Architektur Pannoniens aus der Römerzeit"

Aus den aufgezählten Daten kommt es hervor, daß er auf seiner Laufbahn von der Architektur als Richtung geführt worden war, und seine Einstellung wurde durch seinen Erfahrungen bei Studienreisen gestärkt. (1959, 1960 in Italien, 1961 in Griechenland, 1962, 1964 in Ägypten, 1972 in Irak). Seine Facharbeiten behandelten Themen der architekturellen Theorie, der universalen Baugeschichte des Altertums, der provinziellen römischen Architektur. Seine Bücher: "Geschichte der Architektur, Altertum" (seit 1967 in 5 Auflagen erschienen). Die "Baukunst von Ägypten" (1969), die "Baukunst von Irak" (1974), "Ursprünge der europäischen Architektur I-II." (1968-69), "Die römischen Ruinen aus Pannonien" (1987), "Vallum und Intervallum" (1988), und "Pannonia Hungarica Antiqua" in der Serie Itinerarium Hungaricum (zusammen mit Tamás Mezős, 1995). In seinen Büchern verwendete er seine archäologischen Fachkenntnisse und gleichzeitig dienten seine Kentnisse, als Architekt, der provinziellen römischen Ausgrabungen. Mit 1964 beginnend nahm er an den Ausgrabungen der ungarischen UNESCO Mission in Nubien, mit der Ausarbeitung der technischen Dokumentation teil, zwischen 1963-1973 arbeitete er bei der Freilegung der Zivilstadt Aquincum - zusammen mit dem selbstorganisierten internationalen Archäologenmannschaft.

1959-60 arbeitete er auf Grund der Vermessung der freigelegten Ruinen aus Aquincum einen Plan für den Denkmalschutz aus, um die Gebäudeüberreste von der Vernichtung zu retten. Von den didaktischen Weiderherstellungsabsichten der Hajnóczi-Art war am Anfang ein Teil der Archäologen abgeneigt, die Behörden für Denkmalpflege haben sich ihm mehrmals widersetzt. Sie fürchteten sich davor, daß der allgemeinverständliche Anblick zu Lasten der geschichtlichen Treue und "romantischen" Atmosphäre geht. Seit, der Wiederherstellung des Iseums aus Savarien vergingen fast vier Jahrzehnten, und die Bewertung der Andenken der Römerzeit veränderte sich weltweit. Neben der Bewahrung der Authentität strebte man, wenn die Ruinen vorgestellt wurden, immer mehr auf die Verständlichkeit. An den Fundorten wurden immer mehrere Gebäuderekonstruktionen geschaffen. (Früher waren die Rekonstruktionzeichnungen und Maketten für die Besucher der Ausstellung bestimmt. Heute dürfen sie weder aus den Fachartikeln, noch aus den Ausgrabungspublikationen fehlen).

In Ländern Europas welche sich auf römische Grundlage basieren, sind nur wenige Fachleute mit archäologischen und Architektendiplom zu finden. Das ist wahrscheinlich der Grund, daß in den ausländischen Publikationen stets die selben unveränderten Abbildungen zu finden sind. In Ungarn befinden sich seit mehr als 30 Jahren fast nur die Rekonstruktionsdarstellungen von Hajnóczi, in den Ausstellungen mit römischen Themenbereich (Magyar Nemzeti Múzeum, Aquincum, Székesfehérvár, Veszprém, Dunaújváros, Győr, Sopron, Szombathely, Pécs, usw.) Im Laufe der Zeit verwirklichten sich seine Denkmalpflegepläne der Reihe nach, sie wurden in Transdanubien in der Praxis verwirklicht. Seine Wiederherstellungen sind von streng genommene Ruinenkonservationen (Fenékpuszta) Anwendungen der Anastylose (Ruinenfeld und Legionslager Aquincum, Gorsium) völlige Gebäuderekonstruktionen (Kővágószőllős) scheinbar raumdimensionale Lösungen bei einer Schutzgebäude (Villa Baláca) sowie die Kombination von den Aufgezählten. Die Lösungen für Kunstdenkmalpflege der Monumente aus der Römerzeit machten Hajnóczi auch im Ausdland bekannt.

1987 wurde er als Sachverständiger aufgefordert in Carnuntum (Deutsch-Altenburg, Österreich) und Cambodunum (Kempten, Deutschland) bei den künftigen Archäologischen Parken mitzuarbeiten. Beauftragt von dem Museum Carnuntum vermaß er mit seiner Mitarbeitergruppe 1988-1989 den Spaziergarten und die Palastruine in der Zivilstadt, dokumentierte sie und verfertigte einen prinzipiellen Rekonstruktionsplan für die Wiederherstellung der vorher erwähnten Ruinengebiete.

Vor 39 Jahren begann Hajnóczi im Ruinengarten der Zivilstadt Aquincum mit denselben Aufgaben, und machte zusammen mit dem Verfasser einen Vorschlag bei der behördlichen Abteilung des Hauptstädtischen Rates, für die Rettung der damals unmarkierten, unabbegrenzten und ungepflegten antiken archäologischen Kunstdenkmals. Seit dem beklagte er sich mal in der Zeitschrift "Műemlékvédelem" mal in "Építőművészet", oder sogar in den Tageblättern über die nicht genug geschätzten und so zur Vernichtung verurteilten antiken Kunstdenkmäler.

1989 brachte Hajnóczi, als führender Mitglied des ICOMOS Ungarischen Nationalkomitee das Fachkomitee der Ungarischen Archäologischen Parks und Nationalen Gedenkestätte zum Leben. Das praktische Ziel dieses Gremiums war die konzepzionsvolle Gestaltung dieser Ruinenanlagen, die Hilfeleistung bei ihrer Behandlung und Instandhaltung, bei ihrer kulturierten Vorstellung. Es sollte möglicherfalls Sponsoren und materielle Unterstützer herbeischaffen. Er folgte diese vorgenommene Ziele mit Ausdauer und ohne Kompromissen.

Es ist zweifellos, daß die täglichen gemeinsamen Aufgaben von dieser Zielbewusstheit erschwärt wurden. Er wich von sienen Vorstellungen nicht ab, zur gleichen Zeit interresierten ihn die auftretenden Problemen - wie Geldmangel und Termine - nicht. Er überschritt diese Problemen und überließ ihre Lösung auf andere. Anderseits war seine Entschlossenheit sehr ergebnisvoll. Der charakteristischster Zug seiner Person war, daß er trotz seiner

Vielseitigkeit nicht zerstreut war, weil er die Zielstrebigkeit seiner verschiedenen Fähigkeiten und sein vielseitiges Interesse auf der Bahn hielt. Sein Fleiß, seine Standhaftigkeit und erstaunliche Arbeitsfähigkeit halfen ihn zur Beharrlichkeit. (Dazu brauchte er nur noch einen Hinferhalt, das seine Frau jahrzehnte lang für ihn sicherte.) So gelang er zu den aufgezählten Titel, Ränge und Auszeichnungen. Man könnte es sagen, daß seine philosophische Zuneigung von seinem mitgeborenen Geltungsdrang – dem er nie bewußt war - ausgeglichen wurde. Er war zwar nicht diplomatisch eingestellt, er wich unbewußt von denen ab, die ihm im Wege standen, er schadete niemandem und nahm keine Rücksicht. Er betrachtete und sah die Welt aus einem eigenartigen Augenwinkel. Er glaubte vielleicht nicht daran, daß alles anders ist, wie er sich erträumt hatte.

Seine Disziplin, die sich in seiner Arbeit und in seinen Werken zeigte, half ihn seine persönlichen Problemen zu überwinden. Er ertrug geduldig seine schwere Krankheit und deren Folgen, nahezu zehn Jahre lang. Zur Zeit seiner ersten Operation begann er, noch im Krankenhaus liegend, in der Zustand der Hoffnungslosigkeit sein Werk "Die römischen Ruinen Pannoniens" zu schreiben. Auf einem kleinen Reißbrett skizzierte er die Rekonstruktionen der Gebäuden, und zählte die Literatur der einzelnen Kapitel aus Gedächtnis auf. Mit dieser legendären Willenskraft bezwang er in der nächtsfolgenden Periode die Schranken der Bewegungsunfähigkeit, und arbeitete danach wieder auf dem Gelände in Carnuntum (Österreich) vermaß er solcherweise die Ruinenfläche der römischen Stadt, und lenkte die mühevollen technischen Arbeiten. Er besuchte und besichtigte noch mit seinem Wagen die neuesten europäischen Baudenkmalrekonstruktionen, kehrte mehrmals nach Italien zurück, zum letzten mal suchte er noch einige Monate vor seinem Tod Rom auf.

Er übte seine Tätigkeit für die Betreunung der römerzeitlichen Monumente aus Ungarn auf verschiedenen Wegen aus. Seine internationale Anerkennung konnte er seiner individuellen Betrachtungsweise danken. Auch andere schrieben Fachbücher über die Baukunst der Antike, auch andere überschauten die Architektur von Ägypten, die Entwicklungsphasen der griechischen und römischen Epochen, aber niemanden gelang es so wie Hajnóczi alles auf einen Ideengang zu bringen, und im Hintergrund, die aktuelle Geschichte des Zeitalters zu stellen. Damit können wir es erklären, daß seine Bücher, und sein bauphilosophisches Werk über die Raumanschauung der Antike auf mehrere Sprachen übersetzt worden, und sie werden bis heute als Lehrbücher in Österreich, in Deutschland un in der Tschechoslowakei verwendet.

In seiner Freizeit schrieb er eine tagebuchartige Selbstbiographie als Roman. Als Ausspannung - bis zu seinem Tod - komponierte er auf seinem Synthetisator Musik. Er kommentierte sein Steckenferd wie folgt: "... der Architekt wird als gefrorener Musiker genannt, was ich nie verstand. Auf meine Person paßt lieber die Benennung übergeheizter Musiker."

Keine Erinnerung kann frei von persönlichen Erlebnissen sein. Der Anfang unserer Bekanntschaft mit Gyula Hajnóczi war - vor fast 60 Jahren, mehr als ein halbes Jahrhundert - ziemlich stürmisch gewesen. Wie gewöhnlich lief ich mit einer viertelstündigen Verspätung in die Schule, als eine Ecke unweit vom Gymnasium eine alte Dame auf dem Gehsteig fiel. Ich konnte sie nicht hochheben deshalb schrie einen Mann an, der im benachbarten Toreingang stand und bat um seine Hilfe. (Ich erinnerte mich unklar an ihn, seit mehreren Tagen begrüsste er mich ständig an dieser Stelle.) Wir schleppten die Dame ins einzigen offenen Laden der Straße, aber hier im Tabakwarengeschäft befand sich kein Telefon, deshalb bat ich den Jungen, er solle schnell Hilfe bringen, das Pförtnerhaus des nahen Rathauses lag eine halbe Minute von hier entfernt. Er stand erschrocken und stotterte, er sei nur seit einigen Tagen in Klausenburg und kenne sich nicht aus. Ich steckte meine Schulmütze in seine Hand: "Bei Unheil gibt es immer eine Lösung, rennen Sie durch den Hof und diese Zauberkappe wird Sie ans Ziel lenken."

Wir arbeiteten rund 40 Jahre zusammen vor allen Dinge an der Wiederherstellung der Baudenkmäler von Aquincum. Wir überwindeten drei schwere Amtsperioden (im Durchschnitt eine kürzere Periode pro Jahrzehnt) und er erwähnte in jedem Fall die Geschichte der "Zauberkappe", die aus der Problemwelt führt. Zur Zeit unserer letzten Besprächung hatte er sehr große Sorgen, die Gesundheit seiner Frau bekümmerte ihn, aber er kam unterwartet zu sich, wurde froh und sagte nur: "Ich bewahre noch die Mütze". Damals ahnten wir nicht, daß, dies bei seiner letzten Lösung dabei sein werde...

Er verabschiedete sick am 26 Juli 1996 vom erdlichen Leben.

Die ungarische Denkmalpflege vermißt sein Wissen, seine Fantasie, seine einmalige Persönlichkeit.

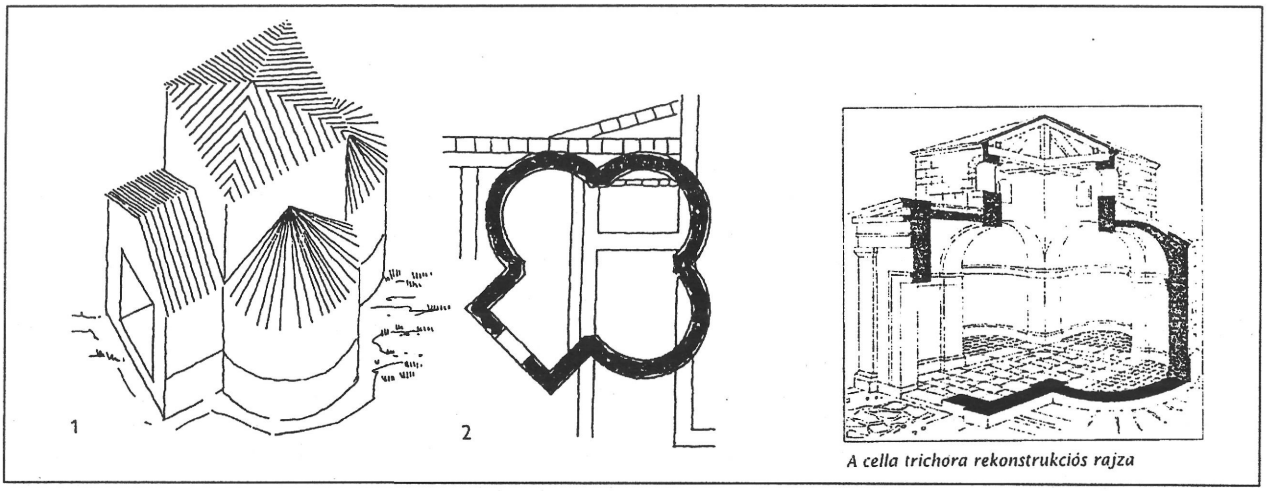

Ókeresztény sírkápolna Óbudán a Raktár utcában. (Hajnóczi Gyula rekonstrukciós rajza, 1968 és 1993.)

MŰHELY

NAGY TIBOR

TUDOMÁNYOS TEVÉKENYSÉGÉNEK BIBLIOGRÁFIÁJA
BIBLIOGRAPHIE DER WISSENSCHAFTLICHEN TÄTIGKEIT VON TIBOR NAGY

MONOGRÁFIÁK – MONOGRAPHIEN

1. Constantinus császár egyház- és valláspolitikája. I. Diocletianus, az öregedő Augustus, Galerius a fiatal Ceasar és Constantinus, a trónörökös. Pécs, 1932. Dunántúl Pécsi Egyet. Kiadó és ny. 57 p. (Specimina dissertationum Facultatis Philosophicae Regiae Hungaricae Universitatis Elisabethinae Qinqueecclesiensis 33.), (A Történeti Intézet füzetei 3.)

2. A pannoniai kereszténység története a római védőrendszer összeomlásáig.
Die Geschichte des Christentums in Pannonien bis zu dem Zusammenbruch des römischen Grenzschutzes. Bp. 1939. Pázmány Péter Tud. Egyet. Érem- és Rég. Int. 249 p. (DissPann Ser. 2. 12.)

SZERKESZTÉS – REDAKTION

3. Antiquitas Hungarica. A klasszikus örökség. A magyar föld népei. Nemzetünk kultúrhagyatéka és népi hagyományai. Szerk. – –.
Pázmány Péter Tudományegyetem Érem és Régiségtani Intézete. Bp. 1–3. évf. 1947–1949.

CIKKEK, TANULMÁNYOK – AUFSÄTZE

4. Az eusaebianus reakció és a pannoniai ariánizmus kezdetei. – Die Reaktion der Eusabianer und der Anfang des Arianismus in Pannonien. = Regnum 1. 1936. p. 32–60.

5. Orthodoxia és eretnekség a pannoniai őskereszténységben. = Történetírás 1. 1937. p 113–142.

6. A legio I. adiutrix feliratos kőemlékei Pécsről. – Die mit Inschrift versehenen Steindenkmäler der Legio I. Adiutrix. = PMIM 1939 –1940. p. 11–19.

7. A cohors I. Noricorum equitata ujabb feliratos emléke. – Eine neue Inschrift der Cohors I Noricorum Equitata. = ArchÉrt Ser. 3. 1. 1940. p. 48–55.

8. A pannoniai ókeresztény egyházközösségi bazilikák. – Die Basilika der urchristlichen Kirchengemeinden in Pannonien. – Le Basiliche Paleocristiane delle comunità Diocesane in Pannonia.
= Szépművészet 2. 1940–1941. p. 144–148., 160.

9. Il secondo anfiteatro romano di Aquincum. = Corvina 1941. p. 829–849.

10. Az óbudai amfiteátrum helyzete a környék római kori településében. – Die Lage des Amphitheatrums zu Óbuda in der Römersiedlung. = Magyar Építőművészet 1941. p. 352–355.

11. Kutatások Ulcisia Castra területén. – Indagni sul territorio di Ulcisia Castra. = ArchÉrt Ser. 3. 1942. p. 261–285.

12. CIL III 14351 számú síremlék új olvasása. – Neue Lesung des Grabsteins CIL III 14351. = BudRég 13. 1943. p. 471., 573.

13. Vallási élet Aquincumban. In: Budapest Története 2 . Budapest az ókorban. Szerk. Szendy Károly. Bp. 1942. p. 386–463.

14. Zum Problem der Kontinuität in Pannonien. In: Vom Geist der ungarischen Kunst. Berlin, 1942. p. 3–6.

15. Zum Problem der Kontinuität in Pannonien. = Das Bildwerk 1942. p. 2–4.

16. A Fővárosi Régészeti és Ásatási Intézet jelentése az 1938–1942. évek közötti végzett kutatásairól. – Bericht des Archäologischen Institutes von Budapest über die Forschungen der Jahre 1938–42. = BudRég 13. 1943. p. 359–399, 537–558.

17. A Castricius stéle kora. – Das Alter der Castricius stele. = BudRég 13. 1943. p. 463–470., 569–572.

18. La stélé di Castricio. = Como 1943. p. 35.

19. Az aquincumi kereszténység egy eddig félreismert emléke. Tanulmányok Pannonia kereszténységének történetéhez II. – Un monument inconnu du christianisme d'Aquincum. Études sur le christianisme de Pannonie II. = ArchÉrt Ser. III. 5–6. 1944–1945. p. 266–282., 273–282.

20. Translatio Quirini. = Regnum 6. 1944–45. p. 244–257.

21. Avarkori temető és honfoglaláskori sírok Rákosról. – An avar cemetry and graves belonging to the period of the conquest of Hungary from Rákos. = BudRég 14. 1945. p. 493–507.

22. A gellérthegyi bronzkorsó. – La cruche en bronze du mont St. Gerard. = BudRég 14. 1945. p. 525–533.

23. Die Lehre des Photeinos in den theologischen Streitigkeiten des V. Jahrhunderts. (Tanulmányok Pannonia kereszténységének történetéhez.I.) = Oriens Antiquus 1. 1945. p. 74–93.

24. A Quirinus reliquiák translatiojának időpontja Pannonia prima későrómai sorsának tükrében. (Tanulmányok a pannoniai egyháztörténethez IV.) = Regnum 6. 1944–1946. p. 244–257.

25. Studia Avarica I. Sur l'Itinéraire de la conqète avare. = ArchÉrt Ser. 3. 7–9. 1946–1948. p. 202–207.

26. Studia Avarica I. Az avar honfoglalás útvonalának kérdése. = AntHung 1. 1947. p. 56–63.

27. Aurus "Brutes". = AntHung 2. 1948. p. 91.

28. Adalékok a poetovioi Nutrices kultuszhoz. = AntHung 2. 1948. p. 215–217.

29. Studia Avarica. II. Az avar–bizánci kapcsolatok 2. szakaszának (567–82) időrendjéhez. = AntHung 2. 1948. p. 131–149.

30. Az albertfalvai római telep. = AntHung 2. 1948. p. 92–114.

31. Az "albertfalvai" típusú lakóházak egy újabb példánya Rhaetiából. – The latest example of the "Alberfalva" type of houses from Rhaetia. = AntHung 3. 1949. p. 135–137.

32. Az albertfalvai romanizált eraviszkusz telep emlékanyaga. – Les monuments d'un etablissement Éravisque romanise d'Albertfalva. = AntHung 3. 1949. p. 49–67.

33. Ókeresztény gyűrű Magyaregregyről. (Tanulmányok Pannonia. kereszténységéhez. III.) – Dverne hrisztianszkij persten' iz s. Mad'jaregred'. – Une bague paleochrètienne de Magyaregregy. (Études sur le christianisme de la Pannonie III.) = ArchÉrt 76. 1949. p. 80–84.

34. Római kőemlékek Transaquincum területéről. – Roman Stone Monuments from Transaquincum. = BudRég 15. 1950. p. 359–388.

35. A sárkeszi Mithraeum és az aquincumi Mithra emlékek. – Le Mithraeum de Sárkeszi et les monuments Mithriaques d'Aquincum. = BudRég 15. 1950. p. 47–120.

36. Az albertfalvai katonai diploma I–II. Voennyj uvo lnitels nyj iz Albertfalva. – Le diplome militaire Albertfalva I–II. = ArchÉrt 81. 1954. p. 10–32, 104–118.

37. A belsőpannoniai megerősített telepek kérdéséhez. = MTAK (II.) 1954. p 510–513.

38. Einige wichtigere Ergebnisse der Ausgrabung der Eravisker Siedlung von Albertfalva. In: Vértes, László: Programme et discours des chercheurs hongrois à la Conference Archéologique de la Académie Hongr. des Sciences. Bp. 1955. Akadémiai K. p. 192–204.

39. The military diploma of Albertfalva. – Voennyij diplom iz Albertfalva. = ActaArchHung 7. 1956. p. 17–71.

40. Héraklész bronzszobrocskája Óbudáról. – Une statuette de bronze d'Héraclès découverte a Óbuda. – Bronzovoje sztatuetka Gerakla iz Óbuda. = BudRég 17. 1956. p. 9–44.

41. Les campagnes d'Attila aux Balkans et la valeur du témoignage de Jordanes concernant les Germains. = ActaAntHung 4. 1956. p. 251–260.

42. Einige wichtige Ergebnisse der Ausgrabung der Eraviskersiedlung von Albertfalva. = BCO 2. 1957. p. 165–166.

43. Das pannonischen Christentum und die barbarischen Völkerschaften im IV. Jahrhundert. In: Bericht über den V. Internationalen Kongress für Vor–, und Frühgeschichte. Hamburg, 1958.; Berlin. 1961. p. 591–596.

44. Das Mithras Relief von Paks. – Paksijszkij relef Mitry. = ActaAntHung 6. 1958. p. 417–431.

45. Ein La Téne–zeitlicher Grabfund von Skythischem charackter aus Budapest–Rákospalota. = ActaArchHung 9. 1958. p. 335–352.

46. A paksi Mithras dombormű (Acta Antiqua 6. 1958.) = ArchÉrt 84. 1958. p. 7–17.

47. Das Mithras Relief. – Relef Mitry iz Paksa = ActaAnt 6. 1958. p. 407–431.

48. Az aquincumi un. festőlakás. – Tak naz. kvartira hivopiszda v Akvinkume. = BudRég 18. 1958. p. 149–189.

49. La Téne–kori szkíta jellegű sírlelet Rákospalotáról. – Mogila szkifszkogo haraktera epohi Latenszkoj kultury v Rakospalote. = BudRég 19. 1959. p. 123–138.

50. L. Attius Macro pannoniai helytartósága. – The Pannonian Governorship of L. Attius Macro. = BudRég 19. 1959. p. 27–33.

51. Die Militärbezirke der Valeria nach der Notitia Dignitatum. = ActaAntHung 1959. p. 183–194.

52. Das pannonische Christentum und die barbarischen Völkerschaften im Jahrhundert. = Bericht über den 5. Internationalen Kongress für Vor– und Frühgeschichte, Hamburg vom 24. bis 30. August 1958. Berlin, 1961. p. 591–596.

53. Nuove scoperte dell'antica cultura in Pannonia. In: Atti del VII. Congresso Internazionale di Archeologia Classica III. Roma, 1961. p. 135–142.

54. Az Albertfalva, Hunyadi János út, Római katonai táborok és lakónegyedek romjai. In: Budapest Műemlékei 2. köt. Szerk. Pogány Frigyes. Bp. 1962. Akadémiai K. p. 519–523.

55. Buda régészeti emlékei (mit Zusammenfassung). In: Budapest Műemlékei. 2. köt. Szerk. Pogány Frigyes. Bp. 1962. Akadémiai K. p. 13–116.

56. Alsó–Pannonia Septimius Severus–kori helytartóinak kérdéséhez. – Beitrag zur Frage der Statthalter Unterpannoniens zur Zeit des Septimius Severus. = BudRég 20. 1963. p. 23–45.

57. Zu den Militär und Verwaltungsreformen Diokletians im pannonischen Raum. In: Akte des international Kongresses für griechische und lateinische Epigraphik. 1962. (1964) p. 274–280.

58. Perióduskutatások az aquincumi polgárváros területén. – Erforschung der Perioden die Zentralgebiete der Zivilstadt von Aquincum. = BudRég 21. 1964. p. 9–54.

59. Egy budai Hercules–oltár feliratának revíziója. – The revision of the inscription on an altar of Hercules from Buda. = ArchÉrt 91. 1964. p. 224–228.

60. Révision de l' inscription d' un autel d' Hercule de Buda. = ActaAntHung 12. 1964. p. 207–215.

61. Quelques aspects de la romanisation dans la Pannonie orientale. In: Le Rayonnement des civilisations grecque et romaine sur les cultures périphériques. Congres international d'archeologie classique. Paris, 1965. p. 375–381. pl. 86–88.

62. Commanders of the legionis in the age of Gallienus. = ActaArchHung 17. 1965. p. 289–307.

63. Die Inschrift des Legionspräfecten P. Ael. Aelianus aus Ulcisia castra. = Klio 46. 1965. p. 339–350.

64. Les bas–reliefs d' Epona au Musée des Beaux–Arts. – A Szépművészeti Múzeum Epona domborműve. = Bulletin du Musee Hongrois des Beaux–Arts 26. 1965. p. 7–34., 95–116.

65. Reoccupation of Pannonia from the Huns in 427. (Did Jordanes use the Chronicon of Marcellinus comes at the writing of the Getica?) = ActaAntHung 15. 1967. p. 159–186.

66. Anecdota aquincensia. = ArchÉrt 94. 1967. p. 62–69.

67. Die Auszeichnungen des P. Besius Betuinianus und das Problem der "dona militaria" zu Trajans Zeitalter. = ActaAntHung 16. 1968. p. 289–295.

68. Les "dona militaria" de M. Macrinus Avitus Catonius Vindex. In: Hommages á M. Renard II. = Latomus 102. 1969. p. 536–556.

69. Der Aufstand der pannonisch–dalmatisch Völker und die Frage der Zweiteilung Illyricums. In: Miscellanea Giorgio Novak dicata Zagreb. Amsterdam, 1970. p. 459–466.

70. Pannonia utolsó évszázada egy új monográfia megítélésében. = AT 18. 1971. p. 69–93.

71. Der Vicus und das Municipium von Aquincum. = ActaArchHung. 23. 1971. p. 59–81.

72. Some notes on the careers of M. Val. Maximianus and P. Helvius Pertinax. In: Acta of the Fifth Epigraphic Congress, 1967. Oxford, 1971. p. 417–423.

73. Kőfaragás és szobrászat Aquincumban. – Taille de pierre et sculpture à Aquincum. = BudRég 22. 1971. p. 103–160.

74. The frontier of Pannonia as reflected by recent research. In: Roman Frontier Studies. 1967. Tel Aviv. 1971. p. 145–150.

75. Zwei historische Probleme der Awarenzeit. In: Actes du VIIe CISPP. Prague, 1966. II. 1971. p. 1086.

76. Aspecte der Urbanisierung in Pannonien. In: Akten d. VI. Internat. Kongr. f. Griech. u. Lat. Epigraphik. München, 1972. (1973) p. 93–96.

77. Budapest története az őskortól a honfoglalásig. – History of Budapest from the Prehistoric age to the Hungarian Conquest. – Iszrorija Budapesta ot drevnejsih vrem do obretenija rodinuy vengrami. In: Budapest Története 1. Szerk. Gerevich László. Bp. 1973. Akadémiai K. p. 39–216.

78. Ulcisia Castra. (Problems of the history of garrisons in the 2nd–3rd centuries). = BudRég 23. 1973. p. 39–57.

79. Drei Jahre Limesforschungen in Ungarn. In: Actes du IXe Congr. Internat. d'Études sur les Frontières Romaines. Mamaia. 1972. Bucuresti–Köln, 1974. p. 27–37.

80. Römische Prunkwaffen aus Pannonien anläßlich der Rezension eines neuen Buches. = ActaArchHung 27. 1975. p. 205-213.

81. Aquincum. Stadt und Lager im 4 Jh. = ActaAntHung 24. 1976. p. 369–382.

82. Salariarus legionis – salariarius coloniae. = ActaArchHung 28. 1976. p. 79–91.

83. Die politischen Beziehungen der Weströmer mit donauländischen Völkern in den ersten Jahrzehnten des 5 Jhs. In: IX e CISPP Nice 1976. Resumes 610.

84. Albertfalva. In: Der römische Limes in Ungarn. Hrsg: Jenő Fitz. Székesfehérvár, 1976. p. 90–91.

85. Das zweite Lager der legio II. adiutrix in Aquincum (Óbuda) In: Studien zu den Militärgrenzen Roms II. Vorträge des 10. Internationalen Limeskongresses in der Germania Inferior. Xanten, 1974. Bonner Jahrbücher. Beiheft 38. 1977. p. 359–366.

86. Die verkannten Ehrennamen der syrischen Kohorte von Ulcisia Castra. In: Studia in Honorem Veselini Besvevliev. Sofia, Akademie Litterarum Bulgarica. 1978. p. 208–216.

87. Bisherige CSIR–Arbeiten in Pannonien mit Hinweisen auf Anatolien. In: Proceedings of the Xth International Congress of Classical Archeology. Ankara, 1978. p. 259–266.

88. Domitianus dákok, germánok és nasamónok feletti győzelmei. = AT 26. 1979. p. 228–246.

89. Mikor volt Prastina Messal(l)inus Pannonia Superior helytartója? – Wann war Prastina Messal(l)inus Statthalter von Pannonia Superior? = ArchÉrt 109. 1982. p. 51–54.

90. Die Gens Marcomannorum in Pannonia prima. = MittArchInst 12–13. 1982–1983. 1984. p. 113–121.

91. Die zwei Neratii Prisci und Neratius Priscus der Jurist. = ActaAntHung 28. 1983. p. 411–436.

92. Nem Ignotus, hanem Vepronius Candidus. – Nicht Ignotus sondern L. Vespronius Candidus. = ArchÉrt 110. 1983. p. 195–200.

93. Die Regierungsjahre des C. Caesar mit besonderer Rücksicht auf Illyricum. = ActaAntHung 29. 1984. p. 337–362.

94. Traian Statthalter in Obermoesien? = ActaArchHung 37. 1985. 159–160. p.

95. Ein Sonderfall bei der Magisterwahl der Arvalbrüder. = Historia 34. 1985. p. 505–508.

96. Pannonier in den Richterdekurien. In: Festschrift für Artur Betz zur Vollendung seines 80 Lebensjahres Römische Geschichte Altertumskunde und Epigraphik. 1985. p. 417–444.

97. Traian und Pannonien. Ein Beitrag zur Geschichte Pannoniens. In: Studien zu den Militärgrenzen Roms III. 13. Internationalen Limeskongresses Vorträge des Aalen 1983. Stuttgart, 1986. p. 377–383.

98. Az óbudai "hatházi" felirat. (Die Inschrift von Óbuda "Hatháza."). = ArchÉrt 114–115. 1987–1988. p. 16–21.

99. Vettia Fortunata szarkofágja és mellékletei. – Der Sarkophag von Vettia Fortunata und seine Beigaben. = ArchÉrt 114–115. 1987–1988. p. 236–242.

100. Die Nordpolitik des Tiberius an der Mitteldonau. Die zweite Mission der Drusus Caesar und die Errichtung des Regnum Vannianum. = ActaArchHung 41. 1989. p. 61–71.

101. Typen der munizipalen Laufbahnen in Aquincum. = PRAKT 2. 1990.

102. Transfer of Power in the last century of the Western Roman Empire. = Antaeus 19–20. 1990–1991. p. 85–102.

103. Die Okkupation Pannoniens durch die Römer in der Zeit des Augustus. = ActaArchHung 43. 1991. p. 57–85.

104. Quadilla Comonis Liberta sírköve. – Grabstein der Quadilla Comonis Liberta. = BudRég 28. 1991. p. 217–222.

105. A legio II Adiutrix pia fidelis jelenleg nyilvántartható italikus lovagrendű tribunusai. – Die derzeit registrierbaren italische ritterliche Offiziere der Legion II Adiutrix Pia Fidelis. = BudRég 27. 1991. p. 23–43.

KÖNYVISMERTETÉSEK – BUCHBESPRECHUNGEN

106. TAMÁS Lajos: Rómaiak, románok és oláhok Dácia Traiánában. = Sz 70. 1936. p. 304–307.

107. Dissertationes Pannonicae = Sz 73. 1939. p. 196–207.

108. ALFÖLDI András: A kereszténység nyomai Pannoniában a népvándorlás korában. – Tracce del Cristianesimo nella Pannonia durante l' epoca delle grandi migrazioni. In: Szent István Emlékkönyv 1. Bp. 1938. 149–170. p. = FolArch 1–2. 1939. p. 226–231..

109. GRAF Andreas: A Pannonia ókori földrajzára vonatkozó kutatások áttekintő összefoglalása. – Übersicht der antiken Geographie von Pannonien. In DissPan Ser. 1. 36. Sz 73. 1939. p. 201–202.

110. GRONOVSZKY, Iván: Nomina hominum pannonica certis gentibus adsignata. (Meghatározott nemzetiségű pannoniai személynevek). In DissPan 1. 2. Bp. 1933. = Sz 73. 1939. p. 198–199.

111. LAMBRECHTS, Pierre: La composition du senat romain de Septime–Sevère a Dioclétien. (193–284). In DissPan 1. 8. = Sz 73. 1939. p. 206–207.

112. DOBÓ, Árpád: Pannoniai vonatkozású külföldi feliratok (Inscriptiones ad res Pannonicas pertinetes extra provinciae fines repertae). = DissPan 1. 1. Bp. 1932.In, = Sz, 73. 1939. p. 198.

113. KORBULY, György: Aquincum orvosi emlékei. (Die ärztlichen Denkmäler von Aquincum). In DissPan 1. 3. Bp. 1934.; = Sz 73. 1939. p. 199–201.

114. NAGY, Lajos: Aquincumi mumiatemetkezések (Mumiengräbnisse aus Aquincum). In DissPan 1. 4. Bp. 1935. Sz 73. 1939. p. 201.

115. BRELICH, Angelo: A halálszemlélet formái a római birodalom sírfeliratain. (Gli aspetti della morte nelle inscrizione sepolchrali dell'Imperio Romano.) In DissPan 1. 7. Bp. 1937. Sz 73. 1939. p. 205–206.

116. NAGY, Lajos: Pannonia Sacra. In: Szent István Emlékkönyv. Bp. 1938. 31–48. Sz 74. 1940. p. 105–107.

117.SIEBERT, Wilhelm: Das frühgermanische Christentum. Leipzig, é.n. In: Dolgozatok 16. 1940. p. 208–211.

118.ALFÖLDI, Andrew: Isis szertartások Rómában a negyedik század keresztény császárai alatt. – A festival of Isis in Rome under the Christian Emperors of the IVth century. Bp. 1937. DissPan 2. 17. 7–95. p. s = NK 40. 1941.p. 91–92.

119.ALFÖLDI, András: Az utolsó nagy pannon császár. Bp. 1946. = Sz 79–80. 1945–6. p. 263–264.

120.Magyar Múzeum. 1–2. kötet. = Sz 79–8. 1945–1946. p. 295–299.

121.NAGY, Lajos: Az Eskü téri római erőd, Pest város őse. Bp. 1946. = Sz 81. 1947. p. 276–279.

122.KLIMA, Leopold – VETTERS, Hermann: Das Lageramphitheater von Carnuntum. Wien. 1953. = ArchÉrt 82. 1955. p. 120–122.

123.BARKÓCZI László – DOBROVITS Aladár – FEHÉR Géza – HAHN István – KÁDÁR Zoltán – SÁGI Károly – SWOBODA, Eric – SZILÁGYI János – RADNÓTI Aladár: Pannoniai városok élete a korai feudalizmusban. = MTAK (II) 1954. p. 509–530.

124.Oroszlán Zoltán – — —: Megjegyzések Intercisa történetének új feldolgozásához. (Hozzászólás, vitaindító.) = ArchÉrt 82. 1955. p. 230–244.

125.Intercisa II. (Dunapentele) Geschichte der Stadt in der Römerzeit. ArchHung 36. Bp. 1957. = BCO 1957. p. 78–79.

126.CIL Vol. 16. Suppl. Diplomatum militarium ex constitutionibus imperatorum de civitate et conubio militum veteranorumque expressorum. (Ed. Nesselhauf, Herbert) Berlin, 1955. 213–249. p. = AT 3. 1956. p. 314–315.

127.NEUMANN, Alfred: Die römischen Ruinen unter dem Hohen Markt. Wien, 1950. = TBM 11. 1956. p. 445–448.

128.Studii Aquileiesi offerti il 7 ottobre 1953 a Brusin, Giovanni nel suo 70 compleanno. = ArchÉrt 83. 1956. p. 106–110.

129.Az Epona–kultusz történetéhez. R. MAGNEN: Epona, déesse gauloise des chevaux, protectrice des cavaliers. Bordeaux, 1953. = ArchÉrt 83. 1956. p. 222–224.

130.MAGNEN, R.: Epona, déesse gauloise des chevaux, protectrice des cavaliers. Bordeaux, 1953. = BCO 5. 1960. p. 51–52.

131.VERMASEREN, Josef: Corpus inscriptionum et monumentorum religionis Mithriacae I. Hagae, 1956. = ArchÉrt 85. 1958. p.110–111.

132.VERMASEREN, Josef: Corpus inscriptionum et monumentorum religionis Mithriacae. II. Hagae, 1960. = ArchÉrt 89. 1962. p.281–283.

133.MÓCSY, András: Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannkriegen. Bp. 1959. = AC 30. 1961. p. 339.

134.MÓCSY, András: Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannkriegen. Bp. 1959. = AT 10. 1963. p.295–299.

135.ŠAŠEL, Anna – ŠAŠEL, Jaro: Inscriptiones latinae quae in Jugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt. Ljubljana, 1963. = ArchÉrt 91. 1964. p. 276–277.

136.NOLL, Rudolf: Eugippius. Das Leben des heiligen Severin. Berlin, 1963. = ArchÉrt 93. 1966. p. 311–313.

137.DOBÓ, Árpád: Die Verwaltung der römischen Provincz Pannonien von Augustus bis Diocletianus. Die provinziale Verwaltung. Bp. 1968. = ActaArchHung 21. 1969. p. 395–409.

138.Az új Annee Epigraphique. = ArchÉrt 96. 1969. p. 107–108.

139.Corpus Signorum Imperii Romani. = AT 16. 1969. p. 257–264.

140.TUDOR, Dumitru: Corpus Monumentorum Religionis Equitum Danuvinorum (CMRED) I. The monuments. Leiden, 1969. = ActaArchHung 22. 1970. p. 445–447.

141.BÓNIS, Éva: Die spätkeltische Siedlung Gellérthegy–Tabán in Budapest. Bp. 1969.; = ArchÉrt 98. 1971. p. 287–290. p.

142.BÓNIS, Éva: Die spätkeltische Siedlung Gellérthegy–Tabán in Budapest. Bp. 1969. = Bonner Jahrbücher 171. 1971. p. 702–704.

143.The last century of Pannonia in the judgement of a new monograph. = ActaAntHung 19. 1971. p. 299–345.

144.SALAMON, Ágnes – ERDÉLYI, István: Das völkerwanderungszeitliche Gräberfeld von Környe. (Studia Archaeologica 5) Bp. 1971. = ActaArchHung 24. 1972. p. 422–427.

145.Das letzte Jahrhundert Pannoniens = Byzantinische Zeitschrift 66. 1973. p. 393–336.

146.FITZ, Jenő: Les Syriens à Intercisa. Bruxelles, 1972. = ArchÉrt 101. 1974. 334–336. p. = Gymnasium 81. 1974. p. 549–551.

147.L'Anne Epigraphique 1971. Paris, 1974. = ArchÉrt 103. 1976. p. 143–144.

148.CLAUSS, Manfred: Untersuchungen zu den principales des röm. Heeres. Diss Bochum. 1973. = Gymnasium 83. 1976. p. 274–276.

149.MacKENDRICK, Paul: The Dacian stones speak. = Gymnasium 83. 1976. p. 378–379.

150.MATTEWS, John: Western Aristocracies and Imperial Court A.D. 364–424. Oxford, 1975. = Gymnasium 84. 1977. p. 96–98.

151.FITZ, Jenő: La Pannonie sous Gallien. Bruxelles, 1976. Coll. Latomus. 148. = Gymnasium 85. 1978. p.

152.TUDOR, Dumitru: Corpus Monumentorum Religionis Equitum Danuvinorum (CMRED) II. The analysis and interpretation of the monuments. Leiden, 1976. = ActaArchHung 30. 1978. p. 290–292.

153.ALFÖLDY, Géza: Konsulat und Senatorstand unter den Antoninen. Bonn, 1977. ArchÉrt 106. 1979. p. 300–301. = Gymnasium 87. 1980. p. 121–123.

154.CERMANOVIČ, Alexandrina – KUZMANOVIČ: Corpus Cultus Equitis Thracii 5. Monumenta intra fines Iugoslaviae reperta. EPRO 77. Leiden 1982. = ActaArchHung 35. 1983. p. 462–463.

155.Das Jahrhundert der Pannonier. Bp. 1982. = Gymnasium 90. 1983. p. 560–561.

156.FITZ, Jenő: L'administration des provinces danubiennes sous le Bas–Empire romain. Bruxelles, 1983. = Gymnasium 91. 1984. p. 438–439.

157.Corpus Cultus Equitis Thracii (CCET) 1. Zl. Gocveva – M.Oppermann: Monumenta orae Ponti Euxini Bulgariae. Leiden. 1979. = ActaArchHung 36. 1984–1985. p. 317–319.

158.Monumenta inter Danuvium et Haemum reperta. Leiden, 1981. = ActaArchHung 36. 1984–1985. p. 317–319.

159.Egy új városmonográfia margójára. FÜLEP, Ferenc: Sopianae. Bp. 1984. = AT 33. 1987–1988. p. 218–245.

160.BOSSERT, Martin: Die Rundsculpturen von Aventicum. Acta Bernensia 9. 1983. = CommArchHung 1985. p. 204–205.

161.DARMON, Jean–Pierre: Nymphorum domus. Les pavements de la maison des nymphes Neapolis (Nabeul, Tunisie) et leur lecture. = ActaArchHung 37. 1985. p. 280–282.

162.VÁRADY, László: Epochenwechsel um 476. Budapest–Bonn, 1984. = ActaArchHung 37. 1985. p. 237–239.

163.HAMPARTURIAN, Nubar: Moesia Inferior and Dacia. Leiden, 1979. = ActaArchHung 39. 1987. p. 130–132.

164.KOPPEL, E. M.: Die Römischen Skulpturen von Tarraco. Berlin, 1985. = ActaArchHung 40. 1988. p. 343–345.

165.— —, – Radocsay Dénes: Magyar Múzeum II. köt. 2., III. 1–2. Bp. 1946–1947. = Sz 123. 1989. p. 523–525.

166.BREWER, J. Richard: Corpus Signorum Imperii Romani. Corpus of sculpture of the Roman world. Great Britain. I. 5. Wales. = ActaArchHung 42. 1990. p. 375–377.

167.NOLL, Rudolf: Die griechischen und lateinischen Inschriften der Wiener Antikensammlung. = ActaArchHung 42. 1990. p. 372–375.

168.KANDLER, Manfred–VETTERS, Hermann: Das römische Limes in Österreich. Wien, 1986. = ActaArchHung 41. 1990. p. 379.

NÉPSZERŰSÍTŐ MUNKÁK, MÚZEUMI KATALÓGUSOK – POPULARWISSENSCHAFTLICHE ARBEITEN, MUSEUMSKATALOGUE

169.A római villakultusz Aquincumban és környékén. In: Magyar Főváros 1941.

170.Az újonnan feltárt aquincumi mithraszentély. = Budai Krónika 1941. No. 35. 5.

171.The Roman Period. In: A Companion to Hungarian Studies. Bp. 1943. 48–62.

172.Sopianae. Une cité antique de la Pannonie. Societe de la Nouvelle Revue de Hongrie. Bp. 1943. p. 495–503.

173.Egy aquincumi festő lakása. = Budapest 1946. p. 3–5.

174.Testimonianze romane nel territorio ungherese. In: Arte e cultura in Ungheria. Milano, 1945. p. 7–53.

175.Fasti Archaeologici I. 1946. 2396, 2397, 2416–18, 2457.

176.Hírek a Corona Archeologica köréből. = AntHung 1. 1947. p. 105–108.:, 2. 1948. p. 219–220.

177.Az aquincumi vendégfogadó. A modern szállodák egyik antik elődje Aquincumból. = Építészet. 1948. p. 121–122.

178.Ungheria (Archeologia) In: Enciclopedia Italiana. 1949. p. 1061–1

179.A szentendrei Ferenczy Károly Múzeum időszaki kiállítása. = Múzeumi Híradó 4. 1952. p. 23–26.

180.A pesti római tábor. Bp. 1952. ny. n

181.Budapest őstörténete. = Képes Magyarország 1956. 3. p. 10–11.

182.– – PÓCZY Klára: A Március 15.–e téri Római Tábor – Contra Aquincum – maradványainak kiállítása. Bp. 1956. Egyetemi ny. p. 22.
Borítékcím: Vezető az aquincumi táborváros és a pesti római tábor kiállításaihoz.

183. Vezető a budapesti Földalatti Múzeum kiállításához. A Március 15. téri római tábor. –Contra Aquincum maradványainak kiállítása. é.n.

184. Az albertfalvai eraviscus város. = Képes Magyarország 1958. nr. 1. 2–21.

185. Hol és hogyan élt az őskori ember Budapest területén? = Természettudományi Közlöny 89. (1958) 517–518.

186. En Hongrie. = L'Information Archéologique. Paris, 1959. X. 2.

187. Budapest az őskortól a honfoglalásig. –Budapest ot epohi pervobytnogo obsesztva do X. v. – Le territoire de Budapest de l' epoque prehistorique jusqu'an X. siécle. – Das Gebiet von Budapest von den Prähistorischen zeiten bis zum de 17 m X Jht. Bp. 1960. (Kiállítási vezető). Bp. 1960. BTM. Akadémiai ny. 67. (Emlékek Budapest múltjából)

188. Római kori mezővárosi élet Budapesten. = Élet és Tud. Term. Tud. Kal. 1959. 77–81.

189. Kréta–Mükéné művészete. In: A TIT József Attila Szabadegyetemének előadásai. Bp, 1962 p. 50.

190. Csepel XXI. ker. őstörténete. In: Csepel története. Bp. 1962. BTM. soksz. (Emlékek Budapest múltjából.) 1–7.

191.– – ÜRÖGDI, György: Vezető az aquincumi rommezőn és múzeumban. Bp. 1963. BTM, Révai ny. p 79 (Emlékek Budapest múltjából) Német, francia összefogl.

192. Materiali provenienti dall'Ungheria. (Nr. Kat. 653–663). In: Arte e civilta romana nell'Italia settentrionale dalla repubblica alla tetrarchia II. Bologna, 1964. 453–457.

193. Krétai (minósi) kultúra. In: Művészeti Lexikon 2. kiad. Bp. 1966. Akadémiai K. p. 719–722.

194.– – Ürögdi György: Vezető az aquincumi rommezőn és a múzeumban. 2. kiad. Bp. 1966. BTM, Révai ny. p. 79 (Emlékek Budapest múltjából.)

195. Mykenei kultúra. In: Művészeti Lexikon 3. köt. Bp. 1967. Akadémiai K. p. 414–416.

SZEMLE – RUNDSCHAU

196. NAGY, Lajos nekrológja. = AntHung 1. 1947 p. 105–106.

197. FÜLEP, Ferenc: Javaslat a múzeológus szakoktatás megjavítására. = AntHung 3. 1949 p. 126–127.

198. Az 1962. évi IV. bécsi nemzetközi görög–latin epigrafiai kongresszus. = ArchÉrt 90 1963. p. 291–292.

199. Az Ős– és Ókortörténeti Osztály története. Az Ásatási és Régészeti Intézet. A BTM 75 éve. = TBM 16 1964. p. 19–21.

200. Az albertfalvai római tábor feltárásáról. In: BTM tevékenysége a felszabadulástól napjainkig. Bp. 1965. p. 47–53.

201. A VI. nemzetközi görög–latin epigrafiai kongresszus. = ArchÉrt 110. 1973. p. 106–107.

202. A VIII. nemzetközi görög–latin epigrafiai kongresszus. = ArchÉrt 110. 1983. p. 286.

203. KÁDÁR Zoltán köszöntése. = ArchÉrt 112. 1985. p. 118.

ÁSATÁSI JELENTÉSEK – GRABUNGSBERICHTEN

204. Szentendrei út. = ArchÉrt 92. 1965. p. 234, 94. 1967. p. 221. = BudRég 22. 1971. p. 386. 23. 1973. p. 268.

205. Zápor u. = ArchÉrt 96. 1969. p. 255–256. = BudRég 23. 1973. p. 270., 309.

206. Kiscelli u. – Vörösvári út. = ArchÉrt 97. 1970. p. 445–447., 98. 1971. p. 269–271.

207. Március 15. tér = ArchÉrt 88. 1961. p. 290.

208. Albertfalva. = ArchÉrt 88. 1961. p. 290., 89. 1962. p. 266., 90. 1963. p. 300., 91. 1964 254–5., 93. 1966 p. 294., 94. 1967 p. 221., 95. 1968 p. 130., 99 1972 p. 256.= BudRég 21. 1964. p. 303–304., 22. 1971 p. 388–389., 23. 1973. p. 271., 24. 1976 p. 426.

209. Budaőrsi út. = ArchÉrt 88. 196. p. 283–4.

210. Zugló. = ArchÉrt 89. 1962. p. 265.

211. Leányka út. = BudRég 23. 1973. p. 271.

valamint a sajtó alatti munkái és a hagyatékban őrzött kéziratos anyag, melynek feldolgozása később várható.

Itt köszönöm meg Tóth Endrének, hogy a Nagy Tibor által 1989–ben összeállított saját bibliográfiáját is felhasználhattam munkámhoz, valamint Schwarcz Katalin szakmai észrevételeit és bibliográfiai pontosításait.

Sowie seine vor Publication stehenden Werke und auch in Nachlaß bewahrener Handschriftmaterial, dessen Aufarbeitung später erwartet werden kann.

Hier möchte ich Endre Tóth bedanken, daß ich die in 1989 zusammengestellte Selbstbibliographie von Tibor Nagy für meine Arbeit anwenden konnte, und wegen die bibliographische Ergänzungen für dr. Katalin Schwarcz bedanken.

Összeállította – zusammengestellt von SZIRMAI Krisztina

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

Acta Antiqua = Acta Antiqua et Archaeologica. Acta Universitatis Szegediensis (Szeged)
ActaAntHung = Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)
ActaArchHung = Acta Archaeologica Scientiarum Hungaricae (Budapest)
Af = Adria felett
AKorr = Archäologisches Korrespondenzblatt (Mainz)
ANRW = Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt (Berlin–New York)
AntHung = Antiquitas Hungarica (Budapest)
ArchA = Archaeologia Austriaca (Wien)
ArchÉrt = Archaeologiai Értesítõ (Budapest)
ArchHung = Archaeologia Hungarica (Budapest)
Arrabona = Arrabona. A Győri Xantus János Múzeum Évkönyve (Győr)
Aquileia–Aquincum = Aquileia–Aquincum. A Budapesti Történeti Múzeum, az udinei városi múzeumok és a magyarországi olasz kultúrintézet közös kiállításának katalógusa. Budapest : BTM, 1995.
AVANS = Archeologické V˝skumy a Nálezy na Slovensku (Nitra)
AW = Antike Welt. Zeitschrift für Archäologie und Urgeschichte (Feldmeilen)
BÁMÉ = A Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve (Szekszárd)
BJ = Bonner Jahrbücher des Rheinischen Landesmuseum in Bonn und des Vereins von Altertumsfreunden im Rheinlande (Köln)
BTM = Budapesti Történeti Múzeum
BTM A = Budapesti Történeti Múzeum Adattára
BTM Műhely = BTM Műhely. BTM Scientific Workshop (Budapest)
BTM Ro = Budapesti Történeti Múzeum, Régészeti Osztály
Budapest im Mittelalter = Budapest im Mittelalter. (Ausstellungskatalog von Historischen Museum der Stadt Budapest) Hg.: Biegel, Gerd. (Schriften des Braunschweigischen Landesmuseums 62.) Braunschweig, 1991.
BudRég = Budapest Régiségei (Budapest)
BVbl = Bayerische Vorgeschichtsblätter (München)
CarnuntumJb = Carnuntum Jahrbuch (Graz)
CIL = Corpus Inscriptionum Latinarum
CommArchHung = Communicationes Archaeologicae Hungariae (Budapest)
DissArch = Dissertationes Archaeologicae ex Instituto Archaeologico Universitatis de Rolando Eötvös nominatae – Régészeti Dolgozatok az Eötvös Lóránd Tudományegyetem Régészeti Intézetéből (Budapest)
DissPan = Dissertationes Pannonicae (Budapest)
DMÉ = A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve (Debrecen)
FolArch = Folia Archaeologica (Budapest)
FontArchHung = Fontes Archaeologici Hungariae (Budapest)
FÖ = Fundberichte aus Österich (Wien)
Germania = Germania. Anzeiger der Römisch–Germanischen Komission des Deutschen Archäologischen Instituts (Mainz)
HK = Hadtörténelmi Közlemények (Budapest)
HThR = Harward Theological Review (Cambridge, Mass. USA)
IKMK = Az István Király Múzeum Közleményei (Székesfehérvár)
JPM = Janus Pannonius Múzeum (Pécs)
JPMÉ = A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve (Pécs)
JÖAI Bbl = Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes Wien – Beiblatt
Lazise-Verona = Atti X SimposioInternazionalesulla fine del Neolitico e gli inizi dell et del Bronzo in Europa. Lazise-Verona, 1982.
Latomus = Latomus. Revue d'Études Latines (Bruxelles)
Laurea Aquincenses = Laurea Aquincenses memoriae Valentini Kuzsinszky dedicatae = Aquincumi babérágak Kuzsinszky Bálint emlékének. In: DissPann 2. 10–11. Budapest : Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Érem-és Régiségtani Intézete, 1938–1941.
ltsz = leltári szám
MHB = Monumenta Historica Budapestinensia (Budapest)
MittArchInst = Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften (Budapest)
MNM = Magyar Nemzeti Múzeum
MNM Ro = a Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Osztálya
MRT = Magyarország Régészeti Topográfiája
MTA = Magyar Tudományos Akadémia
MűÉ = Művészettörténeti Értesítõ (Budapest)
MZK = Mitteilungen der kk. Zentral–Komission zur Erforschung und Erhaltung der Kunst und Historischen Denkmale (Wien)
OMRTÉ = Az Országos Magyar Régészeti Társulat Évkönyve (Budapest)
OMVH = Országos Müemlékvédelmi Hivatal (Budapest)
OTKA = Országos Tudományos Kutatási Alapprogram
Pannonia = Pannonia. Magazin für europäische Zusammenarbeit (Eisenstadt)
Pannonia regia = Pannonia regia : művészet a Dunántúlon 1000 – 1541./ szerk: Mikó Árpád, Takács Imre,. Tóth Sándor.– (A Magyar Nemzeti Galéria Kiadványai 1994/3.) – Budapest : MNG, 1994.
PRAKT = Praktika toi Diethnois Sinedrioni Ellenikes kai Latinikes Epigrafikes (Athén)
RE = Paulys Realencyklopädie der Klassischen Altertumswissenschaft (Stuttgart)
RégFüz = Régészeti Füzetek (Budapest)
SlA = Slovenská Archeologia (Bratislava)
StComit = Studia Comitatensia
štZ = s˝tudijné Zvesti Arheologického Ústavu Slovenskej Akademie Vied (Nitra)
Szépművészet = Szépművészet (Budapest)
TBM = Tanulmányok Budapest Múltjából (Budapest)
Tisicum = A Jász–Nagykun Szolnok megyei Múzeumok Évkönyve (Szolnok)
TSz = Történelmi Szemle (Budapest)
VMMK = A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei (Veszprém)
Zalai Múzeum = Zalai Múzeum. Közlemények Zala megye múzeumaiból (Zalaegerszeg)
ZbSNM = Zbornik Slovenského Národného Mizea (Bratislava)
ZfAM = Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters (Köln)
ZfK = Zeitschrift für Kunstwissenschaft
ZGy = Zalai Gyűjtemény (Zalaegerszeg)
ZPE = Zeitschrift für Papirologie und Epigraphik (Bonn)